

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ

ИСТ

**Олег
ШЕПЕТЯК**

РІВНЯ
РЕШ
ПШ

ТОМ
ТРЕТІЙ

Видавництво
Отців
Василян
"Місіонер"
2020

УДК 2-9(100)

Ш 48

Шепетяк Олег Михайлович.

Ш 48 **Історія релігій.** Том третій. – Жовква: Місіонер, 2020. – 856 с.

Книга містить виклад історії релігій світу, аналіз історичних обставин формування головних релігійних напрямів та розвиток віровчень. Розглядаються головні конфесії релігій та їхній вплив на соціальне і культурне життя народів світу. Третій том присвячений християнству. Книга розрахована для широкого кола читачів: науковців, студентів та всіх, хто цікавиться релігієзнавством та історією релігій і культури.

ISBN 978-966-658-445-1

УДК 2-9(100)

Науковий редактор:

ЯРОЦЬКИЙ ПЕТРО ЛАВРЕНТІЙОВИЧ, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України

Рецензенти:

ФИЛИПОВИЧ ЛЮДМИЛА ОЛЕКСАНДРІВНА, доктор філософських наук, професор, завідувач відділом філософії та історії релігії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України, віце-президент Української асоціації релігієзнавців;

ХАРЬКОВЩЕНКО ЄВГЕН АНАТОЛІЙОВИЧ, доктор філософських наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

АЛЕКСАНДРОВА ОЛЕНА СТАНІСЛАВІВНА, доктор філософських наук, професор, декан Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Рекомендовано до друку:

*Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 2 від 28.02.2019 р.)*

*Відділенням релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України (протокол № 2 від 12.02.2019 р.)*

© Шепетяк Олег Михайлович, 2019

© Лукавий Федір Петрович,
мистецьке оформлення, 2020

© Видавництво «Місіонер», 2020

ISBN 978-966-658-445-1

З М І С Т

Розділ 1. Ісус Христос і початки християнства.....	8
1.1. Ісус Христос і Апостоли	9
1.2. Християнство в Римській імперії.....	21
1.3. Християнство за межами Риму	31
1.4. Християнізація кельтів і германців.....	37
1.5. Християнізація готів і лангобардів.....	48
1.6. Християнство імперії франків.....	55
1.7. Християнізація слов'ян.....	64
Література.....	76
Розділ 2. Католицька Церква середньовіччя.....	79
2.1. Західна Церква до великої схизми.....	80
2.2. Церква і Священна Римська імперія	86
2.3. Католицька Церква середніх віків	96
2.4. Хрестові походи.....	105
2.5. Західне чернецтво і лицарство	112
Література.....	124
Розділ 3. Католицька Церква новітньої епохи	128
3.1. Католицька реформація	129
3.2. Місії Католицької Церкви	134
3.3. Католицька Церква в Новий час.....	143
3.4. Католицька Церква ХХ-ХХІ століть	157
3.5. Католицька Церква в Латинській Америці	166
3.6. Єрархія Церкви.....	179
Література.....	185
Розділ 4. Церкви візантійської традиції.....	188
4.1. Константинопольська і Елладська Церкви.....	189
4.2. Олександрійська Церква.....	199
4.3. Антіохійська Церква.....	206
4.4. Церкви в Єрусалимі, Грузії і на Кіпрі.....	217
4.5. Церкви в Болгарії, Сербії, Румунії й Албанії.....	227
4.6. Російська Церква.....	241
4.7. Церкви в Америці, Чехії, Польщі.....	252
4.8. Православна Церква України	257
4.9. Східне чернецтво	265
Література.....	271

Розділ 5. Східні не-ортодоксальні Церкви	274
5.1. Причини формування	275
5.2. Ассирійська Церква Сходу.....	280
5.3. Вірменська Апостольська Церква	291
5.4. Церкви олександрійської традиції	298
5.5. Церкви антиохійської традиції.....	306
Література	313
Розділ 6. Східні Католицькі Церкви	315
6.1. Східно-сирійські Католицькі Церкви	316
6.2. Західно-сирійські Католицькі Церкви.....	321
6.3. Католицькі Церкви в Африці і Вірменії.....	331
6.4. Східні Католицькі Церкви на Балканах.....	336
6.5. Церква в Україні XI-XVI століть	344
6.6. Українська Церква XVII-XXI століть	357
6.7. Церкви Східної Європи	376
Література	383
Розділ 7. Біблія і пагристика	385
7.1. Біблія.....	386
7.2. Віра і обряд.....	392
7.3. Богослов'я II-III століть	406
7.4. Східне богослов'я IV століття.....	420
7.5. Східне богослов'я V століття.....	433
7.6. Східне богослов'я VI-VIII століть.....	442
7.7. Східне богослов'я IX-XIV століть.....	452
Література.....	461
Розділ 8. Рання схоластика	463
8.1. Західне богослов'я IV-VII століть	464
8.2. Західні Собори першого тисячоліття	475
8.3. Богослов'я і філософія VIII-IX століть.....	486
8.4. Богослов'я і філософія X-XI століть.....	496
8.5. Богослов'я і філософія XII століття.....	504
Література	516
Розділ 9. Схоластика XIII-XIV століть	518
9.1. Арістотелізм XIII століття	519
9.2. Домініканська школа.....	526
9.3. Францисканська школа.....	541
9.4. Via moderna.....	550
9.5. Вселенські Собори середньовіччя.....	557
Література.....	569
Розділ 10. Після Тридентського Собору	573
10.1. Богослов'я XVI століття	574
10.2. Тридентський Собор	583

10.3. Посттридентське богослов'я	593
10.4. Другий Ватиканський Собор	601
10.5. Богослов'я XX-XXI століть	611
Література	621
Розділ 11. Протореформація	625
11.1. Що таке протестантизм?	626
11.2. Вальденси	630
11.3. Джон Вікліф і Ян Гус	634
Література	643
Розділ 12. Німецька реформація і лютеранство	646
12.1. Мартін Лютер	647
12.2. Лютеранство після Лютера	656
12.3. Розвиток лютеранського богослов'я	665
12.4. Лютеранство за межами Німеччини	678
12.5. Сучасне лютеранство	689
Література	694
Розділ 13. Швейцарська реформація і кальвінізм	698
13.1. Цюріхська і страсбурзька реформація	699
13.2. Женевська реформація	706
13.3. Французька реформація – гугеноти	714
13.4. Нідерландська реформація – гьози	722
13.5. Пресвітеріани, пуритани, індепенденти	729
13.6. Становлення віровчення і сучасність	740
Література	751
Розділ 14. Англійська реформація і англіканство	755
14.1. Англіканство епохи Тюдорів	756
14.2. Церква Англії XVII-XXI століть	766
14.3. Англійканське Співтовариство	776
14.4. Англійканське віровчення і богослов'я	790
Література	799
Розділ 15. Радикальна реформація і неопротестантизм	803
15.1. Анабаптисти, менноніти, унітарії	804
15.2. Квакери. Методисти. Армія спасіння	812
15.3. Баптисти. П'ятидесятники і харизмати. Адвентисти	824
15.4. Неохристиянські релігійні рухи	835
Література	846
Contents	847

Розділ 1

**ІСУС ХРИСТОС І
ПОЧАТКИ
ХРИСТІЯНСТВА**

1.1.

ІСУС ХРИСТОС І АПОСТОЛИ

Християнство – найбільша за кількістю віруючих релігія світу, яка поширилась по всіх континентах і стала основою євроатлантичної цивілізації. Сьогодні християнство не є монолітною релігією, а презентується різними конфесіями, серед яких найбільшою є Католицька Церква. Історія християнства розпочалась в юдейському середовищі із постаттю Ісуса Христа, Месією і Спасителем. Юдаїзм у своїй суті є месіанською релігією, тобто релігією, в центрі віровчення якої знаходиться ідея приходу Месії-Спасителя. Єврейський ТаНаХ, який у християнській Біблії став Старим Завітом, є історією очікування Месії. Чим ближче людство наближалось до його приходу, тим більш інтенсивними ставали месіанські настрої. В історії Юдеї посилення месіанських настроїв пов'язувалися з історією Єрусалимського Храму. Вавилонське завоювання Юдеї супроводжувалося зруйнуванням Єрусалиму та Храму, а також переселенням великої частини юдеїв до Вавилону. Після повернення євреїв із Вавилонської неволі, вони відновили місто та відбудували Храм. Однак далеко не всі євреї прийняли Другий Храм: з'явилися численні секти, представники яких стверджували, що справжнім Храмом був тільки той, який збудував Соломон. Відновлення Храму – це справа Месії. Після повернення євреїв і відбудови Єрусалимського Храму з'явилася низка інших чинників, які спричинювали формування альтернативної духовності, непов'язаної з Храмом. Незадовго до Макавейських війн у Храмі була встановлена статуя Зевса, яку євреї розцінили як осквернення Храму. Навіть незважаючи на те, що Макавеї знесли статую Зевса та збудували новий жертovníк, цей факт різко знизив авторитет Храму. Під час царювання династії Хасмонеїв, царі проголосили себе першосвящениками, хоч і не належали до роду Арона. Юдея вже довгі століття була колонією сусідніх імперій: Вавилону, Персії, Греції, Селевкідів та Риму, отримавши незалежність лишень на короткий час внаслідок Макавейських війн. Всі ці випадки поро-

джували в народі переконання, що релігійний і політичний хаос настільки великий, що виправити ситуацію може тільки Месія.

• ПРИХІД ІСУСА ХРИСТА

Врешті надії людства сповнилися – прийшов Месія. Як і пророкували старозавітні пророки, він народився в бідній родині нащадків царя Давида. Євангелії і традиція Церкви розповідає, що в родині нащадків царя Давида Йоакима (יְהוֹאֲכִיָּם, Ἰωακείμ) і Анни (אַנְנָה, Ἄννα) довго не було дітей. Молячись за потомство, вони побачили видіння ангела, який сповістив їм радісну новину – у них народиться дитина. Так і сталося: в похилому віці в Йоакима і Анни народилася дочка, яку назвали іменем, котре єврейською звучить מִרְיָם (Міріам), арамейською – מַרְיָם (Маріам), арабською – مَرْيَمَ (Маріам), грецькою – Μαρία, латиною – María, і українською – Марія. Саме їй випала місія народити Месію. Осягнувши дорослого віку, Марія одружилася з Йосифом (יְהוֹסֵפִת, Ἰωσήφ). На час одруження Марія була вагітною від Святого Духа. Марія вела праведне і побожне життя. Одного разу вона отримала видіння: Архангел Гавриїл сповістив їй, що вона народить Сина Божого, який стане Месією і Спасителем людства. Йосиф також отримав видіння, в якому ангел повідомив його, що Марія зачала дитя від Святого Духа. Зачаття Марії було непорочним, тобто відбулось неприродним чином; Марія все життя була дівою. День, коли Марії виповнився час народжувати, збігся із загальним переписом населення, яке відбувалося з наказу римського імператора Октавіана Августа. Кожен мав прибути до свого рідного міста, щоби взяти участь у переписі. Марія і Йосиф мешкали в Назареті, але їхнім містом був Вифлеєм. У Вифлеємі народився цар Давид, і його нащадки сприймали саме це місто за рідне. Прибувши до Вифлеєму, для Марії і Йосифа не знайшлося місця в гостинному дворі, і вони заночували у вертепі, тобто в печері, в яку пастухи зганяли худобу під час негоди. Саме в цьому вертепі й відбулося народження Месії. Марія і Йосиф назвали сина іменем, яке єврейською звучить יֵשׁוּעַ (Єшуа), грецькою – Ἰησοῦς (Єсус), латиною – Jesus (Єзус), а українською – Ісус. У християнській традиції до цього імені прийнято додавати величальне ім'я Христос (Χριστός, Christos), яке є перекладом єврейського слова מְשִׁיחַ (Мешіах), котре в українській мові вимовляють як

«Месія». «Месія» чи «Христос» означає «помазаник». Цей титул вказує на особливу місію Ісуса.

• ПОЧАТОК ПРОПОВІДІ

Після народження над Ісусом, відповідно до юдейського звичаю, виконали обряд обрізання. Євангелії розповідають, що народження Ісуса Христа, яке було передвіщене пророками, викликало занепокоєння юдейського царя Ірода, який, щоби забезпечити свою владу, влаштував винищення всіх дітей, які підходили під критерії, описані пророками. Щоби врятувати Ісуса, Марія і Йосиф, узявши дитину, втекли до Єгипту, де залишались до смерті Ірода. Повернувшись назад, вони оселилися в місті Назарет, у якому Ісус зростав. Коли він підріс, батьки привели його до Храму для виконання обряду бар-міцва. Коли Ісусу виповнилося тридцять років, він почав свою проповідь. У той час на березі ріки Йордан із закликом до покаяння проповідував Іван Хреститель. Його ім'я єврейською звучить יוחנן (Йоганан), грецькою – Ἰωάννης (Йоаннес), латиною – Ioannes, арабською يحيى (Ягья). Іван народився в родині юдейського священика Захарії та Єлизавети, родички Марії, матері Ісуса. Строгий аскет і пророк Іван проповідував близьке пришестя Месії та закликав до покаяння. Численні віруючі, які слухали його проповідь, наверталися до Бога і змінювали своє життя. Як знак покаяння, Іван здійснював над ними обряд хрещення – символічне омивання водами Йордану. Ісус, прийшовши на проповідь Івана, також взяв участь в обряді Іванового хрещення, хоч і не мав гріхів, із яких мав би каятися. Під час хрещення Ісуса над ним з'явився Святий Дух у вигляді голуба, а з неба пролунав голос Бога-Отця, Який назвав Ісуса своїм улюбленим Сином. Після хрещення в ріці Йордан, Ісус провів сорок днів у пустелі, де дотримувався строгого посту. Під час цього сорокаденного посту, диявол тричі спокушав Ісуса, але він переміг спокуси. Опісля розпочалась проповідь Ісуса Христа, яка тривала три роки. Христос, проповідуючи, багато подорожував містами і селами Палестини. Його супроводжували дванадцять апостолів, яких він покликав для служіння Богу і проповіді євангельської благовісті в усьому світі. Апостоли стали першими проповідниками дарованого Христом спасіння та засновниками ранніх християнських спільнот.

• ЧУДА ІСУСА ХРИСТА

Під час своїх проповідей, Ісус вчиняв чудеса: зціляв недужих, воскрешав мертвих, звільняв опанованих злим духом. В Біблії описані численні чуда:

- ✓ Перетворення води у вино в Кані Галилейській (Ів.2:1-12);
- ✓ Зцілення сина царедворця (Ів.4:43-54);
- ✓ Зцілення хворого біля Овечої купелі (Ів.5:1-16);
- ✓ Зцілення сухорукого (Мт.12:9-14; Мр.3:1-6; Лк.6:6-11);
- ✓ Зцілення розслабленого (Мт.9:1-8; Мр.2:1-12; Лк.5:17-26);
- ✓ Воскресіння сина вдови в Наїні (Лк.7:11-17);
- ✓ Звільнення біснுவатих (Мт.8:28-34; Мр.5:1-20; Лк.8:26-37);
- ✓ Звільнення біснுவатого в Капернаумі (Мр.1:21-28; Лк.4:31-37);
- ✓ Зцілення тещі Петра (Мт.8:14-15; Мр.1:30-31; Лк.4:38-39);
- ✓ Виловлення великої кількості риби (Лк.5:1-11);
- ✓ Зцілення прокаженого (Мт.8:2-4; Мр.1:40-45; Лк.5:12-15);
- ✓ Приборкання бурі (Мт.8:23-27; Мр.4:35-41; Лк.8:22-25);
- ✓ Зцілення кровоточивої (Мт.9:20-22; Мр.5:25-29; Лк.8:43-48);
- ✓ Воскресіння дочки Яїра (Мт.9:18-26; Мр.5:21-43; Лк.8:41-56);
- ✓ Примноження п'яти хлібів (Мт.14:14-21; Мр.6:32-44; Лк.9:10-17; Ів.6:1-15);
- ✓ Примноження семи хлібів і насичення народу (Мт.15:32-38);
- ✓ Ходіння по воді (Мт.14:22-36; Мр.6:45-56; Ів.6:16-21);
- ✓ Зцілення дочки хананейки (Мт.15:21-28; Мр.7:24-30);
- ✓ Зцілення біснуватого юнака (Мт.17:14-23; Мр.9:14-32; Лк.9:37-45);
- ✓ Зцілення сліпого чоловіка в Єрихоні (Мт.20:30-34; Мр.10:46-52);
- ✓ Чудо з динарієм (Мт.17:24-27);
- ✓ Зцілення сліпородженого (Ів.9:1-38);
- ✓ Зцілення десяти прокажених (Лк.17:11-19);
- ✓ Зцілення глухонімого (Мр.7:31-37);
- ✓ Воскресіння Лазаря (Ів.11:1-57).

• ПРИТЧІ

Більшість проповідей Ісуса Христа мали форму притч, тобто повчальних історій, в яких викладається вигаданий, але морально цінний зміст. Найвідомішими серед них є:

- ✓ притча про сіяча (Мт.13:1-23; Мк.4:10-20; Лк.8:1-21);
- ✓ притча про добре зерно і полову (Мт.13:24-52);
- ✓ притча про гірчичне зерно (Мт.13:33);
- ✓ притча про скарб, захований на полі (Мт.13:44);
- ✓ притча про купця (Мт.13:45-46);
- ✓ притча про сітку закинуту в море (Мт.13:47-50);
- ✓ притча про немилосердного боржника (Мт.18:23-35);
- ✓ притча про виноградник (Мт.20:1-16);
- ✓ притча про двох синів (Мт.21:28-31);
- ✓ притча про злих виноградарів (Мт.21:33-41; Мк.12:1-9; Лк.20:9-16);
- ✓ притча про десять дів (Мт.25:1-13);
- ✓ притча про таланти (Мт.25:14-30; Лк.19:11-28);
- ✓ притча про насіння (Мк.4:26-29);
- ✓ притча про доброго самарянина (Лк.10:25-37);
- ✓ притча про нерозумного багача (Лк.12:16-21);
- ✓ притча про блудного сина (Лк.15:11-32);
- ✓ притча про багача і Лазаря (Лк.16:19-31);
- ✓ притча про несправедливого суддю (Лк.18:1-8);
- ✓ притча про заблукану вівцю (Мт.18:12-14; Лк.15:3-7);
- ✓ притча про загублену драхму (Лк.15:8-10);
- ✓ притча про митаря і фарисея (Лк.18:9-14).

• МОРАЛЬНИЙ ЗАПОВІТ

Основою проповіді Ісуса Христа був заклик до морального удосконалення і будівництва Царства Божого – цивілізації любові. Коли Христа запитали про те, яка заповідь у Законі Мойсея є головною, він відповів: «Люби Господа, Бога свого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всім своїм розумом, і з цілої сили своєї!.. Люби свого ближнього, як самого себе!» (Мр.12:30-31). Христос проповідував любов, яка повинна стати принципом життя людини, сім'ї, народу і людства. Чуда, які робив Ісус, були виразом любові. Зрештою, його вочлочення і жертва були виявом його найбільшої любові до людини. В Нагірній проповіді (Мт.5:3-12; Лк.6:20-23) Христос озвучив основи нової моралі, які отримали назву «Блаженства»:

- «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.
- Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.
- Блаженні лагідні, бо землю усядкують вони.

- Блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони нагодовані будуть.
- Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.
- Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.
- Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.
- Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
- Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради мене.
- Радійте та веселіться, нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами».

• РОЗП'ЯТТЯ

Ісус Христос ніколи не був одружений, і не мав сім'ї. Він все своє життя присвятив служінню людству і проповіді любові. Після трьохлітньої проповідницької діяльності прийшов час його Хресної жертви, яку передвіщали пророки. Перед святом Пасхи Христос відправився до Єрусалиму, де відсвяткував Пасху зі своїми апостолами. На Тайній вечері, тобто на традиційній пасхальній трапезі (Седер Песах), Ісус розламав хліб та роздав апостолам вино, як видимий знак своєї вічної невидимої присутності в общині християн. Так Христос уперше відслужив літургію, яку, відповідно до його заповіту, Церква святкує постійно. Після Тайної вечері, Христос з апостолами відправився до Гетсиманського саду на Оливній горі, де молився. Саме там його арештували римські солдати. Фарисеї звинувачували Ісуса в богохульстві та порушенні римських порядків. Арешт став можливим, оскільки Юда, один із апостолів, його зрадив. Ісуса Христа після арешту судив юдейський Синедріон. У той час на чолі Синедріону стояв першосвященик Йосиф бар Каяфа (יִסְחָרְבַּלְבָּלֵי בֶרֶךְ הַכֹּהֵן). Коли прокуратором Юдеї в часи імператора Тиберія став Валерій Грат, він звільнив з посади першосвященика Анну (אֲנָּהּ), і за чотири роки змінив чотирьох першосвящеників. Врешті, Грат призначив першосвящеником Каяфу, зятя Анни, який зумів знайти з Гратом спільну мову. Каяфа був слабохарактерною людиною, і його руками Храмом продовжував керувати його тесть Анна. Фактично, Анна через свого зятя Каяфу домогся смертного вироку для Ісуса Христа. Синедріон не мав права самостійно виносити смертні вердикти без згоди прокуратора. В час суду над Ісусом Христом прокуратором Юдеї був Понтій Пилат (Pontius

Pilatus), до якого й звернулися юдеї з вимогою стратити Ісуса Христа. Пилат виніс остаточний вердикт.

Після жорстокого бичування, Ісуса Христа вивели поза Єрусалим, на гору Голготу, та розп'яли на Хресті. Це сталося у п'ятницю Пасхи. Коли Христос помирав, то сонце погасло, численні мертві встали з гробів, а катапетасма у Храмі розірвалась навпіл. Христос, помираючи молився за своїх кривдників, засвідчуючи їм своє прощення. Смерть Ісуса Христа була не просто мучеництвом, а жертвою Сина Божого за спасіння всього людства. Він віддав себе, щоби звільнити людство від гріха Адама і Єви. Ісуса похоронили у гробі, висіченому у скелі. Коли жінки, які супроводжували Ісуса під час його земного життя, на третій день після розп'яття прийшли до гробу Ісуса, його там не знайшли. Христос воскрес із мертвих. Сорок днів Ісус з'являвся апостолам, наставляючи їх на майбутню проповідь. На сороковий день після свого Воскресіння Христос вознісся на небо, залишивши апостолів, але обіцяючи зіслати їм Святого Духа.

Отже, Ісус Христос – Друга Особа Божа. Він прийняв людську природу для того, щоби спасти людину з неволі гріха і смерті. Ісус народився в Юдеї, у тридцятилітньому віці почав свою проповідь. У віці 33-ох років він був розп'ятий на Хресті, помер, але на третій день воскрес, даруючи людству надію воскресіння. Після його вознесення на небо, апостоли продовжили проповідь Христа, поширюючи християнство по всьому світі.

• АПОСТОЛИ

Ісус Христос обрав дванадцять апостолів, які після його вознесення стали першими проповідниками християнства і засновниками ранніх общин:

- Першим апостолом, якого покликав Христос, був *Андрій* (ἁνδρέας, Ανδρέας, Andreas). Оскільки він був покликаний першим з усіх апостолів, то його прийнято називати Первозванним. Євангелії про нього розповідають небагато. Однак в апокрифах і традиції Церкви збереглися відомості про те, що Андрій Першозванний з дитинства відзначався побожністю, а коли подорослішав, то став учнем Івана Хрестителя. Після зустрічі з Ісусом Христом Андрій став його першим апостолом. Після Зіслання Святого Духа, усі апостоли розійшлися з проповіддю в різні кінці світу. Андрій відправився до Греції

і на побережжя Чорного моря (сучасна Україна). Саме тому Греція і Україна вважають апостола Андрія своїм першим духовним наставником. Апостол неодноразово піддавався гонінням і навіть тортурам, а близько 70-го року його стратили. Андрія розіп'яли на Х-подібному Хресті, який відтоді називається хрестом Святого Андрія. Розп'яття відбулося у грецькому місті Патри, на Пелопонеському півострові. В 1974 році на місці страти апостола був збудований Собор Андрія Першозванного – найбільший храм Греції.

- Рідним братом Андрія був апостол *Петро* (Πέτρος, Petrus), якого Христос призначив Верховним Апостолом і провідником Церкви. Його справжнє ім'я було Симон (שמון), але Христос, вказуючи на те, що апостол повинен стати каменем, на якому Христос збудує Церкву, змінив його ім'я на арамейське слово Кифа (камінь), яке грецькою переклали як Πέτρος (камінь). В традиції вкоренився саме грецький варіант імені апостола. Петро, як і Андрій, походив із незаможної родини. Після Зіслання Святого Духа, Петро проповідував і творив чудеса. Найбільшим його досягненням було переселення до Риму, де він організував перші християнські общини. Петро чверть століття очолював Римську Церкву, тобто був першим Папою Римським. Також апостол написав два послання, які містяться в Новому Завіті. Помер апостол Петро в Римі мученицькою смертю під час гонінь на християн, ініційованих імператором Нероном. Його розіп'яли на перевернутому Хресті. На місці його гробу сьогодні знаходиться Базилика Святого Петра – головний храм Католицької Церкви.
- З міста Витсаїда, з якого походили Петро і Андрій, також вийшов апостол *Філіп* (פיליפ, Φίλιππος, Philippos). Після Зіслання Святого Духа, він проповідував у Галилеї, Скифії та Фригії, де й загинув мученицькою смертю у 80 році. Філіп був розіп'ятий на перевернутому Хресті. Він не залишив записаних текстів.
- Філіп привів до Христа ще одного апостола, якого називають або *Вартоломеєм* (בר-תלמי – бар-Толмай, син Толмая), або *Натанайлом*. Оскільки «Вартоломей» є не власним іменем, а, радше, батьківським іменем, то, вірогідно, його особисте ім'я було Натанайл. Апостол проповідував в Азії, дійшовши аж до Індії. Найактивнішою його проповідь була у Вірменії.

Саме там, у місті Албане, він був арештований і страчений. Апостол був підданий жахливим тортурам: з нього зняли шкіру і відрубали голову. Точну дату його смерті визначити неможливо. Також існує проблема з ідентифікацією міста Албане. За найпопулярнішою версією, йдеться про сучасне місто Баку.

- Ще одним апостолом був *Іван* (Ἰωάννης, Ἰωάννης, Ioannes), який був наймолодшим серед апостолів. Він був присутній при найважливіших євангельських подіях, а також був єдиним серед апостолів, хто до останньої миті земного життя Ісуса перебував біля його Хреста. Після розп'яття Христа, Іван опікувався Марією, а після її успіння, він відправився на проповідь до Ефесу. Іван зазнавав переслідувань, і був виселений у заслання на острів Патос. Він був єдиним серед апостолів, хто не загинув мученицькою смертю, а помер природним чином у дуже похилому віці. Апостол Іван написав п'ять творів, які ввійшли до канону Біблії: Євангеліє, Одкровення (Апокаліпсис) і три послання. За його глибоке богословське вчення, до його імені додають титул «Богослов»
- Рідним братом апостола Івана був апостол *Яків Старший* або *Заведів* (Ἰακώβος, Ἰάκωβος, Iacobus). Він проповідував у Єрусалимі, і в цьому місті зазнав мученицької смерті. До смертної кари його засудив цар Ірод Агриппа I. Його вбили мечем у 44 році. Яків був єдиним апостолом, смерть якого описана в Біблії.
- Апостолом був також *Матей* (Ματθαῖος, Ματθαῖος, Mattheus), якого називали Леві. Він був автором одного з канонічних Євангелій. Матей помер мученицькою смертю в середині першого століття. Однак, точне місце його смерті невідоме. Існують різні версії щодо місця його смерті: Етіопія, Мала Азія або Грузія.
- Апостол *Тома* (Θωμάς, Θωμάς, Thomas) був одним із вірних учнів Ісуса. Коли Ісус, після свого воскресіння, з'явився апостолам, Тома не був із ними, і не повірив у розповіді апостолів. При наступній появі Ісуса, при якій Тома вже був присутнім, Ісус дозволив йому вставити пальці в рани, щоби переконатися, що це справді Христос. Існує розповідь, що Тома проповідував в Індії, і християни Індії пов'язують початок своєї історії саме з ним. Однак, існує й інша версія, відповідно до якої

християнство до Індії заніс не апостол Тома, а Тома Канський у IV столітті. Коли Богородиця померла, Тома не був присутній на похороні. Він через декілька днів прийшов до її гробу, апостоли відкрили гріб, і виявили, що він пустий. Марія була взята до неба з тілом. Апостол Тома загинув мученицькою смертю в Індії. З 1258 року мощі апостола знаходяться в італійському місті Ортона, в базиліці Святого Томи.

- Апостол *Яків Молодший* або Алфеїв (יַאֲקֹבֹב, Ἰάκωβος, Iakōbos) проповідував у Галилеї та Єгипті. Він помер мученицькою смертю у 62 році.
- Братом апостола Якова Молодшого був *Юда Тадей* (יהודה, Ἰούδας Θαδδαῖος, Judas Thaddeus), який проповідував у Сирії, Аравії та Месопотамії. Мученицька смерть апостола наступила на території сучасного Ірану, де сьогодні знаходиться вірменський монастир Святого Тадея. Частина його мощей сьогодні знаходяться в Римі, в базиліці Святого Петра.
- Апостол *Симон Зелот* (שמעון, Simon, Σίμων), відповідно до передань, проповідував у Юдеї, Лівії, Абхазії і Персії. Апостол загинув мученицькою смертю на чорноморському побережжі Кавказу.
- Дванадцятим апостолом був *Юда Іскаріот* (תּוֹרֵיק שֵׂיא הַדּוּהִי, Judas Iskariot, Ἰούδας Ἰσκαριώθ). Він відомий як негативний біблійний персонаж. Саме він зрадив Ісуса: отримавши від фарисеїв тридцять срібняків. Юда підійшов до Ісуса під час його молитви в Гетсиманському саду, та, поцілувавши його, показав фарисеям Ісуса. Внаслідок цього Ісуса арештували і засудили до страти. Після цього вчинку Юда зазнав докорів сумління; він повернув гроші фарисеям, а сам повісився. Юда – єдиний з апостолів, який не зараховується до святих, і не вшановується Церквою.
- Після смерті Юди, інші апостоли вирішили, що на його місце потрібно обрати іншу людину, аби кількість апостолів залишалася 12. Дванадцятим Апостолом був обраний *Матвій* (מַתִּיתִיאס, Ματθίας, Matthias), який проповідував у Грузії та Македонії, і був каменованим за наказом Синердіону. Мощі апостола знаходяться в базиліці Святого Томи в німецькому місті Трір.

Однією з найбільш шанованих постатей ранньої історії Церкви був апостол *Павло*, який не був одним із дванадцяти апосто-

лів, покликаних Ісусом, проте через свої величезні заслуги перед Церквою зветься, як і Петро, Верховним Апостолом, і вшановується всією Церквою. Його справжнє ім'я було Шауль (שאול, Σαῦλος) або в українізованому варіанті – Савло. Він народився у місті Тарс у сім'ї фарисеїв високого соціального становища. Батько Савла мав римське громадянство, яке могли отримати тільки найвпливовіші мешканці провінцій. Римське громадянство від батька отримав і Савло. Внаслідок зв'язку з Римом, Савло мав також римське ім'я – Павло (Παῦλος, Paulus). Павло мешкав і навчався в Єрусалимі у найвідомішого тогочасного юдейського богослова Гамалиїла, де отримав чудову єврейську освіту, та користувався високим авторитетом серед фарисеїв. Є підстави вважати, що Павло був членом Синадріону. Сьогодні триває дискусія, чи був Павло одружений. Незважаючи на те, що чітких доказів для жодної із позицій навести неможливо, найвірогідніше, що він таки був одружений, оскільки неодружений єврей не міг би стати авторитетним фарисеєм, і аж ніяк не міг бути членом Синадріону. Судячи з його творів, він був добрим знавцем не тільки Тори, а й грецької літератури і філософії. Коли фарисеї каменували Святого Стефана, то Савло був при цьому присутній. Будучи переконаним фарисеєм, він активно переслідував християн. Одного разу, коли Савло їхав до Дамаску з місією винищення християн, йому з'явився Ісус Христос. Цей випадок став переломним у житті Савла. Він став християнином, і прославився як найактивніший серед апостолів. Апостол Павло здійснив три місіонерські подорожі. Перша відбувалася у 43-49 роках, коли він відвідував Малу Азію, Кіпр і Антіохію. Друга тривала у 50-52 роках, коли апостол відвідав Сирію, Малу Азію, Балканський півострів (Філіппи, Солунь, Атени, Коринт). Третя подорож відбулась у 53-58 роках, коли апостол відвідав Сирію, Малу Азію, Балкани і Палестину. Павло мріяв відвідати Рим та Іспанію, однак цьому перешкодив арешт. Садукеї арештували Павла в Кесарії. Оскільки він був римським громадянином, римська влада забрала Павла від юдейських властей і під арештом доставила до Риму, де після тривалого слідства він був страчений. На гробі апостола Павла знаходиться римська базиліка Святого Павла. Апостол був автором чотирнадцяти послань, які ввійшли до Нового Завіту. Щоправда, авторство деяких із них сьогодні не видається певним.

• ПОЧАТОК ЦЕРКВИ

На п'ятдесятий день після Воскресіння Христового, коли в Єрусалим прибули численні паломники для святкування Шавуот (свято в честь отримання Закону Божого на горі Синай), на апостолів зійшов Святий Дух. Після цієї події апостоли почали проповідувати по всьому світі. Послідовників Христа почали називати християнами. Община християн у грецькому середовищі називала себе словом «Εκκλησία», що означало «зібрання». В стародавніх Атенах Εκκλησία του δήμου (екклезія ту дему) називали загальні народні збори. Калькою грецької назви є латинське Ecclesia, французьке Église, італійське Chiesa, іспанське Iglesia та інші. Оскільки християни називали Ісуса Господом (Паном), що грецькою звучить Κυρίως (Кириос), то християни називали себе Κυριακόν (Кириакон, Господні). Від цього слова пішли назви християнської общини в різних мовах світу: українська – Церква, німецька – Kirche, англійська – Church, польська – Kościół та інші.

Церква швидко розросталася. В Єрусалимі община християн стала настільки великою, що апостоли вже не змогли охопити всі сфери життя Церкви. Тому вони обради сімох чоловік, яким передали обов'язок відповідати за благодійність і соціальне служіння. Ці люди були названі *дияконами* (διάκονος – служитель):

- Першим дияконом у Єрусалимській Церкві був *Стефан*, який, окрім благодійності, також часто проповідував. За його ревну віру він був страчений каменуванням. Святий Стефан став першим християнським мучеником. При його страті був апостол Павло до свого навернення.
- Другим дияконом став *Филип*, про якого згадується в Діяннях Апостольських, де розповідається, що Филип навернув і охрестив етіопського євнуха.
- Третім дияконом був *Прохор*, який супроводжував апостола Петра у його місіях, згодом став єпископом Нікодимії, і загинув за віру в Антіохії.
- Четвертим дияконом був *Ніканор*, який загинув у день смерті Стефана.
- П'ятим дияконом був *Тимон*, який після своєї активної місіонерської праці загинув мученицькою смертю;
- Шостий диякон – *Пармен* – виконував своє дияконське служіння в Єрусалимі і не подорожував. Він помер природною смертю в Єрусалимі.

- Сьомий диякон – *Миколай* – був єдиним із дияконів, якого Церква не вшановує як святого, оскільки він відійшов від християнства до гностицизму.

1.2. ХРИСТІЯНСТВО В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Апостольська проповідь почалась тоді, коли Римська імперія перебувала на вершині своєї політичної, економічної і військової могутності. Політичні успіхи і величезні завоювання спричинювали типову ситуацію величезної соціальної нерівності. Із завойованих земель римляни привозили безліч рабів. Римські раби не були абсолютно безправними: закон захищав їх від надмірного свавілля. Втім раби залишалися на найнижчому рівні соціальної ерархії. З економічним ростом країни формувалися прошарки міських бідняків. Потрапивши у скрутну ситуацію, ці люди могли шукати порятунку тільки в релігії. Саме серед них рання проповідь християнства була найуспішнішою. Політично-економічні успіхи Римської імперії спричинили погіршення морального рівня населення. Моральна ситуація стимулювала людей, які прагнули справжньої духовності, шукати альтернативних форм релігійності: форм, які ґрунтувалися не на силі і авторитеті, а на любові і милосерді. Римська імперія стала тереном поширення найрізноманітніших форм релігійності. Християнство на зорі свого виникнення повинно було конкурувати не стільки із традиційною римською релігією, а з численними типово елліністичними релігійними напрямками.

Втім, християнство було відмінним від усіх релігій, поширених у Римській імперії. Віра у Єдиного Бога, поряд із яким немає інших богів, не вливалася в загальний релігійний контекст релігійного життя Риму. Римляни були готові толерувати будь-які релігії, лишень щоби вони не руйнували звичних норм життя і священного статусу імператора. Як тільки християни поширилися настільки, що римська влада мусіла зацікавитися, чим християнство є насправді, то відразу ж з'явилися непорозуміння. Першою причиною непорозуміння стала недостатність інформації про християнство. Оскільки римляни, які не належали до християнської общини, мало знали про християн, з'явилися найрізноманітніші міфи, які презентували християнство не

в найкращому світлі. Політики вбачали у християнстві небезпеку, позаяк християни не визнавали божественного статусу імператора. Якщо у країні з'являлася сила, яка не визнавала усталеного імперського ладу, то для державних службовців це видавалося розхитуванням державної влади і внутрішньої безпеки країни.

• ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТІЯН У РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Безкомпромісна і смілива позиція християн викликала жорстоке ставлення римського уряду, яке виражалося у регулярних переслідуваннях. Часто переслідування мали регіональний характер, і їх зафіксувати було вкрай важко. Однак десять разів в історії Римської імперії влаштовувалися загальнодержавні переслідування християн, ініційовані імператором або імператорським урядом:

- Перше з них – це *переслідування при Нероні у 64-68 роках*. У 64 році в Римі розгорілася величезна пожежа, яка знищила 11 з 14 районів міста. Римські історики наводили дві різні причини пожежі. Светоній писав, що імператор Нерон, який страждав психічними захворюваннями, сам наказав спалити місто, оскільки мріяв побудувати нову столицю, а не жити в місті слави своїх попередників. Нерон особисто розробив план нового міста. Коли палав Рим, Нерон, за свідченнями Светонія, стояв у своїй замській резиденції одягнений у театральний одяг, спостерігав за пожежею і в той час грав на гарфі. Нерон вважав себе великим митцем: драматургом, композитором, музикантом і поетом; він часто змушував підданих слухати його вірші і музику, а вони, щоби не образити імператора і не наразитися на проблеми, хвалили тирана. За версією Тацита, Нерон не був причетний до пожежі. Він, за власний кошт влаштовував рятувальну операцію, і відбудовував місто. А план нового міста імператор склав після пожежі з урахуванням усіх вимог техніки безпеки (безпечна відстань між будинками, ширина вулиць, виходи з будинків тільки на вулиці, а не у двори, тощо). Після пожежі імператор, щоби заспокоїти розлючений натовп, мусів швидко знайти винних. Винними були проголошені християни. По всій країні пройшли масові акти терору проти християн, внаслідок яких загинули численні мученики. Після

цього гоніння Нерон став символом терору та агресивного ставлення до християнства.

- Друге гоніння – це *переслідування при Доміціані у 81-96 роках*. Імператор Доміціан відзначався особливою побожністю. У Римській імперії певне не було іншого імператора, який стільки робив для утвердження традиційної римської релігії: він реставрував храми, слідкував за моральністю духовенства і народу, відроджував звичаї. Однак, він страшенно не любив усіх, хто стояв йому на шляху. Ті чужоземні релігії, які синкретизувалися з римською, виживали при Домініціані. Натомість, християнство стало предметом жорстоких переслідувань.
- Трете гоніння – це *переслідування при Траяні у 98-117 роках*. Імператор Траян ініціював переслідування з політично-юридичних міркувань. Він вважав, що християни розхитують імперію, а тому повинні зникнути. Переписка Траяна і Плінія Молодшого є єдиним документом, в якому містяться інструкції щодо гонінь. Імператор наказував не вишукувати християн, але коли про чийсь участь у християнській общині є безперечні докази, то таку людину потрібно змусити відректися від християнства, і страчувати тільки тоді, коли християнин чітко відмовився від зречення. Під час Траянових гонінь загинули Ігнатій Антіохійський і Папа Климент. Отже, в першому столітті відбулось три масові гоніння на християн: імператора Нерона 64-68 років, імператора Доміціана 81-96 років та імператора Траяна 98-117 років.
- У II столітті відбулися два масштабні гоніння на християн. *Переслідування при Марку Аврелію у 168-180 роках* обумовлювались особистим ставленням імператора до християн. Марк Аврелій прославився як філософ, який високо шанував традиції свого народу. Він влаштовував переслідування на всі новітні релігійні віяння. Найбільше постраждали християни.
- *Переслідування при Септимії Севері у 193-211 роках* передбачали смертну кару за перехід до християнства чи юдаїзму. Імператор намагався локалізувати ці релігії у провінціях, і не допустити їхнього поширення у столиці. Однак у той час в Римі було вже багато християн, які не виявляли лояльності до релігійної політики імператора, і за це потрапили під переслідування.

- У II столітті відбулись чотири масштабні переслідування християн. *Переслідування при Максиміні у 235 році* було коротким, і сьогодні неможливо встановити, що саме спонукало поставленого військовими імператора Максиміана переслідувати християн.
- *Переслідування при Деції у 249-251 роках* також не були тривалими, але охопили всю імперію і винищили безліч християн. Імператор керувався прагненнями побудови сильної країни. Він вважав, що вшанування давніх римських богів та поклоніння імператору є основою міцності імперії.
- *Переслідування при Валеріані 253-260 років* були продовженням Децієвих переслідувань.
- *Переслідування при Авреліані 272 року* обумовлювалося великою релігійною реформою в імперії. Авреліан відійшов від традиційної римської релігії та підніс на найвищий п'єдестал римського пантеону не Юпітера, а Sol Invictus (Непереможне Сонце). Великою мірою культ Сонця обумовлювався поширенням мітраїзму серед римських військових. Авреліан запровадив нові релігійні традиції. По-перше, 25 грудня, тобто наступний день після зимового сонцестояння, коли тривалість дня починає збільшуватися, було встановлене свято Natalis Solis Invicti (Різдво Непереможного Сонця). До Авреліана 25 грудня не було святковим днем. Згодом і християни почали святкувати Різдво Христове 25 грудня. По-друге, імператори почали зображати на монетах Сонце, або божество зі Сонцем на голові. Саме так з'явилася типова європейська корона – круг, із якого виходять промені. Досі римські імператори одягали лавровий вінок. Авреліан переслідував християн, оскільки їх у той час було вже настільки багато, що вони становили найбільшу конкуренцію солярному культу.
- Одне з найбільш масштабних гонінь на християн було *переслідування при Діоклеціані 303-313 років*. Воно мало виключно політичні причини. В епоху Діоклеціана відбувся поділ влади: тепер правив не один імператор, а чотири тетрархи (два августи і два цезарі), які ділили між собою території і сфери впливу. В нових умовах домінування одного із правителів могла ґрунтуватися тільки на високому авторитеті. Діоклеціан усляко намагався сакралізувати

свій статус. Християни стали найбільшою перешкодою у здійсненні цих планів.

• РАННЯ ЦЕРКВА

Незважаючи на переслідування християн у Римській імперії, воно швидко поширювалося та зростало. Першими адресатами, до яких скеровували апостоли свою проповідь, були юдеї. Апостоли часто проповідували у синагогах як у самій Юдеї, так і в діаспорі. Фактично, раннє християнство поширювалося здебільшого там, де жили євреї. Оскільки євреї жили на всіх теренах Римської імперії, проте в основному у містах, то і християнство поширювалося передовсім у містах імперії. Потрібен був час і відповідні обставини, щоби християни усвідомили себе новою релігією. На ранніх стадіях розвитку християнства вони не відділялися від юдаїзму. Цей період розвитку Церкви прийнято називати *юдео-християнством*. Юдео-християни вірили у Христа як Сина Божого, але не відмовлялися від єврейських релігійних традицій, святкували юдейські свята і виконували єврейські повинності. Зрештою, найдавніші християнські свята співпадали з єврейськими: християнське Воскресіння Христове співпадало з юдейським Песах, а християнське Зіслання Святого Духа – з єврейським Шавуот. Відокремлення християнства від юдаїзму відбувалося поступово, і мало дві причини. Першою причиною виокремлення християнства було ставлення юдеїв до християн. Ортодоксальні юдеї вбачали у християнах еретиків, які спотворюють їхню релігію. Таке налаштування юдеїв не дозволяло християнам побудувати з ними конструктивний діалог. Окрім цього, юдеї неодноразово влаштовували переслідування на християн. Другою причиною відокремлення християнства від юдаїзму було збільшення кількості християн з неєврейського середовища. Чим активнішою ставала проповідь християн, тим більшою ставала кількість християн, які не належали до єврейського народу і не мали нічого спільного з юдаїзмом. Ці люди, приймаючи християнство, не бажали відрікатися від власної культури і переймати єврейську культуру. Врешті перед апостолами постало гостре питання: чи прийняття християнства мусить супроводжуватися спорідненням із юдаїзмом. Для вирішення цієї проблеми у 49 або 51 році відбувся *Апостольський Собор у Єрусалимі*. На цьому Соборі апостоли обговорили питан-

ня відношення християн до юдеїв. Апостоли постановили, що для того, аби стати християнином, геть не потрібно переймати юдейські релігійні звичаї. Символічною була відмова християн від обрізання – знаку приналежності до юдаїзму. Поступово християни відмовились і від святкування суботи, проголосивши головним днем тижня неділю – день Воскресіння Христового.

Оскільки в Римській імперії статистики віруючих не велось, то встановити чіткі цифри розвитку християнства неможливо. Однак, на основі найрізноманітніших джерел все ж таки можливо встановити приблизні цифри. Вони свідчать про неймовірну швидкість поширення християнства. Так, у 100 році у світі жило близько 800 тисяч християн. Зважаючи, що населення Римської імперії у той час становило 60 мільйонів чоловік, а в усьому світі жило 179,51 мільйонів чоловік, то кількість християн на переломі I-II століть становила 0,45% населення світу. У 300 році, коли населення світу було 191,93 мільйони чоловік, християн було вже понад 14 мільйонів, тобто 7,3% світового населення. У 500 році, коли населення світу зменшилося до 190,32 мільйонів чоловік, християн стало 37,8 мільйонів, тобто 19,86% населення планети. Ці цифри свідчать про неймовірну популярність християнства у стародавньому світі, незважаючи на жорстокі переслідування.

• МІЛАНСЬКИЙ ЕДИКТ

Якщо у I-II століттях серед християн переважали незаможні люди, то вже у III столітті християнами ставали щоразу більше людей високої освіти і статусу. Результати поширення християнства вже не дозволяли римській владі ігнорувати його присутність у країні. Переслідування не зменшували кількість віруючих у Христа, а навпаки – збільшували їх. Врешті імператорський уряд усвідомив, що християни більше не є чужоземною релігією, а становлять значну частину населення імперії, і мають право на захист власних прав і власної релігії. Кардинальна зміна ставлення до християн у Римській імперії відбулась у IV столітті, в часи правління імператора Константина I Великого. Константин прийшов до влади у 306 році, в період, коли імперію роздирали внутрішні чвари. В той час в імперії владу розділяли чотири правителі: два августини (старші імператори) і два цезарі (молодші імператори). Кожен із чотирьох керував своєю

частиною імперії, хоч країна вважалася єдиною. Чотирилюддя неодноразово призводило до воєнних конфліктів між правителями. У 306 році Константин став одним із августів. У час його правління військові конфлікти, з ціллю зосередити владу в одних руках, стали особливо гострими. Константин велику частину свого правління провів у міжусобних війнах. У 312 році Константин переміг Максенція, а в 323 році – Луцинія. Ці перемоги зробили його єдиним правителем усїєї Римської імперії. Він реформував систему управління, армію, внутрішню і зовнішню політику. На час правління Константина римські імператори не жили в Римі, а в цілях безпеки перебували в Равені або Мілані. У 330 році імператор переніс столицю на Балканський півострів, де на місці колишнього селища Візантій збудував величне місто, яке назвав своїм іменем – Константинополь (сьогодні – Стамбул). Найбільшим досягненням імператора було підписання ним та Ліцинієм у 313 році *Міланського едикту*. Цим документом імператор легалізував християнство, тобто узаконив його існування в Римській імперії. Хоч Константин і не проголошував християнство державною релігією, все ж він сам став християнином, і цей факт надав християнству особливий статус.

Із Міланським едиктом християнство увійшло в новий період свого розвитку – *Константинову еру*. В нову епоху християнство увійшло з низкою своїх проблем, першою з яких була проблема віровчення. Християнське богослов'я потребувало часу для свого становлення, шліфування термінології та кристалізації поняттєвого апарату. Цей процес в жодній релігії не був безпроблемним, а супроводжувався єресями. В Константинову епоху Церква пережила найбільший виклик християнському богослов'ю та чистоті віри – аріанство, тобто єресь, сформована олександрійським священником Арієм, який стверджував, що Ісус Христос не був Богом, а сотвореною істотою, хай навіть і вищою від усього іншого творіння. Для вирішення цієї проблеми був скликаний Перший Вселенський Собор у Нікеї (Перший Нікейський Собор) 325 року. На цьому Соборі були присутні єпископи з найрізноманітніших частин імперії. Вони осудили єресь Арія та сформували спільний Символ віри усїєї Церкви. Слово «Собор», як і латинське «*consilium*» чи грецьке «*σύνδοξ*» означає «зібрання». В цьому контексті ним означають зібрання єпископів Церкви для вирішення якоїсь важливої проблеми. Тради-

ція скликання Соборів практикувалася в Церкві і до Константи-на, але вони були помісними, тобто регіональними. Імператор Константин і Папа Сильвестр скликали перший Собор, на якому були представники всієї Церкви. Собори, на яких були пред-ставлені всі частини Церкви прийнято називати Вселенськими (Σύνοδοι Οικουμενικάι, Oecumenica Concilia). До розколу Церкви відбулось сім Вселенських Соборів, які є однаково авторитетни-ми для католиків, православних і протестантів. Після розколу відбулось ще 14 Вселенських Соборів, але їх Православні Церк-ви не визнають легітимними, тому вони акцептуються тільки Католицькою Церквою. Вселенський Собор був важливим не тільки для розвитку богослов'я та історії Церкви, а й визначним культурним явищем. На Соборі вперше могли зустрітися епис-копи з найрізноманітніших частин імперії: епископи з Африки зустрілися з єпископами з Британії, а єпископи з Азії побачились із єпископами Західної Європи. Це був момент зустрічі культур і знайомства цивілізацій.

- РИМСЬКА ІМПЕРІЯ
НА ЗОРІ ХРИСТІЯНСТВА

Зведення Константинополя і перенесення туди столиці мало колосальні наслідки для історії Європи і Церкви. Рим уже задов-го до Константина втратив своє політичне значення, і імперато-ри жили де завгодно, тільки не в Римі. Однак у пам'яті мешкан-ців імперії Рим залишався центром світу. Константин презенту-вав Константинополь як Новий Рим (Νέα Ῥώμη, Nova Roma). Мешканці міста аж до його падіння називали себе римлянами. І до сьогодні Константинопольський Патріарх носить офіційний титул «Архиєпископ Константинополя – Нового Риму». Втім, слава Нового Риму не стерла з пам'яті народу славу Старого Ри-му. Два Рима згодом стали причиною розколу Римської імперії, Християнської Церкви і навіть поділу Європи на Східну і Західну.

- *Династія Константина* правила недовго – у 305-363 роках. Цю династію також називають Другими Флавіями, оскільки всі імператори цієї родини додавали до свого ім'я також ім'я Флавій. Перші Флавії правили у 69-96 роках; засновником цієї династії був імператор Веспасіан. У 305 році батько Кон-стантина – Констанцій I Хлор – став августом. У 324 році Константин I Великий став єдиновладним імператором.

Нащадки Константина не проявили великих політичних талантів. Час правління династії Константина був періодом розквіту і швидкого поширення християнства. Кардинальна зміна у релігійній політиці відбулась в час царювання передостаннього представника цієї династії *Юліана II Відступника*. Своє трирічне правління (361-363) імператор Юліан присвятив боротьбі проти християнства. Імператор, захоплений язичництвом у його філософській інтерпретації неоплатоніком Ямблїхом, поставив собі за ціль знищити християнство і відновити язичництво. Це була остання спроба реваншу язичництва у Римській імперії. Смерть Юліана у 363 році була остаточним тріумфом християнства і кінцем династії Константина. Наступник Юліана Йовіан правив тільки півроку, і не зміг утримати владу своєї династії.

- Подальша історія Римської імперії – це історія постійних поділів, міжусобних війн, боротьби за владу та сепаратистських настроїв. Наступна *династія Валентиніана-Теодозія* правила коротко (364-395). В часи царювання останнього представника цієї династії – імператора Теодозія – відбулись надзвичайно важливі події в історії християнства. 27 лютого 380 року, як тільки Теодозій став імператором, він видав Едикт *De fide catholica* (Про вселенську віру), яким проголосив християнство державною релігією Римської імперії. В 381 році імператор Теодозій скликав у Константинополі Другий Вселенський (Перший Константинопольський) Собор. Ціллю Собору була остаточна ліквідація ересі аріанства, осудження ересі пневматомахів та низка дисциплінарних питань. Отці Собору підтвердили Символ віри, ухвалений на Нікейському Соборі, та заборонили вносити в нього будь-які зміни. На основі Символу віри, який був укладений на Нікейському Соборі, сформувався Символ віри, який сьогодні використовує Церква. Сучасний Символ віри прийнято називати Нікейсько-Константинопольським. Існує легенда, начебто учасники Першого Константинопольського Собору доповнили Нікейський Символ віри. Таке твердження є грубою помилкою. Отці Першого Константинопольського Собору не тільки не вносили у Нікейський Символ віри жодних змін, а й першим канонам Собору строго заборонили це робити. Однак, у літургійній традиції Константинопольської

Церкви на основі Нікейського Символу віри сформувався хрещальний Символ віри, тобто такий, що використовувався під час Хрещення. Цей Символ віри прийнято називати Нікейсько-Константинопольським, оскільки він виник на основі тексту Нікейського Символу віри та літургійної традиції Константинопольської Церкви. У цьому ж 381 році Теодозій видав уточнення до свого Едикту 380 року. Відповідно до цих поправок єдиним допустим варіантом віросповідання є нікейське християнство, тобто та віра, яка зафіксована в Нікейському Символі віри. Починаючи з 381 року, імператор Теодозій видавав низку указів, якими забороняв язичницькі жертвоприношення і богослужіння. У 392 році був зруйнований храм Серапіса в Олександрії, а в 393 році відбулись останні Олімпійські ігри.

- Теодозій Великий став останнім імператором, який правив усією імперією. Рік його смерті – 395 – був роком остаточного розпаду імперії на дві частини. Офіційно Римська імперія вважалася єдиною країною, але фактично нею правили два різні імператори. Західну частину прийнято називати Західною Римською імперією; східну частину – Східною Римською або Візантійською імперією. Ці назви є технічними, оскільки правителі і мешканці обох частин країни називали свою країну Римською імперією, а себе – римлянами. Західна Римська імперія проіснувала лишень до 476 року. Після поділу імперії в ній змінилося дванадцять імператорів та кілька співправителів. Більшість із них загинули внаслідок державних переворотів та придворних змов. Імператори весь свій час витрачали на приборкання бунтів і змов та на боротьбу проти германських племен, які постійно відривали від імперії її значні шматки. Римські імператори в той час не мешкали в Римі: у 395 році *імператор Гонорій* (перший римський імператор після розподілу імперії) переніс столицю до Мілану, а в 402 році Гонорій перенісся до Равенни. У 410 році вестготи під проводом короля Алларіха захопили і пограбували Рим. У 452 році гуни під проводом короля Аттіли вторглись в Італію, і підійшли до Риму. Рим не зміг протистояти Аттілі. І тільки Папа Лев I Великий, який особисто вийшов на переговори з Аттілою, зумів його

переконати відступити і не нападати на місто. У 455 році на Рим напали вандали під проводом короля Гейзеріха. Папа Лев I не зміг переконати вандалів не нападати на Рим, але переконав їх не палити місто. Вандали пограбували Рим та взяли багато полонених. Акти пограбування Риму отримали назву «вандалізм», а згодом цей термін почав означати будь-яке руйнування, розруху і дикість, спричинені людьми. На службі римських імператорів перебували численні чужинські найманці. В 476 році лідер найнятих військових *Одоакр* здійснив переворот, змусивши імператора Ромула Августула зректися влади. Одоакр став королем Італії, а Західна Римська імперія припинила своє існування.

Отже, перші чотири століття історії християнства – це час кардинальних метаморфоз та історичних парадоксів. Апостоли розійшлися з євангельською проповіддю в усі усяди. Їхня проповідь була надзвичайно успішною: кількість християн невинно зростала. Все це відбувалося всупереч жорстоким переслідуванням і утискам зі сторони римської влади. Одночасно, Римська імперія доживала до свого кінця. У IV столітті ситуація кардинально змінилася. Імператор Константин I у 313 році легалізував християнство у Римській імперії, а імператор Теодозій I у 380 році проголосив християнство державною релігією. У IV столітті відбулось два Вселенські Собори: Перший Нікейський у 325 році і Перший Константинопольський у 381 році. Після смерті імператора Теодозія I, Римська імперія розділилась на дві частини. В 476 році Західна Римська імперія припинила своє існування, а Візантія ще майже тисячоліття була центром Християнського Сходу.

1.3. ХРИСТІЯНСТВО ЗА МЕЖАМИ РИМУ

Християнські місіонери розійшлись у різні сторони світу, проповідуючи християнство. Вже апостоли пройшли не тільки терени Римської імперії, а й виходили поза її межі. Римська імперія була не першою країною, яка офіційно прийняла християнство.

• ХРИСТІЯНСТВО В ЕДЕСІ

В церковному переданні вкоренилось переконання про те, що першою країною, яка прийняла християнство, як офіційну релігію, була *Едеса* (Еδεσσα). Місто Едеса розташоване в Західній Месопотамії. Сьогодні, це – місто Шанлиурфа на південному сході Туреччини. Едеса була столицею царства Остроена. Ця невелика країна в античні часи була завойована персами, а згодом Олександром Македонським. Після розпаду імперії Олександра, Едеса ввійшла до складу імперії Селевкідів, опісля – до Римської та Візантійської імперії, а врешті була завойована арабами-мусульманами. Тривалий час Едеса зберігала власну монархію, яка, щоправда, була підпорядкованою імперським володарям. Населення Едеси перебувало під відчутним культурно-релігійним впливом Вірменії, з якою його пов'язувала спільна релігійність – вірменізований варіант зороастризму. На зорі свого існування християнство проникло в Едесу. Сьогодні в історії едеського християнства неможливо відмежувати історичні факти від легенд, однак беззаперечним фактом є те, що присутність раннього християнства в Едесі була значною. Традиція зберегла легенди про те, що едеський цар Абгар Ухомо підтримував листування з Ісусом Христом. Коли цар захворів і просив Ісуса про допомогу, Ісус обтер своє лице хусткою, яку передав царю. На хустці з'явився лик Ісуса. Ця реліквія відома у християнстві як Ікона Спаса Нерукотворного. Цар наказав вмурувати цю реліквію над міською брамою для охорони міста. Сьогодні ця реліквія знаходиться у Ватикані. В період апостольської проповіді в Едесі проповідував апостол Тома. Врешті, Едеса офіційно прийняла християнство у 200 році, ставши першою християнською країною світу.

• ХРИСТІЯНСТВО У ВІРМЕНІЇ

У 301 році була хрещена Вірменія. Вірменія є однією з найдавніших сьогодні існуючих країн світу. Становлення і формування вірменського народу шляхом злиття гуритів, урартців, лувійців та інших народів завершилося у VI столітті до РХ. Після свого оформлення як окремих народів, вірмени перебували під владою Мідії та Персії. Однак у 331 році до РХ вони створили власну державу – Вірменське або Араратське царство, яке проіснувало

до 220 року до РХ. Утворення власної держави стало можливим завдяки падінню Персії під тиском Олександра Македонського. Хоч Вірменія й проголосила зверхність Олександра, втім його війська ніколи не заходили у Вірменію, і вона була фактично незалежною. На час отримання незалежності у Вірменії правила династія Єрвандидів, які з VI століття були місцевими князями у підпорядкуванні персів. З проголошенням власної держави Єрвандиди стали самостійними царями. Першим самостійним царем Вірменії став Єрванд II. У 200 році до РХ Вірменію завоював Антіох III, але не на довго. У 198 році до РХ Селевкиди програли війну Риму, і цим скористався місцевий стратег (губернатор) Арташес I, щоби проголосити незалежність країни, яка отримала назву Велика Вірменія. Арташес I заснував династію Арташесидів, яка правила до 12/14 року до РХ. За час правління Тиграна II Великого (95-55), Велика Вірменія досягла найвищого рівня своєї могутності: її кордони доходили аж до Єгипту, Середземного і Каспійського морів. Однак вже у 65 році до РХ Римська імперія завоювала Вірменію. У першому році римляни зруйнували вірменську державність, і країна стала предметом постійних протистоянь між римлянами, парфянами та персами. Внаслідок Римсько-парфянської війни 58-63 років Вірменія отримала незалежність, але на вірменському троні опинився брат парфянського царя Тиридат I з династії Аршакидів. Вірменія зберігала незалежність аж до 252 року, коли її завоював перський цар Шапур I, і поставив царем Вірменії свого сина. В черговий раз незалежність Вірменія отримала у 298 році внаслідок Нісибійського мирного договору між Римською імперією та персами. До влади повернулась династія Аршакидів, які правили до 428 року, коли Вірменія була розділена між Римом і Персією.

Домінуючою релігією вірмен часу Аршакидів був зороастризм-мітраїзм. Однак в час правління одного із представників цієї династії, *Тиридата III Великого* Вірменія у 301 році офіційно прийняла християнство. Християнізація Вірменії була заслугою передовсім *Святого Григорія Просвітителя*. У 287 році вірменський аристократ Анак, за намовою перського царя Шапура I, вбив вірменського царя Хорсова II, який був його родичем. Вірменські аристократи, обурені вчинком Анака, вбили його і всю його родину. Врятувався тільки один його син, який потрапив на виховання до благочестивої християнки. Там він і був хреще-

ний під іменем Григорій. Коли Григорій виріс, він відправився до Риму, де в той час мешкав син Хорсова II – майбутній цар Тиридат III. Григорій вирішив служити Тиридату, щоби спокутувати вину батька, однак Тиридат не знав про те, що Григорій був сином Анака. Коли Тиридат за допомогою римських легіонів повернувся до Вірменії та вернув собі трон, Григорій повернувся з ним. Тиридат був зороастрійцем і великим противником християнства. Вступивши на трон, Тиридат організував жорстоке гоніння на християнство. Коли він дізнався, що Григорій є християнином та ще й сином Анака, то наказав його ув'язнити у Хор Вірап¹, де він провів 13 років. Коли Тиридат психічно захворів, Григорій його зцілив. Цей випадок став переломним у вірменській історії. Тиридат охрестився і в 301 році проголосив християнство державною релігією. Григорій став лідером християнських общин Вірменії. У 302 році Леонтій Кесарійський висвятив Григорія на єпископа. Так, Святий Григорій Просвітитель став першим вірменським Католикосом. У 325 році Григорій передав катедру Католикоса своєму сину Григорію II, а сам відправився у монастир, де через рік помер. Титул вірменського Католикоса по спадковості переходив нащадкам Григорія Просвітителя аж до середини V століття. Його мощі в середині другого тисячоліття були перевезені до Неаполя, але у 2000 році Папа Римський передав мощі Святого Григорія вірменам.

Завдяки праці Тиридата Великого і Григорія Просвітителя Вірменія стала першою зі сьогодні існуючих країн світу, яка прийняла християнство. Оскільки особливості християнізації Едеси є предметом суперечки істориків, то Вірменію можна вважати першою християнською країною світу, щодо християнізації якої не виникає сумнівів. Ця подія відбулось у 301 році. Глава Вірменської Церкви отримав титул *Католикос усіх вірмен*. Повний титул звучить: Слуга Ісуса Христа, милістю Божою і волею народу Першосвятитель і Католикос усіх вірмен, Верховний Патріарх всенародного, першого у пошані Араратського Престолу Апостольської Церкви Першопрестольного святого кафедрального Ечміадзина. У 1999 році Церкву очолив 132-ий Католикос Гарегін II. Заснована Григорієм Просвітителем Церква сьогодні

¹ В'язниця *Хор Вірап* (Խոր Վիրապ — глибока темниця) в давнину призначалась для засуджених на смерть або довгочасного ув'язнення. Сьогодні Хор Вірап є монастирем.

зветься *Вірменська Апостольська Церква*. Після Халкедонського Собору вона не прийняла Халкедонського догмату, і зберегла монофізитське віросповідання. Титул «католикос» має грецьке походження, і ним у давнину іменувався глава Церкви за межами Римської імперії.

• ХРИСТІЯНСТВО У ГРУЗІЇ

313 році християнство було легалізованим у Римській імперії, яка стала другою, після Вірменії християнською країною світу. У 326 році християнізувалась Грузія, ставши третьою християнською країною світу. Відповідно до грузинської легенди, коли апостоли, після Зіслання Святого Духа, кидали жереб, щоби визначити, в яку країну їм потрібно йти, щоби проповідувати християнство, Богородиця також виявила бажання взяти участь у апостольській проповіді. Їй випав жереб проповідувати у Грузії. Так, грузинські християни пов'язують початок своєї Церкви із Богородицею. Християнство проникало до Грузії різними шляхами. Однак Хрещення Грузії найбільше пов'язується з іменем *Святої Ніни* (წმინდა ნინო). На території сучасної Грузії в давнину існували дві різні держави: Колхідське царство (კოლხეთი), яке виникло в VI столітті до РХ, та Іберійське царство (იბერია), яке сформувалося у IV-III століттях до РХ. У 303 році з Римської імперії, в якій у той час тривали переслідування Діоклеціана, в напрямку Іберії утекли 37 дівчат-християнок. Вони потрапили до Вірменії, де тривали гоніння на християн царя Тиридата Великого. Вірменський цар арештував і стратив дівчат. З них урятувалась тільки Ніна, яка добралась аж до Іберії. В новій батьківщині Ніна багато подорожувала і проповідувала християнство. Врешті їй вдалося повернути царську сім'ю, однак сам цар Міріан не сприймав християнство, хоч і не перешкоджав Ніні проповідувати. Одного разу Міріан зі своєю свитою виїхав у ліс; зненацька наступила темрява. Оскільки оточення царя розбіглося, цар залишився сам. Він довго блукав темним лісом, а коли втратив надію на спасіння, почав молитися до Бога, якого проповідувала Ніна. Врешті, небо розвиднилось. У той час християнськими були вже Римська імперія і Вірменія. Цар відразу ж відправив послів до Греції, щоби запросити священників. Якнайшвидше Міріан та його родина охрестилися. Так, у 326 році Іберія стала християнською державою. Хоч Іберія є тільки однією з

історичних частин сучасної Грузії, вся Грузія вважає Хрещення царя Міріана початком грузинського християнства, а святу Ніну просвітителькою Грузії. Сьогодні у Грузії діє окрема Грузинська Православна Церква.

• ХРИСТИЯНСТВО В АКСУМІ

Наступною країною, яка після Великої Вірменії, Римської імперії та Грузії прийняла християнство, було Аксумське царство. Сьогодні ця країна не існує; її історія тривала у II-XII століттях. Аксумське царство займало невелику територію, частини якої сьогодні належать Етіопії, Еритреї, Судану, Ємену та Саудівській Аравії. Його столицею було місто Аксум. Повноправною спадкоємицею Аксума є Етіопія; тому аксумська історія є однією зі сторінок етіопської історії. Ця країна зуміла досягнути величчя свого економічного розвитку завдяки тому, що знаходилася на перетині важливих економічних шляхів. У III-IV століттях Аксумське царство досягло піку свого розвитку, а його територія значно розширилась. Християнізація Аксума є наслідком апостольської праці Фрументія Аксумського. Фрументій був фінікійцем, який потрапив у рабство в Аксумі. Аксумський цар призначив його своїм писарем, а перед своєю смертю дарував йому свободу. Звільнившись із рабства, Фрументій відправився до Олександрії, де Атаназій Великий висвятив його на єпископа. Опісля Фрументій повернувся до Аксума, в якому проповідував християнство. Врешті, у 333 році Аксум став християнською країною, що зробило його однією з найдавніших християнських країн світу. Однак повне утвердження християнства в Аксумі було тривалим процесом, а язичництво в цій країні існувало аж до V століття. Довгий час Церква Аксуму залишалася структурною частиною Олександрійського Патріархату. Під час христологічних суперечок аксумці не прийняли Халкедонський догмат, зберігши монофізитське віросповідання. Спадкоємицею Аксумської Церкви є Етіопська або Абіссинська Церква, яка впродовж століть залишалася частиною Коптського Патріархату. Аж у 1956 році Етіопська Церква отримала незалежність, а її глава отримав титул Патріарх Абіссинський і Католикос усієї Етіопії. Складні історичні перипетії та міць єврейської діаспори в Етіопії спричинили формування специфіки етіопського обряду, в якому, серед іншого, культивується обрізання та єврейські

приписи щодо кошерності їжі. Аксумське християнство мало величезний вплив на формування ісламу, оскільки аксумці були найближчим до арабів християнським народом. Під час гонінь на послідовників Мугаммеда в Мецці, вони перебралися саме до Аксуму.

Отже, першими країнами світу, які прийняли християнство були Едеса, Вірменія, Римська імперія, Грузія та Аксум (Етіопія). Традиція едеського християнства асимілювалася в інших християнських традиціях і зникла. Натомість, вірменська, греко-римська, грузинська та етіопська традиції збереглися. Дві з цих християнських традицій, а саме вірменська і етіопська, зберігають монофізитське віросповідання, тобто належать до числа неортодоксальних Церков.

1.4. ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ КЕЛЬТІВ І ГЕРМАНЦІВ

На час поширення християнства серед кельтських народів, ці племена пережили наслідки великого переселення народів, в результаті якого германці витіснили кельтів із їхніх земель на Захід. На сьогодні в Європі залишилося шість кельтських народів: шотландці, які мешкають у Шотландії і розмовляють шотландсько-гельською мовою (Gàidhlig), ірландці, які заселяють Ірландський острів і розмовляють ірландсько-гельською мовою (Gaeilge), менці, які мешкають на острові Мен, що між Британією та Ірландією, і розмовляють менсько-гельською мовою (Gaelg Vanninagh), валлійці, які мешкають на півострові Уельс і розмовляють валлійською мовою (Cymraeg), корнці, які мешкають на півострові Корнуол на південному заході Британії, і розмовляють корнською мовою, бретонці, які мешкають на півострові Бретань, на північному заході Франції, і розмовляють бретонською мовою. Внаслідок асиміляції, багато кельтів перейняли германські мови. Сьогодні носіями кельтських мов є небагато людей. Деякі кельти мігрували до Америки. Однак прагнення європейських народів підкреслити власну національну ідентичність, яке спостерігається в останні десятиліття, підсилює національну гордість кельтів і прагнення відродити рідну мову та давні кельтські звичаї. На час християнізації кельтів, їхнє розселення було майже таким самим, як і сьогодні.

• МІСІЯ СВЯТОГО ПАТРИКА

Християнізація Ірландії була складним процесом, який відбувся завдяки невтомній і саможертвній праці низки відданих осіб. Найбільше власної праці у справу християнізації Ірландії вклав *Святий Патрік* (Patrick), який жив у другій половині IV та першій половині V століття, хоч точні дати його народження і смерті встановити неможливо. Святий Патрік народився у Британії в християнській родині, був викрадений з родинного дому і потрапив у рабство в Галлії. За час перебування в рабстві він щиро молився та багато постив. Врешті він отримав об'явлення, в якому йому відкрилось його покликання. Патрік утік із рабства, і почав своє духовне удосконалення. Він побував у Галлії, Британії та Ірландії. Врешті, Патрік став єпископом. За найпоширенішою версією на єпископа його висвятив у 432 році Святий Жермен д'Осерр (Germain d'Auxerre), відомий також під латинським іменем Герман Осеррський (Germanus Autissiodorensis). Святий Патрік заклав основи християнської Церкви в Ірландії. Сьогодні Святий Патрік є найпопулярнішим святим в Ірландії. Йому посвячені численні храми, зокрема головний храм Дубліна – Собор Святого Патріка (Árd Eaglais Naomh Pádraig), настоятелем якого у свій час був письменник Джонатан Свіфт; Святий Патрік вважається покровителем Ірландії; і навіть базований у Дубліні футбольний клуб носить його ім'я – Сент-Патрікс Атлетік (St. Patrick's Athletic F.C.).

• ДВНАДЦЯТЬ АПОСТОЛІВ ІРЛАНДІЇ

Ірландські християни виділяють, окрім Святого Патріка, дванадцять осіб, яким завдячують своєю християнізацією, і називають їх *Дванадцять Апостолів Ірландії* (Dá apstol décc na hÉirenn):

- Святий Кьяран (Ciaran) Сайгірський, який помер у 530 році, був співпрацівником Святого Патріка і єпископом. Результатом його місійної роботи було заснування Папою Віргілієм у 549 році Єпархії Оссори (Dioecesis Ossoriensis) і монастиря у Сайгірі, де Святий Кьяран проживав свої останні роки.
- Святий Кьяран (Ciaran) Кломнакнойський (бл. 515-бл. 549) був місіонером, єпископом і засновником монастиря Кломнакнойс (Cluain Mhic Nóis). Щоби відрізнити Кьярана Сайгірського та Кьярана Кломнакнойського, першого називають Кьяраном Старшим, а другого – Кьяраном Молодшим

- Святий Брендан (Breandán) Клонфертський (бл. 484-бл. 578) прославився як видатний місіонер, який проводив надзвичайно успішні місії в Ірландії, Шотландії і на Уельсі, засновував монастирі і общини. Через особливу любов до подорожей, які він пов'язував зі своєю місійною діяльністю, його ім'я обросло легендами, в яких розповідають, що Святий Брендан зробив човен зі шкіри і подорожував на ньому в пошуках втраченого Раю. По дорозі він зустрів рибу, яка була настільки великою, що видавалася островом. Розповідають, що Брендан доплив аж до Америки. Сьогодні неможливо встановити, чи подорожі Святого Брендана відбувалися насправді, чи ж це були тільки легенди. Однак, у 1976 році англійський учений і мандрівник Тім Северін збудував човен зі шкіри і проплив на ньому з Ірландії до острова Ньюфаундленд, щоби довести, що така подорож можлива. Святий Брендан є опікуном військово-морського флоту США.
- Святий Брендан (Breandán) Біррський також був активним місіонером в Ірландії, і належав до учнів Святого Брендана Клонфертського. Він був засновником монастиря в Біррі.
- Святий Канік (Canicus) з Ахабо (515/516–600), якого в Ірландії називають Saint Canice, а в Шотландії – Saint Kenneth, проводив місії в Ірландії і Шотландії. Він відомий також як богослов, який писав коментарі на Євангелії.
- Святий Ніннід (Ninnid) був засновником монастиря в Інісмаксамгі (Inis Muighe Samh), в якому мешкав і вчив своїх учнів.
- Святий Лезеріан (пом. 564) вів місіонерську роботу на острові Девеніш.
- Важливий внесок і християнізацію Ірландії зробили також Святий Сенан (Senán, бл. 488-560), Святий Мобі (Mobhí, бл. 500-бл. 544), Святий Родан з Лорри (Rodan, пом. 584) та Святий Колумба Терригласський (Columba, пом. 552).
- Святий Колумба з Йони проводив місії в Ірландії, а згодом перебрався до Шотландії і на острів Йона, де заснував монастир. Дванадцять Апостолів Ірландії були учнями Святого Фінніана Клонардського (Finnian, 470-549), який заснував монастир у Клонарді (Східна Ірландія), в якому навколо Святого гуртувалася група його учнів.

• ХРИСТИЯНСТВО В ШОТЛАНДІЇ І УЕЛЬСІ

Християнізація Шотландії та Уельсу відбувалась різними шляхами. Перші християни туди потрапили ще в час римського завоювання Англії. Римляни, створивши в Англії свою колонію, підтримували тісні контакти з Шотландією. Так християни потрапляли до північних регіонів Британії. Однак, найактивніше християнство проникало до Шотландії з Ірландії. Дванадцять Апостолів Ірландії і їхні послідовники відвідували Шотландію, та проповідували там християнство. Отже, християнізація Шотландії – це поступовий процес, який відбувався завдяки праці багатьох християнських проповідників. Схожою була історія християнізації Уельсу, Корнуоллу та острова Мен. Кельти цих місцевостей приймали християнство внаслідок проповіді місіонерів з Ірландії та Англії.

Історія християнства Західної Європи у першому столітті тісно пов'язана з падінням Західної Римської імперії та Великим переселенням народів у IV столітті, тобто з міграцією германських племен. Германці оселилися на Півночі Європи задовго до Різдва Христового. Ці народи мирно жили за межами Римської імперії, розвиваючи свою культуру та господарство. Лишень зрідка між римлянами і германцями виникали збройні сутички, які однак не переростали у важливі історичні події. Так тривало століттями. За час свого проживання у Північній Європі германці видозмінювали свою мову та етнічний склад: одні племена зникали, інші зливалися або розпадалися, нові племена виникали. Врешті на час падіння Західної Римської імперії найбільшими германськими племенами були алемани, бургунди, франки, готи, лангобарди, сакси, тюрінги, вандалі, англійці та інші. У 370-х роках з Азії до Східної Європи почали переселятися *гуни* – воєвничий народ тюркського походження. В Європі гуни нападали на землі, на яких жили германці. Атаки гунів змусили германців переселятися на нові землі. Оскільки ті частини Європи, які не були заселені германцями, належали Римській імперії, то переселення германців означало завоювання ними земель імперії. На завойованих територіях, які простягалися по Східній і Центральній Європі, гуни організували величезну імперію, яка досягла піку своєї могутності в часи правління гунського вождя Аттилі, під проводом якого вони дійшли аж до Риму. У 453 році Аттила помер, а його країна погрузла в тривалі міжусобні чвари. Невдовзі

гуни розчинилися серед поневолених ними народів, і зникли зі світової історії. Незважаючи на те, що гуни були лишень коротким епізодом у європейській історії, спричинені ними процеси були визначальними для творення Європи. Саме гуни змусили германців стати основною силою, яка поклала край Римській імперії, а після падіння Риму і зникнення гунів, стати новими будівниками Західної Європи, якими вони залишаються й до сьогодні.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ АЛЕМАНІВ

Першою групою германських племен, яким вдалося відірвати від Римської імперії частину земель, були *алемани*. Вони сформувалися з різних германських племен, і заселяли південну частину басейну ріки Ельба, тобто приблизний простір між сучасними Прагою і Берліном. У III столітті алемани вторглися у Галлію та Італію, а у V столітті франки відтіснили алеманів на територію сучасних Західної Австрії (Форарльберг), Південної Німеччини (Швабія) та Східної Швейцарії. На цих територіях і до нині спілкуються специфічним алеманським діалектом німецької мови. Етнонім «алемани» згодом переріс у французьку назву німців: французькою Німеччина називається *L'Allemagne*. Алемани довго дотримувались германського язичництва. Повна християнізація алеманів відбулась аж після того, як їх завоювали франки. Однак і задовго до цього християнські місіонери проводили місії серед алеманів.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ БУРГУНДІВ

Ще одне германське плем'я – *бургунди* – просунулися з Північної Європи на Захід, та заснували на новій території власне королівство зі столицею у Вормсі (сучасна Південно-Східна Німеччина). Скориставшись послабленням Візантії, бургундський король Гундагар (385-436) в 435 році почав проти неї війну, але переоцінив свої сили. Візантіяці вщент розбили бургундів, що призвело до падіння Вормського Бургундського королівства. Ці драматичні події в історії бургундів описані в найпопулярнішому середньовічному епосі «Пісня про Нібелунгів». Опісля бургунди розсіялися по Західній Європі: вони заселили території сучасної Південно-Східної Франції (провінції Бургундія, Рона-Альпи, Прованс) та Західної Швейцарії, встановивши нову столицю в Ліоні. У 530-х роках франки завоювали Бургундію. Після роз-

паду імперії Карла Великого бургунди відновили незалежність, створивши дві держави: у 879 році було утворене королівство Нижня Бургундія (Basse Bourgogne), яка простягнулась від Ліону до Марселю; у 888 році було утворене королівство Верхня Бургундія (Haute Bourgogne) зі столицею у Женеві, яке включало в себе сучасні Західну Швейцарію та французькі області Франш-Конте і Шабле. В 933 році Верхня і Нижня Бургундії об'єднались в єдине Бургундське королівство, яке в 1034 році ввійшло до складу Священної Римської імперії. На північ від Бургундського королівства у 880 році виникло герцогство Бургундія зі столицею в Діжоні, яке було важливим гравцем на політичній арені Європи впродовж усього середньовіччя. В 1477 році герцогство було розділене між Францією та Священною Римською імперією. Сьогодні назву «Бургундія» зберегла та частина герцогства Бургундія, яка ввійшла до Франції.

Бургунди рано стали християнами. Найвірогідніше, що християнство вони перейняли від готів. Саме тому вони були аріанами. Перехід до католицизму у них відбувся в той час, коли Бургундія належала до імперії франків. Історія не зафіксувала якихось суттєвих проблем під час переходу бургундів до ортодоксального християнства. Приналежність до християнства ставала причиною частих конфліктів та сутичок бургундів з алеманами, які були язичниками. До релігійної історії бургундів належить найзагадковіша легенда середньовіччя, яка захоплює романтичні уми до сьогодні. Це – легенда про Святий Грааль. В середньовіччі виникла легенда, що після Тайної Вечері, чашу, з якої Ісус Христос причащав апостолів, забрав Йосиф Ариматейський – фарисей, який навернувся до віри Христа. Коли Христа розп'яли, і римський військовий пробив списом бік Ісуса, Йосиф зібрав у цю чашу краплі його крові. Цю чашу й називають Святим Граалем. Легенди розповідають, що Святий Грааль потрапив до Європи і знаходився десь на території Бургундії. Найбільше ці легенди поширилися серед кельтів і норманів, а вони рознесли її по всій Європі. Літературне оформлення легенда отримала в циклі романів про короля Артура і лицарів круглого столу, які йшли на найрізноманітніші подвиги, щоби віднайти Святий Грааль. У XII-XIII століттях з'явилися лицарські романи «Персеваль, або легенда про Грааль» (Perceval, le Conte du Graal) Крет'єна де Труа, «Роман про Грааль» (Le Roman du Graal) та

«Мерлін» (Merlin) Роберта де Борона, «Парцифаль» (Parzival) Вольфрама фон Ешенюаха та інші. Навіть у XXI столітті легенда про Святий Грааль стала неймовірно популярною завдяки роману Дена Брауна «Код да Вінчі» (The Da Vinci Code) 2003 року та однойменному фільму Рона Говарда 2006 року.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ФРИЗІВ

Германський народ *фризів* оселився у Центрально-Північній Європі. Сьогодні себе вважають фризами і спілкуються фризською мовою 400 тисяч чоловік у Нідерландах і 20 тисяч чоловік у Німеччині. Однак у давнину фризи мали вагомий вплив на європейську історію. У 500-734 роках існувало Фризьке королівство (Magna Frisia), яке включало в себе сучасні Нідерланди та Північну Німеччину. У 734 році франки завоювали Фризію. Фризи довгий час трималися язичництва. Християнство до їхніх племен проникало внаслідок торгових контактів із християнськими народами, але рання християнізація не була успішною. Християнізація фризів найбільшою мірою була заслугою *Святого Вілліброрда* (Willibrord, бл. 657-739) – бенедиктинського монаха, який у 690 році відправився до фризів, де розгорнув величезні місії. Вілліброрд заснував багато монастирів та будував храми. Він проповідував навіть найжорстокішим вождям, які вели себе з християнством дуже агресивно. В час місії Вілліброрда тривали постійні війни між франками і фризами. Вілліброрд був близьким до родини франкського майордома Карла Мартелла, а в 714 році саме Вілліброрд хрестив його сина – майбутнього першого франкського короля з династії Каролінгів Піпіна Короткого. Місії Вілліброрда відбувалися за підтримки франків. Але своїм успіхом місія завдячує передовсім ентузіазму, запалу, сміливості та величезній вірі Вілліброрда. У 695 році Папа Сергій I висвятив Вілліброрда на єпископа фризів. Місіонер заснував першу фризську єпархію з центром у місті Утрехт. У 716 році фризський король Радбод, який був запеклим противником християнства, користаючись внутрішнім ослабленням франків, відвоював свої землі та влаштував погроми християнських храмів і монастирів. Після цих лихоліть Вілліброрд відновив понищені святині. Святий Вілліброрд сьогодні є найбільш шанованим святим у Нідерландах; його справедливо іменують «Апостолом фризів».

• ХРИСТІЯНСТВО І ВАНДАЛИ

Германське плем'я *вандалів* вело війни як на Сході Римської імперії, в Дакії, так і на Заході. Вони проникли в Галлію та Іспанію, а звідти частина вандалів переселилася у Північну Африку, де на територіях сучасних Алжиру, Тунісу і Лівії організували своє королівство, включивши у нього Сардинію, Корсику та невелику частину Сицилії. Це королівство існувало у 439-534 роках. Піку своєї могутності Вандальське королівство досягло в час царювання Гейзеріха. Саме під його командуванням вандалі у 455 році вторглися в Рим і пограбували його. Врешті візантійська армія розгромила королівство вандалів, і вони зникли з історичної арени. На час заснування королівства вандалів у Північній Африці, вони вже були християнами, але, як і більшість германських племен, прийняли християнство в аріанському варіанті. В Північній Африці поширеною була християнська ересь донатистів. Оскільки донатисти зазнавали утисків від римської влади, то вони надавали всіляку підтримку вандалам, у яких вбачали союзників у боротьбі проти ортодоксального християнства, хоч між віровченнями аріан та донатистів було мало спільного. До ортодоксального християнства вандалі так і не перейшли. Зникнувши з історії, вони не відіграли вагомої ролі в релігійних процесах раннього середньовіччя.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ САКСІВ, АНГЛІВ І ЮТІВ

Частина германців розселилася на Півночі Європи. Це були племена *саксів*, *англів* та *ютів*. Усі ці племена первісно жили на території сучасної Данії, де юти займали її північ, англів – центр, а сакси – південь. Саме від етноніму племені ютів півострів, на якому розташована сучасна Данія, називається Ютландією. Від назви англів походить сучасна назва Англії, хоч англійці є народом, який виник внаслідок змішання різних етнічних груп, серед яких англів були тільки одними з багатьох. Від етноніму «сакси» в різних мовах розвинулися назви різних народів. Так, ірландці Англію називають *Sasana* (Саксонія), а англійців *sasanach* (сакси), носії гельської мови також Англію називають *Sasunn* (Саксонія), а англійців *sasunnach* (сакси). Натомість, естонці називають *Saksamaa* (Саксонія) Німеччину, а німців *sakslased* (сакси); так само фіни Німеччину називають *Saksa* (Саксонія), а німців

saksalaiset (сакси). Сакси на зорі своїх мандрів (III-V століття) розділилися на дві групи. Одні з них вирушили на Південь і оселилися на теренах сучасної Північної Німеччини. Там сакси утворили свою державу, яка проіснувала аж до її завоювання Карлом Великим. Сьогодні Саксонією називаються три федеративні землі Німеччини: Нижня Саксонія (Niedersachsen) зі столицею у місті Ганновер, Саксонія-Ангальт (Sachsen-Anhalt) зі столицею у Магдебургу, Саксонія (Sachsen) зі столицею у місті Дрезден. Насправді сакси займали територію, яка суттєво перевищувала ці три федеративні землі, і охоплювала майже всю Північну Німеччину. Сакси, які оселилися на теренах сучасної Німеччини, поділялися на три етнічні підгрупи: вестфали (західні сакси), від етноніму яких походить назва федеративної землі Нордрайн-Вестфален (Nordrhein-Westfalen), остфали (східні сакси) і ергерни (середні сакси). Християнізація саксів була складним процесом і відбувалася політичним шляхом. Сакси залишалися язичниками аж допоки їх завоював Карл Великий. Разом із приєднанням саксів до імперії франків відбувалась їхня християнізація. Карл Великий сприймав себе не тільки великим завойовником, а передовсім носієм і оборонцем християнства. Тому однією з визначальних цілей його завоювань була християнізація народів Європи, якщо вони до цього не були християнами.

Ті сакси, які переселилися на Північний Захід, об'єдналися з англами, ютами і фризами, та осіли у Британії. Там вони витіснили кельтський народ бритів і зайняли Південний Схід Британії. Поступово англи, сакси, юти і фризи розширилися, зайнявши більшу частину Британського острова, за винятком Шотландії, Уельсу та півострова Корнуолл у Південно-Західній Британії. Після 500 року вони утворили на цій території сім держав:

- Вессекс (Wessex) – Західно-Сакське королівство;
- Суссекс (Sussex) – Південно-Сакське королівство;
- Есекс (Essex) – Східно-Сакське королівство;
- Кент (Kent) – королівство ютів;
- Східна Англія (East Angles) – королівство східних англів;
- Нортумбрія (Northumbria) – королівство утворене у 655 році шляхом об'єднання двох королівств англів Берніція (Bernicia) і Дейра (Deira);
- Мерсія (Mercia) – королівство західних англів.

Цей період історії Англії називають гептархія (heptarchy) – семицарство. Кожне з королівств мало свого короля і власні порядки. Так тривало, допоки король Вессекса Егберт (Egbert), який правив у 802-839 роках, завоював інші королівства, об'єднавши Англію. Після смерті Егберта країна знову розділилось. Але його внук Альфред Великий (Alfred the Great), який правив у 871-901 роках, знову об'єднав країну. Альфред першим іменував себе королем Англії. Населення Англії спілкувалося англосаксонською мовою, яка у той час була дуже близькою до старосаксонської, якою спілкувалися сакси в континентальній Європі, та до фризської мови. Згодом англосаксонська мова еволюціонувала в англійську. Невдовзі Англію настигло нове лихо – дани, тобто одне з племен вікінгів, які почали завоювання східних частин країни. Саме дани, переселившись зі Скандинавії до Ютландії, змусили великі групи англів, саксів, ютів та фризів покинути історичну батьківщину і перебратися до Британії. Завойовані данами терени Британії називають Данелаг (датське право). Поступово англосакси, кельти та дани злилися, будуючи єдину Англію. На початку XI століття королі Данії носили також титул королів Англії. Аж у 1042 році англосакси повернули свою владу: королем став Едуард Сповідник (Edward the Confessor), який правив у 1003-1066 роках. Після його смерті королем став Гарольд II Годвінсон (Harold Godwinson). На його долю випало нове лихо: у 1066 році на Англію з Півдня напав герцог Нормандії Вільгельм¹ Завойовник, який завоював Англію та став її королем, давши початок династії, яка правила до 1154 року.

Християнство до Англії проникло дуже рано. Південна частина Британії входила у склад Римської імперії. Оскільки християнство швидко поширювалося по всіх теренах імперії, християни рано з'явилися і розвинулося в Британії. Вже у IV столітті в Британії існували єпархії і розвинена церковна структура. Єпископи з Британії брали участь в Помісних Соборах в Арлі 314 року та в Ріміні 359 року, що свідчить про розвиненість християнських общин на острові. Переселення германців на Британський острів призвело до кризи місцевого християнства: гер-

¹ В українській мові прийнято використовувати німецькомовний варіант імені цього монарха – Wilhelm (Вільгельм), хоч старонормандською його ім'я звучить Williame (Віліам), староанглійською Willelm (Вілелльм), сучасною англійською William (Вільям), а французькою Guillaume (Жільйом).

манці-язичники нищили храми і монастирі на завойованих територіях. Відновлення величі Церкви у Британії вимагало нової християнізації. Нова християнізація Британії відбувалася двома шляхами: місіонери з кельтських племен і місіонери з Риму. Християнізація британських германців велася з трьох осередків кельтської культури: Уельсу, Шотландії та Ірландії. *Святий Ілльтуд* (Illtud) був бритом, який у V столітті облаштував свій монастир на Уельсі. Навколо святого зібралися численні учні та послідовники, які стали місіонерами британських германців. *Святий Нініан* (Ninian, бл. 360-432) був першим єпископом Шотландії. Він розгорнув активні місії серед скотів, які вплинули на християнізацію британських германців. Апостолом і найбільш шанованим подвижником в Ірландії був *Святий Патрік* (Patrick), який у V столітті розгорнув масштабні місії в Ірландії, і цим вплинув на християнізацію Британії. Також на християнізацію британських германців вплинули Дванадцять Апостолів Ірландії.

• ГРИГОРІАНСЬКА МІСІЯ В АНГЛІЇ

Другим шляхом поширення християнства серед британських германців була місія, організована Папою Григорієм Великим. У 597 році в Південно-Східній Англії висадилася група християнських місіонерів, яких туди відправив Папа Григорій Великий. Від імені Папи Григорія ця масштабна кампанія іменувалася *григоріанською місією*. На чолі місії стояв Святий Августин Кентерберійський (Augustine of Canterbury) – бенедиктинський монах, який народився в Римі і перебував у римському монастирі Святого Андрія, а згодом відправився до Англії. Августин будував храми і монастирі, навертав саксів, англів, ютів і фризів, створював навчальні заклади для підготовки духовенства. Його місія була настільки успішною, що у 601 році була організована Кентерберійська архієпархія – перше християнське єпископство серед британських германців, а Святий Августин став першим архієпископом Кентерберійським. Відтоді й до сьогодні катедрал в Кентербері є головним храмом Англії. Після відділення Церкви Англії від Риму і утворення Англійської Церкви, архієпископ Кентерберійський став її духовним лідером. У 604 році в Англії виникли ще дві єпархії: в Лондоні та Рочестері. Святий Августин Кентерберійський помер у 604 році, залишившись у пам'яті англійців апостолом Англії та невтомним працівником у справі

поширення християнства. Святий Августин Кентерберійський прагнув також об'єднати християнські єпархії Британії в одну структуру, однак це йому не вдалося. Кельтські єпархії, не заохотили єднатися під проводом архієпископа Кентерберійського та зберегли своє безпосереднє підпорядкування Папі Римському. Відтоді Церква Англії та Церква кельтів існували як паралельні структури. Це відіграло свою вагомую роль під час англійської реформації часів короля Генріха VIII.

Отже, християнізація кельтів було складним і тривалим процесом, який розпочався ще під час римського завоювання Південної Британії і тривав до раннього середньовіччя. Найбільшу роль у процесі християнізації кельтів відіграв Святий Патрік і Дванадцять Апостолів Ірландії. Розселення германців по Північній Європі супроводжувалося поширенням християнства. Германськими племенами, які розселилися у північно-європейських районах, були сакси, англи, юти і фризи. Вони вийшли з півострова Ютландія (сучасна Данія) та розділилися на дві групи, одна з яких оселилася на теренах сучасної Північної Німеччини, а інша перейшла до сучасної Англії, витісняючи кельтів на Північ і Захід. Ті германці, які оселилися на континенті, тривалий час зберігали власне язичництво, і християнізувалися аж після того, як їх завоював франкський імператор Карл Великий. Тому їхня християнізація була наслідком релігійно-політичних процесів. Натомість християнізація тих германців, які оселилися в Англії, не мала жодної політичної складової. Християнізація британських германців відбувалася трьома шляхами: християнський спадок Римської Британії, впливи кельтських християн та «григоріанська місія», очолювана Святим Августином Кентерберійським. У 601 році виникло перше англійське єпископство – Кентерберійська архієпархія.

1.5. ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ГОТІВ І ЛАНГОБАРДІВ

Особливе значення в історії Європи відіграли *готи* – германський народ, який у III столітті вирушив у південно-східному напрямку, прибувши на терени сучасної України та навколишніх країн. Заселивши просторий ареал, готи у III столітті розділилися на дві групи: остготи (Ostrogothi) або грейтунги (Greutungi) і

вестготи (Visigothi). Демаркаційною лінією між ними стала ріка Дніпро: остготи жили на схід від Дніпра, а вестготи – на захід від нього. Періодичні війни, особливо з гунами, змушували готів просуватися на Захід, де вони зустрілися з опором Римської імперії. Тривалі війни з римлянами несли не тільки розруху, а й культурні контакти. Завойовуючи провінції Римської імперії, готи потрапляли у християнське середовище. Вже у III столітті серед готів було багато християн. У IV столітті існувала готська єпархія, тобто Церква готів була в той час інституційно організованою. Першим єпископом готів був Теофіл, біографія якого мало відома. Однак відомо, що Теофіл був учасником Нікейського Собору. У 325 році в Нікеї відбувся Перший Вселенський Собор, який осудив ересь аріанства. Після Собору Церква ще довгий час переживала аріанську кризу: далеко не всі християни прийняли Нікейський Символ віри, і Церкві ще тривалий час довелося боротися проти аріан. В цій суперечці взяли участь і готи. Серед них активно поширилось аріанство: всі остготські християни були аріанами, а серед вестготів, хоч і були присутні християни, які визнавали Нікейський Символ віри, втім аріани переважали. В IV столітті в Месопотамії та Римській імперії почав свою діяльність еретик Авдій (Αὐδαίας), який не визнавав Вселенських Соборів, писав власні апокрифи та заснував монашу секту. За ересь Авдія вислали до Скифії, де він почав активну діяльність серед готів. Його секта не була успішною, але, оскільки його погляди були ближчими до аріанського віровчення, ніж до ортодоксального християнства, то Авдій сприяв поширенню аріанства серед готів.

- ВУЛЬФІЛА

Найвидатнішим християнським діячем серед готів був *Вульфїла* (311-383). Його походження не є достеменно відомим: одні давні історики стверджують, що він був готом, а інші – що він був полоненим греком. Вульфїла активно проповідував християнство серед готів у часи єпископства Теофіла, і твердо тримався аріанських переконань. У 341 році Вульфїла відправився до імператора Констанція, щоби переконати його в необхідності скликання аріанського Собору. В тому ж році єпископ Євсевій Нікомедійський, який у той час очолював аріанську партію, висвятив Вульфїлу на єпископа готів. Опісля Вульфїла ще більше

активізував свої місії серед готів. У 348 році вестготський князь Атанаріх почав переслідування християн, що змусило групу готських християн на чолі з Вульфілою перебратися до Візантії. Вульфіла був для емігрантів не тільки єпископом, а й етнархом. Коли у 381 році у Константинополі був скликаний Другий Вселенський Собор, Вульфіла також був запрошений до участі в ньому. Однак, прибувши на Собор, він помер. Утім, найбільшим досягненням Вульфіли був переклад Біблії готською мовою. Від цього перекладу збереглися тільки уривки, однак факт існування Готської Біблії був унікальним і безцінним досягненням Вульфіли та готського християнства.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ВЕСТГОТІВ

Вестготи (західні готи) були другою гілкою готського народу. До навали гунів вони жили на заході від Дніпра, але витіснені гунами, вони мусіли просити римського імператора дозволу поселитися на території імперії. Імператор дозволив таке поселення, але незабаром почав усіяко утискати вестготів. Доведені до голоду і злиднів, вестготи у 377 році почали війну проти римлян, яка тривала до 382 році. У 378 році відбулась битва під Адріанополем у Малій Азії, в якій римляни зазнали важкої поразки. У 382 році римляни і вестготи досягли компромісу. Однак тепер вестготи розуміли свою силу, і пам'ятали, що під Андріанополем вони змогли здолати римську армію. Близько 391-394 років першим королем вестготів став Аларіх I, який скерував свої зусилля на війну проти римлян. Він відправився у похід на Константинополь, але не зміг взяти місто, і зазнав поразки. У 400 році Аларіх I відправився у похід на Італію. В 410 році вестготи захопили Рим та пограбували його. В цьому ж році помер Аларіх, а невдовзі римляни витіснили вестготів з Італії. Залишивши Італію, вони переправилися до Аквітанії (Південно-Західна Франція), де заснували Тулузьке королівство, яке існувало на правах автономного утворення в рамках Римської імперії. Поступово вестготи розширили свої володіння, завоювавши Піренейський півострів (сучасні Іспанія і Португалія), за винятком західної та північної приморських смуг.

Однак, величезна імперія вестготів не довго протримала свої кордони. У неї швидко з'явився новий ворог – франки. Чергування війн і примирень вестготів із франками тривало декілька

десятиліть. В результаті вестготи втратили Аквітанію, і залишилися тільки на Піренейському півострові. Поразки викликали внутрішні політичні кризи. Лад у країні наступив у час царювання короля Леовігільда (568/569-586). Тепер вестготи володіли Піренейським півостровом, окрім його невеликої північно-західної частини. У 586 році Леовігільд помер, а трон успадкував його син Реккаред, який правив до 601 року. Саме з ініціативи Реккареда відбулась масштабна релігійна реформа королівства вестготів. Більшість вестготів були аріанами, хоч серед них, на відміну від остготів, були й католики. У 589 році король Реккаред прийняв католицизм та ліквідував аріанство у своїй країні. Рішення про перехід королівства вестготів до католицизму було ухвалене на Третньому Толедському Соборі 589 року.

У 711 році на королівство вестготів напали араби, які швидко завоювали півострів та встановили на ньому Кордовський емірат. Відносно незалежними від арабів залишилися тільки невеличкі державні утворення на Півночі півострова. У 718 році Пелайо, король Астурії і вестгот за національністю, підняв повстання проти арабів, розпочавши Реконкісту – національно-визвольну війну проти арабів, яка тривала сім століть. За час арабського завоювання та Реконкісти, вестготи, як окрема національність, зникли з історії. Вони злилися з іберійцями (догоське населення Іспанії), малими германськими племенами, які проникли на півострів, частково з арабами, сформувавши нові нації іспанців та португальців.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ОСТГОТІВ

У V столітті *остготам* вдалося переселитися аж до Італії. В той час Західна Римська імперія доживала свої останні дні. В 475 році керівник італійської армії Орест скинув імператора Юлія Непода та поставив імператором свого малолітнього сина Ромула Августула, хоча реальну владу отримав сам Орест. Він намагався провести реальні реформи. Оскільки на службі Західної Римської імперії знаходилось багато найманців, то Орест спробував звільнити імперію від них. Звичайно, що найнятим військовим це не сподобалось і вони піднялись на боротьбу. Врешті, їхній лідер *Одоакр* скинув Ромула Августула, чим припинив існування Західної Римської імперії. Одоакр проголосив себе королем Італії (*Rex Italiae*). З таким поворотом подій не міг змиритися ві-

зантійський імператор Зенон, який до того ж звинувачував Одоакра у підтримці заколотників у Візантії, але не мав реальних сил здолати Одоакра.

У найвідповідніший момент на кордонах Італії з'явилися остготи, на чолі яких стояв *Теодоріх* – найталановитіший з усіх королів в історії остготів. Візантійський імператор запевнив його, що визнає його владу над Італією в якості свого представника, якщо Теодоріх здолає Одоакра. І Теодоріх у 488 році почав війну проти Одоакра. В 490 році римський сенат і міста Італії визнали владу Теодоріха, але Одоакр все ще тримав оборону своєї столиці Равенни. В 493 році Теодоріх убив Одоакра та став одноосібним правителем Італії, яка включала в себе також Далматію. Офіційно Теодоріх був патрицієм Італії, тобто правив як представник візантійського імператора, оскільки після повалення Ромула Августула римський сенат відправив знаки імператорської влади до Константинополя, а тому візантійський імператор вважався володарем усієї імперії. Насправді ж, Теодоріх правив самостійно. Період його правління був вершиною величі королівства остготів. Римська знать бачила в ньому гаранта стабільності і розвитку, яких так прагнули римляни, втомлені постійними війнами і заколотами останніх років Римської імперії. При дворі Теодоріха діяли видатні римляни: Квінт Аврелій Сіммах – лідер римської аристократії та ревний апологет римської релігії, Боецій – римський політик і християнський філософ, Кассіодор – видатний письменник і християнський філософ, Йордан – готський історик, автор найдавнішої історії германців. Усі вони відстоювали ідею римсько-готського культурного і політичного синтезу. Однак, найбільшою проблемою остготів були релігійно-культурні відмінності. Готи були аріанами, а римляни – католиками. Несприйняття аріанської єресі стимулювало велику частину римлян сформувати опозицію проти Теодоріха. Ситуація загострилася настільки, що в останні роки свого правління Теодоріх перетворився з благородного короля на тирана, який переслідував і всіляко утискав католиків. Невміння Теодоріха знайти компроміс врешті призвело до падіння його королівства. На стороні римлян-католиків стояла Візантія, яку з Римом пов'язувала спільна віра, і яка вела боротьбу проти аріан. Після смерті Теодоріха королівством у 526-534 роках керувала його дочка Амаласунта, яка була регентшою при своєму малолітньо-

му сину Аталаріху. Амаласунта, яка захоплювалася культурою римлян та підтримувала дружні відносини з візантійським імператором Юстиніаном, усіляко намагалася знайти порозуміння між готами-аріанами та римлянами-католиками. За це її незлюбили готи, але підтримували римляни-католики. Врешті, партія готів-аріан усунула Амаласунту від влади і стратила її. Опісля, Юстиніан оголосив війну готам. На це у нього було три причини: боротьба проти аріан, допомога римлянам, які зазнавали утисків зі сторони готів, та помста за вбивство Амаласунти. Затяжна війна візантійців і готів закінчилася у 549 році перемогою візантійців та ліквідацією королівства остготів. Історія остготів в Італії була історією наймасштабнішого зіткнення ортодоксального християнства та аріанства. Після падіння королівства, остготи розсіялися серед населення Італії та асимілювалися в ньому. Італія залишалася під владою Візантії не довго: вже у 568 році лангобарди почали свої завоювання Апеннінського півострова.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ЛАНГОБАРДІВ

Лангобарди – це ще одна германська народність, яка сформувалася у Північній Європі. Впродовж V століття лангобарди переселилися на береги Дунаю, де стали федератами Візантії. Саме в той час вони прийняли християнство, але, як і більшість германців, у його аріанському варіанті. Масові міграційні процеси в Європі змусили лангобардів просуватися на Захід. Їхньою жертвою стала Італія, яку нещодавно Візантія відвоювала від остготів. У 569 році лангобарди¹ організували першу власну державу на Півночі Італії – герцогство Фріуль (Ducato del Friuli). Поступово лангобарди поширилися по всьому Апеннінському півострові. В середині VIII століття лангобарди володіли всім Апеннінським півостровом, за винятком Риму та його околиць, і невеликих районів на півдні півострова, а також островом Корсика. У 751 році лангобарди заволоділи останнім візантійським екзархатом (областю) на території Італії – Равенною, після чого повернули свої сили на Рим і Папську область. Релігійна ситуація лангобардів була дуже непростя. Ще перебуваючи на берегах Дунаю, вони прийняли християнство в аріанському варіанті.

¹ Від назви *лангобарди* походить сучасна назва Lombardia (Ломбардія). Сучасна Ломбардія – це адміністративна область в Північній Італії зі столицею в місті Мілан.

Завоювавши Італію, лангобарди зустріли опозицію католиків. Першим лангобардським королем, який прийняв католицизм, був Агілульф (590-615/616). Але народ не схвалив його рішення. Після смерті Агілульфа трон успадкував його малолітній син Аделоальд, а вдова Агілульфа, яка була католичкою, стала при ньому регентшою. Їхні намагання повернути лангобардів до католицизму не мали успіху. Врешті у 625 році аріани скинули Аделоальда. Наступні королі вели жорстку антикатолицьку політику. Ситуація змінилася за царювання Аріперта I (653-661), який намагався побудувати добрі відносини з папством. Після його смерті трон успадкували два його сини: Годеперт, який був аріанином, та Бертарі, який був католиком. Між братами швидко виникла міжусобна війна, на фоні якої владу захопив узурпатор Грімоальд, який був герцогом Беневенто. Грімоальд убив Годеперта та прогнав з країни Бертарі. Однак Бертарі зумів зібрати сили та повернутися на трон. Він проголосив католицизм офіційною релігією королівства, і викоренив аріанство. Незважаючи на прийняття католицизму, лангобарди, які у 751 році завоювали Равенну – останній візантійський екзархат на території Італії, почали нападати на Папську область. Папа Стефан був змушений звернутися за допомогою до франків. У 755-756 роках франкський король Піпін Короткий почав війну проти лангобардів, і змусив їх повернути папські землі. Як тільки Піпін помер, лангобардський король знову почав захоплювати папські землі. Новий Папа Адріан I, як і його попередник, звернувся до нового франкського короля Карла Великого. В 774 році Карл завоював лангобардів, і прийняв титул *Rex Francorum et Langobardorum* (Король франків і лангобардів). Італія стала частиною імперії франків, а історія лангобардів припинилася.

Отже, християнізація Європи тісно пов'язана з історією германських племен, зокрема готів і лангобардів. Готи, які під час Великого переселення народів оселилися у Східній Європі, розділилися на дві групи: вестготи і остготи. Вони прийняли християнство в аріанському варіанті. Найбільший внесок у християнізацію готів зробив Вульфїла, який переклав Біблію готською мовою. Історичні перипетії змусили їх переселятися на Захід. Врешті, вестготи організували власне королівство на Піренейському півострові. У 589 році на Третньому Толедському Соборі вестготи перейшли з аріанства до ортодоксального

християнства. Королівство вестготів проіснувало до арабського завоювання. Остготи завоювали Апеннінський півострів, організувавши власне королівство. Перехід остготів від аріанства до католицизму був складним процесом, який врешті викликав внутрішній неспокій і війну з Візантією. Візантійському імператору Юстиніану вдалося завоювати Італію та приєднати її до своєї імперії. Однак незабаром до Італії вторглися лангобарди, які повністю відвоювали півострів від Візантії та організували власне королівство. Лангобарди також були аріанами. Процес переходу лангобардів з аріанства до католицизму супроводжувався складними політичними змінами. Історія королівства лангобардів закінчилась завоюваннями франків.

1.6. ХРИСТІЯНСТВО ІМПЕРІЇ ФРАНКІВ

Визначну роль в історії християнської Європи відіграли *франки*, яких латинською мовою називають *Franci*, французькою *Francs*, і німецькою *Franken* – група західних германських народів. Франки не були єдиним народом, а об'єднанням низки германських племен. Франки, як племінне об'єднання, сформувались уже в середині III століття. Поступово вони заселили околиці ріки Рейн. Відносини франків з Римом склалися по-різному. Між ними то спалахували війни, то укладався мир. В мирні періоди франки масово служили в римській армії. Одному з франків – Магненцію – вдалося навіть узурпувати владу в Римі, та посісти імператорський трон у 350-353 роках. У 420 році частина франків перейшли на захід від Рейну, де вони утворили власну гілку франкського народу. Цю гілку франків прийнято називати західними франками, або *салічними франками* (французькою – *Francs saliens*), від латинського «*salis*» (морський берег), оскільки вони займали прибережні території, що приблизно співпадають із сучасними країнами Бенілюксу¹. Ті франки, які залишилися на своїй відвічній землі, називалися *ріпуанськими франками*, від латинського «*гіра*» (річковий берег), оскільки вони мешкали на берегах Рейну. Німці називають їх *Rheinfranken* (рейнські

¹ Бенілюкс – економічно-митний простір, утворений трьома європейськими країнами: Бельгією, Нідерландами та Люксембургом у 1944 році. Назва утворення походить від перших складів назв країн, які ввійшли у союз.

франки). Ріпуанські франки зберігали первіснообщинний лад, та вели війни з алеманами. Натомість салічні франки організували власну державність, та завоювали Галлію. В середовищі салічних франків сформувалось власне законодавство – Салічна Правда (Lex Salica), а в середовищі ріпуанських франків – Ріпуанська Правда (Lex Ribuaria).

• МЕРОВІНГИ

Рання історія державності салічних франків окутана легендами. Франкські тексти повідомляють про імена перших трьох вождів: Фарамонд (420-428), Хлодіон (428-447) і Меровеї (448-458). Однак сучасні дослідники вважають ці постаті легендарними. Наступний король салічних франків – Хільдерік (458-481) – був реальною персоною. Він був представником династії Меровінгів, ім'я якої походить від імені напівлегендарного короля Меровея. Його син і наступник – Хлодвіг I, який народився близько 466 року та у 481/482-511 роках був королем франків, провів численні війни, внаслідок яких об'єднав франків та інші германські народи під владою однієї корони. Коли Хлодвіг став королем, то під владою франків знаходилась тільки історична область Австразія (Північ Німеччини та Бенілюкс). Хлодвіг завоював Нейстрію (Північна Франція) у 486 році, Швабію в 502 році, Аквітанію в 507 році. А після його смерті франки завоювали Гасконь (531 рік), Тюрінгію (531 рік), Бургундію (533 рік), Прованс (536 рік), Фризію (734 рік), Септиманію (759 рік) та інші території. Королівство франків (Regnum Francorum), засноване Хлодвігом I не довго існувало як монолітне державне утворення. За германською традицією, Хлодвіг розділив свої володіння між своїми синами. Відтоді почались тривалі міжусобні війни франків, під час яких королівство то об'єднувалось, то розділялось. Поступово влада королів ставала все меншою і меншою. Реальна влада опинилась у руках майордомів (*major domus*)¹, тобто старших управителів королівського двору. Врешті у 751 році майордом Піпін Короткий скинув останнього франкського короля з династії Меровінгів Гільдеріка III, та проголосив королем себе, основувши династію Каролінгів.

¹ Титул *майордом* (латинською «*major domus*») означає *старший двору*. Французькою він звучить «*maire du palais*» (мер дю палє). З цього титулу сформувався термін *мер*, яким сьогодні в деяких країнах називають голову міста.

З династією Меровінгів тісно пов'язана історія християнської Європи. Християни серед франків з'явилися з найдавніших часів. Поширенню християнства серед франків сприяли контакти з Римською імперією та іншими германськими народами. Франки завойовували території, які колись належали Риму, і на яких мешкали християни. Необхідно зазначити, що в місті Трір, яке певний час було центром східних франків, знаходиться найстарший в Європі катедральний собор. З Риму до франків проникло ортодоксальне християнство, а від інших германців – аріанське християнство. Однак самовільна християнізація була повільною і не перетворила франків у християн. Франки стали християнами в часи царювання Хлодвіга I. Король Хлодвіг I був двічі одружений. Про першу дружину Хлодвіга I невідомо нічого: ані її імені, ані біографії. Другою дружиною короля стала вдова бургундського короля Гільдеріка II Клотільда, яка проголошена Церквою святою, і вшановується всіма християнськими конфесіями. Клотільда була християнкою, і незважаючи на те, що більшість германців сповідували християнство аріанського напрямку, королева була католичкою. Завдяки Клотільді при дворі Хлодвіга знаходилося багато християн. Більшість франків, і сам Хлодвіг, у той час були язичниками. У 496 році розгорілась війна між франками та алеманами. Війська Хлодвіга зазнавали поразки. Саме в цей момент, Хлодвіг, який перебував у відчаї, почав молитися до християнського Бога. Раптово алемани відступили. Повернувшись із перемогою, Хлодвіг розповів Клотільді про все, що трапилось. Клотільда переконала короля прийняти християнство. Реймський єпископ, Святий Ремігій, охрестив Хлодвіга. Точна дата хрещення не повідомляється в історичних документах, і тому викликає дискусію. Однак найвірогіднішою датою вважається Різдво 498 року. За Хлодвігом охрестилися його військові, знать, і християнство стало домінуючою релігією королівства франків. Хлодвіг прийняв християнство в його ортодоксальному варіанті. Цей факт став визначальним для європейської історії. Більшість германських народів християнізувалися в аріанстві. Невідомо, якою була би Європа, якщо би і франки прийняли аріанство. Поширення влади франків і підкорення ними германських народів сприяло викоріненню аріанства та утвердження ортодоксального християнства.

- **КАРЛ МАРТЕЛ**

Поступове послаблення династії Меровінгів призвело до зросту ролі франкських майордомів в політичному житті Європи. Останні роки правління Меровінгів збіглися з важливими релігійно-політичними подіями – поширенням мусульманської експансії в Іспанії. У VIII столітті мусульмани вдерлися у південні райони сучасної Франції. Місцеві феодали не змогли здолати мусульман, а франкські королі були занадто слабкими, щоби об'єднати навколо себе сили франків у цій війні. У 717-741 роках франкським майордомом був *Карл Мартел* (латинською – Carolus Martellus, французькою – Charles Martel)¹, який і став лідером християнської коаліції у війні проти мусульман. 10 жовтня 732 року відбулась знаменита Битва при Пуатьє, в якій армією франків керував Карл Мартел. У цій війні перемогли франки. Битва при Пуатьє, яку також називають Битвою при Турі, була одним із найбільших моментів світової історії, оскільки саме ця битва зупинила експансію мусульман у Західній Європі та проклала демаркаційну лінію між християнським та мусульманським світом. Відтоді мусульманські землі не збільшувались, а Халіфат почав зазнавати упадку. Окрім захисту християнської Європи від мусульманської експансії, Битва при Пуатьє мала й деякі політичні наслідки. По-перше, вона встановила домінування франків у Європі на декілька століть. Встановлення франкського панування в Західній Європі оформило долю континенту, а Битва при Турі підтвердила це панування. По-друге, Карл Мартел здобув славу захисника християнської Європи та найпопулярнішого політика Європи свого часу. В межах королівства франків Битва при Пуатьє означала остаточний політичний перелом: першою людиною королівства став майордом, а король зберіг тільки пустий титул.

¹ Ім'я *Карл* у випадку титулованих осіб в українській мові використовується в його німецькому варіанті – Karl, навіть якщо це ім'я в мові оригіналу звучить зовсім по-іншому. Так, у французькій мові це ім'я трансформувалося в Charles (Шарль), а в англійській – у Charles (Чарльз). Втім, і французьких королів, які носили ім'я Шарль, і англійських королів, які мали ім'я Чарльз, українською прийнято називати німецьким іменем Карл.

- ПІПІН КОРОТКИЙ

Смерть Карла Мартела у 741 році спричинила кризу влади і численні міжусобні війни. В результаті на піку могутності опинився молодший син Карла Мартела Піпін Короткий. Отримавши реальну владу, Піпін у 750 році звернувся листом до Папи Захарії, в якому поставив питання про те, хто повинен носити корону: той, хто володіє реальною владою, чи бездіяльний король. Ситуація серед франків бентежила Папу, оскільки франки були католиками, і вони могли стати опорою католицизму серед германських аріан. Однак, через політичні смути, франки не тільки не могли відіграти свою історичну зовнішньополітичну роль, а й спричинювали страждання власному народу. За відсутності стабільності і порядку, народ перебував у злиднях і проливав кров на позбавлених сенсу полях бою. Папа Захарія відписав, що корону повинен носити той, хто має реальну владу. В 751 році Піпін скликав в Суасоні (Північна Франція) раду аристократії, на якій, на основі листа Папи, Піпін був обраний королем. В 752 році архієпископ Майнцу Боніфаций коронував Піпіна Короткого на короля франків. Так, корона франків опинилася на головах представників нової династії – Каролінгів, які отримали своє прізвище в честь Карла Мартела. Піпін зумів об'єднати франкські землі під владою сильного короля та встановити лад у країні.

Найважливішим елементом політики Піпіна була його роль у житті Церкви. Римські Папи потерпали від постійного тиску лангобардів, які володіли Північною Італією та були аріанами. У 752 році, коли Піпін став королем, відносини лангобардів і Риму особливо загострилися. Папа Стефан у 754 році відвідав Піпіна і попросив у нього допомоги. Воднораз Папа помазав Піпіна на короля, тобто повторив коронацію, утвердивши панування династії Каролінгів. У цьому ж, 754 році, Піпін вступив у війну з лангобардами, переміг їх, і змусив їх зобов'язатися повернути Папі захоплені землі. Однак, як тільки франки повернулися з Італії, лангобарди знову почали атакувати Рим. У 756 році Піпін здійснив другий похід на лангобардів, яким змусив їх відступити і компенсувати всі втрати Риму. Проведення під наглядом Піпіна чітких кордонів між королівством лангобардів і володіннями Папи Римського, стало утворенням у 756 році Папської держави, яка охоплювала численні території в Італії і проіснувала аж до

об'єднання Італії, внаслідок чого Папська держава була ліквідована. Проблема Папської держави вирішилась аж у 1929 році, коли між Папою Пієм XI та урядом Беніто Муссоліні був підписаний Латеранський конкордат. Відповідно до цього документу, був утворений Ватикан – невелика Папська країна.

• CARL VELIKIY

Перед своєю смертю (768 рік) Піпін розділив королівство між двома своїми синами: Карлом і Карломаном. Між братами склалися важкі відносини. Карломан відмовлявся надавати військовому підтримку Карлу під час війн, чим створював небезпеку для єдності королівства. Найгострішими у їхніх відносинах були питання відносин із Папою. Карломан вважав за доречне підтримувати добрі відносини з лангобардами, а Карл – з Папою. Врешті ситуація настільки загострилась, що обидва королі почали готуватись до міжусобної війни. Проблему вирішила тільки передчасна смерть Карломана у 771 році. Карл відразу ж завоював спадок брата, і став єдиновладним правителем франків. Відомий під іменем *Карл Великий* (*Carolus Magnus*)¹, він став символом об'єднаної Європи раннього середньовіччя. Карлу вдалось завоювати навколишні германські герцогства, суттєво збільшивши свої володіння. Смерть Піпіна Короткого та підтримка Карломана підштовхнула лангобардів у черговий раз виступити проти Папи. Коли Карл став єдиновладним правителем, він виступив на захист папства. В 774 році Карл завоював королівство лангобардів. Цим він утвердив спокій Риму та розширив власні володіння. Карл також приєднав до своєї країни Баварію і Саксонію. Наслідуючи свого діда і батька, Карл презентував

¹ Титул *король* (польською: *król*, чеською: *král*), який у слов'янських мовах використовується для окреслення європейських монархів, походить від імені Карла Великого. Так, як і українські слова *цар* та *цар* або німецьке *Keiser* (кайзер) походять від імені Юлія Цезаря. У західноєвропейських мовах титул *король* не використовується. Натомість французький титул *roi* (руа), румунський *rege* (реге), іспанський *rey* (рей), грецький *ῥῆξ* (рекс), ірландський *rí* (рі) походять від латинського титулу *rex* (рекс), який у свою чергу походить від прадавнього індоєвропейського терміну *грекс*, від якого також вийшов індійський титул *राजा* (раджа). Натомість англійський титул *king* (кінг), німецький *König* (кьоніг), шведський *konung* походять від прагерманського *kuningaz* (кунінгас), з якого також вийшов слов'янський титул *князь*.

себе захисником Церкви, особливо коли Рим відчував тиск Візантії. У 800 році відбулась знаменна подія в історії Європи. В тому році Карл Великий відправився до Риму, щоби захистити Папу Лева III від придворних інтриг. На Різдво, коли Карл був присутній на Месі, Папа підійшов до нього і одягнув на нього імператорську корону, проголошуючи його імператором Риму. Так, з'явилося два римські імператора (Карл і візантійський імператор), жоден із яких не володів Римом. У Візантії в той час правила імператриця Ірина, і Папа намагався одружити Ірину та Карла, щоби об'єднати християнський світ. Однак переворот у Візантії, внаслідок якого Ірина втратила владу перешкодив цьому. Наступний візантійський імператор Никифор I не визнав коронації Карла. Офіційно Візантія признала за Карлом імператорський титул у 812 році, однак регулярно висловлювала закиди щодо законності його коронації.

• ЛЮДОВІК БЛАГОЧЕСТИВИЙ

Завоювання Карла сприяли поширенню християнства. Всюди, де поширювалась влада Карла, імператор намагався допомогти у християнізації. Особливо це стосувалося саксів, які з-посеред усіх народів імперії найбільше противились владі франків і християнізації. Завдяки імператору Карлу, Європа була об'єднана в одній вірі. Саме він заклав ідею об'єднаної Західної Європи. Карл помер у 814 році, залишивши величезну імперію та мир і спокій у Європі. Його наступником став його син Людовік¹ Благочестивий, який залишався імператором до своєї смерті у 840 році. Імператор Людовік присвятив довгий час свого правління утвердженню імперії, створеної його батьком, посиленню імператорської влади, знешкодженню бунтарів та впорядкуванню державних справ. Безперечно, Людовік не відмовився від війн: як внутрішніх, так і зовнішніх. Проте його війни не мали такого вагомого значення, як війни його попередників.

¹ Ім'я *Людовік* (Ludovicus) є латинізованим варіантом франкського імені *Хлодвіг*. Латинський варіант імені перейшов в українську, хоч у західноєвропейських мовах це ім'я видозмінилося. Так, англійською воно звучить *Lewis* (Люїс), італійською – *Luigi* (Луїджі), німецькою – *Ludwig* (Людвіг), французькою – *Louis* (Луї), португальською – *Luis* (Луїш). Утім, імена всіх французьких королів, яких звали Louis (Луї), українською перекладають як «Людовік».

В церковній політиці Людовік дотримувався принципів, закладених Карлом Великим. Єдина риса його політики, яка його вирізняє, – це церковна реформа. Імператор захоплювався ідеями Святого Бенедикта, і намагався впровадити їх у життя. Він ініціював кілька Помісних Соборів, ціллю яких стало встановлення бенедиктинських правил для монахів і духовенства його країни. Людовік відзначався особливою побожністю. Під кінець життя він відійшов від державних справ, і всеціло віддавався молитві. За царювання Людовіка в імперії франків відбулась низка Помісних Соборів, на яких сформувались франкські особливості католицького богослов'я.

• ПОДІЛ ІМПЕРІЇ ФРАНКІВ

Імператор Людовік був двічі одружений. Від першої дружини, Ірменгарди, з якою імператор одружився в 794 році, у нього народилися три сини: Лотар, Піпін і Людовік, та три дочки. Коли у 818 році померла Ірменгарда, Людовік у 819 році одружився вдруге з Юдит Баварською, яка народила йому дочку Гізелу і сина Карла. Імператор розділив свою Імперію між своїми синами від першої дружини. Однак, Піпін, який став королем Аквітанії помер у 838 році, тобто два роки швидше, ніж Людовік Благочестивий. Це стало причиною перерозподілу імперії між Лотарем, Людовіком і Карлом. Внаслідок цього розподілу, імперія франків після смерті Людовіка I Благочестивого була розділена між його трьома синами. Втім, без конфліктів не обійшлося. Намагаючись вирішити проблему спадку Людовіка, його сини у 843 році уклали Верденський договір, яким закріпили поділ імперії франків. Відтоді імперія більше ніколи не відновлювалася, а її частини визначили поділ Західної Європи до сьогодні:

- Західна частина імперії (*Західно-Франкське королівство*) дісталася молодшому сину Людовіка Карлу II Лисому. До цього королівства відійшли більшість земель сучасної Франції. Так, Карл II став засновником французької гілки Каролінгської династії, яка правила у Західно-Франкському королівстві до 987 року, коли помер король Людовік V Лівий (Louis V le Fainéant) – останній західно-франкський король із династії Каролінгів. Людовік V не мав дітей, і після його смерті корона перейшла Гуго Капету (Hugues Capet), який у 987 році встановив нову династію – Капетинги (Capétiens).

В історичній науці вкоренилася традиція правителів із династії Капетингів називати королями Франції, тобто з коронацією Гуго Капета у 987 році Західно-Франкське королівство перетворилося у Францію. Династія Капетингів правила до 1328 року, і в офіційній французькій історії вважається третьою правлячою династією Франції після Меровінгів і Каролінгів. Після смерті Людовіка V його далші родичі зберегли дворянські титули. Останній представник французької гілки Каролінгів – Оттон, герцог Нижньої Лотарингії (французькою: Otton de Basse-Lotharingie, німецькою: Otto von Niederlothringen) – помер у 1012. Отже, французька гілка Каролінгів втратила французьку корону у 987 році зі смертю короля Карла II, і зникла у 1012 році зі смертю герцога Оттона.

- Східна частина імперії (*Східно-Франкське королівство*) дісталася сину Людовіка I Благочестивого від першого шлюбу Людвігу II Німецькому (Ludwig II der Deutsche), який правив королівством до своєї смерті у 876 році. У склад Східно-Франкського королівства увійшли більшість земель сучасної Німеччини і Австрії. Династія Каролінгів у Східно-Франкському королівстві правила до 911 року, коли помер Король Людвіг IV Дитя (Ludwig IV das Kind). Людвіг IV став королем у шестирічному віці, а помер, коли йому виповнилося 18 років, не залишивши потомства. З його смертю німецька гілка Каролінгів втратила корону.
- Найстаршому сину Людовіка Благочестивого Лотару I (німецькою: Lothar, французькою: Lothaire) дісталось *Середнє Франкське королівство*, до складу якого увійшла полоса земель від Фризії до Провансу та Італія. Як старший син Людовіка Благочестивого, Лотар I отримав титул імператора. Лотар помер у 855 році, а свої володіння він, як і його батько, розділив між трьома синами. Старшому сину – Людвігу II – дістались франкські володіння в Італії і титул імператора. Середущий син – Лотар II – отримав північну частину королівства. Ця частина отримала назву – Лотарингія, від імені Лотара II. Молодший син – Карл – став королем Провансу. Карл помер у 863 році бездітним. Лотар II помер у 869 році. Хоч він і мав сина Гуго, однак цей син народився від другого шлюбу, при чому Лотар II не мав законного розлучення з

першою дружиною, а тому діти від другого шлюбу вважалися незаконними, і не могли претендувати на успадкування трону. Людвіг II помер у 875 році, не залишивши сина-спадкоємця. Так, зі смертю синів Лотара I зупинилася лотарингська гілка Каролінгів. На відміну від Західно-Франкського та Східно-Франкського королівств, які стали окремими державами, Середнє Франкське королівство стало предметом розбратів між німцями і французами. Франкське королівство в Італії почало нову сторінку своєї історії, незалежно від франків. Прованс врешті увійшов до складу Франції. А Лотарингія перетворилась в окреме герцогство, яке було предметом тривалих територіальних претензій німців і французів. Сьогодні територія Лотарингії розділена між Нідерландами, Бельгією, Люксембургом, Францією та Німеччиною. Назва «Лотарингія» збереглась тільки для невеликої частини середньовічного герцогства Лотарингія, яка сьогодні належить Франції.

Отже, франки відіграли ключову роль в історії Західної Європи як у політичному, так і в релігійному житті. Об'єднання величезних територій під владою Хлодвіга і його навернення було найбільшим успіхом християнізації Європи, а хрещення Хлодвіга в ортодоксальному християнстві поклато край аріанській ересі та визначило майбутнє домінування католицизму в Західній Європі. Династія Каролінгів, яка замінила заснованих Хлодвігом Меровінгів, стало опорою Церкви в Європі. Карл Великий презентував себе захисником Церкви та присвячував багато уваги християнізації європейських народів. Коронація Карла на імператора у 800 році призвела до остаточного політичного поділу між Сходом і Заходом Європи. Розподіл імперії франків після смерті Людовіка Благочестивого став підставою територіального поділу Західної Європи, який з певними змінами зберігся й до сьогодні.

1.7. ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ СЛОВ'ЯН

Визначальне значення для християнізації слов'ян мала місія Солунських братів Кирила і Методія. Два брати народилися у грецькому місті Солунь у родині слов'янських іммігрантів або

греків, які знали слов'янську мову. Старший брат, народжений у 815 році, отримав ім'я Михаїл, а молодший, народжений у 827 році, – Константин. Ставши монахами, вони отримали чернечі імена: Михаїл отримав ім'я Методій, а Константин – Кирило. Обоє братів навчалися і викладали у Константинополі. Кирило ввійшов у історію як високоосвічений богослов. Близько 860 року їм була доручена дипломатична місія до хозар. По дорозі вони відвідували Крим, у якому віднайшли мощі Папи Климента. Після хазарської місії Патріарх Фотій скерував Кирила і Методія на місію до Моравії, в рамках якої вони створили слов'янський алфавіт (кирилицю). Місія Солунських братів до Моравії увінчалася успіхом. Відомо, що латинські місіонери обвинуватили їх в ересі перед Папою Миколою I Великим. Папа викликав їх до Риму для оправдання. Але допоки вони приїхали у 867 році, Папа вже помер. Братів приймав наступний Папа Адріан II, який благословив використання слов'янської мови у богослужбових текстах. Папа іменував Методія великоморавським архієпископом, а Константин залишився в Римі в монастирі під іменем Кирило. Так, Моравія охрестилася завдяки праці Кирила і Методія. Моравія як держава сформувалася у VIII столітті на території сучасної Східної Чехії. У 906 році останній моравський князь Моймир II загинув у бою з угорцями. Натиски угорців знищили Моравію. Більшість її території увійшли у склад Чехії, формуючи її східну історичну область.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ЧЕХІЇ

У той час формувалась державність у Чехії. Чеське плем'я завойовувало сусідні племена, і в X столітті виникло Чеське князівство, яке зі Заходу і зі Сходу оточувалось християнськими країнами. У 845 році чотирнадцять чеських вельмож відправились у Регенсбург, де прийняли Хрещення, однак ця подія не стала початком офіційної християнізації Чехії. У 880-х роках Моравія поширила свою владу над Чехією, й у 883 році відбулось Хрещення чеського князя Борживоя I (Bořivoj I) і його дружини княгині Людмили (Ludmila). Ця подія суттєво сприяла поширенню християнства в Чехії. Син і наступник Борживоя I, Спитігнев I (Spytihněv I), який правив у 894-915 роках, також став християнином. Оскільки Спитігнев не залишив дітей, трон успадкував його брат Вратислав I (Vratislav I), який правив тільки короткий час у 915-921

роках. Його дружина Драгомира (Drahomíra) була язичницею і противницею християнства. На момент смерті Вратислава, його син і спадкоємець Вацлав (Václav) був ще підлітком. Між княгинями Людмилою і Драгомирою розгорілася боротьба за вплив на Вацлава. Ця боротьба мала передовсім релігійний характер, оскільки княгиня Людмила, бабця Вацлава, була християнкою, і намагалася виховати його християнином, а Драгомира, мати Вацлава, була язичницею, і прагнула відтягти його від християнства. Ця боротьба врешті стала причиною вбивства Людмили. Незважаючи на старання Драгомири, Вацлав став побожним християнином. У 924 році Вацлав успадкував корону. Він активно поширював християнство, розбудовував храми і монастирі. Від часу правління Вацлава християнство стало державною релігією Чехії. У 935 або 936 році його вбив його брат Болеслав I Грізний (Boleslav I Ukrutný), який опирався на підтримку язичницької аристократії, яка, хоч і була нечисельною, втім все ще існувала. Однак, коли Болеслав, після вбивства Вацлава, став князем, він покаявся у вчиненому, прийняв християнство та переніс мощі Вацлава до Собору Святого Віта у Празі, збудованого Вацлавом. Сьогодні Вацлав вшановується як святий. Оскільки Моравія прийняла християнство у візантійському обряді, то цей обряд проникав до Чехії. Однак уже в XI столітті Чехія потрапила під владу Польщі і Німеччини, що сприяло домінуванню римського обряду, а врешті й повному витісненню візантійського обряду в Церкві Чехії.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ПОЛЬЩІ

Територія сучасної Польщі організувалась у єдину державу в час правління першого польського князя *Мешка I* (Mieszko I) з династії П'ястів, який князував у 960-992 роках. Мешко став князем половців, але, володіючи величезним державотворчим талантом, він об'єднав Польщу, включивши в неї Велику Польщу з центром у Познані, Мазовію з центром у Варшаві, частину Сілезії з центром у Вроцлаві (інші частини Сілезії належать Німеччині та Чехії), більшу частину Померанії з центром у Щеціні (інша частина Померанії належить Німеччині) та інші землі. Об'єднавши Польщу, Мешко I перетворив її у могутню державу. Ще одним важливим досягненням Мешка I було Хрещення Польщі. Вирішальну роль у цьому процесі відіграло прагнення князя

уніфікувати релігію та культуру поляків. Водночас Мешко був зацікавлений у входженні Польщі в європейський культурний простір. У 965 році Мешко одружився з чеською принцесою Дубравкою (Doubravka), яка була християнкою. Вже наступного року, тобто у 966 році, Мешко I охрестився в римському обряді. З моменту Хрещення князя християнство було проголошене державною релігією і швидко поширювалося на теренах Польщі, витісняючи язичництво. Син Мешка Болеслав I Хоробрий (Bolesław I Chrobry) успадкував княжий трон у 992 році, і за час свого правління значно розширив свої володіння. У 1025 році Болеслав став першим королем Польщі. Династія П'ястів правила Польщею до 1385 року, уступивши трон Ягелонській династії внаслідок Кревської унії. З усіх сьгоднішніх польських земель найпізніше християнство прийняла Померанія. Вона хрестилася внаслідок місійних подорожей Отто фон Бамберга 1124 і 1128 років, і остаточного утвердження християнства у 1168 році завдяки праці Абсалона Роксильського.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ БОЛГАРІЇ

Важливим моментом поширення християнства у Східній Європі була християнізація Болгарії. Переселення слов'янських народів на Балканський півострів дало початок формування Першого Болгарського царства (Първо българско царство), яке існувало у 681-1018 роках. Оскільки болгари ділили Балканський півострів з Візантією, то вся історія царства була історією постійних війн із греками. Воєнні протистояння і торгові зв'язки сприяли поширенню християнства в Болгарії. Врешті, у 865 році болгарський цар Борис I прийняв християнство і хрестив Болгарію. Ці події збіглися у часі з місією Кирила і Методія, яких Борис I підтримував. Військові протистояння греків і болгар поступово перетворилися в рутину, оскільки жодна зі сторін конфлікту не мала достатньої сили, щоби здолати противника. Ситуація вирішилась тільки тоді, коли в конфлікт втрутився київський князь Святослав Хоробрий. Він у 968 році завоював Північно-Східну Болгарію, чим послабив і болгарську, і свою армію. Це дало можливість візантійському імператору Івану Цимісію здолати болгар і русичів, та приєднати Болгарію до Візантії. Щоби зберегти завойовані землі, імператор занижував податки для болгар і надавав їм найрізноманітніші привілеї, а

Болгарська Церква змогла зберегти свою незалежність від Константинопольського Патріархату. У 1018 році Болгарія повністю втратила незалежність. Незважаючи на недовговічність Першого Болгарського Царства, християнська Болгарія мала величезний вплив на культуру Східної Європи, особливо Київської Русі. Коли князь Володимир у 988 році хрестив Русь, в Болгарії вже існувала тривала християнська традиція. Оскільки Болгарія була слов'янською країною, то саме її Церква забезпечувала Русь духовною і богослужбовою літературою та духовенством.

• ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Поява християнства в Київській Русі пов'язана з постаттю апостола Андрія. Несторів літопис «Повість временних літ» описує, що проповідницький шлях апостола Андрія пролягав уверх по Дніпру; апостол висадився на місці, де зараз розташований Київ, вкопав там хрест та пророкував, що на тому місці з'явиться велике місто з багатьма церквами. Опісля Андрій відплив до Новгороду, з якого перебрався до Риму. Церковний історик Євсевій Кесарійський повторює думку Орігена з твору, який не зберігся, про те, що Андрій проповідував на території Скифії. Іншим проповідником, доля якого пов'язана з Україною, був четвертий Папа Римський Климентій I на межі I-II століть, який був засланий у Крим імператором Траяном за те, що Климентій навірнув до християнства багатьох представників римської знаті. В Херсонесі Папа продовжував місіонерську роботу, за що був страчений. У VII столітті в Херсонесі помер Папа Мартин I, якого туди заслав імператор Константин III за те, що Папа виступив проти ересі монотелітства. Відомо, що на Першому Вселенському Соборі в Нікеї були присутні єпископи з Босфорської та Херсонеської єпархій. Отже, християнські єпархії в Південній Україні у IV столітті вже існували.

З VIII століття збереглися гагіографічні твори «Житіє Святого Стефана Сурожского» та «Житіє Святого Георгія Амастридського». Святий Стефан був єпископом грецького міста Сурожа у Криму та учасником Першого Вселенського Собору в Нікеї. Його «Житіє» описує про напад на Сурож русичів під проводом князя Бравина з Новограду. Воїни Бравина пограбували храм Святої Софії в Сурожі та гріб Святого Стефана, внаслідок чого князь важко захворів. У видінні йому з'явився Стефан, який наказав йому охрес-

титися. Князь охрестився, і відразу ж одужав. У «Житті Святого Георгія Амастрідського» розповідається про напад русичів на місто Амастрид, неподалік від візантійської столиці. Грабуючи храми, вояки оніміли та завмерли. Це чудо стало причиною їхнього навернення. Історики вагаються з точною відповіддю на питання, ким саме були ці русичі. Все ж більшість фахівців вважають, що йдеться про приазовських русичів, предків Тмутараканської Русі.

Повість временних літ розповідає, що у 860 році Аскольд і Дир пішли походом на Константинополь, який закінчився чудом Богородиці у Влахерні та наверненням князів. Історики вважають, що ці описи вставив до літопису Нестор у XII столітті, користаючи з грецьких хронік, в яких, однак, немає згадки про Аскольда і Дири. Найвірогідніше, що ці імена вставив сам Нестор, знаючи, що в той час в Києві князували саме ці князі. Про події 860 року говорив у проповідях Патріарх Фотій (858-867 та 877-886) та у спогадах візантійський імператор Константин VII Порфірогенет (913-920 та 944-959). Найприйнятніше, що на Константинополь напала не Київська Русь, а Тмутараканська, а Нестор приписав цю подію до Київської Русі. Все ж відомо, що князь Аскольд був християнином і в його час у Києві вже був єпископ. Ймовірно, що він прийняв християнство з Болгарії, де діяли Солунські брати. Якщо б хрещення Аскольда було наслідком грецької місії, то Патріарх Фотій неодмінно би про це написав.

Паралельно з цими подіями відбувалась місія Кирила і Методія Солунських до хазарів, на шляху до якої вони перетинали територію сучасної України. Після смерті Методія, у 885 році, його учні роз'їхались у різні слов'янські краї, найбільше на Краківщину. Болгарський князь Борис запрошував учнів Методія на місії в Болгарію, яка прийняла християнство ще у 865 році. До Болгарії прибули три учні Методія – Климент, Наум і Ангеларій. Климент почав місії у Південно-Західній Болгарії з центром у місті Девол, а Наум – у Північно-Східній Болгарії з центром у місті Преслав. Так, уже з 885 року сформувалися два центри болгарського християнства. Незабаром до Климента і Наума приєдналися й інші учні Методія, і Наум на базі монастиря Святого Пантелеймона створив своєрідну духовну академію.

Згідно «Повісті временних літ», князь Олег з новгородськими варягами захопив Київ. Історики вважають, що це відбулось близько 879 року. Варязька династія Рюриковичів швидко аси-

мілювалась і ослов'янилась. Князювання Олега (бл. 872-913) та його наступника Ігоря (913-945) мало вплинули на релігійну ситуацію в Русі. Після смерті Ігор залишив малого сина Святослава. Державою почала керувати вдова Ігоря, княгиня *Ольга* (945-962). Ольга походила з околиць сучасного Пскова, її мати була варяжкою, а батько слов'янином, і обоє були язичники. Немає жодної згадки про політичну діяльність Ольги за життя Ігоря. Аж по смерті чоловіка вона стала видатним монархом. Літопис розповідає, що Ольга хрестилася в Константинополі в 957 році, однак грецькі джерела розповідають, що в 957 році Ольга прибула до Константинополя, вже будучи християнкою, а в її супроводі був духівник Григорій. Ольга відвідувала Константинополь двічі: в 955 році та в 957 році. Звідси можна припустити дві версії щодо хрещення Ольги: Ольга хрестилася в Константинополі під час свого першого туди візиту в 955 році, або Ольга хрестилася в Русі в період між двома візитами. Після повернення княгиня просила німецького імператора Оттона I прислати до Русі місіонерів. Імператор Оттон I погодився допомогти, і в день Різдва Христового 960 року у Франкфурті-на-Майні в присутності імператора на єпископа для Русі висвятили монаха Лібутія з монастиря Святого Альбана в Майнці. Висвятив його в латинському обряді бременсько-гамбурзький архієпископ Адальгар, який опікувався місією серед варягів у Скандинавії. Однак із невідомих причин Лібутій до Русі не прибув.

Згодом архієпископ Майнцу висвятив нового єпископа для Русі. Ним став монах Адальберт із монастиря Святого Максима в Майнці. Місіонери прибули на чолі з Адальбертом в 959 або 961 році. У той час в Києві правив князь Святослав. У 962 році Адальберт повернувся до Німеччини. Чітко вказати причини повернення Адальберта неможливо, однак є три версії причин цих подій: місія була невдалою; на Русі почались повстання за правління Святослава; Адальберт поїхав домовлятися про створення єпархії. Після смерті Ольги влада перейшла її синові *Святославу* (962-972). Коли Володимир збудував Десятинну церкву, то спорудив там саркофаг для Ольги. Під час татарської навали Десятинна церква була зруйнована. Митрополит Петро Могила віднайшов мощі святої Ольги. Однак у XVIII столітті російський Священний Синод наказав їх заховати, посилаючись на недоведеність їхньої автентичності. Їх місцезнаходження досі невідоме.

Князь Святослав Хоробрий формально перейняв владу в 962 році. Усе своє князювання він провів у походах. Важливою подією для християнізації Русі було приєднання до неї Тмутараканської Русі, яка вже була християнською. Святослав, найвірогідніше, не був християнином, але до віри матері ставився дуже толерантно. Князь був добрим завойовником, але не надто добрим дипломатом і аналітиком. Про це свідчить його війна на Балканах. Візантійський імператор Никифор Фока намагався окупувати Болгарію. Це було б можливо, якщо би Святослав послабив її потугу. Грецький посол Калокір, який намагався в наслідок тої інтриги посісти візантійський трон, переконав Святослава захопити Болгарію. В результаті Святослав здолав Болгарію, але не завоював її, Никифор загинув у бою, а Калокір так і не став імператором. Натомість візантійський трон захопив Іван Цимісхій, який і здолав Святослава. Повертаючись з Болгарії, Святослав загинув в бою з печенігами. Коли Святослав відправлявся в Болгарію, то залишив у Русі своїх синів-намісників: Ярополка (972-980) в Києві, Олега в деревлян та Володимира в Новгороді. Ярополк та Олег були християнами. Відомий факт, що Ярополк вислав посольства до німецького імператора Оттона I. Імператор приймав посольство разом з архієпископом Адальбертом, який обговорював справи Ярополка в Римі. Папа Бенедикт VII у 977 році вислав посольство до Ярополка. Це було перше папське посольство до Русі. Але ці відносини Риму і Києва перервалися у 980 році через війну Ярополка і Володимира.

Опинившись на київському престолі, *Володимир* (980-1015) провів серйозні політичні і релігійні реформи. Відомо про реформу язичницької релігії та піднесення Перуна до рівня верховного бога. Все ж язичницька релігія не задовольнила Володимира. У 988 році Володимир хрестив Русь. Є кілька версій про те, що підштовхнуло князя прийняти християнство. Перша зсилається до Оляфя, сина норвезького князя Трігвея, який тікаючи з батьківщини після скинення його батька з трону, певний час жив у Новгороді, де здружився з Володимиром, а під час перебування у Візантії він прийняв християнство. Повертаючись на батьківщину, він переконав і Володимира прийняти християнство. За другою версією, мати Володимира, Малуша, була придворною дамою княгині Ольги, а тому, вірогідно, що вона була християнкою, і могла переконати сина. Третя версія розповідає,

що деякі жінки Володимира були грекинями і болгарками, а отже, й християнками. Четверту версію висловив митрополит Іларіон та його сучасники, які вважали, що Володимир охрестився після освячення Святим Духом. «Повість временних літ» розповідає, що Володимир вирішив прийняти християнство після смерті мучеників Теодора та Івана. Згідно розповіді Нестора, Володимир приймав місіонерів різних вір: мусульман з Волзької Булгарії (Казані), німців з Риму, юдеїв від хазарів, греків. Після посольств князь вислав своїх послів, щоб перевірили сказане місіонерами. У Візантії, відповідно до «Повісті», послі відвідали Патріарха Фотія, хоч, насправді, це неможливо, оскільки Фотій помер у 886 році. Слід визнати, що християни жили в Русі задовго до Володимира. Торгові зв'язки знайомили русичів із різними християнськими народами: болгарками, греками, німцями, варягами, вірменами та іншими. Християнською задовго до Київської Русі була Тмутараканська Русь, яку завоював Святослав. Також християнство до офіційного хрещення Русі було поширене в Галичині завдяки послідовникам Кирила і Методія. До Володимира християнами були багато князів. Тому хрещення Русі – це тільки узаконення християнства як державної релігії.

Після Хрещення Русі, Володимир підтримував контакти з Римом, приймав посольства від Папи Івана XV та Сильвестра II. В 1007 році він приймав угорського архієпископа Бруно-Боніфация, який прямував на місії до печенігів, з якими Володимир вів постійні війни. Володимир відмовляв його їхати до цих диких народів, але Бруно-Боніфаций все ж поїхав. Його місія була вдалою і він навіть примирив русичів і печенігів. Володимир розбудував багато церков та поклав основи церковно-державного устрою на кшталт західного, встановив десятину, яка існувала на Заході, і якої не знали у Візантії. Десятину у Римській Церкві відома від апостолів. Франкський імператор Карл Великий (768-814) у 779 році зробив десятину загальним обов'язком. Володимир зробив десятину обов'язком тільки для князів і бояр. Для підготовки священиків князь створив у Києві школу для боярських дітей. Володимир створив державно-церковне право, написав церковний устав. Згодом схожий устав написав Ярослав Мудрий. Під кінець життя Володимира, в Русі існувало шість єпархій – Київ, Чернігів, Новгород Великий, Білгород, Володимир-Волинський і Перемишль.

Після смерті князя Володимира у 1015 році почалась боротьба його синів за київський престол. Святополк I Володимирович Окаянний (1015-1019) вбив своїх братів Бориса, Гліба і Святослава, й оголосив себе Великим князем Київським. *Ярослав Володимирович*, обурений вбивствами братів, вступив у боротьбу зі Святополком Окаянним. В битві над річкою Альтою у 1019 році Ярослав переміг, а Святополк був змушений тікати на Захід. Після приходу до влади, Ярославу довелось відстоювати своє становище у війні ще з одним братом – Мстиславом. Брати швидко помирились, поділивши державу між собою: Ярославу залишився правий берег Дніпра з Києвом, а Мстиславу – лівий із Черніговом. Коли ж у 1034 році Мстислав помер, не залишивши дітей, то Ярослав почав князювати над цілою Руссю. За князювання Ярослава християнство поширилося в Ростово-Суздальській, Муромській і Рязанській землях. Ярослав Мудрий отримав прізвисько «тестя Європи». Він був одружений з Інгігердою-Іриною, дочкою шведського короля Оляфа Скетконунга, дружив із норвезьким королем Оляфом Кірре. Після бою під Гастінгчу, 14 жовтня 1066 року, в якому загинув англійський король Гарольд, а владу в Англії захопив Вільгельм Норманський, вдова Гарольда і його дочка, принцеса Гіда, перебралися до Києва. Згодом принцеса Гіда стала дружиною князя Володимира Мономаха. Найвідомішим шлюбом дітей Ярослава став шлюб Анни Ярославни з французьким королем. Близько 1049 року з Парижа до Києва прибуло посольство у складі єпископа Ґотьє з Мо і єпископа Роже з Шальтон, щоб сватати Анну Ярославну з королем Франції Генріхом I з династії Капетингів. Вінчання відбулось у 1049 році в місті Раймс. В Анни і Генріха вісім років не було дітей. Зрештою вона народила трьох синів – Філіпа, Роберта і Гуго.

Повної організації Київська Церква досягла з утворенням Київської митрополії. Про утворення і початок Київської митрополії історія не дає чітких відомостей. Досі триває дискусія, хто був першим митрополитом Києва – Михайло, Лев, Теофілакт чи Іван. Найвірогідніше, що близько 1007-1020 років митрополитом був Іван. Він відомий своїми стихирами в честь святих Бориса і Гліба. Історики припускають, що в 1021-1030 роках митрополитом був Олексій. Літописи 1039 року згадують про митрополита Теопамта. В 1046-1049 роках князь Ярослав вів війну з Візантією, яку програв. Наслідком цієї війни були антивізантійські настрої в

Русі. В 1051 році Ярослав зібрав Собор, на якому митрополитом було обрано русича Іларіона.

Після смерті Ярослава в 1054 році Русь розділилась серед його синів на сім частин. Ярославичі почали боротьбу між собою. В Києві залишився князювати син Ярослава Ізяслав-Дмитро (1054-1078). В 1068 році Ярославичі потерпіли поразку у війні з половцями. Наслідком цього стало повстання в Києві і вигнання Ізяслава зі столиці. Ізяслав заручившись підтримкою польського короля Болеслава, знову повернувся до Києва. В 1073 р. Ярославичі знову почали міжусобицю. Святослав II і Всеволод вигнали Ізяслава з Києва, де почав князювати Святослав. Тим часом Ізяслав знову шукав допомоги у Польщі в короля Болеслава II Сміливого, а згодом і в німецького імператора Генріха IV. Ізяслав відправив свого сина Ярополка-Петра також до Папи Григорія VII. Ярополк-Петро від імені батька проголосив Київську Русь леном Святого Петра, і отримав від Папи корону для батька. Папа зобов'язав польського короля Болеслава, який тоді просив у Папи корону і отримав її в 1076 році, допомогти Ізяславу. Після смерті Святослава II Ізяслав в 1077 році за підтримки польського війська втретє посів київський престол. Третє правління Ізяслава було часом тісних відносин із Римом. Митрополити за часів Ізяслава та наступних князів були греками, але не займали антиримську позицію. Митрополит Єфрем (1081-1097) ввів у календар Київської Церкви свято Перенесення мощів Святого Миколая, яке не було внесеним до календаря Константинопольської Церкви.

Сини Святослава втекли до Тмутаракані, а син Святослава, Олег, не втрачав надії повернутися на трон. У 1078 році він виступив у похід проти чернігівського князя В'ячеслава Ярославича. Ізяслав прийшов на допомогу братові, але загинув у бою. Олег, не отримавши престолу, повернувся до Тмутаракані. На київський престол після смерті Ізяслава зійшов Всеволод Ярославович (1076-1093), а після його смерті у 1093 році Великим князем став син Ізяслава Святополк (1093-1113), однак міжусобні війни тривали й надалі, аж до приходу до влади Всеволодового сина Володимира II Мономаха (1113-1125). Князь Володимир Мономах був сином грекині, тому він займав чітку провізантійську позицію. В 1103 році митрополитом став грек Никифор (1104-1121), який почав засаджувати єпископські ка-

тедри греками і вести антизахідну політику. В той час Нестора Літописця відсторонили від писання «Повісті временних літ», та передали її Сильвестру. Авторитет Мономаха був таким великим, що після його смерті престол без жодних конфліктів перейшов до його сина Мстислава-Теодора (1125-1132). В церковній політиці Мстислав продовжував лінію батька. В церковному житті того часу відбулась незрозуміла для істориків подія: в 1126 році відбувся якийсь «ереїський собор». Після нього аж до 1132 року митрополита в Києві чомусь не було. З 1131 до 1145 року митрополитом був грек Михаїл. За його часів з'явився різко полемічний твір «О вірі християнскої і латинскої». Приблизно в той час краківський єпископ Матей у своєму листі до Бернарда з Клерво писав, що русини сповідують окрему віру, яка не є ні латинською, ні візантійською.

Після смерті Мстислава Володимировича Русь знову потрапила в море війн, внаслідок яких Великим князем аж в 1146 році став Ізяслав II Мстиславич (†1154). Князь не був вдоволений провізантійською позицією митрополитів грецького походження. У 1147 році з ініціативи князя був скликаний Київський Собор без згоди Константинополя. На тому Соборі митрополитом було обрано Кліма Смолятича (1147-1155). За його інтронізацію висловились усі руські єпископи, натомість Константинопольський Патріархат був проти такого вибору. Візантіїці твердили, що русичі не мають права самостійно обирати митрополитів. Руські єпископи аргументували, що право обирати митрополитів їм надає голова Папи Климентія. Це означає, що русичі моці Святого Климентія вважали рівноцінними мощам апостолів. Суперником Ізяслава II був його дядько, князь Ростово-Суздальський Юрій I Довгорукий, син Мономаха. Він прийняв із Візантії для своїх земель митрополита-грека Константина (1156-1158/9). Коли Юрій захопив київський престол у 1149-1150 роках, то Ізяслав був змушений тікати зі столиці. Клим Смолятич теж покинув Київ. Юрій Довгорукий призначив митрополитом у Києві Константина. Ізяслав у 1150 році повернувся до Києва, а Кліму повернутись так і не вдалось. Після смерті Ізяслава II, Русь знову охопила війна за київський престол. У цій війні яскраво вималювалась постать Юрієвого сина Андрія I Боголюбського (1157-1174). В 1169 році Андрій захопив Київ, але вже не для того, щоб тут князувати, а для того, щоб його пограбувати і знищити. Ки-

їв не мав більше видатних князів та розквітів. За ним залишилась роль тільки релігійного центру, оскільки тут залишалася митрополича катедра.

Отже, християнство до Київської Русі проникало різними шляхами: проповідь апостола Андрія, християнські громади у грецьких колоніях на Півдні України, контакти русичів із християнськими народами, проповідь солунських братів Кирила і Методія та їхніх учнів, християнізація Тмутаракані і Галичини. Однак найбільший внесок у християнізацію Русі зробили княгиня Ольга і князь Володимир. Офіційне прийняття християнства, як державної релігії Київської Русі, відбулось у 988 році. Після Хрещення Русі, Київська Церква інтенсивно розвивалася, створюючи свої структури та повертаючи до віри Христової східних слов'ян.

ЛІТЕРАТУРА

- Andresen, Carl.* Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte. – Vanden. & Ruprecht, 1999.
- Bohn, Robert.* Dänische Geschichte. – München: C.H. Beck, 2001.
- Brox, Norbert.* Das Frühchristentum. Schriften zur Historischen Theologie. – Herder, 2000.
- Brox, Norbert.* Kirchengeschichte des Altertums. – Düsseldorf: Patmos Paperbacks, 2002.
- Chadwick, Henry.* The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great. – Oxford University Press 2003.
- Christensen, Arne Sjøby.* Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a Migration Myth. – Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2002.
- Christie, Neil.* The Lombards. – Oxford: Blackwell, 1995.
- Christou, Konstantinos P.* Byzanz und die Langobarden. Von der Ansiedlung in Pannonien bis zur endgültigen Anerkennung (500-680). – Athen: Historical Publications St. D. Basilopoulos, 1991.
- Claude, Dietrich.* Geschichte der Westgoten. – Stuttgart: Kohlhammer, 1970.
- Collins, Roger.* Visigothic Spain, 409-711. – Oxford: Blackwell, 2004.
- Dassmann, Ernst.* Kirchengeschichte. 2 Bände. – Stuttgart 1991, 1999, 2000.
- Frank, Karl Suso.* Grundzüge der Geschichte der Alten Kirche. – Darmstadt, 1993.
- Frank, M. Ausbüttel.* Theoderich der Große. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012.
- Giese, Wolfgang.* Die Goten. – Stuttgart: Kohlhammer-Urban Taschenbücher, 2004.
- Gottlieb, Gunther.* Christentum und Kirche in den ersten drei Jahrhunderten. – Heidelberg, 1991.
- Haendler, Gert.* Die abendländische Kirche im Zeitalter der Völkerwanderung. – Berlin, 1987.
- Haendler, Gert.* Von Tertullian bis Ambrosius. Die Kirche im Abendland

vom Ende des 2. bis zum Ende des 4. Jahrhunderts. – Berlin, 1978.

Hart, David Bentley. Die Geschichte des Christentums: Glaube, Kirche, Tradition. – National Geographic, 2010.

Hausammann, Susanne. Alte Kirche. 4 Bände. – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 2001-2004.

Hauschild, Wolf-Dieter. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. 2 Bänden. – Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1999.

Heather, Peter J. Goths and Romans 332-489. – Oxford: Clarendon Press, 1991.

Heather, Peter J. The Goths. – Oxford: Blackwell, 1996.

Helm, Karl. Altgermanische Religionsgeschichte. – Heidelberg: Carl Winter, 1937.

Houben, Hubert. Die Normannen. – München: C.H. Beck, 2012.

Kampers, Gerd. Geschichte der Westgoten. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2008.

Klauck, Hans-Josef. Die religiöse Umwelt des Urchristentums. – Stuttgart, 1995.

Kulikowski, Michael. Rome's gothic wars: from the third century to Alaric. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2007.

MacMullen, Ramsay. Christianizing the Roman Empire: (A.D. 100-400). – Yale University, 1984.

Markschies, Christoph. Das antike Christentum. Frömmigkeit, Lebensformen, Institutionen. – München, 2006.

Mayeur, Jean-Marie; Pietri, Luce; Vauchez, Andre (вид.) Die Geschichte des Christentums, Altertum. 3 Bände. – Freiburg im Breisgau: Sonderausgabe, 2005.

Menghin, Wilfried. Die Langobarden. Archäologie und Geschichte. – Stuttgart: Theiss, 1985.

Orlandis, José. Historia del Reino Visigodo Español. – Madrid: Ediciones Rialp, 1988.

Piepenbrink, Karen. Antike und Christentum. – Darmstadt, 2007.

Priester, Karin. Geschichte der Langobarden. Gesellschaft, Kultur, Alltagsleben. – Theiss, 2004.

Rudolph, Hans Ulrich; Oswald, Vadim (вид.) TaschenAtlas Deutsche Geschichte. – Gotha: Klett-Perthes, 2004.

Schröter, Harm G. Geschichte Skandinaviens. – München: C.H. Beck, 2007.

Simek, Rudolf. Die Wikinger. – München: C.H. Beck, 1998.

Thümmel, Hans Georg. Die Kirche des Ostens im 3. und 4. Jahrhundert. – Berlin, 1988.

Tuchtenhagen, Ralph. Kleine Geschichte Norwegens. – München: C.H. Beck, 2009.

Veyne, Paul. Als unsere Welt christlich wurde. – München: C.H. Beck, 2008.

Vielhauer, Philipp. Geschichte der urchristlichen Literatur: Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die Apostolischen Väter. – Walter de Gruyter, 1978.

Wolfram, Herwig. Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. – München: C.H. Beck, 2009.

Wolfram, Herwig. Gotische Studien. Volk und Herrschaft im Frühen Mittelalter. – München: C.H. Beck, 2005.

Алимов, Денис. Хорватское общество в эпоху христианизации: VII-IX вв.: дис... канд. исторических наук. – Санкт-Петербург, 2005.

Булдакова, Елена. Влияние идеи Града Божьего Августина Блаженного на процесс христианизации германских племен в ходе становления франкской государственности: V-IX вв.: дис... канд. исторических наук. – Москва, 2000.

Бурякова, Эльвира. Апостолы и их судьбы. – Заокский: Источник жизни, 2008.

Ведешкин, Михаил. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи: IV-VI вв.: дис... канд. исторических наук. – Москва, 2015.

Воронцов, Андрей. Крещение Руси. – Москва: Вече, Провинция, 2012.

Иванов, Сергей. Византийское миссионерство: Можно ли сделать из «варвара» христианина? – Москва: Яз. слав. культуры, 2003.

Казаков, Михаил. Христианизация Римской империи в IV веке. – Смоленск: Универсум, 2002.

Карпов, Александр. Религия ранней Руси: от язычества к христианству. – С-Петербург, 2006.

Карпов, Александр. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX-XI веках. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2008.

Климов, Евгений. Религиозная реформа Великого Киевского князя Владимира I и христианизация Древней Руси. – Торжок, 2008.

Мень, Александр. Перші апостоли. – Львів: Свічадо, 2015.

Новиков, Михаил. Христианизация Киевской Руси: методологический аспект. – Москва: Изд-во МГУ, 1991.

Носова, Екатерина. Политическая организация Исландии и особенности ее христианизации в IX-XII вв.: дис... канд. исторических наук. – Москва, 2007.

Успенский, Федор. Славяно-скандинавские контакты периода христианизации по данным языка: дис... канд. филологических наук. – Москва, 2000.

Снодграсс, Клайн. Притчи Иисуса. Полный путеводитель по притчам Иисуса Христа. – Санкт-Петербург: Мирт, 2017.

Тарасенко, Александр. Иисус из Назарета – учитель, пророк, Мессия. – Гуманитарная Академия, 2017.

Чхартшвили, Мария. Источниковедческие проблемы христианизации Восточной Грузии: дис... канд. исторических наук. – Тбилиси, 1982.

Розділ 2

**КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

2.1. ЗАХІДНА ЦЕРКВА ДО ВЕЛИКОЇ СХИЗМИ

Внаслідок проповіді апостолів та місіонерів християнські спільноти зароджувались у всій Європі та Середземноморському побережжі. Ранні християнські спільноти очолювали єпископи, яким у служінні допомагали священики та диякони. Попри доволі широку автономію окремих єпархій, усі спільноти творили єдину Церкву. Духовним лідером християнства був Єпископ Риму, оскільки засновником християнської спільноти в Римі був апостол Петро, на якого Ісус Христос поклав місію бути першим серед апостолів. Після смерті апостолів наступник апостола Петра – Єпископ Риму, якого також називають Папою Римським, зайняв місце репрезентанта світового християнства. Після легалізації християнства в Римській імперії в IV столітті Церква отримала офіційний статус. У той самий час римський імператор переніс столицю імперії до Константинополя. Внаслідок перенесення столиці почала зростати роль константинопольського єпископа, який врешті отримав титул Патріарха. Політичні негаразди Західної Римської імперії призвели по посиленню політичної влади Папи Римського, який поступово ставав єдиним моральним авторитетом та стабілізуючою силою Західної Європи. Після падіння Західної Римської імперії, папство зуміло відіграти ключову роль в облаштуванні нової Європи. Саме Католицька Церква стала носієм правової культури, освіти тощо, а також виступила арбітром у численних міжусобних конфліктах західних феодалів.

Прагнення Візантії утвердитись спадкоємицею Риму, незважаючи на втрату влади над самим Римом, дало початок *теорії Нового Риму*, відповідно до якої Константинополь проголошувався Новим Римом, а Старий Рим втрачав своє політичне значення. Ці прагнення перенеслися і на Церкву та виразились в тому, що Константинопольський Патріарх почав претендувати на першість у Християнському Світі. Досі Патріарх Константино-

польський носив титул «Архієпископ Константинополя, Нового Риму». Розподіл Римської імперії спричинив численні труднощі у відносинах між Церквою на Сході і Заході. Розвиток головних центрів християнства породив п'ять Патріархатів – Римський, Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський. Система п'яти Патріархатів отримала назву *пентархія*. Вся Церква, яка розташовувалася на теренах Римської імперії, була адміністративно розділена на цих п'ять структур. Серед п'яти Патріархів Папа Римський займав перше місце. Після поділу Римської імперії, чотири Патріархати опинилися на території Візантійської імперії, в якій існувала сильна політична влада імператора. Візантійський імператор поступово перебрав владу і над Церквою. Імператори скликали Собори та затверджували їхні рішення, впливали на призначення єпископів, втручалися у внутрішнє життя Церкви. Досі в Церквах візантійської традиції зберігся звичай, відповідно до якого світська влада затверджує вибір Патріарха. Систему панування світської влади над Церквою прийнято називати *цезаропапізмом*.

В Західній Європі після падіння Риму не існувало єдиної міцної світської влади. Тому папство могло розвиватися вільно. Під прямою владою Папи опинилися всі єпархії, які існували в Західній Європі та Північно-Західній Африці. Світські правителі зверталися до Папи з проханнями виступити арбітром у їхніх непорозуміннях, що значною мірою підсилювало владу Папи. Щоправда, декілька разів упродовж історії Західної Церкви світські володарі намагалися підпорядкувати собі Церкву. Ці конфлікти ввійшли в історію під назвою *боротьба за інвеституру*. Однак, в цій боротьбі перемогла Церква, яка виборола собі повну незалежність від світських правителів Європи. У VIII-IX століттях більшість території Західної Європи опинилася під владою франків. У 800 році Папа коронував короля франків Карла Великого на імператора Риму. Коронація Карла ознаменувала остаточний поділ Європи: дві імперії, тобто Візантійська і Франкська, кожна з яких називала себе Римською, затвердили остаточний поділ Західної і Східної Європи. За винятком нетривалих історичних періодів, на кшталт боротьби за інвеституру та авінйонської неволі, світські західноєвропейські володарі усвідомлювали важливість і корисність незалежності Церкви. Папство перетворилося в найвищу інстанцію міжнародного права, яка поєдну-

вала в собі функції міжнаціональної організації безпеки, світового банку і міжнародного суду. В умовах становлення Західної Європи та формування її політичної і правової культури наявність такого інституту було необхідним, і ті політики, які відзначались далекоглядністю, підтримували його.

• ПАПСЬКА ДЕРЖАВА

Особливу роль у формуванні міжнародної політично-миролюбивої сили папства відіграла імперія франків епохи династії Каролінгів. Незважаючи на виключність своєї влади в Західній Європі, Каролінги, на відміну від східноєвропейських монархів, ніколи не намагалися підпорядкувати Церкву своїй політичній владі, а навпаки – завжди відстоювали її незалежність. Перший франкський король із династії Каролінгів, Піпін Короткий, приклав зусилля для того, щоби відстояти незалежність папства від посягань тогочасних володарів Північної Італії – лангобардів. У 756 році Піпін Короткий окреслив територію Риму та його околиць, які виходили з-під володінь світських володарів та переходили у пряме підпорядкування Папи. Так виникла *Папська держава*, яка впродовж історії декілька разів міняла свої кордони. Утворення Папської держави дало можливість розмістити в ній усі головні структури Католицької Церкви і цим забезпечити їх від будь-якого втручання світської влади. Папська держава стала центром європейської культури. Саме тут трудились найвидатніші митці середньовіччя та Ренесансу, створюючи шедеври світової культури. Папа Миколай V розпочав, а Папа Сикст V завершив, будівництво Ватиканського палацу, прикрашеного фресками Мікеланджело, Рафаеля Санті та інших художників. В Папській області була заснована Ватиканська бібліотека, яка до сьогодні є однією з найбільших бібліотек світу та зберігає величезну кількість древніх манускриптів. У XV столітті Папа Сикст IV збудував Сикстинську каплицю. Найбільшою пам'яткою церковної архітектури Папської держави став Собор Святого Петра, будівництво якого розпочав Папа Юлій II у 1506 році, а завершив Папа Урбан VIII у 1626 році. В Римі розташовані чотири центральні католицькі храми, які мають статус *великих базилік* (*basilica maior*): Собор Святого Петра, Собор Святого Івана Хрестителя на Латеранському пагорбі (Латеранська базиліка), Собор Святого Павла, Собор Святої Марії Сніжної (Санта Ма-

рія Маджоре). Папська держава була меценатом численних благодійних, мистецьких і оборонних проектів у Європі. Так, Папа Юлій II фінансував будівництво Кам'янець-Подільської фортеці. В 1506 році Папа Юлій II створив Швейцарську гвардію, призначену для особистої охорони Папи та Римської Курії; гвардія діє й до сьогодні. Папська держава проіснувала до 1861 року, коли відбулось об'єднання Італії. В тому році італійські війська завоювали Рим та проголосили його столицею Італії. У 1929 році між Папою та італійським урядом були укладені Латеранські угоди, відповідно до яких була утворена Держава Ватикан, яка стала суверенним суб'єктом міжнародного права, на чолі якої на правах монарха стоїть Папа Римський.

- ФОТІЄВА СХИЗМА

Відносини між Римською Церквою та Церквами Візантійської імперії у першому тисячолітті склалися дуже по-різному. Впродовж історії не виникало конфліктів між Римом та Олександрійським, Антіохійським чи Єрусалимським Патріархатами. Але з'явилися непорозуміння між Римом і Константинополем. Отримавши підтримку візантійських імператорів, Константинопольські Патріархи щоразу більше прагнули утвердити свою першість у Християнському Світі, роблячи більший наголос на політичному значенні Константинополя як нової столиці Римської імперії, аніж на значенні престолу апостола Петра. Найбільшою проблемою відносин Риму і Константинополя була *Фотієва схизма* у 863-867 роках. В той час Візантія переживала складну політичну кризу, коли за імператорський трон боролися імператриця Теодора і її син імператор Михаїл III. У 842 році помер імператор Теофіл, після якого трон успадкував його син Михаїл III, а, оскільки вік не дозволяв йому керувати країною, регентшою при ньому стала його мати Теодора. Константинопольська Церква незадовго до цього пережила кризу іконоборства. Хоч іконоборство було подолане, в Константинопольській Церкві сформувались дві партії – консерваторів і лібералів. Консерваторів очолював Патріарх Ігнатій, який керував Константинопольською Церквою у 847 році, і підтримав імператрицю Теодору. У 856 році Михаїл III відібрав від матері трон, і відразу ж вирішив позбутися Патріарха Ігнатія, який підтримував Теодору. У 858 році він скинув з патріаршого престолу Ігнатія та

домігся поставлення на престол Фотія. Фотій на той час не був священником, він був державним службовцем високого рангу та відігравав значну роль у візантійській політиці. Імператор домігся, щоб Фотія за декілька днів висвятили на диякона, священника і єпископа та інтронізували на патріарший престол. Велика частина духовенства і мирян Константинопольської Церкви оголосили звільнення Ігнатія та інтронізацію Фотія незаконною.

Остаточне рішення у цій справі повинен був ухвалити Папа Римський Миколай I. Папа визнав незаконною інтронізацію Фотія. Однак, Фотій користувався підтримкою імператора, який силами державного апарату і поліції підтримував свого ставленика. Оскільки Фотій не покався в узурпації влади, Папа у 863 році наклав на нього анатему. Взамін Фотій наклав анатему на Папу. Так, у 863 році відбувся розкол між Римською та Константинопольською Церквами. Інші Патріархати в цьому розколі участі не брали, і підтримували позицію Папи. У 867 році імператор Михаїл III помер, завершивши перебування на візантійському троні Аморейської династії. Наступним імператором став Василій I, засновник Македонської династії на візантійському троні. Відразу ж, у 687 році єпископи скинули Фотія з патріаршого престолу, та повернули на нього Ігнатія. Цим завершилася Фотієва схизма. Для вирішення проблеми Фотія був скликаний *Четвертий Константинопольський Собор*, який відбувся з 5 жовтня 869 до 28 лютого 870 року. У ньому брали участь 102 єпископи, три папських легати і чотири Патріархи. Собор провів десять сесій і видав 27 канонів. Він скликався імператором Василієм I і Папою Адріаном II. Собор осудив узурпацію влади Патріарха Константинопольського Фотієм, і відновив на цьому престолі його попередника – Ігнатія. Собор також підтвердив рішення Другого Нікейського Собору про вшанування ікон. Католицька Церква визнає Собор 869-870 років як Четвертий Константинопольський, а Церкви візантійської традиції заперечують його канонічність. Після десяти років правління, у 877 році, Ігнатій помер, і Фотій знову став Патріархом Константинопольським, але цього разу законним шляхом. На престолі він перебував до 886 року. За час Фотієвої схизми, відносини між Римом і Константинополем особливо загострилися. Фотій повинен був обґрунтувати анатему, яку він висловив Папі Миколаю I. Будучи високоосвіченою людиною та добрим знавцем богослов'я, він

розпочав богословську полеміку проти Римської Церкви. Саме Фотій став першим богословом, який звинуватив Римську Церкву в ересі. Деякі з фальсифікованих Фотієм обвинувачень полемісти використовують і до сьогодні.

• ВЕЛИКА СХИЗМА

Фотієва схизма мала свої наслідки. Вона породила саму ідею розколу, і того, що проблеми можна вирішувати не тільки цивілізованим діалогом, а деструктивним шляхом. В 1043 році Патріархом Константинопольським став Михаїл I Керуларій, який відзначався особливими владними амбіціями та ненавистю до Заходу. Він розпочав гостру полеміку проти всього, що пов'язувалось із Західною Європою та Західною Церквою. В 1053 році сакеларій (церковний чиновник низького рангу) Никифор з розпорядження Патріарха Михаїла Керуларія в латинському храмі Константинополя викинув із кивота Святі Дари та потоптав їх ногами. Це святотацтво викликало критику зі сторони Риму. Папа Лев IX вислав до Константинополя делегацію на чолі з Кардиналом Гумбертом Сільва-Кандиським з ціллю вирішення конфлікту. Однак, Патріарх був непримиренним. Врешті, 16 липня 1054 року Кардинал Гумберт поклав на престол Собору Святої Софії в Константинополі грамоту проголошення анатеми Патріарху Михаїлу Керуларію. Ця грамота не мала ніякої законної ваги, оскільки Папа Лев IX помер 19 квітня 1054 року, а, відповідно до церковних канонів, усі церковні посадовці, призначені єрархом, втрачають свої повноваження в момент його смерті або зречення влади. Відповідно, в момент смерті Папи Лева IX Кардинал Гумберт втратив повноваження папського легата. Проте, для Патріарха Михаїла Керуларія грамота про анатему дала можливість розв'язання загострення конфлікту. 20 липня 1054 року він проголосив анатему на Папу і всю Римську Церкву. Так відбулася *велика схизма*, яка навіки розділила Церкву. Амбіції Михаїла Керуларія спричинили низку заколотів та політичних криз у Візантії. Врешті, в 1059 році, імператор Ісаак I змістив його та вислав у заслання на острів Імброс. Під час переправи до місця заслання його корабель потрапив у бурю і Патріарх загинув.

Велика схизма була розколом між Римом і Константинополем. Інші Патріархати не підтримали розкол і анатем, і впро-

довж наступних століть підтримували контакти з Римською Церквою. Поступово Константинопольський Патріархат, застосовуючи свій політичний вплив у Візантійській та Османській імперіях, почав домінувати над іншими східними Патріархатами та втягувати їх у розкол. Не підтримувала розколу й Київська митрополія. В 1051-1055 роках Київським митрополитом був Іларіон, обраний без згоди Константинопольського Патріарха. Після оголошення анатем Кардинал Гумберт та інші папські легати за допомогою візантійського імператора втекли з Константинополя, щоби уникнути жорстокої розправи від Керуларія, та перебралися до Києва, де митрополит їх вітав як братів у вірі.

Незважаючи на те, що християнство пережило декілька розколів, зокрема у VI столітті, від Церков візантійської традиції відділились східні неортодоксальні Церкви, а в XVI столітті відбулась реформація, велика схизма 1054 року стала найбільшим переломним моментом в історії християнства, оскільки глибоко вплинула на свідомість християн. Католицька Церква ввійшла у друге тисячоліття без своїх східних сестер, проте зуміла виконати свою місію навернення світу, поширившись у всіх континентах та ставши найбільшою релігійною організацією світу.

2.2.

ЦЕРКВА І СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

Титул «імператор» в європейській традиції був тісно пов'язаний із Римом. Зрештою, Європа не знала не-римського імператора. Допоки існувала Римська імперія, цей титул використовувався для правителів Риму і ним завойованих територій. В останні роки існування імперії, титул імператора одночасно носили чотири особи: два августи і два цезарі. Це спричинило уявлення про те, що імператорів Риму може бути одночасно декілька. Після поділу Римської імперії на західну і східну частини, правителі обох частин іменували себе римськими імператорами. Східну частину імперії прийнято називати Візантійською імперією, однак ця назва є технічним терміном істориків. Мешканці Візантійської імперії називали себе римлянами, а свою країну Римською імперією. Отже, візантійські правителі, якщо вони хотіли називатися імператорами, то мусіли бути імператорами Риму, адже ж інших імператорів не було і бути не могло. Навіть росій-

ський цар Петро I, коли бажав проголосити себе імператором, то мусів вигадати легенду про «Третій Рим».

- ТИТУЛ ІМПЕРАТОРА РИМУ

На Заході титул імператора Риму, після падіння Західної Римської імперії у 476 році, декілька століть не використовувався. Коли у 800 році Папа Лев III коронував Карла Великого, Карл отримав титул «*Serenissimus augustus a Deo coronatus magnus pacificus imperator Romanum imperium gubernans qui et per misericordiam dei rex Francorum atque Langobardorum*» (Наймилостивіший, августійший, коронований Богом, великий, миротворний імператор, який править Римською імперією, милістю Божою король франків і лангобардів). Для уникнення плутанини термінів в історичній науці Карла Великого і його нащадків прийнято іменувати імператорами Заходу. Однак термін «імператор Заходу» є тільки науковим окресленням; титулу з таким формулюванням ніколи не існувало. Після смерті Карла Великого його імператорський титул успадкував його син Людовік I Благочестивий, який володів цим титулом у 814-840 роках. Після Людовіка Благочестивого титул імператора Риму успадкував його старший син Лотар I, який володів цим титулом у 840-855 роках. Після Лотара I титул імператора успадкував його син Людвіг II, король Італії і Провансу, та володів титулом у 855-875 роках. Оскільки Людвіг II помер бездітним, то титул імператора після його смерті перейшов до Карла II Лисого, західно-франкського короля, сина Людовіка Благочестивого. Однак Карл II володів цим титулом тільки у 875-877 роках. Після смерті Карла Лисого східно-франкський король Карл III Товстий зумів на короткий час об'єднати імперію, внаслідок чого він отримав імператорський титул, яким володів у 881-887 роках. Після смерті Карла Товстого імперія остаточно розділилась і вже ніколи не об'єднувалась. А титул імператора втратив своє ключове значення. У 891-894 роках імператорським титулом володів Гвідо (Guido Spoletensis), герцог Сполето і король Італії, а після його смерті, у 892-898 роках ним володів його син Ламберт. Після смерті Ламберта імператорський титул повернувся до Каролінгів, і у 898-899 роках ним володів Арнульф, герцог Каринтії і східно-франкський король, який був племінником Карла Товстого. Після Арнульфа імперський титул у 901-905 роках належав Людо-

віку III Сліпому, королю Нижньої Бургундії та Італії, а в 916-924 роках – Беренгару I, маркграфу Фріульському та королю Італії. Після смерті Беренгара у 924 році імператорський титул на кілька десятиліть зник із використання.

Відродження титулу відбулося у 962 році. В той час зросло політичне і військове значення герцогів Саксонії. Саксонський герцог Генріх I Птахолов (Heinrich der Vogeler)¹ отримав корону східно-франкського королівства, тобто Німеччини. З коронацією Генріха на німецькому троні опинилася Саксонська династія². Син Генріха, саксонський герцог Оттон, розширюючи свої володіння, став королем Німеччини та Італії. Це дало можливість відродити імператорський титул на ґрунті німецької держави. У 962 році він став імператором під іменем Оттон I Великий, і носив цей титул до своєї смерті у 973 році. Після Оттона I Великого імператорським титулом володіли Оттон II Рижий (967-983), Оттон III (996-1002) і Генріх II Святий (1014-1024) – останній імператор із Саксонської династії. Після падіння Саксонської династії імператорський титул успадкувала Салічна династія, до якої належали Конрад II (1027-1039), Генріх III (1046-1056), Генріх IV (1084-1105) і Генріх V (1111-1125). Наступні династії дали країні по одному-двох імператорів: Зюпплінбурзька – Лотар II (1133-1137), Штауфени (перший період) – Фрідріх I Барбаросса (1155-1190) і Генріх VI (1191-1197), Вельфи – Оттон IV (1209-1215), Штауфени (другий період) – Фрідріх II (1220-1250), Люксембурзька династія – Карл IV (1355-1378) і Сизигмунд (1433-1437). Аж у 1452 році імператорський титул потрапив до династії Габсбургів, і залишався в цій родині аж до повалення монархії у XX столітті.

Коли Оттон I отримав імператорську корону, його титул звучав «Imperator Romanorum et Francorum» (Імператор Риму і

¹ В українській мові іменем *Генріх* називають європейських монархів, яких латинською називали Henrici (Генрікус), хоч насправді французькою це ім'я звучить Henri (Анрі), англійською Henry (Генрі) або Harry (Гаррі), а німецькою Heinrich (Гайнріх).

² В українській науковій літературі цю династію найчастіше іменують *Саксонською*, зважаючи на її походження. Натомість, у західноєвропейській літературі частіше зустрічається прізвище *Людольфінги* (Liudolfinger), на честь її засновника Луїдольфа, графа Саксонського (805/806-866), або прізвище *Оттони* (Ottonen), оскільки три з чотирьох імператорів, які вийшли з цієї династії мали ім'я Оттон.

франків). Оттон II використовував титул «Imperator augustus Romanorum» (Августійший імператор Риму). При цьому свою країну німецькі імператори називали «Romanum Imperium» (Римська імперія). В часи правління Фрідріха Барбаросси, коли імператор вів боротьбу з Папою за інвеституру, тобто намагався встановити свою владу над Церквою, уряд, щоби підкреслити свої претензії на релігійне панування, все частіше називав імперію священною. Внаслідок цього, у 1254 році вперше прозвучала нова латинська назва – Sacrum Romanum Imperium (Священна Римська імперія). У 1512 році імператор Максиміліан офіційно використав нову німецьку назву країни – Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation (Священна Римська імперія німецької нації). Імператорами Священної Римської імперії іменувалися 16 імператорів Габсбурзької династії. У 1806 році, внаслідок війн із Францією, Франц II був вимушений відмовитися від титулу імператора Священної Римської імперії. Це дало можливість Наполеону I Бонапарту, який у 1810 році одружився з дочкою Франца II Марією-Луїзою, коронувати себе імператором. Хоч Наполеон і взяв титул «Empereur des Français» (імператор французів), а не «імператор Риму», все ж він не дозволив собі це зробити, допоки Франц II не зрікся імператорського титулу. Франц II, оскільки він зрікся корони під тиском Наполеона, а не добровільно, залишився переконаний, що коронування Наполеона незаконне. Ще до зречення титулу імператора Священної Римської імперії, тобто у 1804 році, він коронував себе імператором Австрії. Так, у 1804-1806 роках в Західній Європі з'явилися два імператори, жоден із яких більше не носив титул імператор Риму, однак обоє пов'язували себе з традицією Римської імперії, і претендували на її історичний спадок. У 1780 році Наполеон III Бонапарт втратив імперську корону, а вже у 1871 році завдяки дипломатичним талантам Отто фон Бісмарка була проголошена Німецька імперія (Deutsches Reich), а король Пруссії Вільгельм I став імператором, встановивши владу династії Гогенцоллернів (Hohenzollern). Німецька імперія проіснувала до 1918 року, коли в Німеччині була проголошена Ваймарська республіка. Однак офіційно країну й надалі називали імперією. Отже, Священна Римська імперія була першою виключно німецькою імперією, імперія Гогенцоллернів була другою імперією німців. Це дало підстави Адольфу Гітлеру назвати створену ним країну Drittes

Reich (Третя імперія). Фактично останні імператори в Європі зникли у 1917 році (Микола II в Росії) і 1918 році (Вільгельм II в Німеччині та Карл I в Австрії). Напевне не просто співпадінням був той факт, що три імператори в Європі презентували три різні християнські конфесії: австрійський імператор був католиком, німецький – протестантом, а російський – православним.

Хоч усі імператори Риму після падіння Римської імперії не тільки не жили в Римі, а й Рим не належав до територій їх панування, все ж вони підтримували традицію Римської імперії. Це мало два наслідки для життя Церкви. З одного боку, авторитет Римської імперії підсилював авторитет Риму і Папи Римського. Це давало можливість Папі впливати на політичні процеси в Європі, і виступати арбітром у міжнародних справах. Користаючись цією можливістю, Папи неодноразово рятували європейські країни від зовнішніх та внутрішніх війн, установлювали правила міжнародного спілкування і формували норми суспільного життя. Важко навіть уявити скільки життів врятували такі правила, як заборона арештів, застосування зброї і виконання карних рішень на території храмів і монастирів, заборона шкодити мирному населенню під час воїн, розроблена Церквою концепція справедливої війни та інше. Саме Церква, авторитет Папи Римського і виховна роль християнства перетворили напівдикі європейські народи на носіїв високої культури. Саме середньовічна Церква була творцем основ міжнародного права та концепції верховенства права.

• БОРОТЬБА ЗА ІНВЕСТИТУРУ В НІМЕЧЧИНІ

Однак попри всі позитиви ідеї Римської імперії, існували й численні проблеми. Коли європейський монарх отримував титул імператора, то він часто не втримувався від спокуси піднести свій статус до рівня імператорів античного Риму. Оскільки римські імператори були не тільки політичними, а й релігійними лідерами країни, то й середньовічні імператори часто уявляли себе також і правителями Церкви. Такі тенденції помітні вже у Карла Великого, але імператор франків зумів скерувати ці імпульси у правильне русло: Карл сприймав себе захисником християнства та сприяв проповіді Церкви. Натомість, у подальші періоди європейської історії склалися й інші ситуації. На зорі царювання Саксонської династії папство переживало непрості

часи: італійська аристократія намагалася встановити контроль над Папою. Щоби вберегтися від цих впливів, Папа Іван XII звернувся за підтримкою до Оттона I. Однак, як тільки Оттон I звільнив папство від впливів аристократії, відразу ж уявив себе правителем Церкви, а його тиск на Папу був настільки сильним, що Папа був вимушений заручатися підтримкою аристократії проти імператора. Врешті і сам Оттон I і його наступники зі Саксонської династії зрозуміли, що підтримка авторитету Папи забезпечує стабільність їхньої країни.

Під час володіння імператорською короною наступною (Салічною) династією ситуація церковно-державних відносин особливо загострилась. Середньовіччя було часом формування Європи, і всіх її традицій. Традиції регулювання внутрішніх церковних відносин також ще не були повністю сформовані. Зрештою, правове регулювання, зазвичай, є реакцією на проблеми, і з'являється після того, як виникають проблеми. За умов відсутності чіткого церковного законодавства ще не існувало чітких приписів щодо вибору Пап та призначень єпископів. Цим намагались скористатися світські правителі, які шукали можливості включити вибір Пап та особливо призначення єпископів до сфери своєї компетентності. Протистояння Пап та імператорів за право призначення єпископів отримало назву *боротьба за інвеституру*¹. Ця боротьба мала багато передумов. Папа розумів, що надмірний вплив світських правителів на церковні справи недопустимий, і мусів захистити Церкву від державних посягань. З іншого боку, світські правителі також розуміли, наскільки великим є вплив церковних лідерів на народи їхніх країн, а тому не могли не цікавитись тим, хто стає на чолі єпархій у межах їхніх володінь. До цих факторів додавалося також питання єпископських феодів. Єпископи отримували від світських монархів земельні посілости. Володіючи землями і поселеннями, єпископи, як і інші феодала, в питаннях управління цими зем-

¹ Слово *інвеститура* походить від латинського *investio* (одягати). Інвеститурою в середньовіччі називали символічний обряд, під час якого сеньйор передавав васалу владу над його леном. Наприклад, коли король вручав комусь графство або граф вручав барону помістя, то одягав (*investio*) на свого васала якийсь символ влади над його новим леном (корона, жезл, нагрудний знак, перстень тощо). Цей обряд і називався інвеститурою. За традицією світського дворянства інверститурою почали називати і призначення єпископів.

лями підпорядковувалися світським монархам, а в церковних питаннях – Папі. Чітко провести межу між компетенцією Папи та імператора й завжди її дотримуватись було нелегко. В часи правління Салічної династії імператори намагалися відстояти право самостійно призначати єпископів. Це й викликало заострення у відносинах між Папою та імператором. Імператор Генріх IV перейшов межу дозволеного, і самостійно призначив кількох єпископів. Папа Григорій VII у 1075 році звільнив єпископів, призначених імператором, та висловив йому свій протест. У відповідь на ці дії Папи, Генріх IV скликав зібрання духовенства і аристократії у Вормсі, на якому було заявлено про звільнення Папи. Григорій VII, у відповідь на ці неправосильні дії імператора, відлучив його від Церкви. Для аристократії відлучення імператора від Церкви означало, що присяга вірності, яку аристократи склали імператору, а також коронація, яка відбувалась з волі Церкви, стають неправосильними. Відразу ж з'явилися нові претенденти на імператорську корону і низка військових заворушень. Будучи неспроможним справитись із тиском аристократії, Генріх IV був вимушений просити прощення у Папи. Він із своїм найближчим оточенням у 1077 році відправився у Каноси, де в той час перебував Папа, зняв перед папським замком всі символи своєї влади, та три дні чекав під воротами, допоки Папа погодиться його прийняти. Врешті, Папа простив Генріха IV. Однак, німецькі аристократи за той час обрали швабського герцога Рудольфа новим претендентом на імператорський трон. Після повернення імператор Генріх ще декілька років боровся проти опозиції. Примирення імператора з Папою не було щирим, а посягання імператора на владу над Церквою продовжувалось. В результаті у 1080 році Папа знову виключив Генріха з Церкви. Смерть швабського герцога Рудольфа укріпили військову міць Генріха, і він відправився до Риму, але цього разу з армією. Імператор завоював Рим, а Папа був вимушений тікати з Риму. Генріх призначив антипапу¹ Климента III. Розкол Церкви і боротьба за інвеституру тривала аж до 1122 року. В тому році між Папою Калікстом II та імператором Генріхом V був підписаний *Вормський конкордат* (Pax Wormatiensis cum Calixto II), відповідно до якого єпископів призначав Папа, а імператор надавав єпископам на

¹ *Антипапою* прийнято називати, чоловіка, який незаконно перебував на папському престолі, і який правив паралельно до законного Папи.

території Священної Римської імперії світські привілеї. Однак рішення щодо вибору єпископа ухвалював виключно Папа. Це суттєво укріпило владу Папи Римського та обмежило свавілля світських правителів. Фактично, Папа через контроль над єпископами міг виступати захисником норм міжнародного права та народних вольностей перед тиранією монархів. У 1123 році постулати Вормського конкордату затвердив Перший Латеранський Собор.

• БОРОТЬБА ЗА ІНВЕСТИТУРУ В АНГЛІЇ

У той сам час критична ситуація, пов'язана з інвеститурою, склалася і в Англії. У 1066 році норманський герцог Вільгельм Завойовник завоював Англію та став її королем. Оскільки Вільгельм продовжував залишатися нормандським герцогом, то герцогство Нормандія на півночі Франції залишалось його володінням. Оскільки офіційно герцогство Нормандія знаходилося під владою французької корони, то Вільгельм зберігав статус французького дворянина, підпорядкованого королю Франції. Однак це підпорядкування було тільки офіційним. Як король Англії, Вільгельм був рівним королю Франції. А оскільки він володів і Англією, і Нормандією, то він і його наступники були одними із найбагатших та найвпливовіших монархів Європи. Якщо Вільгельм Завойовник займався утвердженням своєї влади в Англії та боротьбою проти короля Франції і графа Анжуйського, володіння якого межувало з Нормандією, і в нього не залишалось часу та сил на церковну політику, то його наступники вирішили втрутитися у справи Церкви.

Король Вільгельм Руфус¹, який у 1087 році успадкував володіння свого батька Вільгельма Завойовника, обрав інші методи правління. Допоки жив архієпископ Кентерберійський Лафранк, допомогою якого скористався Вільгельм Руфус при отриманні трону, король у справі Церкви не втручався. Але Лафранк помер у 1089 році. Короля найбільше цікавили гроші. Він вимагав величезні хабарі за погодження інвеститури єпископів. А коли не знаходилося бажаючих платити, то катедри довгими роками були необсадженими. За відсутності єпископа у єпархії, король привласнював прибутки єпархії. З цієї причини він не

¹ Прізвисько *Руфус* походить від латинського *rufus* (рижий).

допускав призначення нового архієпископа Кентерберійського після смерті Лафранка. У 1093 році король важко захворів, і розцінив свою хворобу як кару за гріхи. Щоби звільнитися від гріха, він дозволив призначення нового архієпископа Кентерберійського, і ним став Анзельм, відомий середньовічний богослов і філософ. Анзельм був вірним прихильником григоріанських реформ, і повного відмежування Церкви від впливів світських правителів. Король, натомість, прагнув встановити свою владу над Церквою. Коли король одужав, він вимагав від Анзельма повного підпорядкування, і навіть забороняв англійським єпископам спілкуватися з Папою. Анзельм рішуче виступив проти такого свавілля короля. Це настільки розізлило Вільгельма, що він вимагав від Папи звільнення Анзельма, а для того, щоби Папа задовільнив його вимогу, він навіть підтримував Папу у боротьбі проти імператора. Однак Папа відмовив королю, а Анзельм був змушений покинути Англію та перечекати в Римі аж до смерті Вільгельма.

У 1100 році королем Англії став Генріх I Буклер (Henry I Beaucles). Він особисто запросив Анзельма повернутися до Англії. А коли архієпископ приїхав, то король запропонував йому отримати інвеституру з його рук. Архієпископ відмовився, і це дало поштовх для нової хвилі боротьби. У 1103 році Анзельм знову покинув Англію. Декілька англійських єпископів все ж у 1105 році прийняли інвеституру від короля. Папа Пасхалій II розцінив їхні дії як зраду, і заборонив їм священнодіяти, а Анзельм погрозив відлученням від Церкви Генріху I. Ці кроки зупинили короля, і в 1107 році було досягнуто порозуміння, яке виразилося у *Лондонському конкордаті*. Відповідно до цього документу, Папа повернув до служіння відлучених єпископів, король не втручався у вибори єпископів, але залишав за собою право вимагати від них омаж. Лондонський конкордат був важливою перемогою Церкви. Він послужив взірцем для Вормського конкордату 1122 року.

• ФРІДРІХ БАРБАРОССА

Новий виток протистояння між Церквою та імперією розгорнувся у XII столітті. Після падіння Салічної династії та короткого правління єдиного представника Зюпплінбурзької династії Лотара II, імперія переживала політичну кризу. На хвилі внутріш-

ніх протиріч імперську корону отримав Фрідріх I Барбаросса з династії Штауфенів. Найбільша проблема, вирішення якої стало першорядним завданням Фрідріха була Італія. Імператор побачив, що за час внутрішніх протистоянь у Німеччині італійські міста стали практично незалежними, а імператорський контроль над Італією зник. Тим часом римляни організували сенат, на кшталт античного, і заявили, що тепер Римом керуватиме сенат, а не Папа. Папа Адріан IV звернувся за допомогою до Фрідріха. Однак, для того, щоби пройти до Риму, потрібно було зламати опір міст Північної Італії. В 1154 році Фрідріх, який на той час повністю реформував свою армію, ввійшов до Італії та пробрався до Риму. В Римі Папа коронував Фрідріха на імператора, однак по всьому Римі точились непримиренні бої. Не зумівши повністю покорити Рим, Фрідріх був вимушений відступити, і повернутися до Німеччини. В 1158 році Фрідріх почав новий італійський похід, ціллю якого стало приборкання Мілану, оскільки Мілан у той час відігравав провідне місце серед вільних міст Ломбардії. Мілан здався швидко, і Фрідріх зібрав з'їзд ломбардської аристократії, на якому оголосив, що від цього моменту його влада на цій території безмежна. Однак, на відміну від Мілану, інші міста не поспішали підкорятися Фрідріху, а Бреція та Кремона почали гострий збройний протест, якого Фрідріх не очікував, і після завоювання Мілану відпустив до Німеччини велику частину своєї армії. У 1159 році знову повстали міланці. В тому ж році помер Папа Адріан IV. Новим Папою став Олександр III, але прихильники Фрідріха Барбаросси обрали антипапу Віктора IV. Імператор знову вирушив із походом до Риму, щоби підтримати Віктора IV. Зайнявши лівий берег Риму і замок Святого Ангела, Фрідріх запропонував обом папам зректися влади, але Олександр III йому відмовив, і це стало черговою поразкою Фрідріха. Імператор проголосив себе правителем Риму, і сенат став підзвітний тільки йому. Врешті, Фрідріх мусів повернутися до Німеччини. За час, поки Фрідріха в Італії не було, ломбардські міста організували Ломбардську Лігу – політичне об'єднання, покликане протистояти Фрідріху. У 1174 році Фрідріх у черговий раз перейшов Альпи, і почав війну проти Ломбардської Ліги, але був розбитий. Він мусів визнати Олександра III єдиним законним Папою і просити примирення з ним. Фрідріх повернув Папі владу над Римом та підписав перемир'я з Ломбардською Лігою.

Отже, відродження Священної Римської Імперії на основі Німеччини було намаганням зберегти традиції античного Риму. Ці намагання мали як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, відродження Римської імперії підсилювало авторитет Пап, і сприяло утвердженню норм міжнародного права та верховенства права в межах європейських країн. З іншого боку, відродження імперії надихало імператорів прагнути такої самої влади, яку мали імператори Стародавнього Риму, тобто і світської, і духовної. Задля досягнення духовної влади, світські правителі намагалися здобути контроль над Церквою. Ці спроби світських правителів спричинили боротьбу за інвеституру, яка особливо загострювалась в часи правління німецьких імператорів Оттона I Великого та Фрідріха I Барбаросси, а також англійського короля Вільгельма Руфуса.

2.3.

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Середньовіччя було періодом розквіту Католицької Церкви та становлення сучасної європейської цивілізації. В X-XI століттях Церква пережила розквіт, пов'язаний із *Клюнійською реформою*. В 910 році маконський граф і аквітанський герцог Вільгельм I Побожний заснував бенедиктинське Клюнійське абатство в Бургундії. У 919 році першим абатом був призначений Берно, який зробив Клюнійське абатство центром католицької духовності середньовіччя. Берно висловив потребу реформи монастирів, на основі правил Святого Бенедикта. Наступний абат Одо продовжив ідеї Берно та сформував програму реформ. Реформи, які почались із Клюні, включали в себе чотири пункти: строге дотримання правил Святого Бенедикта, особливий наголос на щоденній молитві та богослужіннях; поглиблення побожності кожного монаха; постійна пам'ять про скінченність земного, виражена у закликі «Memento mori» (Пам'ятай про смерть). Незабаром після проголошення цих ідей у Клюні, їх підхопили в абатстві Монтекассіно – центральному бенедиктинському монастирі, а за ним в усій Церкві. Заклики клюнійських монахів стали імпульсом для формування нового обличчя західного чернецтва. Кожен монастир вважав своїм обов'язком стати центром духовності, благочестя, освіти і моральності. Реформа

монастирів не здійснювалась інституційно, а відбувалась природним шляхом з ініціативи самих монахів.

• КЛЮНІЙСЬКА РЕФОРМА

У 1073 році клюнійський монах Гільдебрант став Папою Римським під іменем Григорій VII. Він переніс ідеї Клюнійської реформи на всю Церкву. Папа взявся за реформування Церкви. Церковна дисципліна, освіта духовенства, строге дотримання дисципліни, посилення наголосу на пастирській та євангелізаційній роботі стали головними темами реформи. Папа Григорій сформував команду однодумців, які за декілька років зуміли змінити Католицьку Церкву, неймовірно покращивши її стан. Папі та його однодумцям вдалося перемогти у боротьбі за інвеституру, звільнивши Церкву від впливів світської влади. Папа ввів обов'язковий *целібат* (неодружене священство). Реформи отримали численних противників, опозиція яких призвела до того, що Папа останні дні свого життя провів поза Римом. На його гробі були написані слова: «*Dilexi iustitiam et odivi iniquitatem; propterea, morior in exilio*» (Я люблю справедливість і ненавиджу неправду, тому помираю у вигнанні). Ці події ввійшли в історію як *Григоріанська реформа*.

Кульмінацією Григоріанської реформи став *Перший Латеранський Собор* 1123 року, який католиками визнається Дев'ятим Вселенським Собором. Він був скликаний Папою Калікстом II у грудні 1122 року. Собор прагнув покласти край практиці присвоєння церковних бенефіцій мирянами, звільнити вибори єпископів і настоятелів від світського впливу, уточнити поділ духовної та світської влад та скасувати вплив імператорів на вибори Папи. Папа Калікст II, понтифікат якого розпочався у 1119 році, очолював Церкву в період боротьби за інвеституру, яка почалася за Папи Григорія VII. Гвідо, як він називався до свого сходження на папський престол, був сином Вільгельма I, графа Бургундії. Він був тісно пов'язаний практично з усіма королівськими домами Європи. Європейські дворяни поза Німеччиною були невдоволені впливом імператора Священної Римської імперії на вибори Папи. Найбільше ці невдоволення зростали у Франції, в якій Гвідо був папським легатом. У 1112 році він скликав синод французьких і бургундських єпископів у французькому місті Вена, на якому іменування єпископів і Папи світською владою

було оголошено єрессю. Також Синод висунув пропозицію відлучити від Церкви імператора Генріха V, який чинив тиск на Папу. Ставши Папою, Калікст II продовжив цю боротьбу. Перший Латеранський Собор був першим з чотирьох Латеранських Соборів у період 1123-1215 років. Він не розглядав жодного актуального богословського питання. Папа Калікст II скликав Собор, щоби ратифікувати різні положення, які ухвалювалися перед Собором. Найбільш гострою проблемою Собору була суперечка за інвеституру, яка тривала майже століття. Це питання вийшло на перший план в першій половині XI століття, коли Рим і Папа шукали незалежності від імператора. З усіх григоріанських реформ, які були втілені на Першому Латеранському Соборі, найуспішнішою була безшлюбність духовенства.

• АВІНЬЙОНСЬКА НЕВОЛЯ ПАП

Після Григоріанської реформи розвиток Церкви був стабільним і плідним. Криза Католицької Церкви настала у XIV столітті, і пов'язана вона з *Авіньйонською неволею Пап*. В 1303 році помер Папа Боніфаций VIII, проти якого вів постійну боротьбу французький король Філіп IV Красивий. Король домігся, що в 1305 році наступним Папою став його ставленик Климент V. В Римській Курії та Колегії Кардиналів з'явилося багато французів. Це посилювало вплив французької корони на папство. Король переконував Папу переселитися ближче до французького двору. Відразу ж після свого обрання, Папа Климент V переїхав до Пуатьє, а в 1309 році до міста Авіньйон, яке в той час належало до володінь Неаполітанського королівства. В 1348 році Папа відкупив Авіньйон від неаполітанського короля. Незважаючи на те, що переїзд планувався як тимчасовий, він затягнувся майже на століття. В 1314 році Папа Климент V помер, і в 1316 році був обраний наступний Папа Іван XXII, який також оселився в Авіньйоні. Так це місто стало постійною резиденцією семи Пап: Климент V (1305-1314), Іван XXII (1316-1334), Бенедикт XII (1334-1342), Климент VI (1342-1352), Інокентій VI (1352-1362), Урбан V (1362-1370), Григорій XI (1370-1378).

За час перебування Пап у Авіньйоні статус папства дещо змінився. З одного боку, Папам вдалося вибудувати чітку єрархічну структуру Церкви та посилити централізоване управління, що було корисним для Церкви. Папи відіграли вагому роль у куль-

турі того часу. З іншого боку, тісний зв'язок Папи з французькою короною викликали обурення інших європейських монархів, а відсутність Папи в Римі призводила до послаблення його ролі в Італії.

• ТАМПЛІЄРИ

Перебування Папи в Авіньйоні збіглося у часі з боротьбою короля Філіпа IV проти тамплієрів. Орден тамплієрів був заснований після першого хрестового походу 1096 року з метою охорони безпеки європейських паломників в Єрусалимі. У наступні століття тамплієри зросли у владі і багатстві. На початку XIV століття у Франції склалася складна фінансова ситуація. Королю Філіпу IV Красивому терміново потрібні були гроші, щоби продовжувати війну з Англією. Оскільки воєнні витрати суттєво перевищували надходження у бюджет, король ініціював конфіскацію майна багатих громадян, фінансистів, феодалів тощо. Коли і цього не вистарчило, король почав боротьбу проти тамплієрів, домагаючись їхнього знищення, щоби уможливити конфіскацію їхнього майна. Він звинуватив Великого магістра тамплієрів Жака де Моле в корупції та ересі. У 1307 році Філіп заарештував численних французьких тамплієрів та відмовився погашати позики, які у них взяв, а також почав конфісковувати їхнє майно. Папа Климент V з ініціативи короля Філіпа скликав Собор, однак у місті Вена (південь Франції), яке на той час знаходилося поза владою короля. Він увійшов в історію як *Венський Собор*, і в Католицькій Церкві вважається П'ятнадцятим Вселенським; відбувався він у 1311-1312 роках, та розглядав питання Ордену тамплієрів. Акти Собору не збереглися. Більшість учасників Собору висловили думку, що не бачать жодних підстав для санкцій проти тамплієрів. Тому питання тамплієрів залишилося без вирішення. Також Собор обговорював необхідність походу у Святу Землю і реформу церковної моралі.

• ПОВЕРНЕННЯ ПАП ДО РИМУ

Щоразу більше католиків вимагали повернення Папи до Риму, особливо повернення відстоювала італійська інтелігенція. Перебування Папи в Авіньйоні в жодному разі не було полонем чи неволею. Папи залишалися повністю вільними та могли самостійно ухвалювати свої рішення. Проте, негативне ставлення

католиків до перебування Пап в Авіньйоні дало підстави окреслити цей період історії Церкви вкрай негативно. Італійський поет Франческо Петрарка, який був одним із лідерів руху за повернення Пап до Риму, прирівняв цей період історії до «вавилонської неволі». Саме це висловлювання Петрарки дало поштовх для того, щоби іменувати цей період Авіньйонською неволею Пап. В 1367 році Папа Урбан V прислухався до Франческо Петрарки та святої Бригітти Швецької, і повернувся до Риму. Однак в Римі він зустрів боротьбу за владу різних дворянських угруповань, які сформувались за час відсутності Пап у Римі та перебуванні в Авіньйоні. Через цю боротьбу Папа через три роки знову перебрався до Авіньйону. Врешті, у 1377 році Папа Григорій XI, прислухавшись до порад святої Катерини Сієнської, остаточно повернувся до Риму. Оскільки Латеранський палац, у якому розташовувалась папська резиденція до переїзду в Авіньйон, згорів у 1308 році, новою резиденцією став Ватиканський палац, який залишається офіційною папською резиденцією до сьогодні.

• ВЕЛИКИЙ РОЗКОЛ

Переселення Папи Григорія XI до Риму стало причиною нової проблеми. Через рік після повернення Папа помер, і кардинали обрали новим Папою Урбана VI, який залишився в Римі. Однак, частина кардиналів не погоджувалась із обранням Урбана VI. Вони повернулися до Авіньйону, де незаконно обрали анти-Папу Климента VII. Внаслідок обрання двох Пап Католицька Церква розділилась. Обидва претендували на управління всією Церквою, однак їхня реальна влада поширювалась тільки на теренах тих країн, які їх підтримували. Владу законного Папи Римського підтримували Папська держава, Північна Італія, Англія та Ірландія, Данія, Швеція та Норвегія, Фландрія, Польща і Угорщина. Авіньйонського антипапу підтримували Франція, Шотландія, Кастилія і Арагон. Священна Римська імперія та Португалія займали невизначену позицію. *Великий розкол* тривав у 1378-1417 роках. За той час змінились декілька Пап, зокрема Урбан VI (1378-1389), Боніфаций IX (1356-1404), Інокентій VII (1404-1406), Григорій XII (1406-1415), та антипап, зокрема Климент VII (граф Роберт Женевський, 1378-1394), Бенедикт XIII (Педро де Луна, 1394-1423).

Розкол Церкви змусив католиків зосередити всю увагу на вирішенні цієї проблеми. В 1409 році за згодою обох сторін був скликаний Собор у Пізі (Італія), завданням якого стало подолання розколу. Цей Собор ухвалив рішення про звільнення обох Пап, та обрав нового Папу Олександра V (Петро Філарго). Однак, таке рішення не відповідало канонам Церкви, позаяк ніхто не може законно звільнити Папу. Папа втрачає престол тільки у випадку смерті або добровільного зречення. Відповідно, ані Римський Папа, ані авіньйонський антипапа не визнали постанов Пізанського Собору, проте Олександр V, розмістивши свою резиденцію в Пізі, почав управляти тими єпархіями, які визнали його владу. Так з'явилися три Папи. В 1410 році Олександр V помер, і його прихильники обрали його наступником антипапу Івана XXIII (Бальгазар Косса). Врешті, в 1414-1418 роках був скликаний *Констанський Собор*, який у Католицькій Церкві визнається Шістнадцятим Вселенським. Основною його метою було покласти край папському розколу, який з'явився після авіньйонської неволі Пап. Собор ухвалив рішення про усунення всіх трьох Пап, але на цей раз Папа Римський Григорій XII, а згодом і пізанський антипапа Іван XXIII дали згоду на своє звільнення. Законним Папою у 1414 році був обраний Мартин V. Григорію XII та Івану XXIII він дав титули кардиналів. Вони обидва померли ще в час роботи Собору: Григорій у 1415 році, а Іван у 1417 році. Рік смерті антипапи Івана XXIII, тобто 1417 рік, вважається завершенням Великого розколу.

На відміну від Папи Римського та пізанського антипапи, авіньйонський антипапа Бенедикт XIII не визнав рішення Собору. Оскільки він не отримував підтримки від жодного монарха, він покинув Авіньйон та перебрався до свого замку Пенїскола поблизу Валенсії в Арагонському королівстві. Папою його визнавали тільки декілька його прихильників з числа духовенства. В 1423 році він помер, але перед смертю призначив чотирьох кардиналів. Після смерті Бенедикта три з цих кардиналів обрали новим антипапою Климента VIII (Гіль Санчес Муньос), якого також не визнавав ніхто, крім невеликої групи прихильників. І навіть один із чотирьох призначених Бенедиктом XIII кардиналів – Жан Каррье – відмовився його визнавати. В 1429 році арагонський король Альфонс V, не бажаючи мати в своєму

королівстві антипапу, переконав його відмовитись від претензій на папський престол. Климент VIII надіслав Папі Мартину V лист-зречення. Папа Мартин виявився милосердним до колишнього антипапи: він не тільки не покарав його, а призначив його єпископом Пальми-де-Майорки, де він служив до своєї смерті у 1446 році. Жан Каррьє, який був один із кардиналів, призначених антипапою Бенедиктом XIII, але не визнав обрання Климента VIII, а також декілька священників обрали антипапою Бернарда Гарньє, який прийняв ім'я Бенедикт XIV. Певний час Бенедикт XIV зберігав своє обрання в таємниці, а в 1429 році помер. Коли Бенедикт XIV помер, Жан Каррьє проголосив себе Папою під тим самим іменем. Тому його називають антипапою Бенедиктом XIV-II. В 1433 році граф Фуа його арештував, і він помер у в'язниці в 1437 році. На цьому закінчилась історія авіньйонських антипап.

В 1431 році помер Папа Мартин V; його наступником обрали Євгенія IV, який правив до 1447 року. Перед своєю смертю Папа Мартин V оголосив про скликання нового Собору, але не дожив до нього. Собор все ж зібрався у Базелі в 1431 році. Перед Собором були поставлені питання про унію зі Східними Церквами та вирішення проблеми густитства. Собор не зміг вирішити ані одну, ані іншу проблему, натомість почав розмірковування про зміну структури церковного управління. Зокрема, Собор проголосив нову систему управління – *консіліаризм* (собороправність), відповідно до якої Собор є вищим за Папу, і рішення Собору повинні переважати над папськими документами. Учасники Базельського Собору перебували під натхненням Констанцького Собору, якому вдалося вирішити проблему Великого розколу. В Церкві розв'язалась дискусія між монархістами, які вважали, що найвища влада в Церкві повинна належати Папі, та консіліаристами, які стверджували, що найвища влада повинна належати Собору. Врешті, Папа Євгеній IV розпустив Базельський Собор. Це породило новий розкол, який однак не відіграв в історії вагомого значення. В 1439 році учасники Базельського Собору відмовилися підпорядковуватись розпорядженню Папи про розпуск та продовжили роботу. Вони оголосили про звільнення Папи, та обрали савойського герцога Амадея VIII антипапою під іменем Фелікса V. Більшість учасників Базельського Собору покинули його, оскільки не погоджувалися з розколом, а невелика група

учасників, яка залишилась, продовжила роботу в Базелі, а в 1448 році перенеслась до Лозанни. Антипапу Фелікса V не визнав ніхто, і його церковна влада поширювалась тільки на території Савойського герцогства, яка було його спадковим володінням, і приблизно співпадає зі сучасною франкомовною Швейцарією. В 1449 році антипапа Фелікс V усвідомив неприйнятність його становища та зрікся претензій на папський престол, надіславши Папі Миколаю V відповідного листа. Папа надав Феліксу титул кардинала, але він вирішив відійти як від церковних справ, так і від управління Савойським герцогством. Він оселився в монастирі в Женеві, де й помер у 1451 році. Фелікс V був останнім антипапою в історії. Папа Євгеній IV ввійшов в історію як взірць моралі, опікун мистецтв і освіти, засновник Римського університету, захисник бідних, поборник церковної дисципліни і як молитовна та побожна людина. Незважаючи на свою активність, він постійно шкодував про те, що йому довелось покинути свою монастирську келію і брати участь у великій політиці. Найбільшим його досягненням стала Флорентійська унія.

• ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ

Закривши Собор у Базелі, Папа Євгеній IV оголосив про його перенесення до Ферарри, де він працював у 1438-1439 роках, опісля, через епідемію чуми, Собор був перенесений до Флоренції, де він працював у 1439-1442 роках, а згодом до Риму, де він тривав у 1443-1445 роках. Оскільки найдовше Собор працював у Флоренції, його прийнято називати *Флорентійським Собором*. Католицька Церква визнає його Сімнадцятим Вселенським. Церкви візантійської традиції також визнавали його Вселенським, але згодом відмовились від його постанов. Основним питанням, яке обговорювалось на Соборі, було об'єднання Церков Сходу і Заходу. В час проведення Собору над Візантією нависла величезна загроза турецького завоювання. Ця небезпека стала для візантійських політиків і, особливо для імператора Івана VIII Палеолога, поштовхом для пошуку примирення з Католицькою Церквою. Імператор намагався отримати військову підтримку Заходу у боротьбі проти турків, і з цією ціллю прагнув об'єднання Церков та ліквідації великої схизми 1054 року. Однак, серед грецьких єрархів і богословів було багато тих, хто щиро прагнув відновлення церковної єдності. Поборником єд-

ності був, зокрема, Константинопольський Патріарх Йосиф II. І імператор, і Патріарх прибули на Собор. Також на Соборі були присутні представники Олександрійського, Антіохійського та Єрусалимського Патріархів. Київську Церкву на Соборі представляв її тодішній глава – митрополит Ізидор. З ціллю повного примирення Церков, на Соборі обговорювалися всі богословські і літургійні питання, які будь-коли ставали предметом полеміки. Врешті, в липні 1439 року була підписана *Флорентійська унія*, на основі якої Церква відновлювала свою єдність.

В самій Візантії унія стала предметом політичних дебатів. Влада імператора Івана VIII була нестабільною. Його противники, замість того, щоби прикласти всі зусилля для спасіння країни від турків, почали боротьбу за владу. Щоби отримати підтримку серед народу, вони намагалися всіляко опорочити Флорентійську унію та імператора і Патріарха, які її підписали. Лідером опозиції був молодший брат імператора Константин Драгаш, а опозицію в середині Церкви очолив митрополит Марко Ефеський. До 1448 року, допоки жив імператор Іван VIII Палеолог, унія у Візантії поступово впроваджувалась, але ніколи не нав'язувалась силою, проте цього часу було замало, щоби утвердити цінність церковної єдності. В 1448 році імператор Іван VIII помер, і трон успадкував його брат Константин XI Драгаш. Ведучи боротьбу за владу проти свого брата, коли той ще жив, Константин вів активну турецьку пропаганду. Він і його прибічники переконували народ, що в усіх негараздах імперії винен імператор Іван та католики, а турки, коли завоюють Візантію, наведуть у ній лад. Коли Константин став імператором в його країні було багато прихильників турецького панування. В 1453 році турецький султан Мегмед II Завойовник завоював Константинополь, поклавши кінець Візантійській імперії. Турки вбили імператора Константина, який став причиною послаблення власної країни, зробивши її легкою здобиччю завойовників. В Київській Русі унію активно пропагував митрополит Ізидор; вона була сприйнята в Україні та Білорусі, але в Москві зазнала опору.

2.4. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Хрестові походи стали однією з найбільш яскравих картин, які залишились у пам'яті європейців про середньовіччя. Цією темою неодноразово спекулювали найрізноманітніші антиклерикальні і антикатолицькі ідеологи. Однак, попри всі свої проблемні аспекти, хрестові походи стали одним із найбагатродніших моментів історії, завдяки якому сьогодні існує Європа і як ареал християнської цивілізації, і як культурно-соціальна єдність. Хрестові походи охопили період XI-XIII століть. У цей час Європа потерпала від агресії мусульманських завойовників, які проникли у Візантію на Сході та в Іспанію на Заході. Європа була вимушена організувати всі свої сили для власного захисту. Не можливо уявити, якою були би Європа і світ сьогодні, якщо би не хрестові походи, але можна з певністю ствердити, що ті ідеали, які визначають ідентичність євроатлантичного соціуму, не існували би. Найбільшою заслугою хрестових походів було те, що хрестоносці ціною неймовірних зусиль зуміли врятувати Європу і християнство.

• ПЕРШИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Перший хрестовий похід відбувся у 1096 році. Він був особливо важливим, позаяк він був першим, а тому сформував ідейне підґрунтя всього руху хрестоносців. Ідея цього походу з'явилась не серед католиків, як це сьогодні презентують недобросовісні дослідники, а в православному світі. У той час християнство було вже розділене на східне і західне. Однак, коли над Візантією і всією Східною Церквою нависла серйозна небезпека, імператор Олексій I Комнін (αλέξιος Α' Κομνηνός) звернувся за допомогою до Папи Урбана II. І Папа не відмовив. Без допомоги Західної Європи Візантія не змогла би втримати свій захист. Окрім прохання імператора Олексія I, поштовхом до Першого хрестового походу стало прагнення звільнити від мусульман Святу Землю. В Єрусалимі та інших єврейських містах від часу Христа мешкало багато християн. Туди регулярно відправлялися європейські християни на прощі. Однак у 1074 році мусульмани завоювали Єрусалим, внаслідок чого прощі стали неможливими, християни цих територій зазнавали утисків, а християнські святині руйну-

валися. Все це обурювало європейців, які щиро прагнули допомогти своїм одновітцям у Палестині.

В 1095 році у французькому місті Клермон-Ферран (Clermont-Ferrand) відбувся Помісний Собор за участі духовенства і шляхти Франції. В цьому Соборі взяв участь Папа Урбан II, який звернувся до французів із закликом зорганізуватися для допомоги Візантії і звільнення Гробу Господнього. Папа надіявся зібрати кількатисячну армію французьких лицарів, проте, всупереч усім очікуванням, заклик Папи отримав колосальну підтримку усіх прошарків населення не тільки Франції, а всієї Західної Європи. Незважаючи на те, що Папа закликав до походу тільки організоване лицарство, і пропонував почати похід 15 серпня 1096 року, тобто в день Успіння Пресвятої Богородиці, однак задовго до офіційного початку лицарського походу в похід вирушила група з 50-60 тисяч бідняків на чолі з монахом Петром Пустинником (Petrus Heremita). Цю подію прийнято називати *селянським походом*. Ці люди підхопили заклик до походу, хоч і не розцінили свої сили: вони були неорганізовані та недостатньо озброєні. Селянський похід не мав успіхів. Врешті, відповідно до заклику Папи, в похід виступило лицарство під проводом європейських дворян: лицарів з Провансу очолили граф Раймунд IV Тулузький і Адемар де Монтей, єпископ Ле-Пуї; норманських лицарів з Південної Італії очолили Боемунд і Танкред Таренські; лицарів із Лотарингії очолили брати Готфрід, Есташ і Балдуїн де Бульйон; лицарів з Північної Франції очолили граф Роберт Фландрський, герцог Роберт Норманський (син Вільгельма Завойовника), граф Етьєн-Анрі де Блуа і граф Гуго Вермандуа (син Короля Франції Генріха I і Анни Київської, внук Великого князя Київського Ярослава Мудрого).

Перший хрестовий похід був надзвичайно успішним. Хрестоносцям вдалося перемогти мусульман, і заснувати декілька християнських країн на Близькому Сході. У 1098 році було засноване графство Едеса, яке проіснувало до 1146 року. Першим графом Едеським став Балдуїн I де Бульйон. Другою хрестоносською країною стало князівство Антіохія, засноване у 1098 році, яке проіснувало до 1268 року. Її першим князем став Боемунд Таренський. Третью, найбільшою і найважливішою країною хрестоносців стало Єрусалимське королівство, засноване в 1099 році, яке проіснувало до 1291 року. Його першим королем став

граф Готфрід де Бульйон, брат якого став першим графом Едеським. До складу Єрусалимського королівства ввійшли чотири васальні області: князівство Галілея, графство Яффа і Аскалон, князівство Трансйорданія і сеньйорія Сидон. Четвертою країною хрестоносців стало графство Тріполі, яке існувало в 1105-1289 роках, а його першим правителем став граф Раймунд Тулузький. Наплив католиків до Палестини, спричинений Першим хрестовим походом, змусив Католицьку Церкву розбудовувати власну церковну єрархію. В 1099 році був заснований титул Патріарх Єрусалимський латинського обряду¹. Після падіння Єрусалимського королівства, резиденція Патріарха декілька разів переносилась, аж поки титул не став лише почесним, а його носії жили в Римі. В 1889 році латинський Єрусалимський Патріарх повернувся до Єрусалиму, і римо-католицька єрархія в Палестині була відновлена.

• ДРУГИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Другий хрестовий похід відбувся у 1147-1149 роках. Його причиною стало те, що у 1144-1146 роках Зангі, емір Мосула, завоював Едесу. Єрусалимське королівство не могло допомогти Едесі. В Європі втрата Едеси викликала велике обурення, але тогочасний Папа Євген III не поспішав закликати європейців до походу. На цей раз ініціатива вийшла від короля Франції Людовіка VII. Його підтримала французька знать. Також цю ініціативу підхопили імператор Німеччини Конрад III, король Сицилії Рожер II, князь Антіохії Раймунд де Пуатьє і король Єрусалиму Балдуїн III. Папа Євген III, хоч і підтримав похід, все ж не виступав ані його ініціатором, ані провідником. Від самого початку походу між німцями і французами почались розбіжності щодо організації походу. Німці наполягли на тому, щоби хрестоносці йшли тим самим шляхом, що й під час Першого хрестового походу, і це було погане рішення. Хрестоносцям довелося пройти через Візантію, що викликало конфлікт між ними і візантійцями. Конфлікти між німцями і французами призвели до того, що німці, замість то-

¹ Окрім Єрусалимського Патріарха серед римо-католицького духовенства існує ще три єрархи з титулом Патріарх: Патріарх Венеції (титул встановлений у 1451 році і діє досі), Патріарх Лісабону (встановлений у 1740 році і діє досі) та Патріарх Західної Індії (встановлений у 1524 році, але з 1963 року вакантний).

го, щоби визволяти Едесу, як це планувалося, відправились до Єрусалиму, звідки напали на Дамаск. Хоч хрестоносці мали достатньо велику армію, вони не зуміли організуватися і виступити єдиним фронтом. Все це призвело до низки поразки хрестоносців. В результаті, їм так і не вдалося відвоювати Едесу, вони втратили армію, і лише підняли бойовий дух мусульман.

• ТРЕТІЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Другий хрестовий похід сконсолідував мусульман. У той час на політичній арені мусульманського світу з'явився новий видатний полководець – Саладін, який зумів узурпувати владу в Єгипті та приєднати до своїх володінь значні території в Сирії і Месопотамії. В 1187 році Саладін завоював Єрусалим. Це завоювання не знищило Єрусалимське королівство, яке перенесло свою столицю до іншого міста. Однак для європейців це завоювання стало підставою для організації нового походу. *Третій хрестовий похід* був ініційований Папою Григорієм VIII, а коли він у 1187 році помер, ініціативу повторив наступний Папа Климент III. Похід тривав у 1189-1192 роках. Його очолили наймогутніші тогочасні монархи: німецький імператор Фрідріх I Барбароса, французький король Філіп II Август, англійський король Річард I Львине Серце і австрійський герцог Леопольд V. Імператор Фрідріх, який був найдосвідченішим із усіх лідерів походу, помер у 1190 році; і подальший провід операції ліг на французького і англійського королів. Англійський король Річард відзначався запальним характером, браком досвіду та надмірною марнотратністю. Конфлікти між англійським та французьким королями з'явилися ще на Сицилії, де хрестоносці очікували на можливість переплисти море кораблями. За час походу Річард зумів пересваритися з усіма його провідниками, через що армії різних країн виступили в похід окремо. Через брак консолідації, спричинений конфліктністю Річарда, король Франції та герцог Австрії повернулися додому, а король Англії залишився сам перед значно досвідченішим противником Саладіном. Звичайно, Річард програв. Король Франції Філіп II, порушуючи домовленості, укладені перед походом, відповідно до яких він зобов'язувався не нападати на володіння англійського короля на території Франції, допоки не закінчиться похід, все ж напав на них, чим намагався помститися Річарду. Повертаючись після

поразки, Річард потрапив у полон до герцога Австрії Леопольда V, який протримав Річарда у в'язниці, а врешті відпустив тільки через тиск Папи Римського і величезний викуп, отриманий з Англії.

• ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВИЙ ПОХІД

Четвертий хрестовий похід відбувався у 1202-1204 роках, і також був неуспішним. Ініціатором походу виступив Папа Інокентій III, і його заклик підтримали європейські аристократи. Хрестоносці зібравши армію, вирушили до Венеції, з якою попередньо домовились, що венеціанські кораблі переправлять військо до Єгипту. Однак венеціанський дож¹ Енріко Дандоло виставив хрестоносцям занадто велику ціну за послуги венеціанського флоту. Хрестоносці не змогли оплатити таку ціну, і врешті дож запропонував компроміс: венеціанський флот перевезе хрестоносців, якщо вони завоюють для Венеції портове місто Задар, яке тоді належало Угорщині. Частина хрестоносців відмовилась і повернулась додому. Однак інша їх частина погодилась. Папа, дізнавшись про таке рішення, відлучив хрестоносців від Церкви. Тому з цього моменту учасники походу не могли зватися хрестоносцями. Учасники походу все ж завоювали Задар, де й перезимували. Тим часом венеціанські купці, які конкурували з Візантією в торгівлі, підбурили учасників походу відкласти похід до Єгипту, а спершу напасти на Константинополь. Незадовго до цього в Константинополі греки знищили латинський квартал, вирізвавши його населення. Цей акт вандалізму став вирішальним аргументом для роздування агресії. Врешті, учасники походу напали на Константинополь, зруйнувавши Візантію у 1204 році. Територія імперії була розділена на декілька держав. Хрестоносці організували Латинську імперію Константинополя, яка існувала у 1204-1261 роках, і займала частину Балкан та Анатолії навколо Мармурового моря; Солунське королівство, яке існувало у 1204-1224 роках на північному березі Егейського моря; Ахейське князівство, яке існувало у 1205-1432 роках на півострові Пелопоннес; Атенське герцогство, яке існувало у 1206-1458 роках між Коринтською затокою та островом Евбея.

¹ Дож (doge) – глава республіки у Венеції, Генуї та Амальфі. Обирався з найбагатших і найвпливовіших людей республіки, та правив зазвичай пожиттєво.

Візантійцям вдалось зберегти у своїх руках частину колишньої імперії. Оскільки в умовах хаосу серед греків з'явилось декілька претендентів на візантійську корону, вони розділили залишки Візантійської імперії, які не потрапили у володіння латинян, і утворили з них власні країни: Нікейська імперія, яка існувала у 1204-1261 роках на території Західної Анатолії; Епірське царство, яке існувало у 1204-1337 роках у західній частині Балканського півострова; і Трапезундська імперія, яка існувала на півночі Малої Азії. Усі імператори, які з'явилися на уламках Візантії, іменували себе імператорами Риму. У 1261 році Візантія відновила, відвоювавши Константинополь та інші території.

• П'ЯТИЙ, ШОСТИЙ, СЬОМИЙ І ВОСЬМИЙ ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

П'ятий хрестовий похід, який відбувався у 1217-1221 роках, був організований Папою Інокентієм III та Папою Гонорієм III. На його чолі стояли король Угорщини Андраш II та герцог Австрії Леопольд VI. До них приєдналась також німецька армія на чолі з єпископом Падерборну Кардиналом Томасом Олівером та нідерландська армія на чолі з графом Голландії Вілемом I. Хрестомосці вели бої на території Єгипту і Палестини. Цей похід також був безуспішним. Однак, він відбувся без внутрішніх конфліктів і викривлень.

Шостий хрестовий похід, який відбувався у 1228-1229 роках, був найдивовижніший. По-перше, його організував не Папа, а німецький імператор Фрідріх II. На той час Рим уже розчарувався в ідеї хрестових походів, і не втручався у нього. По-друге, цей похід відбувся без жодного бою. Імператор зібрав невелику армію. Але й мусульмани в той час займались своїми внутрішніми міжусобицями. Підійшовши до Єрусалиму, Фрідріх почав переговори. Щоби уникнути війни, мусульмани погодились віддати Єрусалим, Вифлеєм та інші території, однак зберегли контроль над своїми святинями. Так, Шостий хрестовий похід був успішним, хоч і без бою. Фрідріх відновив Єрусалимське королівство. Проте, незабаром через проблеми в Німеччині, він був вимушений повернутися, а в Єрусалимі почались внутрішні чвари, що дало мусульманам можливість відвоювати місто у 1244 році.

Сьомий хрестовий похід був організований королем Франції Людовіком IX, і тривав у 1248-1254 роках. Ціллю походу було

знищення Єгипетського султанату на відвоювання Єрусалиму. До Єрусалиму хрестоносці так і не дійшли, але королю вдалося дещо відновити міста, в яких колись знаходилися військові бази хрестоносців. У 1254 році король був вимушений повернутися до Франції через внутрішні проблеми його королівства. Він залишив гарнізон хрестоносців у місті Акра, яке було столицею Єрусалимського королівства після втрати Єрусалиму. У 1254 році, мусульмани зібравшись зі силами, розбили хрестоносців.

У 1270 році король Франції Людовік IX організував Восьмий хрестовий похід, але повів армію не до Єрусалиму, а в Туніс. Важкі умови облоги міст виснажили хрестоносців. Незабаром до них приєдналася сицилійська армія на чолі з королем Карлом I. У цьому поході помер король Людовік IX, і його син принц Жан Тристан. В рамках цього походу деякі спроби просунути владу хрестоносців здійснив принц Едуард I, який у 1272-1307 роках був королем Англії. Ці намагання теж не мали успіху. В 1271 році мусульмани завоювали Акру – останню цитадель хрестоносців. Деякі історики воєнну кампанію Едуарда називають Дев'ятим хрестовим походом.

Значення хрестових походів було дуже багатограним. З одного боку, далеко не всі хрестоносці керувалися високими і благородними цілями. Серед них з'являлися численні негідники, які намагалися нажитися на війні. Не завжди хрестоносці мали достатню воєнну підготовку і дисципліну, а тому іноді ставали безконтрольною масою. Походами керували світські правителі, навіть коли похід ініціював Папа. Все це зафарбувало історію хрестових походів не найкращими фарбами. Однак, з іншого боку, саме хрестові походи зуміли зупинити наступ мусульман на Європу, сконсолідувати європейців навколо спільної ідеї, та врятувати європейську християнську культуру від натиску ісламу. Якщо хрестові походи й супроводжувались деякими випадками жорстокості і несправедливості, то вони були значно меншими, аніж ті, які могли відбуватися в Європі, якщо би вона потрапила під владу ісламу.

2.5. ЗАХІДНЕ ЧЕРНЕЦТВО І ЛИЦАРСТВО

Основною відмінністю західного чернецтва від східного є те, що в Західній Церкві монастирі об'єднані в корпорації – *ордени* (orden) чи *конгрегації* (congregatio). Деякі Східні Католицькі Церкви прийняли від Римо-Католицької Церкви систему монаших орденів. В Україні їх називають чинами. Чернечі ордени формувалися за критерієм своєї харизми з ціллю кращої комунікації. Кожен орден має інші завдання: одні зосереджуються виключно на молитві, інші – на благодійності, ще інші – на освіті тощо. При цьому монастирі одного ордену можуть бути розкидані по всьому світі, але зберігають свою ідентичність. Внутрішнє життя західних монастирів не відрізняється від східних. У них, як і на Сході, кандидати, які бажають стати монахами, оселяються в монастирі, і проводять певний час у вивченні внутрішніх правил монастиря, і випробовуючи своє покликання. Цей період передчернечого життя називають *новіціатом* (novitatus). Якщо новіцій (учасник новіціату) гідно проходить цей період, і бажає залишатися у монастирі, він приймає чернечий постриг, який у латинській традиції називається *професією* (professio – покликання).

В межах чернечого ордену монастирі організовані інституційно. Монастир у латинській традиції часто називають *конвентом* (conventus – зібрання). На чолі монастиря стоїть настоятель, який, зазвичай, носить титул *суперіор* (superior) – настоятель монастиря. Якщо монастир великий і має важливе значення для Церкви і місцевої культури, тоді такий монастир, залежно від внутрішніх традицій ордену, може мати особливий статус. В деяких орденах великі монастирі називаються *пріоратами* (priorat), а його настоятелі – *пріорами* (prior – провідник). Деякі великі монастирі мають статус *абатств* (abbatia), а їхні настоятелі зветься *абатами* (abbas). Католицькі абатства відповідають східним лаврам, а абат є відповідником до архимандрита. Монастирі одного ордену об'єднуються у *провінції*. Провінції створюються для кращого впорядкування чернечого життя, і можуть мати дуже різний територіально-адміністративний поділ. Зазвичай всі монастирі одного ордену в межах однієї країни об'єднані в одну провінцію. Однак, інколи провінції можуть об'єднувати монастирі декількох країн, або ж на території однієї країни можуть

існувати декілька провінцій. Поділ ордену на провінції обумовлюється кількістю монастирів та історичними традиціями. Наприклад, усі єзуїтські монастирі Австрії об'єднані в одну провінцію; а от у Німеччині існують дві єзуїтські провінції: Німецька і Баварська. На чолі провінції стоїть *провінційний настоятель* або *провінціал*. Весь орден очолює *генеральний настоятель ордену*. Залежно від ордену, титулатура настоятелів може модифікуватися. Так, францисканці називають провінціала провінційним міністром, а генерального настоятеля – генеральним міністром; домініканці називають провінціала провінційним магістром, а генерального настоятеля – генеральним магістром; кармеліти і августиніанці називають генерального настоятеля генеральним пріором. Військово-чернечі ордени зазвичай іменують генерального настоятеля великим магістром. Як би не звучали ці титули, структура в усіх орденів майже тотожна.

• ОРДЕН СВЯТОГО БЕНЕДИКТА

Західне чернецтво пережило такий самий шлях свого організаційного становлення, як і східне. Якщо устав чернечого життя на Сході створив Святий Василій Великий, то на Заході цю роль виконав *Святий Бенедикт Нурсійський* (480-547). Бенедикт народився в багатій італійській родині, навчався в Римі. Однак своє покликання він бачив у чернечому житті. Проблеми неорганізованості монахів і морального запустіння світського середовища спонукали його зосередити свої проповіді на організації чернецтва як прикладу благочестя і моральності. Бенедикт організував перший чернечий орден, та створив перший у Західній Церкві монастирський устав (*Regula Benedicti*). На взірець Бенедиктового ордену згодом створювалися всі інші чернечі ордени, а його устав ліг в основу більшості монастирських уставів Заходу. Проголошене Святим Бенедиктом правило «*Ora et labora*» (Молись і працюй) залишається визначальним для чернецтва. У Монтекасціно (*Montecassino*) – місцевості, що знаходиться 120 кілометрів на Південний Захід від Риму, Бенедикт заснував перший монастир. Бенедиктинське абатство Монтекасціно й сьогодні є одним із найбільших монастирів світу. З нього й почалось поширення Ордену. Заснована Святим Бенедиктом чернеча організація отримала назву *Орден Святого Бенедикта* (*Ordo Sancti Benedicti, OSB*). Станом на 2015 рік Орден мав 353

монастирі, 6970 монахів, з яких 3677 були священиками. Орден відіграв визначну позитивну роль в історії Церкви, зокрема саме з бенедиктинського Абатства Клюні почався процес оновлення Церкви X-XI століть. Бенедиктинці Анзельм Кентерберійський, Петро Даміані та інші стали видатними мислителями середньовіччя. Вихованцями бенедиктинських шкіл були засновник англійської освіти Беда Венерабіліс та фундатор інтелектуального відродження в імперії Каролінгів Алкуїн. З бенедиктинського Абатства Клюні (Abbaye de Cluny) почалось поширення романського стилю в архітектурі, а з бенедиктинського Абатства Сен-Дені (Abbaye de Saint-Denis) під Парижем почалось поширення готичного стилю.

- В XI столітті, внаслідок реформ від Ордену Святого Бенедикта, відділилися *камальдули* – нові ордени, засновані Святим Ромульдом. Ціллю реформ Святого Ромульда було знизити централізацію ордену та допустити в ньому багатоманітність. Сьогодні існують дві групи монастирів камальдулів:
 - ✓ Конгрегація Камальдулів Ордену Святого Бенедикта (Congregatio Camaldulensis Ordinis Sancti Benedicti, OSBCam), яка має вісім монастирів і понад сто монахів;
 - ✓ Конгрегація Камальдульських Еремітів Монте-Короне (Congregatio Eremitarum Camaldulensium Montis Coronae, ЕСМС), яка має дев'ять монастирів і кілька десятків монахів. Окремо існують декілька жіночих монастирів камальдулів.
- У 1098 році від бенедиктинців відколовся Цистерціанський Орден (Ordo Cisterciensis, OCis), засновником якого був Святий Роберт де Модем. Найбільшу роль у формуванні Ордену та встановленні його ідентичності відіграв Святий Бернард де Клерво. Станом на 2014 рік цистерціанці мали 77 монастирів, у яких перебували 1733 монахи, з яких 757 були священиками. Життя і діяльність цистерціанців ґрунтується на «Хартії милосердя» (Carta caritatis), укладеній Святим Стефаном Гардінгом.
- У 1577 році на основі цистерціанців сформувався Орден Фельянтинців (Ordo Fulienses). Його засновником був Жан де ла Баррьер. Фельянтинці відомі своїм строгим аскетизмом.
- У 1631 році сформувалися Монахині Ордену Святого Бенедикта Постійної Адорації Найсвятіших Тайн (Moniales Ordinis

Sancti Benedicti Adorationis Perpetuae Sanctissimi Sacramenti, OSBar) або монахині-сакраментки.

- Окрім цих орденів Устав Святого Бенедикта ліг в основу багатьох інших. Цистерціанський Устав вплинув на ще одне чернече згромадження – *Орден регулярних каноніків-премонстрантів* (Candidus et Canonicus Ordo Praemonstratensis, OPraem), заснований у 1120 році Святим Норбертом Ксантенським, який був другом Святого Бернарда де Клерво. Назва Ордену походить від їхнього першого монастиря – Абатства Премонтр (Prémontré Abbey).

• ОРДЕН СВЯТОГО ФРАНЦИСКА

Крім орденів бенедиктинського кшталту, до ранніх католицьких орденів належать жебручі ордени. Їхньою особливістю був кардинальний наголос на убогості та відмові від будь-якої власності. Жебручі ордени відіграли колосальну роль у середньовічній культурі. Найбільші католицькі жебручі ордени виникали у XIII столітті. Першим із них були *францисканці*. Засновником Ордену був Святий Франциск Асизький, який проповідував ідею, що Церква повинна бути якомога ближчою до простого і бідного народу. Перед Великою Французькою революцією Орден мав 1700 монастирів, у яких жили близько 25 тисяч монахів. Сьогодні францисканцями є три чоловічі ордени:

- Найдавнішим із них є *Орден Менших Братів* (Ordo Fratrum Minorum, OFM), який веде свою історію від самого Святого Франциска, і був затверджений Папою Інокентієм III у 1209 році, а його Устав затвердив Папа Гонорій III у 1223 році.
- Другою віткою францисканців є *Орден Братів Менших Конвентуальних* (Ordo fratrum minorum conventualium, OFMConv або OMinConv) – заснований у 1517 році на основі ідеї послаблення принципів Святого Франциска.
- Третьою віткою є *Орден Братів Менших Капуцинів* (Ordo Fratrum Minorum Capuccinorum, OFMCap) – заснований у 1525 році на основі ідеї посилення принципів Святого Франциска.

Станом на 2015 рік Орден Братів Менших налічував 13632 монахи, Орден Братів Менших Конвентуальних – 4233 монахи, Орден Братів Менших Капуцинів – 10598 монахів. Бенедиктинцями були видатні постаті Церкви і культури: Святий Антоній Падуанський, філософ Роджер Бекон, філософ Святий Бонавен-

тура, мандрівник, історик і місіонер Гійом де Рубрук, письменник Раймунд Луллій, філософ Дунс Скот, філософ Вільям Оккам, поет Франческо Петрарка, винахідник пороху Бертольд Шварц, письменник Француа Рабле, укладач словника майя Антоніо Сьюдад-Реаль, Святий Падре Пію, композитор Богуслав Матей Ченогорський, композитор Ференц Ліст та інші.

У 1212 році була заснована жіноча вітка францисканців – *Орден святої Клари* (Ordo sanctae Clarae, OSCI). Його засновницею була Свята Клара Асизька. При францисканському Ордені діє також мирянська організація – Третій Орден Святого Франциска. В Католицькій Церкві при деяких орденах, окрім чоловічих монашеских орденів (перший орден) та жіночих чернечих орденів (другий орден), створюються мирянські організації, які називають *третій орден*, або *тетрарії* (tertiarii – від латинського tertius, третій). Тетрарії є мирянами, які мають сім'ї і живуть світським життям, але намагаються, по мірі можливості, реалізувати в житті принципи ордену.

• ОРДЕН КАРМЕЛІТІВ

Другою жєбручою чернечою конгрегацією є *кармеліти*. Вони виникли під час хрестових походів, а їхня назва походить від назви гори Кармель, на якій Пророк Ілля здійснив чудо. Сьогодні кармеліти складають декілька орденів.

➤ Першим із них є *Орден братів Пресвятої Діви Марії з гори Кармель* (Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo, OCarm). Орден заснований хрестоносцем Альбертом Калабрійським. У 1214 році латинський Патріарх Єрусалиму і Граф Саббйонета Альберт Авогадро уклав Устав Ордену. Орден мав 2030 монахів і 382 монастирі, які були розташовані в 29 країнах світу. Орден відзначався надзвичайно строгими правилами. Монахи зобов'язувались постійно молитися, ніколи не їсти м'яса і важко постити; тривалий період року монахи повністю мовчали. Коли Свята Земля після хрестових походів знову опинилася в руках мусульман, кармеліти були вимушені переїхати до Європи. Переїзд спричинив необхідність членів Ордену переосмислити свою ідентичність. У 1247 році Папа Інокентій IV створив кармелітам менш строгий Устав, відповідно до якого кармеліти стали жєбручим орденом.

- У XVI столітті серед кармелітів з'явилося прагнення до відновлення первісних принципів Ордену і строгого Уставу. Наслідком таких настроїв стало виникнення *Ордену босих братів Пресвятої Діви Марії з гори Кармель* (Ordo Fratrum Discalceatorum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo, OCD), Устав якого був затверджений у 1593 році. Ініціаторами реформ були Свята Тереза Авільська і Святий Іван Креста. Станом на 2015 рік босі кармеліти налічували 4021 монаха і 632 монастирі.
- Окремою гілкою кармелітів є *Конгрегація братів-кармелітів Непорочної Діви Марії* (Congregatio Fratrum Carmelitarum Beatae Mariae Immaculatae, CMI), яка є чернечим об'єднанням у Сиро-Малабарській Церкві в Індії. Ця Конгрегація налічує 2485 монахів і 374 монастирі.
- В 1452 році Папа Миколай V буллою *Cum nulla* затвердив Устав жіночої гілки Ордену – *Монахині Ордену Кармеліток* (Moniales Ordinis Carmelitarum, OCarm).
- В 1476 році Папа Сикст IV буллою *Dum attenta* заснував кармелітський терціат – Третій Орден Кармелітів, тобто мирянську організацію, члени якої у світському житті намагалися жити за правилами кармелітських монастирів.
- У 1432 році Папа Євген IV буллою *Romani Pontificis* полегшив Устав кармеліток. Однак окремі монастирі Ордену виявили бажання дотримуватися старих строгих правил. Після реформи Терези Авільської прихильники строгого способу життя утворили власну гілку кармеліток: в 1597 році Папа Климент VIII буллою *Sacrarum Religionum* затвердив Устав *Монахинь Ордену Босих Кармелітів* (Moniales Ordinis Carmelitarum Discalceatarum, OCD).

• ОРДЕН СВЯТОГО ДОМІНІКА

Третій важливий жєбручий орден Католицької Церкви – це *Домініканський Орден* або *Орден братів-проповідників* (Ordo fratrum praedicatorum, OP). Орден зародився в 1214 році з общини, яка сформувалася в Тулузі (Франція) навколо видатного проповідника Святого Домініка. Вже у 1216 році Папа Гонорій III затвердив Устав Ордену. Оскільки першою резиденцією домініканців була церква Святого Якова в Парижі, то їх інколи на-

зивали якобинцями¹. Основним завданням, яке члени Ордену собі ставили, була підготовка високоосвічених проповідників. З цією ціллю домініканці відкривали навчальні заклади, бібліотеки, працювали над розвитком освіти і науки. Членами Ордену були видатні вчені Святий Альберт Великий, Святий Тома Аквінський, поет Святий Генріх Сузо, Мартін де Поррес – перший чорношкірий святий Католицької Церкви, астроном Джамбаттіста Аудівреді, містики Майстер Екгарт, Луїс де Гранада і Луїс де Леон, історик Фелікс Фабер, філософи Джироламо Савонаролла, Джордано Бруно, Томазо Кампанелла, перші борці за права індіанців Антоніо де Монтесінос і Бартоломе де Лас Касас та інші. Орден має також жіночу гілку.

• ОРДЕН СВЯТОГО АВГУСТИНА

Четвертим жебручим орденом є *августиніанці* (augustiniani) або *Орден Святого Августина* (Ordo sancti Augustini). Ці монахи формувались ще в оточенні Святого Августина, і за правила свого життя використовують Правила Святого Августина (Regula Sancti Augustini). У 1256 році Папа Олександр IV буллою Licet ecclesiae catholicae об'єднав різні чернечі общини, які жили відповідно до Правил Святого Августина в один Орден, а Папа Пій V зарахував Орден до жебручих орденів. Сьогодні орден має різні вітки, жіноче крило і третій орден. Орден має свої навчальні заклади в різних країнах світу.

• ТОВАРИСТВО ІСУСА

В період католицької реформації виник один із найвідоміших католицьких орденів – Товариство Ісуса (Societas Jesu, SJ), більш відомий як *езуїти*. Орден заснував Святий Ігнатій Лойола у 1534 році, а в 1540 році Папа Павло III затвердив Устав Ордену. Ігна-

¹ В час Великої Французької революції словом *якобинці* (Jacobins) називала себе найвпливовіша революційна політична партія. Партія виникла з депутатів третього стану від Бретані, і тому первісно називалась Бретонський клуб (Club breton). Однак, коли партія перенесла свій центральний осідок до Парижу, то цей осідок розміщувався у домініканському монастирі Святого Якова – тому самому монастирі, від якого походить первісна назва домініканців. Від назви монастиря партія почала називатися Клуб якобинців (Club des Jacobins) або Товариство якобинців (Société des Jacobins), а також Друзі свободи і права (Amis de la Liberté et de l'Égalité).

тій Лойова, побачивши величезний тиск на Католицьку Церкву зі сторони реформації, проголосив необхідність заснування чернечого ордену з військовими порядками. Єзуїти, окрім трьох традиційних чернечих обітів, складають і четвертий – обіт абсолютного послуху Папі Римському. Єзуїти культивують строгу дисципліну, і майже військові порядки. Однак своєю зброєю вважають інтелект. Саме тому єзуїти зайняли провідне місце у світовій науці, відкривали університети і коледжі. В Новому часі майже не було вчених, які би якимось чином не були дотичними до єзуїтів. Вплив єзуїтів на громадське життя Європи налякало європейських монархів, які тиснули на Папу з ціллю ліквідації Ордену. Врешті, Папа Климент XIV у 1773 році був вимушений видати указ, відповідно до якого Орден мав бути розпущеним у тих країнах, де місцева влада заборонить його існування. Як це не дивно, але Орден у той час вижив в Індії, Китаї, протестантській Пруссії та православної Росії. У 1814 році Орден був відновлений, та існує й до сьогодні. Після відновлення Орден почав багато працювати над пошуками шляхів єдності християн та розвивати екуменічний рух. У 2013 році Папою Римським під іменем Франциск став єзуїт Хорхе Маріо Бергольйо.

• РЕДЕМПТОРИСТИ

В центрі уваги Католицької Церкви завжди перебували бідні та забуті суспільством люди. Христос і апостоли проповідували передовсім біднякам. Церква була першою інституцією у світі, яка почала створювати лікарні, притулки, сиротинці, доми пристарілих тощо. В Новому часі ці завдання Церкви вилилися у формуванні чернечих орденів, завданням яких є проповідь бідним і знедоленим. Найвідомішим серед них є *Конгрегація Найсвятішого Ізбавителя* (Congregatio Sanctissimi Redemptoris, CSsR), відома також як *редемптористи*. Орден заснований Святим Альфонсом Марією де Лігуорі у 1732 році. Устав Ордену затвердив Папа Бенедикт XIV у 1749 році. Основним завданням Ордену стала проповідь, передовсім бідним і знедоленим. Станом на 2015 рік у світі є 5121 редемпторист, і працюють вони у 77 країнах світу. У 1913 році митрополит Андрей Шептицький запросив до України редемптористських проповідників із Бельгії. Так виникли редемптористи східного обряду в рамках Української Греко-Католицької Церкви. Активна діяльність україн-

ських редемптористів була надзвичайно плідною для Української Церкви і культури. В період переслідування УГКЦ в СРСР редемптористи стали жертвами репресій. У 2001 році Папа Іван-Павло II беатифікував українських мучеників, чотири з яких були редемптористами: єпископ Миколай Чарнецький, єпископ Василь Величковський, священник Іван Зятюк і священник Зенон Ковалик. В 1906 році українські редемптористи заснували свій перший монастир у Канаді, а сьогодні в цій країні діє Йорктонська провінція редемптористів. В УРСР редемптористи розвинули активне підпілля, піклуючись про духовне добро мирян. Підпільною Українською Греко-Католицькою Церквою у той час керував редемпторист єпископ Василь Величковський, а після його арешту редемпторист митрополит Володимир Стернюк. Після проголошення Незалежності України редемптористи почали активну діяльність на поприщі відновлення Церкви. Сьогодні редемптористи є одним із найбільших і найактивніших чернечих згромаджень в Україні, яке працює для духовного добра українців. Вони організовані у Львівську провінцію, на чолі якої з 2015 року стоїть протоігумен Андрій Рак. Більшість греко-католицьких єпископів, висвячених після проголошення Незалежності, є редемптористами. У 2006 році редемпторист єпископ Богдан Дзюрах став Секретарем Синоду Єпископів УГКЦ.

Окрім названих, в Католицькій Церкві існує й багато інших чоловічих і жіночих чернечих орденів, а також створених ними мирянських організацій. Їхня кількість свідчить про те, що Католицька Церква ніколи не прагнула встановити однотипність благочестя, а давала можливість кожному реалізувати свою побожність у тих формах, які найкраще відповідали духовним потребам. Чернечі ордени стали головними будівничими європейської культури і освіти. Вони плекали глибоку віру та проповідували християнські цінності в найрізноманітніших історичних обставинах.

• МАЛЬТІЙСЬКИЙ ОРДЕН

Окремою групою католицьких організацій є лицарські монаші ордени. Вони виникали в умовах хрестових походів або інших важких періодах історії Церкви, коли Церква залишалася єдиною організацією, яка могла оберігати християнську віру та європейську культуру від агресії ворогів християнства. Представ-

ники лицарських монаших орденів поєднували в собі монашу побожність і лицарську доблесть; вони впродовж багатьох століть стояли на захисті Європи. Одним із найдавніших орденів такого типу є *Суверенний військовий Орден госпітальєрів Святого Івана Єрусалимського, Лицарів Родосу і Мальти* (Sovrano Militare Ordine Ospedaliero di San Giovanni di Gerusalemme di Rodi e di Malta). Орден відомий також під назвами: Орден госпітальєрів, Мальтійський Орден, Орден йоганнітів та інші. Орден заснований у 1099 році та існує й до сьогодні. Під час хрестових походів до Єрусалиму відправлялись багато прочан. В самому Єрусалимі гуртувались великі християнські общини. Саме в цій частині світу лицар П'єр-Жерар де Маргіт (Pierre-Gérard de Martigues), більш відомий як Блаженний Жерар, створив у Єрусалимі госпіталь, призначений для всіх, кому потрібна медична допомога, незалежно від віросповідання. Лікування в госпіталі було безкоштовним і фінансувалось з приватних пожертв добродійців. Це була перша у світі загальна професійна лікарня. Через те, що госпіталь став початком ордену, його членів називають госпітальєрами. Госпіталь був посвячений Святому Івану Хрестителю, якого в латинській традиції прийнято називати Іваном Єрусалимським. Його ім'я також увійшло в назву Ордену. Оскільки госпітальєри знаходилися в умовах воєнних дій хрестових походів, вони постали перед необхідністю займатися обороною, а тому їхнє основне завдання (лікування) поєдналося з лицарством. Через це в назву Ордену увійшло слово «військовий». На взірць єрусалимського госпіталю, члени ордену створювали лікарні по всій Європі. Після поразки хрестоносців, госпітальєри були вимушені покинути Єрусалим. У 1310-1522 роках вони володіли островом Родос, через що вони іменуються Лицарями Родосу. Після втрати Родосу, у 1530-1798 роках госпітальєри володіли Мальтою, через що іменуються Лицарями Мальти або Мальтійським Орденом. Після втрати Мальти, госпітальєри якийсь час не мали сталої резиденції. З 1834 року їхній центр знаходиться в Римі. Сьогодні Орден діє в основному як міжнародна благодійна організація, яка створює і курує осередки Мальтійської служби допомоги по всьому світі. Однак, Орден є суб'єктом міжнародного права, який має дипломатичні відносини з понад сотнею країн світу. З 2007 року Мальтійський Орден підтримує дипломатичні зв'язки з Україною. Першим Надзвичайним і Повноваж-

ним Послом України в Мальтійському Ордені стала Тетяна Іжевська, призначена Президентом Віктором Ющенком у 2008 році. Першим Послом Ордену в Україні став Пауль Фрідріх фон Фурхер, а з 2014 року Послом Ордену в Україні є Антоніо Газзанті Пульезе ді Котроне. На чолі ордену стоїть Князь і Великий Магістр.

- ОРДЕН ТАМПЛІЄРІВ

Орден Святого Гробу Господнього в Єрусалимі (Ordo Equestris Sancti Sepulchri Hierosolymitani) виник у 1099 році з ініціативи Готфріда де Бульйона для охорони Гробу Господнього і Святої Землі. Лицарі Ордену займались в основному обороною християн у Палестині. Після поразки хрестоносців лицарі Ордену продовжили свою діяльність в європейських країнах. Сьогодні Орден налічує понад 28000 членів, має центр у Римі. Він ставить собі завдання проводити благодійну і просвітницьку діяльність, а також обороняти Церкву в різних сферах соціального життя. Орден об'єднує членів католицьких королівських дворів Європи; його членами є, наприклад, колишній король Іспанії Хуан-Карл I та король Бельгії Альберт II, нащадки давніх аристократичних родів, представники політики, бізнесу і науки. На чолі Ордену стоїть Великий Магістр, однак цей титул упродовж довгого часу носили Папи Римські. У 1949 році Папа Римський розпорядився обрати окремого Великого Магістра, який зазвичай носить титул Кардинала. Функцію, схожу до місії Лицарів Гробу, виконували і *тамплієри* (templiers), тобто члени неіснуючого сьогодні *Ордену бідних лицарів Єрусалимського Храму* (L'Ordre des Pauvres Chevaliers du Temple de Jerusalem). Орден був створений у 1119 році. Окрім оборони Святої Землі, тамплієри також займались фінансовим підприємництвом, чим накопичили величезний капітал. Після перемоги мусульман у Палестині, тамплієри перебазувались до Франції. Фінансова криза у Франції часів короля Філіпа IV Красивого спокусила короля привласнити статки тамплієрів. З цією ціллю король очорнив лицарів, інкримінував їм найфантастичніші злочини, що дало йому підстави ліквідувати Орден та привласнити його володіння. 18 березня 1314 року 23-ій і останній Великий Магістр Ордену Жак де Моле (Jacques de Molay) був спалений на вогнищі, а Орден ліквідований. Опісля з'явилися численні неймовірні легенди про продовження та-

ємної діяльності тамплієрів та їхній зв'язок із антицерковними організаціями, які є не більше, ніж вигадкою.

- ОРДЕН СВЯТОГО ЛАЗАРЯ

У 1142 році був заснований *Військовий і Госпітальєрний Орден Святого Лазаря* (Ordo Militaris et Hospitalis Sancti Lazari Hierosolymitani), який діє і до сьогодні. Орден виник з ціллю обопони Святої Землі та опіки прокажених. Від назви ордену походить термін «лазарет» – ізольована лікарня. В 1244 році Орден втратив армію у війні з мусульманами. Сьогодні Орден діє як благодійна організація.

- ТЕВТОНСЬКИЙ ОРДЕН

Тевтонський Орден виник під час Третього хрестового походу. В числі госпітальєрів, які утримували лікарню в Єрусалимі, існувала група німців. Вони зберігали певну автономію і національну відокремленість серед інших членів Ордену. За особливі заслуги німецьких госпітальєрів Папа Климент III у 1191 році виокремив їх у Німецьке (Тевтонське) Братство Святої Марії в Єрусалимі (Fratrum Theutonicorum ecclesiae S. Mariae Hierosolymitanae). Назва походить від того, що лікарня була підпорядкована церкві Святої Марії. Незабаром Братству довелося брати участь у військових діях, і він набрав лицарських ознак. У 1199 році Папа Інокентій III перетворив Братство в Орден дому Святої Марії Тевтонської в Єрусалимі (Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum in Jerusalem). Після того, як хрестоносці залишили Близький Схід, Орден продовжив діяльність в Європі. У 1211 році король Угорщини Андраш II запросив тевтонців на допомогу у боротьбі проти печенігів. Бойові досягнення тевтонців оборонили Угорщину від печенігів, однак їхні успіхи викликали заздрість угорських дворян, які домоглися від короля вигнання тевтонців з Угорщини. У 1217 році був проголошений Пруський хрестовий похід, завданням якого було захистити християнську Європу від язичників Північної Європи. Основною силою походу став Тевтонський Орден, який зумів завоювати величезні території, які згодом перетворилися в Королівство Пруссія. В період реформації Орден втратив свою могутність, а в 1809 році був розпущений. Однак у 1834 році стараннями австрійського імпе-

ратора Франца І Орден був відновлений. Він більше не займався війною, а повернувся до свого первісного завдання – добротинність хворим і нужденним. Сьогодні Орден має три провінції (Німеччина, Австрія і Південний Тіроль) та два командорства (Італія і Бельгія). Резиденція Великого Магістра знаходиться у Відні. Орден має чоловічу і жіночу чернечі вітки, а також велику мережу світських лицарів.

Окрім названих, в Католицькій Церкві існувало багато інших лицарських орденів. Деякі з них існують і до сьогодні. Лицарські ордени в більшості зароджувались як чернечі союзи з благодією ціллю. Вони засновували лікарні та лазарети, і доглядали та допомагали тим, хто не мав надії ні від кого діждатися допомоги. В силу обставин лицарські ордени набирали військових рис, та ставали на оборону християнства. Ті ордени, які збереглись до сьогодні, виконують благодію місію, а також працюють над поширенням віри і благочестя.

ЛІТЕРАТУРА

- Aguilar, Mario.* The History and Politics of Latin American Theology. – London: SCM Press, 2007.
- Angenendt, Arnold.* Toleranz und Gewalt: Das Christentum zwischen Bibel und Schwert. – Münster: Aschendorff, 2006.
- Armogathe, Jean-Robert; Hilaire, Yves-Marie.* Histoire générale du christianisme. – PUF, 2010.
- Armstrong, Alastair.* The European Reformation. – London: Heinemann, 2002.
- Baslez, Marie-Françoise.* Comment notre monde est devenu chrétien. – Paris: CLD, 2008.
- Black, Christopher.* Early Modern Italy. – London: Routledge, 2001.
- Bokenkotter, Thomas.* A Concise History of the Catholic Church. – Doubleday, 2004.
- Brox, Norbert.* Kirchengeschichte des Altertums. – Düsseldorf: Patmos, 1998.
- Bruce, E. Johansen.* The Native Peoples of North America. – Rutgers University Press, 2006.
- Bruley, Yves.* Histoire du catholicisme. – Paris: PUF, 2010.
- Bruni, Frank; Burkett, Elinor.* A Gospel of Shame: Children, Sexual Abuse, and the Catholic Church. – Harper Perennial, 2002.
- Casey, James.* Early Modern Spain: A Social History. – London: Routledge, 1999.
- Chadwick, Owen.* A History of Christianity. – Barnes & Noble, 1995.
- Collins, Michael; Price, Mathew A.* The Story of Christianity. – Dorling Kindersley, 1999.
- Corbin, Alain (вид.)* Histoire du christianisme. – Paris: Seuil, 2007.
- Delumeau, Jean.* Histoire vécue du peuple chrétien. 2 volumes. – Privat, 1979.

Delumeau, Jean; Cottret, Monique. Le Catholicisme entre Luther et Voltaire. – Paris: PUF, 2010.

Denzler, Georg; Andresen, Carl. Wörterbuch Kirchengeschichte. – München: dtv, 1982.

Duffy, Eamon. Saints and Sinners, a History of the Popes. – Yale University Press, 1997.

Dussel, Enrique. A History of the Church in Latin America. – Wm. B. Eerdmans, 1981.

Edward, John Emerich. The Cambridge Modern History. – Macmillan & Co, 1908.

Frank, Isnard Wilhelm. Kirchengeschichte des Mittelalters. – Düsseldorf: Patmos, 1994.

Franzen, August; Bäumer, Remigius. Papstgeschichte. – Freiburg: Herder, 1988.

Franzen, August; Bäumer, Remigius; Fröhlich, Roland. Kleine Kirchengeschichte. – Herder, 2000.

Grelot, Pierre. La tradition apostolique. – Paris: Cerf, 1995.

Haigh, Christopher. The English Reformation Revised. – Cambridge University Press, 1987.

Hartmann, Gerhard. Daten der Kirchengeschichte. – Wiesbaden: Marix-verlag, 2013.

Heim, Manfred. Kleines Lexikon der Kirchengeschichte. – München: C.H. Beck, 1998.

Heussi, Karl. Kompendium der Kirchengeschichte. – Tübingen, 1991.

Hitchcock, Susan Tyler; Esposito, John. Geography of Religion. – National Geographic Soc, 2004.

Holzem, Andreas. Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung, Aufklärung, Pluralisierung. 2 Bände. – Paderborn: Schöningh, 2015.

Kamen, Henry. The Spanish Inquisition. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1997.

Kaufmann, Thomas; Kottje, Raymund; Moeller, Bernd; Wolf, Hubert. Ökumenische Kirchengeschichte. 3 Bände. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007-2008.

King, Kenneth. Mission to Paradise: The Story of Junipero Serra and the Missions of California. – Society of California Pioneers, 1975.

Koschorke, Klaus; Ludwig, Frieder; Delgado, Mariano. A History of Christianity in Asia, Africa, and Latin America, 1450-1990. – Wm B Eerdmans Publishing Co, 2007.

Kottje, Raymund; Moeller; Bernd (вид.) Ökumenische Kirchengeschichte. 3 Bände. – Mainz: Matthias-Grüne-wald-Verlag, 1970.

Küng, Hans. Kleine Geschichte der katholischen Kirche. – Berliner Taschenbuchverlag, 2002.

Langan, Thomas. The Catholic Tradition. – University of Missouri Press, 1998.

Le Goff, Jacques. Medieval Civilization. – Barnes & Noble, 2000.

Le Goff, Jacques; Rémond, René. Histoire de la France religieuse. 4 vol. – Paris: Seuil, 1988.

Lortz, Joseph. Geschichte der Kirche. In Ideengeschichtlicher Betrachtung. 2 Bände. – München: Verlag Ashendorf, 1962.

Leith, John. Creeds of the Churches. – Aldine Publishing Co, 1963.

Levay, Patrick. Géopolitique du catholicisme. – Ellipses, 2007.

Löser Werner (вид.) Die Kirchen der Welt. Band XX: Die Römisch-Katholische Kirche. – Frankfurt am Main: Evangelisches Verlagswerk, 1986.

MacCulloch, Diarmaid. Christianity: The First Three Thousand Years. – Viking, 2010.

Mattei, Roberto de. L'Église dans la tourmente: histoire du Ier millénaire de l'Église. – Fleurance: Le Drapeau blanc, 2017.

- McManners, John.* The Oxford Illustrated History of Christianity. – Oxford University Press, 1990.
- Minnerath, Roland.* De Jérusalem à Rome. Pierre et l'unité de l'Église apostolique. Paris: Beauschesne, 1994.
- Moeller, Bernd.* Geschichte des Christentums in Grundzügen. – Göttingen: UTB, 2011.
- Moisset, Jean-Pierre.* Histoire du catholicisme. – Flammarion, 2009.
- Möller, Lenelotte; Ammerich, Hans.* Einführung in das Studium der Kirchengeschichte. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2014.
- Norman, Edward.* Geschichte der katholischen Kirche. Von den Anfängen bis heute. – Stuttgart: Theiss, 2007.
- Norman, Edward.* The Roman Catholic Church, An Illustrated History. – Univ. of California, 2007.
- Orlandis, Jose.* A Short History of the Catholic Church. – Scepter Publishers, 1993.
- Pham, John Peter.* Heirs of the Fisherman: Behind the Scenes of Papal Death and Succession. – Oxford Univ. Press, 2006.
- Reinhard, Wolfgang.* Papauté, Confession, Modernité. – Paris: P'EHES, 1998.
- Riley-Smith, Jonathan.* The First Crusaders. – Cambridge University Press, 1997.
- Samora, Julian; Simon, Patricia Vandel; Candelaria, Cordelia; Pulido, Alberto L.* A History of the Mexican-American People. – University of Notre Dame Press, 1993.
- Scheina, Robert L.* Latin America's Wars: The Age of the Caudillo. – Brassey's, 2007.
- Scruton, Roger.* A Dictionary of Political Thought. – Macmillan, 1996.
- Smolinsky, Heribert; Schatz, Klaus.* Kirchengeschichte der Neuzeit. – Düsseldorf: Patmos, 1993.
- Solt, Leo Frank.* Church and State in Early Modern England, 1509-1640. – Oxford Univ., 1990.
- Sommer, Wolfgang; Klahr, Detlev.* Kirchengeschichtliches Repetitorium. – Göttingen: UTB, 2012.
- Steinfels, Peter.* A People Adrift: The Crisis of the Roman Catholic Church in America. – Simon & Schuster, 2003.
- Tyerman, Christopher.* God's War: A New History of the Crusades. – Harvard University, 2006.
- Vidmar, John.* The Catholic Church Through the Ages. – Paulist Press, 2005.
- Woods, Jr. Thomas.* How the Catholic Church Built Western Civilization. – Regnery Publ., 2005.
- Woolner, David.* The Vatican and the Roman Catholic Church in America, 1933-1945. – Macmillan, 2003.
- Бокман, Хартмут.* Немецкий орден: Двенадцать глав из его истории. – Ладомир, 2004.
- Виймар, Пьер.* Крестовые походы: миф и реальность священной войны. – Евразия, 2008.
- Грановский, Александр.* Крестовые походы. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2013.
- Доманин, Александр.* Крестовые походы: Под сенью креста. – Центр-полиграф, 2003.
- Доманин, Александр.* Мечом и крестом: история духовно-рыцарских орденов Средневековья. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2012.
- Заборов, Михаил.* Папство и крестовые походы. – Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1960.
- Ісіченко, Ігор.* Загальна церковна історія. – Харків: Акта, 2001.

Корсунский, Александр. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1963.

Кулидж, Оливия. Крестовые походы. – Москва: Центрполиграф, 2002.

Нестеров, Вадим. Крестовые походы. – Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус, 2015.

Успенский, Федор. Очерки по истории византийской образованности: История крестовых походов. – Мысль, 2001.

Хилленбранд, Кэрол. Крестовые походы: Взгляд с Востока. – Кэрол Хилленбранд. – Москва, Санкт-Петербург: Диля, 2008.

Хома, Иван. Нарис історії Вселенської Церкви. – Рим, 1990.

Эсбридж, Томас. Крестовые походы. – Москва: Центрполиграф, 2013.

Розділ 3

**КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ**

3.1.

КАТОЛИЦЬКА РЕФОРМАЦІЯ

Католицька Церква ніколи не зупинялася у своєму розвитку та прагненні постійного удосконалення. Найяскравіше ці прагнення виразились у Ключнійській та Григоріанській реформах, католицькій реформації і аджорнаменто. Після Ключнійської та Григоріанської реформ Католицька Церква піднялась на новий виток свого розвитку. Однак, Великий розкол у XIV столітті знівелював багато позитивних кроків, зроблених Церквою напередодні. Як тільки Великий розкол було подолано, Церква з новою силою взялася за масштабні реформи. Цього разу вогник реформ спалахнув в Іспанії. На межі XIV-XV століть Іспанія була молодою, але повною енергії країною. Впродовж довгих століть до того більшою частиною Піренейського півострова володіли мусульмани. Лишень на Півночі півострова збереглися невеликі християнські держави. В 716 році розпочалась національно-визвольна боротьба християн Астурії проти мусульманського гніту. Ця боротьба ввійшла в історію як *Реконкіста* (відвоювання). Поступово християнські країни розширювались, відвоюючи від мусульман щоразу більші території. В ході боротьби християнські держави на Піренейському півострові об'єднувались. У результаті сформувались декілька великих країн. Західну частину Піренейського півострова охопила Португалія, яка до сьогодні є незалежною країною. Натомість, на теренах сучасної Іспанії утворились Королівство Кастилія, яке об'єднало Астурію, Галіцію, Стару Кастилію, Нову Кастилію, Кордову, Мурсію та Севілью, простягнувшись від Півночі до Півдня по всій середній полосі півострова. На Сході півострова утворилось Арагонське королівство, яке об'єднало Арагон, Каталонію і Валенсію. На Півночі виникло Королівство Наварра. Завершенням Реконкісти став 1492 рік, коли Кастильське і Арагонське королівства завоювали Гранадський емірат на Півдні півострова, який був останньою мусульманською країною на півострові. В тому ж році, тоб-

то в 1492-му, Христофор Колумб здійснив свою першу подорож до Америки, відкриваючи нові континенти.

- ІСПАНСЬКІ ГАБСБУРГИ

Незадовго до завоювання Гранади та початку колонізації Америки відбулась визначна для іспанської та світової історії подія. В 1469 році арагонський король Фердинанд II та кастильська королева Ізабелла I одружились. Їхній шлюб поєднав дві країни, поклавши початок єдиної Іспанії, до якої в 1512 році була приєднана й Наварра. Іспанія в той час сповнювалась неймовірним запалом: щойно ця країна об'єдналась у величезну імперію, виборола повну перемогу над мусульманами, вона почала колонізацію нових територій. В 1504 році до Іспанії було приєднане Неаполітанське королівство, тобто Південна Італія, Сицилія та Сардинія. В 1504 році померла королева Ізабелла I, а в 1516 році король Фердинанд II. Свої корони вони залишили своїй дочці Хуанні I, яка, відповідно, в 1504 році стала королевою Кастилії, а в 1516 році – Арагону. Тим часом, станом на 1493 рік, імператор Священної Римської імперії Максиміліан I об'єднав під своєю владою всю Центральну Європу. В 1477 році Максиміліан одружився з герцогинею Марією Бургундською, яка була однією з найбагатших людей свого часу та правила величезним Бургундським герцогством, до складу якого входили сучасні Бургундія, Лотарингія, Ельзас, Фландрія та інші землі. Народжений у 1478 році від шлюбу Марії Бургундської та Максиміліана Габсбурга син Філіп Габсбург у 1482 році успадкував Бургундію, оскільки Марія того року померла. В 1496 році Філіп Габсбург одружився з Хуанною, яка успадкувала від батьків Іспанію, встановивши на іспанському престолі Габсбурзьку династію. В 1506 році Філіп помер. Хуанна, яка безмежно любила Філіпа, не витримала цього удару і збожеволіла. До 1555 року, тобто до своєї смерті, Хуанна провела в монастирі, де отримувала належну опіку. Влада над більшою частиною Європи перейшла до сина Хуанни I та Філіпа імператора Карла V.

Іспанці, яким вдалося за короткий час перетворитися з великих і політично нестабільних князівств у світову імперію, розуміли, що своїми успіхами вони, передовсім, завдячують непохитності своєї католицької віри. Проти мусульман вони боролися з ціллю отримати релігійні свободи. Тепер, коли Іспанія

стала вільною і могутньою, її корона і народ усвідомлювали свою відданість Католицькій Церкві. Однак, давши наснагу Іспанії для боротьби, Католицька Церква виснажилась перипетіями великого розколу. Церква потребувала відновлення своїх сил та масштабної реформи. Саме в Іспанії ця реформа й почалась. Процес оновлення Католицької Церкви прийнято називати *католицькою реформацією*. Німецький історик Леопольд фон Ранке назвав цей період «контрреформацією»¹, проте таке визначення є хибним та обумовленим лютеранством самого фон Ранке. Термін «контрреформація» говорить про те, що реформи в Католицькій Церкві відбувались як опозиція до реформації Мартіна Лютера. Насправді, католицька реформація розпочалась значно раніше, ніж протестний виступ Лютера, і тим більше, значно раніше, ніж виступ Ульріха Цвінглі, Жана Кальвіна чи Генріха VIII. Насправді, католицька реформація визріла в лоні самої Католицької Церкви як відповідь на потреби часу, а Лютер підхопив саму ідею церковної реформи та, потрапивши у політичну гру північнонімецьких князів, використав її не для реформи Церкви, а для її розвалу.

• ПЛОДИ КАТОЛИЦЬКОЇ РЕФОРМАЦІЇ

Католицька реформація мала декілька ключових напрямів: чернецтво, духовність, літургіка і догматика. Оскільки чернецтво завжди було осередком католицької духовності, то Церква звернула на нього своє особливе значення. Роль чернецтва в Церкві значно посилилось; монахи і монахині почали працювати не тільки в межах монастирів, а розвинули свою діяльність у всіх можливих напрямках. В цей час виникли численні католицькі чернечі ордени. В 1524 році був створений, а в 1540 році затверджений Орден Театинців, офіційна назва якого Конгрегація регулярних кліриків Божественного Провидіння, засновниками якого були Святий Каєтан Тієнський та єпископ Джанп'єтро Карафа, який у 1555 році став Папою Римським під іменем Павла IV. Головними завданнями Ордену стало місіонерство, яке вони активно проводили у Європі, Америці, Персії та Кавказі. В 1525

¹ Леопольд фон Ранке (Leopold von Ranke) висловив цю ідею в шеститомній роботі "Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation", вперше опублікованій у Берліні в 1839-1847 роках.

році виник, а в 1528 був затверджений Орден братів менших капучинів, який відділився від францискан. Орден також займався місіонерством. Особливим центром духовності і аскетизму став жіночий Орден кларис-капуцинок, який сформувався у 1535 році, і був затверджений у 1538 році. Орден виник як відгалуження Ордену кларис, тобто жіночого крила францискан, заснованого Святою Кларою Асизькою. В 1530 році виник, а в 1533 році був затверджений Орден регулярних кліриків Святого Павла, який відомий також як Варнавити, оскільки їхнім першим монастирем була обитель Святого Варнави в Мілані. Завданням Ордену стала проповідь Євангелія в Європі. Особливо велику роботу проводив Орден у сфері навчання бідних дітей та опіки над сиротами. В 1537 році виник, і в 1571 році був затверджений Орден госпітальєрів Святого Івана Божого, відомий більше як Боніфрати (добрі брати). Завданням цього Ордену стала опіка над хворими і немічними. В 1535 році Свята Анджела Мерічі заснувала жіноче згромадження Римський союз Ордену Святої Урсули. Це згромадження присвятило себе вихованню дівчат. Таке завдання Ордену обумовлено долею самої Анджели Мерічі, яка в ранньому дитинстві осиротіла і зазнала горя сирітства. Ці та численні інші чернечі згромадження, які виникали в епоху католицької реформації, реалізовували загальну програму Католицької Церкви, скеровану на проповідування Слова Божого, допомогу потребуючим, виховання молоді тощо.

Найбільш відомим чернечим згромадженням, яке виникло в період католицької реформації, було *Товариство Ісуса* або *єзуїти*. Засновником Ордену був Святий Ігнатій Лойола, іспанський дворянин, який став монахом. Лойола та його однодумці в 1534 році створили Товариство Ісуса, яке було затвержене Папою Павлом III у 1540 році. Єзуїти зуміли збудувати особливий тип чернечого життя, в якому домінувала відданість, покора та жертвовність. Ігнатій Лойола робив особливий наголос на духовності членів свого Ордену. В 1522-1524 роках він написав книгу «Духовні вправи» (*Exercitia Spiritualia*), яка стала основою єзуїтської духовності. Орден єзуїтів неймовірно швидко збільшувався, і розгорнув місії на різних континентах. В 1542 році єзуїти розгорнули місії в Індії, в 1549 році в Японії, в 1563 році в Китаї, в 1594 році на Філіппінах. Важливою була роль єзуїтів в Америці, де вони почали свою діяльність у 1605 році. Побачивши важкі

умови життя індіанців, єзуїти домоглися створення окремої автономії з індіанським населенням гуарані. Так у 1617 році виникла автономія Парагвай у складі іспанського віце-королівства Перу. Управляли Парагваєм єзуїти. Незважаючи на те, що в 1768 році іспанська влада прогнала єзуїтів з Парагваю, ця країна до сьогодні зберегла особливий мовно-національний статус: Парагвай має дві офіційні мови – іспанська і гуарані, при цьому тільки 6% населення країни розмовляє тільки іспанською, 24% розмовляє тільки гуарані, а майже 70% населення є двомовним. 95% населення країни є метисами; 90% населення є католиками.

• ЄЗУЇТИ І ОСВІТА

Єзуїти дбали про освіту, засновували численні навчальні заклади, та за короткий час стали лідерами освітнього процесу в Європі та світі. Зокрема, в Україні єзуїти відкрили численні навчальні колегії: в 1575 році в Ярославі (сьогодні Польща), в якому навчався Богдан Хмельницький, в 1608 році у Львові та Луцьку, в 1610 році в Кам'янці, в 1620 році в Києві, в 1625 році у Фастові, в 1626 році в Острозі і Перемишлі, в 1630 році у Вінниці, в 1636 році в Переяславі, в 1646 році в Барі, в 1702 році Самборі, в 1712 році в Кременці, в 1716 році у Станіславові (Івано-Франківськ), в 1747 році у Житомирі. Оскільки єзуїти особливо дбали про освіту бідних дітей, вони створювали при колегіях інтернати, в яких могли проживати і навчатися сироти та діти з незможних родин. В 1661 році польський король Ян II Казимир перетворив Львівську єзуїтську колегію в університет. В 1812 році російський імператор Олександр I перетворив Полоцьку єзуїтську колегію в університет. Так, перші університети на території України (Львівський) та Білорусі (Полоцький) були створені єзуїтами. Абсолютна відданість єзуїтів служінню Церкві, освіті та захисту прав поневолених налаштувала проти них європейські уряди. В 1759 році переслідування єзуїтів почались у Португалії, яка не бажала терпіти захисників поневолених індіанців. В 1759 році переслідування почались у Франції, де свою ненависть на єзуїтів вилила фаворитка короля Людовіка XV маркиза Жанна-Антуанетта Пуассон де Помпадур. Врешті, під тиском монархів Папа Климентій XIV у 1773 році видав буллу, якою дозволив урядам ліквідувати Орден на територіях своїх країн. Діяльність єзуїтів не була припинена в Індії, Китаї, Росії і Пруссії. В

1814 році Папа Пій VII відновив діяльність єзуїтів. У Російській імперії діяльність єзуїтів була заборонена у 1820 році.

• БАРОКОВІ МІСТИКИ

Поряд із Ігнатієм Лойолою, «Духовні вправи» якого стали взірцем містичної літератури епохи католицької реформації, ця епоха дала низку письменників-містиків, твори яких склали скарбницю духовної літератури християнства. Серед них особливе місце зайняли Тереза Авільська (Тереза Ісуса), Іван Хреста (Хуан де ла Круз), Франциск Сальський, Філіппо Нері та інші. Зміни в духовності обов'язково відображаються і в мистецтві. Католицька реформація особливо наголошувала на глибокій духовності, внутрішній радості від містичної зустрічі з Богом, красі католицької традиції. Все це виразилось у мистецтві, давши початок новому стилю – *бароко*, який величчю форм та пишністю конструкцій намагався показати глибину і красу духовності та благочестя. Особливо багато для розвитку і поширення бароко зробили єзуїти, через що його без перебільшення можна назвати «єзуїтським стилем». Місіонерська робота єзуїтів у всьому світі спричинила поширення бароко по всьому. Навіть у Китаї з'являлись проблиски бароко. Чернечим орденам католицької реформації вдалося зробити неймовірно – змінити культуру тогочасного суспільства. Католицька Церква прикладала зусилля для того, щоби виховати європейця нового покоління, який мав би характеризуватися побожністю, високою моральністю, освіченістю, чемністю, шляхетністю та мужністю. Над цим завданням працювали єзуїтські колегії та урсуліанські пансіони, церковні школи і гімназії, врешті втіливши образ новочасного шляхтича, яскраво оспіваного в літературі і живописі.

3.2. МІСІЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

У XV столітті християнство пережило низку надважливих змін. У 1453 році турки завоювали Константинополь, зруйнувавши Візантійську імперію і ввівши східне християнство в багатостолітній період занепаду. Натомість західне християнство цього періоду зазнало розквіту. В 1492 закінчилась Реконкіста –

кількастолітня війна іспанців-християн за звільнення з-під окупації арабів-мусульман. Якщо на Християнському Сході мусульмани отримали перемогу, то на Християнському Заході зазнали повної поразки. Іспанці утворили на Піренейському півострові дві держави: Кастилію і Арагон. Шлюб кастильської королеви Ізабелли I та арагонського короля Фердинанда II поклав початок об'єднанню Іспанії, яка неймовірно швидкими темпами нарощувала своє значення на світовій політично-економічній арені. Свою виключну роль Іспанія відіграла і в житті Католицької Церкви. У тому ж 1492 році з Іспанії у своє перше плавання в пошуках нового шляху до Індії відправився Христофор Колумб, розпочавши епоху Великих географічних відкриттів. Відкриття Америки дало початок тривалому періоду європейської колонізації Нового світу. В цей період європейська культура стала досягненням усього світу, а Католицька Церква вперше почала свій вихід за межі Європи. Великі географічні відкриття уможливили місії Католицької Церкви на різних континентах.

• МІСІЇ В АМЕРИЦІ

Відправляючись у першу подорож (1492), Христофор Колумб не передбачав, що потрапить у нові, досі незвідані землі. Зрештою, й після вікриття континенту, він вірив, що потрапив до Індії. Відповідно, перша подорож Колумба не мала релігійного характеру. Натомість, відправляючись у другу подорож, Колумб і іспанський уряд усвідомлювали, що розпочинається освоєння нових земель, і це освоєння не мислилось без християнізації. Перше завдання, яке ставили перед собою європейці в нових землях, було привнесення туди християнства. Під час другої подорожі (1493-1496) Колумб відкрив Великі і Малі Антильські острови. В цій подорожі брав участь священник Рамон Пане, який став першим християнським місіонером в Америці, а також першим дослідником-етнографом, праця якого («Relación acerca de las antigüedades de los indios», 1498) відкрила європейцям індіанську культуру. Як тільки іспанські конкістадори опинилися на американському континенті, вони здолали імперії ацтеків у сучасній Мексиці та інків у сучасному Перу, ставши володарями континенту. Відразу ж, у 1520-х роках, розпочалась систематична християнізація індіанців. Тисячі католицьких монахів, особливо з домініканського та францисканського Орденів, від-

правилися до Америки. На території нового континенту були створені сотні монастирів, які не тільки проповідували, а й несли індіанцям досягнення європейської цивілізації та працювали над вивченням індіанської культури. Оскільки конкістадори називали свою діяльність «conquista» (конкіста, завоювання), то місіонери іменували свою працю «conquista espiritual» (духовне завоювання).

Католицькі місіонери принесли індіанцям європейську медицину та технології. Найважливішим досягненням християнізації було викорінення диких і жорстоких звичаїв, які панували в індіанських культурах, особливо людських жертвоприношень. На час відкриття Америки, кількість жертв від людських жертвоприношень та постійних війн індіанців була настільки великою, що ці народи прирікали себе на самознищення. Втім, колонізація Америки не завжди несла зі собою благо для корінних народів. Перед католицькими місіонерами постало ключове завдання: зберегти індіанську самобутність та не допустити до розчинення індіанців у культурі європейських колонізаторів. Найбільших успіхів у цьому досягли єзуїти, які провели масштабний антиколонізаційний експеримент – Парагвай. З 1542 році територія сучасного Парагваю була включена у склад віце-королівства Перу. В 1609 році до Парагваю прибули єзуїти, які розпочали антиколоніальний експеримент. Із підтримкою Папи та іспанського короля, вони в 1617 році домоглися широкої автономії для Парагваю, який до 1640 року офіційно залишався у складі віце-королівства Перу. На території Парагваю єзуїти створили особливий соціальний устрій: була заборонена торговельна діяльність; індіанці отримали всі громадянські права; країна була поділена на редуції (поселення), на чолі яких стояли священники-єзуїти та старости; старости обов'язково повинні були бути індіанцями; в країні були впроваджені дві офіційні мови – іспанська і гуарані. Досі Парагвай вражає своєю унікальною двомовністю: 70% населення країни, незалежно від свого походження, не тільки володіють іспанською і гуарані, а й у побуті користується двома мовами. Активна діяльність єзуїтів насторожила іспанський уряд. У 1768 році уряд звинуватив єзуїтів у сепаратизмі та прогнав їх із Парагваю. Однак, закладені єзуїтами суспільні основи Парагваю дають свої багаті плоди досі. Окрім єзуїтів, на захисті прав індіанців стояла вся Католицька Церква. Особливу роль у

цій боротьбі відіграв єпископ і домініканський монах Бартоломе де Лас Касас (Bartolomé de Las Casas, 1484-1566), який став фундатором широкого обговорення необхідності внесення змін в іспанське законодавство з ціллю захисту індіанців. У 1537 році Папа Павло III видав буллу «Sublimis Deus», якою забороняв християнам порушувати права індіанців. Активна діяльність Папи Павла III, єпископа Бартоломе де Лас Касас, як і постійні наполягання всієї Церкви, призвели до ухвалення *Nuevas Leyes* (Нового права) 1542 року, відповідно до якого індіанці отримували законодавчі гарантії захисту своїх свобод і майна.

Переселення іспанців до Америки та масові навернення індіанців до християнства перетворили Латинську Америку на католицький регіон. Вже на зорі іспанської колонізації в Іспанській Америці, яка простягалась від штатів Каліфорнія, Арізона і Нью-Мексико до Магеланової протоки, за винятком Бразилії, котра належала Португалії, було створено 30 єпархій, об'єднаних у чотири митрополії: Сан-Домінго, Мехіко, Ліма і Ла-Плата. Місії іспанських монахів у Латинській Америці були неймовірно успішними. Ніде у світі Католицька Церква не провела настільки успішних місій, як у цьому регіоні. Сьогодні переважна більшість населення Латинської Америки є католиками. Майже половина всіх католиків світу живуть в Америці.

Одночасно з Латинською Америкою іспанські католики вели місії на Філіппінах. Філіппіни були приєднані до Іспанії у 1521 році, і перебували під владою іспанської корони до 1898 року. У 1898 році Філіппіни, внаслідок Іспано-американської війни, проголосили фіктивну незалежність, а вже у 1901 році, після Філіппінсько-американської війни, офіційно потрапили під протекторат США. Остаточну незалежність від США Філіппіни здобули 4 липня 1946 року. Іспанські католики вели на Філіппінах настільки ж активні місії, як і в Латинській Америці. В результаті успішної християнізації, 80,58% населення цієї острівної країни є римо-католиками, 10,8% населення є протестантами.

Не вся Латинська Америка в період колонізації ввійшла у склад Іспанії. Територія сучасної Бразилії була португальською колонією. Португальський уряд підтримував християнізацію своїх земель в Америці настільки ж активно, як і іспанський. Ключову роль у християнізації Бразилії відіграв священник-єзуїт Жозе де Аншієта (José de Anchieta, 1534-1597). Він народився на

канарських островах, навчався в Португалії і розгорнув широкі місії в Бразилії. За активну діяльність його називають Апостолом Бразилії, а Католицька Церква у 2014 році проголосила його святим. Жозе де Аншіста був автором численних праць з граматики індіанських мов, етнографії та культурології; він вважається фундатором бразильської літератури; відомий як поет і прозаїк; брав участь у заснуванні найбільших бразильських міст: Сан-Паулу (1554) і Ріо-де-Жанейро (1565). Пам'ять Святого Жозе де Аншісти бразилійці відзначають дев'ятого червня, і цей день є національним святом Бразилії. В його честь названі декілька міст у Бразилії. Сьогодні більше половини населення Бразилії є католиками.

Якщо Латинська Америка перебувала під іспанською та португальською коронами, які дбали про місії, то Північна Америка опинилася у володіннях католицької Франції та протестантської Англії. Франції належала частина сучасної Канади (провінція Квебек) і частина сучасних США. Незважаючи на те, що французький уряд не прикладав зусиль для християнізації Нової Франції, французькі католики відправились для місійної діяльності до Америки. Особливо успішними були французькі місіонери Жан де Бребеф (Jean de Brébeuf, 1593-1649), Жак Маркет (Jacques Marquette, 1637-1675) і Жан Баптіст де ла Бросс (Jean Baptiste de la Brosse, 1724-1782). Вони принесли християнство до племен інну, гуронів, ірокезів та інших. Воднораз французькі католицькі місіонери активно вивчали мови і культури індіанців, відкривши європейській науці індіанські цивілізації Північної Америки.

На теренах Англійської Америки склалась особлива релігійна ситуація. В Англії державний статус мала тільки Англіканська Церква, а всі інші конфесії (католики, пуритани, баптисти, квакери, методисти та інші), які існували на території Англії, зазнавали утисків влади. Як тільки з'явилась можливість переселитися до Америки, то всі пригнічені конфесії Англії побачили в цій можливості шанс отримати нову землю, на якій вони зможуть отримати свободу свого віросповідання. Америка для них стала Новим світом у повному розумінні слова. Англікани, які в Англії користувалися повними громадянськими правами і захистом корони, не поспішали переселятися до Америки. Отже, ті англікани, які опинялися в Америці, були в більшості англійськими

військовими та державними службовцями, які були вимушені їхати в Новий світ, відповідно до своїх службових обов'язків. Їхні нащадки сьогодні об'єднані в Єпископальній Церкві, яка належить до Англіканського Співтовариства. Натомість, католики і протестанти неангліканського віросповідання переселялись до Америки в пошуках нового і вільного життя. Представники кожної конфесії поселялись компактно і створювали колонії за релігійним принципом. Наприклад, місто Бостон і весь штат Массачусетс, столицею якого є Бостон, були створені як колонія пуритан; штат Род-Айленд і його столиця Провіденс, були створені як колонія баптистів. Католики в Англійській Америці також оселилися компактно, створивши власну колонію Меріленд (Земля Марії). Центром церковного життя католиків став Балтімор, найбільше місто штату Меріленд. В кінці XVIII століття архієпископом Балтімору був призначений Джон Керролл (John Carroll, 1735-1815), перший католицький єпископ у США. Після проголошення незалежності США населення країни змішалось, штати втратили характер релігійних колоній, і католики поширились в усіх штатах. Приєднання до США католицьких іспаномовних колоній різко збільшило кількість католиків у США. Неабияку роль у зрості кількості католиків відіграли місії серед індіанців.

Сьогодні населення Сполучених Штатів складає 325.719.178 чоловік, що робить США третьою країною світу за кількістю населення, після Китаю та Індії. 69% населення країни є християнами. Оскільки 20% населення США є католиками, Католицька Церква є найбільшою конфесією США. Хоч протестантів у США є більше, ніж католиків, протестанти розділені на численні конфесії, кожна з них зокрема значно поступається Католицькій Церкві кількістю членів. Населення Канади становить 37.083.900 чоловік, і ця країна займає 38-ме місце у списку країн світу за кількістю населення. 67,3% населення країни є християнами. Оскільки 39% населення Канади є католиками, то Католицька Церква є найбільшою конфесією країни.

• МІСІЇ В ІНДІЇ

Епоха великих географічних відкриттів відкрила європейцям можливість контактувати не тільки з культурами Америки, а й інших континентів. Відомо, що відкриття Америки Колумбом

було випадковістю: великий мореплавець прагнув потрапити до Індії. Колумб, захопившись ідеєю, що Земля кругла, здійснив спробу обійти планету, і потрапити до Індії. В той же час португальський мореплавець Васко да Гама поставив собі таку саму ціль, як і Колумб – потрапити до Індії, але вибрав традиційний шлях. Він обплив Африку і в 1498 році став першим європейцем, який ступив на індійський суходіл. Прибувши до Індії португальці створили тут свою першу колонію – Гоа. Місто Гоа і його околиці стали територією активних католицьких місій. Саме в Гоа з'явився перший католицький храм в Індії – Святої Катерини. Найбільшим місіонером Азії був Франціско Ксав'єр (Francisco Javier, 1506-1552), який жив і помер у Гоа. З цього міста Ксав'єр організовував місії по всій Індії, Китаю і Японії, ставши католицьким Апостолом Азії. На відміну від Америки, в Азії католицькі місіонери зустрілися з древніми і високорозвиненими культурами, які вимагали інших методів християнізації, аніж серед індіанців. В Азії католицькі місіонери послуговувалися методом «акомодації», тобто максимального вираження християнської віри формами азіатських культур.

Діяльність португальських католицьких місіонерів в Індії зазнавала численного спротиву зі сторони індусів та мусульман субконтиненту. Однак, найбільші перешкоди католицьким місіям створили не вони, а самі європейці. Як тільки Індія опинилася під повною владою Британії, і англійці відвоювали від португальців Гоа, протестантський уряд Британії не сприяв католицьким місіям. Незважаючи на всі перешкоди, католицькі общини в Індії розвинулись. Необхідно зазначити, що католицькі місіонери в Індії зустріли давні християнські общини, традиція яких сягає проповіді Апостола Томи. Католики ввійшли у тісний контакт із цими общинами, що призвело до утворення декількох Східних Католицьких Церков східно-сирійського та західно-сирійського обрядів у Індії. Сьогодні населення Індії становить 1.210.193.422 чоловік, і Індія є другою країною світу за кількістю населення. Християнами Індії є тільки 2,3% населення. З них 11.800.000 мешканців Індії є римо-католиками. З цією кількістю віруючих Римо-Католицька Церква є найбільшою християнською організацією Індії. Окрім католиків римського обряду в Індії діють також Сиро-Малабарська і Сиро-Маланкарська Католицькі Церкви. На загальне християнство всіх конфесій є третьою

релігією сучасної Індії за кількістю віруючих, значно поступаючись індусам (80,3% населення) та мусульманам (13,7%), але перевищуючи сикхів (1,7%), буддистів (0,7%) та джайнів (0,4%).

• МІСІЇ В КИТАЇ І ЯПОНІЇ

З Індії католики висилали місії до Китаю та Японії. Місіями в Японії керував єзуїт Алессандро Валіньяно (Alessandro Valignano, 1539-1606), який привніс до Японії європейську техніку книгодрукування і цим сприяв розвитку японської літератури. Місії під проводом Валіньяно були настільки успішними, що в 1582 році була створена окрема єзуїтська віце-провінція в Японії. Він відкрив на території Японії три духовні семінарії: в Адзучі, яка існувала в 1580-1582 роках, Арімі (1587-1614) та Фунаї (1580-1614), в яких велась підготовка японських священиків, а також єзуїтський новіціат в Усукі (1580-1614), в якому готувались молоді єзуїти Японії. Японія в той час переживала важку політичну ситуацію. Влада імператора була незначна. Усіма сферами життя суспільства керувала самурайська шляхта, яка тримала народ в бідності і пригніченні. Оскільки європейські місіонери несли ідеали свободи та рівності, а також вкладали в уми японців усвідомлення власної гідності, їхня діяльність насторожувала самураїв. Католицька Церква розросталась в Японії з такою швидкістю, що з'явилися реальні перспективи перетворення Японії в католицьку країну. Щоби зупинити будь-який прогрес і зберегти свою владу, самураї в 1614 році заборонили діяльність католиків на території країни. Були закриті семінарії, монастирі і храми. По країні прокотилась хвиля неймовірного терору. Тільки за приналежність до Католицької Церкви японці підлягали смертній карі. Втім, католики вижили в підпіллі, хоч і розвиток Церкви був призупинений. Католики в Японії знову отримали свободу аж у XIX столітті, коли Японія розпочала новий період відносин зі США і Європою, а влада самураїв була повалена. Сьогодні в Японії з населенням у 126 мільйонів чоловік, християнами є тільки 2,3%. На території країни мешкають 509.000 католиків.

Католицькі місії в Китаї були не настільки успішними. Засновані в XVI-XIX століттях католицькі парафії були знищені революцією Мао Цзедуна. Сьогодні Китайська Народна Республіка є найбільшою країною світу за кількістю населення. Християна-

ми є 2,3% населення. Проте переважна більшість китайських християн є протестантами. Втім кількість християн (як протестантів, так і католиків) у КНР в останні роки стрімко зростає. На перешкоді розвитку Католицької Церкви в Китаї стоїть спротив комуністичного уряду, який обмежує діяльність Церкви. В той же час, що й до Індії, Китаю і Японії, християнство проникло і до Кореї. Сьогодні Корея розділена. В Північній Кореї, де діє жорстка диктатура і атеїстична ідеологія, християнами є тільки 1,7% населення, з них католиками є тільки 3000 чоловік. Християнські місії в Південній Кореї є, певне, найуспішнішими в усьому Далекому Сході. Сьогодні в Кореї мешкають 51,25 мільйонів осіб. 13,9 мільйонів корейців є християнами, з них 5,3 мільйона – католики, а інші належать до найрізноманітніших протестантських деномінацій. Отже, 10,34% населення Південної Кореї є католиками.

• МІСІЇ В АФРИЦІ

Християнізація Африки має тривалу історію. Перші християнські общини в Північній Африці з'явилися ще в апостольські часи. Християни Єгипту та інших північноафриканських колоній Римської імперії відіграли вагомий роль у житті ранньої Церкви. Однак, у VII столітті Північна Африка була завойована арабами-мусульманами, які перетворили цей регіон в ареал поширення своєї релігії. В Єгипті, Етіопії та Еритреї збереглися давні християнські Церкви, однак, на загал Північна Африка перетворилась у мусульманський регіон. Католицька Церква практично не вела діяльності на континенті впродовж більш, ніж тисячоліття, оскільки мусульмани Північної Африки агресивно ставилися до християн, а з Південною Африкою європейських католиків розділяли географічні і цивілізаційні відстані. Християнська місія в Африці розпочалась аж у XIX столітті, до того ж свої місії в цих регіонах одночасно почали католики і протестанти. Католицькі місії в Північній Африці стали можливими завдяки французькій та іспанській колонізації частин цього регіону. Першим католицьким єпископом в Північній Африці став архієпископ Алжиру кардинал Шарль Лавіжері (Charles Lavigerie, 1825-1892). З ціллю активних місій в Африці, він створив Місійне товариство Африки, яке забезпечило місіонерами численні африканські країни і вело активну благодійну

діяльність на континенті. Католицька Церква від початку африканської місії була переконана, що проповідь християнства в Африці повинні вести африканці, а тому потрібно робити більший наголос на вихованні і навчанні місцевого духовенства, аніж на наповненні Африки європейськими місіонерами. Католицька Церква в Африці невпинно зростає. В 1900 році в Африці мешкало два мільйони католиків. Через сто років (у 2000 році) в Африці було вже 140 мільйонів католиків. У 2009 році в Африці було вже 158 мільйонів католиків. При сучасному населенні Африки (1.225.080.510 чоловік) католиками є 21%.

3.3. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В НОВИЙ ЧАС

У Новий час Католицька Церква ввійшла іншою, аніж була в середньовіччі. У XVI-XVII століттях Церква пережила настільки важкі кризи, яких не переживала ніколи досі. Найбільшою трагедією цього століття була реформація, яка розколола західне християнство на безліч конфесій і завдала Католицькій Церкві та всьому Християнському Світу непоправної шкоди. В 1618-1648 роках відбулась Тридцятилітня війна, яка починалась як збройне протистояння протестантів і католиків. Ця війна стала однією з найстрашніших в історії Європи, а європейським народам потрібно було ціле століття, щоби оговтатися від її демографічних та економічних наслідків. Ситуацію ускладнювали численні війни Османської імперії проти католицьких країн. Усі ці події змушували католиків переосмислювати свою ідентичність та шукати нові форми власного буття. Окрім перелічених трагедій, Католицька Церква пережила й величні злети. У 1545-1563 роках відбувся Тридентський Собор, який кардинально реформував Церкву. Розвиток католицьких закладів освіти, особливо під проводом єзуїтів, вселив нову наснагу у відвічну харизму Католицької Церкви – освіту. Абсолютно новим явищем були католицькі місії на інших континентах, завдяки яким Католицька Церква перетворилась із європейської у світову. Вагомих змін у цей період зазнали духовність і літургійний обряд. Рани, спричинені реформацією, загоїлися нескоро. Оскільки протестанти критикували численні католицькі духовні практики, католики намагалися їх посилити. Особливо це помітно у ставленні до

Євхаристії. Протестанти стверджували, що освячені на літургії хліб і вино є Тілом і Кров'ю Христовими тільки для тих, хто приймає їх з вірою і тільки в момент причастя. Поза причастям вони залишаються звичайними хлібом і вином. Католики, натомість, споконвічно вірили, що Тіло і Кров Христові залишаються собою незалежно від віри людей і завжди. Щоби підкреслити свої переконання, католики формували численні форми вшанування Євхаристії поза літургією і причастям. Так виникла низка богослужінь: суплікації, адорації тощо. З цією ж метою було встановлене свято Пресвятої Євхаристії. Не менш знаковою темою протистоянь був культ Богородиці. Протестанти заперечували потребу вшанування Богородиці і святих. Католики, натомість, підкреслювали свою відданість Діві Марії. Так культ Богородиці в Новому часі зайняв значно важливіше місце в католицькому благочесті, ніж це було в середньовіччі. У XVII-XVIII століттях розвивалась ціла маріїнська культура: популярною стала молитва на вервиці (розарій); укладались численні духовні пісні, гімни, літанії, молебні, присвячені Богородиці; відбувались численні процесії в честь Богородиці; по всій Європі виникали тисячі братств і сестринств, які практикували маріїнські культури.

• ПРОСВІТНИЦТВО

Просвітництво стало новим викликом для Церкви. Попри ідеї поширення загальної освіти серед населення, просвітники критикували усталені форми існування європейського соціуму, поширюючи революційні ідеї. Соціальні зміни змушували Церкву реагувати на них. Серед мислителів-просвітників активно поширювались дійські ідеї, тобто численні просвітники були переконані, що Бог створив світ, але не втручається в нього після створення. Відповідно, власний Рай люди повинні будувати самі, не очікуючи допомоги з Неба. Якщо Бог не цікавиться світом, то Церква з її обрядами і віровченням стає непотрібною. Окрім трансформації соціальних відносин та деїзму, в той же час у більшості європейських країн розвивався абсолютизм, у рамках якого правителі європейських країн намагались утвердити абсолютну владу над усіма сферами життя суспільства, включно з релігією. Такі прагнення в минулому стали поштовхом для реформації. В Новий час монархи католицьких європейських країн намагались уникнути помилок реформації. В пам'яті європей-

ців все ще жили спогади про церковний розкол, кровопролитні війни, понівечені людські долі і втрату культурної цілісності. Ці спогади стримували європейських монархів від кардинальних кроків: вони намагалися взяти під контроль Церкву на теренах своїх володінь, але так, щоби не спричинити розкол. Ідеологічною підставою для абсолютизму стали декілька політичних теорій, які сформувались під впливом Просвітництва.

• ГАЛЛІКАНІЗМ

У Франції такою ідеологічною підставою став галліканізм. Галліканізм зародився і розвинувся в час правління Людовіка XIV, який перебував на троні у 1643-1715 роках. В час Людовіка XIV королівська влада у Франції стала безмежною. Єдиною інституцією, яка не підлягала владі короля, була Церква. Щоби укріпити владу, король намагався обмежити вплив Папи Римського на Церкву у Франції. З ініціативи короля в 1682 році була скликана асамблея французького духовенства, яка ухвалила Декларацію галліканського клиру. Її текст підготував єпископ Жак-Бенінь Боссює (Jacques-Bénigne Bossuet, 1627-1704). Від назви Декларації походить назва напряду «галліканізм». Декларація проголошувала, що держава не повинна втручатися у справи віровчення, але перейняти питання адміністрування Церквою. Також Декларація проголошувала чотири тези, які обмежували владу Папи: по-перше, Святий Петро і його послідовники, вікарії Ісуса Христа, і сама Церква отримали від Бога владу тільки над духовним, а королі і монархи не підпорядковуються у світських питаннях ніякій церковній владі, Папа не має влади позбавляти їх престолів; по-друге, Святий Апостольський Престол і послідовники Святого Петра мають повноту влади в духовній царині, але при умові поваги до вищої влади Вселенських Соборів; по-третє, застосування апостольської влади повинно відповідати канонам, встановленим Святим Духом і затвердженим всезагальною повагою всіх людей; правила, звичаї і конституції, прийняті в королівстві і Церкві Франції, повинні мати силу і міць, і їх застосування повинно залишатися непорушним; по-четверте, в питаннях віри роль Папи переважаюча, і його декрети стосуються всіх Церков і кожної Церкви зокрема, але його судження не може вважатися незмінним, раз і назавжди даним, якщо тільки Церква не санкціонує його. Декларацію осудив Папа Інокен-

тій XI, а Папа Олександр VIII видав конституцію *Inter multiplices*, в якій категорично заперечив тези Декларації. Протистояння між Людовіком XIV і Римом тривало до 1693 року, коли король врешті направив до Папи листа, в якому офіційно відмовився від Декларації. Однак ідеї, викладені в Декларації, продовжували регулярно виринати у Франції. Повне подолання галліканізму забезпечили дві події: у 1869-1870 роках відбувся Перший Ватиканський Собор, який проголосив догмат про непомильність Папи; у 1905 році у Франції був ухвалений Закон про відокремлення Церкви і держави. Після проголошення догмату про папську непомильність, дискусії про межі папських компетенцій і прав втратили свій сенс, а після ухвалення Закону про відокремлення Церкви і держави, французький уряд відмовився від претензій на адміністрування у Церкві.

• ФЕВРОНІЗМ

В Німеччині розвинувся антипапський рух февронізм. Початок цьому руху дав єпископ-помічник Трірської єпархії Йоганн Ніколяус фон Гонтгайм (*Johann Nikolaus von Hontheim*, 1701-1790). В 1763 році він видав роботу «*De statu ecclesiae et legitima potestate romani pontificis liber singularis*» («Окремі книги про стан Церкви і законне становище римського понтифіка»). Фон Гонтгайм підписав цей твір псевдонімом Юстин Февроній, від якого весь рух отримав свою назву. Автор намагався проаналізувати еволюцію статусу Папи Римського в Церкві. Фон Гонтгайм стверджував, що інститут папства необхідний у Церкві і відповідає планам Ісуса Христа, однак папство встановлене не Христом, а Апостолом Петром, а тому належить до сфери церковного права, а не до сфери Божого права. Відповідно, права і компетенції Папи можуть підлягати ревізії. Фон Гонтгайм намагався розмежувати ті права і обов'язки Папи, якими він володів у перші вісім століть, від усього, чим папство обросло в пізніші епохи. При цьому богослов закликав до повернення до тих меж, у яких діяло папство впродовж перших століть. Відповідно до переконань богослова, права Папи в перші вісім століть обмежувались п'ятьма пунктами: перше, Папа мав верховне становище на Вселенських Соборах, але не мав права самостійно ухвалювати рішення виключно на основі власних уподобань без Собору; друге, Папа мав обов'язок слідувати за дотриманням церковних

канонів; третє, Папа мав право самостійно ухвалювати канони тільки як тимчасові, тобто такі, які діють в період між скликанням Соборів; четверте, Папа мав право мати своїх представників і спостерігачів у різних країнах, але не мав права втручатися у внутрішні справи місцевих Церков; п'яте, Папа володів вищою судовою владою. Всі інші права Папи дослідник вважав пізніми нашаруваннями. Фон Гонтгайм запевняв, що його дослідження покликане сприяти порозумінню католиків і протестантів. Незважаючи на те, що його робота знайшла низку прихильників, її вплив не був значним. Розгром фєвронізму відбувся у стінах європейських університетів. В науковому середовищі сформува- лась жорстка критика ідей фон Гонтгайма, оскільки вчені визна- ли його ідеї фальсифікованими і недоведеними.

• ЙОСИФІЗМ

В Австрії рух проти влади Папи отримав назву йосифізм. Назва цього руху походить від імені імператора Йозефа II, який перебував на троні Священної Римської імперії з 1765 року до своєї смерті у 1790 році. Імператор не розробив якоїсь чіткої теорії церковної реформи, натомість просто захоплювався соціально-філософською теорією просвіченого абсолютизму і провів численні реформи чи не всіх галузей життя країни. Він вважав, що народ буде щасливим тільки тоді, якщо в основі державного управління лежатимуть ідеали раціональності. Уряд повинен перейняти контроль за всім, що відбувається у країні, та налагодити навіть найменші дрібниці. Йозеф II провів численні реформи у сферах економіки і державного управління. Особливою сферою його зацікавлень була Церква. Він прагнув вникнути в усі аспекти церковного адміністрування: створення єпархій, призначення єпископів, керування монастирями і парафіями тощо. При цьому імператор не втручався у справи віровчення і обряду. Будучи переконаним, що Церква повинна займатися благодійністю і соціальним служінням, імператор зак- рив декілька сотень монастирів, які не вели благодійницької діяльності, натомість активно підтримував ті монастирі, які займались освітою, утримували лікарні, дитячі будинки тощо. Політика імператора мала двояке значення. З однієї сторони, вона робила Церкву підконтрольною державі, а з іншої, покращувала дисципліну і адміністрування у Церкві.

• КОНСІЛІАРИЗМ ТА УЛЬТРАМОНТАНІЗМ

Було би помилкою вважати, що галліканізм, февронізм і йосифізм були виключно державницькими ідеологіями, а політики, які їх пропагували – противниками Католицької Церкви. Всі, хто пропагував ці ідеї, були щирими католиками, які не прагнули завдати шкоди Церкві, а намагалися покращити її інститути. Ставлення духовенства до цих тенденцій також було дуже неоднозначним. Серед тогочасного католицького духовенства виокремились дві тенденції: одні прагнули автономії місцевих общин і зменшення централізації церковної влади, а інші, навпаки, домагалися посилення ролі Папи Римського в усіх сегментах церковного життя. Ті, хто прагнув послаблення ролі Папи і зменшення централізації влади, дотримувались позиції консіліаризму. Слово «консіліаризм» походить від латинського слова «*concilium*», що означає «Собор». Прихильники цієї позиції вважали, що Папа Римський повинен бути підпорядкований Вселенським Соборам. Папа мав завдання скликати Собори, проголошувати їхні рішення і слідкувати за їх виконанням. Так, відповідно до концепції консіліаризму, провідну роль у Церкві повинні відігравати Собори. Зменшення ролі Папи та посилення ролі Собору підносило статус місцевих єпископів і національних інтересів. Консіліаристи надавали активну підтримку державним урядам у їхніх прагненнях посилити свій вплив на Церкву, оскільки разом із цим впливом посилювався статус місцевої ерархії у порівнянні зі статусом Папи. Інша група католицького духовенства відкидала будь-яку автономію місцевих Церков та державний контроль над ними. Їхню позицію прийнято називати ультрамонтанізм. Це слово з плином часу змінювало своє значення. Термін «*rara ultramontano*» означає «Папа з-за гір». У середньовіччі італійці так називали Пап, які походили не з Італії, підкреслюючи, що ці Папи переїжджали до Риму з-за Альп. В Новий час цей термін отримав протилежне значення: ним французи підкреслювали, що Папи перебувають за горами, і не можуть впливати на життя місцевих Церков, а ультрамонтаністами почали називати тих, хто підтримували централізовану владу Папи. Незважаючи на те, що термін мав радше негативне значення, прихильники папства сприйняли його як свою самоназву. Дискусія між консіліаристами і ультрамонтаністами згасла в кінці XIX століття, коли зникли прагнення державних урядів контро-

лювати Церкву, а Церква на Першому Ватиканському Соборі остаточно ствердила примат Папи.

• ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Політична ситуація, з якою зіткнулась Католицька Церква цього періоду була непростою. В той час протистояння католиків і протестантів припинилися. Протестантські країни закрили будь-який доступ католицизму на їхні терени. Католицькі країни поступили так само у відношенні протестантизму. Однак в самих католицьких країнах церковна ситуація була непростою. Розвиток абсолютизму у Франції та Австро-Угорщині спричинювали постійні протистояння Церкви та світського уряду. Період правління Людовіка XIV у Франції та Йозефа II в Австрії був часом активних намагань державних урядів перейняти контроль за релігійними процесами та адмініструванням у Церкві на теренах своїх країн. Утім ці протистояння не виходили за межі цивілізованої дипломатії. Найбільшим ударом по Церкві стала Велика Французька революція. Причиною революції була невдала економічна політика французького уряду. Семирічна війна (1756-1763) виснажила бюджет країни. Не меншим тягарем на французький бюджет лягла Війна за незалежність у США (1775-1783), в якій Франція щедро фінансувала повстанців, щоби нашкодити Британії. Все це за декілька десятиліть перетворило Францію з однієї з найбагатших країн світу на країну, яка стояла на межі голоду. Якщо дворянство, користуючись своїми землями, могло виживати, то дрібна буржуазія і народ дійшли до межі зuboжіння. Все це спричинило масові акції громадянської непокори. Щоби вирішити ситуацію, король Людовік XVI у 1789 році скликав Генеральні штати – французький парламент, який не скликався з 1614 року. Заходи короля і парламенту не були успішними. Тим часом повстання в Парижі набирало розмахів. 14 липня 1789 року повстанці захопили Бастилію – в'язницю для політичних в'язнів. Хоч у Бастилії в той час не було в'язнів і майже не було охорони, ця подія стала символічною, а щороку 14 липня французи святкують Національне свято (La Fête Nationale) – найбільше державне свято Франції. Країною покотилась хвиля терору і жорстокості; повстанці руйнували храми і палаці, знищуючи твори мистецтва. У 1791 році король, який бачив, що не може втримати владу, здійснив спробу втекти

з країни, але був арештований. В 1792 році він був усунений з престолу, а в 1793 році страчений на гільйотині.

У Франції була проголошена Перша республіка. На хвилі політичних пертурбацій на політичній арені Франції сформувалися чотири партії: роялісти – партія, яка підтримувала абсолютну монархію та династію де Бурбон; фельяни – партія, яка відстоювала конституційну монархію, захоплювалась ідеями Просвітництва, підтримувала багату буржуазію та відіграла провідне становище у французькій політиці до страти короля; жирондисти – помірковані демократи, які прагнули проголошення республіки, але намагалися уникнути терору і кардинальних змін суспільства; якобинці – найрадикальніша партія, яка прагнула кардинальних змін суспільства шляхом терору. З поваленням монархії владу перейняв Національний конвент (Convention nationale), який відіграв роль революційного парламенту, та Комітет громадського порятунку, який відіграв роль уряду. Провідну роль у цих структурах отримали якобинці, які витіснили інші партії та організували нелюдський терор. Такого кровопролиття, як під час якобинської диктатури, Франція не знала впродовж усієї своєї історії. На чолі партії і країни стояв Максиміліан де Робесп'єр (Maximilien de Robespierre). Влада якобинців тривала до 12 листопада 1794 року, коли відбувся переворот. Робесп'єр і численні якобинці були страчені на гільйотині, а владу перебрала Директорія, яка правила країною до 1799 року, коли владу перейняв імператор Наполеон Бонапарт.

• ЦЕРКВА В ЧАС НАПОЛЕОНА

Католицька Церква стала жертвою терору як при якобинському Конвенті, так і при Директорії. Захоплюючись ідеями Просвітництва, революціонери намагалися повністю знищити християнство та створити нову «релігію розуму». Державні чиновники сформували культ нової релігії та всі її атрибути. Оскільки населення не підтримувало цього дивацтва, релігія розуму насаджувалась силою. Відразу ж після революції були закриті всі монастирі на території Франції, страчені численні священики і монахи. Понад 30.000 священиків були депортовані з країни. Церква у Франції в цей час фактично припинила офіційне існування, перейшовши у підпілля. В 1799 році генерал революційної армії Наполеон Бонапарт здійснив переворот, лік-

відувавши Директорію та проголосивши себе першим консулом Франції. У 1804 році він проголосив Францію імперією, а себе імператором французів під іменем Наполеон I. Імператор припинив терор, провів масштабні реформи всіх сфер життя країни. В історію Наполеон увійшов як великий завойовник, якому вдалося покорити чи не всю Європу. Ще будучи генералом армії Директорії, Наполеон Бонапарт вів війни в різних країнах Європи. В 1796 році він здійснив похід на Італію, завоювавши Рим. За наказом Бонапарта 82-літній Папа Пій VI був арештований і перевезений спершу у Сієну, а згодом у фортецю Валанс. Там Папа й помер через декілька місяців. Як тільки в руках Наполеона опинилась уся влада у Франції, його політика щодо Церкви змінилась. Він продовжував вкрай негативно ставитись до Церкви, але не вів терору проти неї, як це робили попередні режими. Це дало можливість Католицькій Церкві відродити свої структури у Франції. В 1801 році Папа Пій VII та імператор Наполеон I підписали Конкордат, який визначав права Католицької Церкви у Франції. Конкордат визначав наступне: католицизм є релігією більшості французів, тому може вільно існувати у Франції, але втрачає статус офіційної Церкви; Папа отримує право призначати єпископів, але узгоджуючи ці призначення з урядом; держава зобов'язується виплачувати священикам зарплату, але вимагає, щоби священики склали присягу на вірність Франції; Церква повинна відмовитись від претензій на всі свої землі, які були в неї конфісковані під час революції. В 1814 році Наполеон програв війну Австрії, Пруссії та Росії, був вимушений зректися престолу та був засланий на острів Ельба. Однак у 1815 році Наполеон повернувся до Парижа і знову вступив на трон, на якому перебував сто днів. Остаточну поразку він зазнав у битві під Ватерлоо, після якої був удруге позбавлений трону і засланий на британській острів Святої Олени, де й помер у 1821 році. В період між 1 листопада 1814 року до 8 червня 1815 року відбувся Віденський конгрес, завданням якого було перерозподілити мапу Європи після Наполеонових війн. Одним із рішень конгресу було відновлення Папської держави, ліквідованої Наполеоном. Папська держава відновила свої попередні кордони, втративши тільки Авіньйон.

Після повалення влади Наполеона I, у 1814 році відбулась Перша реставрація Бурбонів, тобто у Франції була відновлена коро-

лівська влада, а на трон зійшов Людовік XVIII де Бурбон, брат Людовіка XVI, страченого під час революції. Політична ситуація у Франції була складною, оскільки одна частина суспільства підтримувала Бурбонів, інша частина – Наполеона, а третя взагалі прагнула проголосити республіку. Врешті Наполеону вдалося повернутися на трон, але після ста днів правління і поразки під Ватерлоо він знову втратив владу, а у Франції у 1815 році відбулась Друга реставрація Бурбонів. У країні була проголошена конституційна монархія. Ситуація у країні була неймовірно складною. Людовік XVIII страшенно боявся Наполеона, а тому винищував усе, що пригадувало про нього. Дії короля отримали назву Білий терор. Лишень у 1815-1816 роках за політичними звинуваченнями було арештовано понад 70.000 чоловік. У парламенті сформувалися дві групи: ультрароялісти, які прагнули відновлення абсолютної монархії, та ліберали, які тяжіли до республіки. Однак переважали ультрароялісти. Людовіку XVIII ще вдавалося утримувати владу, але в 1824 році він помер, і на трон зійшов його брат Карл X, який намагався укріпити владу та знищити республіканців. У 1830 році він видав укази, які відміняли всі здобутки революції та обмеження влади короля. Ці укази стали причиною Липневої революції, внаслідок якої Карл X 29 липня 1830 року зрікся трону і мігрував до Австрії, де помер у 1936 році. Король зобов'язав і свого сина зректися трону. Однак між зреченням Карла X і його сина Людовіка XIX минуло 20 хвилин. Саме ці 20 хвилин 29 липня 1830 року вважаються періодом правління Людовіка XIX. Це – найкоротший період королівського правління в історії Європи. Людовік XIX помер в Австрії у 1844 році. Після його зречення на трон *de jure* вступив його син Генріх V, який вважався законним королем до 9 серпня 1830 року. Після зречення влади він також перебрався до Австрії, де помер у 1883 році. 9 серпня 1830 року за підтримки лібералів королем французів став Луї-Філіп герцог Орлеанський, який перебував на троні до 1848 року, коли він унаслідок революції зрікся корони. Після зречення Луї-Філіп перебрався до Британії, де помер у 1850 році. У Франції в 1848 році була проголошена Друга республіка. Якщо Перша республіка насправді була диктатурою, то Друга відбулась у повній мірі. Саме в ній відбулись демократичні реформи: оформлене виборче право, ліквідоване кріпацтво, встановлені закони захисту прав робітників тощо. Президентом

Франції став Луї-Наполеон Бонапарт, племінник Наполеона I. Однак уже в 1852 році Бонапарт проголосив імперію, а сам став імператором під іменем Наполеона III. Повалення монархії і проголошення Третьої республіки відбулось у 1870 році.

Від 1815 року становище Католицької Церкви у Франції було стабільним. Після важких репресій Першої республіки Церква відродилась не швидко. В 1790 році, тобто на початку репресій, у Франції було 60.000 католицьких парафій. А в 1815 році, тобто в момент Другої реставрації Бурбонів, їх було тільки 25.000. це – ті парафії, які відродились в час правління Наполеона I. Після Наполеона I розвиток Церкви став інтенсивнішим. У 1870 році у Франції діяли 56.500 католицьких священників. Станом на 1872 рік населення Франції становило 36 мільйонів чоловік. З них 35,4 мільйона були католиками. Уряд всіляко сприяв відновленню Церкви: як Бурбони, так і Наполеон III вбачали у Католицькій Церкві гарантію стабільності. Католицьке духовенство, у свою чергу, надавало підтримку монархії, інколи навіть надмірну. Встановлення Третьої республіки стало новою проблемою для Церкви. Республіканці ставились до Церкви відверто негативно. Причиною такого ставлення частково було те, що французькі католицькі єпископи були монархістами і в більшості походили з дворянських родин. Уряд розпочав послідовну політику усунення Церкви з суспільного простору. В 1879 році священники були виключені з адміністративних установ. Священникам і монахиам заборонили вести діяльність у госпіталах. Незважаючи на те, що Конкордат 1801 року все ще діяв, у 1882 році держава припинила виплату платні священникам. В 1882 році був прийнятий новий шкільний закон, який виводив зі шкільної освіти релігійну складову. Однак католицькі школи толерувалися. На початку ХХ століття ситуація погіршилась. В 1905 році був анульований Конкордат 1801 року і ухвалений Закон про відділення Церкви і держави.

• РІСОРДЖИМЕНТО В ІТАЛІЇ

Наполеонівські війни назавжди змінили Європу. Після повалення режиму Наполеона Європа вже не повернулася до тої мапи, яку мала у XVIII столітті. Незважаючи на все зло і страждання, які Наполеон приніс Європі, його завойовницькі війни мали один позитивний наслідок – він об'єднав Європу під однією ко-

роною, і довів, що європейці можуть жити в межах однієї країни. Найглибше ця ідея запала в душі німців та італійців, які, на відміну від французів, австрійців, іспанців, британців та інших, не мали цілісних держав, а було розділені на численні князівства. Віденський Конгрес, який ділив Європу після поразки Наполеона, приєднав частину Італії до Австрії. Це викликало обурення італійців. Італію охопив рух Рісорджименто (*il Risorgimento*, оновлення), ціллю якого було звільнення Італії від Австрії та об'єднання її в єдиному королівстві. Початок Рісорджименто поклато повстання в Неаполітанському королівстві проти австрійського володіння у 1820 році. Повстання було придушене. У 1821 році повстання перекинулось на П'ємонт, але також було придушене австрійцями. У 1831 році повстання почалось у Герцогстві Парма, яке, як і два попередні, було подолане австрійською армією. В тому ж році Джузеппе Мацціні (*Giuseppe Mazzini*, 1805-1872) створив організацію Молода Італія (*Giovine Italia*), члени якої поставили собі за ціль вибороти незалежність і єдність Італії. Молода Італія відіграла ключову роль у Рісорджименто. В 1833 році Молода Італія здійснила спробу організувати повстання в Генуї, але спроба провалилась. У 1848-1849 роках відбулась Перша італійська війна за незалежність (*Prima guerra di indipendenza italiana*), в якій об'єднані сили Сардинського королівства, Папської держави, Великого герцогства Тосканського та Королівства Обох Сицилій боролись проти Австрії, але програли війну. Незважаючи на поразку італійців, процес звільнення став невідворотним. У 1857 році відбулась невдала спроба підняти повстання у Неаполітанському королівстві. У 1859-1860 роках відбулась Друга італійська війна за незалежність (*Seconda guerra di indipendenza italiana*). В цій війні виділилась постать лідера повстанців Джузеппе Гарібальді (*Giuseppe Garibaldi*, 1807-1882). В рамках війни сардинсько-п'ємонтський король Віктор-Еммануїл II зі Савойської династії зумів об'єднати італійські князівства. 17 березня 1861 року новостворений італійський парламент проголосив нову державу – Королівство Італія, корону якого отримав Віктор-Еммануїл II. В 1862 році Джузеппе Гарібальді здійснив похід на Рим із ціллю ліквідації Папської держави і приєднання її до Італійського королівства. Оскільки Франція надала військову підтримку Папській області, похід Гарібальді був невдалим. Після проголошення незалеж-

ності і об'єднання Італії під владою Австрії залишилась тільки Венеція. В 1866 році розпочалась Третя італійська війна за незалежність (*Terza guerra di indipendenza italiana*). Цього разу в союзі з Італією виступила Пруссія. Результатом війни стало приєднання Венеції до Італії. В 1867 році відбувся другий похід Гарібальді на Рим, але французька армія втримала оборону. У 1870 році французи вивели свої війська з Папської держави через франко-пруську війну. Цим скористалися італійці для завоювання Риму. В 1871 році Рим став столицею Італії, а Папська держава припинила своє існування. У володінні Папи залишились папські палаци, але папство, хоч і зберегло статус суверенного суб'єкта міжнародного права, все ж не мало власної державної території. Папа залишився мешкати у Ватиканському палаці, ставши «в'язнем Ватикану». Так національно-визвольна боротьба італійців за свою незалежність і державне об'єднання перетворилися на війну проти Папської держави. Попри конфлікт із Папською державою Італійське королівство не було антикатолицьким. Переважна більшість італійців залишились католиками, а жодних переслідувань Церкви не відбувалось. Тому ці протистояння потрібно розглядати виключно в політичній площині, а не в релігійній.

• KULTURKAMPF В НІМЕЧЧИНІ

Наполеон Бонапарт змінив також історію Німеччини. Офіційно німецькі князівства перебували у складі Священної Римської імперії, столиця якої знаходилась у Відні, однак реальна влада імператора на Північну Німеччину не поширювалась. Від часу реформації північнонімецькі землі були фактично самоуправні. У 1804 році Наполеон окупував Австрію і змусив імператора Франца II зректися трону. Франц незабаром проголосив створення Австрійської імперії, а сам став її першим імператором під іменем Франц I. Австрійська імперія презентувала себе спадкоємицею Священної Римської імперії, однак такі претензії визнавали не всі німці. Німецькі князівства за століття, які минули від реформації, звикли до роздробленості. Наполеон не усував місцевих князів. Він змусив їх утворити Рейнський союз, угода про створення якого була підписана у 1806 році. Станом на 1808 рік до Рейнського союзу входили чотири королівства, п'ять великих герцогств, тринадцять герцогств, сімнадцять

князівств і незалежні німецькі міста. Не ввійшли до Рейнського союзу тільки Австрія і Пруссія. Сам Наполеон став главою Рейнського союзу. В 1813 році з поразкою Наполеона розвалився і Рейнський союз. Однак німецькі князівства під протекторатом Наполеона вже звикли перебувати разом у федеральному союзі, і хотіли зберегти цю єдність. На Віденському конгресі ці країни утворили Німецький союз (Deutscher Bund), до якого, окрім колишніх учасниць Рейнського союзу, ввійшли також Австрія та Пруссія. Однак у союзі почалась боротьба за першість між Австрією і Пруссією. Ці протистояння призвели до його розпаду у 1867 році. На місці Німецького союзу виник Північнонімецький союз (Norddeutscher Bund), до складу якого не ввійшла Австрія. Президентом союзу став прусський король Вільгельм I Гогенцоллерн, а федеральним канцлером Отто фон Бісмарк¹. Канцлер фон Бісмарк відразу ж почав політику централізації. Після перемоги Північнонімецького союзу над Французькою імперією Наполеона III Бонапарта у 1871 році, авторитет Вільгельма III і Отто фон Бісмарка став непорушним. В 1871 році Наполеон III втратив французьку імператорську корону. В тому самому році Північнонімецький союз був перетворений у Німецьку імперію, Вільгельм I став її імператором, а Отто фон Бісмарк імперським канцлером. Ця імперія проіснувала до 1918 року, коли в Німеччині була проголошена республіка.

Якщо до 1871 року, тобто до утворення Німецької імперії, Отто фон Бісмарк інвестував усі свої зусилля в те, щоби об'єднати німецькі землі, то після 1871 року він прикладав колосальні зусилля для того, щоби зберегти здобуту єдність. Найбільшу перешкоду для збереження єдності канцлер бачив у Католицькій Церкві. Південні німецькі землі, особливо Баварія, були повністю католицькими, і канцлер побоювався, що католики не забажають толерувати протестантський уряд. Окрім цього, найбільшим суперником Німеччини була Австрія, яка була однією з найвпливовіших католицьких країн тогочасного світу. Бісмарк боявся, що-

¹ Повне ім'я – Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen). Роки життя – 1815-1898. У 1865 він отримав титул граф, у 1871 – князь, у 1890 – герцог фон Лавенбург. Займав посади прем'єр-міністра Пруссії у 1862-1890 роках, федерального канцлера Північнонімецького союзу у 1867-1871 роках, імперського канцлера Німецької імперії у 1871-1890 роках.

би австрійці не почали впливати на німецьких католиків з метою знищити внутрішню стабільність Німеччини. До того ж, канцлер був вихований у лютеранському суспільстві і вважав нормальним повне підпорядкування Церкви державі. Щоби взяти під контроль Католицьку Церкву в Німеччині, Бісмарк провів низку заходів, покликаних зламати міць Католицької Церкви в Німеччині. Ці заходи отримали назву Kulturkampf (боротьба за культуру) і тривали у 1871-1878 роках. Першим кроком канцлера була заборона діяльності єзуїтів на території Німеччини, ухвалена у 1872 році. 11, 12 і 13 травня 1873 року були ухвалені «Травневі закони», які встановлювали державний контроль над школами і обмежували церковну освітню діяльність, встановлювали контроль над призначеннями єпископів і священників, обмежували відносини католицького духовенства з Римською Курією, створювалися численні органи державного нагляду над Церквою тощо. Всі ці закони стосувалися як католиків, так і протестантів. Але протестантів вони не лякали, оскільки вони звикли підпорядковуватися державним урядам і виконувати їхні забаганки. Для католиків такі дії уряду були протиприродними. Католики почали чинити спротив, на який уряд відповів репресіями. До смертних страт не доходило, але ув'язнення і штрафи стали ледь не нормою. Зі сторони Папи Римського сипались осуди дій уряду Бісмарка та всіляка підтримка для репресованих священників. Ці дії уряду переконували німецьких католиків у тому, що вони занадто поспішили, створивши з лютеранами одну імперію. Своїми діями Бісмарк не укріпив державу, а навпаки породив опозицію і відцентрові сили. На щастя Німецької імперії, парламент вчасно побачив ці проблеми і в 1879 році змінив політику, усунувши тих урядовців, які здійснювали Kulturkampf, відмінив Травневі закони, а в 1891 році, тобто після звільнення Бісмарка, уряд Німецької імперії виплатив Католицькій Церкві всі гроші, які заборгував їй у період урядування Бісмарка.

3.4. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

У ХХ століття Католицька Церква ввійшла іншою, ніж вона була у минулі століття. Після Наполеонівських війн мапа світу змінилася. В Європі утворилися нові держави, країни Латин-

ської Америки вибороли незалежність, почалась активна колонізація Африки. Політичні зміни, просвітницькі та марксистські ідеї призвели до масової секуляризації, в рамках якої християнські країни ухвалювали закони про відділення держави і Церкви. Ці зміни мали двоякий ефект. З одного боку, Церква втрачала державну підтримку, а з іншого, звільнялась від спроб маніпулювати Церквою. Ті, хто ставав католиком у ХХ столітті, робив це з власних переконань. Соціальні зміни довели хибність тверджень антиклерикалів, які переконували, що чисельність католиків у світі є наслідком державної підтримки. Незважаючи на розділення Церкви і держави, Католицька Церква залишається найчисельнішою релігійною організацією світу і постійно збільшує кількість своїх членів. Найбільшою проблемою секуляризації була її нечесність. Секуляризація передбачає розмежування компетентностей Церкви і держави та невтручання у внутрішню діяльність одна одної. Насправді ж, у ХХ столітті з'являлись чисельні спроби знищити Церкву. Антирелігійна пропаганда, антицерковний терор, атеїстичні законодавства були порушеннями принципу секуляризації зі сторони державних урядів, які керувалися атеїстичними ідеологіями. Втім, зловживання, хоч і завдають Церкві великих клопотів, неспроможні її знищити.

• ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Початок ХХ століття ознаменувався Першою світовою війною, яка тривала від 28 липня 1914 до 11 листопада 1918 року, і в якій брали участь 38 держав. У війні зіткнулись Антанта (Франція, Росія, Британія, США і союзники) та Четвертий Союз (Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія, Туреччина і союзники). Результатом війни стала смерть понад десяти мільйонів людей, серед яких як військові, так і цивільні. Війна мала колосальні історичні наслідки, оскільки вона ознаменувала зміну епох, руйнуючи ті соціальні устрої, які сформувались після Наполеона. Історичне значення Першої світової війни для новітньої Європи можна прирівняти тільки до Наполеонівських війн. Війна виснажила європейські держави, спричинила економічні кризи, падіння монархій і розпад імперій. Лютнева революція в Росії призвела до того, що 15 березня 1917 року останній російський імператор Микола II зрікся трону. 21 березня 1918 року його арештували, а 17 липня 1918 року розстріляли. Після падіння монархії

країну очолив Тимчасовий уряд. За час існування Тимчасового уряду в ньому змінилися два прем'єр-міністри: Георгій Львов (з 2 березня 1917 року до 7 липня 1917 року) та Олександр Керенський (з 21 липня 1917 року до 8 листопада року). Весь цей час країну роздирали кровопролитна громадянська війна. 7 листопада 1917 року відбувся Жовтневий переворот, внаслідок якого владу захопили більшовики на чолі з Володимиром Ульяновим-Леніним. Більшовицький переворот призвів до важких репресій Церкви, які супроводжувались масовим ув'язненням і винищенням духовенства, руйнуванням храмів та активною антирелігійною пропагандою. В 1916 році, в розпал війни, після 68-літнього правління помер австрійський імператор Франц-Йозеф. Після смерті імператора на трон зійшов його племінник Карл I. Поразка у війні спричинила революційні та сепаратистські настрої в імперії. 11 листопада 1918 року Карл I зрікся корони імператора Австрії, але залишився королем Угорщини під іменем Карл IV. В 1921 році Карл втратив остаточно угорський трон і був засланий на острів Мадейра, де 1 квітня 1922 року помер від переохолодження. Австрійська імперія припинила своє існування. В 1919-1920 роках представники країн Антанти, які перемогли у війні, зібрались на Паризьку мирну конференцію, на якій сформувався новий територіальний поділ Європи. 10 вересня 1919 року в рамках цієї конференції був підписаний Сен-Жерменський мирний договір, який визначав поділ Австрії. На теренах колишньої імперії утворились численні держави Східної і Центральної Європи. Найактивнішим учасником Четверного Союзу була Німеччина. Поразка Четверного Союзу у Першій світовій війні викликала величезну політичну і економічну кризу в Німеччині, внаслідок якої країну охопила революція. 28 листопада 1918 року імператор Вільгельм II зрікся трону і відправився до Нідерландів. Країни Антанти оголосили Вільгельма II винуватцем війни і зажадали розслідування його дій міжнародним трибуналом. Однак уряд Нідерландів не видав Вільгельма і він спокійно дожив у цій країні до своєї смерті 4 червня 1941 року. Німеччина не була проголошена республікою, а зберігала стару назву – Німецька імперія, хоч її нова форма правління була республіканською. Так припинили своє існування три найбільші імперії Європи: католицька Австрія, протестантська Німеччина і православна Росія. Від Католицької Церкви ці політичні зміни

вимагали реакції. Весь час Першої світової війни Католицька Церква виступала із закликами до примирення, однак крізь гуркотіння гармат голос Церкви не був почутий.

- ДРУГА 241

ВА ВІЙНА

Як тільки Європа оговталась від Першої світової війни, світ опинився перед новою катастрофою – Другою світовою війною, яка тривала з 1 вересня 1939 до 2 вересня 1945 року. Головним фігурантом цієї війни стала Німеччина. Економічна криза в цій країні, спричинена Першою світовою війною, призвели населення країни до відчаю. В 1933 році на хвилі цих невдовольень владу в країні отримав нацистський лідер Адольф Гітлер, який встановив диктатуру та почав анексію сусідніх країн. Головними союзниками Гітлера стали Японія та Італія. Італія в той час зберігала конституційну монархію. В 1922 році прем'єр-міністром і фактичним диктатором Італії став лідер фашистської партії Беніто Муссоліні. Участь у війні брали понад 60 країн. У війні загинули 50-85 мільйонів людей. Це – найбільш кровопролитна війна в історії людства. Наслідком війни стала поразка Німеччини, Італії та Японії. Значних змін у мапі світу ця війна не спричинила, але мала величезні історичні наслідки. Усі три країни гітлерівської коаліції зазнали значних потрясінь. Німеччина була розділена на дві країни: Федеративна Республіка Німеччина та Німецька Демократична Республіка. В Італії поразка у війні спричинила зміну політичного устрою. В 1946 році в Італії почалась політична нестабільність і республіканські настрої. Внаслідок цих заворушень третій король об'єднаної Італії Віктор-Еммануїл III, який вступив на трон у 1900 році і правив країною впродовж двох світових війн, змушений був зректися трону на користь свого сина Умберто II. Віктор-Еммануїл III помер через рік в Олександрії. Умберто II був королем Італії з 9 травня по 12 червня 1946 року, коли за результатами референдуму Італія була проголошена республікою. Злочини Радянського Союзу, очолюваного Йосифом Сталіном, під час війни були більшими, аніж злочини Адольфа Гітлера і його уряду. Однак переможця не судять. Після закінчення війни, з 20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 року, відбувались засідання міжнародного військового трибуналу, відомі як Нюрнберзький процес, на якому осудили гітлерівську

коаліцію, але жодного закиду не висунули Радянському Союзу. Ця перемога переконала радянських лідерів у непереможності та безкарності, що дало їм можливість продовжувати жажливий терор. Після війни було чітко сформоване розмежування світу на капіталістичний та соціалістичний, протистояння між якими тривали десятиліттями.

Значні зміни у ХХ столітті пережила Іспанія, яка впродовж століть була оплотом католицизму. Іспанія була чи не єдиною великою країною Європи, яку дві світові війни майже не торкнулися. Після втрати латиноамериканських колоній серед іспанців поширювалось політичне розчарування. Країна, в якій ніколи не заходило Сонце, тепер втратила більшість своїх закордонних володінь. В 1886 році народився король Альфонс XIII. Оскільки його батько помер до його народження, Альфонс XIII був проголошений королем у момент свого народження. Через його молодий вік він не міг керувати самостійно. Щоразу більшої сили набирали військові. В 1898 році розгорілась Іспаноамериканська війна, в якій Іспанія втратила Філіппіни і Кубу. Це завдало ще більшого удару політичній упевненості іспанців. В результаті, у 1931 році Альфонс XIII був позбавлений трону і перебрався до Риму, де помер у 1941 році. На тлі політичної нестабільності почали зростати впливи комуністів. Протистояння традиціоналістів і республіканців-соціалістів призвели до громадянської війни, в результаті якої в Іспанії була встановлена диктатура Франціско Франко. Франко дотримувався консервативних поглядів та підтримував гітлерівську коаліцію. Однак на початку Другої світової війни Іспанія була настільки виснажена громадянською війною, що Франко не міг надати Гітлеру суттєвої допомоги. Через те, що Франко підтримував Гітлера, Іспанія не зазнала шкоди від гітлерівської коаліції, а через те, що він не міг надати суттєву допомогу Гітлеру, Іспанія фактично залишилась осторонь бойових дій. Після закінчення війни Франко зумів примиритися із західними лідерами, провести демократичні реформи, ввести Іспанію в ООН і НАТО, та здійснити іспанське економічне диво, внаслідок якого Іспанія ввійшла до ряду найбагатших країн світу. В 1975 році Франціско Франко помер, залишивши заповіт про передачу владу законному королю Хуану Карлосу I, онуку Альфонса XIII. Хуан Карлос I правив до 2014 року, коли через похилий вік зрікся трону на користь свого

сина Філіпа VI. Іспанія належить до країн із найчисельнішим католицьким населенням. Сьогодні католиками є понад 32 мільйони іспанців, тобто 69.6% населення країни, що розміщує її на шостому місці серед країн світу з найбільшим католицьким населенням.

- **ВАТИКАН**

Окрім політично-історичних обставин, які вплинули на життя Церкви, Католицька Церква у XX столітті пережила низку важливих подій. Першою з них було утворення міста-держави Ватикан. Папська держава припинила своє існування в період об'єднання Італії за короля Віктора-Еммануїла II, а Папа Римський у той час став просто мешканцем Італії. Він зберіг за собою папські резиденції, а також статус суверенного суб'єкта міжнародного права, але не мав території. У міжнародній політиці Римська Курія виступала під назвою Святий Престол. Завоювання Риму Віктором-Еммануїлом II та ліквідація Папської держави впродовж багатьох десятиліть залишалось відкритим питанням. Врешті, згоди в цьому питанні вдалося досягнути аж у 1929 році, коли державний секретар Святого Престолу Кардинал П'єтро Гаспарі та Беніто Муссоліні підписали Латеранські угоди. Ці угоди визначали три важливі пункти: по-перше, Італія визнавала створення суверенної держави Ватикан із визначеною територією, надавала Ватикану гарантії безпеки, суверенності та недоторканності, а Святий Престол відмовлявся від претензій на території колишньої Папської держави; по-друге, між Святим Престолом та Італією укладався конкордат, який регулює їхні відносини; по-третє, Італія зобов'язувалась сплатити компенсацію за території ліквідованої Папської держави. Всі ці пункти дійсні до сьогодні. Держава Ватикан охопила території базилики Святого Петра, Ватиканського палацу, приміщень Римської Курії тощо. В такому стані Ватикан існує й до сьогодні.

- **ДРУГИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР**

Другою важливою подією в Католицькій Церкві став Другий Ватиканський Собор. В 1962-1965 роках з ініціативи Папи Івана XXIII відбувся Другий Ватиканський Собор. Католицька Церква потребувала внутрішніх змін. Останні вагомі реформи були проведені ще Тридентським Собором, який відбувався у

1545-1563 роках. За століття в Церкві накопичилось багато питань, які потребували вирішення та узгодження. В 1869-1870 роках з ініціативи Папи Пія IX був скликаний Перший Ватиканський Собор, який, однак, через франко-пруську війну був перерваний і не встиг провести реформ. Другий Ватиканський Собор став ареною масштабних реформ і нового самовизначення Церкви. В рамках цього Собору були ухвалені документи, які формували нову позицію Католицької Церкви у відношенні до інших християнських Церков і до інших релігій. Церква сформувала нове ставлення до політичних обставин і свого місця в сучасному світі. Собор провів численні внутрішні реформи. Була реформована літургія латинського обряду, богослужіння почали звучати національними мовами. Собор змінив роль мирян у Церкві. Після Собору миряни є не тільки пасивними спостерігачами богослужіння та управління Церквою, а їх активними учасниками. Також Собор реформував структуру Церкви і актуалізував необхідність нової кодифікації канонічного права. Впродовж століть у Церкві постійно з'являлися нові канони. Їх накопичення робило їх використання дуже незручним. Окрім цього, деякі канони втратили свою актуальність. Відповідно, Церква потребувала провести нову кодифікацію канонічного права, яка би враховувала всі норми, які зберігають свою актуальність, та відхилила ті норми, які застаріли. Робота над новою кодифікацією тривала довго, але дала добрі плоди. В 1983 році був проголошений Кодекс канонічного права (*Codex iuris canonici*), який регламентує життя римо-католиків, а в 1991 році був проголошений Кодекс Канонів Східних Церков (*Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*), який регламентує життя східних католиків. Після адміністративної реформи Католицької Церкви сформувалась сучасна структура Церкви. Главою Церкви, як і від моменту її заснування, є Папа Римський, в управлінні Церквою йому допомагає Римська Курія.

В Церкві було змінено управління структурами на регіональному рівні. Досі Папа призначав єпископів одноосібно, на чолі Церкви в межах однієї країни стояли примаси, місцеві єпископи підпорядковувалися архієпископам, архієпископи – примасам, а примаси – Папі. Сьогодні в Католицькій Церкві ліквідований інститут примасів. Титул «примас» зберігся лишень подекуди як почесний. Натомість усі єпископи однієї держави чи округу

об'єднані в Єпископські конференції, в якій вони з-поміж себе обирають голову конференції. Так управління Церквою в межах окремої країни здійснюється колективним органом. Єпископів тепер призначає Папа не одноосібно, а у співдії з конференціями. Сьогодні в Європі діє 32 Єпископські конференції, в обох Америках – 24, в Африці – 35, в Азії – 17, в Австралії і Океанії – 4. Ще однією важливою зміною, яку пережила Католицька Церква у ХХ столітті, стала географія її поширення. Католицька Церква – єдина релігійна організація, яка впродовж століття кардинально змінила свою географію. На початку ХХ століття переважна більшість католиків мешкали у Європі. Місійна робота Церкви призвела до різкого збільшення католиків на інших континентах. В результаті, при тому, що кількість католиків в Європі збільшилась, процентна частка європейських католиків зменшилась. Сьогодні в Європі мешкає 26,38% всіх католиків світу. Майже половина (48,75%) всіх католиків світу мешкає в обох Америках. Саме тому найбільш католицькою частиною світу є вже не Європа, а Америка. В Африці мешкає 12,57% всіх католиків світу. В Азії (за винятком Близького Сходу, де домінують мусульмани) проживають 11,24% католиків. На Близькому Сході католиків мало – тут мешкають лишень 0,27% усіх католиків світу. В Австралії та Океанії, які мають мало населення, мешкають 0,72% католиків світу. Така континентальна особливість відображається й у статистиці за країнами. Найбільше католиків мешкають у Бразилії; тут їх майже 127 мільйонів. На другому місці після Бразилії перебуває Мексика; тут мешкає майже сто мільйонів католиків. Третє місце займають Філіппіни, де католиків 85,5 мільйонів. На четвертому місці за кількістю католиків знаходяться Сполучені Штати; тут мешкає 71 мільйон католиків. І аж на п'ятому місці знаходиться європейська країна – Італія, де католиками є 50,5 мільйонів чоловік. Шосте місце займає Франція, де мешкає 44 мільйони католиків. Сьоме місце – Колумбія, де живуть 35 мільйонів католиків; восьме – Польща (понад 33 мільйони); дев'яте – Іспанія (понад 32 мільйони); десяте – Демократична Республіка Конго (майже 29 мільйонів). Цікавим є факт поширення католицизму на Далекому Сході. Сьогодні в Індії проживають понад 19 мільйонів католиків, що розміщує її на 19-му місці серед країн світу за кількістю католиків. В Китаю проживають майже 10 мільйонів католиків, і він займає

22-ге місце. Кількість католиків на Близькому Сході продовжує збільшуватися.

- ДРУГИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР

У ХХ століття Католицька Церква ввійшла під проводом Папи Лева XIII (граф Вінченцо Джоакіно Печчі, 1810-1903), понтифікат якого тривав у 1878-1903 роках. Папа Лев XIII керував Церквою в період важких перетрубацій кінця XIX століття. Він був найбільшим опонентом Отто фон Бісмарка в період Kulturkampf. Він – автор 86 енциклік, у яких висловив позицію Церкви з багатьох наболілих питань. Енциклікою *Aeterni Patris* (1879 рік) Папа дав початок неосхоластиці в католицьких богослов'ї і філософії. Енциклікою *Regum Novarum* (1891 рік) Папа дав початок дискусії про соціальні проблеми, підняв питання гноблення робочих, соціального захисту злидених тощо. В історію України Лев XIII увійшов тим, що вперше висловив ідею піднесення Галицької митрополії (Українська Греко-Католицька Церква) до рівня Патріархату, але цій мрії Папи і українського народу не судилося здійснитися через опір польських і угорських політиків. В 1903-1914 роках Папою був Святий Пій X (Джузеппе Мелькіоре Сарто, 1835-1914). Його правління ознаменувалось суперечкою з французьким урядом навколо законів про відділення Церкви і держави у Франції. Другою проблемою, яка стала важливою темою діяльності Папи, був модернізм. Пій X стояв на консервативних позиціях і осуджував модернізм. У 1914-1922 роках тривав понтифікат Папи Бенедикта XV (Джакомо маркіз де ла К'єза, 1854-1922), який управляв Церквою під час Першої світової війни. Папа Пій XI (Акілле Ратті, 1857-1939) очолював Церкву у 1922-1939 роках. Він увійшов в історію як критик режиму Муссоліні. Папа Пій XII (Еудженіо Пачеллі, 1876-1958) очолював Церкву у 1939-1958 роках, тобто під час Другої світової війни. Святий Іван XXIII (Анджело Джузеппе Ронкаллі, 1881-1963) очолював Церкву 1958-1963 роках. Він скликав Другий Ватиканський Собор. Блаженний Павло VI (Джованні Монтіні, 1897-1978) перебував на папському престолі у 1963-1978 роках. Він завершив Другий Ватиканський Собор, розпочатий його попередником, почав впровадження в життя постанов Собору, а також був першим Папою, який об'їхав усі континенти. Папа Іван-Павло I (Альбіно Лучані, 1912-1978) очолював Церк-

ву лишень 33 дні. Святий Іван-Павло II (Кароль Юзеф Войтила, 1920-2005) очолював Церкву у 1978-2005 роках. Він був першим Папою-слов'янином, і першим Папою, котрий не був італійцем, з XVI століття. Цей Папа запам'ятався численними енцикліками, найбільшою серед усіх Пап кількістю пастирських подорожей, активною участю у демократизації соціалістичних країн Східної Європи. Він був першим Папою, який відвідав Україну. У 2005-2013 роках тривав понтифікат Папи Бенедикта XVI (Йозеф Алоїс Ратцінгер, народжений у 1927 році), який є німцем. Він ввійшов в історію як видатний богослов і як перший Папа в історії, який добровільно покинув папський трон. У 2013 році Церкву очолив Папа Франциск (Хорхе Маріо Бергольйо, народжений у 1936 році). Оскільки Папа походить з Аргентини, він є першим понтифіком, який народився і до обрання жив за межами Європи. Обрання Папою неєвропейця є логічним наслідком географічних змін, які відбулися в Католицькій Церкві у XX столітті.

3.5. КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ

Регіоном найбільш масштабного поселення католиків за межами Європи є Латинська Америка. Тут Католицька Церква розвинулась унаслідок іспанської колонізації. Після Великих географічних відкриттів Іспанія почала колонізацію Мезоамерики, в якій у той час діяла Імперія ацтеків. Колонізацією Мезоамерики керував іспанський офіцер Ернан Кортес. Незважаючи на незначну кількість військових, які знаходились у підпорядкуванні Кортеса, він зумів швидко здолати ацтеків. Головною причиною його успіху була підтримка індіанців, які бачили в іспанцях спасіння від тиранії і жорстокості ацтеків. У 1522 році іспанський імператор Карл V призначив Кортеса губернатором завойованих земель. У 1535 році іспанський уряд провів реформу колоній, створивши віце-королівство Нова Іспанія, до складу якого ввійшли території сучасних Мексики, Куби, Гватемали, Беліза, Нікарагуа, Сальвадора, Коста-Ріки, частини США, Філіппін та низки островів у Тихому океані і Карибському морі. Першим віце-королем став Антоніо де Мендоса-і-Пачеко. Столицею Нової Іспанії було місто Мехіко. Завдяки іспанській колонізації до Нової Іспанії потрапила європейська освіта, медицина, техніка тощо. Головну

роль у розвитку культури відіграла Католицька Церква. Ситуація Нової Іспанії залишалася незмінною аж до Наполеонових війн. У 1807 році Наполеон анексував Іспанію. Через французьку окупацію іспанський уряд не міг належно слідкувати за своїми колоніями. Як наслідок, у 1810 році католицький священник Мігель Ідальго-і-Костія проголосив незалежність Мексики. Цей акт відбувся у маленькому містечку Долорес і не мав політичного значення, проте надихнув мексиканців на боротьбу за незалежність і національно-визвольну війну, яка тривала до 1821 року. У 1821 році війська повстанців ввійшли в Мехіко, а іспанці визнали незалежність нової країни. В Мексиці був сформований тимчасовий уряд, який проіснував недовго. У травні 1822 року Августин де Ітурбіде здійснив переворот і проголосив себе імператором Мексики. Вже у грудні 1822 року відбувся заколот, лідером якого став Антоніо Лопес де Санта-Анна. Під тиском заколотників імператор у березні 1823 року зрікся трону і покинув Мексику. В 1824 році був обраний перший президент Мексики Гвадалупе Вікторія, який керував країною до 1828 року, коли його змінив Вісенте Герреро. В політичних колах Мексики велась гостра боротьба між консерваторами і лібералами. Вікторія був консерватором, а Герреро – лібералом. Він був президентом менше року, проте встиг за цей час відмінити рабство та провести реформи. В грудні 1829 року в Мексиці відбувся черговий переворот, який скинув Герреро, а в 1833 році главою держави став Антоніо Лопес де Санта-Анна, який встановив диктатуру, котра протривала 22 роки. В межах країни правління Санта-Анни було успішним; він розвинув економіку та звільнив її від колоніальних залишків. Але в зовнішній політиці Санта-Анна не був успішним політиком. Він втягнувся у війну зі США, внаслідок якої від Мексики до США перейшли штати Арізона, Каліфорнія, Колорадо, Невада, Нью-Мексико, Техас і Юта. В 1855 році Санта-Анна втратив владу, а главою країни став Беніто Хуарес.

• ЦЕРКВА В МЕКСИЦІ

Весь цей час Католицька Церква відіграла провідне місце в житті Мексики. Вона володіла школами і лікарнями, притулками і сиротинцями. Отримавши ще в період Нової Іспанії у володіння численні землі, Церква розвивала сільське господарство, відіграючи роль головного чинника стабілізації економіки

країни. Після повалення Нової Іспанії нові уряди продовжували підтримувати Церкву. З приходом до влади ліберала Хуареса ситуація змінилась. Він провів низку реформ, якими ліквідував всі привілеї духовенства та конфіскував усі церковні землі і нерухомість, окрім храмів і помешкань монахів. Церква, втративши землі, не змогла підтримувати економіку країни. Це призвело до зубожіння населення та кровопролитної громадянської війни, яка розпочалась у 1858 році і тривала три роки. У цій війні США підтримували Хуареса, а Іспанія, Франція та Британія – опозицію. Під час війни Хуарес проголосив закони, якими Церква була відділена від держави. Через порушення економічного балансу країни та громадянську війну Мексика збідніла, її зовнішній борг виріс, а повертати його не було чим. У 1861 році уряд Мексики припинив виплату зовнішнього боргу. Це викликало обурення Британії, Франції та Іспанії, які вимагали вчасного повернення своїх грошей. Врешті війська цих трьох країн ввійшли на територію Мексики, щоби компенсувати свої збитки. У США в той час тривала громадянська війна, і вони не могли втручатися у справи Мексики. У 1864 році з підтримкою французької армії в Мексиці була проголошена монархія, а її імператором став Максиміліан Габсбург. Правління імператора було бездарним. Щоби примиритися з лібералами, він не відмінив законів Хуареса. В результаті з лібералами він так і не примирився, але й консерватори відвернулись від імператора за його нерішучість. У 1866 році Наполеон III Бонапарт відкликав з Мексики французьку армію, яка йому була потрібна в Європі, а вже у 1867 році в Мексиці почалось нове повстання, внаслідок якого імператора Максиміліана скинули і розстріляли. До влади повернулись ліберали на чолі з Хуаресом. У 1872 році, коли Хуарес помер, президентом став Себастьян Лардо де Техада, а в 1876 році його змінив Порфіріо Діас, який правив країною до 1911 року. Діас зумів досягти компромісу як із консерваторами, так і з лібералами, та налагодити економіку. Він відмінив деякі закони Хуареса, чим завоював підтримку Церкви, а також дав Церкві можливість знову забезпечити гуманітарний сектор. Держава знову зуміла сплачувати зовнішній борг. В 1910 році в Мексиці почалась селянська революція, внаслідок якої Діас покинув країну. Главою країни став Франциско Мадера, який намагався побудувати демократію, до якої країна була неготовою. Після 15-ти місяців

правління Мадеру скинули, а владу захопив військовий диктатор Вітторіано Уерта, якого скинули у 1917 році, а президентом Мексики став Венустіано Карранса де ла Гарса, якого вбили у 1920 році. Загальний хаос у країні тривав до 1940 року, коли у країні сформувалась стабільність. З настанням ладу Католицька Церква в Мексиці отримала відносний спокій. Закони про відділення Церкви і держави продовжують діяти, але Церква може вільно вести свою діяльність. Сьогодні католиками є 82,7% населення країни.

• ЦЕРКВА НА КУБІ

Ситуація на Кубі після розпаду Нової Іспанії складалася по-іншому, ніж у Мексиці. Куба залишалася іспанською колонією аж до 1898 року, коли, за результатами Іспано-американської війни, Іспанія відмовилася від Куби. Острів опинився під протекторатом США і перебував у такому статусі до 1902 року. Після офіційної відмови США від протекторату над Кубою, американці продовжували контролювати економічні процеси і зовнішні відносини країни. В 1940 році президентом Куби став Рубен Фульхенсіо Батіста-і-Сальдівар, який встановив у країні диктатуру. В 1959 році він був вимушений покинути країну, в якій розгорілась комуністична революція, внаслідок якої владу отримав комуністичний диктатор Фідель Кастро. Релігійна ситуація на Кубі завжди була складною. Під час іспанського володіння на острові продовжували існувати індіанські релігії. Африканські раби принесли сюди свої вірування. Окрім цих релігій, на Кубі розвивалися синкретичні вірування. Втім, переважна частина населення країни були католиками. Комуністична диктатура завдала великого удару Церкві. Сьогодні католиками є тільки 39% населення країни.

• ЦЕРКВА В АРГЕНТИНІ І ЧИЛІ

В Південній Америці іспанці встановили своє панування у XVI столітті. В 1534 році король підписав укази про створення чотирьох іспанських колоній на території материка: Нова Кастилія, Новий Толедо, Нова Андалузія і Новий Леон. Ці колонії простягались рівними за шириною смугами зі сходу на захід, розділяючи весь материк, за винятком найбільш східних територій, які належали Португалії. У 1542 році король підписав

грамоту, якою об'єднав ці чотири колонії в одне віце-королівство Перу. Так, на території Латинської Америки виникли два іспанські віце-королівства – Нова Іспанія і Перу. Віце-королівство Перу втратило частину своїх володінь, відвойованих Португалією, та проіснувало з територіальними змінами до 1824 року. Внаслідок Наполеонових війн, які послабили іспанську корону, в Латинській Америці почались національно-визвольні війни. На території віце-королівства почались повстання. В 1824 році віце-королівство припинило своє існування, а іспанські колонії в Південній Америці отримали незалежність. Мапа колишнього віце-королівства багаторазово змінювалась, врешті утворивши сучасний територіальний поділ. У 1826 році з'явилась Аргентина. У 1930-1943 роках країна пережила «безславну декаду», тобто військовий авторитаризм. В 1943 році у країні була встановлена військова хунта, при якій був розпущений парламент, а вся влада опинилася у руках групи офіцерів. Поразка Аргентини Британії у Фолклендській війні змусила останнього військового диктатора Леопольдо Фортунато Гальтієрі Каstellі покинути владу. Відтоді Аргентина будує демократичну і правову державу. Католицька Церква в Аргентині не переживала важких періодів. Від часу іспанської колонізації і до сьогодні католицизм є найчисельнішою релігією Аргентини. Сьогодні католиками є 66% населення країни. В той же час, що й Аргентина, незалежність отримала Чилі. Оскільки в Чилі не було багатих покладів корисних копалин, тут селилися тільки найбідніші мігранти з Іспанії. На цій території іспанці швидко змішалися з корінним населенням. Тому тут переважають метиси. В середині XIX століття до Чилі прибули численні мігранти з Німеччини. В 1970 році президентом Чилі став марксист Сальвадор Альєнде Госсенс. Він провів масштабні реформи, внаслідок яких були знищені великі сільськогосподарські підприємства. Соціалізм Альєнде вже в 1973 призвів до перевороту та приходу до влади військової хунти Августо Піночета. Аж у 1990 році Чилі перейшла до демократичних форм державного управління. Попри всі політичні перипетії Чилі зберегла свою традиційну релігійність. 54% мешканців країни є католиками, а 14% протестантами різноманітних деномінацій.

Сучасний Уругвай був територією постійних протистоянь Іспанії та Португалії. Коли іспанські колонії в Латинській Америці

почали виборювати незалежність, Уругвай став частиною територій, підконтрольних Буенос-Айресу. Однак серед уругвайців сформувалась група політиків, які відстоювали автономні права. Лідером уругвайський борців за автономію був Хосе Гервасіо Артїгаса (1764-1850). В 1810-1820 роках Артїгаса очолював національно-визвольний рух в Уругваї. Аргентинський уряд відчув свою неспроможність втримати Уругвай, а в 1816 році Уругвай, зі згоди Буенос-Айреса, був анексований Бразилією. Артїгаса оголосив про прагнення повної незалежності країни, і почав вести боротьбу проти Бразилії. В 1820 році він програв війну, покинув політику і переселився до Парагваю, де прожив до кінця життя, не втручаючись у політику. У 1825 році Аргентина змінила свою політику щодо Уругваю і вирішила повернути його у свої володіння, відібравши його від Бразилії. Ці претензії спричинили аргентинсько-бразильську війну, яка виснажила обидві країни настільки, що в жодній з них не залишилось сил боротися за Уругвай. За участі Британії між Аргентиною і Бразилією був укладений мирний договір, відповідно до якого Уругвай отримав незалежність. В 1830 році в Уругваї була прийнята перша конституція. Після отримання незалежності, в Уругваї почалися жорсткі протистояння поміщицьких кланів, які нерідко переростали у збройні конфлікти. Лідери конкуруючих сторін постійно просили про підтримку то Бразилію, то Аргентину. Тому незалежність Уругваю від цих країн залишалася відносною. У країні сформувалися дві партії – консервативна партія Бланко і ліберальна партія Колорадо, які боролися між собою, неодноразово спричинюючи збройні конфлікти. На тлі внутрішніх протистоянь у країні регулярно виникала диктатура. Сьогодні Уругвай є незалежно і демократичною країною. З 1916 року в Уругваї Церква і держава розділені. Країна зазнала численних впливів соціалізму та секуляризму, внаслідок чого кількість католиків у ХХ столітті зменшилась. Сьогодні католиками вважають себе 41,7% уругвайців, а протестантами – 9,9% мешканців країни. 23,2% населення стверджують, що вірять у Бога, але не належать до жодної релігії. 17,2% вважають себе атеїстами або агностиками.

• ЦЕРКВА В ПАРАГВАЮ

Історія Парагваю є унікальною. Ця територія до середини XVI століття перебувала у складі іспанського віце-королівства Перу. В 1609 році в Парагваю почали діяльність єзуїти. Вони поставили собі за ціль врятувати індіанців від асиміляції та культурного вимирання. З цією ціллю єзуїти домоглися в іспанського уряду виділення території, на якій індіанці отримають повну свободу. В 1617 році уряд виокремив Парагвай в автономний округ, управління яким було передане єзуїтам. Саме завдяки діяльності єзуїтів Парагвай став територією, на якій індіанцям вдалося вижити в найбільшій кількості. Діяльність єзуїтів та організація індіанської автономії викликали побоювання іспанського уряду, який остерігався сепаратизму. В 1768 році іспанці прогнали єзуїтів з Парагваю та заборонили їхню діяльність, але позитивний слід єзуїтів у цій країні залишився. Парагвай відрізнявся від інших іспанських колоній, і коли в Латинській Америці розпочався національно-визвольний рух, парагвайці чітко проголосили своє бажання розвиватися поза зв'язком з Іспанією та латиноамериканськими країнами. В 1811 році Парагвай проголосив незалежність. В 1842 році у країні було скасоване рабство, а в 1848 році була підтверджена рівноправність креолів (іспанських колонізаторів) та індіанців. Втримати свою незалежність було нелегко. В 1866-1870 роках війну проти Парагваю почали Аргентина, Бразилія і Уругвай. Ця страшна війна не знищила країни, але завдала їй непоправних втрат. Парагвай втратив 80% населення і 50% території. Економіка країни була настільки підірвана, що Парагвай так і не зміг оговтатися від втрат. Парагвайці, які вижили у війні, страшенно зубожіли. Все це спричинило політичну нестабільність і постійні диктатури, а економіка опинилася в руках іноземних корпорацій. У Другій світовій війні Парагвай зберігав нейтралітет, але після закінчення війни надав притулок гітлерівцям. Тільки в кінці XX століття Парагвай почав побудову демократичної і правової держави та відродження економіки. Завдяки праці єзуїтів у XVIII столітті Парагвай досі зберігає дві офіційні мови: іспанську і гуарані, при цьому 70% населення є двомовними. 90% населення країни – католики.

• ЦЕРКВА В БОЛІВІЇ І ПЕРУ

Болівія, яка межує з Парагваем, пройшла типовий для латиноамериканських країн шлях до незалежності. В 1809 році мешканці цього регіону, який у той час іменувався Верхнє Перу, почали національно-визвольну боротьбу. В 1825 році Болівія проголосила незалежність, а її президентом-протектором став Симон Болівар, у честь якого й була перейменована країна. Однак, уже в 1828 році болівійські повстанці прогнали з країни армію Болівара та відмовились від вступу у Велику Колумбію. Відтоді й до сьогодні Болівія переживала численні політичні перевороти, військові хунти, диктатуру, економічну залежність і бідність. Утім Болівія залишається унікальною в етнографічному та культурному планах. Половина населення є індіанцями, а інша половина креолами і метисами. Діяльність католицьких місіонерів серед індіанців Болівії була дуже успішною ще в період іспанської колонізації. Внаслідок цієї діяльності Католицька Церква є найбільшою релігійною організацією країни. Сьогодні 76% населення Болівії є католиками, 17% протестантами, і тільки 1% населення належать до інших релігій. Невіруючими себе вважають лише 5% населення країни. Перу є однією з найбільш католицьким населенням країною Латинської Америки. Її історія мало відрізняється від історії інших колишніх іспанських колоній. В минулому на території Південної Америки існувало іспанське віце-королівство Перу, але сучасне Перу є тільки невеликою частиною віце-королівства. Столицею віце-королівства було місто Ліма, яке сьогодні є столицею Перу. В 1551 році в Лімі був створений Університет Сан-Маркос – найстарший університет в Америці. Коли в інших латиноамериканських країнах почались війни за незалежність, Перу не поспішала брати в них участь. Навпаки, в Перу зберігалась вірність іспанській короні і не було власних значних спроб проголосити незалежність. У 1821 році в Перу вступила армія аргентинського генерала Хосе де Сан-Мартіна, який здолав іспанську адміністрацію силою своєї армії, а не силою перуанців. В цьому ж році він проголосив незалежність Перу і став його першим президентом. В 1824 році в Перу ввійшла армія Симона Болівара і країна опинилась у вимушеній федерації з Болівією. Остаточна незалежність і реформи відбулись аж в період президенства Рамона Кастильї, який

перебував на посту глави держави у 1845-1851 і 1854-1862 роках. Він відмінив рабство, утвердив права індіанців, сприяв імміграції тощо. Але водночас Кастилья обмежив права Католицької Церкви. ХХ століття в Перу – це час політичної нестабільності. Комуністичний режим, військові хунти, диктатури тощо стали звичними для країни. Сьогодні католиками є 85-90% населення країни. В 1671 році Папа Климент Х канонізував Святу Розу з Ліми (1586-1617), а в 1962 році Папа Іван ХХІІІ канонізував Святого Мартина де Поррес Веласкеса (1579-1639), які стали символами духовності перуанців.

• ЦЕРКВА В ЕКВАДОРІ, КОЛУМБІЇ І ВЕНЕСУЕЛІ

Історія Еквадору також є типовою для колишніх іспанських латиноамериканських колоній. Впродовж тривалого часу терени сучасного Еквадору входили у склад віце-королівства Перу. В 1809 році у колонії спалахнула національно-визвольна боротьба, яка призвела до проголошення незалежності Еквадору, але владу в країні відразу ж захопила військова хунта. В 1812 році іспанські війська знову завоювали Еквадор, скинули хунту і навели лад у країні. В 1822 році Еквадор завоювали війська Великої Колумбії під проводом Симона Болівара. Аж у 1830 році Еквадор звільнився від Великої Колумбії і отримав остаточно незалежність. Після досягнення незалежності країна потрапила в політичну і економічну нестабільність, унаслідок яких в Еквадорі регулярно виникали диктатури і військові хунти. Релігійність мешканців Еквадору є високою. 81,5% населення країни є католиками. Після досягнення незалежності Католицька Церква в Еквадорі отримала більші преференції, аніж мала у віце-королівстві Перу. В 1899 році була ухвалена Конституція Еквадору, відповідно до якої католицизм оголошувався державною релігією країни. Церква забезпечувала країну освітою і медициною. В 1899 році ліберальний уряд змінив конституцію. Новий основний закон однаково толерував усі релігійні організації. Втім Церква до сьогодні продовжує свою активну діяльність на релігійному та гуманітарному поприщах. Колумбія відіграла особливу роль у національно-визвольній боротьбі латиноамериканців. Лідером повстанців у цьому регіоні Латинської Америки став Симон Болівар (Simón José Antonio de la Santísima Trinidad Bolívar y Ponce y Palacios y Blanco, 1783-1830). В 1810 році він розгромив

іспанські війська, а в 1819 році Болівар оголосив про створення незалежної федеративної республіки Велика Колумбія, до складу якої входили сучасна Колумбія, Еквадор і Венесуела. Він став її першим президентом. В 1830 році Болівар помер, і створена ним федерація розділилася. В 1903 році зі складу Колумбії виїшла Панама, і країна набрала сучасних територіальних обрисів. У 1851 році в країні було скасоване рабство. Найбільшою бідю Колумбії стала мафія наркоторговців, які не тільки звели країну до зубожіння, а й страшенно зіпсували її міжнародний імідж. В 1990-х роках уряд країни провів масштабні заходи для викорінення виробництва і торгівлі кокаїном. У ХХІ століття Колумбія ввійшла у стані громадянської війни. З усіх латиноамериканських країн Колумбія найдовше зберегла конституційну норму про державну Церкву. Католицька Церква мала статус державної до 1991 року. Нова конституція забезпечує всім релігіям рівні права. Однак більшість шкіл, вищих навчальних закладів, сиротинців, лікарень тощо належить Католицькій Церкві. Усунення Церкви з цих сфер означало би гуманітарну катастрофу для країни. 70,9% населення країни є католиками. Після розпаду Великої Колумбії у 1830 році утворилась незалежна Венесуела, назва якої означає «Мала Венеція». Після отримання незалежності у Венесуелі панували військові диктатури, які тривали до 1835 року. В 1913 році у Венесуелі були відкриті великі поклади нафти, а зріст ціни на нафту після Другої світової війни зробили Венесуелу одним із найбільших експортерів нафти у світі та різко збільшили статки країни і її населення. В цей час військові були усунені від політичної влади. Ромуло Бетанкур, який був президентом у 1945-1948 і 1959-1964 роках, був першим главою Венесуели, який не походив із військових кіл. У 1961 році була прийнята сучасна конституція країни. В 1998-2013 роках президентом Венесуели був соціаліст Уго Чавес, який провів значні соціальні реформи країни. Венесуела є католицькою країною і толерує всі релігії, які діють на її території. 71% населення країни є католиками.

• ЦЕРКВА У БРАЗИЛІЇ

Бразилія вирізняється з усіх країн Латинської Америки. Це – єдина країна континенту, яка в минулому була колонією Португалії; всі інші країни Латинської Америки були іспанськими ко-

лоніями. Сьогодні в Латинській Америці тільки в Бразилії державною мовою є португальська, на відміну від інших латиноамериканських країн, у яких державною є іспанська. Бразилія після португальської колонізації стала частиною португальського культурного простору. Головну роль у культурному становленні Бразилії, як і інших латиноамериканських територій, відіграла Католицька Церква. Переломним моментом в історії Бразилії, як і в історії всіх європейських та латиноамериканських країн, стали Наполеонівські війни. Однак їхня роль в історії Бразилії кардинально відмінна від ролі в історії іспанських колоній в Америці. Якщо в іспанських колоніях Наполеонівські війни спричинили початок національно-визвольної боротьби, то у Бразилії вони дали початок становлення власної державності у тісному союзі з Португалією. В 1808 році Наполеон I наніс удар Португалії. Щоби врятувати життя, португальська королева Марія I Благочестива (Maria de Bragança) та її син, наступний король Жуан VI, виїхали з країни і тимчасово перенесли свій осідок у колонії. Це перший і єдиний випадок в історії, коли монарх і уряд переїхав з метрополії до колонії. Новою резиденцією королеви стало місто Ріо-де-Жанейро у Бразилії. В 1816 році королева Марія померла у Бразилії, а трон успадкував її син Жуан VI Клемент (João o Clemente). Після падіння режиму Наполеона, король Жуан не поспішав повертатися до Португалії, а управління країною здійснював з Ріо-де-Жанейро. Аж у 1821 році він повернувся до Лісабону. Однак перед своїм від'їздом король Жуан проголосив Бразилію незалежною імперією, а в 1822 році її першим імператором став син Жуана Педру I. В 1826 році король Жуан помер і Педру I став також королем Португалії під іменем Педру IV. У Бразилії ніколи не відбувалась національно-визвольна боротьба. Її статус піднімали самі португальські королі. Фактично, Бразилія від 1822 року є незалежною країною, яка перебувала у персональній унії з Португалією. Правління імператора Педру було нетривалим; імператор помер у 1834 році у 35-літньому віці від туберкульозу. Його ліберальні та антиклерикальні погляди стали причиною серії громадянських війн у Португалії, відомих як Ліберальні війни і тривали вони у 1828-1834 роках. У цих війнах зіткнулися ліберали, які підтримували Педру, та консерватори, які підтримували його брата Мігеля. На відміну від Марії I і Жуана VI, які були щирими католиками, Педру I був ан-

тиклерикалом. Він у 1834 році, тобто відразу ж після перемоги у Ліберальних війнах, розпустив чернечі ордени та обмежив права Церкви. Ліберальні реформи імператора викликали спротив не тільки в Португалії, а й у Бразилії, де вони викликали сильні сепаратистські настрої. Через ці настрої Перду I у 1831 році був змушений зректися трону на користь свого шестилітнього сина Перду II. Політика Перду II була більш помірною, ніж політика його батька, і принесла Бразилії великі зміни. В час його правління до Бразилії прибули численні мігранти з Європи, які принесли зі собою новітні технічні здобутки. В 1871 році імператор видав «Закон вільного лона», який зробив важливий крок до відміни рабства. Відповідно до цього закону, діти, які народжувалися у рабині, ставали вільними. В 1888 році імператор повністю відмінив рабство. Дії імператора спричинили інтенсивну індустріалізацію країни та швидкий розвиток промисловості. На тлі економічного розвитку набирали значущості нові сили, які прагнули посилення своєї політичної влади. Врешті, це призвело до перевороту в 1889 році під проводом маршала Мануела Деодору да Фонсека. Імператор під час перевороту поступив не ймовірно благородно. Він не бажав громадянської війни і кровопролиття. Щоби уникнути цих бід, він зрікся трону і покинув країну. Бразилія була проголошена федеративною республікою, а її першим президентом став Мануел Деодору да Фонсека. В подальшому Бразилія розвивалась як демократична країна, хоч і переживала значні економічні та політичні кризи.

В період португальської колонізації Католицька Церква була офіційною релігійною організацією Бразилії. Коли Бразилія стала незалежною імперією, Католицька Церква зберегла свій офіційний статус. Церква виконувала не тільки релігійну, а й важливу соціальну функцію. Церква активно захищала права індіанців і всіх обездолених, піклувалася лікарнями і школами, дбала про правовий захист населення. Інколи гуманітарна діяльність Церкви йшла всупереч із політичними і економічними інтересами уряду. Особливо важливу роль у країні відігравали єзуїти. Коли в Європі почалась боротьба проти єзуїтів, вона швидко перенеслась на Бразилію. В 1782 році уряд заборонив діяльність єзуїтів, і взяв під контроль діяльність Церкви. Втім, уряд не боровся проти релігійності на загал. Церква активно вела свою релігійну і проповідницьку діяльність. Ціллю атаки

уряду була тільки політична і громадська активність Церкви. В 1889 році Бразилія стала республікою. В нових обставинах становище Церкви змінилось. В 1891 році були ухвалені закони про відділення Церкви від держави, позбавлення Католицької Церкви статусу офіційної і релігійну свободу. Незважаючи на нові законодавчі норми, бразильська культура залишилась повністю католицькою. Сьогодні населення країни становить 130 мільйонів осіб. З них 64,6% визнають себе католиками.

• ЦЕРКВА В ІНШИХ КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Менші країни Латинської Америки пережили схожі віхи історії, як і перелічені. Сьогодні у всіх країнах цього регіону Католицька Церква є найбільш чисельною релігійною організацією. В Белізі католиками є 51% населення, в Коста-Ріці – 78,7%, у Гватемалі – 56%, на Гаїті – 83,5%, в Гондурасі – 69,1%, в Нікарагуа – 71,3%, в Панамі – 82,2%, в Пуерто-Ріко – 64%, в Домініканській Республіці – 68,8%, у Сальвадорі – 60,4%. На загал, 69% населення Латинської Америки є католиками і 17% є протестантами. В цьому регіоні світу складалась непроста ситуація: Латинська Америка була неймовірно піддатливою політичній нестабільності і диктатурам. Злидні спричинили популярність комуністичних ідей. Комунізм навіть вплинув на міркування латиноамериканських богословів, що дало початок «богослов'ю визволення». Присутність Католицької Церкви в Латинській Америці відіграла особливу історичну роль. Благодійність і милосердя, проповідувані католиками, дали можливість індіанцям виживати в нових умовах. Саме тому в багатьох країнах Латинської Америки індіанці вільно живуть до сьогодні, на відміну від протестантської Північної Америки, де індіанці були майже повністю винищені. В Латинській Америці знаходяться дві країни з найчисельнішим католицьким населенням у світі. Зі всіх країн світу найбільше католиків мешкає у Бразилії, а другою країною світу за кількістю католиків є Мексика. Третьою країною світу за кількістю католиків є Філіппіни, які, хоч і не знаходяться в Латинській Америці, але в час іспанського панування входили до віце-королівства Нова Іспанія.

3.6. ЄРАРХІЯ ЦЕРКВИ

Впродовж двох тисячоліть християнства Церква виробила певні управлінські та єрархічні традиції. Першою християнською спільнотою були апостоли та учні, які гуртувалися навколо Ісуса Христа. Після Зіслання Святого Духа, апостоли почали свою проповідь у різних частинах світу. Навколо апостолів формувалися християнські спільноти. Оскільки апостоли багато подорожували, щоби в різних частинах світу звіщати Євангеліє, вони не залишались у новостворених общинах на тривалий час. Покидаючи общину, апостоли призначали провідників общини, які організовували богослужіння та продовжували проповідь. Керівників християнських спільнот, призначених апостолами, називали *єпископами* (ἐπίσκοπος – наглядач). Оскільки апостоли обходили багато міст, і повсюди засновували спільноти, то кожен апостол поставляв багато єпископів. Община, яка організовувалась під проводом одного єпископа, тобто найменша одиниця Церкви, називалась *парафія* (παροικία – сусідство). Завданням єпископа було організовувати життя парафії, очолювати літургію та проповідувати. Христос і апостоли багато уваги присвячували служінню нужденним. Їхній приклад став базовим взірцем поведінки християн. Коли церковні общини розростались, то апостоли побачили, що одна людина не може охопити всі аспекти церковного життя. Тому вони вирішили розділити обов'язки, і призначити спеціальних людей, які би відповідали за благодійність. Їх називали *дияконами* (διάκονος – служитель). В ранній Церкві сформувалась традиція, що єпископ очолює всю християнську громаду одного міста. Однак, коли християн ставало багато, то один єпископ не міг забезпечити їм належну духовну опіку. З цієї причини єпископи почали призначати собі помічників, завданням яких було допомагати єпископу у виконанні його обов'язків: літургія, проповідь та управління. Цих помічників, яких називали *пресвітерами* (πρεσβύτερος – старійшина), від якого походять німецьке слово *Priester*, французьке *prêtre*, англійське *priest*, або *єреями* (ἱερεύς – священник). Оскільки священники діють як помічники єпископа, то вони можуть виконувати свої функції тільки з благословення єпископа і виключно в межах, встановлених єпископом. Так у християнстві

сформувались три ступені священства: єпископ, священник і диякон, які залишаються незмінними й до сьогодні.

- СТРУКТУРА ЄПАРХІЇ

Церква розросталась і її структурні елементи змінювались, але триступеневий принцип духовенства залишався сталим. Зі зростом кількості християн, збільшувалась і кількість священників під владою одного єпископа. Коли на території управління одного єпископа діяло кілька або й багато храмів, то в кожен із них єпископ призначав священника, а сам служив у центральному храмі, який прийнято називати *катедральним собором*, оскільки в ньому знаходилась катедра (каθέδρα – сидіння), тобто місце перебування єпископа під час богослужінь. Зі зростом Церкви змінило своє значення й слово «парафія». Сьогодні парафією називають найменшу територіальну одиницю Церкви, на чолі якої стоїть священник. Священника, який очолює парафію, називають парохом. Під владою одного єпископа може знаходитися багато, і навіть декілька сотень парафій. Усю церковну територію, на чолі якої стоїть єпископ, і яка включає всі парафії, що підлягають єпископу, у Східній Церкві називають *єпархією* (ἐπαρχία), а в Західній – *дієцезією* (διοίκησις); обидва слова означають провінцію. Отже, Церква поділяється на єпархії, на чолі яких стоять єпископи, а єпархії поділяються на парафії, на чолі яких стоять священники. Ця загальна і незмінна структура в різних традиціях може мати різні доповнення.

Якщо парафія велика, тоді для її обслуговування єпископ призначає декілька священників. В такому випадку один із них стає парохом, тобто керівником парафії, а інші – *вікаріями* (vicarius – заступник). Якщо єпархія складається з багатьох парафій, або вони розкидані на великій території, то для кращого управління єпархією створюється проміжна ланка між парафією і єпархією, яку в Католицькій Церкві називають *деканатом* (decanatus – десятка), а в Православних Церквах слов'янських народів – *благочинням*. Священника, який очолює цю ланку, відповідно називають *деканом* або *благочинним*. В міру росту Церкви з'явилася потреба висвячувати священників, які отримували спеціальні служіння, не пов'язані з парафіями, наприклад душпастирство військових, лікарень, закладів освіти, в'язниць тощо. В міру потреби єпископи для удосконалення управління створюють в межах

епархій адміністративні установи – курії (*curia*) або управління, до складу яких входять священики з найрізноманітнішими завданнями (канцлер, економ, судді церковного трибуналу, архіваріус та інші). Також при єпископові, в міру потреби, можуть діяти найрізноманітніші дорадчі органи. Священики у Східній Церкві переважно одружені; в Західній Церкві обов'язковим є *целібат* (*caelebs* – нежонатий).

Вищим рівнем священства є єпископ. Він очолює епархію як базову структурну одиницю Церкви. Якщо епархія велика, і потребує кількох єпископів, тоді один із них керує епархією, і його називають *правлячим єпископом* або *єпископом-ординарієм* (*ordinarius*), а інші йому допомагають, і їх називають *єпископами-помічниками* або *вікарними єпископами*. Епархії об'єднуються в округи, які називають митрополіями (*μητρόπολη*). Главою митрополії переважно є єпископ найбільшої, найстаршої або найповажнішої епархії. Єпископ, який очолює митрополію, називається *митрополитом*. Центральну або найбільшу епархію митрополії називають *архиепархією* або *архидієцезією*. Отже, митрополія – це церковний адміністративний округ, який складається з архиепархії та епархій. Інколи архиепархії можуть існувати й незалежно від митрополій.

Християнська Церква не є монолітним адміністративним утворенням. В різних культурних регіонах формувалися власні Помісні Церкви з окремими обрядами та традиціями. Переважно Помісні Церкви формувалися навколо великих культурних центрів античності, християнські общини в яких засновували апостоли. На чолі Помісної Церкви стоїть *Патріарх* (Πατριάρχης). В межах Римської імперії в перші століття християнства сформувалися п'ять Патріархатів: Римський, Олександрійський, Антіохійський, Єрусалимський та Константинопольський. Ці п'ять Патріархатів склали *пентархію* (πενταρχία – п'ятірка) найдавніших Патріархатів. Після великої схизми (розколу Церкви) 1054 року, Константинополь перенісся на перше місце серед східних Патріархатів, оскільки саме в цьому місті знаходилась столиця Візантійської імперії. Відтоді адміністративні традиції Католицької та Православних Церков розвивалися окремо. У Православних Церквах главою Церкви є Патріарх. Патріархат поділяється на митрополії. У II тисячолітті кількість східних Патріархатів збільшилась, тобто з'явилися власні Патріархати в

Болгарії, Румунії, Сербії, Росії тощо. Кожен Патріарх є незалежним главою своєї Помісної Церкви. Своєрідним координатором контактів між Патріархатами є Константинопольський Патріарх.

В Католицькій Церкві сформувались власні управлінські традиції. Оскільки Католицька Церква, завдяки своїй активній місіонерській діяльності, стала не тільки найбільшою християнською конфесією, а й найбільшою релігійною організацією світу, кількість вірних якої кількаразово перевершила кількість вірних усіх Православних Церков, то управління Церкви вимагало чіткої та досконалої системи управління. На чолі Католицької Церкви стоїть Єпископ Риму, який носить титул Папа Римський. Папі підпорядковані всі католицькі єпархії. Єпархії об'єднані в митрополії, а митрополії об'єднані у церковні області. В більшості межі церковних областей співпадають із кордонами країн. Однак, якщо в якійсь країні мало єпархій, то в одній області можуть бути згруповані єпархії різних країн. На чолі церковної області від середньовіччя до середини ХХ століття стояв єпископ, який мав титул *Примас* (primas – перший). Відповідно, до титулу примаса входила назва країни, в межах якої поширювалась його влада. Примасом традиційно ставав архієпископ найбільшої архієпархії своєї області. Наприклад, Католицьку Церкву на території Священної Римської імперії очолював Примас Німеччини (Primas Germaniae), яким в час розквіту династії Габсбургів був князь-архієпископ Зальцбурзький; Примасом Англії та Уельсу був архієпископ Кентерберійський, оскільки цей єпископ очолює найдревнішу єпархію Англії. Після англіканського розколу титул Примас Англії залишився за головним єпископом Церкви Англії. В середині ХХ століття відбувся Другий Ватиканський Собор, який вніс деякі зміни в управління Церквою. Внаслідок цього, на чолі церковних областей були поставлені не окремі особи – Примаси, а колективні органи – Єпископські Конференції, до складу яких входять всі єпископи області. З-поміж себе члени кожної Єпископської Конференції обирають Голову. В кожній країні склались свої традиції щодо виборів Голови Єпископської Конференції. Так, в Австрії Головою Конференції, від моменту впровадження цієї посади, є архієпископ Відня, а в Німеччині – будь-який єпископ, який навіть не завжди є митрополитом (наприклад, у 1987-2008 роках Головою Німецької Єпископської

Конференції був Кардинал Карл Леманн, Єпископ Майнцький, а з 2014 року ним є Кардинал Райнгард Маркс, митрополит і архієпископ Мюнхенсько-Фрайзінзький).

- РИМСЬКА КУРІЯ

Папа Римський є також главою держави. В середньовіччі держава, сувереном якої був Папа, називалася Папська область, а сьогодні – *Місто Ватикан*, яке займає невелику територію в Римі. В офіційних документах Ватикан іменується *Святим Престолом* (Sancta Sedes). Як окремий суб'єкт міжнародного права, Святий Престол має дипломатичні відносини з різними країнами світу. З ціллю підтримки дипломатичних відносин Папа в різних країнах призначає *Апостольських Нунціїв* (Apostolic Nuncio), які виконують двояку функцію: державний посол Ватикану і церковний представник Папи. Для допомоги Папі у справах управління Церквою діє *Римська Курія* (Curia Romana), яку можна назвати урядом Католицької Церкви. Курія складається з відділів, званих *Конгрегаціями*. Їх є дев'ять: Конгрегація доктрини віри (Congregatio pro Doctrina Fidei), Конгрегація у справах єпископів (Congregatio pro Episcopis), Конгрегація Богослужіння і Дисципліни Таїнств (Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum), Конгрегація Східних Церков (Congregatio pro Ecclesiis Orientalibus), Конгрегація у справах канонізації святих (Congregatio de Causis Sanctorum), Конгрегація Євангелізації Народів (Congregatio pro Gentium Evangelizatione), Конгрегація у справах духовенства (Congregatio pro Clericis), Конгрегація у справах Інститутів Богопосвяченого життя і Товариств Апостольського життя (Congregatio pro Institutis vitae consecrate et Societatibus vitae apostolicae), Конгрегація католицьких інституцій, семінарій і навчальних закладів (Congregatio de Institutione Catholica de Seminariis atque Studiorum Institutis). Керівники Конгрегацій називаються *Кардиналами-Префектами* (cardinalis prefectus). До складу Римської Курії також входять дев'ять Папських Комісій, дванадцять Папських Рад, п'ять Міжвідомчих Комісій.

Судова гілка влади Святого Престолу представлена трьома трибуналами: *Апостольська Пенітенціарія* (Sacra Paenitentiaría), до компетенції якої входять питання відлучення від Церкви, спеціальні дозволи Апостольської Столиці та індульгенції; *Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури* (Supremum Tribunal

Signaturae Apostolicae), який є найвищим судовим органом Католицької Церкви і веде контроль над католицьким судочинством; *Апостольський Трибунал Римської Роти* (Tribunal Apostolicum Rotae Romanae), який є звичайним судом найвищої інстанції Католицької Церкви. Головною структурою Римської Курії є *Державний Секретаріат* (Secretaria Status), очолюваний Державним Секретарем Ватикану. До завдань Державного Секретаріату входить координація всіх структур Католицької Церкви, зовнішня політика Ватикану тощо. Фінансові і господарські справи Католицької Церкви належать до компетенції *Секретаріату у справах економіки* (Secretaria pro oeconomia).

Важливою структурою Католицької Церкви є *Колегія Кардиналів*. В процесі становлення управлінської системи Католицької Церкви ключовим питанням було удосконалення процедури вибору Папи. Для Церкви було надважливо захистити вибори Папи від будь-яких світських впливів. Найкращим вирішенням цієї проблеми стало утвердження окремої структури, якій було передано це завдання. Оскільки Папа Римський є Єпископом Риму, то в ранній Церкві його обирало духовенство Римської Єпархії. Сьогодні, коли Папа є главою всієї Католицької Церкви, природньо, що представники всіх її частин мають право голосу у виборах. Ці два аспекти (духовенство Римської Єпархії і представники всіх частин Церкви) були поєднані у встановленні інституту Кардиналів (cardinalis – головний). *Кардинал* – це найвищий титул в Католицькій Церкві, який дає право брати участь у виборах Папи. Сьогодні Кардиналами є найдостойніші єпископи з усієї Католицької Церкви. Але в пам'ять про те, що право вибору Папи передовсім належить духовенству Римської Єпархії, кардинальський титул пов'язує Кардинала з якимось із римським храмом. Де би не служив Кардинал, у документах про присвоєння титулу обов'язково вказується якийсь римський храм, який титулярно вважається його осідком. Тому повний титул звучить Кардинал Святої Римської Церкви (Cardinalis sanctae romanae Ecclesiae), де під «Римською Церквою» розуміється якийсь із храмів Риму. Так, колишній Глава Української Греко-Католицької Церкви Кардинал Любомир Гузар був Кардиналом Святої Римської Церкви Санта Софія на Віа Боччеа. Оскільки серед духовенства Риму, як і всюди, були єпископи, священники і диякони, то й Кардинали поділяються на Кардиналів-єпископів, Кардиналів-священників

і Кардиналів-дияконів. При цьому реальний сан у кардинальському титулі не відображається. Переважна більшість Кардиналів є єпископами, але мають титули Кардинала-священника або Кардинала-диякона. Усі Кардинали об'єднані в Колегію Кардиналів, діяльністю якої керує *Декан Священної Колегії* (Decanus Sacri Collegii), який є першим серед Кардиналів. Коли помирає Папа, то всі Кардинали світу, вік яких не перевищив 80 років, зобов'язані зібратися на *Конклав* (Conclave) – зібрання Кардиналів для виборів Папи. Засідання Конклаву завжди проводиться в Сикстинській капеллі в Римі.

Отже, за свою двохтисячорічну історію Церква сформувала строгу єрархію, яка ґрунтується на трьох ступенях священства: єпископ, священник і диякон. На кожному рівні наявний посадовий та титулярний поділ. Главою Католицької Церкви є Папа Римський, якому в управлінні Церквою допомагає Римська Курія. На чолі Православних Церков стоять Патріархи.

ЛІТЕРАТУРА

Accattoli, Luigi; Fischer, Heinz-Joachim; Hertzberg, Arthur. Johannes Paul II – Ein Papst für die Menschen. – München: Kneesebeck, 2004.

Alberigo, Giuseppe; Wittstadt, Klaus (вид.) Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzils (1959-1965). 5 Bände. – Mainz: Grünewald, Leuven: Peeters, 1997.

Albert, Hans. Joseph Ratzingers Rettung des Christentums: Beschränkungen des Vernunftgebrauchs im Dienste des religiösen Glaubens. – Aschaffenburg, 2008.

Allen, John L. Cardinal Ratzinger: The Vatican's enforcer of the faith. – Continuum, 2000.

Barth, Heinz-Lothar. Papst Johannes Paul II.: santo subito? Ein kritischer Rückblick auf sein Pontifikat. – Sanctus, 2007.

Bettazzi, Luigi. Das Zweite Vatikanum – Neustart der Kirche aus den

Wurzeln des Glaubens. – Würzburg: Echter, 2012.

Bettazzi, Luigi. Das Zweite Vatikanum – Pfingsten unserer Zeit. – Würzburg: Echter, 2002.

Bredeck, Michael. Das Zweite Vatikanum als Konzil des Aggiornamento. Zur hermeneutischen Grundlegung einer theologischen Konzilsinterpretation. – Verlag Ferdinand Schöningh, 2007.

Bühren, Ralf van. Kunst und Kirche im 20. Jahrhundert. Die Rezeption des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2008.

Dörmann, Johannes. Der theologische Weg Johannes Pauls II. zum Weltgebetstag der Religionen in Assisi. – Senden (Westfalen): Sitta, 1990-1998.

Englisch, Andreas. Johannes Paul II. Das Geheimnis des Karol Wojtyła. – Ullstein, 2003.

Englisch, Andreas. Johannes Paul II. Sein Leben in Bildern. – Hamburg: Weltbild, 2005.

Frossard, André. Fürchtet Euch nicht! Im Gespräch mit Johannes Paul II. – Neue Stadt, 1982.

Fux, Pierre-Yves. La main tendue. Jean-Paul II en Terre sainte. – Editions de L'Œuvre, 2011.

Heim, Maximilian H. Joseph Ratzinger – Kirchliche Existenz und existenzielle Theologie unter dem Anspruch von Lumen gentium. – Frankfurt: Peter Lang, 2005.

Herrmann, Horst. Benedikt XVI. Der neue Papst aus Deutschland. – Berlin, 2005.

Herrmann, Horst. Johannes Paul II. Wahrer Mensch und wahrer Papst. – Aufbau-Verlag, 2005.

Hesemann, Michael; Mari, Arturo. Johannes Paul II. Erbe und Charisma. – Sankt-Ulrich, 2011.

Huber, Georges. Johannes Paul I. Gottes strahlender Meteor. – Christiana-Verlag, 1979.

Huttenlauch, Eva. Die Porta della Morte an St. Peter von Giacomo Manzù und der Wandel päpstlicher Kunstpolitik durch das Zweite Vatikanische Konzil. – Regensburg, 2014.

Kissler, Alexander. Der deutsche Papst. Benedikt XVI. und seine schwierige Heimat. – Freiburg: Herder Verlag, 2005.

Klinger, Elmar. Armut – Eine Herausforderung Gottes. Der Glaube des Konzils und die Befreiung des Menschen. – Zürich: Benziger, 1990.

Klinger, Elmar; Zerfaß, Rolf (вид.) Die Kirche der Laien. Eine Weichenstellung des Konzils. – Würzburg: Echter, 1987.

Krätzl, Helmut. Das Konzil – ein Sprung vorwärts. Ein Zeitzeuge zieht Bilanz. 50 Jahre Zweites Vatikanisches Konzil. – Innsbruck: Tyrolia, 2012.

Krätzl, Helmut. Im Sprung gehemmt – Was mir nach dem Konzil noch alles fehlt. – SGabriel, 1999.

Kreiml, Josef. Christliche Antworten auf die Fragen der Gegenwart: Grundlinien der Theologie bei Papst Benedikt XVI. – Regensburg: Pustet, 2010.

Kuhn, Peter (вид.) Gespräch über Jesus. Papst Benedikt XVI. im Dialog mit Martin Hengel und Peter Stuhlmacher. – Tübingen: Verlag Mohr Siebeck, 2010.

Kummer, Regina. Albino Luciani, Papst Johannes Paul I. Ein Leben für die Kirche. – Styria, 1991.

Leitgöb, Martin. Dem Konzil begegnen. Prägende Persönlichkeiten des II. Vatikanischen Konzils. Mit einem Vorwort von Herbert Vorgrimler. – Kvelaer: topos plus, 2012.

Mai, Klaus-Rüdiger. Benedikt XVI. Joseph Ratzinger: sein Leben, sein Glaube, seine Ziele. – Lübbe, 2005.

Mynarek, Hubertus. Der polnische Papst. Bilanz eines Pontifikats. – Freiburg: Ahriman, 2005.

Nichols, Aidan. The Theology of Joseph Ratzinger. An Introductory Study. – T & T Clark, 1988.

Oder, Sławomir; Gaeta, Saverio. Darum ist er heilig. Der wahre Johannes Paul II. Erzählt aus der Sicht seines Postulators im Seligsprechungsprozess. – fe-Medienverlag, 2014.

Pesch, Otto Hermann. Das Zweite Vatikanische Konzil – Vorgeschichte, Verlauf, Ergebnisse, Nachgeschichte. – Würzburg: Echter Verlag, 1993.

Pfeiffer, Achim. Religion und Politik in den Schriften Papst Benedikt XVI. Die politischen Implikationen von Joseph Ratzinger. – Marburg: Tectum, 2007.

Plate, Manfred. Weltereignis Konzil. Darstellung, Sinn, Ergebnis. – Herder, 1966.

Raedel, Christoph (вид.) „Mitarbeiter der Wahrheit“. Christuszeugnis und

Relativismuskritik bei Joseph Ratzinger / Benedikt XVI. aus evangelischer Sicht. – Brunnen, Ruprecht, 2013.

Rahner, Karl; Vorgrimler, Herbert. Kleines Konzilskompendium. – Herder Verlag, 2008.

Ratzinger, Joseph. Das Konzil auf dem Weg – Rückblick auf die zweite Sitzungsperiode. – Köln: J.P. Bachem, 1964.

Ratzinger, Joseph. Ergebnisse und Probleme der dritten Konzilsperiode. – Köln: Bachem, 1965.

Roß, Jan. Johannes Paul II. Der Jahrhundertpapst. – Reinbek: Rowohlt-Taschenbuch, 2005.

Rowland, Tracey. Ratzinger's Faith. The Theology of Pope Benedict XVI. – Oxford Univ., 2008.

Ruppert, Helmut S. Benedikt XVI. Der Papst aus Deutschland. – Würzburg: Echter, 2005.

Samerski, Stefan. Johannes Paul II. – München: C.H. Beck, 2008.

Schatz, Klaus. Vaticanum I: 1869-1870. – Paderborn: Schöningh, 1992.

Seewald, Peter. Benedikt XVI. Ein Porträt aus der Nähe. – Berlin: Ullstein, 2005.

Seewald, Peter. Benedikt XVI. Leben und Auftrag. – Augsburg: Weltbild, 2006.

Siebel, Wigand. Zur Philosophie und Theologie Joseph Ratzingers. – Saarbrücken: Saka, 2005.

Söding, Thomas (вид.) Zu Bethlehem geboren? Das Buch Benedikts XVI. im Blickpunkt der Wissenschaft. – Freiburg: Herder Verlag, 2013.

Sommer, Norbert; Seiterich, Thomas (вид.) Rolle rückwärts mit Benedikt: Wie ein Papst die Zukunft der Kirche verbaut. – Publik-Forum, 2009.

Spindler, Wolfgang. „Humanistisches Appeasement“? Hans Barions Kritik an der Staats- und Soziallehre des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Duncker & Humblot, 2011.

Thiede, Werner (вид.) Der Papst aus Bayern: protestantische Wahrnehmungen. – Leipzig, 2010.

Thull, Philipp (вид.) Ermutigung zum Aufbruch. Eine kritische Bilanz des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013.

Verweyen, Hansjürgen. Ein unbekannter Ratzinger. Die Habilitationsschrift von 1955 als Schlüssel zu seiner Theologie. – Regensburg: Pustet, 2010.

Verweyen, Hansjürgen. Joseph Ratzinger – Benedikt XVI.: die Entwicklung seines Denkens. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Primus 2007.

Wagner, Karl. Kardinal Ratzinger. Der Erzbischof in München und Freising in Wort und Bild. – München: Pfeiffer, 1977.

Wassilowsky, Günther (вид.) Zweites Vatikanum – vergessene Anstöße, gegenwärtige Fortschreibungen. – Freiburg im Breisgau: Herder Verlag, 2004.

Weigel, George. Zeuge der Hoffnung. Johannes Paul II. Eine Biographie. – Schöningh, 2002.

Розділ 4

**ЦЕРКВИ
ВІЗАНТІЙСЬКОЇ
ТРАДИЦІЇ**

4.1.

КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКА І ЕЛЛАДСЬКА ЦЕРКВИ

Християнський Світ презентується різноманітними конфесіями, деномінаціями і напрямками. Одним із них є Церкви візантійської традиції. До них відносяться Церкви, які включені до диптиху Константинопольського Патріархату, тобто Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Польська, Албанська, Чесько-Словацька, а також автономні Церкви, тобто Синайська (в лоні Єрусалимської), Фінська (в лоні Константинопольської), Естонська (в лоні Константинопольської), Японська (в лоні Російської) та Китайська (в лоні Російської), і ряд самоуправних Церков. До Церков візантійської традиції належать також ті Церкви, які не перебувають у євхаристійній єдності з Церквами, включеними в константинопольський диптих, але які сформувалися на основі цієї традиції. Найбільшою серед них є Українська Православна Церква Київського Патріархату. Церкви візантійської традиції іменують себе православними, і, зазвичай, включають це визначення у свою офіційну назву, підкреслюючи свою відмінність від тих Церков, які не перебувають із ними у євхаристійній єдності.

• СТАТУС ЦЕРКВИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

На першому місці у константинопольському диптиху знаходиться Константинопольська Церква. В часи апостольської проповіді Константинополя не існувало. На його місці знаходилось невелике село Візантій, яке не відіграло ніякого значення в житті Римської імперії та ранніх християнських общин, а тому й не згадується в ранніх християнських текстах. На початку IV століття римський імператор на місці Візантії збудував місто, яке назвав своїм іменем Константинополь (місто Константина), і переніс туди столицю своєї імперії. Після розпаду Римської імперії, Константинополь став політичним і культурним центром Східної Римської імперії, яку в науковій літературі, зазвичай, на-

зивають Візантійською імперією. Сам Константинополь після розпаду імперії проголошувався Другим Римом, і претендував на спадок Вічного міста. З виникненням нової столиці почало зростати її релігійне значення. Візантій перетворився з невеличкого селища у величезне столичне місто, відповідно в ньому з'явилося багато храмів та безліч християн. Зважаючи на незначне становище Візантія до перенесення туди столиці, єпископ Візантія підпорядковувався Єраклійському митрополиту, центр митрополії якого знаходився у древньому грецькому місті Єраклія. Сьогодні це місто називається Мармара Ереґлісі, і є турецьким містом на території Балканського півострова.

Роль місцевого єпископа міцніла зі зростом значення Константинополя. В середині IV століття константинопольські єпископи почали іменувати себе архієпископами та відігравати вагомий роль у житті Церкви. Зріст значення константинопольської катедри був природним явищем, оскільки Церква від своїх початків розбудовувала власні структури у відповідності до державного адміністративно-територіального поділу, а великі міста, які відігравали вагомий місце в державній політиці ставали також церковними центрами. Тому формування особливого статусу константинопольської катедри у IV столітті сприймалося як природний процес і не викликало спротиву серед єрархії. В 381 році відбувся Другий Вселенський Собор – Перший Константинопольський. Оскільки Собор відбувався у Константинополі, то, відповідно до церковних традицій, його очолював місцевий єпископ: спершу Григорій Богослов, а опісля Нектарій. Отці Константинопольського Собору ухвалили низку канонів. Третім канонем Константинопольський Собор змінив існуючу досі єрархічну субординацію у Церкві. В перші століття християнства перше місце серед єрархів займав Папа Римський, друге – Олександрійський архієпископ, третє – Антіохійський архієпископ. У третьому каноні Константинопольського Собору сказано: «Константинопольський єпископ нехай займає перевагу у честі після Римського єпископа, тому що це місто є Новим Римом». Відповідно, Отці Константинопольського Собору не піддали сумніву першість Риму серед християнських єпархій, але змусили Олександрію та Антіохію поступитися своїми місцями Константинополю. Так, сформувалась *пентархія* – перелік п'яти катедр, які займали найвищий ступінь у церковній єрархії

Римської імперії. До пентархії ввійшли Римський, Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський Патріархати. Починаючи з V століття глави цих Церков почали використовувати титул «Патріарх», і цей титул вже з'явився у документах Четвертого Вселенського Собору у Халкедоні 451 року. Халкедонський Собор 28-им каноном визначив територію поширення влади константинопольської катедри та підтвердив статус константинопольської катедри як другої після Римської.

Патріарх Акакій (472-489) почав використовувати титул «Вселенський», чим заявив свої претензії на управління всією Церквою Візантійської імперії. Так сформувався офіційний титул глави Константинопольської Церкви – «Архієпископ Константинополя, Нового Риму, Вселенський Патріарх». Території Константинопольської Церкви стали тереном бурхливих богословських дискусій першого тисячоліття. Саме в межах канонічної території цього Патріархату відбувались Вселенські Собори ранньої Церкви. Церкві довелось стати ареною боротьби проти ересей аріанства, македоніанства, несторіанства, монофізитства, іконоборства та інших. На межі першого і другого тисячоліть Константинополь став центром найбільшої трагедії християнства – великої схизми 1054 року. В той час Константинопольська та Римська Церкви розірвали свої відносини. Розкол не подоланий і до сьогодні. Опинившись поза зв'язком із Римом, Константинопольська Церква все більше посилювала свій вплив у Візантійській імперії, використовуючи вигідне політичне становище, оскільки осідок Патріарха знаходився у столиці імперії. Одночасно посилювалась роль імператора та імперського уряду в житті Церкви. Якщо в Католицькій Церкві у боротьбі за інвеституру перемогла Церква, і виборола цим свою незалежність від світської влади, то у Церквах візантійської традиції сформувалась підпорядкованість Церкви світській владі.

• КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКА ЦЕРКВА В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

В період між 1204 роком, тобто від Четвертого хрестового походу, до 1261 року, тобто до відвоювання греками Константинополя, Патріарх мешкав поза межами столиці. В 1453 році турки завоювали Константинополь, зруйнувавши Візантійську імперію. Константинополь турки перейменували у Стамбул та зробили столицею власної імперії. Внаслідок турецького заво-

ювання Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський Патріархати опинилися під владою турків. Відповідно до законодавства Османської імперії, всі немусульманські народи країни отримали особливий статус: кожен немусульманський народ був об'єднаний в окремих міллет, на чолі якого стояв етнарх. Незважаючи на те, що поневолені турками народи мали дуже обмежені права та не мали достатньо громадянських свобод, міллети мали можливість хоч якось контактувати з урядом та відстоювати гідність свого народу. Оскільки віруючі і духовенство Константинопольського, Олександрійського, Антіохійського та Єрусалимського Патріархатів були греками, то вони всі були об'єднані в єдиний грецький міллет. Етнархом, тобто керівником міллету, турки завжди призначали найвпливовішого представника відповідної національної меншини. Етнархом греків завжди був Константинопольський Патріарх, оскільки він стало перебував у Стамбулі. Ця посада давала Константинопольському Патріарху політичну владу, якої не мали інші Патріархи. Якщо Олександрійському, Антіохійському або Єрусалимському Патріархам потрібно було щось полагодити з турецьким султаном, то вони були змушені робити це через Константинопольського Патріарха. Це ще більше піднесло статус Константинопольського Патріарха над іншими Патріархами.

У XIX столітті Османська імперія пережила низку змін. Програма Кримська війна, яка тривала у 1853-1856 роках, викликала масштабну економічну кризу та посилення міжнародного боргу Туреччини. З Криму до Туреччини переселилися великі групи кримських татар, які тікали від російського терору. До Туреччини також мігрували черкеси з Кавказу, рятуючись від геноциду, влаштованого російським урядом. Внаслідок турецько-російської війни 1877-1878 років, яку турки програли, від імперії відділилися Румунія, Сербія і Чорногорія, а Болгарія виборола автономію. В 1878 році Австро-Угорщина відвоювала Боснію і Герцеговину. Території Османської імперії стрімко зменшувалися. На фоні загальної кризи в імперії сформувалися нові сили – молодотурки, тобто партія, яка намагалася врятувати країну від остаточного занепаду. В 1908 році вони змусили султана Абдул-Гаміда II проголосити Конституцію та конституційну монархію, в якій султан мав тільки номінальну владу. А в

1923 році Туреччина стала республікою під проводом Мустафи Кемаля Ататюрка.

Політичні перемини в Туреччині відобразилися на долі Константинопольського Патріархату. Турки переживали масштабну національну кризу: досі Османська імперія була однією з найбільших геополітичних гравців на світовій арені, а в XIX-XX століттях турки переживали поразку за поразкою. Серія політичних та економічних фіаско спричинили пошук винних, якими були проголошені грецькі християни. Утиски греків стали причиною міграції греків у різні країни Європи і Америки. У 1821-1829 роках греки піднялись на національно-визвольну боротьбу, внаслідок якої Греція у 1830 році виборола незалежність і проголосила республіку. В 1833 році за підтримки західноєвропейських країн у Греції була встановлена монархія. Протистояння між Грецією і Туреччиною продовжувались. В 1923 році був укладений Лозаннський мирний договір, який визначав кордони Туреччини і поставив останню крапку в розмежуванні Туреччини і Греції. У 1974 році Греція знову стала республікою, а її останній король Константин II з династії Глюксбургів, був вимушений покинути країну. Сучасна Греція охоплює південні регіони Балканського півострова, але Стамбул (колишній Константинополь) залишився в межах Туреччини. Ці перемини вплинули на життя Константинопольського Патріархату. Патріарх, який залишився у своїй історичній резиденції у Стамбулі, втратив контроль над єпархіями на території Греції, а також через еміграцію греків втратив значну частину пастви в Туреччині. Натомість тепер з'явилися парафії греків у Західній Європі та Америці, яким Константинопольський Патріархат повинен надавати духовну опіку. Становище Константинопольського Патріархату в Туреччині залишається складним.

Осідок Патріарха знаходиться у Стамбулі. Оскільки грецьке населення Стамбулу зосереджене у районі Фанар, то саме цей район і залишається центром Патріархату. Від назви грецького кварталу у Стамбулі походить назва *фанаріоти*, якою іменують турецьких греків. Християнське духовенство не має в Туреччині повних релігійних свобод. Зокрема, священники не можуть з'являтися за межами Фанару у священничому одязі. Впродовж довгих століть патріаршою катедрою був собор Святої Софії у Константинополі. Історія цього собору сягає імператора Кон-

стантина I Великого. Храм, збудований Константином I, був зруйнований пожежами 404 і 415 років. Імператор Теодозій II на цьому місці збудував новий храм, який був знищений пожежею у 532 році. Врешті, імператор Юстиніан збудував сучасний собор Святої Софії, який був освячений у 537 році та став одним із найвидатніших шедеврів світової архітектури. В час царювання Юстиніана собор обслуговували 60 священників та близько 600 чоловік прислуги. 28 травня 1453 року турки завоювали Константинополь і ввійшли до собору Святої Софії. В ту ніч у соборі відбувалась літургія – останнє християнське богослужіння в соборі. Існує легенда про те, що турецькі солдати підняли мечі, щоби вбити священника, який молився літургію, але стіна заховала священника. Досі в соборі чути легкий шум, який трактують як голос священника, який, як вважають, продовжує читати молитву. Стамбульські християни вірять, що коли храм знову стане християнським, то цей священник вийде зі стіни і продовжить літургію. В 1453 році султан Мегмед II перетворив собор Святої Софії у мечеть. Біля собору були збудовані чотири мінарети. В 1935 році Мустафа Кемаль Ататюрк перетворив собор у музей. У 1601 році Патріарх Матей II переніс катедру у собор Святого Юрія (Георгія) у Фанарі. Цей храм є патріаршою катедрою до сьогодні.

• КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКА ЦЕРКВА СЬОГОДНІ

Сьогодні Константинопольська Церква є невеликою релігійною організацією, яка, з урахуванням також її автономних частин, налічує близько чотирьох мільйонів віруючих¹. На чолі Церкви стоїть Патріарх, офіційний титул якого – Архієпископ Константинополя, Нового Риму, Вселенський Патріарх. У межах Константинопольської Церкви він є її главою. Окрім цього, Патріарх відіграє ключову роль у житті всіх Церков візантійської традиції: Константинопольський Патріарх є першим у честі серед всіх Патріархів Церков візантійської традиції. Він не може втручатися у внутрішні справи інших Церков і не має адміністративної влади у них, але він має право скликати засідання Патріархів, головувати на них та репрезентувати світове православ'я.

¹ Кількість віруючих Церков візантійської традиції та Східних неортодоксальних Церков наведена відповідно до даних фонду Pro Oriente.

Церква адміністративно розділена на архієпархії, до складу яких входять митрополії. В Константинопольській Церкві митрополіями називають ті структурні одиниці, які в інших Церквах іменуються єпархіями. Сьогодні до складу Патріархату входять шість архієпархій. Константинопольська архієпархія об'єднує віруючих у Туреччині; до неї належать чотири митрополії: Халкедону, Імбросу (турецькою – Гьокчеада) і Тенедосу (турецькою – Бозджаада), Принцових островів, Деркосу (район у Стамбулі). Критська архієпархія є найбільшою за кількістю віруючих; вона об'єднує вісім митрополій. Греки на території Великобританії об'єднані в окрему архієпархію, яка не поділяється на митрополії. Глава цієї архієпархії носить титул архієпископа Тіатеїри і Британії. Тіатеїра – це давнє грецьке місто в Малій Азії, про яке згадується у Біблії. Зважаючи на історичну роль цієї єпархії, її титул збережений, хоч сьогодні на його місці знаходиться турецьке місто Ак-Гіссар, в якому немає християнських общин. Архієпархія Америки об'єднує греків у США та поділяється на дев'ять митрополій: Нью-Йорк, Чикаго, Нью-Джерсі, Атланта, Денвер, Пітсбург, Бостон, Детройт і Сан-Франциско. По одній архієпархії діють в Австралії, а також Італії і Мальті. Поза цими архієпархіями, існують окремі митрополії, які не підпорядковані архієпископам. Такі митрополії діють у Німеччині, Австрії і Угорщині, Франції, Швеції і Скандинавії, Бельгії, Іспанії і Португалії, Аргентині, Мексиці, Канаді, в Новій Зеландії, Гонконгу, Кореї, Сінгапурі, на островах Карпатос і Касос, на острові Кос, на островах Лерос, Калинос і Астипалає, Родосі, на острові Сімі. У 1964 році Папа Римський Павло VI та Константинопольський Патріарх Атенатор зустрілись у Єрусалимі та урочисто спалили грамоти про анатему, якими обмінялись Патріарх Михаїл Керуларій та Кардинал Гумберт і які стали початком великої схизми 1054 року. Цей акт був тільки символічним, і до поєднання Церков не призвів, але він був заявою взаємного прагнення діалогу.

- ГОРА АФОН

Особливою структурою цього Патріархату є Автономна Чернеча Держава Святої Гори Афон (Αυτόνομη Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους). На невеликому півострові Східної Греції з давніх давніх розміщувались монастирі. У VII столітті півострів був переданий у володіння монахів. Відтоді там розміщуються тільки

чоловічі монастирі. В сучасній Греції Афон має статус автономії, яка живе за монастирськими правилами. В'їзд на його територію обмежений: жінкам не дозволено заїжджати на Афон, а чоловіки, щоби потрапити сюди, повинні отримати спеціальний дозвіл. Сьогодні на Афоні діє 20 монастирів та 15 скитів.

• ФІНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

До складу Константинопольського Патріархату також належать декілька автономних Церков. Однією з них є Фінська Православна Церква. Східне християнство проникло до Фінляндії в той час, коли Фінляндія належала до Російської імперії. Фінські православні в той час належали до Новгородської, а згодом до Петербурзької єпархій. В 1917 році Фінляндія виборола незалежність. У 1918 році православні фіни оголосили автономію своєї Церкви, а в 1921 році Московський Патріарх Тихон визнав цю автономію. В 1923 році Фінська Православна Церква вийшла з-під юрисдикції Московського Патріархату і ввійшла під юрисдикцію Константинопольського Патріархату на правах автономії. Сьогодні Фінська Православна Церква об'єднує тільки 58.000 віруючих, які розділені на три єпархії. На чолі Церкви стоїть архієпископ, якого обирає місцевий Собор і затверджує Константинопольський Патріарх. Церква послуговується григоріанським календарем. Незважаючи на свою нечисленність, Фінська Православна Церква є однією з двох Церков, які мають офіційний статус у Фінляндії. Іншою офіційною Церквою є лютеранська, до якої належать більшість населення країни.

• ЕСТОНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Другою автономною структурою є Естонська Апостольська Православна Церква. Як і Фінляндія, Естонія у 1917 році виборола незалежність від Російської імперії. Незабаром естонські православні вийшли з-під юрисдикції Московського Патріархату та звернулися до Константинопольського Патріархату з проханням прийняти їх під свою юрисдикцію. У 1923 році Константинопольський Патріарх Мелетій IV видав томос про прийняття Естонської Православної Церкви в лоно своєї Церкви на правах автономії. Після радянської окупації Естонії, Естонська Церква була насильно повернута під юрисдикцію Московського Патріархату. За час перебування Естонії в СРСР туди мігрували чис-

ленні росіяни, які після розпаду СРСР стали вірними Православної Церкви в Естонії. Естонські православні в радянський час були об'єднані в єдину єпархію, на чолі якої в 1961-1990 роках стояв єпископ Олексій Рідігер, який згодом став Московським Патріархом під іменем Олексій II. В 1978 році Московський Патріархат домогся визнання Константинопольським Патріархатом томосу 1923 року недійсним. Відразу ж після розпаду СРСР серед віруючих Православної Церкви в Естонії розгорілись активні дискусії: православні естонці прагнули відновити томос 1923 року та перейти під юрисдикцію Константинопольського Патріархату, а естонські росіяни прагнули залишитись у лоні Московського Патріархату. Врешті, в 1996 році Константинопольський Патріарх оголосив про відновлення томосу 1923 року. Це рішення викликало шквал критики зі сторони Москви, і розкол Церков. Московський Патріархат припинив згадування Константинопольського Патріарха під час літургії та інші відносини. Розрив відносин тривав не довго. В тому ж 1996 році делегації обох Патріархатів зустрілися в Цюріху та домовились утворити на території Естонії дві паралельні структури. Кожна парафія повинна була визначитись, до якого Патріархату вона хоче належати. Так, виникли Естонська Апостольська Православна Церква в лоні Константинопольського Патріархату, до якої належать близько 20.000 віруючих, та Естонська Православна Церква Московського Патріархату, до якої належать близько 7.000 віруючих. У 2011 році ЕАПЦ перейшла на григоріанський календар.

• АРХИЄПІСКОПІЯ РОСІЙСЬКИХ ЦЕРКОВ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

До складу Константинопольського Патріархату на правах автокефального екзархату належить Архієпископія російських церков у Західній Європі (Archevêché des églises russes en Europe occidentale). Архієпископія сформувалась з російських мігрантів, які оселилися у Франції та сусідніх країнах. Окремі спільноти об'єдналися та ввійшли у структуру Константинопольського Патріархату з ціллю збереження власної ідентичності та єдності з Церквами візантійської традиції. Такий статус сприймався духовенством цієї Церкви як тимчасовий, проте після розвалу СРСР вони не повернулися до Московського Патріархату, а залишилися у структурі Константинопольського Патріархату. Архієпископія складається з близько 80 парафій, більшість із яких

розміщені у Франції. У 1925 році в Архиепископії був створений навчальний заклад – *Свято-Сергійвський православний богословський інститут* (Institut de théologie orthodoxe Saint-Serge), який став центром російської культури в діаспорі. Під юрисдикцією Константинопольського Патріархату на правах автокефалій знаходяться чотири Церкви української діаспори: Українська Автокефальна Православна Церква в діаспорі, Українська Православна Церква у США, Українська Православна Церква в Канаді та Карпато-Русинська Церква в Америці.

• ЕЛЛАДСЬКА ЦЕРКВА

Юрисдикція Константинопольського Патріархату не поширюється на Грецію, яка є його батьківщиною. У 1830 році Греція отримала незалежність, але Стамбул (Константинополь) залишився турецьким містом. Так Патріарх виявився відірваним від своєї Церкви. У 1833 році Греція стала монархією. Регенти, які правили Грецією від імені малолітнього першого грецького короля Оттона I, занепокоїлись впливом церковної ситуації на національну безпеку країни. Оскільки патріарша резиденція знаходилась на території Туреччини, а більшість пастви на території Греції, то Церква могла бути використаною турецьким урядом для втручання у внутрішні справи Греції. Щоби цього не допустити, король видав указ, відповідно до якого Церква у Греції виводилася з-під юрисдикції Константинопольського Патріархату та підпорядковувалась грецькому уряду. Так, у 1833 році без згоди Патріарха була утворена Елладська Церква (Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος), яка перебувала в розколі 17 років. У 1850 році Константинопольський Патріарх визнав автокефалію Елладської Церкви, відновивши з нею сопричастя. Елладська Церква не обрала власного Патріарха, визнаючи своє відділення від Константинополя за тимчасове явище, обумовлене політичними обставинами. Главою Елладської Церкви є Архиепископ Атен і всієї Еллади. Церква складається з 77 митрополій (єпархій). Архиепископа обирає загальний Синод єпископів, і у п'ятиденний термін затверджує Президент Греції. Єпископів призначає уряд. Елладська Церква є державною у Греції, і статус духовенства прирівняний до статусу державних службовців. Юрисдикція Церкви поширюється тільки на Грецію, за винятком Афону.

Грецькі парафії в діаспорі перебувають під юрисдикцією Константинопольського Патріарха. Сьогодні віруючими Елладської Церкви є майже десять мільйонів людей, тобто переважна більшість громадян Греції. У 1924 році в Елладській Церкві почалась літургійна реформа, внаслідок якої Церква перейшла на григоріанський календар. Ця реформа викликала розкол у 1935 році. Група християн, яка відкололась назвала себе Церквою істино православних християн.

4.2. ОЛЕКСАНДРІЙСЬКА ЦЕРКВА

Найважливішим історичним центром східного християнства був Єгипет і його столиця Олександрія. У стародавньому світі Єгипет був ареалом поширення однієї з найдавніших розвинених цивілізацій. Внаслідок греко-перських війн часів Олександра Македонського, Єгипет потрапив у площину поширення еллінської культури. Згодом Єгипет став частиною Римської імперії, а після її поділу – Візантії. В Єгипті розвивались численні богословські та філософські школи, перетворивши цю країну в бездонний колодязь мудрості. Саме в Єгипті був здійснений переклад Біблії Старого Завіту грецькою мовою, відомий як Септуагінта. Заселення Єгипту греками та включення його в ареал еллінської культури звів на одній території два народи: єгиптян і греків. Греки поселялися головним чином у Нижньому (північному) Єгипті, тобто у заснованих греками і римлянами портових містах, найбільшим із яких була Олександрія; а єгиптяни витіснялися до Верхнього (південного) Єгипту. Зіткнення цих двох народів на одній території згодом призвело до поділу Церкви Єгипту на Олександрійську та Коптську. Першим проповідником християнства у Єгипті вважається апостол Марко, який у Єгипті загинув мученицькою смертю від рук прихильників культу Серапіса. Апостол Марко висвятив першого єпископа для єгипетських християн, яким став Ананій. Сьогодні як Олександрійський, так і Коптський Патріархи вважають Святого Ананія першим блюстителем своїх катедр. Після проповіді апостола Марка та Святого Ананія християнство швидко поширювалося в Єгипті. Незважаючи на важкі переслідування, християнство в

Єгипті активно розвивалось. Навіть до легалізації християнства в Римській імперії на території Єгипту були зведені численні храми та засновано безліч общин.

• СТАНОВЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ

Високий рівень освіти та традиція богословських і філософських шкіл, які розвивалися в Єгипті до поширення на його території християнства, вплинув і на єгипетське християнство. В II столітті в Єгипті виникла Олександрійська богословська школа, яка дала християнству низку видатних мислителів, зокрема Климента Олександрійського, Орігена, Іракла, Діонізія, Дидима Сліпого та інших. Єгипет також став колискою християнського чернецтва. Саме в єгипетських пустелях виникали найбільші осередки чернецтва, і тут з'явилися богослови, які обґрунтовували чернече благочестя, зокрема Антоній і Макарій Єгипетські.

В ранній Церкві поступово формувалась традиція церковного управління. В містах, де зосереджувались християни, виникали єпископські катедри. Серед єпископів найвищий авторитет завжди мав той єпископ, який очолював столичну єпархію. Тому єгипетські єпископи надавали першість із-поміж себе олександрійському єпископу. Поряд зі зростом християнських общин у Єгипті зростало і значення олександрійської єпископської катедри. У 231/232-246/247 роках цю катедру очолював 13-ий олександрійський єпископ Іракл, який був учнем Орігена. Іракл першим почав іменувати себе Папою Олександрійським, і до сьогодні цей титул використовують глави Олександрійської Церкви, проте цей титул залишається тільки почесним, і не несе за собою реального значення. Близько 313 року, тобто в час видання Міланського едикту імператора Константина, яким було легалізоване християнство в Римській імперії, олександрійським єпископом став Олександр I. За час його правління відбувся Перший Вселенський Собор у Нікеї, після якого Олександр отримав титул олександрійського архієпископа, яким затверджувалась канонічна влада олександрійської катедри над усіма єпархіями Єгипту і околиць. В 451 році відбувся Халкедонський Вселенський Собор, на якому олександрійський архієпископ отримав титул Патріарха. Олександрійський Патріарх зайняв серед глав Помісних Церков третє місце після Папи Римського та Патріарха Константинопольського. Патріарший титул і приналежність

до вищої єрархії Християнського Світу глава Олександрійської Церкви зберігає й до сьогодні.

Олександрія стала не тільки центром чернецтва і високої богословської думки, а й теренами розгортання найактивнішої богословської дискусії IV-VI століть. В Єгипті в IV столітті виникла єресь аріанства, а сам Арій був священником в Олександрії. Саме в цьому місті він почав проповідувати своє вчення та здобув перших прихильників. Але й саме в Олександрії з'явилися найбільші противники Арія – Олександр і Атаназій. З ціллю подолання аріанства був скликаний Перший Нікейський Собор 325 року. Подальша богословська дискусія не обходилась без участі олександрійських богословів. У V столітті, коли головною темою богословських суперечок стала христологія, олександрійські богослови на чолі з архієпископом Кирилом першими відреагували на несторіанство та домоглися його осудження Єфеським Вселенським Собором у 431 році. Однак, вже наступний олександрійський архієпископ Діоскор, який був племінником Кирила, став одним із фундаторів монофізитства, христологічної єресі, яка була протилежною крайністю до несторіанства. В 451 році відбувся Халкедонський Собор, який осудив монофізитство як єресь. Відтоді в Олександрійській Церкві виокремились дві партії: православні і монофізити, які вели між собою гостру боротьбу. Монофізитську партію підтримали переважно копти (етнічні єгиптяни), а православну – єгипетські греки. Оскільки Візантійська імперія підтримувала православних, то для коптів прийняття монофізитства стало можливістю заявити про свою ідентичність та протест проти імперської влади. Протистояння тривали впродовж століття. В 535 році Патріархом Олександрійським став Теодозій I, який був монофізитом і активно пропагував свої переконання. Православним єрархам вдалось, заручившись підтримкою світської влади, в 537 році усунути Теодозія з патріаршої катедри. Катеру зайняв новий Патріарх, однак монофізити не визнали нового главу Церкви і продовжили визнавати Патріархом Теодозія. Так відбувся остаточний розкол Єгипетської Церкви на Олександрійську та Коптську. На час розколу Єгипетська Церква була однією з найбільших християнських Церков світу, включаючи в себе, за приблизними підрахунками, шість мільйонів віруючих, з яких в Олександрійському Патріархаті залишились тільки 300.000 осіб, а інші відійшли до

Коптської Церкви. Після розділення Єгипетської Церкви, Олександрійський Патріархат зберіг своє високе становище серед Церков візантійської традиції, але ніколи більше не став домінуючою організацією серед християн Північної Африки.

- ОЛЕКСАНДРІЙСЬКА ЦЕРКВА ПІСЛЯ РОЗКОЛУ VI СТ.

Після розколу Єгипетської Церкви 537 року, протистояння між Олександрійською та Коптською Церквами тривали впродовж століття. Ці протистояння послабили візантійські впливи в Єгипті. На початку VII століття тривала візантійсько-перська війна, внаслідок якої перси завоювали Єгипет і панували над ним у 616-629 роках. Під час завоювання перси опиралися на коптів, які були готовими підтримати будь-кого, аби тільки допекти грекам. У 629 році Візантія відвоювала Єгипет від Персів, а імператор призначив Олександрійського Патріарха Кира губернатором Єгипту. З цим призначенням Олександрійський Патріарх отримав не тільки підтримку імперського уряду, а й повну політичну владу над коптами. Цей крок імператора викликав особливий спротив коптів, який ще більше послабив Єгипет. У грудні 639 року, тобто через сто років після розколу, арабський полководець Амра ібн Аль-Аса почав завоювання Єгипту, і через рік панував над цією частиною світу. Зважаючи на те, що в розпорядженні Амри було тільки 3.500 солдат, він не міг би здолати візантійську армію. Завоювання відбулось завдяки підтримці коптів, які прагнули звільнитися з-під влади Візантії та Олександрійського Патріарха. З підтримкою коптів араби швидко завоювали Єгипет, і тільки Олександрія, населення якої складала греки, тримала оборону ще декілька років. Патріарх Кир помер у 642 році. В тому ж році Олександрія капітулювала, і візантійська армія покинула Єгипет. Незадовго до капітуляції Олександрії Патріархом став Петро VI, який разом із візантійською армією покинув Єгипет і мігрував до Константинополя, де й мешкав до своєї смерті у 651 або 654 році.

Після втечі Патріарха і повного оволодіння арабами Єгиптом, Олександрійська Церква не могла нормально існувати. Якщо коптів араби бодай трохи толерували, оскільки принаймні на початку потребували їхньої підтримки в Єгипті, то в Олександрійській Церкві вони вбачали візантійських агентів. Численні громади перейшли до Коптської Церкви, щоби зберегти своє

існування. Олександрійська Церква опинилася на межі вимирання. У 723 році халіфом став Гішам ібн Абдул-Малік, який відзначався толерантним ставленням до християн, і дозволив Олександрійській Церкві відродитися. У 731 році був висвячений Патріарх Олександрійський Косма, який зміг повернутися до Олександрії. Так, після 70-літньої перерви, була відновлена Олександрійська патріарша катедра. Косма отримав Церкву в жалюгідному стані. Окрім понищених храмів і монастирів, втрачених парафій, закритих навчальних закладів, перед Церквою постала проблема самоідентифікації. Якщо єгипетські мусульмани були арабами, а віруючі Коптської Церкви – коптами, тобто претендували на статус корінного населення Єгипту, то віруючі Олександрійської Церкви не могли чітко окреслити свою національну ідентичність. Вони вже не вважали себе греками чи римлянами, бо нові покоління, які виростили за 70 років відсутності Патріарха вже не відчували зв'язку з Візантією. В той час вони називали себе мелкітами. Арамейське слово «мелкіт», означає «імператорський». Цим словом араби іменували християн, які були пов'язані з Візантійською імперією. Проблема національної самоідентичності перешкоджала розвитку Церкви. В пошуках національно-культурної самоідентичності Олександрійська Церква все більше схилялася до арабського світу. Поступово вони почали спілкуватись, молитись і писати арабською. Кількість членів Церкви знижувалась. Якщо на момент розколу їх було близько 300.000 чоловік, то на початку XIII століття їхня кількість не досягала навіть 100.000 чоловік, а в XVI столітті – лишень декілька тисяч.

Близько 1180 року Патріархом Олександрійським став Марко III, який був греком. Він почав висвячувати на єпископів греків. В Церкві почали знову молитися, вести діловодство та писати богословську літературу грецькою. З інтронізацією Марка III почався період реелінізації Олександрійської Церкви. Наступний Патріарх Миколай I розпочав активні переговори з Католицькою Церквою. Зрештою, Олександрійська Церква ніколи офіційно не розривала відносини з Римом. У 1054 році відбулася велика схизма, під час якої легат Папи Римського і Константинопольський Патріарх обмінялися грамотами про анатему, спричинивши розкол між цими Церквами, який Церква досі не може здолати. Велика схизма була розривом відносин між Ри-

мом і Константинополем, а Олександрійська, Антіохійська і Єрусалимська Церкви не втручалися у цей конфлікт, і вважали його чужою проблемою. Олександрійські Патріархи не видавали документів, які би затверджували церковний розрив. Тільки тоді, коли Олександрійські Патріархи потрапили в повну залежність від Константинопольського Патріархату, вони зменшили активність спілкування з Римом, бо не мали реальної можливості будувати власні зовнішні відносини без санкції Константинополя.

В 1439 році відбувся Флорентійський Собор, на якому була підписана унія, внаслідок якої Західна і Східна Церкви об'єдналися. Олександрійський Патріарх Філотей делегував на Собор своїх представників, які підписали унію. Однак, через політичні обставини унія існувала не довго. З XIII століття становище Олександрійської Церкви було настільки жалюгідним, що Патріархи не бачили сенсу свого перебування в Єгипті. Більшість із них жили в Константинополі і мало цікавилися своєю Церквою. Відсутність Патріарха негативно впливала на становище Церкви, але посилила грецькі впливи в Олександрійській Церкві. Мовою Церкви остаточно стала грецька. В 1517 році Османська імперія завоювала Єгипет. Патріархи остаточно перенесли свою резиденцію до Константинополя. Кількість членів Церкви зменшилась настільки, що вони навіть не могли утримувати Патріарха. Єрархія майже зникла: тривалий час в Олександрійській Церкві діяли тільки два єпископи, одним із яких був Патріарх, а іншим – його вікарій. Оскільки в Церкві не було єпископів, то не існувало й Синоду, який міг би обирати Патріарха. Тому Олександрійського Патріарха призначав Константинопольський Патріарх і трактував його як одного з його підданих єпископів. До того ж, Олександрійський Патріарх жив за дотації з Константинопольського Патріархату, а його роль зводилась до виконання доручень Константинопольського Патріарха. В самому Єгипті кількість віруючих Церкви не налічувала й тисячі чоловік. Така ситуація тривала аж до XIX століття.

• ОЛЕКСАНДРІЙСЬКА ЦЕРКВА У ВІЛЬНОМУ ЄГИПТІ

В 1805 році турецька влада призначила Мугаммеда Алі пашею (губернатором) Єгипту. Послаблення політичної могутності та стабільності Османської імперії дозволили Мугаммеду Алі у 1831 році проголосити фактичну незалежність Єгипту.

В той же час погіршувалась ситуація християн в інших мусульманських країнах. Погроми християнських кварталів спричинили міграцію християн з мусульманських країн. Єгипет був чи не єдиною мусульманською країною, в якій погроми християн не відбувалися, оскільки Мугаммед Алі вів політику релігійної толерантності. Тим часом Олександрійський Патріарх повернувся до Єгипту. Переселення туди православних греків і сирійців дали йому можливість відновити декілька парафій. Так в середині XIX століття кількість членів Олександрійської Церкви досягала вже 5.000 чоловік. До Єгипту переселялися переважно заможні греки, які вели тут свій бізнес. Їхня фінансова підтримка дозволила розпочати діяльність Церкви та будівництво катедрального собору. В 1856 році був освячений Собор Благовіщення, який став патріаршою катедрою. Поступово було створено декілька епархій, які не мали великої кількості віруючих. Створення нових епархій та висвячення декількох єпископів дало можливість відновити Синод. У 1866 році Патріархом став Ніканор. Він був першим Патріархом, якого після кількостолітньої перерви обирав Синод в Олександрії, а не призначав Константинопольський Патріарх. У XX століття Олександрійська Церква ввійшла з трьома єпископами, з яких один – Патріарх, та зі 100.000 віруючих. Найактивніше Олександрійська Церква розвивалась в період, коли Патріархом був Фотій, тобто в 1900-1925 роках. У той час посилилась міграція греків і православних арабів до Єгипту, будувались храми і монастирі, розросталась структура Церкви, а головне – Церква почала місіонерську роботу серед чорних африканців. В 1925 році відбулись перші хрещення африканців в лоні Олександрійської Церкви. Це сталося в Танзанії. В цей же час з'явилися парафії Олександрійської Церкви в Кенії. Патріарх Мелетій II, який керував Церквою в 1926-1935, створив Устав Олександрійської Церкви, а також заснував семінарію Святого Атаназія, в якій готують духовенство Церкви. Оскільки під його юрисдикцією опинилися парафії за межами Єгипту, Мелетій II додав до свого титулу слова «всієї Африки». Сьогодні повний титул глави Олександрійської Церкви звучить – Блаженніший, Божественніший і Святіший Отець і Начальник пастирів, Папа і Патріарх Великого Міста Олександрії, Лівії, Пентаполя, Етіопії, всього Єгипту і всієї Африки, Отець Отців, Пастир Пастирів, Архиерей Архиереїв, Тринадця-

тий Апостол і Суддя Вселенної. В 1982 році Патріарх Миколай VI відкрив семінарію в Найробі (Кенія).

Сьогодні Олександрійська Церква налічує 350.000 віруючих. Ця кількість не дає їй можливості вважатися великою Церквою, але, зважаючи на те, що впродовж декількох століть ця Церква фактично не існувала, її відродження і такий розвиток є справжнім чудом. Богослужіння в цій Церкві відбуваються грецькою, арабською та місцевими африканськими мовами. До складу Олександрійської Церкви входять кілька десятків єпархій. Як і в Константинопольській Церкві, ці єпархії іменуються митрополіями. В Єгипті діють архієпархія Олександрії і митрополії Єрмополь (для арабомовних віруючих), Іліополь, Леонтополь, Мемфіс, Нілополь, Пілусій, Птолемаїда. Митрополії, які діють на території Єгипту носять грецькі назви своїх катедральних міст. За межами Єгипту діють митрополії Аккрська (Гана, Буркіна-Фасо, Малі, Кот-д'Івуар), Аксумська (Етіопія, Еритрея, Джибуті, Сомалі), Ботсвана, Конго-Браззавіль і Габон, Бурунді і Руанда, Гвінейська (Гвінея, Гвінея-Бісау, Ліберія, Сьєра-Леоне, Гамбія, Сенегал), Дар-ес-Саламська (Східна Танзанія, Сейшели), Мис Доброї Надії (ПАР, Намібія, Свазіленд, Лесото), Замбія і Малаві, Зімбабве і Ангола, Йоганнесбурзько-Преторійська (ПАР), Камерунська (Камерун, Чад, ЦАР, Екваторіальна Гвінея, Сан-Томе і Принсипі), Уганда, Карфагенська (Туніс, Алжир, Мавританія, Марокко), Катангська (Західна Танзанія і частково Конго-Кіншаса), Кіншаська (частково Конго-Кіншаса), Мадагаскар, Мванзька (Танзанія), Мозамбік, Найробська (Кенія), Нігерійська (Нігерія, Нігер, Бенін, Того), Нубійська (Судан), Триполі.

4.3. АНТІОХІЙСЬКА ЦЕРКВА

Третьою, після Константинополя і Олександрії, в переліку Церков візантійської традиції стоїть Антіохійська Церква, парафії якої сьогодні розташовані в Сирії, Лівані, Іраку, Кувейті, ОАЕ, Бахреїні, Омані та в діаспорі. Сирія, поряд із Єгиптом, є древнім центром світової цивілізації. До складу сучасної Сирії належить Північна Месопотамія, де в давнину розташовувалась могутня Ассирія. Назва «Сирія» є діалектним варіантом слова «Ассирія». Завоювання Олександра Македонського включила Сирію в

ареал еллінської культури. Після розпаду імперії Олександра, Сирія опинилася у володіннях Селевкідів, і стала найбільшим ворогом Єгипту. Римська імперія, завоювавши Близький Схід, створила провінцію під назвою «Сирія», до якої ввійшли терени сучасних Сирії, Лівану, Ізраїлю та навколишніх територій. Відповідно, в час проповіді Ісуса Христа та апостолів Юдея зі столицею в Єрусалимі була частиною Сирії, а Сирія входила у склад Римської імперії. Столицею Сирії було місто Антіохія, яке заселялося в основному греками. Сирія була не тільки політично важливим тереном Близького Сходу, а й вагомим культурним осередком. Тут розвивалась висока культура, наука, філософія, богослов'я. Сирія славилася своїми філософськими школами.

• СТАНОВЛЕННЯ АНТІОХІЙСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Християнство до Сирії потрапило завдяки проповіді апостолів Петра і Павла. Традиція Антіохійської Церкви іменує апостола Петра першим антіохійським єпископом. В Антіохії послідовники Христа вперше були названі християнами. В сирійських містах християнство поширювалось настільки ж швидко, як і в Єгипті. В місцях зосередження християн утворювались єпископські катедри. За традицією раннього християнства, столичні єпископи користувалися авторитетом і владою над єпископами міст у своїй провінції. Оскільки в Римській імперії до Константина Великого найбільшими і найважливішими містами були Рим, Олександрія і Антіохія, то саме єпископи цих трьох міст склали найвищу церковну єрархію. Під юрисдикцією антіохійського єпископа опинилися єпархії Сирії, Палестини, Греції та Малої Азії. Лишень згодом із-під управління антіохійського єпископа були виїняті єпархії в Палестині та об'єднані в Єрусалимський Патріархат. Коли імператор Константин збудував Константинополь, то з-під юрисдикції антіохійського архиєрея були виїняті грецькі єпархії та об'єднані в Константинопольський Патріархат. Коли Константинополь став столицею Візантійської імперії, його Патріарх, в силу політичного значення його катедрального міста, отримав статус вищий, аніж Патріархи Олександрії та Антіохії. Однак, Антіохійська Церква є Церквою-матір'ю для Константинопольської і Єрусалимської Церков. Саме тому літургійний обряд Антіохійської Церкви став основою для візантійського і єрусалимського обрядів, а за посередництвом Візантії

він вкоренився і в Україні. З поширенням християнства, Сирія, як і Єгипет, стала центром богословської думки. На межі I-II століть антіохійським єпископом був Ігнатій Богоносець, який став одним із найвидатніших богословів ранньої Церкви. В Антіохії розвинулась власна богословська школа, яка використовувала інші методи, аніж олександрійська. З цієї школи вийшли видатні богослови Євсевій Емеський, Кирило Єрусалимський, Діодор Тарський, Іван Златоуст, Теодорит Кирський та інші.

Перші століття історії Антіохійської Церкви супроводжувалися переслідуванням християн. Незважаючи на це, Церква зростала. В 313 році, коли імператор Константин Великий видав Міланський едикт, яким легалізував християнство в Римській імперії, Антіохійська Церква об'єднувала багато християн. Відразу ж після Міланського едикту Церква зіткнулася з новими викликами. Найбільшим із них було поширення ересі аріанства, яке зародилося в Єгипті і не знайшло численних прихильників у Сирії. В 360 році антіохійським архієпископом став Мелетій I, який твердо тримався православ'я і виступав як противник аріанства. В той час країною управляв імператор Констанцій II, який був аріанином. За відверту антиаріанську позицію імператор у 361 році усунув Мелетія I з катедри. Цей акт імператора викликав перший розкол в історії Антіохійської Церкви. З'явилося декілька кандидатів на архієпископську катедру, кожен із яких представляв котрись із тогочасних богословських партій. В тому ж 361 році імператор Констанцій II помер, а імператором став Юліан Відступник, який намагався реставрувати язичництво. Оскільки імператор Юліан, будучи язичником, не втручався у внутрішні церковні справи, то аріани втратили державну підтримку, якою користувалися за царювання Констанція II, і Мелетій зміг повернутися на свою катедру. Однак незабаром його знову усунули. У 363 році загинув імператор Юліан і імператором став Йовіан, який знову повернув Мелетія на катедру. В 364 році Йовіан помер, а наступний імператор Валент II, який правив у 364-175 роках разом із співправителем Валентиніаном I, знову звільнив Мелетія. В 379 році імператором Східної Римської імперії став Теодозій I Великий, а в 392 році він оволодів цілою імперією. У 380 році Теодозій видав едикт, яким проголосив християнство державною релігією в Римській імперії. Також він вирішив покласти край аріанській ересі та викорінити похідну

від неї єресь македоніанства. З цією ціллю в 381 році він скликав Другий Вселенський Собор у Константинополі. Імператор з особливою пошаною ставився до архієпископа Мелетія, відновив його на антіохійській катедрі, і доручив очолювати Константинопольський Собор. Так були остаточно подолані протистояння в Антіохійській Церкві. Під час Собору Мелетій помер, і його очолив Григорій Богослов.

В 451 році відбувся Халкедонський Собор. Окрім богословських питань цей Собор розглядав і питання церковної організації. Саме на цьому Соборі була утверджена пентархія. Іншими словами, на Соборі були затверджені титули п'яти найважливіших Патріархатів: Рим, Константинополь, Олександрія, Антіохія і Єрусалим. Відповідно до рішень Собору, антіохійський архієпископ почав іменуватися Патріархом і отримав четверте почесне місце серед єрархів Церкви. Водночас, із-під юрисдикції Антіохійського Патріархату вийшли Константинопольський Патріархат, який отримав юрисдикцію над Грецією і Анатолією (Малою Азією) та отримав вищий статус, аніж Антіохійський Патріархат, і Єрусалимський Патріархат, який отримав юрисдикцію над єпархіями Палестини.

V і VI століття стали для Антіохійської Церкви періодом чергових розколів. В 428 році константинопольським архієпископом став Несторій, який був вихідцем з Антіохійської богословської школи. Довівши до крайності богословську позицію антіохійських богословів Павла Самосатського, Теодорита Кирського та Теодора Мопсуестійського, Несторій став виразником єреси, названої його іменем. Щоби вирішити проблеми несторіанства, в 431 році був скликаний Ефеський Вселенський Собор, який визнав несторіанство єрессю, а Несторія усунув з константинопольської катедрі. Помер Несторій в 451 році в заслання. Найбільше однодумців Несторій мав в Антіохії. Після осудження Несторія, вони відкололися від Антіохійської Церкви та мігрували з Римської імперії до Персії. Там вони влились в Ассирійську Церкву Сходу, заклавши в ній несторіанську христологію. Так були розірвані відносини між Антіохійською та Ассирійською Церквами, хоч досі Антіохійська Церква була єдиною Церквою Римської імперії, з якою Ассирійська Церква Сходу, в силу географічних обставин, могла підтримувати бодай якісь відносини. В самій Антіохійській Церкві несторіанство не вкоренилося і не

викликало розколу. Однак, відразу ж після Ефеського Собору олександрійський архієпископ Діоскор та архимандрит одного з константинопольських монастирів Євтих довели до крайності богословські ідеї архієпископа Кирила Олександрійського, який був найбільшим противником несторіанства. Доведене до крайності Кирилове богослов'я переросло в монофізитство, тобто ересь протилежну до несторіанства. Оскільки і в Олександрійській, і в Антіохійській Церквах було немало противників несторіанства, то в умовах полеміки проти цієї ересі вони втратили пильність до її протилежності. В 451 році відбувся Халкедонський Собор, який осудив монофізитство, але воно не зникло. Так, в Олександрійській та Антіохійській Церквах сформувались великі партії монофізитів. Як і в Олександрії, в Антіохії партії православних та монофізитів тривалий час боролися між собою, проте залишалися в лоні однієї Церкви. В 512 році Антіохійським Патріархом став переконаний монофізит Севір, який активно поширював монофізитство та викорінював православ'я. Він за свою діяльність у 518 році був усунений з патріаршої катедри та засланий до Єгипту. Патріархом Антіохійським став Павло III Юдей. Однак, сирійські монофізити не погодились із звільненням Севіра. Вони продовжили визнавати його Патріархом, хоч він не міг управляти Церквою із заслання. Після смерті Севіра, монофізити обрали нового Патріарха, повністю розірвавши відносини з Антіохійською Церквою.

• АНТІОХІЙСЬКА ЦЕРКВА ПІСЛЯ РОЗКОЛУ VI СТ.

У 518 році колись єдина Церква Сирії розділилась на Антіохійську Церкву, яка сповідує православне віровчення, та Сиро-Яковитську Церкву, яка сповідує монофізитську христологію, тобто вчення про те, що у Христі одна природа (Бого-людська) і одна особа. Віруючих Сиро-Яковитської Церкви, тобто сирійських монофізитів, часто називають яковитами. Це був другий розкол Сирійської Церкви. Якщо перший (аріанський) вдалося подолати, то другий залишив наслідки до сьогодні. Сиро-яковити (монофізити) почали називати православних мелкітами, тобто імператорськими. Ця назва була аналогічною до тої, яка використовувалася на окреслення православних у Єгипті.

Розкол Сирійської Церкви 518 року послабив Сирію. Мелкіти, які в більшості були греками, підтримували візантійського

імператора, а яковити, які були сирійцями, отримали в монофізитстві можливість заявити про свою національну ідентичність і сформувавши опозицію до імперського уряду. В той час над Візантійською Сирією нависала нова загроза – араби, які постійно атакували візантійський кордон. В 610 році візантійським імператором став Іраклій I. Він усвідомлював, що внутрішні суперечки послаблять Сирію і зроблять її легкою здобиччю арабів. Будь-якою ціною він прагнув примирити сирійців. В тому ж самому, 610 році, Патріархом Константинопольським став друг Іраклія Сергій I. На нього й ліг обов'язок сформувавши таке богословське вчення, яке би оминало гострі кути і примирило православних та монофізитів. Виконуючи це завдання, Сергій почав навчати, що у Христі дві природи, але одна воля і одна дія. Це вчення згодом було оголошене єрессю *монотелітства*. Монотелітство й справді привабляло частину православних і частину монофізитів, які об'єднались навколо цієї ідеї. Однак, більшість сирійських мелкітів, як і більшість яковитів, критикували монотелітство. Так, Сергій своїм вченням не об'єднав два богословські напрями, а створив третій, поглибивши розкол. Імператор усіляко сприяв тому, щоби на єпископів висвячували тільки монотелітів. Найбільшими противниками монотелітства були Папа Римський Мартин I, якого імператор арештував і відправив у заслання в Крим, та видатний богослов Максим Ісповідник, який за свої погляди був ув'язнений.

У 668 році імператором став Константин IV Погонат, який відмовився від монотелітства. У 680-681 роках відбувся Третій Константинопольський (Шостий Вселенський) Собор, який проголосив монотелітство єрессю. Собор піддав анатемі Антіохійського Патріарха Макарія I, який був монотелітом, та звільнив його з катедри. Його наступником став Теофан. Однак, частина сирійських християн, які сповідували монотелітство, не погодились із постановами Собору. Оскільки центром цієї групи християн був монастир Святого Марона, то вони почали називати себе *маронітами*. У 687 році помер Антіохійський Патріарх Теофан. На той час мароніти повністю втратили контакт із Антіохійською Церквою. Коли у 687 році, після смерті Теофана, главою Антіохійської Церкви обрали Патріарха Севастіана, то мароніти в тому році обрали свого Патріарха Івана Марона I. Відтоді Маронітська Церква існує незалежно як від Антіохійської,

так і від Сиро-Яковитської. У 694 році візантійський імператор Юстиніан II почав війну проти маронітів. Ця війна змусила маронітів покинути Сирію; вони переселилися до Лівану. В 1182 році мароніти заявили, що Сирійська Церква, спадкоємцями якої вони є разом із мелкітами та яковитами, не брала участі у великій схизмі 1054 року, і до розриву відносин між Константинополем та Римом відношення не мають, а тому відновили свою єдність із Католицькою Церквою. Відтоді існує Маронітська Католицька Церква, до якої належать усі мароніти. Так, задум імператора Іраклія I та Патріарха Сергія I об'єднати мелкітів і яковитів призвів до четвертого розколу. Тепер Сирійська Церква була розділена на мелкітів, яковитів та маронітів.

Тим часом політична ситуація в Сирії погіршувалась. Боротьба релігійних партій послабила провінцію, і у 637 році араби її завоювали. В яковитах араби отримали союзників, мароніти не втручались у політику та перебували переважно в горах, а тому не цікавили арабів, а мелкіти стали для них проблемою. Оскільки мелкіти підтримували контакти з Візантією, араби бачили в них ворогів, і почали їх винищення. Антіохійський Патріарх не міг перебувати в Сирії, і перебрався до Константинополя. Через декілька років, тобто у 642 році, коли араби завоювали Єгипет, до Константинополя перебрався і Олександрійський Патріарх. Якщо Олександрійські Патріархи зуміли перебути в Константинополі впродовж століть, то Антіохійським це не вдалося. В 702 році помер Антіохійський Патріарх Олександр II. Після його смерті нового Патріарха не обрали, і лінія Антіохійських Патріархів у Константинополі перервалася. В 723 році арабським халіфом став Гішам ібн Абдул-Малік, який був толерантним до християн. Він дозволив Олександрійському Патріарху повернутись до Єгипту. Прихильністю халіфа скористалися й антіохійські християни. Ті мелкіти, які залишилися в Сирії, випросили у 742 році дозволу обрати нового Патріарха. Халіф дозволив, але за умови, що Патріарх надасть халіфу повну підтримку. Так, після 40-літньої перерви був відновлений титул Антіохійського Патріарха. Ним став не грек, а сирієць Степан. Наступні роки й самі араби переживали низку внутрішніх проблем. Візантійський імператор Никифор Фока в X столітті зумів відвоювати частину Сирії, і в 969-1084 роках Антіохія знову належала Візан-

тії, а Антіохійський Патріарх знову отримав можливість вільно управляти Церквою у Візантійській Сирії.

В 1084 році Сирію завоювали турки-сельджуки, панування яких, однак, було недовгим. В 1097 році до Сирії прибули хрестоносці, які заснували Антіохійське князівство. В 1099 році помер Іван VII, і до 1156 року Патріарха не обирали. Врешті, в 1156 році в Константинополі на Патріарха Антіохійського обрали грецького диякона Сотириха Пантевгена, який однак помер до своєї хіротонії. В 1157 році Антіохійським Патріархом в Константинополі став Іван VIII. Резиденція Антіохійських Патріархів у Константинополі знаходилась до 1276 року, коли хрестоносці втратили владу над Антіохією і Патріарх Теодозій V зміг повернутися до Сирії. Антіохія більше ніколи не стала важливим культурним та релігійним центром, і в 1342 році Патріарх переніс свою резиденцію в Дамаск, де вона знаходиться і до сьогодні. В 1517 році Сирію завоювала Османська імперія. Оскільки до Антіохійської Церкви належали переважно сирійські греки, то турки включили її членів до грецького міллету. Главою грецького міллету був Константинопольський Патріарх, який отримав політичну владу над Антіохійським Патріархатом. Ситуація в Антіохійській Церкві була настільки поганою, що велика частина єрархії і віруючих почали шукати шляхів порятунку Церкви.

Одночасно, Антіохійська Церква перебувала у невизначеному становищі щодо Великої схизми 1054 року. Велика схизма – це розкол у відносинах між Римською і Константинопольською Церквами, але Антіохійська, Олександрійська і Єрусалимська Церкви в цьому розколі участі не брали. Чи стосується велика схизма Антіохійської Церкви? – це було ключове питання, відповіді на яке ця Церква шукала століттями, а врешті це питання призвело до її чергового розколу. Під впливом Константинопольського Патріархату, який під час турецького панування отримав політичну владу над Антіохійським Патріархатом, в Антіохійській Церкві сформувалась група духовенства, яка стояла за повну підтримку Константинополя і вважала, що велика схизма стосується їх безпосередньо. Інша група духовенства і мирян були переконані, що велика схизма їх не стосується, Константинополь повинен самостійно вирішувати свої проблеми, а Антіохійська Церква повинна продовжувати підтримувати дружні відносини з Римом. Проримська партія зосереджувалась

у Дамаску, а проконстантинопольська – в Алеппо. В 1694 році Патріархом став Кирил, який був переконаним прихильником проримської позиції, і згадував на літургії Папу Римського. Його пряма позиція збентежила проконстантинопольців. У 1720 році Патріархом став Атаназій IV, який був представником проконстантинопольської партії, і вів активну боротьбу проти проримської партії. В 1724 році Атаназій IV помер, і дві партії не змогли знайти згоди щодо нового Патріарха. Проконстантинопольська патрія обрала Сильвестра, а проримська – Кирила Танаса. Так, у 1724 році Сирійська Церква знову розділилась на Мелкітську Католицьку Церкву та Антіохійську Церкву. Те, що відбулось в Антіохійській Церкві у 1724 році, не є відділенням однієї Церкви від іншої, а кінцевий результат невіршення питання про власну ідентичність. Отже, мелкіти-католики – це вже друга група сирійських християн, після маронітів, які не вважали, що мають відношення до великої схизми, а тому не бажали розривати відносини з Католицькою Церквою.

• СУЧАСНА АНТІОХІЙСЬКА ЦЕРКВА

Історичні обставини призвели до посилення еллінізації Антіохійської Церкви, хоч до неї, окрім греків, належали й сирійці та араби. Всі ці перипетії негативно відобразилися на житті Церкви. В середині XIX століття до неї належало лишень від 60.000 до 110.000 віруючих. В кінці XIX століття у справі Антіохійської Церкви почала активно втручатися Російська імперія. Їй вдалося добитися того, що у 1899 році вперше за багато століть Патріархом Антіохійським став не грек, а араб Мелетій Думані. Патріархат існував за дотації російських імператорів. Початок XX століття ознаменувався послабленням Османської імперії, на тлі якого в Сирії все частіше лунали голоси про автономію, а зрештою й про незалежність. У 1919 році в Дамаску відбувся Загальний сирійський конгрес, на якому була оголошена незалежність Сирії. В 1920 році було створене Арабське Королівство Сирія, в якому королем став Фейсал I. Це королівство проіснувало менше року, але стало виразником прагнення сирійців до незалежності. В кінці 1920 року Ліга Націй надала Франції Мандат для управління Сирією і Ліваном. В Сирії не стихали заклики до незалежності. В 1923 році був підписаний Лозаннський договір, який офіційно затвердив розпад Османської імперії, нові

кордони Туреччини та французький мандат на управління Сирією і Ліваном. Перед початком Другої світової війни Франція передала Туреччині район Александретта (Мала Олександрія), в якому знаходиться місто Антіохія. Турки перейменували Антіохію в Антакью. Сьогодні в Антакї мешкає тільки 145.000 мешканців, серед яких християнами є тільки 14,5% населення міста. Хоч резиденція Патріарха вже довгий час знаходиться в Дамаску, а Антіохія задовго до цього втратила своє значення в житті Церкви, передача Антіохії Туреччині була великим ударом для Антіохійської Церкви.

Одночасно зі Сирією з Османської імперії вийшов і Ліван, який також опинився під французьким мандатом. Ліван отримав свою Конституцію, відповідно до якого став республікою, хоч і підконтрольною Франції. Під французьким мандатом у Лівані тривала дискусія щодо статусу країни: одна частина суспільства прагнула злитися в єдину країну зі Сирією, а інша – зберегти незалежність від Сирії. Врешті, Ліван залишився окремою країною. Одночасно, в Лівані сформувалась особлива політична традиція. Починаючи з 1926 року, президентом може бути тільки християнин. А в 1934 році це правило уточнили: президентом може бути тільки мароніт, тобто член Маронітської Греко-Католицької Церкви. З 1937 року прем'єр-міністром може бути тільки мусульманин. В 1943 році був прийнятий «Національний пакт», відповідно до якого членами парламенту можуть бути тільки християни і мусульмани у співвідношення 6:5. Під час Другої світової війни за підтримки Гітлера Францію очолив колабораціоністський Уряд Віші. Одночасно, у Лондоні розташовувався французький екзильний антифашистський уряд «Вільна Франція» (*La France libre*), очолюваний Шарлем де Голлем. У 1942 році цей уряд перейменувався у «Франція, що бореться» (*La France combattante*). Уряд Віші уклав угоду з Німеччиною про розташування на території Сирії і Лівану німецьких військових баз, що викликало спротив місцевого населення. На протывагу Уряду Віші, «Вільна Франція» у 1943 році надала Сирії та Лівану незалежність. Це рішення дало право Британії ввести у ці країни свої війська, щоби звільнити їх від армій Уряду Віші та Німеччини. В 1944 році уряди Сирії і Лівану отримали всі права незалежного управління, а в 1946 році війська Британії та Франції покинули ці країни.

Національно-визвольна боротьба ліванців відобразилась на житті Церкви. В 1929 році частина ліванських православних оголосили про свої прагнення відокремитись від Антіохійської Церкви. Переговори між керівництвом Церкви і автокефалістами завершилися тим, що обидві сторони погодились не розділяти Церкву і зберегти патріаршу резиденцію в Дамаску. Втім, розкол таки відбувся. В той час Антіохійського Патріарха не було, оскільки Патріарх Григорій IV помер у 1928 році, а вибори нового затягнулись. Врешті в 1930 році ліванські єпископи Антіохійської Церкви обрали Патріархом Арсенія II, а в 1931 році сирійські єпископи обрали Патріархом Олександра III. Обоє претендували на управління всією Церквою, але, фактично, Арсеній II керував у Лівані, а Олександр III у Сирії. Розкол був подоланий у 1933 році, коли помер Арсеній II, і Олександр III очолив усю Антіохійську Церкву.

Офіційна назва Антіохійської Церкви – Грецький Православний Патріархат Антіохії і всього Сходу. Титул глави Церкви – Патріарх Антіохії, Сирії, Аравії, Килікії, Іберії, Месопотамії і всього Сходу. Більшість єпархій Антіохійської Церкви знаходяться на Близькому Сході: Дамаск (патріарша єпархія в Сирії), Алеппо і Александретта (Північна Сирія і сирійська територія з центром в Антіохії, яку французи передали Туреччині), Бусра, Гауран і Джебель аль-Друз (Південна Сирія), Хомс (Західна Сирія), Гама (у візантійський період місто називалось Епіфанія), до якої входить також Екзархат Північної Сирії, Латакія (у візантійський період місто називалось Лаодикея), до якої входить Екзархат Теодоріада (Сирія), Бейрут (столиця Лівану), до якої входить Екзархат Фінікія, Аккар (Північний Ліван), Гірський Ліван, Біблос (сьогодні Джубель), Ботріс (сьогодні Батрун), Захла і Баальбек (в минулому Геліополіс Фінікійський) у Лівані, Тріполі і Кира (Ліван), Тир і Сидон (Ліван), Багдад і Кувейт. Декілька єпархій діють в діаспорі: Австралія, Нова Зеландія і вся Океанія, Франція, Західна і Південна Європа, Німеччина і Центральна Європа, Британські острови та Ірландія, Північна Америка, Буенос-Айрес і Аргентина, Мексика, Венесуела, Центральна Америка і Кариби, Чилі, Сан-Паоло і Бразилія. Сьогодні Антіохійська Церква налічує 750.000 віруючих. В самій Сирії, населення якої станом на 2014 рік становило 17.951.639 чоловік, кількість віруючих Антіохійської Церкви постійно зменшується. В 1920 році 25%

населення Сирії були християнами. У 2011 році християнами всіх конфесій в Сирії були 2,4 мільйона чоловіків, що становило 11-12% населення.

4.4. ЦЕРКВИ В ЄРУСАЛІМІ, ГРУЗІЇ І НА КІПРІ

Особливим містом для християн є Єрусалим. Саме тут відбувались ключові події, описані у Старому Завіті. В цьому місті Ісус Христос був арештований, розіп'ятий, похоронений та воскрес із мертвих. В Єрусалимі після Вознесіння Христового залишились апостоли, які в цьому місті отримали Святого Духа і почали свою проповідь. Першу християнську спільноту в Єрусалимі очолив апостол Яків Молодший, який був першим єрусалимським єпископом. У 62 році апостол Яків загинув мученицькою смертю. Християнська община в Єрусалимі продовжувала розвиватись. В 132-135 роках відбулось повстання євреїв проти римського панування під проводом Бар Кохби. Повстання було придушене, а Єрусалим зруйнований. На місці руїн Єрусалиму було зведене греко-римське місто Елія Капітоліна, в якому було заборонено проживати євреям, а на місці Єрусалимського Храму був зведений храм Юпітера. Юдейський Синедріон, який був головним управлінським органом юдаїзму і єврейського народу перенісся в Тиберію. Оскільки єрусалимські християни за національністю були євреями, вони втратили право залишатися в Елії Капітоліні. Юдею римляни включили у свою провінцію Сирію та перейменували на Палестинську Сирію (Syria Palaestina). Так і виникла назва «Палестина». Хоч у самій Елії Капітоліні християни жити не могли, вони залишились в її околицях. Зі знищенням Єрусалиму зникла і єрусалимська єпископська катедра. Християни околиць Елії Капітоліні, після ліквідації єрусалимської катедри, належали до єпархії Кесарії Палестинської. Відповідно до традиції раннього християнства територіально-адміністративна структура Церкви відповідає державному адміністративному поділу. Оскільки Антіохія була столицею римської провінції Сирії, то всі єпископи цієї провінції перебували у підпорядкуванні антіохійського єпископа. Зі збільшенням християнських общин у Палестинській Сирії та з поселенням у ній греків-християн, які могли поселятися в Елії Капітоліні, відродилась єрусалимська

єпископська катедра, але за нею залишився статус провінційної єпископії. Єрусалимський єпископ підпорядковувався митрополиту Кесарії Палестинської, а кесарійський єпископ – антіохійському.

- СТАТУС ЄРУСАЛИМСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Перший Нікейський Собор відзначив особливе місце Єрусалиму в Церкві, але не підніс цю катедру на вищі ступені єрархії. Халкедонський Собор 451 року визначив статуси Патріархатів пентархії. Цей Собор проголосив Єрусалимський Патріархат, юрисдикція якого поширилась на всю Палестинську Сирію, а єпархії які ввійшли у підпорядкування Єрусалимського Патріарха, були виведені з-під юрисдикції Антіохійського Патріархату. Титул глави Церкви звучить – Патріарх Єрусалиму і всієї Палестини. В пентархії Єрусалимський Патріархат отримав п'яте місце, після Риму, Константинополя, Олександрії та Антіохії. Єрусалимська Церква не відзначилась ані бурхливим політичним життям, як це було в Константинополі, ані яскравими богословськими суперечками, як це було в Олександрії чи Антіохії. Її історія декількох перших століть була мирним і тихим життям, позначеним активним розвитком чернецтва.

Єрусалимська Церква не переживала розколів ані в епоху тринітарних суперечок IV століття, ані в епоху христологічних суперечок V століття. Ситуація цієї Церкви погіршилась у VII столітті, коли араби завоювали Палестину. Велика частина християн у той час емігрувала з Палестини, частина прийняла іслам, а ті, що залишились, зазнавали утисків. Церква зменшилась у своїх розмірах і втратила можливість вільно вести свою душпастирську роботу. В 1099 році хрестоносці завоювали Єрусалим, і Патріарх Симеон II покинув місто. Він переселився до Константинополя, де потрапив під повну залежність від Константинопольського Патріарха. В Константинополі після Симеона II мешкали шість наступних Патріархів – Сава (1106), Іван VII (1106-1156), Миколай (1156), Іван IX (1156-1166), Никифор II (1166-1170), Леонтій II (1170-1190). В 1187 році хрестоносці покинули Єрусалим, і Патріарх Леонтій II повернувся до своєї катедри. Всі наступні Єрусалимські Патріархи мешкають в Єрусалимі до сьогодні. У XIII-XV століттях Палестиною володіли мамелюки, які особливо жорстоко винищували християн і християнські святині. Ситуа-

ція Єрусалимської Церкви особливо погіршилась після 1453 року, тобто після падіння Константинополя. В той час Єрусалимська Церква втратила останню опору, до якої могла звертатися з проханнями про допомогу. Ситуація Єрусалимської Церкви дещо покращилась у 1517 році, коли Палестину завоювала Османська імперія, яка хоч і не сприяла розвитку християнства, проте ставилась до нього поблажливіше, аніж мамелюки.

Тим часом членами Єрусалимської Церкви ставали щоразу більше арабів. Якщо в першому столітті, тобто до зруйнування Єрусалиму, в ній домінували євреї, то після арабського завоювання Палестини і до сьогодні більшість членів цієї Церкви є арабами. Як тільки Палестина опинилась у складі Османської імперії, Патріарх Константинопольський отримав статус етнарха греків і керівника грецького міллету. Члени Єрусалимської Церкви сприймалися турками за греків, а тому вони опинилися під політичною владою Константинопольського Патріарха. Константинопольський Патріархат скористався своєю владою над Єрусалимським, щоби поширити в ньому свої впливи. В XVI столітті Константинопольський Патріарх домігся того, що Єрусалимськими Патріархами могли ставати тільки греки, хоч досі ними були араби. До того ж, Єрусалимські Патріархи є не палестинськими греками, а уродженцями Греції. Ця ситуація триває й до сьогодні, породжуючи протистояння вищого і нижчого духовенства: Патріарх і єпископи є греками, звершують літургію грецькою і спілкуються грецькою; натомість, більшість священників і мирян є арабами, моляться і спілкуються арабською. Першим Єрусалимським Патріархом-греком був Герман I, який вступив на патріаршу катедру в 1517 році. Герман I був греком та налагодив добрі відносини з російським царем Іваном Грозним, від якого отримав гроші для розбудови Церкви. В подальшому Патріархат скуповував або захоплював храми і монастирі в Палестині, які належали іншим християнським конфесіям.

Найбільш неприємною була історія з католицькими храмами в Єрусалимі. На час приходу хрестоносців до Єрусалиму головні християнські святині були у неймовірно жалюгідному стані. Хрестоносці відновили та розбудували їх за свій кошт. Коли ж Єрусалимські Патріархи отримали стабільність в Османській імперії, вони через підкупи турецьких чиновників почали відбирати ці храми. Однак католицькі монахи перебували в Єрусалимі і

в османський період. В 1555 році католицькі монахи-францискани відновили занедбану споруду храму Гробу Господнього. Як тільки католики його відновили, Єрусалимський Патріархат заявив про свої права на нього. Суперечка тривала до 1767 року, коли турецький уряд видав фірман (ордер) на спільне володіння храмом двома конфесіями. Згодом про свої права на цей храм заявили й інші конфесії. Сьогодні власниками храму вважаються одночасно шість конфесій: Католицька Церква, Єрусалимська Церква, Вірменська Апостольська Церква, Коптська Церква, Антіохійська Церква і Етіопська Церква. Щоби обґрунтувати свої права на цей храм, Єрусалимський Патріархат вигадав легенду про те, що Благодатний Вогонь, який з'являється в цьому храмі в день Пасхи, може отримати тільки Єрусалимський Патріарх, хоч насправді Єрусалимський Патріарх ніколи не спускається до Гробу Господнього сам, а завжди в супроводі вірменського архимандрита, який заносить лампаду, від якої й запалюються свічки. В церемонії бере участь духовенство й інших конфесій.

Сьогодні офіційна назва Церкви звучить – Грецький Православний Патріархат Єрусалиму. Її глава носить титул Патріарх Святого міста Єрусалиму і всієї Палестини, Сирії, Аравії, Йордану, Кани Галилейської і Святого Сіону. Єрусалимська Церква сьогодні є дуже малою релігійною організацією, кількість віруючих якої становить 120.000 осіб. Більшість віруючих мешкають в Ізраїлі, Палестині і Йорданії, хоч існують і громади в діаспорі, зокрема у США.

• СИНАЙСЬКА ЦЕРКВА

До складу Єрусалимського Патріархату на правах автономії входить Синайська Церква, яка сьогодні складається тільки з одного монастиря. Синайський півострів є частиною Єгипту і зі Заходу омивається Суецьким каналом та Суецькою затокою, на Півночі – Середземним морем, на Півдні – Червоним морем, на Сході обмежується затокою Акаба та кордоном Ізраїля. Синай відомий тим, що на цьому півострові впродовж 40 років блукали євреї під проводом Мойсея, прямуючи з Єгипту до Палестини, а також тут на горі Синай Мойсей отримав Закон Божий. Ці біблійні події привабили до півострова християнських монахів, які розбудовували тут монастирі та храми. В давнину на Синайському півострові розташовувалась окрема єпархія, яка

славилася своїми монастирями. Найбільшим і найдревнішим синайським монастирем був Монастир Святої Катерини, який був водночас резиденцією місцевого єпископа. Візантійський імператор Юстиніан надав цьому монастирю особливі привілеї, які зробили Синайську Церкву автономною в лоні Константинопольської. В VII столітті, коли араби завоювали Єгипет і Синай, Константинопольський Патріарх втратив можливість підтримувати контакти зі Синаєм. Відтоді синайських єпископів почав висвячувати Єрусалимський Патріарх. У час, коли над Єгиптом панували мамелюки, вони знищили більшість монастирів і храмів на півострові. Вцілів тільки монастир Святої Катерини. В 1575 році Константинопольський Патріарх офіційно підтвердив автономію Синайської Церкви. Традиція, відповідно до якої синайських єпископів висвячував Єрусалимський Патріарх, збереглась до сьогодні, і поступово переросла у входження Синайської Церкви під омофор Єрусалимської зі збереженням власної автономії.

• КІПРСЬКА ЦЕРКВА

До найстарших Церков візантійської традиції належить Кіпрська Церква. Проповідь християнства на острів Кіпр у 47 році розпочав апостол Варнава, який вважається першим єпископом Кіпру. Як і єпархії у Греції та в Палестині, Кіпрська єпархія в перші століття християнства підпорядковувалась антіохійській катедрі. В 431 році Ефеський Собор проголосив автокефалію Кіпрської Церкви. На той час населення острова було повністю християнським, діяли численні храми і монастирі. В VII столітті Кіпр потрапив під арабське панування, яке тривало до 965 року, коли Кіпр відвоювала Візантія. В тому році Кіпр став візантійською провінцією. В цей період кіпрські християни зуміли відновити храми і монастирі, понищені арабами. В 1191 році англійський король Річард Лев'яче Серце дорогою до Святої Землі завоював Кіпр, але зрозумівши, що острів був йому не потрібен, він продав його багатій французькій родині Лузіньянів, які перетворили острів у Кіпрське королівство та стали його королями. В 1473 році помер король Кіпру Яків II де Лузіньян і корону успадкувала його вдова Катерина Корнаро, яка була венеціанкою. В 1489 році вона відреклася корони і подарувала острів своєму рідному місту Венеції. Так, з 1489 року Кіпр став венеціанською колонією.

В 1571 році острів завоювала Османська імперія. Від смерті короля Якова II до османського завоювання, тобто у 1274-1572 роках, Кіпрській Церкві було заборонено обирати архієпископа, а статус Церкви був невизначений. В 1572 році турки дозволили обрати архієпископа; Церкву очолив Тимотей I. Незважаючи на те, що населення Кіпру складалося виключно з греків, османський уряд проголосив кіпріотів окремим міллетом римлян, а архієпископ став його етнархом. Під владою турків Кіпрська Церква розвивалась так само, як і інші східні Церкви: турки вимагали лояльності від керівництва Церкви і пильно слідкували за її діяльністю. В 1821 році у Греції почалось повстання проти панування турків. Це повстання відразу ж перекинулось на Кіпр. Кіпрська Церква активно підтримувала повстанців. В тому ж році турецький намісник острова Мегмед Кучу жорстоко придушив повстання. Водночас, він помстився Церкві. За п'ять днів (9-14 червня 1821 року) він стратив усіх кіпрських єпископів, а архієпископа повісив на центральній площі кіпрської столиці Нікосії. В ці дні були страчені 486 священиків та монахів. Майже всі храми Кіпрської Церкви були закриті та перетворені на мечеті або технічні приміщення. Щоби врятувати Церкву, Антіохійський Патріарх Серафим у 1821 році вислав на Кіпр своїх єпископів, які висвятили нових кіпрських єпископів та архієпископа. В 1878 році Османська імперія продала Кіпр Британії. Так, Кіпр перетворився на британську колонію. На Кіпрі почалась боротьба за незалежність, але британський уряд не проводив на острові репресій. В 1960 році Кіпр оголосив незалежність. Першим президентом Кіпрської Республіки став архієпископ Макарій.

В 1974 році Туреччина розпочала війну проти Кіпру, окупувавши 38% її території на півночі країни. Християни були змушені покинути окуповану територію, храми були закриті та перетворені у мечеті. Турецький уряд переселив на окуповані території турків-мусульман. Відтоді статус Кіпру залишається невизначений. Офіційно, Республіка Кіпр володіє 98% території острова, а 2% території належить Британії. На цій території знаходяться британські військові бази. Насправді ж, уряд Республіки Кіпр контролює не 98%, а тільки 60% території острова, а на 38% території, яка була окупована Туреччиною, у 1974 році була проголошена нібито незалежна Турецька Республіка Північного Кіпру. Ця країна визнана тільки Туреччиною, натомість міжнарод-

не співтовариство досі не визнає окупацію законною. Кіпрська Церква поширена тільки на Кіпрі. До неї сьогодні належать понад 600.000 віруючих. На чолі Церкви стоїть Архієпископ Нової Юстиніани і всього Кіпру. Церква складається з дев'яти єпархій, які в цій Церкві іменуються митрополіями. З них сім митрополій розташовані на території, підконтрольній уряду Республіки Кіпр і можуть безперешкодно діяти. Дві митрополії розташовані на території Турецької Республіки Північного Кіпру, і фактично ліквідовані. Кіпрська Церква продовжує висвячувати єпископів для цих митрополій, які, однак, проживають у Нікосії, і є тільки титулярними архиєреями.

• ГРУЗИНСЬКА ЦЕРКВА

Ще однією Церквою візантійської традиції є Грузинська Православна Церква. В IV столітті на теренах сучасної Грузії існували дві країни: Колхіда та Іберія. У 326 році Колхіда стала християнською країною. Поступово християнізувалась й Іберія. Резиденцією іберійських єпископів стало місто Мцхета. Від початку існування Грузинської Церкви, вона була частиною Антіохійської Церкви. В 467 році Грузинську Церкву очолив архієпископ Петре I, який уже почав використовувати титул Католикос Іберії. У 523 році Іберію завоювала Персія, а в 562 році Візантія завоювала Колхіду. Ці завоювання вплинули на історію Грузинської Церкви: іберійські християни могли вільно сповідувати свою віру у християнській Візантії, а колхідські християни в зороастрійській Персії зазнавали переслідувань. У той же час відбувалось формування богословської доктрини Грузинської Церкви. У 506 році грузини, як і вірмени прийняли Енотикон, тобто запропонований Константинопольським Патріархом доктринальний документ, в основі якого лежало монофізитство. В 609 році Грузинська Церква відмовилася від Енотикону та прийняла постанови Халкедонського Собору. Так завершилась нетривала історія грузинського монофізитства. При цьому палких богословських дискусій у Грузинській Церкві не відбувалось. Грузинське християнство не сформувало складних богословських концепцій, а у богословських дебатах Візантії брало тільки формальну участь. На початку VII століття Візантія завоювала Іберію, підпорядкувавши своїй короні обидві частини Грузії. Панування Візантії у Грузії не було тривалим. Вже в середині VII століття

Грузію завоювали араби, і грузинські християни були вимушені боротися за виживання своєї віри і Церкви в мусульманському світі.

У 960 році іберійським царем став Баграт III, який правив до 1014 року. Йому вдалося об'єднати Іберію та Колхиду в єдину Грузію. Заснована ним династія – Багратини – правила у Грузії до 1801 року, і була єдиною династією в історії, яка правила всією Грузією. Як тільки Баграт III об'єднав Грузію, влада Іберійського Католикоса поширилась і на Колхиду. Мелхіседек I, який став Католикосом у 1012 році, іменував себе Католикосом і Патріархом усієї Грузії. Грузія, хоч і зберігала незалежність, але була вимушена в жорсткій боротьбі відстоювати власну свободу. Її постійними ворогами були араби та турки-сельджуки. Зрештою, і Візантія не була зацікавлена в об'єднаній і сильній Грузії. В 1089 році царем став Давид IV, який почав реорганізацію країни. Він успадкував трон у сприятливий час. Хрестові походи відволікли сельджуків і арабів від Грузії, що дало можливість грузинам зосереджуватись не на війнах, а на внутрішніх реформах. У 1121 році цар Давид відвоював Тбілісі і переніс туди столицю. В 1125 році, коли Давид помер, Грузія була економічно і політично розвиненою країною. Його наступники продовжили укріплювати країну. В 1184-1213 роках Грузією правила правнучка Давида Тамара, за царювання якої Грузія досягла найбільшої за всю свою історію території та багатства. Тамара навіть відвоювала частини Персії і Візантії. В 1220-ті роки Грузію завоювали монголи. Це завоювання зупинило розвиток країни, започаткований царями Давидом і Тамарою.

В 1227 році, скориставшись зрадою персів, які мешкали у Тбілісі, Грузію завоював хорезмський султан Джалал-Ед-Дін. Нові володарі почали масове винищення грузинських християн; під час цього терору загинуло понад сто тисяч мучеників. У 1243 році цариця Русудан, дочка Тамари, уклала мир із монголами, зобов'язавшись платити їм данину. Це дало їй можливість зосередитись на внутрішній політиці, і відновленні країни. Однак, після її смерті в 1245 році, країна почала розпадатись. Грузини піднялись на національно-визвольну боротьбу проти монголів. Аж цар Георгій V Блискучий, який правив у 1314-1345 роках, зумів вибороти повну незалежність країни та об'єднати її в кордонах 1220 року. В 1386-1493 роках на Грузію вісім разів напа-

дали монголо-татари. Ці війни знищили економіку і політичну стабільність країни. В 1453 році турки завоювали Константинополь. Досі грузинські християни підтримували тісні контакти з Константинопольським Патріархатом. Після падіння Візантії грузини залишились повністю ізольованими від християнського світу. Ослаблена постійними війнами і тиском великих мусульманських країн, Грузія не змогла вистояти. Після падіння Константинополя Грузія розділилась на декілька князівств, а згодом західні регіони Грузії потрапили під вплив Османської імперії, а східні – Ірану. В 1555 році Туреччина й Іран уклали договір, відповідно до якого були розділені їхні сфери впливу в Азії. Як Туреччина, так і Іран є мусульманськими країнами, і грузинські християни опинилися під тиском двох ворожих імперій. Ситуацію погіршувала відсутність контактів з іншими християнськими країнами.

- ГРУЗИНСЬКА ЦЕРКВА XVIII-XXI СТ.

Початок XVIII століття ознаменувався відродженням грузинської культури: розвивалися книгодрукування, наука, мистецтво, засновувалися навчальні заклади. Цар Іраклій II, який правив у 1762-1798 роках, об'єднав Грузію. В той час до кордонів Грузії дійшли завоювання Російської імперії. Іраклій II побачив у Росії союзника, оскільки Росія – християнська країна, і грузини були більше раді підтримати контакти з християнською Росією, аніж з мусульманською Туреччиною. В 1787-1792 роках тривала російсько-турецька війна, в якій Росія потребувала союзництва Грузії. В 1787 році Росія і Грузія підписали Георгієвський трактат, відповідно до якого Грузія визнавала над собою російський протекторат. Однак, ентузіазм грузинів тривав не довго. Грузія і Грузинська Церква змогли вижити в протистоянні з Туреччиною, Іраном і Монголією, але від Росії отримала неочікуваний удар. Російський уряд змусив царя Георгія XII, наступника Іраклія II, проголосити Грузію частиною Російської імперії. В 1800 році російський імператор Павло I оголосив про приєднання Грузії. В тому ж, 1800 році помер цар Георгій XII. Його наступником став його син Давид XII, але вже через рік, у 1801 році, російський уряд усунув його з трону, і династія Багратинів припинила своє царювання, отримавши статус російських дворян. Так, Багратини змогли правити вісім століть, незважаючи на турків,

іранців та монголів, але стали жертвами підступної зради росіян, на яких покладали великі надії. В складі Росії Грузія була до 1918 року. В квітні 1918 року кавказькі країни вийшли зі складу Росії, утворивши Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку, яка у травні 1918 року розділилась на Демократичну Республіку Грузію, Республіку Вірменія і Азербайджанську Демократичну Республіку. В 1921 році відбулась Грузинсько-радянська війна, внаслідок якої Грузія перетворилась у Грузинську Радянську Соціалістичну Республіку у складі СРСР.

Найбільше від зв'язків з Росією постраждала Грузинська Церква. Незважаючи на всі історичні перипетії та тиск мусульман, Грузинська Церква впродовж століть зберігала свою незалежність та була осередком грузинської культури і духовності. Російський уряд прагнув знищення грузинської культури та повного розчинення її в Російській імперії. Найбільшою перешкодою на шляху здійснення цих планів була Грузинська Церква. Саме тому російський уряд приклав колосальні зусилля для її ліквідації після приєднання Грузії до Росії у 1800 році. В 1788 році грузинським Католикосом став Антоні II, який був сином царя Іраклія II та братом грузинського царя Давида XII. В 1811 році Святіший Синод Російської Церкви ухвалив постанову про звільнення Антоні II з патріаршої катедри, а його титул був ліквідований. Це рішення було абсолютно незаконним, оскільки Грузинська Церква не була частиною Російської, і Російська Церква не мала права втручатися у справи Грузинської. Однак, на стороні Російської Церкви стояла російська армія. Цією ж постановою Російського Священного Синоду Грузинська Церква була ліквідована, і перетворена в Грузинський екзархат Російської Церкви. Такого грубого порушення автокефалії однієї Церкви іншою, як це сталося в Грузії в 1811 році, не відбувалося більше ніде і ніколи. До 1811 року Грузинська Церква складалася з тринадцяти єпархій, які вижили під мусульманським та монгольським гнітом, але не змогли вижити в Російській імперії. В 1811 році вони були ліквідовані, а замість них були створені дві єпархії: Мцхетсько-Карталінська і Алавердсько-Кахетинська. Ці дві єпархії об'єднувались у Грузинський екзархат Російської Церкви, який не мав жодних автономних прав. Першим екзархом став грузин Варлаам Еріставі, який очолював екзархат у 1811-1817 роках. Але вже в 1817 році екзархом був призначений росіянин

Теофілакт Русанов. Всі наступні екзархи до 1917 року були виключно росіянами.

На початку ХХ століття в Грузії розпочалась боротьба за незалежність. В 1917 році відбувся Мцхетський Собор, на якому була знову проголошена автокефалія Грузинської Церкви, яку, звичайно, не визнала Москва. Собор звільнив екзарха Платона Рожественского, який згодом очолював Херсонсько-Одеську митрополію Російської Церкви, а в 1922 році став митрополитом всієї Америки і Канади самопроголошеної Російсько-Православної Греко-Католицької Церкви, чим вийшов з лона Російської Церкви. Католикосом-Патріархом Грузинської Церкви став Кіріон III. Конфлікт і повний розрив відносин між Російською та Грузинською Церквами тривав до 1943 року. В 1943 році Священний Синод Російської Церкви під тиском Йосифа Сталіна, який був грузином, визнав автокефалію Грузинської Церкви. В 1989 році Константинопольський Патріархат підтвердив автокефалію Грузинської Церкви. Сьогодні Грузинська Церква є найбільшою релігійною організацією Грузії. До неї належать майже чотири мільйони грузинів у Грузії та діаспорі. Глава Церкви носить титул – Святіший і Блаженніший Католикос-Патріарх всієї Грузії і Архієпископ Мцхетський і Тбіліський та митрополит Бичвінтський і Цхум-Абхазетський. Церква складається з 35 єпархій.

4.5. ЦЕРКВИ В БОЛГАРІЇ, СЕРБІЇ, РУМУНІЇ Й АЛБАНІЇ

Християнство на території сучасної Болгарії поширилось у першому столітті. Представники болгарських християн брали участь у Вселенських Соборах та проповіді християнства в сусідніх народів. Особливе значення для формування ідентичності болгарського християнства мала проповідь Святих Кирила і Методія Солунських.

• БОЛГАРСЬКА ЦЕРКВА

У 681 році сформувалось Перше Болгарське царство, тобто перше незалежне державне утворення болгар. Ця держава була вкрай невидібною Візантії. Вже в 689 році імператор Юстиніан II почав проти неї війну, внаслідок якої розбив болгар та переселив велику частину цього народу в Малу Азію. Однак Болгар-

ське царство встояло. Цар Борис I, який правив у 852-889 роках, у 865 році хрестив Болгарію, зробивши її християнською країною. Оскільки Болгарія була в той час незалежною, і остерігалась небезпеки потрапити під політичний вплив Візантії, Болгарська Церква вважала себе підпорядкованою Папі Римському. Центр Церкви розташовувався в місті Охрид, в сучасній Македонії. Однак, Візантійська імперія та Константинопольський Патріархат не погоджувались із таким статусом болгар. Відразу ж почалась тривала суперечка між Римом і Константинополем за контроль над болгарськими єпархіями. Поступово Візантія політичними та військовими атаками домоглась формального контролю над Болгарською Церквою для Константинопольського Патріархату. У 893-927 роках болгарський царський трон посідав Симеон I Великий, правління якого називають «золотим віком» болгарської культури. В той час розвивалась болгарська література, культура, мистецтво, наука. Болгарія користувалась старослов'янською мовою, яка оберігала її від розчинення у візантійському культурному просторі. В 919 році відбувся Собор Болгарської Церкви у Прецлаві, на якому була проголошена автокефалія Болгарської (Охридської) Церкви. Цей Собор був знаменною подією. Він засвідчив, що, як тільки Болгарія стала достатньо сильною, щоби протистояти Візантії, Болгарська Церква оголосила про повну незалежність від неї. Це був перший факт самовільного проголошення автокефалії в історії східного християнства. Побачивши, що ситуацію змінити неможливо та побоюючись відновлення зв'язку Болгарської Церкви з Римом, Константинопольський Патріархат у 927 році визнав її автокефалію. Кінцем Першого Болгарського царства став 1081 рік. Візантійський імператор Никифор II Фока в 968 році, заручившись підтримкою київського князя Святослава Хороброго, який у цій операції проявив себе як недалекоглядний політик, завоював частину Болгарії, а в 1081 році імператор Василій II завоював Болгарію повністю, поклавши край її незалежній державності. В тому ж році Василій II ліквідував автокефалію Болгарської Церкви, включивши її в Константинопольський Патріархат.

В 1185 році болгари піднялись на повстання та виборили незалежність від Візантії, утворивши Друге Болгарське царство зі столицею в Тирнові. Як тільки Болгарія знову стала незалежною, Болгарська Церква оголосила про свій вихід із-під

юрисдикції Константинополя, а в 1204 році вона оголосила про своє входження в Римську Церкву. Ця подія залишилась в історії як Друга унія Болгарської і Римської Церков. Наймовірно промовистим є факт, що Болгарська Церква входила в Константинопольську, коли Візантія завойовувала Болгарію, і, як тільки Болгарія осягала свободу, тобто не відчувала жодного зовнішнього тиску та могла самостійно визначати свій статус, відразу ж приєднувалась до Католицької Церкви. В 1235 році відбувся Собор Болгарської Церкви у Лампсаку, на якому був проголошений Тирновський Патріархат. Візантія, усвідомлюючи, що не можуть нічого вдіяти, були вимушені визнати новий статус Болгарської Церкви. В 1396 році Османська імперія завойовувала Болгарію, поклавши кінець Другому Болгарському царству. Користаючись підтримкою турків, греки в 1416 році добились ліквідації Тирновського Патріархату та підпорядкування Болгарської Церкви Константинопольському Патріархатові.

• БОЛГАРСЬКА АВТОКЕФАЛІЯ

Така ситуація тривала до середини XVIII століття, коли в Болгарії розгорнувся рух «будителів», тобто активістів національно-культурного відродження Болгарії. Ці прагнення болгар відразу ж перенеслися на Церкву. Оскільки в Стамбулі мешкало багато болгар, то в цьому місті знаходився болгарський храм, в якому богослужіння відбувались болгарською мовою. В цьому храмі служив болгарський єпископ. В 1860 році, в день Пасхи, болгарський єпископ у Константинополі (Стамбулі) Іларіон Стоянович на літургії згадав не тільки Константинопольського Патріарха, а всіх Патріархів Церков візантійської традиції. Цей акт означав вихід Болгарської Церкви з Константинопольського Патріархату і проголошення автокефалії. В 1870 році турецький султан видав фірман про створення автономного Болгарського Екзархату. В 1872 році першим екзархом обрали митрополита Анфіма. Резиденція екзархів розташовувалась у Стамбулі. Проголошення екзархату викликало шквал критики зі сторони Константинопольського Патріархату. Патріарх наказав закрити болгарський храм у Стамбулі. 11 травня 1872 року болгар самовільно відчинили храм у Стамбулі, а екзарх Анфим звершив літургію, на якій проголосив автокефалію Болгарської Церкви. В тому ж році в Стамбулі був скликаний Константинопольський

Собор, в роботі якого взяли участь всі грецькі Патріархи та велика частина грецьких єпископів. Собор відлучив митрополита Анфіма від Церкви, та звинуватив всіх болгар у ересі філетизму. Поняття «філетизм» з'явилося лишень на Константинопольському Соборі 1872 року та застосовувалося тільки до болгар. Греки вважали, що ересь філетизму полягає у піднесенні національних та помісних інтересів понад загальноцерковні.

Незважаючи на неймовірно радикальні дії Константинопольського Патріархату, болгар не відступали від свого рішення, і Патріархат не міг нічого вдіяти. В 1872 році конфлікт спалахнув з новою силою. На той час у конфлікт між Константинополем і Болгарією вже втрутився російський уряд, який повністю підтримував Константинополь, та австрійський, який підтримував болгар. Австрійські дипломати переконали турків видати постанову, відповідно до якої єпископів у Македонії мала би призначати Болгарська Церква, а не Константинопольський Патріархат. У відповідь на це рішення греки написали протести до всіх Патріархів та урядів сусідніх держав. Всі ці події неймовірно загострили відносини Росії і Османської імперії. В 1877-1878 роках розгорілась російсько-турецька війна, яка завершилась підписанням Сан-Стефанського мирного договору, відповідно до якого Болгарія стала незалежним князівством. У 1879 році першим болгарським князем став Олександр I фон Баттенберг. В 1887 році князь Олександр I зрікся влади, і болгарським князем став Фердинанд I Саксен-Кобург-Готський, який у 1908 році став царем Болгарії. В 1918 році трон успадкував син Фердинанда I цар Борис III, який був одружений із дочкою короля Італії Віктора-Еммануїла III Іванною. В час Другої світової війни Болгарія ввійшла у фашистський блок, підтримуючи уряди Муссоліні в Італії та Гітлера в Німеччині. В 1943 році помер цар Борис III і трон успадкував його син Симеон II. В 1944 році в Болгарію ввійшли британські та американські війська, а в 1946 році Болгарія стала соціалістичною республікою і залишалась нею до 1989 року. В часи двох світових війн Болгарська Церква зосереджувалась на проблемах виживання власного суспільства.

З організацією державної незалежності Болгарії осідок екзарха був перенесений до Софії. В 1945 році Константинопольський Патріархат видав томос, яким визнав автокефалію Болгарської Церкви та припинив схизму. В 1953 році Болгарська Церква

отримала статус Патріархату. Титул глави Церкви звучить – Святіший Патріарх Болгарський, Митрополит Софійський. У 2013 році Церкву очолив Неофіт, який числиться 28-м Болгарським Патріархом. В перелік Патріархів Болгарських включені Патріархи, які керували Церквою в періоди автокефалій 919-1018 і 1353-1393 років. Болгарська Церква складається з 15 єпархій, з яких 13 знаходяться в Болгарії, одна в Західній Європі і одна в Америці та Австралії. Членами Церкви є майже сім мільйонів християн.

• СЕРБСЬКА ЦЕРКВА

Ще однією автокефалією візантійської традиції є Сербська Церква. Християнство на території Сербії з'явилося ще в апостольські часи. Історія Сербії першого тисячоліття була періодом формування державності. Сербія перебувала в постійних війнах з могутніми сусідами та у внутрішніх міжусобицях. В XI столітті серби вибороли незалежність від Візантії, а князь Стефан Воїслав зумів об'єднати велику частину країни. В часи панування Візантії над Сербією сербські єпархії були підпорядковані Константинопольському Патріархату. Як тільки Сербія досягнула незалежності, єпархії вийшли з-під підпорядкування Константинополя та ввійшли під омофор Папи Римського. В 1052 році сербським князем став син Стефана Воїслава Михайло. В 1077 році Папа Григорій VII коронував Михайла на короля Сербії. В той час центром Сербської митрополії стало місто Бар у сучасній Чорногорії. Митрополія підпорядковувалась Папі Римському. В середині XII століття зросло значення сербського князівства Рашка. В 1217 році її князь Степан Першовінчаний знову об'єднав Сербію і став її королем. До об'єднання Сербії Рашка перебувала під впливом Візантії, і зі зростом її значення серед сербських князівств, сербські єпархії поступово переводились у підпорядкування Константинопольського Патріарха. Як тільки Степан став королем, він взявся за виборювання автокефалії для Сербської Церкви. В той час Константинополь був завойований хрестоносцями, і Патріархи проживали в Нікеї та були обмежені у своїй владі. Не маючи можливості протистояти сербському королю, Константинопольський Патріархат надав Сербській Церкві автокефалію в 1219 році. Від цього року починається історія Сербської Церкви. Центром Церкви стало місто Печ у сучасній

Угорщині. Першим главою Сербської Церкви став печський архієпископ Сава Неманич.

В 1341-1347 роках у Візантії розгорілась громадянська війна між прихильниками малолітнього імператора Івана V Палеолога та прихильниками його регента Івана VI Кантакузена, який проголосив себе імператором. Ця війна виснажила Візантію більше, ніж хрестові походи та інші перипетії візантійської історії, і через 106 років імперія зникла з карти світу. Громадянська війна мала не тільки політичне забарвлення, а й церковне. В той час у Константинопольській Церкві розгорілась богословська суперечка між варлаамітами та паламітами з приводу Божественних енергій. Варлаам Калабрійський стверджував, що Божественні енергії сотворені, а Григорій Палама відстоював переконання, що вони несотворені. Ця суперечка спричинила смуту в Константинопольській Церкві. В цій суперечці, яка завершилась Константинопольським Собором 1341 року, перемогла позиція Григорія Палами, а Варлаам Калабрійський повернувся до Італії, де став єпископом і відіграв важливу роль в культурі Ренесансу. Громадянська війна у Візантії була тісно пов'язана з богословською суперечкою, оскільки варлааміти підтримували імператора Івана V Палеолога, а паламіти – Івана VI Кантакузена. Скориставшись війною у Візантії, сербський цар Степан Душан у 1346 році проголосив себе імператором Сербії. В тому ж році печський архієпископ Йоаникій II був проголошений Патріархом Печським. Так, в 1346 році в Сербії вперше був проголошений Патріархат. В 1459 році Османська імперія завоювала Сербію, а Печський Патріархат був ліквідований.

У XVI столітті Османська імперія змінила свою політику щодо Константинопольського Патріархату, вирішивши його послабити. З цією ціллю турки дозволили відновити Печський Патріархат. В 1557 році Патріархом став Макарій Соколович. У XVIII столітті політика турків знову змінилась. В 1683-1699 роках розгорілась Велика турецька війна, в якій проти Османської імперії воювали Австрія, Польща, Росія, Венеція і Мальта. Після закінчення війни, турки переселили велику частину косівських сербів до Австро-Угорщини. Це переселення різко зменшило кількість віруючих Печського Патріархату. В 1799 році турки ліквідували Печський Патріархат, а його епархії підпорядкували Константинопольському Патріархату, що дало грекам повну

владу над сербами. На території Австро-Угорщини християни візантійського обряду були об'єднані в Карловацьку митрополію, яка виникла в 1690 році. До неї були включені й переселені серби. В 1848 році Карловацька митрополія була перетворена в Карловацький Патріархат, який існував до 1920 року.

В 1787-1792 роках відбулась війна Австрії і Росії проти Туреччини, в якій Туреччина перемогла. Серби підтримали Австрію. Хоч турки й перемогли у війні, вони були ослаблені, і в 1801 році в Белграді яничари здійснили переворот, захопивши владу. Терор яничар проти сербів спричинив Перше сербське повстання 1804 року під проводом князя Карагеоргія, внаслідок якого серби отримали незалежність. Однак, уже в 1813 році турки знову завоювали Сербію. В 1815 році розпочалось Друге сербське повстання під проводом Мілоша Обреновича. Повстання завершилось у 1830 році, серби отримали незалежність, але мали обов'язок сплачувати Туреччині данину, мусульманам було заборонено проживати у Сербії, а Мілош Обренович став великим князем Сербії. Отримавши державну незалежність у 1830 році, серби почали домагатися й церковної незалежності. В 1832 році Константинопольський Патріархат надав автономію Белградській митрополії, а в 1879 році Белградська митрополія стала автокефальною. В 1882 році Сербія стала королівством, а її першим королем став Мілан IV Обренович. В 1918 році Сербське королівство об'єдналось із сусідніми країнами, перетворившись у Королівство сербів, хорватів і словенців. В 1929 році ця країна перейменувалась у Королівство Югославія. Одночасно зі зростом політичного значення Сербії зросло й значення Сербської Церкви. В 1920 році Белградський митрополит отримав титул Патріарха. В період Другої світової війни Югославія розділилась, а в 1945 році була утворена Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, в якій запанувала комуністична партія та режим Йосифа Броза Тіто. До складу Югославії ввійшли шість республік: Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Сербія, Чорногорія, Македонія. Комуністичний уряд не надто толерував Сербську Церкву, але вона була йому вигідна для поширення сербської культури в усій Югославії. В 1992 році Югославія розділилась: з неї вийшли Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина. Сербія і Чорногорія, які залишились у федерації, створили Союзу Республіку Югославію, яка у 2003 році була пе-

рейменована у Державний Союз Сербії і Чорногорії. У 2006 році ця країна розділилася. У 2008 році від Сербії відділилась також Республіка Косово.

В період існування Югославії серби розселились в усіх союзних республіках, а також в діаспорі. З розселенням сербів розширювався й ареал існування Сербської Церкви. Хоч Сербська Церква є домінуючою тільки в Сербії, її парафії знаходяться й поза її сучасними кордонами. Сьогодні Сербська Церква налічує близько дев'яти мільйонів віруючих. Титул глави Церкви звучить – Архієпископ Печський, Митрополит Белградсько-Карловацький, Патріарх Сербський. 14 єпархій Сербської Церкви розташовані в самій Сербії, одна в Косово, п'ять єпархій у Боснії і Герцеговині, дві у Чорногорії, п'ять у Хорватії і Словенії, сім у Македонії, одна в Угорщині, Чехії і Словаччині, одна в Румунії. Декілька єпархій діють у діаспорі: Відень (Австрія, Швейцарія, Італія, Мальта), Стокгольм (Швеція, Ісландія, Британія, Данія, Фінляндія, Норвегія), Гільдесгам-Гіммельстюр (Німеччина), Париж (Франція, Іспанія, Бенілюкс), Кампбелльвілл-Мілтон (Канада), три єпархії у США, Сідней (Австралія і Нова Зеландія), Буенос-Айрес (Південна Америка).

• МАКЕДОНСЬКА ЦЕРКВА

Особливе місце в релігійному житті Балкан займає Македонська Церква. На території сучасної Македонії знаходиться давній християнський центр – місто Охрид. У цьому місті тривалий час розташовувалася резиденція глав Болгарської (Охридської) Церкви. До Першої світової війни македонські єпархії належали до Болгарської Церкви, тому в цей період історія Болгарської і Македонської Церков спільна. Під час Першої світової війни Сербія завоювала Македонію, і вона ввійшла у склад Югославії. Македонські єпархії в той час ввійшли до складу Сербської Церкви. Під час Другої світової війни Болгарія на короткий час відвоювала Македонію, і македонські єпархії знову повернулися до Болгарської Церкви. Після війни Македонія знову ввійшла в Югославію, а її Церква вдруге ввійшла у склад Сербської Церкви. В той час у Македонії був тільки один єпископ. В 1958 році в Охриді відбувся Собор, на якому македонські священики і віруючі оголосили про створення автономної Македонської Церкви у складі Сербської та обрали нових єпископів. Певний час Серб-

ський Патріархат не погоджувався із таким рішенням, але в 1959 році все ж висвятив обраних на Охридському Соборі єпископів. У 1967 році в Охриді знову відбувся Собор, на якому було ухвалене рішення про початок процедури проголошення автокефалії. Македонська Церква звернулась до Сербського Патріархату з проханням надати їй автокефалію. Однак, Патріархат відмовив. Проте, Священний Синод Македонської Церкви, користуючись підтримкою влади Республіки Македонія, самостійно проголосив автокефалію. Сербський Патріархат досі не визнав цю автокефалію, оголосив Македонську Церкву розкольникими. Так, серед Церков візантійської традиції виникла нова Церква, яка не визнається іншими Православними Церквами. Македонська Церква налічує два мільйони віруючих, з яких 1,2 мільйони мешкають в Македонії, а інші в діаспорі у США і Австралії. В Македонії членами цієї Церкви є $\frac{2}{3}$ населення країни; в країні діє сім єпархій.

• РУМУНСЬКА ЦЕРКВА

Сучасна Румунія розташована на теренах колишньої римської провінції Дакія. Населення Дакії складало переважно римські військові, чиї легіони тут розташовувалися, та їхні родини. Населення цієї частини Європи досі зберегло романські мови (румунська та молдавська). Християнство сюди потрапило в перші століття після РХ. В IV столітті на території Дакії вже існували сформовані єпархії, які підпорядковувалися Папі Римському. У V столітті Дакія була розбита гунами. В VI столітті в Дакію почали проникати слов'янські племена, зливаючись із місцевими дакійцями. Після відходу гунів Дакія потрапила в залежність від Візантійської імперії, а місцеві єпархії були підпорядковані Константинопольському Патріарху. З утворенням Першого і Другого Болгарських царств більша частина сучасної Румунії ввійшла у склад Болгарії, а румунські єпархії були підпорядковані Болгарській Церкві. В той час у румунських єпархіях вкоренилась старослов'янська мова і кириличне письмо. Поступово на території Румунії виникли три етнічно-територіальні округи: Трансильванія, Валахія і Молдова. В XI столітті Трансильванія потрапила у залежність від Угорщини, натомість Валахія і Молдова все більше пов'язувались із слов'янами. Переживши монгольську навалу, Валахія і Молдова почали формування власної дер-

жавності. В 1324 році Валахія стала незалежним князівством, а в 1359 році виникло Молдавське князівство. В 1359 році відбулась важлива подія в історії Церкви у Валахії. Валахський князь Миколай-Олександр I передав єпархії свого князівства у підпорядкування Константинопольського Патріархату, і домогся від нього статусу митрополії для своєї країни. Так, Церква Валахії, а за нею й Молдови, увійшла у склад Константинопольського Патріархату, в якому перебувала до XVIII століття. Вся історія Валахії, Молдови і Трансильванії – це боротьба за власну незалежність і постійна зміна володарів. На межі XIV-XV століть Валахія і Молдова потрапили у залежність від Османської імперії, якій були вимушені платити данину.

Незважаючи на включення Церкви у Константинопольський Патріархат, валахці і молдавани зберегли власні літургійні особливості. В 1711 році султан почав особисто призначати молдавських князів, а в 1716 році він так само почав призначати й валахських князів. Князями обох держав султан призначав греків-фанаріотів. Так, початок XVIII століття був періодом інтенсивної еллінізації Валахії і Молдови. Єпископами ставали греки, богослужіння все частіше відбувались грецькою. Російсько-турецькі війни XVIII століття завершилися тим, що Росія отримала право опіки над православними у Валахії і Молдові. Право опіки для Росії означало окупацію. В 1789 році Російський Священний Синод створив Молдовсько-Валахський екзархат і призначив архієпископа Амвросія Серебреннікова місцеблюстителем екзархату. В 1792 році митрополит Гавриіл Бенулеску-Бодони був призначений Екзархом Молдови, Валахії і Бессарабії. В 1812 році був підписаний Бухарестський мирний договір, яким завершилась російсько-турецька війна. Відповідно до цього договору, Бессарабія переходила у склад Росії, а Валахія і Молдова поверталась до Туреччини. Відразу ж в Бессарабії була створена Кишинівсько-Хотинська єпархія Російської Церкви. Натомість, у Валахії і Молдові з'явилися антиросійські настрої, внаслідок яких Церкви цих князівств повернулися до Константинопольського Патріархату. В 1859 році Валахія і Молдова об'єдналися під владою одного князя – Олександра Кузи. В 1862 році обидва князівства були реформовані в єдине Румунське князівство, яке існувало як автономія у складі Османської імперії. Князь провів масштабну церковну реформу, підпорядкувавши місцеву Церкву державній

владі. В 1865 році Румунська Церква проголосила автокефалію. В 1866 році в Румунії відбувся державний переворот, внаслідок якого Олександр Куза втратив владу, а князем став Кароль I Гогенцоллерн-Зігмарінген. В 1877-78 роках розгорілась нова російсько-турецька війна, в якій Румунія стала на сторону Росії. В 1877 році Румунія проголосила повну незалежність.

У 1881 році Румунія стала королівством. Усвідомлюючи, що автокефалія Румунської Церкви стала доконаним фактом, Константинопольський Патріархат визнав її в 1885 році. У XX століття Румунська Церква ввійшла, охоплюючи території Румунії, Трансильванії та Буковини. В 1925 році Константинопольський Патріархат надав Румунській Церкві статус Патріархату. Її юрисдикція поширилась по всьому Румунському королівству, яке в той час включало сучасну Румунію, Молдову, українську Буковину та частину Болгарії. Румунські королі по всій своїй території вели жорстоку політику румунізації. У Другій світовій війні Румунія підтримувала режим Гітлера. Після закінчення війни в Румунії за підтримки радянських військ до влади прийшли комуністи. В 1947 році король Міхай I зрікся престолу та покинув країну. На чолі Румунії опинився комуністичний лідер Георге Георгіу-Деж. Від Румунії до СРСР відішла Молдова та українська Буковина. В 1965 році Георгіу-Деж помер, а країну очолив Ніколае Чаушеску. В 1989 році в Румунії відбулась Оксамитова революція, під час якої був повалений комуністичний режим та розстріляний Чаушеску. Румунія відкрила нову сторінку своєї історії.

Після Оксамитової революції Румунська Церква отримала можливість вільно розвиватися. Сьогодні Румунська Церква є другою за кількістю віруючих Церквою візантійської традиції, після Російської, і налічує майже двадцять мільйонів християн, переважна більшість із яких проживають у Румунії, а інші в діаспорі. Титул глави Церкви звучить – Архієпископ Бухарестський, Митрополит Мунтенський і Добруджийський, Намісник Кесарії Каппадокійської, Патріарх Румунський. Окрім Румунії, ця Церква має діаспорні єпархії в Угорщині, Молдові, Західній Європі та Америці, а також вікаріат в Україні. Членами Румунської Церкви є 87% населення Румунії.

• АЛБАНСЬКА ЦЕРКВА

Історія Албанської Церкви тісно пов'язана з історією Албанії. Християнство на терени сучасної Албанії потрапило ще в III столітті, а в X столітті тут було створене перше єпископство, яке належало спершу до структури Болгарської Церкви, а згодом Константинопольського Патріархату. В період могутності Османської імперії Албанія була її частиною, і в цій країні поширився іслам. У 1912 році Албанія виборола незалежність, яка отримала міжнародне визнання у 1914 році. В період між 1912-1914 роками Албанією керував Тимчасовий уряд, на чолі якого стояв Ізмаїл Кемалі, а його заступником був католицький священник Нікола Качоррі. Релігійна ситуація в Албанії цього періоду була непроста: половина населення були мусульманами, а інша половина – християнами, при цьому католики і православні рівномірно ділили між собою християнську частину албанського населення. Визнання незалежності Албанії світовим співтовариством було викладене у Лондонському договорі 1913 року. Цим самим договором Албанія проголошувалась князівством. Першим і єдиним її князем став Вільгельм Від. У 1925 році Албанія була проголошена республікою. Президентом країни став Ахмед Зогу, який у 1928 році повернув монархію, а сам став королем. У 1939 році Албанію окупувала Італія, а король Ахмед I Зогу був вимушений тікати до Греції, а опісля до Британії. Останні роки він жив у Парижі, де займався письменницькою діяльністю. Помер король у 1961 році. У 2012 році короля Ахмеда I урочисто захоронили в Тирані (столиці Албанії). Під час італійської окупації албанська монархія не була ліквідована; королем Албанії був проголошений італійський король Віктор-Еммануїл III. Новий король призначив прем'єр-міністром Шефкета Верладжі, який очолював опозицію в час царювання Ахмеда I. В 1943-1944 роках Албанія була окупована Німеччиною. В 1944 році країна знову отримала незалежність.

Відразу ж із отриманням незалежності в Албанії з'явилися голоси про автокефалію Церкви. Лідером національного та церковного руху албанців був Теофаніс Стіліану Мавроматіс, який змінив своє ім'я на албанське Фан Стіліан Нолі. Він починав свою кар'єру як театрал. У 1906 році Нолі мігрував до США, де в 1908 році російський архієпископ в діаспорі Платон Роддественський висвятив його на священника. В діаспорі Нолі почав

активну пропаганду албанської національно-визвольної ідеї, ставши лідером політичної боротьби в діаспорі. Одночасно Нолі пропагував ідеї церковної незалежності. В 1912 році Нолі завершив навчання в Гарвардському університеті, а 1913 році він переїхав до незалежної Албанії, став єпископом, переклав літургію албанською мовою. У 1921 році він став членом албанського парламенту і міністром закордонних справ. У 1924 році Нолі був прем'єр-міністром Албанії. Він був запеклим прихильником республіки, через що постійно конфліктував з королем Ахметом I Зогу. В 1924 році після падіння уряду Нолі він був змушений тікати з країни, і врешті оселився у США. За свою діяльність він активно співпрацював із комуністами, чим підсилив майбутній комуністичний переворот у країні.

Активна діяльність Нолі та інших активістів призвела до отримання Албанською Церквою автономії в межах Константинопольського Патріархату. В Албанії були створені три православні єпархії, управління якими мало здійснюватися особливим чином: уряд створив Албанську православну комісію, яка мала обирати єпископів, яких мав висвячувати Патріарх. Однак у 1929 році, коли в Албанії був тільки один єпископ – Віссаріон Джувані, а інші єпархії були вакантними, він та сербський єпископ Віктор Михайлович висвятили трьох єпископів без згоди Константинополя. Одночасно Віссаріон Джувані проголосив автокефалію Албанської Православної Церкви, і очолив її з титулом Митрополита Дурреського і всієї Албанії. Митрополит Віссаріон звертався до Константинопольського Патріарха з проханням визнати автокефалію Албанської Церкви. Проте він розумів, що допоки він очолює Албанську Церкву, їй годі сподіватися на визнання зі сторони Константинопольського Патріархату, позаяк у Константинополі митрополита Віссаріона вважали розкольником. З цієї причини він у 1936 році зрікся влади. Вже в 1937 році Константинопольський Патріархат визнав автокефалію Албанської Церкви. Відразу ж після визнання автокефалії він склав перед Константинопольським Патріархом своє покаяння і відійшов у монастир. Згодом митрополит Віссаріон брав активну участь у житті Церкви, а в 1942 році він був призначений митрополитом Бератським і Валонським. В 1965 році він помер.

Після закінчення Другої світової війни до влади в Албанії прийшли комуністи, які керували країною у 1944-1992 роках.

В 1941-1985 роках головою центрального комітету Албанської партії праці (комуністів) був Енвер Галіль Годжа, який впровадив тиранію та прагнув реалізувати ідеали комунізму. Особливо Годжа ненавидів релігію. В 1967 році він оголосив про початок антирелігійної кампанії, під час якої були знищені всі храми і мечеті, страчені майже всі священнослужителі. Такого антирелігійного терору не бачила жодна інша країна світу. В 1985 році Годжа помер, а країну очолив його наступник Раміз Алія, який продовжував релігійну політику попередника. В 1989 році в Румунії розстріляли диктатора Ніколае Чаушеску, з якого брали приклад албанські диктатори. В Албанії почались масові заворушення, які призвели до повалення режиму в 1992 році. Алію арештували і судили за злочини проти людства. Відразу ж після падіння комунізму в Албанії почалось відродження Церкви. В січні 1991 року Константинопольський Патріарх призначив своїм екзархом в Албанії митрополита Анастасія Яннулоса, який, прибувши до Албанії, застав тільки 15 священників, які пережили терор, але всі вони через свій вік і хвороби не могли служити. Митрополит Анастасій почав активну роботу над відродженням Церкви: відбудовував храми, висвячував священників, видавав літературу, заснував семінарію, а у 2014 році освятив катедральний собор Воскресіння Христового в Тирані. Він очолив Албанську Церкву з титулом Архієпископа Тиранського і всієї Албанії. Сьогодні Албанська Церква є однією з визнаних Церков візантійської традиції. Кількість її віруючих невелика. При населенні Албанії у 2.876.591 осіб, 58,79% населення є мусульманами, 10,03% населення, тобто 475.629 осіб є католиками, і тільки 6,75% населення, тобто 281.000 осіб, є православними.

Під час історичних перипетій в Албанії країну покинули численні мешканці. Оскільки в час панування комуністичного режиму Албанська Православна Церква була знищена, то православні албанці в діаспорі були вимушені побудувати відносини з іншими Церквами. Так виникла Албанська Православна Церква в діаспорі, яка ввійшла у підпорядкування Константинопольського Патріархату, який був їм найближчим, адже ж Албанська Церква відділилась від нього аж у XX столітті. Після відновлення Православної Церкви в Албанії її діаспорна гілка залишилась у структурі Константинопольського Патріархату.

4.6. РОСІЙСЬКА ЦЕРКВА

Найбільшою за кількістю членів Церквою візантійської традиції є Російська Церква. Християнство в Росії є відгалуженням українського християнства. У 988 році Київська Русь стала християнською державою. Поступово християнство поширювалось і в північних князівствах, єпархії яких підпорядковувались Київській митрополії. Хрещення Русі відбувалось до великої схизми, тобто до 1054 року, а тому прийняте Руссю християнство було неконфесійним. Після великої схизми Київська митрополія не сприйняла розколу. Митрополити-греки, яких Константинопольський Патріархат прислав до Києва, поступово ввели Київську митрополію у сферу впливу Константинополя. Однак у Києві регулярно виникали прагнення відродити церковну єдність. Свідченнями цих прагнень є участь Київської митрополії у Ліонській, Флорентійській та Берестейській уніях. В північних князівствах склалася інша ситуація. Монголо-татарська навала послабила Київ, створивши умови виокремлення північних князівств. Особливе місце в житті регіону почала відігравати Москва, яка вийшла на політичну арену з величезними амбіціями. В 1299 році київський митрополит Максим переїхав до Володимира-на-Клязьмі, а з 1325 року київські митрополити все частіше перебували у Москві, залишаючи понищений монголами Київ. Оскільки київські митрополити були в більшості греками, їх цікавила не ситуація в Київській Церкві, а передовсім власний статус. Така ситуація підсилювала політичні і церковні претензії Москви.

• МОСКВА І ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ

В 1438-1445 роках відбувався Флорентійський Собор, на якому Східні Патріархи та візантійський імператор ініціювали і підписали Флорентійську унію, тобто акт об'єднання Східних Патріархатів із Католицькою Церквою. Від імені Київської митрополії Флорентійську унію підписав митрополит Ізидор. Повернувшись зі Собору, він об'їжджав єпархії для проголошення актів унії. Новину про об'єднання християнства позитивно сприйняли в Україні та Білорусії, але вкрай негативно в Москві. В 1441 році митрополит Ізидор оголосив про унію в Москві. Відразу ж князь

Василій II Темний арештував митрополита. Йому вдалося втекти із в'язниці та благополучно вибратись із Москви. В тому ж, 1441 році в Москві був скликаний Помісний Собор, на якому митрополит Ізидор та всі, хто підписав Флорентійську унію, були проголошені єретиками. Оскільки Флорентійську унію підписали Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський Патріархи, то рішення Московського Собору 1441 року поширилось на всіх них, тобто Московський Собор визнав єретиками всіх християн, окрім тих, які жили в Москві та околицях. Так, Московська Церква здійснила розкол, і виокремилась зі світового християнства, і не підтримувала контактів із Константинопольським Патріархом. В Константинополі на цю витівку Москви не реагували, оскільки турки, які в той час підходили майже до міських мурів, були значно більшою проблемою, аніж розкол у кількох північних єпархіях Київської митрополії. В 1448 році в Москві був скликаний черговий Собор, учасники якого створили Московську митрополію, а митрополитом обрали рязанського єпископа Йону. Так, 1448 рік став роком утворення Московської митрополії, яка в той час не підтримувала спілкування з жодною церковною структурою світу і визнавалася всіма іншими християнами, особливо східними православними, за розкольників. У 1453 році турки завоювали Константинополь. Ця трагедія Візантії ліквідувала здобутки Флорентійської унії. Ослаблений Константинопольський Патріархат, який у нових реаліях опинився перед низкою проблем, не міг вести ефективне управління слов'янських митрополій, і Московська митрополія поступово ввійшла у спілкування з Патріархатом, який сприйняв її існування як доконаний факт.

Московське князівство постійно вело завойовницькі війни серед сусідніх держав, розширюючи свої володіння. Одночасно до митрополії насильно приєднували і єпархії, які існували в завойованих князівствах. В 1478 році Москва завоювала Новгород, і Новгородська єпархія ввійшла в Московську митрополію. В 1510 році був завойований Псков, у 1552 році Казань, в 1556 році Астрахань. В XVI столітті Московська митрополія пережила кризу боротьби двох партій: «йосифіани» під проводом Йосифа Волоцького, які відстоювали право Церкви на володіння матеріальними благами, і «нестяжателі», які вважали, що Церква не повинна володіти нічим земним. Для вирішення їхньої супереч-

ки московський цар Іван IV Грозний скликав у 1551 році в Москві Стоглавий Собор, який отримав свою назву від того, що свої постанови Собор виклав у документі, який складався зі ста глав (розділів). Собор мав важливе політичне значення, оскільки Іван Грозний підтримував «нестяжателів», надіючись, заручившись їхньою підтримкою, перебрати церковні володіння. Проте, на Соборі перемогли «йосифіани». Окрім вирішення суперечки двох партій, Собор провів низку літургійних реформ, які були ліквідовані Московським Собором 1667 року.

Зі зростом політичного значення Москви формувалась московська політична ідеологія, відома як теорія «Третього Риму». Теоретики «Третього Риму» проголошували, що перший Рим потрапив у ересь, другий Рим (Константинополь) впав під тиском турків, тому центром світового християнства повинен стати «Третій Рим», і на це місце претендувала Москва. На основі цієї ідеології московський князь Іван IV Грозний змінив титул, і почав іменуватися московським царем. Слово «цар» є формою видозміни імені «Цезар». Від цього імені походять титули «цезар», «цисар», німецьке «Kaiser», що означає «імператор». Серед слов'ян слова «цар» та «імператор» були синонімами. Зокрема, Константинополь слов'яни зазвичай називали Царгородом, тобто царським чи імператорським містом. Саме тоді змінився герб Московського царства зі зображення Святого Юрія на зображення двоголового орла, який принесла до Москви Зоя-Софія Палеолог, дружина князя Івана III, племінниця останнього візантійського імператора Константина XII Палеолога. Створивши титул «цар» та перебравши імперський герб, московські царі потребували для повноти влади отримати автокефалію та Патріархат власної Церкви. В 1589 році Москву відвідував Константинопольський Патріарх Єремія II, який прибув туди для збору пожертв для власного Патріархату, що збіднів після турецького завоювання Візантії. Підкупамі і залякуванням московський цар домогся того, що Єремія II поставив московського митрополита Йова першим Патріархом Московським.

• КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ В МОСКОВСЬКОМУ ПАТРІАРХАТІ

Від свого створення Московський Патріархат постійно шукав можливості втрутитись у справи Київської митрополії. В той час Київська митрополія пережила важливу сторінку своєї історії. В

1596 році єпископи Київської митрополії на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою, зібравшись на Собор у Бересті, постановили вийти зі складу Константинопольського Патріархату та відновити єдність із Католицькою Церквою. Незважаючи на тяжкий опір Константинополя, Москви і частини української шляхти, якій унія була не вигідна, Київська Церква відстояла сопричастя з Римом. Оскільки всі єпископи Київської митрополії, за винятком львівського і перемиського, які однак не мали чинних єпископських свячень, підтримали унію, православна єрархія в Україні в 1596 році припинила своє існування. В 1620 році Київ відвідав Єрусалимський Патріарх Теофан. Гетьман Петро Сагайдачний, який був палким противником унії змусив Патріарха висвятити свого друга Йова Борецького, який був ігуменом Михайлівського монастиря у Києві, на київського митрополита, а також висвятити нову єрархію. Так, частина Київської Церкви відділилась від унії та ввійшла у підпорядкування нововисвяченої єрархії. Йов Борецький намагався заручитися підтримкою російського царя, переконуючи його розпочати війну проти Польщі та відвоювати Україну, але в період правління Борецького царський уряд не відважився на такий крок. Наступні православні київські митрополити, особливо Петро Могила, вели переговори з унійним духовенством про об'єднання Української Церкви, і навіть про проголошення спільного Київського Патріархату. Москва всіляко намагалася перешкодити об'єднанню.

В 1681 році помер київський митрополит Панкратій, і вибори наступного митрополита затяглись. Тим часом Московський Патріархат звернувся до Константинопольського з проханням передати йому Київську митрополію, але відповіді не отримав. Незважаючи на незгоду Константинопольського Патріархату, Московський Патріархат організував у 1685 році вибори князя Гедеона Четвертинського на київського митрополита. Цей вибір підтримав гетьман Іван Самойлович, який перебував із Четвертинським у родинних зв'язках. Відразу ж після виборів Четвертинський відправився до Москви, де Патріарх Йоаким його інтронізував на митрополита. Так Київська митрополія була анексована Московським Патріархатом. Отримавши владу над Київською митрополією, Москва обмежила її права. Митрополит вже не мав тих прав, якими користувався у Константинопольському Патріархаті. Досі митрополит користувався титулом «Митро-

полит Київський і всієї Русі». Як тільки митрополія ввійшла в Московський Патріархат, титул змінився на «Митрополит Київський і Малої Русі». В 1721 році Петро I ліквідував Київську митрополію, і митрополит став тільки київським архієпископом. Митрополію відновили аж у 1743 році, але титул її глави тепер звучав «Митрополит Київський і Галицький». Таким він залишався до 1992 року, коли його замінили на «Митрополит Київський і всієї України».

XVII століття стало переломним у житті Московської Церкви. Посилення зв'язків із Києвом спричинило міграцію київських монахів до московських монастирів. Потрапивши до Москви, київські монахи побачили велике інтелектуальне запустіння. Їхня діяльність спричинила Реформи Патріарха Никона, які відбувались у 1650-1660-х роках. В 1666-1667 роках відбувся Великий Московський Собор, на якому були впроваджені зміни літургійного обряду, затверджена нова редакція літургійних книг та відмінені численні постанови Стоглавого Собору, з ціллю наближення московського обряду до київського та грецького. Частина духовенства і мирян Московського Патріархату не погодились із цими змінами, відколовшись від Церкви. Їх почали називати старообрядцями. В період правління Патріарха Йоасафа II (1667-1672) в Московській Церкві вкоренився візантійський стиль іконописання, священники були зобов'язані проповідувати.

• ЛІКВІДАЦІЯ ПАТРІАРШОГО УСТРОЮ

Впродовж першого патріаршого періоду титул глави Російської Церкви змінювався. Перший володар московської патріаршої катедри Йов (1589-1605) носив титул Патріарха царського міста Москви і Великого Російського царства. Натомість останній Патріарх першого патріаршого періоду Адріан (1690-1700) підписувався як Архієпископ Московський і всієї Росії, Патріарх всіх північних країн. В 1682 році на російський трон зійшов цар Петро I. В 1721 році він змінив свій титул на «імператор». У 1700 році помер Патріарх Адріан, і цар Петро I не дозволив обрати нового Патріарха, перебравши на себе функцію управління Церквою. Так завершився перший патріарший період в історії Російської Церкви. В 1721 році цар створив Духовну Колегію, яка незабаром була перейменована у Святіший Синод. Ця установа, яка діяла як орган державної влади і підпорядковувалась

царю, отримала функцію керувати справами Церкви. До складу Святішого Синоду ввійшли вибрані єпископи Російської Церкви. Його засідання очолював один із єпископів, який спершу займав посаду президента Святішого Синоду, а згодом першого члена Синоду. Першим президентом Святішого Синоду був виходець із України, рязанський митрополит Степан Яворський. Після нього Синод очолив колишній ректор Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович.

• РОСІЙСЬКА ЦЕРКВА В СРСР

На початку ХХ століття в Російській Церкві почали лунати голоси за відновлення Патріархату. Імператор Микола II дав розпорядження розпочати підготовку до Собору для вирішення цього питання. Однак, Перша світова війна затримала скликання Собору. В 1917 році Росія пережила дві революції. Внаслідок Лютневої революції 1917 року імператор Микола II зрікся трону, і влада перейшла до Тимчасового уряду. Внаслідок Жовтневої революції владу в Росії захопили більшовики на чолі з Володимиром Ульяновим-Леніним, а імператорська родина була розстріляна. В серпні 1917 року, тобто в період діяльності Тимчасового уряду, розпочався Всеросійський Собор, який ухвалив рішення про відновлення патріаршого управління в Російській Церкві. В листопаді 1917 року першим Патріархом другого патріаршого періоду став Тихон, який керував Церквою до 1925 року. Його правління тривало у найважчий період історії Російської Церкви. Комуністи під проводом Леніна вели активну атеїстичну пропаганду, витіснили Церкву з життя суспільства, закривали храми і монастирі. В 1924 році помер Ленін, і влада в Росії опинилася в руках Йосифа Сталіна, якого мало цікавили комуністичні ідеї, натомість приваблювала ідея абсолютної влади. В 1925 році помер Патріарх Тихон, і влада не дала дозволу на обрання нового Патріарха. Патріарший устрій не був ліквідований, як це було за Петра I, але й Патріарха впродовж 18 років не було. В 1925-1936 роках місцєблюстителем патріаршого престолу був митрополит Петро Полянський. В 1936 році місцєблюстителем став митрополит Сергій Страгородський. Після революційна розруха в Росії призвела до виникнення хаосу в РПЦ. Одним із напрямів, який виокремився в РПЦ цього часу було обновленство. Його лідером став митрополит Олександр Введенський. Обновленці вимагали

оновлення Церкви і тісної співпраці з революційним урядом. Оскільки така позиція була вигідна радянському уряду, він підтримував оновленський рух, утискаючи ним офіційне керівництво Церкви. В 1947 році митрополит Олександр помер, і цей рік вважається закінченням оновленського руху.

У сталінський період між радянським урядом Йосифа Сталіна та митрополитом Сергієм Страгородським була укладена домовленість про співпрацю. Церква повинна була підтримувати комуністичну владу та виконувати її завдання в царині поневолення завойованих народів, а держава зобов'язувалась підтримувати існування Російської Церкви. Частина Російської Церкви в діаспорі не схвалила такого рішення, відділившись від неї та утворивши Зарубіжну Російську Православну Церкву. Позицію Російської Церкви почали називати ересю сергіанства, названою так від імені Сергія Страгородського. Суть ересі полягала у співпраці з атеїстичним та антиклерикальним режимом. В результаті, Сергій Страгородський у 1943 році став Патріархом Московським. В подальшому вибори Патріархів не переривалися до сьогодні. В 1945-1970 роках Патріархом був Олексій I, в 1971-1990 роках Пімен, в 1990-2008 роках Олексій II, а від 2009 року Церкву очолює Патріарх Кирил. Після розпаду СРСР Російська Церква відновила свою активну діяльність. Вона продовжує тісну співпрацю з урядом та виконує роль популяризатора імперської ідеології Російської Федерації. Сьогодні Російська Православна Церква є найбільшою Церквою візантійської традиції у світі. Вона налічує 120 мільйонів віруючих. Однак, у країнах домінування цієї Церкви реєстр членів релігійних організацій не ведеться; тому єдиним джерелом інформації про кількісний склад Церкви є інформація, яку поширює сама Церква. Титул глави Церкви звучить – Патріарх Московський і всієї Русі. Більшість парафій Російської Церкви розташовані на території Росії та інших країнах, які належали до СРСР. Також Російська Церква активно діє в діаспорі.

• ЯПОНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

До складу Російської Церкви входять дві автономні Церкви. Одна з них – Японська Православна Церква. В 1861 році Святіший Синод ухвалив рішення створити духовну місію в Японії. В 1870 році її очолив архимандрит Миколай Касаткін, який неймовірно

плідно працював у Японії. Він переклав японською Біблію і богослужбові тексти, збудував собор Воскресіння у Токіо. В 1912 році, тобто в рік його смерті, в Японії було вже майже 33.000 віруючих Російської Церкви, які були японцями, діяли 266 парафій і одна семінарія в Токіо. В 1879 році відбувся місцевий Собор в Японії, делегати якого просили у Святішого Синоду висвятити їм єпископа. В тому ж році Миколая Касаткіна висвятили на єпископа, а в 1906 році йому надали титул Архієпископа Японського. В 1912 році японську архієпархію очолив Сергій Тихомиров. Коли в Росії відбулась революція, японська архієпархія втратила можливість підтримувати контакт із Російською Церквою, і в силу обставин стала автономною. В 1940 році японський уряд видав постанову, відповідно до якої релігійні організації на території Японії могли очолювати тільки японці. З цієї причини архієпископ Сергій Тихомиров пішов у відставку, а архієпископом став японець Іван Оно. В 1945 році архієпископа Сергія арештувала японська поліція за підозрою в шпіонажі, і він був підданий тортурам, які стали причиною його смерті. Архієпископа Івана Оно висвятили не в Російській Православній Церкві, а в Російській Православній Церкві Зарубіжній, яка не підтримувала зв'язків із РПЦ. Це означає, що в момент хіротонії Івана Оно ЯПЦ офіційно вийшла з РПЦ. В 1946 році Іван Оно був прийнятий в РПЦ Патріархом Олексієм І. У тому ж році Собор ЯПЦ звільнив Івана Оно з архієпископа, а на його місце обрав Веніямина Басалигу з Американської митрополії Російської Церкви, яка не підтримувала контактів із РПЦ. В 1955 році ЯПЦ вийшла з Американської митрополії та ввійшла у підпорядкування Константинопольського Патріархату. Іван Оно з невеликою групою прихильників відмовився від переходу до Американської митрополії і залишився в РПЦ. Так, в Японії з'явилися дві невеликі православні структури: Японська Православна Церква у складі Константинопольського Патріархату і Японська місія в складі РПЦ. В 1969 році РПЦ та Американська митрополія знайшли порозуміння. В 1970 році РПЦ вирішила долю ЯПЦ: обидві структури були об'єднані, глава ЯПЦ отримав титул Архієпископа Токійського і Митрополита всієї Японії, ЯПЦ отримала статус автономії в лоні РПЦ. Сьогодні ЯПЦ складається з трьох єпархій, і налічує 46.000 віруючих.

- КИТАЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

У XIX столітті Російська Церква розпочала місії в Китаї, які мали невеликий успіх. У 1900 році в Китаї відбулось Боксерське повстання, яке знищило невелику місцеву православну общину. Під час повстання загинули 222 православні мученики. Після повстання діяльність російської духовної місії в Китаї продовжила свою роботу. В 1902 році її керівник Інокентій Фігуровський став єпископом, а в 1918 році отримав титул митрополита Пекінського і Китайського. В 1949 році до Китайської Церкви належали вже 10.000 християн. В 1954 році РПЦ надала своїй митрополії в Китаї автономію. Так виникла Китайська Православна Церква. Китайська і Японська Православні Церкви є двома автономними Церквами в лоні РПЦ. Культурна революція Мао Цзедуну 1966-1976 років повністю знищила КПЦ. В 1986 році був відкритий храм Покрови у китайському місті Харбін. Сьогодні до КПЦ належить тільки один священник. Незважаючи на те, що КПЦ фактично не існує, РПЦ стверджує, що КПЦ діє. Відповідно до документів РПЦ, у КПЦ існує Пекінська митрополія, яка складається з чотирьох єпархій. Оскільки в КПЦ немає жодного єпископа, виконуючим обов'язки пекінського митрополита вважається Московський Патріарх.

- УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Окрім автономних Японської і Китайської Православних Церков, до складу Російської Церкви належить одна самоправна Церква з правами широкої автономії – Українська Православна Церква. Після приєднання Київської митрополії до Російської Церкви, вона втратила всі свої автономні права, а в певний період навіть була позбавлена статусу митрополії. Коли до СРСР була приєднана Західна Україна, радянський уряд ліквідував Українську Греко-Католицьку Церкву. Більшість священників були розстріляні, запроторені до концтаборів або пішли у підпілля. Храми насильно перевели до РПЦ. Внаслідок цього терору, в якому уряд СРСР і РПЦ активно співпрацювали, кількість парафій РПЦ в Україні зросла. Митрополит Київський і Галицький РПЦ отримав титул Екзарха України і особливий статус в Синоді РПЦ. Єпархії РПЦ на території України були об'єднані в Український екзархат РПЦ. Цей статус не надавав їм автономних прав,

але вказував на особливе значення українських єпархій в РПЦ. Наприкінці 80-х років ХХ століття греко-католики вийшли з підпілля та повернули свої храми. Одночасно, серед православних почали наростати прагнення до автокефалії. Щоби зберегти свої парафії в Україні, Синод РПЦ оголосив про ліквідацію Українського екзархату, надав єпархіям РПЦ в Україні право іменуватися Українською Православною Церквою та статус самоправної Церкви. Для уникнення плутанини цю Церкву у ЗМІ та науковій літературі переважно називають Українською Православною Церквою Московського Патріархату. Глава УПЦ-МП отримав титул Митрополита Київського і всієї України. Першим єпископом, який використовував цей титул був митрополит Філарет Денисенко, який досі був Екзархом України. Таке вирішення питання Української Церкви не задовольнило українців.

В 1991 році Україна вийшла з СРСР. Відразу ж, в Києві відбувся Собор УПЦ-МП, члени якого звернулися до Синоду РПЦ із проханням про надання автокефалії. Синод РПЦ відмовив у наданні автокефалії. Реагуючи на це рішення, частина православних єпархій на чолі з митрополитом Філаретом Денисенком відділилися від РПЦ, утворивши Українську Автокефальну Церкву. В тому ж році Синод РПЦ призначив главою УПЦ-МП харківського і богодухівського митрополита Никодима Руснака. У травні 1992 року митрополит Никодим скликав Харківський Собор, на якому митрополитом Київським і всієї України був обраний Володимир Сабодан, який очолював цю Церкву до своєї смерті у 2014 році. Після нього київським митрополитом став Онуфрій Березовський. У 2017 році Синод РПЦ підтвердив статус УПЦ-МП як самоправної Церкви з правами широкої автономії у складі РПЦ. Цей статус залишається дуже невизначеним. УПЦ-МП відіграє роль проросійської сили на території України та надає масштабну підтримку проросійським політикам.

Також до складу РПЦ входять чотири самоуправні Церкви:

- ✓ Православна Церква Молдови,
- ✓ Латвійська Православна Церква,
- ✓ Естонська Православна Церква,
- ✓ Російська Православна Церква Закордонна.

- РПЦ (ЗАКОРДОННА)

Молдавська, Латвійська і Естонська Православні Церкви отримали статус самоправних після розпаду СРСР. РПЦЗ утворилась на початку ХХ століття. Після Жовтневої революції з Росії мігрували багато віруючих РПЦ. На місцях своїх нових поселень вони створювали парафії та єпархії. Оскільки Московський Патріархат в умовах післяреволюційної розрухи не міг управляти закордонними структурами, їхній статус був невизначений. Щоби зберегти канонічний зв'язок із Церквами візантійської традиції, вони ввійшли в Константинопольський Патріархат, а згодом самовільно перейшли під юрисдикцію Сербського Патріархату, хоч усвідомлення своєї причетності до Російської Церкви у мігрантів залишались. В 1927 році митрополит Сергій Страгородський, який у той час управляв РПЦ, видав декларацію «Про відношення Православної Російської Церкви до існуючої громадянської влади», якою ввійшов у союз із сталінським режимом. Відразу ж відбувся Собор закордонних російських єпископів, які заявили про недопустимість співпраці з атеїстичним режимом, а рішення митрополита Сергія осудили як ересь сергіанства. Так, РПЦЗ розірвала свої відносини з РПЦ. Розкол тривав до 2007 року, коли Патріарх Московський Олексій II і глава РПЦЗ митрополит Лавр Шкурла в Москві підписали *Акт* про канонічне спілкування. Відповідно до цього Акту, РПЦЗ увійшла в структуру РПЦ, зберігаючи статус самоправної Церкви. Главою РПЦЗ є Митрополит Східно-Американський і Нью-Йоркський. Церква складається з дев'яти єпархій: Східно-Американська і Нью-Йоркська, Чиказька і Середньо-Американська, Сан-Францискська і Західно-Американська, Монреальська і Канадська, Південноамериканська, Австралійська і Новозеландська, Женевська і Західноєвропейська, Берлінська і Німецька, Великобританська і Ірландська.

Хоч об'єднання РПЦ і РПЦЗ відбулось у 2007 році, підготовка до нього відбулась значно раніше. У 2001 році у знак протесту проти підготовки до об'єднання відійшов у відставку глава РПЦЗ митрополит Віталій Устінов, а на його місце був обраний митрополит Лавр Шкурла. Митрополит Віталій Устінов та група противників об'єднання з РПЦ утворили РПЦЗ під омофором митрополита Віталія. Після смерті митрополита Віталія РПЦЗ(В) розділилася на невеликі общини. Окрім РПЦЗ(В), у російській

діаспорі існують й інші церковні об'єднання. На території Франції російські емігранти утворили Архиепископію православних російських церков у Західній Європі, яка діє як екзархат Константинопольського Патріархату. Ця структура відома своїм навчальним закладом – Свято-Сергіївським православним богословським інститутом, який об'єднав видатних російських богословів у діаспорі. У складі РПЦ перебувають ще три структури, які мають право називатися окремими Церквами: Білоруська Православна Церква, яка має статус екзархату РПЦ, Православна Церква Казахстану, яка має статус митрополичого округу, і Православна Церква Середньої Азії, яка також має статус митрополичого округу. Білоруська, Казахська і Середньоазіатська Церкви не мають ніяких автономних прав.

4.7. ЦЕРКВИ В АМЕРИЦІ, ЧЕХІЇ, ПОЛЬЩІ

Однією з Церкв, статус якої залишається спірним, є *Православна Церква в Америці*. Історія цієї Церкви сягає 1794 року, коли до Америки відправились перші місіонери з РПЦ. Ця місія гуртувала переважно мігрантів із Росії, а також вела активну пропаганду серед діаспорних українців, які і сформували першу єпархію РПЦ в Америці. В 1905 році центром єпархії став Нью-Йорк. В 1907 році ця єпархія перейменувалась у Російську Православну Греко-Католицьку Церкву в Північній Америці під юрисдикцією священноначалія Церкви Російської. Наявність у назві цієї Церкви слів «Греко-Католицька» обумовлювалось прагненням керівництва цієї Церкви привабити українських греко-католиків, які перебували у США і Канаді. Після Жовтневої революції РПЦ не могла підтримувати контакти з цією Церквою, через що станом на 1920 рік вона розірвала свої контакти з РПЦ. При цьому вона не ввійшла і в РПЦЗ, залишаючись окремою структурою. В той час вона перейменувалась у Північно-Американську митрополію. В 1927 році ця митрополія оголосила про свою автокефалію, яка в той час не визнавалась іншими Церквами. В 1947 році відносини між РПЦ та Північно-Американською митрополією загострились настільки, що Синод РПЦ видав єпископам митрополії заборону священнодіяти, якою в Північно-Американській митрополії знехтували.

Врешті, усвідомивши, що Північно-Американська митрополія ніколи не повернеться до РПЦ, а втративши зв'язки з нею, РПЦ втратить вплив в Америці, Синод РПЦ у 1970 році надав їй автокефалію. Відтоді вона іменується Православною Церквою в Америці. Автокефалія цієї Церкви досі залишається спірним питанням. Російська Церква, а також Церкви, які в 1970 році були залежними від неї, тобто Болгарська, Грузинська, Польська і Чеська, визнають її автокефалію. Натомість, інші Церкви її визнають не автокефальною, а автономною у складі РПЦ. Своє рішення вони аргументують тим, що ця Церква не має апостольської традиції, оскільки жоден апостол не проповідував в Америці, а також тим, що Америка не є канонічною територією Російської Церкви, і РПЦ не має права ухвалювати рішення про автокефалію поза своєю канонічною територією, і таке рішення може ухвалити тільки Вселенський або Всеправославний Собор. Спірна автокефалія Православної Церкви в Америці призвела до відмінності диптихів (переліків автокефальних Церков, які презентують себе як світове православ'я), які використовуються різними Церквами візантійської традиції. Відповідно до константинопольського диптиху, у світі існує 15 автокефальних Церков (Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська, Сербська, Румунська, Болгарська, Грузинська, Кіпрська, Елладська, Польська, Албанська, Чеська і Українська), а відповідно до московського диптиху, їх також є 15, тобто, Московський Патріархат визнає автокефалію всіх Церков, включених до константинопольського диптиху, крім Української, але додає Православну Церкву в Америці.

• ПОЛЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Автокефальною Церквою, визнаною всіма Церквами візантійської традиції, є Польська Православна Церква. Її утворення є болісною сторінкою в історії українського народу. В 1815 році Росія завоювала Холмщину, Лемківщину і Підляшшя, тобто терени Західної Галичини, населені українцями, які до 1815 року належали до Австро-Угорської імперії. На початку XIX століття ці регіони були населені виключно греко-католиками. Як тільки Росія завоювала ці регіони, уряд почав активну боротьбу проти Української Греко-Католицької Церкви. Відразу ж уряд зробив усе можливе, щоб перешкодити місцевому єпископу підтри-

мувати контакти з греко-католицьким митрополитом. У 1828 році помер холмський греко-католицький єпископ Фердинанд Ціхановський, і цар Микола I призначив новим єпископом Філіпа Феліціана Шумборського. Однак, єпископ Шумборський, як і його наступники Іван Терашкевич і Іван Калиновський, активно відстоювали права греко-католиків. Усвідомивши, що опір греко-католиків неможливо здолати, російський уряд у 1865 році розпочав жахливий терор із ціллю ліквідації Греко-Католицької Церкви у Холмщині. Військові насильно відбирали храми, розстрілювали і ув'язнювали греко-католицьких священників, в усі парафії призначали православних священників, а людей змушували приймати нові порядки. Найжахливіший випадок відбувся у Пратуліні, де група беззбройних греко-католиків своїми тілами закрили вхід до храму. Російські солдати їх усіх розстріляли біля самого храму. Папа Іван-Павло II проголосив пратулинських мучеників блаженними Католицької Церкви. Цей терор зламав опір греко-католиків. У 1871 році російський уряд адміністратором Холмської єпархії призначив Маркила Попеля, який сформував ініціативну групу по приєднанню Холмської єпархії до Російської Церкви. Попель та ініціативна група відіслали до Петербурга прохання про приєднання. В 1871 році Холмська єпархія ввійшла у склад РПЦ, а Попель став Люблінським єпископом. Новоутворену єпархію уряд підсилив переселеними росіянами.

В 1918 році Польща об'єдналась і отримала незалежність. Відразу ж почали лунати голоси за відділення від Російської Церкви. В той час Православну Церкву у Польщі очолював варшавський митрополит, який підпорядковувався Московському Патріарху. В 1923 році Константинопольський Патріарх Григорій VII оголосив, що приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату у 1686 році було незаконним, а тому саме він має право вирішувати долю Варшавської митрополії як однієї з відгалужень Київської митрополії. Користаючись цим правом Григорій VII надав Польській Православній Церкві автокефалію і призначив митрополитом українця Діонізія Валединського, який в минулому брав активну участь в автокефалізації Української Церкви. В 1940 році, коли Польща перебувала під німецькою окупацією, в ППЦ відбулась адміністративна реформа, внаслідок якої ППЦ складалась із трьох єпархій: Варшавської, Холмсько-Підляшської і Краківсько-Лемківської. Варшав-

ським митрополитом залишився Діонізій Валединський, холмсько-підляшським єпископом став Іларіон-Іван Огієнко, який в минулому був міністром освіти Української Народної Республіки, а краківсько-лемківським єпископом став Палладій-Петро Відибіда-Руденко, відомий український громадський діяч. Те, що ППЦ очолили українці, було природнім, оскільки її члени цієї Церкви в більшості були українцями. Після закінчення Другої світової війни в Польщу ввійшли радянські війська. Іларіон-Іван Огієнко та Палладій-Петро Відибіда-Руденко були змушені мігрувати до Америки. Митрополита Діонізія Валединського радянський уряд змусив звернутися з покаяльним листом до Московського Патріархату. Тоді ж, РПЦ повторно дарувала ППЦ автокефалію, звільнила митрополита Діонізія та сприяла обранню нового глави Церкви. Від 1948 року глава Польської Православної Церкви носить титул Митрополита Варшавського і всієї Польщі. Сьогодні Церква налічує сім епархій і півмільйона віруючих.

• ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ЧЕСЬКИХ І СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Ще однією автокефальною Церквою, спорідненою з Російською, є Православна Церква Чеських і Словацьких Земель. Історія цієї Церкви не схожа на інші. В 1890 році в Чехії утворився Союз католицького духовенства, до якого ввійшли католицькі священики, які прагнули привнесення національного духу у свою Церкву, зокрема перекладу богослужінь з латинської мови на чеську. Лідером цього руху став Карл Фарський. В 1918 році Чехія і Словаччина вийшли зі складу Австро-Угорської імперії, утворивши Чехословацьку Республіку. Оскільки Союз католицького духовенства не отримав підтримки у Ватикані, в 1920 році його члени оголосили про свій вихід із Католицької Церкви та утворення Чехословацької Церкви, яка не мала численних прихильників. Новоутворена організація потребувала окреслення власної ідентичності. Активний пошук ідентичності викреслив у межах Чехословацької Церкви дві позиції: одна група її членів на чолі з Карлом Фарським схилилася до протестантизму; інша на чолі з Гораздом-Матеєм Павліком схилилася до православ'я. Прихильники православ'я розпочали переговори із Сербською Православною Церквою, внаслідок яких Сербський Патріарх Дмитрій у 1921 році висвятив Горазда-Матея Павліка на єпис-

копа чесько-моравського. Так виникла єпархія Сербської Церкви в Чехословаччині. Та група, яка схилилася до протестантизму, залишилась у Чехословацькій Церкві під проводом Фарського і щоразу більше переймала протестантські ідеї, а в 1975 році вона перейменувалась у Чехословацьку Гуситську Церкву, хоч до Яна Гуса та його вчення ця Церква не мала жодного відношення.

В 1946 році єпархія Павліка вийшла з-під юрисдикції Сербської Православної Церкви ввійшла у підпорядкування Російської Православної Церкви, в якій отримала статус екзархату, який, як і вся РПЦ, тісно співпрацювала з урядом СРСР. В 1949 році в межах цього екзархату утворились дві єпархії: Празька і Оломоутсько-Брненська. В 1950 році під тиском СРСР в Чехословаччині була заборонена діяльність греко-католиків. Більша частина чеських і словацьких греко-католиків пішли у підпілля, а частину уряд змусив відректися від Ужгородської унії та перейти до Чехословацького екзархату РПЦ. Внаслідок цього акту екзархат збільшив кількість своїх віруючих, і в ньому були створені дві нові єпархії: Пряшівська та Михайловська. Єпископами в обох стали росіяни. В 1951 році, на вимогу уряду СРСР, Московський Патріархат надав автокефалію Чехословацькому екзархату. Новоутворена організація почала називатись Православною Церквою Чеських і Словацьких Земель. Цю автокефалію довгий час не визнавали інші Церкви візантійської традиції. Аж у 1998 році Константинопольський Патріархат видав томос, який дарував автокефалію цій Церкві. В РПЦ цей томос сприймають як визнання автокефалії, даної цій Церкві Московським Патріархатом у 1951 році; натомість у Константинопольському Патріархаті вважають, що автокефалія 1951 року незаконна, і ПЦЧСЗ повинна вважатися автокефальною з 1998 року. В 1968 році відбулась Празька весна і введення радянських військ у Чехословаччину. Наслідком цих подій стала легалізація Греко-Католицької Церкви в Чехословаччині та антиросійські настрої. Від ПЦЧСЗ відійшли греко-католики, які повернулися до рідної Церкви, а також чеські і словацькі патріоти, які не хотіли перебувати в Церкві, котра співпрацювала з радянським урядом. Сьогодні Православна Церква Чеських і Словацьких Земель є невеликою релігійною організацією, яка налічує близько 70.000 віруючих.

4.8. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ

В лютому 1917 року в Росії відбулась Лютнева революція, результатом якої стало зречення трону імператором Миколою II та перехід влади до Тимчасового уряду. В листопаді 1917 року відбулась Жовтнева революція, під час якої владу захопили більшовики. Як тільки в Росії розпочався революційний рух, в Україні спалахнули національно-визвольні змагання. В 1917 році утворилась Українська Народна Республіка, парламентом якої стала Центральна Рада, а президентом Михайло Грушевський. У квітні 1918 року відбувся переворот, унаслідок якого була утворена Українська Держава, на чолі якої опинився гетьман Павло Скоропадський. У грудні 1918 року відбулось антигетьманське повстання. Гетьман Скоропадський втратив владу, була відновлена назва Українська Народна Республіка, і її очолила Директорія. В 1918 році УНР об'єдналась із Західноукраїнською Народною Республікою, яка вийшла зі складу Австро-Угорщини. У 1920 році територія Центральної і Східної України була анексована СРСР, а територія Західної України – Польщею.

• УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Одночасно з національно-визвольними змаганнями українського народу розпочався автокефалістський рух Православної Церкви в Центральній і Східній Україні. Західну Україну цей рух не заторкнув, оскільки українці Західної України були об'єднані в Українській Греко-Католицькій Церкві, яка завжди стояла на обороні української культури і зробила Західну Україну найбільш патріотичним і національно-свідомим регіоном України. У Центральній та Східній Україні Українська Греко-Католицька Церква була повністю знищена російським урядом, а православна митрополія насильно приєднана до Московського Патріархату. Як тільки Україна стала незалежною, серед православного духовенства і мирян спалахнули прагнення до виокремлення Української Православної Церкви та осягнення нею автокефалії. В 1917 році була створена Всеукраїнська Православна Церковна Рада, яка визначила своїм головним завданням підготувати скликання Всеукраїнського Собору та проголошення автокефалії Православної Церкви в Україні. Хоч автокефалія була прого-

лошена аж у 1920 році, а 1917 рік став початком руху до автокефалії, а тому є знаковим в історії Української Церкви. Найактивнішими борцями за автокефалію Української Церкви були архієпископ Агапіт Вишневський, архієпископ Діонізій Валединський та священник Василь Липківський. Найбільшою проблемою в утвердженні автокефалії були місцеві єпископи. Окрім Агапіта Вишневського та Діонізія Валединського, усі інші православні єпископи в Україні були росіянами, а тому виступали проти автокефалії та розриву відносин із Москвою. Найбільшим противником автокефалії був митрополит Антоній Храповицький, який з 1918 року очолював РПЦ в Україні. Незважаючи на це, 1 січня 1919 року Директорія ухвалила «Закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви». На основі цього Закону Всеукраїнська Православна Церковна Рада у 1920 році проголосила Українську Автокефальну Православну Церкву.

У жовтні 1921 року відбувся Перший Всеукраїнський Церковний Собор, який підтвердив проголошення незалежності УАПЦ. В той час єпископів Агапіта Вишневського та Діонізія Валединського в Україні вже не було. Тому на час проголошення автокефалії, її не підтримав жоден єпископ. Оскільки Церква не може існувати без єрархії, самі священники висвятили Василя Липківського і Нестора Шараєвського на єпископів. Опісля Липківський і Шараєвський висвятили ще 27 єпископів. Висвячення єпископа священниками є грубим порушенням церковних канонів і розірванням апостольського наступництва. У 20-х роках ХХ століття в Україні утвердилась радянська влада. В той час вона толерувала УАПЦ, намагаючись послабити РПЦ. Однак під кінець 20-х років позиція радянської влади різко змінилася. Уряд почав переслідування УАПЦ. В 1927 році влада змусила митрополита Липківського залишити управління Церквою, а в 1937 році його арештували та розстріляли. Церкву очолив митрополит Микола Борецький. В січні 1930 року під тиском влади був організований Надзвичайний Собор у Києві, який оголосив про самоліквідацію УАПЦ. Почались репресії проти духовенства УАПЦ, в ході яких розстріляними були всі автокефальні єпископи в Україні. Живим залишився тільки Іван Теодорович, якого митрополит Василь Липківський відіслав до Америки для організації душпастирства серед мігрантів. Згодом Іван Теодорович

очолив українську автокефалію в Америці. Так, у 1930 році завершилась перша сторінка історії УАПЦ.

Після ліквідації УАПЦ частина її духовенства примкнула до Польської Православної Церкви, яку в 1923-1960 роках очолював активіст українського автокефального руху митрополит Діонізій Валединський. В 1939 році між СРСР та Німеччиною була підписана угода, відома як Пакт Молотова-Ріббентропа. Відповідно до цієї угоди, СРСР отримав право на анексію Західної України. Відразу ж після анексії СРСР розпочав винищення всього українського в цьому регіоні. Переважна більшість населення Галичини у той час були греко-католиками. Натомість, на Волині найбільшою Церквою була Польська Православна Церква, яка, хоч і називалась польською, більшість її віруючих були українцями. У 1923 році ця Церква отримала автокефалію від Константинопольського Патріарха Григорія VII. На час радянської анексії Волині тут перебувало п'ять єпископів ППЦ. Уряд оголосив вимогу усім єпископам ППЦ на Волині прибути до Москви та скласти присягу вірності Московському Патріарху. З цих п'яти єпископів два (Полікарп Сікорський та Олександр Іноземців) категорично відмовилися від складання присяги.

• УКРАЇНСЬКА АВТОНОМНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

Друга спроба відродити українську автокефалію відбулась під час Другої світової війни. В 1941 році Німеччина напала на СРСР. Лінія фронту унеможливила єпархіям РПЦ в Україні підтримувати контакти з Московським Патріархатом. З цієї причини єпископи РПЦ в Україні зібрались 18 серпня 1941 року в Почаївській лаврі на Синод, на якому проголосили утворення Української Автономної Православної Церкви. Ця Церква визнавала зверхність Московського Патріархату, але в силу неможливості підтримки контактів через лінію фронту тимчасово керувалась власними рішеннями. Главою цієї Церкви став митрополит Олексій Громадський. Незважаючи на те, що Церква утворилась у відповідності до інструкцій виданих Московським Патріархатом на час війни, Патріарх Тихон не визнав її автономії. В 1943 році партизани вбили митрополита Олексія Громадського. Його наступником був обраний митрополит Дамаскін Малюта, який у 1944 році був арештований НКВС. Після закінчення війни

ця Церква зникла: частина її єрархії влилась в РПЦ, а частина мігрувала з СРСР та влилась у РПЦЗ.

Як тільки на територію України ввійшли німецькі війська, митрополит Діонізій Валединський, який у той час очолював Польську Православну Церкву, оголосив, що вихід православних єпархій із ППЦ та введення їх у РПЦ є незаконним. Митрополит створив чотири нові єпархії на Волині, а також вів активну автокефалістську пропаганду. В грудні 1941 року він призначив єпископа Полікарпа Сікорського адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України. Так 1941 рік став роком відновлення УАПЦ. Між Українською Автокефальною Православною Церквою та Українською Автономною Православною Церквою розгорілась запекла боротьба, яка досягла свого апогею в Києві. Автономну Церкву в Києві очолював архієпископ Панталеймон Рудик, якому вдалося перебрати під свій контроль майже всі київські храми. Центром автокефалістів у Києві стала Андріївська церква. В 1942 році до Києва вдалося приїхати двом автокефальним єпископам Ніканору Абрамовичу та Ігорю Губі, які в травні 1942 в Андріївській церкві висвятили шістьох єпископів: Фотія Тимошука, Мануїла Тарковського, Михаїла Хорошого, Мстислава Скрипника, Сильвестра Гаєвського та Григорія Огійчука. В 1943 році були висвячені єпископи В'ячеслав Лисицький та Сергій Охотенко, а в 1944 році єпископами УАПЦ стали Геннадій Шиприкевич, Володимир Малець та Платон Артемюк. В 1944 році єпископи УАПЦ зібрались на Собор у Варшаві, на якому проголосили Патріархат. Патріархом всієї України був обраний Діонізій Валединський. Незабаром закінчилась Друга світова війна і радянська армія ввійшла до України і Польщі. Патріарха Діонізія Валединського радянська влада змусила примиритися з Московським Патріархатом, а УАПЦ знову була ліквідована. Частина єпископів УАПЦ мігрували до Західної Європи та Америки, а ті, що залишились, були репресовані.

• ЦЕРКВА В ДІАСПОРІ

Після закінчення війни серед автокефальної єрархії, яка опинилась в діаспорі, запанував хаос. Потрібна була колосальна праця для відновлення структури і організації. Після того, як Польська Православна Церква відреклася від автокефалії, даної їй Константинопольським Патріархатом, і заново отримала ав-

токефалію від Московського Патріархату, та зайняла проросійську позицію, УАПЦ не могла підтримувати з нею жодних контактів. В діаспорі УАПЦ розпочала процес налагодження свого існування в нових умовах. 16 липня 1945 року митрополит Полікарп Сікорський скликав у німецькому місті Бад-Кіссінген нараду єпископів, на якій було ухвалене рішення продовжувати своє існування і розбудовувати структури УАПЦ в діаспорі. Однак, більшість автокефальних єпископів ненадовго затримались у Європі, а мігрували до США і Канади. Так сформувались три митрополії УАПЦ: в Європі, США і Канаді. Усі три гілки УАПЦ в діаспорі є окремими митрополіями, які, однак, сприймають себе як єдина Церква. Кожною митрополією керує окремий митрополит, хоч в окремі періоди один митрополит міг керувати двома, а то й трьома митрополіями. Однак, усі гілки УАПЦ, починаючи з 1945 року, обирають одного Першоєрарха УАПЦ, який вважається главою УАПЦ в діаспорі. УАПЦ в Європі сформувалась з духовенства і віруючих УАПЦ, які мігрували з Радянської України. Коли більшість єпископів і священників перебралися до Америки, в Європі залишились тільки два єпископи: митрополит Полікарп Сікорський та єпископ Ніканор Абрамович. В 1950 році Полікарп Сікорський переїхав до Франції, і очолив єпархію УАПЦ в Західній Європі, а Ніканор Абрамович залишився в Німеччині і очолив єпархію в Центральній Європі. Так митрополія УАПЦ в Європі складалася з двох єпархій. В 1953 році Полікарп Сікорський помер і митрополитом став Ніканор Абрамович, який правив до 1969 року. В подальшому УАПЦ в Європі розчинилась в американських митрополіях УАПЦ. Один із митрополитів отримував титул Першоєрарха УАПЦ в діаспорі, і він опікувався парафіями в Європі.

Коли автокефальні єпископи прибули з Європи до Америки, там вони вже зустріли *Українську Автокефальну Православну Церкву в Америці*, яка була старша за УАПЦ в Європі. Її митрополитом у 1924 році став Іван Теодорович, єдиний із тих єпископів, яких висвятив митрополит Василь Липківський, і якого не розстріляли радянські окупанти. Так, УАПЦ на двох континентах мали різне походження: УАПЦ в Європі брало початок від УАПЦ в Україні 1941-1944 років, а УАПЦ в Америці була продовжувачем УАПЦ в Україні 1917-1930 років. Проблемаю було те, що Іван Теодорович, як і всі єпископи, висвячені Василем Липківським, не

мав законних свячень. Коли до Америки почали прибувати автокефальні єпископи з Європи, які мали законні свячення, вони вступали в митрополію Теодоровича. В 1047 році ця проблема викликала розкол. В 1949 році Іван Теодорович отримав повторні, але вже законні свячення від автокефальних єпископів з Європи. В 1946 році УАПЦ в Америці розділилась на дві митрополії (УАПЦ у США і УАПЦ в Канаді), які належали до єдиної УАПЦ в діаспорі. Митрополит Іван Теодорович залишився главою УАПЦ у США, а митрополитом УАПЦ в Канаді став Мстислав Скрипник. УАПЦ у США за свою історію мала чотирьох митрополитів:

- ✓ Іван Теодорович (1924-1971),
- ✓ Мстислав Скрипник (1971-1993),
- ✓ Константин Баган (1993-2012),
- ✓ Антоній Щерба (з 2013).

УАПЦ в Канаді мала вісім митрополитів:

- ✓ Іван Теодорович (1924-1946),
- ✓ Мстислав Скрипник (1946-1950),
- ✓ Іларіон Огієнко (1951-1972),
- ✓ Михаїл Хороший (1972-1975),
- ✓ Андрей Метюк (1975-1985),
- ✓ Василій Федак (1985-2005),
- ✓ Іван Стінка (2005-2010),
- ✓ Юрій Каліщук (з 2010).

Першоєрархами УАПЦ в діаспорі були митрополити:

- ✓ Полікарп Сікорський (1945-1953),
- ✓ Ніканор Абрамович (1953-1969),
- ✓ Мстислав Скрипник (1969-1993),
- ✓ Константин Баган (1993-2012),
- ✓ Антоній Щерба (з 2012).

В 1990 році УАПЦ в Канаді ввійшла у склад Константинопольського Патріархату, отримавши канонічний статус серед Церков візантійської традиції. В 1995 році у склад Константинопольського Патріархату ввійшла і УАПЦ у США. Сьогодні кожна з цих Церков налічує лишень по декілька десятків тисяч віруючих.

УАПЦ в діаспорі розвивалась не без проблем і розколів. В одній Церкві фактично були зібрані дві єрархії, історія однієї починалась в УАПЦ 1917-1930 років під омофором Василя Липківського, свячення якого були недійсні; історія іншої починалась в УАПЦ 1941-1944 років та в Польській Православній Церкві. З

УАПЦ Василя Липківського живим залишився тільки єпископ Іван Теодорович та кілька десятків священиків. Проблема незаконності свячень Липківського і Теодоровича стала причиною розколу УАПЦ 1947 року. В 1947 році єпископ Григорій Огійчук, якого висвятили Ніканор Абрамчук та Ігор Губа в 1942 році, зібрав однодумців, які заявили про свій вихід з УАПЦ в діаспорі, оскільки до неї належав Іван Теодорович. УАПЦ адекватно відреагувала на звинувачення Огійчука, і в 1949 році Іван Теодорович та всі священики, які були висвячені єпископатом Липківського, отримали нові, але вже чинні свячення. Єпископ Григорій Огійчук створив нову структуру – *Собороправну Українську Автокефальну Православну Церкву*, яка згодом розділилась на низку малих общин.

В кінці 80-х років в Україні розпочалась активна боротьба за незалежність. Одночасно почали лунаати голоси за виокремлення Української Православної Церкви з лона РПЦ. В 1989 році львівський священик Володимир Ярема, який починав як греко-католик, а згодом перейшов до РПЦ, та єпископ Іван Боднарчук, якого в лоні РПЦ висвятив митрополит Філарет Денисенко, оголосили про свій вихід із РПЦ та перехід в УАПЦ в діаспорі, тобто під омофор митрополита Мстислава Скрипника. З цим переходом до України повернулася УАПЦ. В 1990 році до України повернувся митрополит Мстислав Скрипник. В жовтні 1989 року Мстислава Скрипника обрали Патріархом УАПЦ в діаспорі. В червні 1990 року в Києві відбувся Перший Собор УАПЦ, на якому Мстислава Скрипника обрали Патріархом Київським і всієї України. Тим часом в РПЦ в Україні відбувались складні процеси. Митрополит Філарет Денисенко, який був Екзархом України РПЦ, активно домагався незалежності Української Церкви. Його вимоги були відхилені Московським Патріархатом. Однак, йдучи на примарні поступки, РПЦ ліквідувала Екзархат в Україні та проголосила Українську Православну Церкву, яка залишалась структурною одиницею РПЦ, але отримувала самоправність. Ці поступки були недостатніми для поборників української автокефалії, і митрополит Філарет, який тепер став главою УПЦ в лоні РПЦ, продовжував боротьбу за церковну незалежність. В 1992 році в Харкові під проводом митрополита Никодима Руснака відбувся Собор УПЦ-МП, на якому митрополита Філарета відсторонили від управління Церквою, а главою УПЦ-МП обрали

митрополита Володимира Сабодана. Митрополит Філарет Денисенко не прийняв цих постанов, і оголосив про вихід Української Церкви з РПЦ. Так утворилась Українська Православна Церква Київського Патріархату, яка порвала свої відносини з УПЦ-МП. Патріархом УПЦ-КП був визнаний Мстислав Скрипник. У 1993 році Патріарх Мстислав помер. Після його смерті в УАПЦ та УПЦ-КП були обрані різні Патріархи, і відтоді історія УАПЦ та УПЦ-КП розгорталися окремо.

• УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Українську Православну Церкву Київського Патріархату в 1993 році очолив Патріарх Володимир Романюк, який її очолював до своєї смерті в 1995 році. Після смерті Патріарха Володимира Романюка главою УПЦ-КП став Патріарх Філарет Денисенко. Під проводом Патріарха Філарета УПЦ-КП стала однією з найбільших Церков в Україні, веде активну пастирську, місіонерську, просвітницьку і благодійну діяльність. УПЦ-КП, поряд із УГКЦ та УАПЦ, є важливим оборонцем української національної ідеї. Досі автокефалія УПЦ-КП не визнана іншими Церквами візантійської традиції, однак Церква працює над вирішенням цього питання. Главою *Української Автокефальної Православної Церкви* в 1993 році був обраний Дмитрій Ярема, який керував УАПЦ до своєї смерті у 2000 році. Перед свою смертю Патріарх Дмитрій уклав заповіт, у якому радив єпископам УАПЦ не обирати нового Патріарха, а ввійти під омофор митрополита Константина Багана, який очолював УАПЦ у США і таким чином перебував у складі Константинопольського Патріархату. Єпископат УАПЦ прислухався до заповіту Патріарха Дмитрія. Його наступником був обраний митрополит Методій Кудряков, який керував Церквою до своєї смерті у 2015 році, а після нього Церкву очолив митрополит Макарій Малетич. УАПЦ є значно меншою релігійною організацією, ніж УПЦ-КП. Окрім УПЦ-КП та УАПЦ, в Україні діють і невеликі православні релігійні організації.

• УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛІЯ

Переломним в історії українського православ'я став 2018 році. Президент України Петро Порошенко приклав колосальні зусилля, щоби досягти визнання офіційного статусу Православної Церкви в Україні. Президент та парламент звернулись

до Константинопольського Патріархату з проханням про визнання автокефального статусу Церкви в Україні. Після тривалої підготовки і переговорів 15 грудня 2018 року в Соборі Святої Софії був скликаний Об'єднавчий Собор, у якому взяли участь єпископи УПЦ-КП, УАПЦ та декілько єпископів УПЦ-МП, а також представники державної влади і громадськості, включно з Президентом України. Учасники Собору проголосили об'єднання Православної Церкви. Відтоді УПЦ-КП та УАПЦ припинили своє існування, утворивши натомість Православну Церкву України. Патріарх Філарет Денисенко, який очолював УПЦ-КП, та митрополит Макарій Малетич, який очолював УАПЦ, склали з себе повноваження глав Церков. Предстоятелем Православної Церкви України був обраний митрополит Епіфаній Думенко. 6 січня 2019 року Константинопольський Патріарх Варфоломей вручив митрополиту Епіфанію томос (постанову) про визнання автокефалії Православної Церкви в Україні. З отриманням томосу українське православ'я зайняло своє місце серед Церков візантійської традиції.

4.9. СХІДНЕ ЧЕРНЕЦТВО

Християнство є релігією мирян. Кожна релігія виробила власне ставлення до чернецтва. Наприклад, буддизм та деякі інші далекосхідні релігії із упевненістю можна назвати чернечими релігіями; справжніми буддистами є монахи. В доктрині буддизму вкоренилося переконання, що нірвани можуть досягнути тільки монахи. Оскільки світ є ілюзією, то звільнення від нього (нірвану) досягають тільки ті, хто повністю відмовився від усього матеріального та земного. А такими є тільки монахи. Буддійські миряни є лише наче симпатиками чернецтва, і, якщо їхнє життя є праведним, то максимум, на що вони можуть сподіватися, – це можливість у наступному житті стати монахами, і аж тоді досягнути нірвану. У християнстві шлях до спасіння сприймається по-іншому. Ані Христос, ані апостоли не створювали монастирів, не закликали своїх послідовників залишати світ, а навпаки: вони проповідували в реальних життєвих обставинах, і вчили людей не тільки ставати святими у світі, а й преображати світ, робити і його добрим та святим. У християнстві закладений постулат,

що миряни можуть досягнути спасіння, а тому християнство є передовсім мирянською релігією. Серед перших християн не було монахів; чернеча традиція сформувалась не відразу, хоч сьогодні, коли інститут чернецтва відіграє провідну роль у Церкві, про його відсутність в ранній Церкві говорять у край рідко. Саме тому протестанти, які ставили собі за ціль в усьому відродити традицію ранньої Церкви, відмовилися від чернецтва. Виникнення чернецтва у християнстві мало декілька причин:

- Перша з них з'явилась ще у юдействі. Після відбудування Другого Єрусалимського Храму в юдаїзмі особливо гострими стали месіанські настрої. З'являлось немало побожних людей, які особливо загострювали свою увагу на очікуванні приходу Месії. Ці люди заперечували святість Храму, та часто покидали міста, відправлялись у пустелі, де жили без шлюбу й у важкому аскетизмі, очікуючи Спасителя. Зазвичай такі месіанські групи формувались у секти, ставлячи себе в опозицію до садукеїв Храму та фарисеїв Синагоги. Христос був Месією, а тому деякі його послідовники відчували певну спорідненість із месіанськими сектами юдаїзму. Особливо, коли ортодоксальні євреї почали переслідування християн, то відчуття спорідненості з також переслідуваними месіанськими сектами стала ще відчутнішою.
- Другою причиною виникнення чернецтва були переслідування християн у Римській імперії. Не всі християни відчували себе готовими стати мучениками. Тому під час гонінь деякі християни залишали міста, і тікали в пустелі, де вони в силу зовнішніх умов жили строгим аскетичним життям, присвячуючи багато часу молитві й духовному удосконаленню.
- Третя причина формування інституту чернецтва з'явилась після Міланського едикту імператора Константина. Коли імператору у 313 році дозволив християнам вільно сповідувати свою віру в межах імперії, і сам став християнином, тоді його приклад повторили багато мешканців імперії. Серед нових християн Константинової епохи були ті, яких не задовольняла грецька і римська релігії, і які знайшли у християнстві відповіді на свої релігійні потреби; були й ті, які в умовах свободи більше дізнались про християнство, і знайшли в цій релігії істину; але були й такі, хто ставав християнином

з меркантильних міркувань, щоби зробити кращу кар'єру в нових умовах християнської імперії. Серед тих, хто сповідував християнство в умовах переслідувань, з'явилися ригористи, які вважали, що масові навернення знизили моральність і запал віри, та зіпсували Церкву. В знак протесту проти цього, вони покидали церковні общини, та відправлялися у відлюдні місця, в яких жили строгим аскетичним життям, подалі від цивілізації. Ці люди й ставали першими монахами. Четвертою причиною виникнення чернецтва був контакт християн із гностицизмом та античною філософією. Серед філософських напрямів епохи раннього християнства домінував синтез платонізму та стоїцизму, в якому культивувалося неоплатонівське негативне ставлення до матерії та стоїчна ідея філософського спокою.

- До цього додавався гностицизм, який вважав матерію злою. Хоч християнські мислителі полемізували проти гностицизму, втім пересічні християни не були вільними від впливів духу епохи. Все це наштовхувало християн на думку, що задля спасіння необхідно відмовитися від усього матеріального, світського та тілесного. Так і сформувалися основні риси християнського чернецтва: відмова від сім'ї і шлюбу, та ігнорування майном, владою, світськими досягненнями, політичною активністю тощо.

• АНАХОРЕТИ І КЕНОВІЙНИКИ

Прагнення відділитися від «зіпсованої» Церкви та від тілесності призвели до виникнення чернецтва. Раннє чернецтво було стихійним: люди відправлялися в безлюдні місця та повністю віддавалися молитві і духовному подвигу. Вони не брали участі в житті церковної общини, не мали можливості приступати до Святих Таїнств тощо. Монахів, які жили в пустелі, тобто відокремлено від соціуму прийнято називати *анакхоретами* (ἀναχωρησις – пустельник). Зрештою і саме слово «монах» походить від грецького «μοναχός», тобто один, самотній. Незважаючи на ці інституційні проблеми, чернецтво від початку свого існування відзначалось високим духовним та моральним рівнем. Монахи швидко здобули славу взірців духовності, і Церква відразу ж побачила їхній безцінний потенціал. Саме тому Церква ніколи не відкидала монахів, а навпаки шукала способи надати

їм належне місце в житті Церкви. З ранніх часів свого існування серед монахів з'являлися люди, які описували свій духовний досвід, і ці записи та рекомендації ставали вагомою допомогою для християн на шляху духовного удосконалення. Перед Церквою постало завдання включити монахів у активне життя Церкви, але так, щоби не порушити ідентичності цього інституту. Цю роль виконали церковні єрархи, які спробували організувати чернече життя, надати їм певної інституційності. Найбільшу роль у цьому процесі відіграв архієпископ Кесарії Кападокійської Василій Великий. Він зібрав розкиданих монахів у монастирі, та створив перший монаший устав. Оскільки монахи тепер жили спільно, то їхнє життя потрібно було регулювати певними правилами. Набір цих правил називають уставом. Так чернецтво перейшло від анахоретства до *кіновії* (від грецького κοινόβιος – койнобіос, спільне життя).

Організація монастирів себе оправдала. Монахи займались не тільки молитвою і постом, а й стали центрами культури і благодійності. Серед християн сформувалась традиція відвідувати монастирі, молитися спільно з монахами та черпати від них насагу для духовного удосконалення. Висока повага християн до монахів виражалась серед іншого у великих пожертвах, які залишали люди в монастирях. Пожертви дали монахам можливість організувати систему благодійності. Перші лікарні, сиротинці, доми літніх людей виникали при монастирях, і утримувались монахами. Монахи також інтенсивно займались переписуванням книг, що було основним середником поширення знань у середньовіччі. При монастирях з'являлися перші школи, бібліотеки, виховні заклади. В час, коли феодалам потрібна була сильна армія та добра система оподаткування, а не освіта, монахи стали єдиними, хто розвивав і поширював освіту в середньовіччі.

• ЧЕРНЕЧА ЄРАРХІЯ

Чернецтво розвивалося в усіх частинах Церкви, хоч між східним і західним чернецтвом з'явилися певні інституційні відмінності. Кожен монастир у Східній Церкві є окремою інституцією зі своїм власним уставом. Східні монастирі не організуються в корпорації. Кожен із них має власні завдання: одні монастирі більше уваги присвячують молитві та посту, інші – благодійності та соціальному служінню, ще інші – освіті тощо. Харизма

монастиря визначається його уставом. Неодноразово великі монастирі засновували менші, які ставали наче філіалами великих монастирів. Великі монастирі називають *лаврами* (λαύρα). В давнину греки словом λαύρα називали велику вулицю або район міста. Згодом це слово почали використовувати для окреслення статусу великого монастиря. Лавру очолює *архимандрит* (ἀρχιμανδρίτης). Це слово походить від грецьких слів ἀρχή – глава і μάνδρα – кошара. Дочірні монастирі очолює *ігумен* (ἡγούμενος – провідник). Сьогодні ці слова інколи використовуються як почесні титули заслужених монахів.

Більшість монастирів практикують складну процедуру вступу. Кандидат, який прагне стати монахом, спершу поселяється в монастирі і якийсь час мешкає в ньому, дотримуючись усіх правил монастиря, але при цьому залишається нічим не зобов'язаним. На цьому етапі кандидата прийнято називати *послушником*. Послушник має право в будь-який момент залишити монастир. Послушник має завдання вникнути в усі особливості монашого життя, щоби відчутти, чи його бажання бути монахом є справді серйозним. Послушник може залишатися в цьому статусі дуже різний період часу. Коли послушник через певний час перебування в монастирі виявляє бажання бути монахом, його прохання розглядають старші і досвідчені монахи. На основі свого духовного досвіду вони визначають, чи доречно дозволяти послушнику проходити до наступного рівня чернецтва, чи ж йому ватро ще якийсь час залишатися в монастирі, або ж можуть вирішити, що йому краще взагалі залишити монастир. Наступним етапом чернецтва є *рясофор* (ῥασοφόρος) – це послушник, який приймає постриг, але не складає ніяких обітів. Він має право носити рясу і камелавку, тобто деякі елементи чернечого одягу. Оскільки рясофор не складає обітів, він може покинути монастир, якщо передумає бути монахом, але в монастирі він зобов'язаний дотримуватися всіх правил монастиря. Рясофор, який вирішив бути монахом, і рішення якого схвалене старцями монастиря, стає монахом, тобто приймає *малу схиму* (σχήμα – образ)¹. Приймаючи малу схиму, монах складає чернечі обіти та стає повноправним монахом. Монаших обітів, тобто правил, яких монах повинен дотримуватися все життя, є

¹ Від слова σχῆμα походить також українське слово схема.

три: безшлюбність, бідність і послух. В деяких монастирях, відповідно до внутрішніх уставів можуть додаватися й інші обіти, але ці три є необхідними для кожного монаха як східного, так і західного монастиря. Якщо монах прожив у монастирі тривалий час, і відзначився особливими духовними досягненнями, він може перейти до наступного ступеня чернецтва – прийняти велику схиму. Такого монаха називають великосхимником або схимонахом. Він зобов'язується виконувати якийсь особливий духовний подвиг. Оскільки велика схима є особливим станом, на який спроможний не кожен, далеко не всі монахи стають великосхимниками. Під час прийняття малої схими, монахи зазвичай міняють ім'я на знак того, що вони помирають для світу та народжуються для Бога. Монастирі бувають як чоловічі, так і жіночі. Незалежно від статі монахів чи монахинь, структура і правила залишаються однаковими для всіх. У своїй діяльності монастирі підпорядковуються єпископу, на території єпархії якого вони знаходяться. Якщо якийсь монастир виїнятий з-під влади місцевого єпископа, і підпорядкований безпосередньо Патріарху, то такий монастир називають *ставропігією* (σταυροπηγία).

Високий авторитет монахів забезпечив їм провідне місце у Церкві. Миряни і світські священики, відвідуючи монастирі перебирали з монастирських храмів певні особливості богослужінь та впроваджували їх у парафіяльне життя. Тому монастирі мали величезний вплив на формування богослужінь. Від часу організації кіновії в монастирях з'явилися священики і диякони. Почали з'являтися випадки, коли монахів обирали єпископами. Стававши єпископами, монахи покидали монастирі та брались за управління єпархіями. Згодом звичай обирати на єпископів монахів став настільки популярним, що він перетворився у правило. Сьогодні у Східних Церквах не-монах не може стати єпископом¹. Єпископи Східних Церков поза богослужіннями носять чернечий одяг (наприклад, мантия, клобук). Оскільки монахи переважно носили чорний одяг, їх називали чорним духовенством, на відміну від білого духовенства, тобто світських священиків. Українське слово «чернець» походить від «чорний». Правило

¹ Наприклад, в Українській Греко-Католицькій Церкві Замойський Собор 1720 році постановив висвячувати на єпископів тільки монахів. Цю постанову відмінив аж митрополит Андрей Шептицький на початку ХХ століття.

обирати на єпископів тільки монахів стало головною ознакою домінування чорного духовенства у Церкві. Сьогодні це правило діє у Православних Церквах, і навіть коли Синод вважає доречним висвятити на єпископа світського священика, він перед єпископською хіротонією, принаймні формально, приймає малу схиму, щоби дотриматися традиції. У Західній Церкві такого правила ніколи не було.

Отже, в ранній Церкві інститут чернецтва не існував. Він виник в силу обставин, однак швидко довів свою виправданість і доречність. Монастирі стали рушіями культури, освіти, благодійності. Проте основною їхньою місією була духовність. Монастирі стали острівцями благочестя у бурхливому грішному світі. У Східній Церкві монастирі зайняли провідне становище. Й до нині єпископів у Східній Церкві обирають тільки з-посеред монахів.

ЛІТЕРАТУРА

Akgönül, Samim. Le Patriarcat grec orthodoxe: de l'isolement à l'internationalisation de 1923 à nos jours. – Paris: Maisonneuve & Larose, 2004.

Basdekis, Athanasios. Die Orthodoxe Kirche. – Frankfurt am Main: Lembeck, 2003.

Binns, John. An Introduction to the Christian Orthodox Churches. – Cambridge University, 2002.

Bryner, Erich. Die Ostkirchen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. – Evangel. Verlags-Anstalt, 1996.

Cleenerwerck, Laurent. His Broken Body: Understanding and Healing the Schism Between the Roman Catholic and Eastern Orthodox Churches. – Washington: Euclid University Press, 2009.

Clément, Olivier. L'Église orthodoxe, Collection Que sais-je? – P.U.F., 2002.

De Vie, D. Charles. The Eastern Orthodox-Catholic Church and the Anglican Church: Their Union. – Tufts University, 1945.

Diamond, Larry Jay; Plattner, Marc F; Costopoulos, Philip J. (вид.) World Religions and Democracy, Johns Hopkins University and the National Endowment for Democracy, 2005.

Doudele, Alban. Les Orthodoxes grecs. – Brüssel: Brepols, 1996.

Edwards, Mark. Catholicity and Heresy in the Early Church. – Ashgate, 2009.

Fitzgerald, Thomas E. The Orthodox Church. – Westport: Praeger Publishers, 1998.

Forest, Jim. The resurrection of the church in Albania. – Geneva, 2002.

Fortescue, Adrian. The Orthodox Eastern Church. – Catholic Truth Society, Univ. of Virginia, 1908.

Ghervas, Stella. Réinventer la tradition. Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte-Alliance. – Honoré Champion, 2008.

Harakas, Stanley S. The Orthodox Church: 455 Questions and Answers. – Light & Life Publishing Company, 1987.

Heitz, Sergius. Christus in euch. Hoffnung auf Herrlichkeit. Orthodoxes Glaubensbuch für erwachsene und heranwachsende Gläubige. – Göttingen: Vandenhoeck und Rupprecht 2002.

Kiminas, Demetrius. The Ecumenical Patriarchate: A History of Its Metropolitans with Annotated Hierarch Catalogs. – Wildside Press, 2009.

Kitroeff, Alexander. The Greeks in Egypt 1919-1937. Ethnicity and class. – London: Ithaca for the Middle East Centre, Oxford: St Antony's College, 1989.

Kyriakos, Diomedes. Geschichte der orientalischen Kirchen von 1453 bis 1898. – Deichert, 1902.

Leith, John H. Creeds of the Churches. – Westminster: John Knox Press, 1982.

Losch, Richard R. The Many Faces of Faith: A Guide to World Religions and Christian Traditions. – Wm. B. Eerdmans, 2002.

Meyendorff, Jean. L'Église orthodoxe hier et aujourd'hui. – Paris: Seuil, 1995.

Meyendorff, John. Catholicity and the Church. – Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1983.

Meyendorff, John. Imperial unity and Christian divisions: The Church 450-680 A.D. – Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1989.

Meyendorff, John. Living Tradition. – Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press, 1978.

Meyendorff, John. Orthodoxy and Catholicity. – New York: Sheed & Ward, 1966.

Noli, Fan. Mesha dhe Katekizma e kishes orthodoxe lindore. Shqip edhe Inqlisht. – Boston, 1955.

Obolensky, Alexis; Svetchine, Luc; Gattier, Pierre Antoine. Les églises russes de Nice. – Honoré Clair, 2010.

Oeldemann, Johannes. Die Kirchen des christlichen Ostens. – Regensburg: Pustet, 2006.

Orlovskij, Damaskin. Wir gerieten in Feuer und Wasser. Aus dem Martyrologium der Neumärtyrer der Russischen Orthodoxen Kirche. – Aachen: Bernardus-Verlag, 2010.

Papadopoulos, Chrysostomos. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας. – Alexandria Patriarchikon Typographieion, 1935.

Pelikan, Jaroslav. The Spirit of Eastern Christendom. – University of Chicago Press, 1974.

Roberti, Jean-Claude. Être orthodoxe en France aujourd'hui. – Paris: Hachette, 1998.

Runciman, Steven. The Great Church in Captivity. – Cambridge University Press, 1968.

Valognes, Jean-Pierre. Vie et mort des chrétiens d'Orient: des origines à nos jours. – Paris: Fayard, 1994.

Ware, Kallistos Timothy. L'Orthodoxie: l'Église des sept conciles. – Desclée de Brouwer, 1997.

Ware, Kallistos Timothy. The Orthodox Church. – New York: Penguin Books, 1993.

Булгаков, Макарий. История Русской Церкви. 12 томов. – Типография императорской академии наук, 1883.

Булгаков, Михаил. История Русской Церкви. 12 томов. – Москва, 1994.

Быков, Сергей. Русская Церковь и императорская власть. – Москва, 1998.

Доброклонский, Александр. Руководство по истории Русской Церкви. 4 т. – Москва, 2001.

Знаменский, Петр. История Русской Церкви. – Крутицкое патриаршее подворье, 1996.

Ісіченко, Ігор. Історія Христової Церкви в Україні. – Харків: Акта, 2003.

Карташов, Антон. Очерки по истории Русской Церкви. 2 тома. – Париж: Ymsa-Press, 1959.

Митрохин, Николай. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. – Москва: Новое литературное обозрение, 2006.

Николова, Бистра. Неравният път на признанието. Канонично положение на Българската църква през Средновековието. – София: Гутенберг, 2001.

Николова, Бистра. Православните църкви през българското средновековие IX-XIV в. – София: БАН, 2002.

Регельсон, Лев. Трагедия Русской Церкви: 1917-1953. – Париж: YMSA-Press, 1977.

Скурат, Константин. История Поместных православных церквей: Учебное пособие. 2 тома. – Русские огни, 1994.

Събев, Тодор. Самостояна народна църква в Средновековна България. – София: Синодално издателство, 1987.

Розділ 5

**СХІДНІ
НЕ-ОРТОДОКСАЛЬНІ
ЦЕРКВИ**

5.1.

ПРИЧИНИ ФОРМУВАННЯ

Християнська Церква зародилася і розвивалася в реальному світі, з його проблемами і обставинами. Упродовж своєї історії Церква прикладала колосальні зусилля, щоби якісно проповідувати Слово Боже всупереч усім обставинам. Однак, інколи обставини перемагали, та вносили свої корективи в перебіг християнської історії. Дійсністю, яка мала найбільший вплив на історію Церкви, була Римська імперія. Обставини, обумовлені існуванням Римської імперії, мали для Церкви двояке значення. Серед позитивних для християнства наслідків існування розлогої імперії були:

- По-перше, імперія об'єднала величезні території межами однієї країни. Ранні християнські проповідники, будучи громадянами імперії, мали можливість безперешкодно подорожувати на теренах від Близького Сходу до Піренейського півострова та від Палестини до Британії, не виходячи за межі країни. На всіх цих теренах вони могли говорити однією мовою, і послуговуватися одним законодавством.
- По-друге, на всіх теренах Римської імперії існувала єврейська діаспора, діяли синагоги, в яких християнські місіонери могли проповідувати.
- По-третє, з легалізацією християнства в Римській імперії Церква змогла вільно діяти на розлогих римських теренах, користуючись підтримкою найбільшої імперії в історії людства.

Однак, існували й негативні наслідки контакту з імперією:

- Перше, масштаби імперії уможливлювали переслідування християн перших століть. Якщо Римський імператор ініціював переслідування, то вони охоплювали всю імперію, і завдавали лиха всій Церкві.
- Друге, на момент легалізації християнства в Римській імперії, більшість християн опинилися її громадянами. Легалізація

християнства Константином Великим принесло християнам свободу свого віросповідання. Але з іншого боку, Церква швидко стала державною. І наслідки цієї трансформації були колосальними.

- Третє, християнство стало розділеним кордоном двох величезних імперій: Риму і Персії. Постійні і майже безперервні протистояння Риму і Персії спричинили до того, що християни в межах цих країн не мали можливості підтримувати контакти. Тому Церква в Римській імперії і Церква в Персії розвивалась незалежно одна від одної. В результаті між ними загострювались відмінності. Християнство в Персії організувалось в Ассирійську Церкву Сходу, яка до сьогодні об'єднує християн Азії.
- Четверте, зв'язок Церкви з політичними центрами Римської імперії вплинув на її внутрішнє життя. Коли імператор Константин переніс столицю до Константинополя, імперія отримала два політичні центри: Рим і Константинополь – Другий Рим. Розпад імперії, спричинений подвоєнням політичного центру, спричинив до розпаду Церкви на Західну і Східну. Остаточо цей розкол оформився у 1054 році і триває до сьогодні.
- П'яте, наслідком тісного зв'язку Церкви з Римською імперією були намагання реалізувати за допомогою Церкви імперські інтереси уніфікації країни. Римська імперія, а після її розпаду Візантійська, об'єднала в собі величезні території та багато народів. Народи, які ввійшли у склад Візантії, були нащадками древніх цивілізацій, які мали власну культуру задовго до формування Візантії. Тому уніфікувати їх в єдиному культурному просторі було дуже нелегко.

У складі Візантії опинилися народи, які впродовж багатьох століть до утворення Візантії перебували у важких культурних і політичних конфронтаціях. Найбільшими культурними центрами, які в давнину були ворогами, а згодом ввійшли у Візантійську імперію, були Єгипет і Сирія. Задовго до формування європейських країн, Єгипет і Сирія мали власні держави, високі культури, та були ворогами. На території Сирії-Месопотамії існували Вавилон, Ассирія та інші царства, які то завойовували Єгипет, то ставали жертвами єгипетської анексії. Стародавній Персії вдалося на короткий час об'єднати ці країни під своєю владою, але

примирити їх перси не змогли. Олександр Македонський, завоювавши Персію, став володарем Сирії і Єгипту, але перетворити їх у єдиний культурний простір він так і не зміг. Як тільки Олександр помер його країна розділилася: Сирія під проводом династії Селевкідів і Єгипет під проводом Птолемеїв стали запеклими ворогами. Неприязнь представників обох династій стала виявом давньої неприязні двох цивілізацій. Коли Римська імперія завоювала Єгипет і Сирію, вони були вимушені миритися, будучи обрамлені кордонами однієї країни. Але проблема взаємної ненависті не вирішилась.

• ХРИСТОЛОГІЧНІ СУПЕРЕЧКИ ЯК ПРИЧИНА РОЗКОЛУ

Обидві провінції стали християнськими, але й християнізація не зняла проблеми. В єгипетській столиці Олександрії та сирійській столиці Антіохії розвинулись власні богословські школи, які розробляли свої наукові методи, і вели дискусію між собою. В межах однієї імперії Сирія і Єгипет не могли воювати, тому їхні протистояння перенеслися на поприще богословського дискурсу. Неузгодженості методів двох шкіл особливо виразились у христологічній дискусії V століття. Зі зростом політичного значення Константинополя, Єгипет і Сирія прикладали величезні зусилля для того, щоби поширити на Константинополь свій вплив. Піком боротьби став момент, коли архієпископом Константинопольським став Іван Златоуст. Він належав до антіохійської богословської школи, і олександрійці не могли з цим змиритися. Вони врешті домоглися усунення Івана Златоуста з Константинопольської катедри і його заслання. Проте в пам'яті константинопольців Іван залишився героєм. Загострення боротьби між Антіохією та Олександрією на богословському поприщі виразилось у двох Вселенських Соборах: в Ефесі 431 року та в Халкедоні 451 року. Ефеський Собор був скликаний з ціллю осудити ересь Несторія. Несторій був вихідцем із антіохійської богословської школи. Ставши Патріархом Константинопольським, він довів до крайності антіохійське богослов'я, сформувавши єретичне вчення. Олександрійські богослови не упустили цієї нагоди, а використали її для розгрому антіохійської школи. Коли антіохійська богословська школа була опорочена ярликом єресі, олександрійська школа залишилась єдиним могутнім центром богословської думки.

Оскільки після Ефеського Собору олександрійське богослов'я зосередилось на поборюванні несторіанства, воно, як це часто буває в умовах гострої полеміки, потрапило в іншу крайність, розвинувши монофізитство – єресь, протилежну до несторіанства. Безперечно, обидві школи могли знайти компроміс та вирішити богословські проблеми мирно, але в цій дискусії вагому роль відіграло не тільки прагнення сповідувати істинну віру Христову, а й політично-національні амбіції. Представники обох шкіл були не тільки християнськими богословами, а й членами своїх національних спільнот, за якими стояло історичне майбутнє. Так, богословський дискурс перетворився на арену, на якій розгорілась давня міжнаціональна боротьба двох древніх цивілізацій. Після Ефеського та Халкедонського Соборів в обох частинах Церкви з'явилися по дві групи: одні члени Церкви прийняли постанови Соборів та вирішили зберегти єдність; інші залишились на радикальних позиціях, відокремившись від Церкви. Так виникли Східні не-ортодоксальні Церкви. Якщо би учасники дискусії у прийнятті рішення користувались виключно Словом Божим, а не історичним баластом, то розколу швидше всього не сталося б. Цей історичний баласт залишився навіть тоді, коли Сирія і Єгипет були завойовані арабами-мусульманами: падіння Праведного Халіфату було спричинене протистоянням двох центрів – Єгипту і Сирії.

• ПОЛІТИКА ІМПЕРІЇ ЯК ПРИЧИНА РОЗКОЛУ

Імператор та візантійський уряд, дбаючи про добро країни, намагалися уніфікувати населення. Саме тому імператор неодноразово втручався у життя Церкви. Він сприяв скликанню Соборів та впровадженню їхніх рішень у життя. З одного боку, така підтримка зі сторони імператора була позитивною, оскільки допомагала Церкві вирішувати її проблеми. Але з іншого боку, втручання імператора породжувало нові проблеми. Візантійська імперія була багатонаціональним державним утворенням. Народи імперії відчували себе поневоленими, і маючи власні тисячолітні культурні традиції, прагнули звільнення. Національні відчуття обумовлювали їхнє негативне ставлення до імператора і всього, що було з ним пов'язане. Як тільки імператор підтримав ортодоксальне християнство, національні меншини від нього

відмовились. Якщо для богословів несторіанство і монофізитство мали богословський зміст, то для більшості мирян і навіть духовенства, які підтримали ці ересі, вони були тільки формою протесту проти імператора. Саме тому не-ортодоксальні Церкви називали ті Патріархати, які прийняли постанови Халкедонського Собору *мелкітами*, що походить від сирійського ܡܠܟܝܘܬܐ (малкойо) та арабського ملكية (малкі), що означає «імператор» або «цар». Поступово православні Патріархати стали повністю грецькими, а Церкви, які відділилися, набрали національних рис. Хоч розділення Східних Церков офіційно ґрунтувалось на догматичній основі, його справжні причини були політичними.

Внаслідок цих історично-політичних перипетій, поряд із Католицькою Церквою та Православними Церквами сформувалась третя група – не-ортодоксальні Церкви. До них належить Ассирійська Церква Сходу, яка перейняла несторіанську христологію. Також до не-ортодоксальних належать шість Церков, які перейняли монофізитську христологію. З цих шести монофізитських Церков одна дотримується вірменської літургійної традиції – Вірменська Апостольська Церква, три – олександрійської літургійної традиції – Коптська Церква, Етіопська Церква та Еритрейська Церква, дві – антиохійської літургійної традиції – Сиро-Яковитська Церква та Сиро-Маланкарська Церква.

Зазвичай ці Церкви називають дохалкедонськими, оскільки шість монофізитських Церков сформувалися внаслідок неприйняття постанов Халкедонського Вселенського Собору, а Ассирійська Церква Сходу відкинула постанови Ефеського Вселенського Собору. Термін «дохалкедонські» вводить в оману, оскільки традиція іменувати ці Церкви саме так породжує спокусу вважати інші Церкви такими, що сформувалися після Халкедонського Собору. Насправді, Ефеський і Халкедонський Собор лишень спричинили виникнення різних напрямів розвитку богослов'я. Ані несторіанство, ані монофізитство не можна назвати дохалкедонським богослов'ям. Навпаки, Ефеський і Халкедонський Собори у своїх постановах виразили віру Церкви, прийняту від Христа, та відмовилися від неправомірних нововведень у доктрину, якими були несторіанство і монофізитство. Іншим помилковим кліше є переконання, що саме не-ортодоксальні традиції зберегли древню традицію Церкви. Насправді, літургійна

традиція Церкви розвивається постійно. Історично-політичні обставини утруднювали спілкування між Церквами, а тому вони розвивалися автономно одна від одної. Церкви, які розвивалися в межах Візантійської імперії, перейняли візантійський церемоніал, чим збагатили обрядове життя. Церква Сходу не могла перейти візантійський церемоніал, оскільки її члени його не бачили, і тому вони використовували у своїй обрядовості персько-сирійські культурні форми. Не-ортодоксальні Церкви олександрійської традиції зберегли найбільше єврейських обрядів, оскільки вони найінтенсивніше відчували впливи синагогального культу. До того ж, не-ортодоксальні та православні Церкви не можна розділяти хронологічно, бо вони формувалися як єдиний організм, який розділився тільки в певний момент історії. Наприклад, Коптську і Олександрійську Церкви не можна поділяти хронологічно, бо до Халкедонського Собору вони були однією Церквою. Так само було й із Антіохійською та Сиро-Яковитською Церквами. У переліку Патріархів Антіохійської та Сиро-Яковитської Церков до Севіра Антіохійського числяться одні і ті самі люди; і тільки після Севіра кожна з них почала обирати власного Патріарха.

5.2. АССИРІЙСЬКА ЦЕРКВА СХОДУ

Розуміння значення Ассирійської Церкви Сходу вимагає вияснення, про який саме Схід йдеться в її назві, адже ж у християнській історії поняття «Схід» має два зовсім різні значення. Сьогодні у більшості європейських християн розрізнення Схід-Захід асоціюється зі Східною і Західною Європою. Під Західною Церквою розуміють Католицьку Церкву, а під Східною – Православні Церкви. Однак такий поділ досить пізній: він сформувався тільки в момент поділу Римської імперії на Східну (Візантійську) і Західну. До поділу Римської імперії ці терміни мали інше значення. Вся Римська імперія вважалася Заходом, а Сходом називали території, за межами східних кордонів імперії. В цьому значенні навіть Мала Азія чи римська провінція Сирія були Заходом. На Схід від Римської імперії знаходилась імперія Сасанідів, Парф'янське Царство, і, врешті, Персія. Отже, до роз-

паду Римської імперії Заходом був Рим, а Сходом – Персія. Відповідно, якщо сьогодні Константинопольську, Олександрійську, Антіохійську, Єрусалимську Церкви прийнято називати східними, оскільки вони після розпаду Римської імперії опинилися на теренах Східної Римської імперії, то до розпаду імперії вони звалися західними, бо знаходилися на території Римської імперії. Коли мусульмани завоювали Персію та завдали непоправної шкоди християнству і зороастризму в Халіфаті, про Церкви, які розвинулись на схід від Візантії, почали забуватись, а ототожнення Сходу зі Східною Римською імперією вкоренилося в уяві європейців. Однак, у назві Ассирійської Церкви Сходу під «Сходом» потрібно розуміти не внутрішнє європейське розмежування між Римом і Візантією, а широке євразійське розмежування між Римською і Перською імперіями. Отже, Ассирійська Церква Сходу – це Церква Персії. Інше слово, присутнє у назві, – це «Ассирійська». Церква Сходу включала в себе різні народи, а давніх ассирійців у час формування цієї Церкви уже не було, оскільки до цього часу давні ассирійці злились із численними іншими народами Близького Сходу. Однак слова «Ассирія» і «Сирія» є насправді одним і тим самим словом, але в різних вимовах. Незважаючи на те, що члени Церкви Сходу мешкали на території Персії, вони не іменували себе персами, оскільки більшість персів були зороастрійцями. Перська національність і зороастрійська релігійність настільки злились, що «перс» і «зороастрієць» стали синонімами. Саме тому зороастрійці, які переселилися до Індії, офіційно називають себе персами. Тому християнам Персії було вкрай незручно себе називати персами. Назвавши себе ассирійцями, члени Церкви Сходу не претендували на зв'язок із давньою Ассирією, а радше декларували своє актуальне етнічне походження – сирійське. Одне і те саме слово східноарамейськими діалектами вимовлялося як «Ассирія», а західноарамейськими як «Сирія». Під Сирією чи Ассирією в час формування Церкви Сходу потрібно розуміти територію, заселену народами, які розмовляли арамейською. В цьому випадку мова точно відобразила історично-політичну дійсність: Західна Сирія була частиною Римської імперії, а Східна – Персії. Звідси й поділ: Антіохійський Патріархат (Сирійська Церква) знаходився в Римській імперії, а Ассирійська Церква Сходу – в Персії.

• ЗАРОДЖЕННЯ АССИРІЙСЬКОГО ХРИСТИЯНСТВА

Християнство в Азії поширювалося ще в апостольські часи. Відомо, що апостоли проповідували не тільки в Римській імперії, а виходили далеко поза її межі. Так, апостол Тома проповідував навіть в Індії. На теренах Персії проповідував апостол Петро, а також Христові учні Аддей і Марі. Ассирійці вважають, що засновником їхньої Церкви був апостол Петро. Рим (а згодом Візантія) і Персія були найбільшими імперіями світу свого часу, до того ж вони були сусідами, а тому вони постійно ворогували і безперервно мали одна до одної територіальні претензії. Відносини між Римом та Персією були визначальними для історії Церкви Сходу. Постійні конфлікти між Персією і Римом перешкождали християнам двох країн вільно спілкуватися. Через це вони розвивались незалежно одна від одної. Якщо в Римі часів імператора Константина християнство було дозволеним, то Персія завжди залишалась зороастрійською, і ніколи не приймала християнство офіційно, хоч кількість християн у цій країні була величезною. Коли в Римській імперії християнство переслідувалося, то в Персії воно могло вільно розвиватися. Однак, як тільки імператор Константин дозволив християнам вільно визнавати свою віру, і опісля християнство стало офіційною релігією Римської імперії, перси почали ставитись до християн із підозрою. Християнство в очах персів почало сприйматися як релігія римлян, а в перських християнах вони бачили римських агентів. Наслідком цього стали переслідування християн у Персії, які досягли свого апогею у IV столітті, в час царювання Шапура II (309-379), і припинилися за царювання Ездігерда I (399-421), який у 410 році проголосив *Акт віротерпимості*. Через ці гоніння представники Церкви Сходу не брали участі в роботі Першого Нікейського Собору 325 року та Першого Константинопольського Собору 381 року. Цей факт чітко показує, що відносини між Церквами двох країн були дуже слабкими. Аж у 410 році, коли в Персії припинилися переслідування християн, єпископи Церкви Сходу змогли зібратися на свій Собор, на який прибув представник Антіохійського Патріархату єпископ Марута, який запропонував єпископам Персії прийняти Нікейський Символ віри. Марута діяв як офіційний представник візантійського імператора і Церкви Римської імперії, але належав до Антіохійського Патріархату, тобто був носієм сирійської культури,

найближчої до Церкви Сходу. Впродовж історії Антіохійський Патріархат був єдиною з усіх Церков Заходу, з якою Церква Сходу підтримувала бодай якісь контакти. Собор 410 року був надзвичайно важливим для Церкви Сходу. На ньому відбулась відбудова структур після занепаду під час гонінь. На цьому Соборі єпископ Селевкії-Ксетифону отримав титул Католикоса і Глави єпископів усього Сходу. Так, Церква Сходу отримала організовану структуру і свого Главу.

Важливим аспектом цього акту був титул Глави Церкви Сходу. Оскільки слово «католикос» спільнокореневе зі словом «католицький», тобто «вселенський», то це в черговий раз підтверджує, що поняття «Вселенна» означало імперію. Римська імперія – це одна Вселенна, а Перська імперія – зовсім інша Вселенна. Коли архієпископ Константинополя взяв собі титул «Вселенський Патріарх», то це означало, що він претендує на владу не над усім Всесвітом, а над Вселенною, тобто Римською імперією. Ці претензії він обґрунтовував тим, що від часу Константина Великого Константинополь є столицею Римської імперії, тобто Римської Вселенної. Присутність єпископа Марути як офіційного представника Церкви Заходу на Соборі 410 року показує, що Церква Заходу погоджувалась на претензії Церкви Сходу.

• НЕСТОРИАНСТВО В ЦЕРКВІ СХОДУ

Незважаючи на релігійну терпимість у Персії V століття, насторожене ставлення персів-зороастрійців до християн зберігалось, і особливою толерантністю до себе християни Персії не втішались. Ситуація змінилась, коли у Західній Церкві почались христологічні суперечки. Перший виток дискусії спровокувала єресь несторіанства. Константинопольський Патріарх Несторій, який походив з антіохійської богословської школи, наслідуючи своїх учителів, почав проповідувати, що в Ісусі Христі були дві усії і дві іпостасі: Божественна і людська, і вони поєднувались одним особовим союзом. Відповідно, Марію Несторій і його послідовники не вважали Богородицею, а називали Христородицею. Ефеський Вселенський Собор 431 року засудив Патріарха Несторія як єретика; він був звільнений з патріаршого престолу в Константинополі, й відправлений у заслання, де і помер. Оскільки несторіанці визнавались за єретиків, вони потрапили під переслідування візантійського уряду. Несторій і більшість

його прихильників були сирійцями. Внаслідок постійних війн між Римом і Персією різні частини Сирії переходили то під владу Риму, то під владу Персії, оскільки Сирія знаходилась на кордоні двох імперій. Коли сирійські несторіани опинились у небезпеці в Римській імперії, велика їх частина мігрувала до Персії, позаяк там жила частина їхнього народу. Зі собою вони несли несторіанські ідеї. Несторіанство в Церкві Сходу знайшло благодатний ґрунт, позаяк ще до Ефеського Собору Церква Сходу з усіх Церков Заходу підтримувала зв'язок тільки з Антіохією, і тому в ній вкоренилися вже багато ідей антіохійської школи, вихідцем із якої був Несторій і його прибічники.

Вливання несторіан у Церкву Сходу спричинило домінування в цій Церкві несторіанського богослов'я. Сьогодні Ассирійську Церкву Сходу часто називають несторіанською. Однак самі члени цієї Церкви відкидають таку назву, наголошуючи на тому, що їхня Церква існувала задовго до Несторія. Навіть якщо Церква Сходу не заснована несторіанами, все ж її богослов'я несторіанське. Якщо в перші століття християнства Церкви Сходу і Заходу розмежовувались адміністративно, але їхня віра була спільною, то після Ефеського Вселенського Собору і переселення несторіан до Персії можна говорити про розкол між Церквою Заходу і Церквою Сходу, між якими тепер з'являлись доктринальні відмінності. Нові реалії були вигідними для уряду Персії, оскільки несторіани були небажаними у Візантії, і тепер перси були впевнені, що вони не є п'ятою колоною в їхній країні. Християни в Персії отримали доступ до державних посад і отримали певні привілеї.

• ІНДІЙСЬКА ЦЕРКВА СХОДУ

Ассирійська Церква Сходу, яка сьогодні, після поширення ісламу, є невеликою релігійною організацією, в минулому була величезною. Хоч Персія і була зороастрійською країною, християн аж ніяк не можна було назвати меншістю. Церква Сходу вела надзвичайно активну місіонерську роботу в усій Азії. Під час переслідувань християн у Персії в IV столітті, частина християн Церкви Сходу переселилися до Індії, в Малабар – історичну прибережну область на Південно-Західному Індостані. В той час в Індії вже були невеликі християнські общини, засновані ще апостолом Томою. Однак прибуття християн з Персії дало поча-

ток багатої традиції індійського християнства. У XVI столітті, коли в Індію прибули перші португальські колонізатори, вони зафіксували на території субконтиненту півтори тисячі храмів, і близько 200 тисяч християн. Коли Персію завоювали мусульмани, Католикос втратив можливість підтримувати контакти зі своїми вірними в Індії. Як наслідок, вірні Церкви Сходу в Індії уклали унію з Римом, утворивши Сиро-Малабарську Католицьку Церкву, а частина перейшла до монофізитства. Однак невелика група християн залишилась у традиції Церкви Сходу, утворивши *Індійську Церкву Сходу*, яка є автономною структурою в складі Ассирійської Церкви Сходу. Сьогодні Індійська Церква Сходу налічує тільки 30 парафій, які розміщуються в індійському штаті Керала. Богослужіння відбуваються мовою малаялам – найбільш поширеною мовою в Кералі.

• РОЗВИТОК АССИРІЙСЬКОЇ ЦЕРКВИ СХОДУ

Вже на межі II-III століть християнство потрапило до Туркменістану. У 334 році в Мерві вже діяла єпархія, а близько 420 року була заснована митрополія, яка проіснувала до XIV століття, і перебувала у складі Ассирійської Церкви Сходу. Судячи з археологічних знахідок, у середині VII століття християнські общини існували в Китаї. В документах Католикоса з VIII століття згадується про митрополита Китаю. Якщо в Китаї в той час існувала митрополія Церкви Сходу, то це означає, що в VII столітті в Китаї було багато християн. У VIII столітті християнство з Китаю проникло до Японії. Цікавий факт: сучасне місто Кіото у той час називалось Узумаса, а назва «Узумаса» походить від імені Ішо Мшиха – сирійського варіанту імені Ісуса Христа. У 1009 році були християнізовані кераїти – одне з великих монгольських племен. В той сам час християнство прийняли народи, які жили поблизу Великої Китайської Стіни. Християнські спільноти поширювались навіть у Тибеті. На загал, у XIII столітті Ассирійська Церква Сходу включала в себе 25 митрополій, тобто близько 150 єпархій.

Завоювання мусульманських халіфів спиноло бурхливий розвиток Ассирійської Церкви Сходу. В перші століття ісламу християни мали достатньо вільні права, однак Церква розвиватися не могла. З плином часу позиція мусульманських правителів щодо християн ставала дедалі тоталітарнішою. Утиски християн у

мусульманських країнах Близького Сходу змусили їх мігрувати в інші країни, або приймати іслам. Такі міграції християн тривають і до сьогодні. В XIX столітті невеликі групи членів Ассирійської Церкви Сходу перебралися до України і Росії. В Росії їх у примусовому порядку реєстрували як вірних Російської Православної Церкви. В Україні вони змогли зберегти свою ідентичність. Так, у Києві в 1907 році ассирійський підприємець Ісає Бекас отримав у користування 19 га землі, на якій розсадив виноградники, на яких працювали переважно члени Церкви Сходу. В 1932 році виноградники Бекаса були перетворені у колгосп, головою якого став сам Бекас. Сьогодні на цьому місці знаходиться житловий масив, який у пам'ять про виноградники Бекаса називається Виноградар. В 1992 році, тобто відразу ж після проголошення Незалежності України, відродилась і Церква Сходу в Україні. Однак в органах державної влади Церква була зареєстрована аж у 2004 році, а в 2005 році були зареєстровані перші громади: в Києві та Запоріжжі. В Києві Церква Сходу відкрила науково-просвітницьку установу – Інститут імені Теодора Мопсуестійського, веде активну душпастирську діяльність, відкриває недільні школи, в яких ведеться катехизація і вивчення ассирійської мови.

• БОГОСЛОВ'Я І ЛІТУРГІКА АССИРІЙСЬКОЇ ЦЕРКВИ СХОДУ

Церква Сходу сьогодні має офіційну назву Свята Апостольська Соборна Ассирійська Церква Сходу. Вона сформувала власні аспекти віровчення і обряд. Церква Сходу визнає постанови Першого Нікейського і Першого Константинопольського Вселенських Соборів, однак відкидає всі наступні Собори. Віровчення Церкви Сходу ґрунтується на несторіанському богослов'ї: як і Несторій, богослови цієї Церкви вважають, що Ісус Христос має дві усії (природи) – Божественну і людську, та дві іпостасі. Усія, на думку несторіан, – це загальний рід, а іпостась – одиничний представник цього роду. Ісус Христос є носієм обох природ, а тому він має як Божественну, так і людську іпостась. Ортодоксальні християни вважають, що Христос має одну іпостась, але дві усії, тобто будучи причасним двом природам, у нього одна індивідуальність. Відповідно, несторіани не називають Марію Богородицею, позаяк вона народила людину Ісуса. Дві усії і дві

іпостасі Ісуса поєднані єдиною особою єднання, що дає підстави об'єднувати його дві індивідуальності під одним іменем. Якщо ортодоксальні християни вважають, що воля є атрибутом усії (природи), а тому у Христі є дві волі, то Церква Сходу прийняла ересь монотелітства у власній інтерпретації, тобто вважає, що воля є атрибутом особи, а тому у Христа одна воля. Однак, монотеліти вважали, що воля є атрибутом іпостасі, а оскільки у Христі одна іпостась, то й одна воля. Несторіани, натомість, вважають, що у Христі дві іпостасі, але воля, на їхню думку, не є атрибутом ані усії, ані іпостасі, а особи єднання.

Церква Сходу сформувала власний біблійний канон, до якого не ввійшли Друге Послання Петра, Друге і Третє Послання Івана, Послання Юди і Одкровення Івана Богослова. Відмінним у Церкві Сходу є і підхід до Святих Таїнств. Якщо католики і православні сприймають сім Святих Таїнств, то християни Церкви Сходу тільки дві: Хрещення і Євхаристію. В цій Церкві існує Миропомазання, але воно сприймається не як окреме Таїнство, а як доповнення до Хрещення. Сповіді у Церкві Сходу немає, але є обряд покаяння, який відбувається перед кожною літургією. Під час цього обряду священник читає покаянні молитви, а віруючі повинні осягнути щирий жаль за гріхи. Важливе значення в обряді Церкви Сходу має закваска, тобто тісто для випікання просфори, яке складається з борошна, олії, солі і води. Кожен священник отримує закваску від свого єпископа в момент свячення. Священник перед кожною літургією сам пече просфору, додаючи до неї трохи закваски, наче розбавляючи її новим тістом. З цього тіста він залишає закваску на наступні літургії, і так постійно. Відповідно, священник випікає просфори з того тіста, яке йому дав єпископ, лишень додаючи до нього нову муку, олію, сіль і воду. Єпископ також отримує закваску від свого святителя, а потім розбавляє її, щоби випікати просфори на літургію і роздавати священникам. Так, кожен священник випікає просфори з того тіста, яке має двохтисячорічну історію. Вважається, що перша закваска взята з того тіста, з якого був випечений Євхаристійний Хліб, який Ісус Христос освячував на Тайній Вечері. В Церкві Сходу немає ікон, але важливе значення відіграє Хрест. В літургійному році Церква Сходу святкує господські свята (Воскресіння, Вознесіння, Зіслання Святого Духа, Різдво, Богоявлення, Воз-

движення Хреста), але з богородичних свят тільки Успіння Діви Марії. Інших свят, присвячених Марії, Церква Сходу не святкує, оскільки не вважає її Богородицею.

- ХАЛДЕЙСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Ассирійська Церква Сходу не збереглась єдиною структурою. Історичні перипетії та виклики спричинили її поділи. Сьогодні Церква Сходу розділена на три основні конфесії: Ассирійська Церква Сходу, Древня Ассирійська Церква Сходу та Халдейська Католицька Церква. У XV столітті в Церкві Сходу сформувалась традиція спадковості престолу Католикоса: престол передавався від діючого Католикоса його племіннику. Такий порядок не задовольняв велику частину єрархії. В результаті, у 1552 році група духовенства, які не погоджувались із утриманням титулу Глави Церкви в межах однієї родини, відійшли від Католикоса. Вони обрали Патріархом Юханнана Сулака. Відразу ж після обрання новий Патріарх відправився до Риму. Єрархія, яка підтримала Патріарха, була переконана, що Церква, яка перебуває у розділенні, неспроможна зберегти істинну віру та лад. Патріарх зустрівся з Папою Римським Юлієм III та уклав унію, тобто проголосив єдність із Католицькою Церквою. Папа затвердив титул «Патріарх халдеїв», та Юханнана Сулака, який з моменту обрання Патріархом носив ім'я Симона VIII. Від патріаршого титулу походить офіційна назва цієї Церкви – Халдейська Католицька Церква. Цій Церкві довелось пережити важку історію. Як тільки Патріарх Симон VIII повернувся на батьківщину, він потрапив під переслідування мусульманської влади, яка не бажала бачити на своїй території християн, до того ж пов'язаних із Римом. У 1555 році Патріарх Симон VIII був страчений, а халдей-католики зазнали гонінь. Деякі халдей-католики повернулися до Церкви Сходу, зберігаючи прокатолицькі настрої. Незважаючи на важкі переслідування, більшість халдеїв зберігали зв'язок із Католицькою Церквою. В 1830 році, після подолання внутрішнього розколу у Халдейській Церкві, Папа Пій VIII надав Главі Церкви титул Патріарха Вавилону Халдейського (*Patriarchatus Babylonensis Chaldaeorum*), а його резиденція була перенесена в Мосул. У 1954 році резиденцією Патріарха став Багдад. У 2013 році Халдейську Католицьку Церкву очолив Патріарх Луїс Рафаль I Сако. Халдейська Церква є свідченням вічного прагнення

Церкви Сходу зберігати єдність і сопричастя з Апостольською Столицею і світовим християнством, незважаючи на складні історичні та політичні обставини.

• ДРЕВНЯ АССИРІЙСЬКА ЦЕРКВА СХОДУ

Та частина Церкви Сходу, яка не пішла на унію з Римом збереглась під назвою Ассирійська Церква Сходу, неприйняття унії цією частиною Церкви обумовлювалась як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. До зовнішніх чинників належав тиск мусульманської влади, яка всіляко протистояла будь-яким спробам християн відновити єдність. До внутрішніх чинників належало прагнення династії Католикосів зберегти престол у своїх руках. Проблема вибору Католикоса стала вирішальною для ще одного перелому в житті Церкви. У XX столітті Ассирійська Церква Сходу прийняла григоріанський календар. Цю реформу частина духовенства не сприйняла. Противниками григоріанського календаря стали ті члени Церкви, які стояли в опозиції до спадковості престолу Католикоса. В результаті, у 1964 році митрополит Індійської Церкви Сходу Мар Тома Дармо відколовся від Ассирійської Церкви Сходу. У 1968 році він прибув до Багдаду, де висвятив трьох єпископів, створивши цим єрархію нової Церкви. Церква отримала назву Древня Ассирійська Церква Сходу, а Мар Тома Дармо став її Патріархом. Хоч він був першим Главою ним проголошеної Церкви, все ж Древня Ассирійська Церква Сходу презентує себе істинним продовжувачем Церкви Сходу, а тому своїм першим Главою вважає апостола Петра. У 2010 році Древня Ассирійська Церква Сходу перейшла на григоріанський календар. У 1970 році Древню Ассирійську Церкву Сходу очолив Патріарх Мар Аддай II. Сьогодні ця Церква налічує за різними даними від 55 до 100 тисяч вірних, більшість із яких живуть в Іраку.

• СУЧАСНІСТЬ АССИРІЙСЬКОЇ ЦЕРКВИ СХОДУ

Ассирійська Церква Сходу за свою історію пережила величезні гоніння в мусульманських країнах. Під час Першої світової війни влада Османської імперії влаштувала геноцид ассирійців, в якому загинули за різними підрахунками 500-750 тисяч чоловік. В 1933 році масову різню християн-ассирійців улаштувала влада Іраку; під час цієї різни загинули 3000 християн. В тому

ж році влада Іраку позбавила Католикоса громадянства і вислала з країни. Католикос Мар Шимун XXI Ішая був вимушений переселитися на Кіпр, а у 1940 році до США, де й до сьогодні знаходиться резиденція Католикоса. Переселення Католикоса до США підштовхнуло керівництво Церкви Сходу перейти на григоріанський календар, а відсутність Католикоса в Азії уможливила розкол і утворення Древньої Ассирійської Церкви Сходу. З іменем Мар Шимуна XXI Ішаї пов'язані переворотні події в історії Церкви Сходу. У 1960 році він зрікся сану за станом здоров'я, у 1973 році він одружився, а в 1975 році його вбив ассирійський націоналіст біля дверей власного дому. Зречення престолу Католикосом Мар Шимуном XXI Ішаєю поклато край спадковому престолонаслідству. У 1976 році Католикосом Ассирійської Церкви Сходу став Мар Дінха IV, який ліквідував традицію успадковування титулу Католикоса племінником попереднього Глави Церкви. Оскільки Ассирійська Церква Сходу відмовилась від спадковості титулу Католикоса, а Древня Ассирійська Церква Сходу прийняла григоріанський календар, між ними зникли будь-які різноголосся, і це дало можливість почати діалог з ціллю відновлення єдності. Цей діалог поки-що не об'єднав Церкву, але вже спричинив великий поступ у відносинах обох Церков. У 1994 році Католикос Мар Дінха IV та Папа Іван-Павло II у Ватикані підписали «Спільну христологічну декларацію», в якій Ассирійська Церква Сходу та Католицька Церква заявили про єдність віри. Після цієї декларації іменування Церкви Сходу несторіанською стало некоректним з богословської точки зору. Після зустрічі Католикоса та Папи налагодились братні відносини між Ассирійською Церквою Сходу та Халдейською Католицькою Церквою. У 2015 році Католикосом став Мар Гірваргіс III, який продовжує єкуменічний діалог, заснований його попередником. Сьогодні Ассирійська Церква Сходу налічує близько 400.000 віруючих.

Отже, Церква Сходу є однією із найдавніших християнських Церков світу. Вона єднала під своїм омофором християн Азії та в періоди розквіту простягалась від Сирії до Японії. Після Ефеського Вселенського Собору до Церкви Сходу почали проникати несторіанські богословські віяння. Церква Сходу впродовж своєї історії зазнала неймовірних гонінь, проте зуміла вижити та зберегти власну ідентичність. Сьогодні Церква Сходу представлена

трьома організаціями: Ассирійська Церква Сходу, Халдейська Католицька Церква та Древня Ассирійська Церква Сходу. До традиції Церкви Сходу належить також Сиро-Малабарська Церква, яка перебуває в унії з Римом, і знаходиться в Індії.

5.3. ВІРМЕНСЬКА АПОСТОЛЬСЬКА ЦЕРКВА

Християнство у Вірменії пережило важку історію. Вірменія належить до числа країн, які прийняли християнство найдавніше. Християнство ввійшло в культуру і життя вірмен. Оскільки Вірменія знаходилась між двома гігантськими світовими імперіями – Римом і Персією, її історичною долею було виборювати своє право на самобутність у запеклій боротьбі проти цих імперій. Прийняття Вірменією християнства у 301 році стало початком розквіту вірменської культури. У 405 році архимандрит Месроп Маштоц (361/362-440) створив вірменський алфавіт, а Католикос Саак Партев і цар Врамшапук всіляко сприяли впровадженню вірменського алфавіту. В результаті, вірмени відмовилися від арамейського алфавіту, а вірменський став ключовим чинником формування писемної культури і згуртування нації у Вірменії. У 387 році Вірменія була розділена між Римською імперією та Персією. Якщо в Римській імперії вірменські християни могли вільно сповідувати свою віру, то в Персії вони зазнали величезних утисків. Перська влада намагалась силою насадити вірменам зороастризм та змусити їх відмовитись від християнства. У 451 році відбулась Аварайрська битва, в якій вірмени хоч і програли, проте назавжди відвоювали своє право на збереження власної віри.

Оскільки Вірменія то зберігала незалежність, то ставала частиною Римської імперії, то частиною Персії, то розділялась між Римом і Персією, контакти Вірменської Церкви як із Церквою Римської імперії, так із Церквою Сходу, були дуже складними. Складність контактів спричинили формування самобутньої вірменської християнської традиції. Втім, Вірменська Церква прийняла постанови Першого Нікейського, Першого Константинопольського та Ефеського Вселенських Соборів. Після Ефеського Собору велика частина несторіан переселилася до Персії та приєдналася до Церкви Сходу. Це спричинило напруження між Церк-

вами у Візантії та в Персії. Вірмени у цій ситуації стали на сторону Греко-Римської Церкви. На це були, передовсім, політичні причини. Уряд Візантійської імперії дуже негативно ставився до несторіан, а вірменам було вкрай важливо підтримувати добрі відносини з візантійцями, позаяк вірмени сподівалися на підтримку візантійців-християн у боротьбі проти персів-зороастрійців. Тому христологія Ефеського Собору була сприйнята вірменами безумовно. Оскільки у Візантії після Ефеського Собору домінували радикальні антинесторіанські настрої, то їх перейняла й Вірменська Церква. Ці настрої у Візантії врешті призвели до іншої крайності – монофізитства, яке проникло й до Вірменії. Коли ж Церква у Візантії реагувала на монофізитську ересь, Вірменській Церкві було геть не до богословських суперечок.

• ВІРМЕНСЬКА АПОСТОЛЬСЬКА ЦЕРКВА І МОНОФІЗИТСТВО

У роботі Халкедонського Собору 451 року вірмени участі не брали, оскільки в той час Вірменію заливала кров жертв персько-вірменських війн. У тому ж 451 році відбулась Аварайрська битва. В тих умовах вірмени не могли брати участь у богословських диспутах. Проблема христологічних ересей після Халкедонського Собору не вирішилась. У другій половині V століття Візантією правив імператор Зенон, який намагався примирити православних і монофізитів. Задля досягнення цієї цілі імператор у 482 році проголосив розроблений Константинопольським Патріархом Акакієм документ Енотикон (ἐνωτικόν) – символ віри, завданням якого було так витлумачити христологічний догмат, щоби він міг задовольнити і православних, і монофізитів. Насправді, Енотикон був прихованою формою монофізитства. Так християнський світ виявився розділеним на три частини: православний Рим, монофізитська Візантія та несторіанський Схід. Перед Вірменською Церквою постала проблема вибору: з котрою із гілок християнства будувати відносини. Рим був далеко, і надіятися на його допомогу не було підстав; Церква Сходу сама переживала постійні утиски від перського уряду. З міркувань безпеки, найпевнішим союзником вірмен була Візантія. З богословських міркувань монофізитство було близьким Вірменській Церкві, бо останні десятиліття її богослов'я формувалось у полеміці проти несторіанства. В результаті, у 506 році відбувся Перший Двинський Собор, на якому Вірменська Церква прийня-

ла Енотикон як своє кредо. Коли на візантійському троні перебували імператори Юстин I (518-527) і Юстиніан I (527-565), ситуація кардинально змінилась. Юстин I осудив Енотикон та проголосив постанови Халкедонського Собору обов'язковими для Церкви його імперії. На той час монофізитство вже глибоко вкоренилося у благочесті Вірменської Церкви та інших Церков, які прийняли цю ересь. Позиція імператора завжди мала подвійний характер. З одного боку, Юстин I та Юстиніан I, як добрі християни, намагалися підтримати істинну віру, звільнити її від ересей та розколів. З іншого боку, імператори були політиками, які несли відповідальність за міць імперії, а тому намагалися уніфікувати населення. Для вірмен та інших християн, які не належали до Грецької Церкви, такі намагання уряду несли небезпеку втрати власної ідентичності, самотнього способу богословствування, рідного обряду та благочестя. Ці чинники відіграли дуже важливу роль у прийнятті рішення про власний шлях подальшого розвитку. Залишитись монофізитами і відмежуватись від Константинополя означало залишитись вірними власній ідентичності.

Незважаючи на всі проблеми, Вірменська Церква завжди щиро тяжіла до єдності зі світовим християнством. Упродовж історії здійснювались неодноразові спроби налагодити єдність. Найяскравіші з них відбулись у XII столітті. Війни зі сусідами постійно змінювали кордони Вірменії. Врешті у 1080 році виникло Килікійське Вірменське князівство, яке у 1198 році стало королівством, та проіснувало до 1515 року. До виникнення Килікійського князівства престол Католикоса знаходився в Еч'міадзинському монастирі. У 1080 році престол був перенесений до міста Сіс, яке було столицею Килікії. Сьогодні Сіс є містом у Туреччині і називається Козан. У 1165 році вірменський єпископ Нерсес Шноралі зустрівся з візантійськими аристократами, які вручили йому список питань про віру і обряд Вірменської Церкви. Нерсес Шноралі виклав відповіді у творі «Виклад віри Вірменської Церкви», який передав візантійцям. Візантійський імператор Мануїл Комнін та Константинопольський Патріарх Лука вирішили, що віра вірмен не різниться від грецької, а тому об'єднання Церков можливе. У 1166 році Нерсес IV Шноралі став Католикосом, і почав активну об'єднувачу діяльність, однак він наполягав на можливості повного збереження вірменами свого

обряду. У 1172 році імператор і Патріарх запропонували Католико-косу об'єднання, але за умови, що вірмени приймуть постанови всіх Вселенських Соборів, проголосять анатему монофізітам, використовуватимуть для Євхаристії квашений хліб та розбавлене вино, і дозволять імператору затверджувати обрання Католикосів. Нерсес IV Шноралі був розчарований такими вимогами, однак вирішив зібрати єпископів на Собор. Собор відбувся у Ром-клі в 1179 році; його провів уже наступний Католикос Григор IV, бо Нерсес IV Шноралі помер у 1173 році. Собор не погодився на поставлені умови. У 1180 році помер імператор Мануїл Комнін, а його наступники байдуже поставились до справи єднання Церков. Завдяки хрестовим походам вірмени отримали можливість ближче познайомитись із Католицькою Церквою. Відразу ж з'явилися намагання укласти унію та відновити церковну єдність. Внаслідок цих прагнень виникла Вірменська Католицька Церква. З кінця XII століття аж до падіння Килікійського королівства у 1375 році Килікійський Католикосат перебував у єдності з Римською Церквою.

• ЕЧМІАДЗИНСЬКИЙ І КИЛІКІЙСЬКИЙ КАТОЛИКОСАТИ

На початку XV століття Вірменська Церква мала свої єпархії в різних частинах Вірменії, яка була розділена між різними країнами, а також у розлогій вірменській діаспорі. Осідок Католикоса знаходився в місті Сіс, столиці Килікії. Під владою Католикоса знаходились єпархії й за межами Килікії, управління якими інколи суттєво ускладнювалось кордонами і нестабільною політичною ситуацією. Постійні війни послабили і врешті зруйнували Килікійське королівство. Перебування Католикоса у місті Сіс втратило будь-який сенс. В результаті у 1441 році Собор Вірменської Церкви ухвалив рішення перенести престол Католикоса назад до Ечміадзину. Цікавим фактом є те, що таке рішення ухвалювалось за участі Католикоса Григора IX, який рішення підтримав, однак заявив, що через погане здоров'я не може переїхати до Ечміадзину, та запропонував обрати нового Католикоса. Так і було зроблено. Однак поділ Вірменії між різними країнами спричинив до виникнення декількох паралельних єрархічних структур. Так Католикос усіх вірмен перебував у Ечміадзині. *Ечміадзинський Католикосат* існує до сьогодні, а його Католикос є Главою всієї Вірменської

Апостольської Церкви. Незважаючи на перенесення осідку Католикоса до Ечміадзину, в Сісі після смерті Григора IX був обраний інший Католикос. Причиною цього поділу стало те, що Ечміадзин опинився на території Персії, і Католикос втратив можливість управління Церквою за межами Персії. Тому на території мамелюків довелось обирати власного Католикоса. *Килікійський Католикосат* також існує до сьогодні, а його Глава носить титул Католикоса Великого Дому Килікії Вірменської Апостольської Церкви. Фактично, Ечміадзинський Католикос керував Вірменською Церквою у перській частині Вірменії, а Килікійський Католикос – у турецькій. Після геноциду вірмен в Туреччині у 1930 році Килікійський Католикос переніс свій осідок до Лівану, де перебуває й досі. Під його владою знаходяться вірменські єпархії в Лівані, Сирії та Кіпрі. Килікійський Католикос завжди визнавав над собою першість Ечміадзинського Католикоса, і узгоджував із ним свої дії, як тільки історичні та політичні обставини цьому не перешкоджали.

• КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ ВІРМЕНСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ

В 1461 році виникла ще одна єрархічна структура Вірменської Церкви – Константинопольський Патріархат Вірменської Апостольської Церкви, який є структурною одиницею Вірменської Церкви з автономними правами. Патріархат був створений в період розквіту Османської імперії для того, щоби консолідувати вірменські християнські общини на території Туреччини. Турецький уряд поділяв національні меншини на мілleti – групи з автономними правами. На чолі міллетів стояли духовні лідери. Так, був створений грецький міллет, який об'єднував православних греків Османської імперії, а на його чолі стояв православний Константинопольський Патріарх. Вірменський міллет включав усіх вірмен, які жили на території Османської імперії, а на його чолі стояв Вірменський Константинопольський Патріарх. Через те, що Вірменський Константинопольський Патріарх очолював вірменський міллет, він отримав адміністративну владу над Килікійським Католикосатом і над Єрусалимським Вірменським Патріархатом. Сьогодні, коли Вірменська Церква може вільно адмініструвати свої єпархії, Вірменський Константинопольський Патріарх займає місце в єрархії після Ечміадзинського і Килікійського Католикосів.

- ЄРУСАЛИМСЬКИЙ ВІРМЕНСЬКИЙ ПАТРІАРХАТ

Четвертою єрархічною структурою Вірменської Апостольської Церкви є Єрусалимський Патріархат Вірменської Апостольської Церкви, який офіційно називається Апостольська Катедра Святого Якова в Єрусалимі. Історія вірменської діаспори в Єрусалимі є дуже давньою. Коли православний Єрусалимський Патріархат прийняв постанови Халкедонського Собору 451 року, а вірмени від них відмовились, то Католикос почав призначати власних єпископів в Єрусалимі, які діяли паралельно до православної єрархії. В 1307 році Вірменська Церква під впливом Католицької Церкви прийняла зміни в обряд, Єрусалимський Вірменський Патріархат відмовився від прийняття змін, та в 1311 році, заручившись підтримкою єгипетського султана, отримав право автономного управління вірменськими громадами в Єрусалимі та всій Палестині. При цьому Патріарх завжди визнавав верховенство Єчміадзинського Католикоса. Сьогодні Вірменський Єрусалимський Патріархат діє як автономна структурна одиниця Вірменської Апостольської Церкви, зберігаючи власні права. Цей Патріархат володіє декількома загальнохристиянськими святинями у Святій Землі. Він спільно з православним і латинським Єрусалимськими Патріархами бере участь в обряді отримання Благодатного Вогню у Страсну Суботу в Храмі Гробу Господнього. В сам момент отримання Вогню на Гробі Господньому обов'язково присутні дві особи: православний Єрусалимський Патріарх і уповноважений архимандрит Єрусалимського Вірменського Патріархату.

- АХТАМАРСЬКИЙ І ГАНЗАСАРСЬКИЙ КАТОЛИКОСАТИ

Окрім чотирьох перелічених єрархічних структур Вірменської Апостольської Церкви, а саме Єчміадзинського Католикосату та йому підпорядкованих Килікійського Католикосату, Константинопольського Патріархату і Єрусалимського Патріархату, в минулому існувала ще одна структура – *Ахтамарський Католикосат*. У 927-947 роках резиденція Католикоса усіх вірмен перебувала на острові Ахтамар, який знаходиться на озері Ван (сьогодні – Східна Туреччина). Незважаючи на те, що час перебування Католикоса на Ахтамарі був дуже коротким, він вкарбувався у пам'яті вірмен. Коли у 1113 році помирав Католикос Барсег I

Анеці, він представив єпископа Григорія як свого наступника. Після смерті Барсега, Собор обрав Григорія Католикосом. У той час Григорію було тільки 20 років. П'ять єпископів виступили проти цього вибору. Вони, паралельно до законного Католикоса, обрали Католикосом ахтамарського єпископа Давида. Так, у 1113 році виник Ахтамарський Католикосат, який проіснував до 1895 року. Незважаючи на протестні умови його виникнення, утворення нового Католикосату не переросло у розкол. Ахтамарський Католикосат став автономною структурою Вірменської Апостольської Церкви.

Складність у керуванні вірменськими общинами в Нагірному Карабасі спричинили виникнення *Агванського* або *Ганзарського Католикосату*, який проіснував з 551 по 1828 рік, та був автономною структурною одиницею Вірменської Апостольської Церкви. На території Нагірного Карабаху у II-I століттях до РХ виникла країна Кавказька Албанія. В цій країні християнство поширювалось ще в апостольські часи. У IV столітті Святий Григорій Просвітитель хрестив царя Кавказької Албанії Урнайра. У V столітті Церквою в Кавказькій Албанії керував архієпископ, у підпорядкуванні якого знаходились вісім епархій. Архієпископ підпорядковувався Вірменському Католикосу. Розподіл Вірменії між Персією та Візантією ускладнив спілкування вірменських общин. Оскільки резиденція Католикоса опинилася на території Персії, у Кавказькій Албанії у 551 році був обраний власний Католикос. Під тиском мусульман населення Кавказької Албанії чи сучасного Нагірного Карабаху розділилося на дві частини: одні прийняли іслам, а інші, які зберігали християнство, асимілювались серед вірмен. У 1815 році Ганзарський Католикос Саргіс II втратив титул Католикоса і отримав титул митрополита. Оскільки Саргіс II помер у 1828 році, то саме цей рік вважається кінцем Ганзарського Католикосату. Зв'язок населення цієї країни з вірменами визначив її долю. Радянський уряд включив Нагірний Карабах у склад Азербайджану. У цей час 94% населення Нагірного Карабаху вважали себе вірменами. Однак за радянський період кількість вірмен у Нагірному Карабасі зменшилась до 76%. У 1988 році Нагірний Карабах оголосив про вихід зі складу Азербайджану, що стало причиною збройного конфлікту між Азербайджаном і Вірменією.

• ВІРМЕНСЬКА ЦЕРКВА СЬОГОДНІ

У 1990-х роках Вірменська Апостольська Церква пережила низку змін. Після розпаду СРСР усі структурні одиниці Церкви змогли вільно спілкуватися і будувати спільне майбутнє Церкви. У 1995-1999 роках 131-м Католикосом був Гангерін I, завдяки невтомній праці якого Вірменська Церква зросла кількісно, і відновила єдність з усіма своїми єпархіями. Сьогодні Вірменська Апостольська Церква налічує понад сім мільйонів віруючих. До складу Церкви входять десять єпархій у Вірменії та Нагірному Карабасі, вісім в Азії, три в Північній Америці, три в Південній Америці, дев'ять у Європі, одна в Австралії. Також до складу Церкви входить три Патріарші екзархати (Західноєвропейський з центром у Парижі, Східноєвропейський з центром у Відні, Індійсько-Далекосхідний з центром у Калькутті), Килікійський Католикосат, Константинопольський Патріархат і Єрусалимський Патріархат. У 1364 році була створена *Українська єпархія Вірменської Апостольської Церкви* з центром у Соборі Успіння Богородиці у Львові. Ця єпархія в 1630 році ввійшла в унію в Римо-Католицькою Церквою, давши початок сучасній Вірменській Католицької Церкви. Із входженням України у склад СРСР єпархія припинила своє існування. В 1991 році єпархія ВАЦ у Львові була відновлена. Її центром знову став Львів. Сьогодні єпархія налічує півмільйона вірних по всій Україні. Повний титул глави Церкви звучить – Слуга Ісуса Христа, милістю Божою і волею народу, Першосвятитель і Католикос усіх вірмен, Верховний Патріарх всенародного першого у вшануванні Араратського престолу Апостольської Церкви Першопрестольного святого катедрального Ечміадзину. Церква дотримується монофізитської христології, однак активно шукає шляхів порозуміння з іншими християнськими Церквами. В літургії Вірменська Апостольська Церква дотримується власного вірменського обряду.

5.4. ЦЕРКВИ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Християнство в Єгипті з'явилося ще в час апостольської проповіді. Вперше в Єгипті про Христа почули з вуст апостола Марка. Поступово Єгипет повністю християнізувався, а його то-

гочасна столиця, Олександрія, стала одним із центрів християнства світового значення. Єгипет дав християнству видатних богословів, став колыскою чернецтва тощо. В час поширення християнства Єгипет був провінцією Римської імперії, а після її розпаду – провінцією Візантії. Населенням Єгипту були єгиптяни, культура яких була синтезом староегипетської і грецької культур. Цих єгиптян називають коптами. Окрім коптів, у Єгипті жили багато греків, які почали тут поселятися після завоювання Єгипту Олександром Македонським. Поєднання двох етнічних груп в межах однієї країни стало основною причиною розколу Церкви на Олександрійську Православну Церкву і Коптську Церкву. Олександрійські богослови відчували на собі історичну місію: арианство зародилось в Олександрії, але й в Олександрії діяв найбільший борець за чистоту віри в боротьбі проти арианства – Атаназій. Коли Константинопольський Патріарх Несторій почав проповідь своєї ересі, перша реакція пролунала з вуст Кирила Олександрійського. Єгипетські християни відчували себе оборонцями чистоти віри від ересей. Оскільки несторіанство сформувалося в Антіохії, а між Сирією і Єгиптом відносини не склались, відколи вони існують, то на богословське поприще перенеслися відвічні протистояння цих найдавніших центрів світової цивілізації. Полеміка завжди доводить протилежні позиції до крайності. Захищаючи істинне християнство від ересі несторіанства, олександрійці перегнули в інший бік, потрапивши у протилежну до несторіанства ересь – монофізитство.

• ЗАРОДЖЕННЯ МОНОФІЗИТСТВА

Після смерті Кирила Олександрійського, який очолював Церкву в Єгипті в період найбільших загострень христологічного диспуту, і сміливо відстоював істинне християнство, олександрійську катедру зайняв Діоскор, який не відзначався дипломатичними здібностями. У той час в Константинополі архимандрит Євтих довів богослов'я Кирила Олександрійського до крайності, поклавши початок монофізитства. Діоскор перейняв це еретичне богослов'я. Незважаючи на те, що Халкедонський Собор осудив монофізитство, в Єгипті було багато його прихильників. В Єгипет був висланий Антіохійський Патріарх Севір, який був активним проповідником монофізитства. Після

Халкедонського Собору олександрійська катедра стала полем боротьби між православними та монофізитами. Незважаючи на тривалі протистояння, розкол відбувся не відразу. Православні і монофізити висували на олександрійську катедру своїх кандидатів, і по чергово отримували перевагу. У Нижньому Єгипті (північ), де мешкало багато греків, переважало православ'я, а у Верхньому Єгипті (південь), де мешкали копти, тобто корінні єгиптяни, переважало монофізитство. Позиція уряду Візантійської імперії була нестабільною: існували періоди, коли уряд переслідував монофізитів, а були періоди, коли державна влада намагалася знайти компроміс, задля миру і спокою в країні. Для більшості коптів складні богословські відмінності були надто незрозумілими; їх більше цікавила політична сторона питання. Православ'я для них було Церквою імперії, а тому ототожнювалася із окупантом. Відокремлення від офіційної Церкви давало їм можливість підкреслити свою національну ідентичність, знайти сферу незалежного національного буття.

• ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ РОЗКОЛ

Хоч Халкедонський Собор відбувся в 451 році, остаточний розкол Церкви в Єгипті наступив аж у 537 році. У 535 році Патріархом Олександрійським обрали Теодозія I (Θεοδοσιος Α'), який хоч і був монофізитом, проте його легітимність визнавалася усіма єгипетськими християнами, а імператор Юстиніан підтримував його обрання. Однак, коли в ході заперкції богословської дискусії Теодозій I відкинув постанови Халкедонського Собору, його у 537 році усунули з Патріаршого Престолу. Теодозія I відправили в одну із фортець поблизу Константинополя, де він перебував до своєї смерті у 567 році. Після усунення Теодозія, Патріархом Олександрійським обрали Павла Тавеннісіота, який був православним. Однак єгипетські монофізити не визнали його влади, і продовжували іменувати Патріархом Теодозія I. Так, відбувся остаточний розкол Церкви в Єгипті на Олександрійську Церкву, главою якої був Патріарх Павло, і Коптську Церкву, главою якої до 567 року вважався Патріарх Теодозій, який утім не мав можливості керувати Церквою. Після смерті Теодозія I патріарший престол Коптської Церкви був вакантним до 575 року, коли Патріархом обрали Павла IV. Відтоді історія Коптської і Олександрійської Церков розійшлась назавжди.

Офіційна назва Церкви – Коптська Православна Церква Олександрії. Церква називає себе православною, однак це не означає, що вона перебуває в сопричасті з іншими східними Церквами. Для представників Олександрійської Церкви саме їхня Церква є православною, а Коптська – еретичною; натомість для представників Коптської Церкви православними є саме вони, а Олександрійська – еретичною. Офіційний титул глави Церкви – Папа Олександрійський і Патріарх престолу Святого Марка в усій Африці. Повний титул Патріарха звучить так: Патріарх і Владика архієпископ Великого міста Олександрії, який перебуває на святому православному і апостольському престолі Святого Марка Євангелиста і Святого апостола в Єгипті, Пентаполісі, Лівії, Нубії, Судані, Етіопії, Еритреї і всієї Африки; Намісник Святого Марка Євангелиста, Святого апостола і мученика, на Святому Апостольському Престолі Великого міста Олександрії; Папа Олександрійський, єпископ великої і древньої митрополії Олександрійської і митрополичої провінції Великого Каїру; Старший митрополит Єгипетської провінції; Примас Єгипту, Пентаполісу, Лівії, Нубії і Судану; Отець Отців; Пастир Пастирів; Єрарх Єрархів; Декан Великої Катехитичної Школи Богослов'я в Олександрії; Вселенський Суддя Святої Апостольської і Католицької Церкви; Тринадцятий Святий апостол; Стоп і Захисник Святої Католицької і Апостольської Церкви та Православного Віровчення.

У 2012 році патріарший престол посів Тавадрос II, який є 118-им Коптським Патріархом. Копти перед іменем своїх Патріархів додають титул «абба» (отець). У коптів склалася традиція обирати Патріарха жеребкуванням. Спершу синод обирає трьох кандидатів, записки з іменами яких кладуть на престол патріаршої катедрі. В день виборів малому хлопцеві доручають витягти одну із записок. Священнослужитель, ім'я якого написано у витягнутій записці, стає Патріархом. Титул Патріарха довічний, і він не може бути усунений за жодних обставин. Резиденцією коптських Патріархів є Каїр. Копти розвинули власний обряд. До арабського завоювання богослужіння відбувались коптською мовою. Після арабського завоювання в богослужіннях почали використовувати також арабську мову. Найбільш популярною у коптів є літургія Василя Великого. Її моляться щоденно, окрім Пасхи, Різдва і Богоявлення. В ці дні моляться літургію Григорія Богослова.

Історія Коптської Церкви була типовою для східних не-ортодоксальних Церков. У Візантійській імперії вона не користувалася підтримкою влади. Позиція уряду щодо неї періодично змінювалася від переслідувань до вимушеної терпимості. Із мусульманським завоюванням Єгипту Коптська Церква опинилася в украй поганій ситуації. Мусульманські правителі прикладали зусилля для винищення коптів і як корінну націю завойованої країни, і як християн. Короткі періоди застою з'являлись тільки тоді, коли до влади приходили більш-менш толерантні правителі, або коли самі мусульмани переживали внутрішні політичні кризи, через які їм було не до коптів. Не змінилась ситуація і тоді, коли Єгиптом володіли турки. Кардинальні зміни з'явилися у 1798 році, коли французький імператор Наполеон I Бонапарт завоював Єгипет. Влада французів тривала недовго. В 1805 році паша Мугаммед Алі проголосив фактичну незалежність Єгипту, хоч Єгипет офіційно продовжував перебувати у складі Османської імперії, та очолив його з титулом «хадід»¹. Новим правителям була потрібна підтримка народу, і копти отримали відносну свободу. Середина XIX століття – це період розквіту Коптської Церкви, коли відбудовувались храми і монастирі, засновувались навчальні та культурно-просвітницькі заклади, створювались видання тощо. Британський вплив у Єгипті приніс Коптській Церкві нові виклики. Познайомившись із британським протестантизмом, деякі копти побачили потребу реформ у власній Церкві. В Церкві сформувались два табори: прихильників реформ і націоналістів. Сьогодні ці дискусії відійшли у минуле. Коптська Церква налічує одинадцять мільйонів вірних, більшість із яких мешкають у Єгипті. Кількістю вірних Коптська Церква значно перевершує Олександрійську Церкву, яка налічує 350.000 вірних. Вона є однією з найбільших східних Церков світу.

• ЕТІОПСЬКА ЦЕРКВА

Спорідненою з Коптською Церквою є ще одна не-ортодоксальна частина християнства – Етіопська Церква. Етіопія була однією з перших християнських країн світу. Туди християнство

¹ Арабське слово *يويديخ* (хадід) є калькою перського *ويديخ*, що означає "господар". Єгипетські правителі використовували його у 1805-1914 роках. У 1914 році, коли Єгипет опинився під британським протекторатом, його правителі почали іменувати себе султанами, а в 1922 році – королями.

потрапило ще в період Аксумського царства. Етіопські християни через відокремленість півострова від Євразії завжди мали трудність у спілкуванні з християнами інших країн, а в період поширення ісламу та арабських завоювань, Етіопія взагалі опинилася відрізаною від християнського світу. Єдиною Церквою, з якою етіопи могли підтримувати зв'язки, були копти, оскільки вони знаходилися найближче до Етіопії. Тісні зв'язки етіопів і коптів споріднили християн двох країн. В Етіопії проповідували єгипетські священники; вихідці з єгипетських монастирів створювали монастирі в Етіопії. Оскільки єгиптяни зуміли швидко розбудувати власні церковні структури, то Етіопська Церква опинилася під юрисдикцією Олександрійського Патріарха, а після розколу – Коптського Патріарха. Копти намагалися зберегти свої впливи в Етіопії і владу свого Патріарха над етіопськими християнами. В коптському середовищі був вигаданий 42-ий псевдоканон Першого Нікейського Собору, відповідно до якого етіопам заборонялось обирати свого єпископа. Єпископа етіопам мали присилати копти. Хоч це правило було вигаданим, і Перший Вселенський Собор його не ухвалював, воно діяло, і Етіопська Церква впродовж багатьох століть мала тільки одного єпископа, який завжди був коптом.

Період мусульманських завоювань для Етіопської Церкви відзначався тими самими проблемами, що й для інших християн Близького Сходу. Переслідування християн, руйнування храмів, насильне навернення до ісламу тощо стали звичними для етіопів. Однак етіопи ніколи не припиняли боротьбу за національну та релігійну свободу. Ситуація змінилася у XVI столітті. В цей час португальці почали налагоджувати морську торгівлю з Індією, і потребували перевалочних портів. Християнська Етіопія приваблювала їх. Етіопи зуміли скористатися військовою допомогою Португалії в боротьбі проти арабів. Контакти з Європою були плідними для Етіопії в усіх відношеннях: релігійному, культурному, науково-технічному. У 1855 році Етіопія зуміла об'єднатися під владою імператора Теодороса II, який вивів країну на новий щабель розвитку. Одним із провідних завдань, які ставив перед собою імператор, було укріплення Церкви. У 1881 році імператор Іван добився у Коптського Патріарха призначення чотирьох єпископів для Етіопії. Після тривалого часу, впродовж якого в Етіопії міг перебувати тільки один єпископ,

ця зміна стала величезним прогресом. Воднораз етіопські богослови і політики жваво обговорювали недоцільність 42-го псевдоканону, і необхідність висвячення на єпископів етіопів. В результаті, в 1929 році був висвячений єпископ Кирило – останній коптський єпископ в Етіопії, і воднораз ухвалене рішення про висвячення на єпископів п'яти етіопських монахів. У 1959 році єпископ Василій став Патріархом. Відповідно, 1959 рік став роком відділення Етіопської Церкви від Коптської. Церква має офіційну назву – Етіопська Православна Церква Тевагедо. Слово «тевагедо» означає «єдність», і в цьому випадку вказує на єдність природи Христа. Так етіопи підкреслюють свою монофізитську позицію. Титул глави Церкви звучить – Патріарх і Католикос Етіопії, архієпископ Аксуму, Предстоятель престолу Святого Текле Гаймонта. У 2013 році Церкву очолив шостий по черзі Патріарх Матей. Сьогодні Етіопська Церква об'єднує близько сорок мільйонів віруючих.

• ЕРИТРЕЙСЬКА ЦЕРКВА

Третьою не-ортодоксальною Церквою олександрійської традиції є Еритрейська Церква. Еритрея – країна, розташована на півострові Сомалі. Споконвічно терени Еритреї входили в різні державні утворення Етіопії. У 1890 році Еритрея стала італійською колонією, а після поразки Італії у Другій світовій війні повернулася до складу Етіопії. У 1952 році була утворена Федерація Етіопії та Еритреї. У 1962 році останній етіопський імператор Гайле Селассіє I скасував федерацію та перетворив Етіопію й Еритрею в унітарну державу. Це викликало величезні невдоволення еритрейців та посилило їхні сепаратистські настрої. В 1974 році в Етіопії відбулась революція, внаслідок якої Гайле Салессіє I – останній етіопський імператор і найбагатша людина світу свого часу – був позбавлений трону. У 1975 році він помер; найімовірніше його вбили комуністи. До влади після революції прийшли комуністи на чолі з Менгісту Гайле Маріама. Тим часом еритрейці продовжували боротися за незалежність. Уряд комуністичної Етіопії був вимушений боротися не тільки проти еритрейських повстанців, а й проти власного народу, який вів запеклу боротьбу проти комуністичної диктатури. У 1991 році етіопські повстанці ввійшли в Аддис-Абебу, столицю Етіопії, скинули комуністичний режим, а лідер повстанців Мелес Зенаві

став головою країни. У 1993 році незалежність отримала Еритрея. Першим і досі незмінним Президентом Еритреї став Ісайяс Афеворкі. Еритрея, від моменту проголошення власної незалежності і досі, є диктатурою, керованою групою лідерів національно-визвольної боротьби. Відсутність виборів, процесів демократизації та свободи є предметом постійної критики на адресу еритрейського уряду зі сторони світового співтовариства.

Національно-визвольна боротьба еритрейців виразилась і в релігійному житті. Оскільки після відділення Етіопської Церкви від Коптської еритрейські християни опинилися у складі Етіопської Церкви, то відділення Еритреї від Етіопії неодмінно ретранслювалося у прагнення незалежності Еритрейської Церкви. У 1993 році Синод Коптської Церкви підтримав прохання еритрейських християн про автокефалію Еритрейської Церкви, а в 1994 році в Каїрі Патріарх Шенуда III висвятив п'ять єпископів для еритрейців. У 1994 році на автокефалію Еритрейської Церкви дав свою згоду Етіопський Патріарх Паулос. Відтоді Коптська, Етіопська і Еритрейська Церкви активно співпрацюють і зберігають тісні зв'язки. У 1998 році був висвячений перший Патріарх Еритрейської Церкви Филип. Отримавши автокефалію, Еритрейська Церква зіткнулася з новою проблемою. Авторитарний уряд Еритреї прагнув отримати повну владу і над Церквою. У 2005 році уряд призначив світського управителя Еритрейської Церкви Йофтаху Диметроса, який отримав повноваження адміністративного управління Церкви. В компетентності Патріарха залишилися тільки обрядові питання. Протест Патріарха Антонія проти державної інтервенції в церковні справи призвів до усунення Патріарха. Сьогодні Еритрейська Церква налічує близько двох мільйонів мирян та 1.500 парафій.

Отже, східне християнство Північної Африки презентується трьома не-ортодоксальними Церквами: Коптською, Етіопською та Еритрейською. Вони утворилися внаслідок неприйняття більшою частиною вірних Олександрійського Патріархату постанов Халкедонського Вселенського Собору. Окрім цих трьох Церков, у Північній Африці діє Олександрійська Православна Церква, яка прийняла халкедонські постанови, і зберегла єдність з іншими помісними Православними Церквами. Однак, Олександрійська Церква об'єднує в собі тільки невелику частину християн Північної Африки.

5.5. ЦЕРКВИ АНТІОХІЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Найдавнішою не-ортодоксальною Церквою антіохійської традиції є *Сиро-Яковитська Церква*, офіційними назвами якої є Сирійська Православна Церква або Сирійський Православний Патріархат Антіохії й усього Сходу. Рання історія Сиро-Яковитської Церкви тотожна історії Антіохійської Церкви. Після Халкедонського Вселенського Собору частина духовенства і вірян Антіохійського Патріархату не підтримала постанов Собору. В Антіохійській Церкві почалась внутрішня боротьба. Частина єпископів були монофізитами, а частина – православними. Залежно від того, яка партія домінувала і яку партію підтримував імператор, обирався й Патріарх. Боротьба між православними і монофізитами за антіохійський патріарший престол тривала до повного розколу Церкви, який відбувся у 518 році. У 512 році Антіохійським Патріархом став *Севір* (Σεβήρος) – один із найбільш активних борців проти Халкедонського Собору. Як тільки Севір став Патріархом, він приклав величезні зусилля для впровадження монофізитства в Антіохійській Церкві. Його діяльність привернула увагу до проблем Антіохійської Церкви всієї Церкви й імперії. В результаті імператор Юстин у 518 році зумів усунути Севіра з антіохійської патріаршої катедри і вислати його в заслання до Єгипту. На місце Севіра був обраний Іван Юдей, який став першим Антіохійським Патріархом після поділу Церкви. Севір, опинившись у Єгипті, зустрів тут немало однодумців, серед яких продовжував свою проповідь монофізитства, однак у Єгипті його погляди стали більш поміркованими. Після заслання Севір прожив ще двадцять років.

• АНТІОХІЙСЬКИЙ РОЗКОЛ

Сирійські монофізити не погоджувались з усуненням Севіра та інтронізацією Івана Юдея. Тому, якщо в переліках православних Патріархів Антіохії роками правління Севіра зазначаються 512-518, то, відповідно до списків монофізитських Патріархів Антіохії, він правив у 512-538 роках, тобто до своєї смерті, бо монофізити залишились вірними Севіру і не визнали Івана Юдея. Оскільки частина сирійської єрархії була православною і Патріархом визнавала Івана Юдея, а інша частина була монофі-

зитською і Патріархом визнавала Севіра, то з'явилося два Патріархи, а отже і дві Церкви. Патріарх Іван Юдей помер у 520 році, після нього Патріархом став Євфрасій, який правив у 521-527 роках, а після нього Патріархом був Єфрем, який правив у 527-545 роках. Отже, за життя Севіра на антіохійському патріаршому престолі помінялося три Патріархи, але Севір до Антіохії так і не повернувся. Через шість років після смерті Севіра монофізити Патріархом обрали Сергія. Відтоді історії двох Церков розійшлись назавжди.

Після смерті Севіра Сиро-Яковитська Церква майже зникла. Намагання уряду Візантійської імперії викоринити ересь призвели до того, що всі сирійські монофізитські єпископи були зібрані в Константинополі, знаходились під наглядом і не могли впливати на духовне життя сирійських християн. Однак у 541 році стався перелом, який урятував Сиро-Яковитську Церкву від повного зникнення. Аль-Гаріс ібн Джабала, який був правителем одного з арабських племен, сповідував монофізитське християнство і виступав союзником Візантії у боротьбі проти персів, звернувся до Константинополя з проханням висвятити для його народу двох єпископів. Одним серед єпископів, яких у 541 році висвятили на його прохання, був *Яків Барадей*, відомий своїм строгим аскетичним життям та високою вченістю. Яків Барадей був монофізитом, і всі 37 років свого єпископського служіння він присвятив активному поширенню монофізитства. Він об'їздив неймовірно великі простори, висвячував священників і єпископів. Тогочасні документи розповідають, що він висвятив близько сто тисяч священників і 89 єпископів. Навіть, якщо ці цифри й дуже перебільшені, то Яків Барадей зробив для відродження сирійського монофізитства дуже багато, хоч і Патріархом він ніколи не став. Його слушно вважають засновником Сиро-Яковитської Церкви. І навіть назва Церкви, яка хоч і є неофіційною, втім якнайкраще дозволяє її чітко ідентифікувати, містить у собі його ім'я, тобто Яковитською цю Церкву називають у честь Якова Барадея.

В історії Сиро-Яковитської Церкви були найрізноманітніші сторінки, які обумовлювались історичними та політичними обставинами. В часи існування Візантійської імперії Сиро-Яковитська Церква була виразником національно-визвольної боротьби сирійців проти влади греків. Відповідно, монофізити отримув-

вали підтримку народу, але зазнавали утисків від влади. Через урядові утиски монофізити поширювалися у східному напрямку. В результаті вони розвинулись у Персії. Через складні відносини Візантійської та Перської імперій сиро-яковитський Патріарх не мав можливості в повному обсязі здійснювати управління своїми єпархіями в Персії. Внаслідок цього, у 629 році в Месопотамії був скликаний Собор, учасники якого обрали одного з єрархів фактичним главою Сиро-Яковитської Церкви на теренах, які не входили до складу Візантійської імперії. Цей єрарх отримав титул «Великий митрополит» або «Католикос». Таке рішення підтримав сиро-яковитський Патріарх Атаназій. Оскільки титул «Католикос» викликав плутанину, бо аналогічним титулом послуговувалися й глави інших Церков Перської імперії, сиро-яковити свого Великого митрополита почали іменувати титулом *мафріан*. Осідком мафріана у 991 році стало місто Тикрит. В 1112 році мафріан переїхав до міста Мосул в сучасному Іраку, а в 1156 році Мосул став постійною і офіційною резиденцією мафріана. Мосульський мафріат включав двадцять єпархій. Він проіснував до 1860 року, коли Патріарх отримав можливість здійснювати управління всією Церквою, і мафріат став непотрібним.

У XII столітті, коли Сиро-Яковитська Церква досягла свого найбільшого розвитку, до її складу входили 20 митрополій і понад 100 єпархій. В період монгольських завоювань, сиро-яковити зазнали величезних переслідувань, пік яких припав на 1393-1404 роки, тобто період правління Тамерлана. У XVI столітті в Сиро-Яковитській Церкві залишилось тільки 20 єпархій. Починаючи з 1293 року сформувалась традиція, відповідно до якої кожен сиро-яковитський Патріарх приймав ім'я Ігнатій, чим підкреслювалась спадкоємність Ігнатія Богоносця. Резиденція сиро-яковитського Патріарха постійно переїжджала з одного міста до іншого. У 1924 році резиденція була перенесена у місто Хомс у Західній Сирії, а в 1959 році – у Дамаск. Сьогодні Сиро-Яковитська Церква, включно з Сиро-Маланкарською Церквою Індії, налічує близько двох мільйонів членів. Близько 680 тисяч членів Церкви мешкають в Сирії, і близько п'ять тисяч в Туреччині, близько 50 тисяч у Лівані, близько сто тисяч у Швеції, 80 тисяч у США, 50 тисяч у Німеччині, 15 тисяч у Нідерландах. Віряни Церкви також живуть в Іраку, Ізраїлі, Австралії та інших країнах. Незважаючи на різке протистояння Сиро-Яковитської

Церкви з Константинопольським та Антіохійським Патріархатами, ця Церква постійно тяжіла до тісного контакту з Римом. Результатом цього контакту стала унія частини Сиро-Яковитської Церкви та утворення Сирійської Католицької Церкви.

Отже, Сиро-Яковитська Церква сформувалась як відокремлення частини духовенства і вірних Антіохійської Церкви. Офіційною причиною відокремлення став богословський спір про природу Христа. Антіохійська Церква основує своє віровизнання на постановах Халкедонського Собору, а сиро-яковити ґрунтують свою віру на монофізитській ересі. Однак, основною причиною розколу стала політика: сирійці прагнули підкреслити свою національну відмінність від греків, а догматичний спір дав їм ідейне підґрунтя для цього. Сьогодні Сиро-Яковитська Церква є носієм сирійської літургійної традиції серед східних не-ортодоксальних Церков, які не прийняли постанов Халкедонського Собору.

• СИРО-МАЛАНКАРСЬКА ЦЕРКВА

Духовно спорідненою зі Сиро-Яковитською Церквою є Сиро-Маланкарська Церква в Індії. У XVII столітті християни Індії уклали унію з Католицькою Церквою. Так виникла Сиро-Малабарська Католицька Церква, яка сьогодні є однією з найбільших християнських Церков Індії. У 1653 році група християн цієї Церкви відділилася від неї і висловила свій протест проти унії. До укладення унії індійські християни належали до Церкви Сходу і дотримувались східно-сирійського обряду. Після укладення унії у зв'язку з Ассирійською Церквою Сходу залишилась тільки невелика група духовенства і вірних, які утворили *Індійську Церкву Сходу*; вона існує до сьогодні. Сиро-Малабарська Католицька Церква дотримується цього обряду й до сьогодні. Серед тих християн, які відділилися від Сиро-Малабарської Католицької Церкви, не було жодного єпископа. Оскільки Церква не може існувати без єпископа, то у 1653 році дванадцять священників самостійно висвятили на єпископа Мар Тому. Такі дії не сприймалися жодною із традиційних християнських конфесій, оскільки єпископи повинні мати апостольську тяглість, тобто самі апостоли висвятили перших єпископів, а вони висвячували наступних, передаючи благословення самого Христа. Висвячення єпископа без участі інших єпископів було порушенням церковних канонів

і основ Церкви. Розуміючи це, Мар Тома, який отримав незаконні священня та очолив новостворену Церкву, шукав сопричастя з діючими Церквами. Відновити єдність із Церквою Сходу в силу тогочасних політичних обставин було неможливо. Налагодити зв'язок Мар Тома зміг тільки із Сиро-Яковитською Церквою, яка, однак, була монофізитською. Для Мар Томи і його прибічників відновити апостольське приємство було важливішим, аніж зберегти свої доктринальні традиції. На вимогу Сиро-Яковитської Церкви Мар Тома і його прибічники відреклися своєї догматики і обряду, та прийняли монофізитство, західно-сирійський обряд та зверхність Патріарха Сиро-Яковитської Церкви. В 1661 році представники Сиро-Яковитської Церкви заново висвятили главу цієї Церкви на єпископа та дали йому титул митрополита. Так виникла Сиро-Маланкарська Церква, з виникненням якої в Індії з'явився західно-сирійський обряд. Автохтонний для індійських християн східно-сирійський обряд на території Індії, за винятком невеликої Індійської Церкви Сходу, зберігся тільки в Сиро-Малабарській Католицькій Церкві, хоч у цій Церкві він зазнав численних латинських впливів.

• СИРО-МАЛАНКАРСЬКА НЕЗАЛЕЖНА ЦЕРКВА

У 1672 році в Сиро-Маланкарській Церкві відбувся розкол. Один із єпископів на ім'я Мар Григорій через конфлікт із Мар Томою VI самостійно висвятив єпископа Кирила I, який до цього був монахом Сиро-Маланкарської Церкви. Оскільки ці священня не були узгоджені із проводом Церкви, жоден єпископ не визнав їх чинними. Незабаром Мар Григорій помер, а Мар Кирил I, щоби уникнути переслідувань зі сторони сиро-маланкарської єрархії і португальського уряду в Індії, втік на британську територію. Там він висвятив свого брата на єпископа під іменем Мар Кирила II. Так виникла *Сиро-Маланкарська Незалежна Церква*, яка сьогодні налічує лише кілька тисяч вірян, дотримується західно-сирійського обряду, і підтримує тісні контакти з англіканськими та іншими протестантськими общинами. Оскільки Сиро-Маланкарська Незалежна Церква має тільки одну єпархію, то призначення єпископів у ній відбувається специфічним чином: правлячий єпископ, вступаючи на катедру, відразу ж висвячує іншого єпископа, який стає його помічником, а після смерті правлячого єпископа автоматично сам стає правлячим, і відразу ж висвячує

собі помічника і наступника. До сьогодні Сиро-Маланкарська Незалежна Церква не визнана жодною іншою Церквою світу.

- МАЛАНКАРСЬКА ЦЕРКВА МАР ТОМИ

В період британської колонізації Індії на субконтиненті активно діяли англіканські місіонери. Серед духовенства Сиро-Маланкарської Церкви з'явилися симпатичні англіканства. Це виразилось у розколі середини XIX століття. Протестантські настрої, принесені до Індії Англіканською Церквою, спричинили в Сиро-Маланкарській Церкві заклики до реформ. Лідером реформ став професор сирійської мови Котгаямської семінарії Авраам Малпан, який переклав літургію мовою малаялам, якою розмовляють у Кералі, але при цьому суттєво її деформував, викинувши з літургії її суттєві частини. Авраам Малпан і його однодумці були відлучені від Церкви. У той час Патріарх Сиро-Яковитської Церкви висвятив єпископа Мар Атаназія Матея і дав йому титул митрополита Маланкарського. Мар Атаназій Матея був племінником Авраама Малпана і прихильником його ідей. Прибувши до Індії у 1843 році, Мар Атаназій Матея почав активне поширення протестантських ідей. Так, в Сиро-Маланкарській Церкві з'явилися два митрополити, а Церква розділилася на дві партії: одна підтримувала традиційний устрій, а інша схилилася до реформ. Врешті, ці розбіжності у поглядах призвели до розколу Церкви на традиційну Сиро-Маланкарську Церкву і англіканізовану *Маланкарську Церкву Мар Томи*. Сьогодні Маланкарська Церква Мар Томи має чотири єпархії, і близько 200 тисяч вірних.

- СИРО-МАЛАНКАРСЬКА ЦЕРКВА XX СТ.

Перша половина XX століття відзначилась в історії Сиро-Маланкарської Церкви ще одним розколом. На початку століття в цій Церкві з'явилися прагнення до автокефалії (самоправності). Єрархія звернулась до Патріарха Сиро-Яковитської Церкви, структурною одиницею якої була Сиро-Маланкарська Церква, з проханням надати їм автокефалію та призначити Католикоса. Патріарх Ігнатій Абдул Масих II відмовив маланкарцям у цьому проханні. У 1905 році турецький уряд усунув Ігнатія Абдула Масиха II, а на його місце був обраний Ігнатій Абдаллаг II, який вирішив навести лад в Сиро-Маланкарській Церкві. З цією ціллю він у 1912 році прибув до Індії, де вимагав від єпископів повного

послуху. Такий тиск ще гостріше налаштував автокефалістів. Вони знову звернулися до усуненого Патріарха Ігнатія Абдула Масиха II, і на цей раз він не відмовив, а дав главі Сиро-Маланкарської Церкви титул Католикос Сходу і Митрополит Маланкарський. Так, відбувся розкол Сиро-Маланкарської Церкви на дві: одна зберігала підпорядкування Патріарху Сиро-Яковитської Церкви, а інша проголосила автокефалію та мала власного Католикоса. Між обидвома Церквами виникли гострі конфлікти, в результаті яких у 1958 році Вищий Суд Індії ухвалив рішення, що в Індії може діяти тільки автокефальна Церква. На основі судового рішення дві Церкви злились воедино. Хоч Сиро-Маланкарська Церква тепер була незалежною, Патріарх Сиро-Яковитської Церкви у 1975 році звільнив Католикоса і призначив іншого. Це породило новий розкол. У 1996 році Вищий Суд Індії виніс рішення про те, що Сиро-Маланкарська Церква повинна зберегти єдність, залишатися адміністративно незалежною, але визнавати духовне верховенство Патріарха Сиро-Яковитської Церкви. Сьогодні Сиро-Маланкарська Церква налічує близько 1,5 мільйона вірних. Попри всі ці перипетії в Сиро-Маланкарській Церкві завжди існувала група духовенства, які прагнули миру і спокою у Церкві, та єдину можливість цього досягнути бачили в унії з Католицькою Церквою. У 1926 році ця група вислала до Риму свого представника Мар Іванія, який підписав унію. Так утворилась *Сиро-Маланкарська Католицька Церква*.

Отже, Церква в Індії, яка бере свій початок від апостола Томи, сьогодні представлена кількома конфесіями та обрядами. Окрім Римо-Католицької Церкви з латинським обрядом, яка сьогодні широко представлена в Індії, на субконтиненті діють Церкви двох обрядів: східно-сирійського та західно-сирійського. Східно-сирійський обряд використовують Сиро-Малабарська Католицька Церква, яка перебуває в унії з Римом, та невелика Індійська Церква Сходу, яка діє як структурна одиниця Ассирійської Церкви Сходу. Західно-сирійський обряд використовують Сиро-Малабарська Церква, яка перебуває в духовному зв'язку зі Сиро-Яковитською Церквою, Сиро-Малабарська Незалежна Церква, яка невизнана жодною іншою Церквою світу, Маланкарська Церква Мар Томи, яка сповідує англіканське віровчення, та Сиро-Маланкарська Католицька Церква, яка перебуває в єдності з Католицькою Церквою.

ЛІТЕРАТУРА

Abraha, Abba Alazar. Saint Justin de Jacobis: his missionary methodology in Eritrea and Ethiopia. – Paulines Publications Africa, 1995.

Baum, Wilhelm; Winkler, Dietmar W. Die Apostolische Kirche des Ostens. – Kitab, 2000.

Baumer, Christoph. Frühes Christentum zwischen Euphrat und Jangtse. – Urachhaus, 2005.

Boochs, Wolfgang (вид.) Geschichte und Geist der Koptischen Kirche. – Bernardus, 2009.

Döpmann, Hans-Dieter. Die orthodoxen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. – Lang, 2010.

Frykenberg, Eric. Christianity in India: from Beginnings to the Present. – Oxford University, 2008.

Gazer, Hacik Rafi. Die armenische Kirche in Sowjetarmenien zwischen den Weltkriegen. Anatomie einer Vernichtung. – Münster: Lit, 2001.

Gazer, Hacik Rafi. Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts. – Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.

Gerhard, Albert; Brakmann, Heinzgerd. Die koptische Kirche: Einführung in des ägyptische Christentum. – Kohlhammer, 1994.

Gerhards, Albert; Brakmann, Heinzgerd (вид.) Die koptische Kirche. – Kohlhammer, 1994.

Gutschera, Herbert; Maier, Joachim; Thiefelder, Jörg. Geschichte der Kirchen: Ein ökumenisches Sachbuch. – Freiburg, Basel, Wien: Herder, 2006.

Hage, Wolfgang. Das orientalische Christentum. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007.

Hage, Wolfgang. Die syrisch-jakobitische Kirche in frühislamischer Zeit. – Harrasowitz, 1966.

Heiser, Lothar. Das Glaubenszeugnis der armenischen Kirche. – Trier: Paulinus-Verlag, 1983.

Heyer, Friedrich (вид.) Die Kirche Armeniens. – Stuttgart: Eine Volkskirche zwischen Ost und West. Evangelisches Verlagswerk, 1978.

Huber, Friedrich. Das Christentum in Ost-, Süd- und Südostasien sowie Australien. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2005.

Jakob, Joachim. Ostsyrische Christen und Kurden im Osmanischen Reich des 19. und frühen 20. Jahrhunderts. – Lit, 2014.

Joseph, John. The Modern Assyrians of the Middle East. – Leiden, Boston: Brill, 2000.

Kosack, Wolfgang. Der koptische Heiligenkalender: Deutsch – Koptisch – Arabisch nach den besten Quellen neu bearbeitet und vollständig herausgegeben. – Berlin: Christoph Brunner, 2012.

Krikorian, Mesrob K. Die armenische Kirche: Materialien zur armenischen Geschichte, Theologie und Kultur. – Frankfurt am Main: Lang, 2007.

Le Coz, Raymond. Histoire de l'Église d'Orient. Chrétiens d'Irak, d'Iran et de Turquie. – Cerf, 1995.

Lundgren, Svante. Die Assyrer. Von Ninive bis Gütersloh. – Berlin: Lit, 2015.

Merten, Kai. Das äthiopisch-orthodoxe Christentum: Ein Versuch zu verstehen. – Lit Verlag, 2012.

Mor Ignatius Zakka Iwas I. Die Syrisch-Orthodoxe Kirche durch die Jahrhunderte. – Bar Hebraeus Verlag, 1995.

Müller, Caspar Detlef G. Geschichte der orientalischen Nationalkirchen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981.

Sardaryan, Diradur. Surb Patarag – Die Heilige Liturgie der Armenischen Apostolischen Kirche. Eine Einführung. – Lit, 2017.

Stewart, John. Nestorian Missionary Enterprise. – Edinburgh: T.&T. Clark, 1928.

Tamcke, Martin. Die Christen vom tur Abdin: Hinführung zur Syrisch-orthodoxen Kirche. – Verlag Otto Lembeck, 2009.

Tesfagiorgis, Mussie G. Africa is Focus. Eritrea. – ABC-Clio, 2011.

Thöle, Reinhard (вид.) Zugänge zur Orthodoxie. – Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

Vadakkera, Benedict. Origin of Christianity in India: a historiographical critique. – Media, 2007.

Valognes, Jean-Pierre. Vie et mort des Chrétiens d'Orient. – Paris: Fayard, 1994.

Wetzel, Klaus. Kirchengeschichte Asiens. – Wuppertal: Brockhaus, 1995.

Wilmschurst, David. The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913. – Louvain: Peeters Publishers, 2000.

Wilmschurst, David. The martyred Church: A History of the Church of the East. – London: East & West Publishing Limited, 2011.

Yacoub, Joseph. Babylone chrétienne. Géopolitique de l'Église de Mésopotamie. – Brouwer, 1996.

Yonan, Gabriele. Assyrer heute. – Hamburg: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1978.

Кондратьева, Ирина. Давні Східні Церкви: ідентифікація, історія, сучасність. – Київ: Видавничий дім Д. Бураго, 2013.

Матвеев, Константин. Ассирийцы и ассирийская проблема в новое и новейшее время. – Москва: Наука, 1979.

Орманян, Магакия. Армянская Церковь: ее история, учение, управление, внутренний строй, литургия, литература, настоящее. – Анкюнакар, 2005.

Победоносцев, Константин. История православной Церкви до начала разделения церквей. – Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1899.

Робертсон, Роберт. Восточные христианские Церкви: церковно-исторический справочник. – Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа, 1999.

Саган, Олександр. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – Світ знань, 2004.

Розділ 6

**СХІДНІ
КАТОЛИЦЬКІ
ЦЕРКВИ**

6.1. СХІДНО-СИРІЙСЬКІ КАТОЛИЦЬКІ ЦЕРКВИ

В VI столітті відбувся церковний розкол на основі христологічних суперечок та виокремлення Східних не-ортодоксальних Церков. У 1054 році відбулась велика схизма, внаслідок якої від Католицької Церкви відійшла Константинопольська Церква. Завоювання арабами і турками Візантії підвищило статус Константинопольського Патріарха і спричинило отримання ним політичної влади над іншими Патріархатами, що призвело до поглиблення розколу. Незважаючи на трагічність церковного розколу, в різних частинах Церкви регулярно з'являлись люди, які ставили християнські цінності вище від політичних інтриг та особистих амбіцій, і намагались відновити єдність християнського світу. Вони повертались до єдності з Католицькою Церквою. Акт відновлення церковної єдності прийнято називати *унією* (unio – єдність, союз). Реалізацією прагнень відродити єдність стало утворення Унійних Церков, тобто окремих Церков, які відновили свою єдність із Католицькою Церквою. Ці Церкви також називають *Східними Католицькими Церквами*. Сьогодні у світі існують 23 Східні Католицькі Церкви. Найбільшою з них є Українська Греко-Католицька Церква.

Східні Католицькі Церкви можна класифікувати за їхнім походженням:

- Католицькі Церкви східно-сирійського обряду:
 - ✓ Халдейська Католицька Церква,
 - ✓ Сиро-Малабарська Католицька Церква;
- Католицькі Церкви історично споріднені зі Східними не-ортодоксальними Церквами:
 - ✓ Вірменська Католицька Церква,
 - ✓ Коптська Католицька Церква,
 - ✓ Етіопська Католицька Церква,
 - ✓ Еритрейська Католицька Церква,
 - ✓ Сирійська Католицька Церква,

- ✓ Сиро-Маланкарська Католицька Церква;
- Маронітська Церква, яка не має аналогів у східному християнстві;
- Католицькі Церкви візантійського обряду (Греко-Католицькі Церкви):
 - ✓ Грецька Католицька Церква,
 - ✓ Італо-Албанська Католицька Церква,
 - ✓ Мелкітська Католицька Церква,
 - ✓ Українська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Русинська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Румунська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Болгарська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Словацька Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Угорська Католицька Церква,
 - ✓ Білоруська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Албанська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Російська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Хорватська Греко-Католицька Церква,
 - ✓ Македонська Греко-Католицька Церква.

• ХАЛДЕЙСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Серед Східних Католицьких Церков, тобто Церков, які дотримуються східних обрядів, але перебувають у єдності з Католицькою Церквою, дві використовують східно-сирійський обряд і походять із традиції Церкви Сходу. Це – Хайдейська Католицька Церква і Сиро-Малабарська Церква. Халдейська Католицька Церква сформувалася внаслідок внутрішніх непорозумінь в Церкві Сходу і прагнення частини духовенства відновити єдність християн. У XV столітті в Ассирійській Церкві Сходу сформувалася традиція передавати титул Католикоса по спадковості, тобто після смерті Католикоса його місце займав його племінник. Такий звичай викликав обурення частини духовенства. У 1552 році та частина духовенства, яка не погоджувалась із новими звичаями в Церкві, відділилася і обрала Юханнана Сулака Патріархом під іменем Симона VIII. Відразу ж після свого обрання, Патріарх Симон VIII відправився до Риму, де зустрівся з Папою Юлієм III та уклав унію. Після повернення на батьківщину, Патріарх Симон був арештований мусульманською владою,

а в 1555 році страчений. Мусульманський уряд не хотів допустити поширення християнства на своїх теренах, а тим більше не погоджувався на присутність у країні Церкви, яка підтримує контакти з Римом. Через ці причини мусульмани почали переслідування халдеїв-католиків.

Політичні обставини врешті призвели до того, що Патріарх Мар Шіmun XIII Дінха, який перебував на престолі у 1662-1681 роках, розірвав унію з Римом. Його підтримало не все духовенство. Ті єпископи, які підтримували унію, у 1681 році обрали Патріархом Йосифа I. Так, Халдейська Церква розділилася на дві частини: *Патріархат гір*, який не перебував у єдності з Католицькою Церквою, і мав центр у місті Кочанис (сьогодні: село Конок у Південно-Східній Туреччині) та *Патріархат рівнин*, який перебував у єдності з Римом, і мав центр у місті Мосул в північному Іраку. Назви «Патріархат гір» і «Патріархат рівнин» сформувались у Халдейській Церкві як умовні позначення, та вказують на розташування основної маси віруючих. У XIX столітті між двома Халдейськими Патріархатами була досягнута згода. В 1827 році помер Патріарх рівнин Йосиф V, а в 1830 році обидва Патріархати об'єдналися. В результаті Папа Пій VIII надав Йоганнану VIII Гормізду титул *Патріарха Вавилону Халдейського* (Patriarchatus Babylonensis Chaldaeorum).

За даними 2017 року Халдейська Католицька Церква налічує 628.405 віруючих¹, 22 єпископи та 164 священники. Халдеї-католики дотримуються східно-сирійського обряду. Вони мешкають у Франції, Грузії, Індії, Іраку, Ірані, Ізраїлі, Йорданії, Лівані, Сирії, Туреччині і США. Патріарх Вавилону Халдейського з 1950 року мешкає у Багдаді. Сьогодні Церква є активним учасником єкуменічного діалогу, будує відносини з Ассирійською Церквою Сходу та іншими Церквами Азії. Водночас халдеї-католики є прикладом можливості узгодження віровчення Ассирійської Церкви Сходу і Католицької Церкви. Від 2013 року Патріархом Вавилону Халдейського і Главою Халдейської Католицької Церкви є Луїс Рафаель I Сако. У структурі Католицької Церкви Халдейська Католицька Церква має статус Патріаршої Церкви sui iuris.

¹ Кількість віруючих усіх Східних Католицьких Церков наведена за Annuario Pontificio 2017.

- СИРО-МАЛАБАРСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Ще однією Церквою східно-сирійської традиції, яка перебуває в унії з Католицькою Церквою, є Сиро-Малабарська Католицька Церква. Вона виникла в Індії, і є найбільшою з шести Церков індійської традиції християнства Апостола Томи. Всі християнські Церкви, які ведуть свій початок від Апостола Томи, розташовані у штаті Керала. Величезні зміни в історію Індії були привнесені європейською колонізацією. У 1498 році до Малабарського берегу прибули португальські кораблі під проводом Васко да Гама. Присутність європейців у Індії дала можливість індійським християнам ближче познайомитись із Католицькою Церквою. Португальські місіонери розгорнули в Індії широку діяльність. Результатом цієї діяльності було утворення Сиро-Малабарської Католицької Церкви. Більшість Східних Католицьких Церков утворилися внаслідок підписання акту унії з Апостольською Столицею. У випадку Сиро-Малабарської Церкви цей процес відбувався по-іншому: впродовж тривалого часу окремі громади, священики і єпископи вступали в єдність із Католицькою Церквою, але чіткого моменту укладення унії не існувало. Одночасно Католицька Церква створювала в Індії власні єпархії латинського обряду. Так, у 1558 році була заснована Архиепархія Гоа з її підпорядкованими єпархіями. Хаотичне приєднання малабарських общин до Католицької Церкви вимагало упорядкування.

Коли у 1597 році помер Мар Абрагам, який був останнім архієпископом малабарців-католиків, Апостольська Столиця у 1599 році призначила духовним лідером малабарців єзуїта Франціска Роза, якому дали титул єпископа. В 1609 році єпископ Роз переніс свій осідок до міста Кодунгаллур, в якому вже знаходилась римо-католицька катедра. Відповідно до тогочасних норм канонічного права в одному місті не могло бути двох правлячих єпископів. Щоби вирішити цю колізію, архієпископ Гоа Алексіо де Менецез у 1599 році скликав *Синод у Діампері*, на якому було постановлено ліквідувати малабарську єпархію та підпорядкувати малабарські парафії римо-католицьким єпископам. Алексіо де Менецез діяв не тільки як архієпископ Гоа, а й як офіційний представник короля Португалії. Португальський уряд був зацікавлений у тому, щоби уніфікувати християн Індії та використати Церкву для укріплення своєї влади на субкон-

тиненті. Архієпископ діяв більше на користь корони, аніж на користь Церкви. Синод у Діампері був катастрофою для індійського християнства. Велика частина Малабарської Церкви не погодилась із новими порядками. Вони відреклись унії з Римом, але повернутися до Церкви Сходу вони не могли, бо контакти з цією Церквою були втрачені, а через проблеми християн у мусульманському світі відновити їх було неможливо. Щоби приєднати до якоїсь Церкви, малабарці ввійшли в контакт із Сиро-Яковитською Церквою, тобто однією з монофізитських Церков. Сиро-Яковитська єрархія погодилась прийняти малабарців, але при умові, що вони приймуть монофізитське віровизнання і західно-сирійський обряд. Так утворилась *Сиро-Маланкарська Церква*, яка згодом розділилась на п'ять різних конфесій.

Рим відразу ж відреагував на цей розкол, і відсторонив від управління Сиро-Малабарською Церквою єзуїтів. На їхнє місце були прислані місіонери з Ордену кармелітів. Внаслідок цих рішучих дій до Католицької Церкви повернулись 84 парафії зі 118, які відійшли у 1653 році. У 1896 році Папа Лев XIII встановив три апостольські вікаріати для малабарців, а в 1911 році Папа Пій X створив четвертий апостольський вікаріат. У 1923 році апостольські вікаріати були перетворені в єпархії. Відтоді кількість сиро-малабарців-католиків почала різко зростати. Так, у 1878 році їх було 200 тисяч, у 30-і роки – 400 тисяч, у 1960 році – 1,5 мільйона, а на початку XXI століття – чотири мільйони. У XX столітті Сиро-Малабарська Церква почала процес очищення обрядів від латинських впливів. В 1992 році глава цієї Церкви отримав титул Верховного Архієпископа, що визначило статус цієї Церкви серед Східних Католицьких Церков. Станом на 2017 рік, Сиро-Малабарська Католицька Церква має 4.251.399 віруючих, 2866 парафій, чотири Митрополії, 53 єпископи, понад сім тисяч священників, понад дев'ять тисяч монахів і близько 34 тисячі монахинь. Отже, серед Східних Церков, які перебувають в єдності з Католицькою Церквою, дві, а саме Халдейська Католицька Церква і Сиро-Малабарська Церква, походять із традиції Церкви Сходу та зберегли свій східно-сирійський обряд. Ці Церкви, незважаючи на складні історичні обставини та політичні негаразди, зберегли власну ідентичність і єдність із світовим християнством.

6.2. ЗАХІДНО-СИРІЙСЬКІ КАТОЛИЦЬКІ ЦЕРКВИ

Окрім Католицьких Церков східно-сирійської традиції, існують три Церкви західно-сирійського обряду, які перебувають в історичному та літургійному зв'язку з іншими спадкоємцями Антіохійської Церкви.

• МАРОНІТСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Історія Маронітської Католицької Церкви розпочалась у VII столітті в межах Сирійської Церкви. У VI столітті перед Сирійською Церквою постала величезна проблема – монофізитський розкол. Частина духовенства і віруючих Сирійської Церкви прийняли монофізитську христологію, осуджену Халкедонським Собором. Христологічні дискусії та історично-політичні обставини спричинили розділення Сирійської Церкви на Антіохійську та Сиро-Яковитську. Антіохійська Церква отримала підтримку Візантійської імперії, натомість Сиро-Яковитська Церква опинилася в опозиції. В той час над Візантійською імперією нависла небезпека арабського завоювання. Для імперського уряду було вкрай важливо зберегти міцність Сирії, яка була найближчою до арабів частиною Візантійської імперії. Богословські диспути і церковний розкол робив Сирію слабкою і вразливою перед небезпекою арабської анексії. Ці обставини змусили візантійський уряд шукати шляхів вирішення проблем Сирії.

У 610 році візантійським імператором став Іраклій I, який поставив собі за ціль подолати внутрішні протистояння в імперії та примирити Церкви. З цією ціллю імператор доручив Константинопольському Патріарху Сергію I розробити такі богословські формулювання, які б задовольнили і православних, і монофізитів, та сформувані цим ученням площину для об'єднання. Відмінність між православними і монофізитами полягала у різних уявленнях про поєднання Божественної і людської природ у Христі: православні вчать, що Христос володіє двома природами (Божою і людською), поєднаними однією особою; натомість монофізити вчать, що Божа природа у Христі повністю поглинула його людську природу, тому Христос має тільки одну особу та одну Бого-людську природу. Патріарх Сергій I почав навчати, що у Христі дві природи, але одна воля і одна енергія. Це вчення

отримало назву монотелітство. Коли Патріарх Сергій почав проголошувати своє вчення, частина православних та частина монофізитів захопилися ним, і прийняли за власну доктрину. Але більшість православних і монофізитів побачили у цьому вченні єресь. В результаті, монотелітство не об'єднало православних і монофізитів, а створило новий напрям у християнстві та ще одну групу у Сирійській Церкві. У 668 році на імператорський трон зійшов Константин IV Погонат, який усвідомив недоречність проекту імператора Іраклія та Патріарха Сергія, і побачив, що Сирія внаслідок цих дій не об'єдналась, а ще більше розпорошилась. У 680-681 роках відбувся Третій Константинопольський Собор (Шостий Вселенський), на якому монотелітство було засуджене як єресь. Собор звільнив Антіохійського Патріарха Макарія I за його прихильність до монотелітства, а його катедру зайняв Патріарх Теофан.

Рішення Собору не вирішили проблеми Церкви в Сирії. Більшість монотелітів не погодилися з рішеннями Третього Константинопольського Собору. Монотеліти зосередилися переважно у ліванських горах і фактично не підтримували контакти з Патріархатом. У 687 році Патріарх Теофан помер, і на його місце обрали Патріарха Севастіана. В той час монотеліти вже настільки відділилися від Антіохійського Патріархату, що мусіли обдумати власну структуру. Центром їхнього благочестя став монастир Святого Марона, іменем якого нова община почала себе називати. У 687 році, коли Антіохійським Патріархом став Севастіан, мароніти обрали власного Патріарха Івана Марона I. У 694 році візантійський імператор Юстиніан II почав війну проти маронітів. В ході цієї війни був зруйнований монастир Святого Марона. Мароніти масово покинули Сирію і перебралися в Ліван. Арабські завоювання змусили маронітів зосередитися на одній території, яка пролягала в ліванських горах між Бейрутом і Тріполі. До сьогодні ця територія є повністю християнською, і є місцем найбільшої концентрації християн у всьому арабському світі.

Перебування маронітів серед арабів не було легким. Найбільшим щастям для них стали хрестові походи. Як тільки хрестоносці ввійшли на Близький Схід, мароніти побачили у них порятунк. І справді: в час панування хрестоносців на Близькому Сході, мароніти розквітли настільки, що стали непереможною силою в межах арабських володінь. Водночас, під час перебування хрес-

тоносців мароніти отримали можливість підсилити свій контакт із Католицькою Церквою. Мароніти, як і пізніше мелкіти, заявили, що Антіохійська Церква, спадкоємцями якої вони, поряд із іншими Церквами, є, не має жодного відношення до великої схизми 1054 року. Під час великої схизми відбулось розірвання відносин між Константинополем і Римом, але мароніти в цьому участі не брали. В час, коли Патріархи Антіохійської Церкви перебували в Константинополі і потрапили під грецький вплив, мароніти вже не належали до Антіохійської Церкви, і Константинополь не міг нав'язати їм нелюбов до Риму. Коли у VIII столітті на 40 років була перервана традиція Патріархів Антіохійської Церкви, маронітські Патріархи продовжували перебувати зі своєю Церквою. Все це виразилось у формуванні позиції маронітів: під час великої схизми 1054 року Константинополь розірвав відносини з Римом, але мароніти в цьому участі не брали, і тому ніколи не перебували в розколі з Католицькою Церквою. Складні історичні обставини перешкоджали у підтримуванні відносин між католиками і маронітами, але в 1182 році мароніти заявили про своє сопричастя з Католицькою Церквою. Це сопричастя мароніти підтверджували в 1445 році на Флорентійському Соборі. Так з'явилась Маронітська Католицька Церква.

Мароніти були не тільки великою Церквою з міцними традиціями, а й важливим політичним гравцем Близького Сходу. Коли Ліван став частиною Османської імперії, мароніти зуміли зберегти певні автономні права. На початку XVI століття мароніти уклали політичний союз із друзами (один із напрямів ісламу). Спільними зусиллями мароніти і друзи вибороли автономію Лівану в межах Османської імперії. Країна почала називатися Друзький емірат, і проіснував він до 1845 року. Друзький емірат став першою країною Лівану; він заклав традицію мирного співіснування християн і мусульман, яка в Лівані існує й досі. В середині XIX століття Друзький емірат постраждав у боротьбі єгипетського паші Мугаммеда Алі та уряду Османської імперії. Опісля, падіння Друзького емірату спричинили політичні інтриги французів та британців, які, намагаючись посилити свій вплив на Близькому Сході, посварили маронітів і друз. Емірат зник з політичної мапи у 1842 році. В 1860 році в Османській імперії прокотилася хвиля погромів християн, які торкнулися й маронітів. Заручившись підтримкою західноєвропейських диплома-

тів, мароніти у 1861 році організували власну автономну провінцію Ліванських Гір, яка проіснувала до 1918 року. Вийшовши з Османської імперії, Ліван разом із Сирією якийсь час перебував під французьким мандатом. В 1944 році Ліван отримав повну свободу. Відповідно до ліванської Конституції, президентом країни може бути тільки християнин-мароніт, також мароніти мають величезну квоту в парламенті.

Сьогодні Маронітська Католицька Церква є найбільшою Церквою західно-сирійської традиції. Вона налічує 3.498.707 віруючих. Глава Церкви носить титул Патріарха Антіохії й усього Сходу. Церква має десять єпархій у Лівані, три єпархії в Сирії, одну єпархію в Ізраїлі та Йорданії, по одній єпархії на Кіпрі і в Єгипті, одну єпархію в Чорній Африці, одну єпархію в Південній Америці, одну єпархію в Мексиці, три єпархії у США, одну єпархію у Канаді, одну єпархію в Океанії, одну в Австралії та Новій Зеландії, і одну єпархію в Західній Європі з центром в Парижі. Більшість християн-маронітів зосереджені в Лівані.

• МЕЛКІТСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Ще однією Східною Католицькою Церквою західно-сирійського обряду є Мелкітська Католицька Церква. Вона виникла в лоні Антіохійської Церкви. За свою історію Антіохійська Церква стала плацдармом гострих богословських диспутів і складних протистоянь. Саме в лоні Антіохійської Церкви сформувалась ересь несторіанства, осуджена Ефеським Собором. Ця ересь провела богословську межу між Ассирійською Церквою Сходу та іншими християнськими Церквами. В Антіохійській Церкві прижилась ересь монофізитства, яка призвела до розколу VI століття і виокремлення Сиро-Яковитської Церкви з Антіохійської Церкви. В Антіохійській Церкві активно розвинулась і монотелітська ересь, яка призвела до маронітського розколу VIII століття. З іншого боку, Антіохійська Церква є матірною для Константинопольської, Єрусалимської, Грузинської, Кіпрської, а також за посередництвом Константинопольської Церкви вона стала джерелом для всіх Східних Церков слов'янського світу. Під час великої схизми 1054 року, коли Константинопольська і Римська Церкви розірвали свої відносини, Антіохійська Церква стала найбільшим противником розколу, а Антіохійський Патріарх Петро III виступив найбільшим поборником церковної єдності. Арабське

завоювання Сирії послабило статус Антіохійського Патріархату, а коли Сирія і Греція опинилися під владою Османської імперії, віруючі Антіохійської Церкви, велика частина яких були греками, були включені у грецький міллет, етнархом якого був Константинопольський Патріарх. Унаслідок цього, в Антіохійській Церкві почалась активна еллінізація.

Найбільш дискутованим питанням в Антіохійській Церкві впродовж століть було питання про відношення Антіохійської Церкви до великої схизми 1054 року. Велика схизма була розірванням відносин між Константинопольською і Римською Церквами. Антіохійська, Олександрійська, Єрусалимська Церкви в цьому розколі участі не брали. Антіохійський Патріарх у час схизми виступав її гострим критиком. Після розколу Антіохійська Церква підтримувала тісні відносини з Римом. В період арабського завоювання Сирії, коли Антіохійські Патріархи перебували в Константинополі, і в період турецького завоювання, коли Антіохійський Патріархат опинився під владою Константинопольського, сирійські християни силою самого історичного факту були вимушені сприймати позицію Константинополя. Однак, в Антіохійській Церкві впродовж століть велась суперечка двох партій. Представники проримської партії вважали, що велика схизма є справою Константинополя і Риму, і сирійців вона не стосується, а тому Антіохійська Церква ніколи не розривала відносини з Римом. Представники проконстантинопольської партії вважали, що велика схизма має значення і для Антіохійської Церкви. Центром проримської партії став Дамаск, а проконстантинопольської – Алеппо. Дві партії співіснували в одній Церкві, ведучи між собою дискусію, а відносини з Римом і Константинополем Антіохійська Церква будувала у відповідності до того, представник якої партії ставав Патріархом. Ситуація загострилась на межі XVII-XVIII століть. В 1694 році Антіохійську Церкву очолив Патріарх Кирил, який був активним представником проримської партії. Його діяльність підживила активність його партії.

В 1720 році Патріархом став представник проконстантинопольської партії Атаназій IV, який почав боротьбу проти проримлян. Ці протистояння в період правління Патріарха Атаназія дійшли до такої межі, що врешті призвели до розділення Церкви. В 1724 році Атаназій помер, і дві партії не змогли узго-

дити спільного кандидата на патріарший престол. У 1724 році про-константинопольська партія в Алеппо обрала Патріархом Сильвестра, а про-римська партія в тому самому році в Дамаску обрала Патріархом Кирила Танаса. Так, у 1724 році Сирійська Церква розділилась на Антіохійську Православну Церкву та Мелкітську Католицьку Церкву. Ці обидві Церкви, поряд із Сиро-Яковитською та Маронітською Церквами, є спадкомицями древнього Антіохійського Патріархату. Мелкітська Католицька Церква ввійшла в сестринські відносини з Римо-Католицькою Церквою не шляхом укладення унії, а ствердженням відвічної і нерозривної єдності християнства. 13 серпня 1729 року Папа Бенедикт XIII затвердив титул Кирила Танаса як Патріарха Антіохійського і всього Сходу. Розділення двох Сирійських Церков у 1724 році мало й етнічний відтінок: в Антіохійській Церкві залишилися переважно сирійські греки, а в Мелкітській Католицькій Церкві залишились араби-християни.

Константинопольський Патріархат відразу ж почав активну боротьбу проти Мелкітської Католицької Церкви. Ця боротьба змусила Патріарха Кирила перенести свою резиденцію зі Сирії до Лівану. В наступні десятиліття араби-мелкіти мігрували по всьому Близькому Сході, що значно розширило географію Мелкітської Церкви. Зважаючи на поширення Мелкітської Церкви, в 1838 році Папа змінив титул її глави: тепер глава цієї Церкви почав іменуватися Патріархом Антіохії і всього Сходу, Олександрії і Єрусалиму. В 1837 році уряд Османської імперії визнав Мелкітську Католицьку Церкву за окрему релігійну організацію, а її члени були виключені з грецького міллету. Так, Церква отримала свободу в Османській імперії. В 1848 році Мелкітський Патріарх отримав від турецького уряду дозвіл на повернення до Дамаску. В той час Мелкітська Католицька Церква стала осередком освіти і християнської культури на Близькому Сході. В умовах важкого інтелектуального занепаду Церков візантійської традиції Мелкітська Церква стала середовищем відродження духовного багатства східного богослов'я і благочестя. У 1860-х роках у Сирії відбулись погроми християн, під час яких загинули багато членів Мелкітської Католицької Церкви, а водночас ці погроми спричинили їх міграцію до Західної Європи і Америки. Так, Мелкітська Католицька Церква опинилась перед необхідністю створення парафій по всьому світі.

Сьогодні Мелкітська Католицька Церква має складну адміністративну структуру. В Сирії діють шість мелкітських католицьких єпархій, в Лівані – сім єпархій. Також діє єпархія в Єгипті, Судані і Південному Судані, єпархія в Ізраїлі, Палестині і Йорданії, екзархат в Іраку, екзархат у Кувейті, єпархія в Туреччині, єпархія в Австралії і Новій Зеландії, по одній єпархії у США, Канаді, Мексиці, Бразилії, екзархат в Аргентині і екзархат у Венесуелі, апостольська візитатура в Західній Європі. Церква налічує 1.568.239 віруючих.

• СИРІЙСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Третьою Католицькою Церквою західно-сирійської традиції є Сирійська Католицька Церква. На відміну від Маронітської Католицької Церкви та Мелкітської Католицької Церкви, які історично споріднені з Антіохійською Церквою, Сирійська Католицька Церква історично споріднена зі Сиро-Яковитською Церквою. Під час розколу VI століття Сиро-Яковитська Церква прийняла монофізитську христологію, а Антіохійська – халкедонську христологію. Розрив відносин між цими Церквами триває й до сьогодні. Проте як одна, так і інша Церква впродовж історії здійснювала непоодинокі спроби актуалізувати єдність із Католицькою Церквою. Під час хрестових походів контакти між Сиро-Яковитською та Римо-Католицькою Церквами стали активними, однак до відновлення єдності не призвели. В середині XV століття представники Сиро-Яковитської Церкви взяли участь у Флорентійському Соборі, на якому підтримали унію. Однак практичного втілення ця унія не мала. Ситуація кардинально змінилася в XVII столітті, коли на Близький Схід прибули численні місіонери з католицьких чернечих орденів єзуїтів і капуцинів. Їхня діяльність дала можливість сиро-яковитам ближче познайомитися з Римо-Католицькою Церквою. Як і в Антіохійській Церкві, в Сиро-Яковитській Церкві діяли дві групи духовенства: прихильники унії з Римом і її противники. Ці дві партії вели активну дискусію щодо майбутнього Сиро-Яковитської Церкви. В середині XVII століття дискусія зайшла у глухий кут.

У 1662 році, коли Сиро-Яковитська Церква обирала нового Патріарха, дві партії не змогли погодити єдиного кандидата. Про-католицька партія Патріархом обрала Ігнатія Андрія Акгіджана, а анти-католицька партія – Ігнатія Абдулу Масіґа. Так,

від 1662 року Сиро-Яковитська Церква і Сирійська Католицька Церква діють як дві відмінні релігійні організації. Сирійську Католицьку Церкву підтримали численні сиро-яковити, які відмовилися від монофізитської христології. В 1677 році сирійським католицьким Патріархом став Ігнатій Петро VI. Сирійська Католицька Церква веде титулатуру своїх Патріархів від давньої антиохійської катедрі, а тому, як і сиро-яковити, всі сирійські католицькі Патріархи іменуються Ігнатієм, у пам'ять про Святого Ігнатія Богоносця, додаючи до цього імені ще одне. В 1702 році Патріарх Ігнатій Петро VI помер. З його смертю почались утиски сиро-католиків зі сторони турецької влади. Турки помітили, що Сирійська Католицька Церква активно розвивається, і щоразу більше сиро-яковитів приймають католицизм. Турки боялися поширення католицизму у своїй імперії. Хоч і до сиро-яковитів турки-мусульмани ставилися не найкраще, однак сиро-католики були для них політично небезпечними. В 1702 році турецький уряд заборонив вибори нового сиро-католицького Патріарха, і позбавив цю Церкву права на існування. Сиро-католики були змушені перейти у підпілля або мігрувати на ті території в Османській імперії, де була більша релігійна свобода, зокрема до Лівану, де мароніти активно захищали свої права. Так, лінія сиро-католицьких Патріархів перервалася на 80 років.

В 1783 році до Сирійської Католицької Церкви перейшов єпископ Алеппо Сиро-Яковитської Церкви, якого в тому ж році обрали сиро-католицьким Патріархом під іменем Ігнатія Михайла III Джарвіха. Так був відновлений патріарший устрій у цій Церкві. Опісля він більше ніколи не переривався. Щоби уникнути переслідувань, Патріарх мігрував до Лівану. Уряд Османської імперії легалізував Сирійську Католицьку Церкву аж у 1829 році, і Патріарх переніс свою резиденцію до міста Мардін (Туреччина). Після легалізації Церква продовжувала зростати. Погроми християн в Османській імперії у середині XIX століття зупинили її розвиток. На початку XX століття патріарша резиденція була перенесена до Бейруту. Глава Церкви носить титул Патріарха Антіохії і Арамеїв. Церква складається з однієї єпархії в Лівані (Бейрут), яку очолює Патріарх, чотирьох єпархій у Сирії (Дамаск, Хомс, Алеппо, Гассакє-Нібісі), двох єпархій в Іраку (Багдад і Мосул), однієї єпархії в Єгипті (Каїр), екзархатів у Іраку, Єрусалимі, Туреччині, Судані, єпархії у США, екзархату в Канаді та екзарха-

ту у Венесуеллі. На загал, Сирійська Католицька Церква налічує 195.765 віруючих.

Отже, титул *Патріарха Антіохії* сьогодні носять глави п'яти Церков світу, і жоден із них не має резиденції в самій Антіохії, яка сьогодні є турецьким містом і зветься Антакія. Всі ці Церкви мають рівне право претендувати на спадкоємство древньої апостольської антіохійської катедрі. Церквами, глави яких іменуються Антіохійськими Патріархами, є Сиро-Яковитська Церква (разом із Сиро-Маланкарською Церквою Індії налічує понад 2.000.000 віруючих), Маронітська Католицька Церква (3.498.707 віруючих), Антіохійська Церква (750.000 віруючих), Мелкітська Католицька Церква (1.568.239 віруючих), Сирійська Католицька Церква (195.765 віруючих). Оскільки три з цих п'яти Церков є Католицькими, то частка східних католиків у західно-сирійській християнській традиції найбільша, а частка православних – найменша.

• СИРО-МАЛАНКАРСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Окрім трьох Католицьких Церков, які утворені сирійцями, до Східних Католицьких Церков належить Сиро-Маланкарська Католицька Церква в Індії, яка використовує західно-сирійський обряд. Вона є однією з наймолодших Східних Католицьких Церков. Християнство в Індії бере свій початок ще з проповіді апостола Томи. Оскільки географічно найближчою для індійських християн була Ассирійська Церква Сходу, то індійські християни влилися в неї, утворюючи Індійську Церкву Сходу. Поширення ісламу створило перешкоди для спілкування між Ассирійською Церквою Сходу та Індійською Церквою Сходу. У XVI столітті до Індії прибули португальські колонізатори, які були католиками. Знайомство індійських християн з Католицькою Церквою спричинило об'єднання християн Індії. До Католицької Церкви переходили громади Індійської Церкви Сходу. Цей процес був поступовим, а тому не має чіткої дати. Оскільки від Індійської Церкви Сходу відійшли майже всі громади, вона залишилась невеликою релігійною організацією. Громади, які відійшли від Індійської Церкви Сходу та перейшли до Католицької Церкви, утворили Сиро-Малабарську Католицьку Церкву, яка й сьогодні є найбільшою християнською Церквою Індії. У XVII столітті серед індійців сформувались національно-визвольні прагнення. Вони швидко

перенеслися і на Сиро-Малабарську Католицьку Церкву. До цього додалась проблема поганого управління цією Церквою в межах Католицької Церкви.

В результаті, частина священиків вийшли зі Сиро-Малабарської Католицької Церкви, утворивши власну організацію, яку прийнято називати Сиро-Маланкарською Церквою. Оскільки їхній вихід не підтримав жоден єпископ, то священики самостійно висвятили єпископа. Висвячення єпископа священиками є незаконним за канонами всіх Церков. Тому ці свячення закрили сиро-маланкарцям спілкування з будь-якою Церквою Християнського Світу. Щоби відродити свою законність, сиро-маланкарці ввійшли у Сиро-Яковитську Церкву, від якої сиро-маланкарська єрархія заново отримала свячення. Умовою включення сиро-маланкарців у Сиро-Яковитську Церкву було прийняття сиро-маланкарцями західно-сирійського обряду, хоч досі вони, як і сиро-малабарці, використовували східно-сирійський обряд, а також прийняття сиро-яковитської христології. Так, Сиро-Малабарська Церква стала автономною частиною Сиро-Яковитської Церкви. З плином часу серед сиро-маланкарців почало з'являтися щоразу більше прихильників унії з Римо-Католицькою Церквою. На цьому ґрунті виникли конфлікти між Сиро-Яковитським Патріархом і маланкарським митрополитом Мар Базіліосом II, в результаті яких митрополит у 1926 році заявив про своє прагнення укласти унію. В 1929 році Мар Базіліос II помер, але його справу продовжили його однодумці. В 1930 році архієпископ Мар Іваніос Пануккер і єпископ Мар Теофілос уклали унію з Римом, утворивши Сиро-Маланкарську Католицьку Церкву. Згодом до унії приєдналися й інші сиро-маланкарські єпископи. У 2005 році Папа Іван-Павло II надав главі Сиро-Маланкарської Католицької Церкви титул Верховного Архієпископа. Сьогодні Сиро-Маланкарська Католицька Церква налічує 458.015 віруючих, і складається з двох митрополій, в кожній із яких по чотири єпархії, а також окремої єпархії у США і Канаді. Переважна більшість віруючих Церкви мешкають у штаті Керала в Індії.

6.3. КАТОЛИЦЬКІ ЦЕРКВИ В АФРИЦІ І ВІРМЕНІЇ

Три Східні Католицькі Церкви є спорідненими з олександрійською традицією. Вони розташовані в Північно-Східній Африці, а в літургійному житті використовують олександрійський обряд.

• КОПТСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Однією з них є Коптська Католицька Церква. Перша спроба унії Коптської Церкви з Римом відбулась у рамках Флорентійського Собору. Коптська Церква підписала Флорентійську унію у 1442 році, однак цей акт не отримав подальшого розвитку, і унія залишилась тільки на папері. Реальна унія була укладена в 1741 році. В тому році коптський єпископ в Єрусалимі Атаназій та дві тисячі його віруючих звернулися до Папи Бенедикта XIV з проханням прийняти їх у лоно Католицької Церкви. В Католицькій Церкві Атаназій і його наступники отримали титул апостольського вікарія. Так виникла Коптська Католицька Церква. Через заборону діяльності Коптської Католицької Церкви зі сторони мусульманської влади, Церква розвивалась повільно. Проте Апостольська Столиця не ліквідовувала структуру Коптської Католицької Церкви, а постійно підтримувала її. У 1824 році Папа Лев XII посилив підтримку коптам-католикам і проголосив Коптський Католицький Патріархат. Першим Патріархом став Максим Гівайд. В 1829 році Коптський Католицький Патріархат був визнаний урядом Османської імперії і отримав право будівництва храмів. Однак, у 1831 році, коли помер Патріарх Максим, Патріархат припинив своє існування. Поширення коптів-католиків у Єгипті дозволило повернутися до цієї ідеї в кінці XIX століття. В 1895 році Папа Лев XIII відновив Коптський Католицький Патріархат, а архієпископ Кирил Макайр став апостольським адміністратором Церкви. В 1898 році Кирил Макайр став першим Патріархом коптів-католиків. В 1908 році Кирил Макайр помер, і в силу політичних обставин обрати нового Патріарха стало неможливим. В 1908-1927 роках апостольським адміністратором Церкви був Максимос Седфауї, а в 1927-1947 роках апостольським адміністратором був Маркос Хузам. Аж у 1947 році Маркос Хузам став Патріархом. Надалі вибори Копт-

ських Католицьких Патріархів відбувались безперервно. Сьогодні Коптська Католицька Церква налічує 187.320 віруючих. Її глава носить титул Патріарха Олександрії; його резиденція знаходиться в Каїрі. Церква має сім епархій у Єгипті.

• ЕТІОПСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Друга Східна Католицька Церква у Північно-Східній Африці утворилась в Етіопії – Етіопська Католицька Церква. Церква в Етіопії до 1959 року була частиною Коптської Церкви. У XVI столітті Етіопія опинилася у сфері інтересів Португалії, і цей факт став рятівним для Етіопії. Португальці, засновуючи свої колонії в Індії, потребували перевалочного пункту на шляху між Португалією та Індією. Для цієї ролі португальці обрали Етіопію. За допомогою португальської армії етіопи вибороли незалежність від арабів. Одночасно з португальськими колонізаторами до Етіопії прибули католицькі місіонери, діяльність яких зблизила етіопів із Католицькою Церквою. В 1606-1632 роках етіопським імператором був Суснийос. Імператор прагнув вивільнити свою країну від коптів, які мали повну владу над Етіопською Церквою. Копти створили міф, начебто Перший Нікейський Собор ухвалив 42 правило, відповідно до якого в Етіопії може бути тільки один єпископ, і ним повинен бути копт. Насправді, Собор такого рішення не ухвалював. Однак, 42-ий псевдоканон дозволив коптам повністю панувати над Етіопською Церквою. Імператор прагнув звільнити Етіопську Церкву з-під влади коптів, і це він міг зробити тільки за допомогою Католицької Церкви. У 1622 році імператор уклав унію з Апостольською Столицею, а Папа Григорій XV призначив першого Патріарха для Етіопії. Ним став португалець Альфонсо Мендеша. Патріарх намагався організувати структуру Церкви та її обряд за латинськими взірцями, не надто зважаючи на етіопські культурні особливості, чим викликав несприйняття народу. Окрім того, копти вели активну пропаганду проти імператора і Патріарха. В 1632 році імператор зрікся трону, а його наступник відмовився від унії.

У 1839 році до Етіопії прибули нові католицькі місіонери, які почали відновлювати католицькі парафії з місцевим літургійним обрядом. В 1849 році був створений апостольський вікаріат в Етіопії. Першим вікарієм став Святий Юстин де Якобіс. Оскільки в постаті Юстина де Якобіса етіопські католики отри-

мали першого єпископа, то 1849 рік можна вважати роком заснування Етіопської Католицької Церкви. Державне визнання Церква отримала у 1889 році. З поширенням італійського контролю над Еритреєю, туди прибули католицькі місіонери з Етіопії. Юрисдикція Етіопської Католицької Церкви поширилась і на Еритрею, і залишалась такою до 2015 року, тобто до виокремлення Еритрейської Католицької Церкви. В 1961 році була реформована структура Етіопської Католицької Церкви. Сьогодні Етіопська Католицька Церква налічує 70.832 віруючих. Церква має статус митрополії з центром в Аддис-Абебі, яка поділяється на чотири єпархії. Церква зберегла всі літургійні традиції, які присутні в Етіопській Церкві.

• ЕРИТРЕЙСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

В 1993 році Еритрея домоглася незалежності від Етіопії. У цьому році в Еритреї діяла одна єпархія Етіопської Католицької Церкви з центром у Асмері (сучасна столиця Еритреї). Ця єпархія входила в митрополію Аддис-Абеби. Незалежність країни призвела до реформи Церкви. Відразу ж після проголошення незалежності були створені ще дві єпархії з центрами в містах Керена і Баренту. У 2012 році виникла четверта єпархія з центром у місті Сегенейті. Врешті, у 2015 році Папа Франциск оголосив про створення *Еритрейської Католицької Церкви*, до складу якої ввійшли всі католицькі єпархії коптського обряду на території Еритреї. Глава Церкви отримав титул митрополита. До Еритрейської Католицької Церкви належать 167.722 віруючих, що становить близько 5% населення країни.

• ВІРМЕНСЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Історія Вірменської Католицької Церкви сягає XII століття. У 1080-1375 році існувало Килікійське вірменське королівство, яке об'єднало частину тогочасного вірменського народу та підтримувало тісні зв'язки зі Західною Європою з ціллю захиститися від мусульманської анексії. В 1187 році килікійським князем став Левон II, який підтримав хрестоносців та провів масштабні адміністративні реформи у своїй країні. Оскільки Ечміадзинський Католикос перебував на території, окупованій мусульманами, він не міг здійснювати управління Церквою в Килікії. З цієї причини виник Килікійський Католикосат. Тісні зв'язки із

Західною Європою дозволили вірменам ближче познайомитись із Католицькою Церквою та навести добрі відносини із Заходом. Врешті, в кінці XII століття Килікійський Католикосат відновив єдність із Католицькою Церквою, а Левон II був коронований представниками Папи Римського на короля Килікії. Левон II намагався поширити унію також серед вірмен поза Килікією, однак мусульмани не допустили до того, щоби унію підтримав Ечміадзинський Католикос. В 1375 році Килікійське королівство припинило своє існування. Нові політичні обставини знищили унію, але залишилися численні її прихильники. Друга спроба відновити єдність відбулась на Флорентійському Соборі 1439 року. Однак, ця унія не змогла утвердитись у складних політичних умовах. Втім, у Вірменській Церкві завжди було багато прихильників унії.

Утворення Вірменської Католицької Церкви, яка існує й до сьогодні, відбулось у 1630 році у Львові. В 1364 році була створена Львівська вірменська єпархія. Львівські вірменські єпископи, на відміну від єпископів у Вірменії, могли підтримувати тісні контакти з римо-католицьким та греко-католицьким духовенством в Україні і Польщі. Врешті, у 1630 році львівський вірменський єпископ Миколай Торосович склав католицьке визнання віри і відновив єдність із Католицькою Церквою. В 1635 році Папа Урбан VIII надав Торосовичу титул архієпископа. Так була відновлена Вірменська Католицька Церква. Центром єпархії залишився вірменський собор у Львові. Вірменська католицька єпархія існувала до 1954 року. Радянський уряд проводив винищення ВКЦ так само жорстоко, як і знищення УГКЦ. В 1938 році помер львівський вірменський католицький архієпископ Йосиф Теофіл Теодорович, і його катедру зайняв Діонізій Каєтанович. В 1943 році Каєтанович був арештований гестапо за переховування євреїв, а в 1945 році його арештували радянські спецслужби. В 1954 році він був страчений. Так припинилось легальне існування Львівської вірменської католицької єпархії. Частина вірмен-католиків перейшли до Вірменської Апостольської Церкви, а частина перейшла у підпілля.

Заснування Львівської вірменської католицької єпархії у 1630 році підсилило унійні прагнення серед вірмен усього світу. Приклад львівських вірмен надихнув вірмен в інших країнах. До Католицької Церкви переходили як окремі парафії, так

і цілі єпархії. Цей процес був хаотичним і важко піддається систематизації. У XVIII столітті в усіх країнах перебування вірменської діаспори існували великі католицькі общини, які потребували створення чіткої управлінської структури. З ціллю організації структури Вірменської Католицької Церкви Папа Бенедикт XIV в 1742 році створив Патріархат Вірменської Католицької Церкви. Резиденція Патріарха розміщувалась у Бейруті (Ліван). Першим Патріархом став Аврам Бедрос I Ардзів'ян. Патріарху були підпорядковані всі вірменські католицькі єпархії світу. Наступною проблемою для ВКЦ став їхній статус в Османській імперії. Турки надавали всім національним меншинам на своїй території відносно автономний статус, об'єднуючи їх у мілleti, на чолі яких переважно стояли духовно-національні лідери. Всі вірмени імперії були об'єднані у вірменський міллет, етнархом якого був Константинопольський Патріарх Вірменської Апостольської Церкви. Так, вірмени-католики опинилися під політичною владою єрарха ВАЦ. Константинопольський вірменський Патріарх використовував свою владу для утисків і, навіть, переслідувань вірмен-католиків. За пригнічених вірмен-католиків заступилися європейські дипломати. За підтримки французького уряду турки у 1829 році вийняли вірмен-католиків з вірменського міллету і створили для них окремий міллет. Главою міллету вірмен-католиків у 1846 році став Константинопольський архієпископ Вірменської Католицької Церкви. Тепер перед Апостольською Столицею постало нове адміністративне питання: церковний лідер вірмен-католиків, тобто Вірменський Католицький Патріарх, перебував у Бейруті, а політичний лідер вірмен-католиків, тобто Константинопольський архієпископ ВКЦ, перебував у Стамбулі. Так, у Церкві виникала небезпека формування двовладдя. Для вирішення цієї проблеми Папа Пій IX у 1867 році переніс резиденцію Патріарха з Бейруту до Стамбулу. Відповідно, етнархом міллету вірмен-католиків став Патріарх. Під час Першої світової війни турки влаштували масовий геноцид вірмен, під час якого загинули сім єпископів, 130 священників і понад 100.000 віруючих Вірменської Католицької Церкви. Перебування Патріарха у Стамбулі втратило сенс. У 1928 році Апостольська Столиця повернула резиденцію Патріарха до Бейруту, а в Стамбулі залишився вірменський католицький архієпископ.

Після окупації Російською імперією Центральної України частина вірмен-католиків опинилися відірваними від Львівської архієпархії. В 1807 році була створена Могилево-Подільська вірменська католицька єпархія, яка однак проіснувала тільки до 1828 року. Вірменські католицькі парафії в Російській імперії, поза межами України, були підпорядковані римо-католицьким єпископам, оскільки не могли підтримувати зв'язки зі своїм Патріархом. В Російській імперії вірменам-католикам жилося гірше, аніж у мусульманському світі; вони перебували під постійними утисками. Після розпаду СРСР та отримання незалежності Вірменії, Вірменська Католицька Церква почала своє відродження. Відновились парафії ВКЦ і в Україні. Незважаючи на те, що Львівський вірменський собор від 1630 року до його закриття у 1945 році належав вірменам-католикам, у 2000 році уряд віддав його не Вірменській Католицькій Церкві, а Вірменській Апостольській Церкві. Сьогодні Вірменська Католицька Церква налічує 757.726 віруючих. Офіційний титул глави Церкви – Католикос-Патріарх Килікії. Його резиденція знаходиться в Бейруті. Найбільше вірмен-католиків мешкають у Північній Вірменії, Сирії, Лівані. Також Церква має свої єпархії в Нью-Йорку, Парижі, Буенос-Айресі тощо.

6.4. СХІДНІ КАТОЛИЦЬКІ ЦЕРКВИ НА БАЛКАНАХ

Історія Італо-Албанської Католицької Церкви є особливою, оскільки ця Церква виникла не внаслідок унії. На Півдні Апеннінського півострова та на Сицилії ще з античних часів знаходилися грецькі колонії. З поширенням християнства серед греків Південної Італії почав домінувати візантійський обряд, який споріднював італійських греків із візантійськими. Оскільки грецькі християни в Італії знаходились в межах Західної Римської імперії, їхні єпархії підпорядковувались Папі Римському. В короткі періоди завоювання Візантією Південної Італії італійські єпархії візантійського обряду були підпорядковані Константинопольському Патріархату. Однак, як тільки нормани завоювали Італію, ці єпархії повернулись у підпорядкування Папі. В 1054 році відбувся розрив відносин між Римом і Константинополем. Грецькі християни в Італії не підтримали цього розколу, і зберегли свій

зв'язок із Римом. Тому ця Церква завжди залишалася в лоні Католицької Церкви, зберігаючи візантійський обряд. У XV столітті в Албанії відбулось повстання проти панування Османської імперії під проводом Георга Кастріоті Скандербега. Після розгрому повстання багато албанців перебралися в Південну Італію, утворюючи численні албанські поселення. Оскільки албанці використовували візантійський літургійний обряд, у новій батьківщині вони примкнули до Католицької Церкви візантійського обряду. На той час багато греків у Південній Італії асимілювались в італійському суспільстві, і громад візантійського обряду залишалось мало. Албанські переселенці збільшили чисельність віруючих цих общин, але й принесли в них свій, албанський дух. Саме тому цю Церкву почали називати Італо-Албанською.

З плином часу італійські греки і албанці візантійського обряду асимілювались серед італійців і римо-католиків. Італо-албанські парафії опинилися у структурі римо-католицьких єпархій. Керівництво Католицької Церкви прикладало зусилля для збереження власної ідентичності італо-албанців. У 1595 році Папа Климент VIII призначив окремого єпископа для італо-албанців. Папа Климент XII у середині XVIII століття відкрив семінарії для італо-албанців в Калабрії і Сицилії. У XX столітті структура Італо-Албанської Католицької Церкви була реформована. В 1919 році була створена єпархія в Лунгро, до якої ввійшли всі італо-албанські парафії в Південній Італії, а в 1937 році була створена італо-албанська єпархія в Сицилії. В 1960 році Папа Іван XXIII змінив статус Абатства Святої Марії у Гроттаферраті. Цей монастир був заснований Святим Нілом Россанським, який був монахо-аскетом і походив з грецького середовища Південної Італії. Цей монастир упродовж століть зберіг візантійський обряд і є центром духовності Італо-Албанської Церкви. Папа Іван XXIII вийняв цей монастир із-під підпорядкування місцевого єпископа та підпорядкував безпосередньо собі. Так монастир отримав вищий статус і був захищений від латинізації. Сьогодні Італо-Албанська Католицька Церква складається з єпархії Лунгро в Південній Італії, до якої належать 33.000 віруючих; єпархії в Сицилії, до якої належать 28.500 віруючих, і Абатства у Гроттаферраті. До Другого Ватиканського Собору богослужіння італо-албанців відбувались тільки грецькою мовою, але сьогодні італо-албанці все частіше моляться італійською та албанською мовами.

• ГРЕЦЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Ще однією Католицькою Церквою, яка належить до візантійської традиції та використовує у богослужіннях грецьку мову є Грецька Католицька Церква. Після великої схизми 1054 року в Греції виникали спроби відновити єдність із Католицькою Церквою. Найбільшими з них були Ліонська унія 1274 року та Флорентійська унія 1439 року. Турецьке панування над Грецією не дозволило укріпитися церковній єдності, натомість поглибило розкол. В той час, коли Греція була частиною Османської імперії, серед грецьких християн з'являлись ті, хто приймав католицизм. Однак, вони приймали його в латинському обряді. В 1830 році Греція звільнилась із-під влади Османської імперії. В 1826 році у Стамбулі розпочав свою місіонерську діяльність католицький священник грек Іван Маранґос, який заснував католицьку общину, яка зберігала візантійський обряд. У 1878 році Маранґос переїхав до Атен, де заснував нову общину. В 1885 році він помер, заклавши своїм життям і діяльністю основи майбутньої Грецької Католицької Церкви. У 1895 році до Стамбулу прибули нові католицькі місіонери, які продовжили справу, почату Маранґосом, заснували семінарію та дві парафії. Церква зростала, і в 1907 році Папа Пій Х заснував у Стамбулі апостольський вікаріат для грецьких католиків візантійського обряду. Вікарієм став Ісая Пападопулос. В 1911 році Папа Пій Х реорганізував вікаріат у єпархію, першим єпископом якої став Ісая Пападопулос. Наступний єпископ Георгос Калавассі у 1922 році переніс свій осідок до Атен. У 1923 році єпархія була реорганізована в апостольський екзархат, а в 1932 році цей екзархат був розділений на два: один із центром в Атенах, а інший із центром у Стамбулі. У 1923 році розпочався греко-турецький обмін населенням, унаслідок якого понад два мільйона греків були насильно переселені з Туреччини до Греції. Внаслідок цієї події кількість греків на території Туреччини різко зменшилась, і екзархат у Туреччині зник. Екзархат у Греції продовжив своє існування. Грецька Католицька Церква має тільки одного єпископа. У 2016 році її очолив єпископ Мануель Ніл. Сьогодні Церква налічує тільки 6.016 віруючих у Греції і в діаспорі.

- АЛБАНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Третьою Церквою, яка належить до візантійської традиції, є Албанська Греко-Католицька Церква. Албанія завжди була територією поширення як візантійського, так і латинського обрядів. В 1628 році в Албанії виникла перша парафія католиків візантійського обряду. В той час Албанія вже була окупована Османською імперією. В 1765 році турецька влада знищила греко-католицькі общини на території Албанії. Відродились албанські греко-католики у 1900 році. В тому році албанський православний священник Георг Германос перейшов до Католицької Церкви, зберігши візантійський обряд. Він і заснував першу греко-католицьку общину. В 1939 році в Албанії була створена апостольська адміністрація, яка в кінці Другої світової війни налічувала 400 віруючих. У 1946 році в Албанії до влади прийшов комуністичний режим Енвера Ходжі, який у 1967 році оголосив курс на повне винищення релігії у країні. Греко-католицька община знову припинила своє існування. В 1992 році албанці скинули комуністичний режим, і греко-католицькі спільноти змогли відродитися. Сьогодні, Албанська Греко-Католицька Церква налічує майже чотири тисячі віруючих і вісім парафій. Від 1996 року цю Церкву очолює єпископ Ніл Кабаші.

- БОЛГАРСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Болгарська Греко-Католицька Церква є ще однією Католицькою Церквою візантійського обряду. Болгарія знаходиться на межі колишнього кордону між Західною і Східною Римською імперією. Болгарська Церква стала предметом постійних претензій Константинопольського Патріархату. Як тільки Візантія завойовувала Болгарію, її Церква вводилася у підпорядкування Константинопольського Патріархату, і як тільки вона звільнялась з-під влади Візантії, Болгарська Церква поверталась у союз із Римом. Завоювання Болгарії Османською імперією повністю перервали відносини Болгарської і Римської Церков. Користуючись підтримкою турецької влади, греки повністю підпорядкували Болгарську Церкву Константинопольському Патріархату. В середині XIX століття в Болгарії розпочались національно-визвольні змагання, які відобразились і в церковному житті. Болгарська Церква почала власну боротьбу за свою незалежність.

При цьому уявлення болгарського духовенства про новий статус Церкви розділялись. Одна група відстоювала автокефалію у канонічному зв'язку з Церквами візантійської традиції, а інша – унію з Католицькою Церквою. Очільником прихильників унії був архимандрит Йосиф Сокольський, який звернувся до Папи Римського з проханням про прийняття його та його прихильників у лоно Католицької Церкви зі збереженням візантійського обряду.

8 квітня 1861 року Папа Пій IX висвятив Йосифа Сокольського на єпископа та надав йому титул архієпископа. Ці свячення були фактично датою заснування Болгарської Греко-Католицької Церкви. Церква була визнана турецьким урядом, і активно розвивалась. Відразу ж після заснування Болгарської Греко-Католицької Церкви вона стала предметом атак як Константинопольської Церкви, так і російського уряду, який застосовував найбрутальніші методи для її знищення. Для Російської імперії Болгарська Греко-Католицька Церква була особливо небезпечною, бо її розвиток був перешкодою впливів Росії на Балканах. Завдання знищення Церкви було покладене на посла Російської імперії в Османській імперії князя Олексія Лобанова-Ростовського. Посол розробив план викрадення архієпископа Сокольського. Вже у червні 1861 року бандити, найняті князем Лобановим-Ростовським, викрали архієпископа та посадили його на російський пароплав, яким він був переправлений до Одеси. Звідти архієпископа під арештом переправили до Києва, де ув'язнили у Києво-Печерській Лаврі. Архієпископ Сокольський багаторазово подавав прохання до російського імператора про повернення в Болгарію, проте завжди отримував відмови. В 1863 році, однак, архієпископ отримав дозвіл відвідати Холм, в якому Українська Греко-Католицька Церква стала жертвою російської репресії. Там архієпископ висвятив 72 греко-католицькі священики. Архієпископ Йосиф Сокольський помер у Києві в 1879 році.

Незважаючи на активну протидію Російської імперії та тиск з її сторони на турецький уряд, Болгарська Греко-Католицька Церква продовжувала діяти. В той час болгарі і македонці були розсіяні по всьому Балканському півострові. В 1883 році Апостольська Столиця провела реформу Болгарсько-Македонської

Греко-Католицької Церкви. В тому році Церква отримала статус апостольської адміністрації з центром у Стамбулі. Адміністрація складалася з двох вікаріатів: болгарський з центром у Салоніках та македонський з центром в Адріанополі. Під час Першої світової війни болгар опинилися у несприятливих умовах в Туреччині та Греції. Багато болгар перебралися до Болгарського царства. З цієї причини структури Болгарської Греко-Католицької Церкви в Туреччині і Греції втратили свій сенс. У 1926 році вони були реконструйовані. Церква отримала статус апостольського екзархату. Під час комуністичного режиму в Болгарії, Церква зазнала важких утисків, через які кількість її віруючих зменшилась, але Церква не зникла. Наслідки переслідувань вона відчуває й до сьогодні. Сучасна Болгарська Греко-Католицька Церква очолюється апостольським екзархом, і налічує 10.000 віруючих, організованих у 21 парафію. Її центр знаходиться у Софії.

• МАКЕДОНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Македонська Греко-Католицька Церква сформувалась в лоні Болгарської Греко-Католицької Церкви. Рання історія цих двох Церков спільна. Коли в 1861 році Йосиф Сокольський став архієпископом, він очолив греко-католицькі парафії болгар і македонців. Створена у 1883 році апостольська адміністрація складалася з двох вікаріатів: болгарського і македонського. У 1924 році адміністрація була реформована в апостольський екзархат. Включення Македонії у склад Югославії стала вагомою перешкодою для спілкування болгарських і македонських греко-католиків. Тому македонські греко-католицькі парафії були включені у Крижевську єпархію (Хорватська Греко-Католицька Церква). У 2001 році Македонська Греко-Католицька Церква була відновлена і наділена статусом апостольського екзархату. Відразу ж першим апостольським екзархом був призначений римо-католицький єпископ у Скоп'є Йоакім Гербут. У 2005 році римо-католицьким єпископом Скоп'є і греко-католицьким екзархом Македонії став Кіро Стоянов. Сьогодні Македонська Греко-Католицька Церква налічує 11.374 віруючих, організованих у сім парафій.

• РУМУНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

У 1700 році виникла Румунська Греко-Католицька Церква. Формування цієї Церкви мало політично-історичні передумови. В 1687 році австрійський імператор Леопольд I відвоював від Османської імперії північно-західні райони Румунії. Якщо в межах Османської імперії Румунська Церква перебувала у повному підпорядкуванні Константинополю, то після завоювання Леопольда I частина Румунської Церкви, яка опинилася в межах Австро-Угорської імперії, звільнилась від політичної влади Константинопольського Патріархату. Ситуація Церкви в цих регіонах певний час перебувала у невизначеному становищі. В 1693 році єзуїти розгорнули масштабну місіонерську роботу серед румунів. Близьке знайомство румунів із Католицькою Церквою викликали прагнення до об'єднання. 4 вересня 1700 року румунські християнські спільноти, які опинилися в межах Австрії, уклали унію зі Святим Престолом. В межах Католицької Церкви ці общини були включені в римо-католицьку Архиепархію Естергом-Будапешт, архієпископ якої був водночас Примасом Угорщини. В 1853 році Папа Пій IX, зважаючи на розвиток румунських греко-католицьких общин, реформував їхній статус. Вони були виведені з-під управління Примаса Угорщини та перетворені в окрему структуру. Румунська Греко-Католицька Церква стала митрополією з трьома єпархіями. Для цих єпархій були висвячені на єпископів румунські греко-католики. Перша світова війна змінила мапу Європи. Румунські території, які належали Австрії у 1920 році, повернулися до складу Румунії. У 1940 році Церква складалася з п'яти єпархій, мала 1,5 мільйона віруючих і 1.500 священників.

Після Другої світової війни в Румунії розпочався комуністичний терор. Греко-католики стали жертвою жадливих гонінь. Румунський соціалістичний уряд поставив собі за ціль повністю знищити Румунську Греко-Католицьку Церкву, і обрав для цього той самий сценарій, який використовував радянський уряд для знищення Української Греко-Католицької Церкви. Шляхом переслідувань і залякувань уряд сформував ініціативну групу з шести румунських греко-католицьких священників, які, зламавшись від терору, оголосили про своє прагнення розриву унії з Католицькою Церквою та об'єднання з Румунською Православною Церквою. 1.10.1948 року ініціативна група оголосила про

розрив унії, а 21.10.1948 року група оголосила про приєднання до Румунської ПЦ. Незважаючи на те, що переважна більшість румунських греко-католиків були проти приєднання до Православної Церкви, уряд, розстрілявши єпископів, численних священників, монахів і мирян, таки домігся ліквідації РГКЦ. Втім, Румунська Греко-Католицька Церква не зникла. Вона продовжила своє життя в підпіллі. В 1989 році в Румунії був повалений комуністичний режим, і РГКЦ змогла вийти з підпілля. Шляхом довгих судових процесів Церква зуміла повернути собі храми, які були конфісковані у неї комуністами. Однак, антикатолицька пропаганда зі сторони Румунської Православної Церкви залишилась неймовірно високою. В 1990 році Папа Іван-Павло II відновив єрархію Румунської Греко-Католицької Церкви. У 2005 році Папа Бенедикт XVI надав митрополиту РГКЦ титул Верховного Архієпископа. Сьогодні, Румунська Греко-Католицька Церква налічує понад півмільйона віруючих. Церква складається з п'яти єпархій у Румунії та однієї у США. В Церкві діє 1.258 парафій.

• ХОРВАТСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Хорватська Греко-Католицька Церква є ще однією унійною Церквою, сформованою у складних історично-політичних умовах. Зі середини XV століття почалась міграція східних християн з Османської імперії до католицької Австро-Угорської імперії. Більшість із них зосереджувались у Славонії (частина сучасної Хорватії) та Воеводіні (частина сучасної Сербії). З плином часу ці люди були закинуті і забуті своїми Церквами і залишились без належної духовної опіки. На межі XVI-XVII століть розпочав свою діяльність римо-католицький священник Мартін Дубравіч, який служив богослужіння у східному обряді та духовно опікувався мігрантами. Тим часом духовним центром православних общин у Хорватії став монастир Марка. На початку XVII століття розпочався діалог між настоятелем цього монастиря Симеоном Вратанья і загребським римо-католицьким єпископом Петаром Домітровічем про можливість укладення унії. Цю ідею підтримав австрійський імператор Фердинанд I. Оскільки православні на території Хорватії не мали єпископа, а Константинопольський Патріархат не поспішав вирішувати їхні проблеми, Симеон Вратанья був найвищим духовним авторитетом серед православних общин у Хорватії. В 1707 році Симеон Вратанья підписав

унію, а в 1711 році, за стараннями імператора Фердинанда I, була організована перша греко-католицька структура з центром у монастирі Марка, в якій Симеон Вратанья став єпископом. Оскільки унійні парафії склалися з мігрантів, які не могли ані фінансово, ані структурно підтримати свою єпархію, було ухвалене рішення створити не окрему єпархію для греко-католиків, а вікаріат у складі Загребської єпархії. Симеон Вратанья став вікарним єпископом, а його осідок знаходився у монастирі Марка. Такою була ситуація до 1777 року.

В той час австрійська імператриця Марія-Тереза проводила переселення українців із Галичини на Балкани, населення яких через постійні війни з турками було нечисельним. Українські переселенці були греко-католиками. Внаслідок цих переселень кількість греко-католиків у Хорватії збільшилась, а місцеві греко-католицькі парафії отримали український дух, який зберегли й досі. Зважаючи на збільшення кількості греко-католиків у цьому регіоні, імператриця подала до Папи клопотання про створення окремої єпархії для греко-католиків. Так, у 1777 році була створена Крижевська єпархія, яка була включена у митрополію Естергом-Будапешт. У 1853 році була створена Загребська римо-католицька митрополія, і Крижевська греко-католицька єпархія була виведена з-під підпорядкування митрополії Естергом-Будапешт і включена у Загребську митрополію. В період включення Хорватії в Югославію і панування в Югославії комуністичного режиму Крижевська єпархія не мала можливості вільно існувати і розвиватися, однак вона збереглась. Після розпаду Югославії Крижевська єпархія почала ідентифікувати себе як Хорватська Греко-Католицька Церква. Вона належить до Загребської римо-католицької митрополії, і складається тільки з однієї єпархії. До неї належать 21.121 віруючий у Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговині. Також існують діаспорні парафії Крижевської єпархії у США.

6.5. ЦЕРКВА В УКРАЇНІ XI-XVI СТОЛІТЬ

Від часу свого утворення Українська Церква перебувала у живому контакті як із Римом, так і з Константинополем. Відомо, що Київська митрополія не розірвала свої контакти з Римом у

1054 році, коли Рим і Константинополь припинили літургійне спілкування. Відхід Київської Церкви від Апостольської Столиці відбувався поступово і на те були політичні причини. Константинопольський Патріархат завжди підтримував колоніальну політику Візантійської імперії та намагався підтримати її статус на зовнішньополітичному рівні. З цією ціллю Патріарх за жодних обставин не дозволяв тим єпархіям, які знаходились поза імперією, але перебували під його юрисдикцією, самостійно обирати єпископів, побоюючись, що вищі єрархічні ступені отримають представники місцевого населення. Так, першими митрополитами у Києві були греки, за винятком Іларіона та Кліма Смолятича, поставлення яких було виявом неабиякої політичної волі князя і відбулося без згоди Патріарха. Присилаючи до Києва митрополитів, Патріарх впливав у суспільство Київської Русі візантійську ідеологію. Митрополитам-грекам довелось витратити немало часу і зусиль для того, або втягнути Київську Церкву в розкол. Однак, спроби відновити єдність із Католицькою Церквою українські християни плекали завжди. Перші з них проявилися вже в Галицько-Волинському князівстві, яке вийшло на політичну арену у другій половині XI століття. Судячи з величч галицьких храмів і монастирів епохи князя Ярослава, християнство в Галичині має давнішу історію, ніж у Києві. Вірогідно християнство Галичини бере початок з Кирило-Методієвської традиції. Найстаршим єпископством Галичини є Перемишль. Історики припускають, що Перемиська єпархія заснована на межі IX-X століть. Неподалік існувала дещо молодша Самбірська єпархія з центром у монастирі Спаса поблизу Старого Самбора. У XV столітті Перемиська і Самбірська єпархії з'єдналися і вже єпископ Ілля в 1422 році вперше використав титул єпископа Перемисько-Самбірського. Згодом цей титул переріс у Перемисько-Самбірсько-Сяноцький; це сталося після того, як митрополит Антін Винницький, якийсь час перебував у Сяноці, хоч окремої Сяноцької єпархії ніколи не існувало. Хто був першим Галицьким єпископом, невідомо. Літопис і археологічні знахідки згадують про єпископа Косму у 1157 і 1165 роках. Єпископ Косма висвячений у Києві в 1156 році. Деякі архівні документи згадують про попередника Косми галицького єпископа Олексія. Найвірогідніше, що Олексій був переведеним із перемиської катедри.

• ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Столицю до Галича переніс галицький князь Володимир. Після смерті Володимира галицьким князем став його син Ярослав Володимирович Осьмомисл, який був одруженим з дочкою князя Юрія Довгорукого Ольгою. Ярослав увійшов в історію як видатний політик. Але в сімейному житті він так і не зміг дати раду. Він не любив своєї дружини та їхнього сина настільки, що вона була вимушена тікати до Польщі, а згодом на батьківщину – Суздальщину, де провела залишок життя в монастирі. У Ярослава був ще один син від Настасі з боярської родини Чаровичів – Олег. Найбільшою проблемою Галичини часів Осьмомисла були змови бояр. Під час одного конфлікту бояри спалили Настасю на вогні як чарівницю, та змусили Ярослава змиритися зі сином Ольги Володимиром. Вмираючи, Ярослав розділив свою державу Галичину на дві частини – для Володимира та Олега. Але бояри не змогли змиритись з князюванням Олега і прогнали його з держави. Володарем Галичини став Володимир II Ярославович, який запам'ятався як нікудишній політик. Через це в 1188 році бояри вигнали його з Галича, та запросили на трон волинського князя Романа Мстиславича, внука Ізяслава II Київського. Все ж Роман не зразу утвердився в Галичі. Володимир Ярославович утік із родиною до Угорщини, де просив допомоги короля Бели III. Король відіслав до Галичини військо, але посадив на престолі не Володимира, а свого сина Андрія. Тоді Володимир відправився до Німеччини, де просив допомоги в імператора Фрідріха I Барбароси. Імператор не міг допомогти, бо готувався до хрестового походу. Але він доручив своєму васалові – польському королю Казимиру II Справедливому допомогти Володимирі. З допомогою польського війська Володимир повернувся до Галича, де й князував до своєї смерті.

Аж після смерті Володимира, Роман зміг повернутися до Галича. Так Роман протягом життя правив на трьох княжих престолах: його батько Мстислав Ізяславович, будучи київським князем у 1167-1169 роках, віддав Роману Новгород, коли Мстислав програв війну Андрію Боголюбському, то перебрався князувати до Волині, а з ним переїхав і Роман, де й князував після смерті Мстислава, а з 1199 по 1205 рік Роман князував у Галичині. Збереглися відомості, що Папа Інокентій III пропонував Роману корону. Після смерті Романа в Галичині почався багатолітній

період війн і міжусобиць, званий «великим безладом». Його сини були надто малі, щоб правити: Данило мав лише чотири роки, а Василько – лише два. За Галичину почалась боротьба між Польщею та Угорщиною. Впродовж цього часу князями себе проголосили Ігоровичі (родичі Ярослава Осмомисла), згодом – боярин Володислав Кормольчич. У 1214 році польський король Лешко та угорський король Андрій II з'їхались до Спіші, щоби вирішити проблему Галичини. Вони вирішили, що князем стане п'ятирічний угорський принц Коломан, який одружиться з трирічною польською принцесою; а Романовичі отримають Волинь. Від цієї події збереглися цікаві архівні документи. Андрій II просив Папу Інокентія III коронувати Коломана на короля Галичини. У своєму листі він писав, що «князі й народ Галичини бажають бути у злуці зі Святою Римською Церквою, але за тої умови, щоб вони могли дотримуватися свого обряду». Папа погодився на коронацію та запросив угорських і галицьких єпископів на IV Латеранський Собор 1215 року. Однак у цей час в Галичині почалося повстання проти угорців і єпископи не змогли поїхати. Все ж питання унії на Соборі обговорювалося. Дев'яте правило Латеранського Собору забороняло мати двох єпископів в одному місті. Християни обох обрядів мали підлягати одному єпископу. Єпископ мав бути того обряду, якого в місті більше. Тільки за великої потреби могло бути два єпископи різних обрядів, але тоді один єпископ мав бути вікарієм іншого.

Невдовзі після поставлення Коломана королем Галичини, Лешко з Андрієм розсварились. Цим скористався новгородський князь зі смоленської династії Мстислав Удатний, який захопив Галичину та став князем у 1219 році. Мстислав не мав синів. Данило Романович одружився з його дочкою Анною, щоб після смерті Мстислава перейняти престол. Угорці не могли змиритись зі втратою Галичини. Вони почали війну проти Мстислава і Данила, яка закінчилась тим, що Мстислав видав свою іншу дочку за молодшого угорського принца Андрія та зробив його своїм наслідником. Аж по смерті Мстислава у 1229 році Данило зумів відновити свою владу в Галичині, проте не надовго. Його новим ворогом стали місцеві бояри, через яких Данило мусів залишити Галичину. Вдруге він став галицьким князем у 1233 році, проте війна з чернігівським князем Ростиславом Михайловичем змусила його знову скласти титул. Втретє він повернувся

на престол у 1237 році і князував до 1264 року. В 1240 році Данило завоював Київ та призначив там свого намісника. Утвердившись на Галицькому престолі, Данило все ж не мав спокою. Над Україною нависла велика загроза зі Сходу – монголо-татари. Хан Темучин об'єднав монгольські племена та був у 1206 році обраний Чингісханом – «великим ханом усїєї Монголії». В 1222 році монголи напали на половців. Половецький хан Котян мусів тікати до свого зятя Мстислава Удатного. В тому ж році руські князі зібрались в Києві, щоб вирішити питання оборони Русі. Вони вирішили виступити єдиним фронтом з половцями проти монголів. 31 травня 1223 року відбувся великий бій над Калкою, в якому перемогли монголи. Деякі князі загинули, а інші мусили тікати. Все ж монголи відступили. В 1237 році татари під проводом хана Батия напали на Північну Русь, а в 1239 році – на Південну. Намісник Данила в Києві, тисяцький Дмитро, героїчно обороняв місто, проте татари перемогли і на свято Миколая 1240 року захопили Київ.

• ЛІОНСЬКА УНІЯ 1247 РОКУ

Хан Батий збудував столицю Золотої Орди, Сарай, над Волгою поблизу сучасної Астрахані. Французький король Людовік IX Святий (1226-1270) вислав до монголів місіонера монаха Рубрика, який зустрівся з ханом Мунке. В 1261 році в Сараї була заснована єпархія, єпископом якої став Митрофан (1261-1269), а опісля Теогност (1269-1291). Згодом до Сарайської єпархії була приєднана Переяславська, і третій сарайський єпископ мав титул Сарайсько-Переяславський. В Золотій Орді склався звичай, за яким хани видавали князям і митрополитам ярлики, тобто листи, які забезпечували їхні права. За ярликами ті мусили їхати на поклін до хана. Данило, опинившись під монгольським ярмом, шукав допомоги на Заході. З цією ціллю він помирився з Угорщиною, і в 1256 році одружив свого сина Лева з угорською принцесою Констанцією, дочкою Бели IV. Водночас Данило звертався за допомогою до Папи Інокентія IV (1243-1254). Папа спільно скликав у 1245 році Перший Ліонський Собор. На Собор відправився київський митрополит Петро Акерович, який розповів західному світу про небезпеку монголо-татар. Папа Інокентій IV вислав до Золотої Орди свого легата Джованні да Плано Карпіні, який по дорозі в 1246 році зустрівся з князем Васильком. Участь укра-

їнського митрополита на Ліонському Соборі та делегація Джованні да Плано Карпіні завершилися укладенням унії Київської Церкви з Римом, яка ввійшла в історію під назвою *Ліонської унії 1247 року*. Папа призначив нунцієм при дворі Данила ризького єпископа Альберта. Унійний договір Данила і Інокентія IV мав чотири важливі пункти: українці зберігають свій обряд; князь Данило мав урочисто проголосити унію Української Церкви з Римською; Данило і Галичина приймалися під опіку Апостольської Столиці, що забороняло католицьким країнам вести війну з Галичиною; князь мав право завойовувати всі поганські країни, до яких колись його династія мала відношення.

В 1247 році Папа Інокентій IV видав буллу про організацію хрестового походу проти монголів. Однак заклик Папи не підтримали європейські монархи. В 1247 або в 1248 році Папа запропонував Данилу корону, однак князь відмовився. Ця відмова швидше за все мотивувалась наступним: Данило знаходився під татаро-монгольською окупацією. Прийняти корону від Папи – означало відкрито перейти до антитатарського табору та засвідчити незалежність від татарів. Це стримувало Данила; втім монголи відреагували. 1248 року хан Куремза почав війну проти Галичини і завдав їй багато лиха. Проти зв'язків Данила і Папи виступив новгородсько-володимирський князь Олександр Невський (1252-1263). Все це на якийсь час поклато край відносинам Галичини та Риму. Проте, як тільки ситуація стала спокійнішою, Данило відновив контакти з Римом, і в 1253 році прийняв корону, передану йому Папою через легата Опізо, бенедиктинського абата з Мазано. 14 травня 1253 року Папа вдруге видав буллу, якою закликав до хрестового походу проти татар. Це була мрія Данила. Але європейські володарі, зайняті своїми сутічками не відгукнулись на заклик. До того ж через рік помер Папа Інокентій. Татари, дізнавшись про наміри Данила та про його коронацію, змусили його знищити оборонні мури міст та порвати відносини з Римом. Данило помер 1264 року і похоронений у ним збудованій церкві Успіння Пресвятої Богородиці в Холмі.

• УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ

В 1248 році, після смерті митрополита, Данило сам іменував київським митрополитом українця Кирила, який довгий час був довіреною особою князя Данила в багатьох переговорах. Але

Кирило мало був в Україні, натомість часто їздив до Суздальщини, де й залишився біля князя Олександра Невського; там він і помер у 1281 році. Він був прихильником співпраці з татарами. На його місце з Константинополя прислали грека Максима (1283-1305), який теж більше був на Суздальщині, ніж у Києві, а в 1299 році переніс туди свою резиденцію, незважаючи на те, що його висвятив Патріарх Іван XI Векк, який 1274 року прийняв унію на Ліонському Соборі. Київ на деякий час перестав бути релігійним центром. Галицькі володарі не могли з цим погодитись. Про окрему Галицьку митрополію клопотав перед Константинопольським Патріархом князь Лев Данилович (1264-1301). В 1303 році король Юрій Львович (1301-1315) домігся в Константинополі утворення *Галицької митрополії*, яка була проголошена грамотою Патріарха Атаназія I та імператора Андроніка II Палеолога. Першим галицьким митрополитом став Ніфонт (1303-1305). Новину про створення Галицької митрополії вороже сприйняли північні володарі. Галицький митрополит Ніфонт і київський митрополит з осідком у Володимирі Максим померли в один рік – 1305. Володарі обох князівств вислали до Константинополя кандидатів на митрополитів: з Галичини поїхав ігумен Спаського монастиря Петро Рутенський, а з Володимира – Геронтій. Патріарх Афанасій I вирішив об'єднати дві митрополії. Він висвятив Петра Рутенського (1308-1326) не на галицького митрополита, а на митрополита всієї Русі. Митрополит Петро, об'єднавши всю Руську Церкву, перебрався на Північ. Галичани, натомість, домоглись хіротонії нового митрополита – грека Теодора. Але й він, зумівши об'єднати обидві митрополії, перебрався на Північ. Врешті противники Галицької митрополії домоглись її скасування в 1347 році. Отож, перша Галицька митрополія проіснувала в 1303-1347 роках.

Після смерті Юрія князювали одночасно його сини Андрій і Лев II (1315-1323). Після їхньої одночасної смерті в 1323 році в бою з монголами, династія Романа зникла. На трон вступив син Тройдена, мазовецького князя з Польщі, та Марії, дочки князя Юрія, Болеслав, який у час коронації прийняв східний обряд та ім'я Юрія II. В історії він відомий як Юрій-Болеслав II (1323-1340). Після отруєння Юрія-Болеслава 1340 року, Галичину окупував польський король Казимир III (1333-1370), після чого Україна перейшла під владу Польщі і Литви.

В XIII столітті вершини свого розвитку досягло Литовське князівство, яке збирало розбиті і розділені білоруські та українські землі. Багато українських земель добровільно об'єднувались з Литвою. В 1354 році московський князь Іван II Покірний (1353-1359) вислав до Константинопольського Патріарха Філотей Коккіна кандидата на київську митрополію Олексія, якого Патріарх висвятив. Литовський князь Ольгерд, не погоджуючись із кандидатурою Олексія, вислав до Патріарха свого кандидата Романа. Патріарх і його висвятив на митрополита Київського і всієї Русі. Наявність двох митрополитів із однаковою юрисдикцією породила хаос у митрополії. 1361 року помер митрополит Роман, литовський князь домігся свячень на митрополита литовського для Кипріана (1375-1406) з правом наслідства Київської митрополії після смерті Олексія. Польський король Казимир, який окупував Галичину, не хотів, щоб Церква на його землях підпорядковувалася митрополитові, який був ставлеником московського князя. Він клопотав про відновлення Галицької митрополії перед Константинопольським Патріархом. 1371 року Патріарх Філотей відновив Галицьку митрополію і висвятив на митрополита Антонія (1371-1391). Після смерті митрополита Антонія митрополит Кирпіан об'єднав всі три руські митрополії. Так, друга Галицька митрополія проіснувала у 1371-1391 роках.

14 лютого 1375 року папа Григорій XI (1370-1378) буллою «*Debitum pastoralis*» створив латинську митрополію в Галичі. В 1386 році литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою та прийняв римський обряд і польську корону. Внаслідок цього Україна опинилась у складі Польщі, незважаючи на те, що значна частина литовської і української шляхти не хотіла об'єднання з Польщею. Цим скористався дядько Ягайла Вітольд, який почав збройну боротьбу проти короля. Її результатом стали Віленська (1401 р.) та Гродненська (1413 р.) унії, за якими Вітольд став литовським князем, а Литва залишалась автономною в складі Польщі.

Митрополит Кипріан прагнув укладення унії з Римом. Він переконав короля Ягайла і Константинопольського Патріарха Антона IV в необхідності скликання Собору Київської митрополії для вирішення справи унії. Але його смерть у 1406 році перешкодила його планам. Після смерті митрополита Кипріана московський князь Василій I (1389-1425) просив Патріарха

висвятити на митрополита грека. Патріарх Матей I висвятити митрополита Фотія (1408-1431), який мало цікавився долею Церкви і тільки збирав данину з галицьких єпархій. Це не подобалося князю Вітольду і він домагався іншого митрополита для Литви. Врешті князь зібрав у 1414 році Собор у Новгородку і доручив єпископам обрати кандидата на митрополита. Єпископи обирали ігумена Григорія Цимблака та звернулися до Патріарха Євтимія II з вимогою висвятити митрополита до Успіння Богородиці 1415 року. Патріарх не дав відповіді. 14 жовтня 1415 року єпископи знову зібралися на Собор у Новгородку і самі висвятили Григорія Цимблака на митрополита. Митрополит Григорій продовжив справу унії. Він у 1418 році з делегацією єпископів відправився на Собор у Констанці (1414-1418), скликаний папою Мартином V, для обговорення унії. Однак унію укласти не вдалося. В 1419 році в Києві помер митрополит Григорій. Князь Вітольд помирився з митрополитом Фотієм і митрополія знову об'єдналася, а спроби укласти унію на якийсь час припинилися. Після смерті князя Вітольда Великим князем литовським став Свидригайло (1430-1435), який після смерті митрополита Фотія у 1431 році висунув на митрополита смоленського єпископа Герасима, а Патріарх Йосиф II його кандидатуру затвердив.

• ФЛОРЕНТІЙСЬКА УНІЯ 1439 РОКУ

У 1436 році Константинопольський Патріарх висвятити на Київського митрополита ігумена монастиря Святого Дмитрія в Константинополі Ізидора. В той час відбувалася підготовка до Ферраро-Флорентійського Собору. Ізидор, прагнучи унії, переконав московського князя вислати на Собор делегацію, і сам відправився на Собор. На Соборі також були візантійський імператор Іван VIII і Патріарх Йосиф II, який помер під час роботи Собору 17 червня 1439 року, залишивши заповіт із проханням укласти унію. *Акт унії* був підписаний 5 липня 1439 року і проголошений 6 липня у Соборі Святої Марії дель Фіоре у Флоренції. Ізидор та нікейський архієпископ Віссаріон отримали від Папи Євгена IV титули Кардиналів. Ізидор, повернувшись із Флоренції, об'їздив усю митрополію, зачитуючи унійні акти. В Польщі й Литві унію сприйняли радо, а от у Москві до неї поставились дуже ворожо. Московський князь Василь II арештував Ізидора та наказав спалити його на вогні. Однак Ізидор втік із в'язниці та перебрався

до Константинополя, а після взяття Константинополя турками у 1453 році – до Риму. В 1458 році Кардинал Ізидор зрікся престолу, і Папа прислав нового митрополита – Григорія II Болгарина (1458-1472), якого визнали усі єпископи Литви. Українські єпархії визнавали унію і при цьому вони не відокремлювались від Константинополя, адже ж Константинопольська Церква теж прийняла Флорентійську унію. Навіть після ліквідації унії в Греції у 1472 році, галицькі митрополити визнавали своїми наставниками і Папу, і Константинопольського Патріарха. В 1446 році в Москві без згоди Патріарха на Соборі московським митрополитом обрали Йону. Ця подія засвідчила відокремлення Москви від Константинопольської Церкви.

У XV-XVI століттях ситуація в Українській Церкві різко погіршилась. Флорентійська унія не встояла під тиском московського опору. Воднораз Україна стала повністю залежною від сусідніх держав, які вороже ставилися до української культури і Церкви. В Українській Церкві почався період великого духовного і морального занепаду. Після смерті митрополита Йосифа I Болгарина (1498-1501) київськими митрополитами ставали противники унії Йона II (1502-1507), Йосиф II Солтан (1507-1521), Йосиф III (1522-1534), Макарій II (1534-1536), Сильвестр Бількевич (1556-1567), Йона III Протасович (1568-1577), Ілля Куча (1577-1579), Онисифор Дівочка (1579-1588). Серед них виправити критичну ситуацію в Церкві намагався тільки Йосиф II Солтан. Він почав реформу Церкви на кшталт Римської. 1509 року він скликав Собор у Вільні, на якому було осуджено симонію, обмежено перехід священників з однієї єпархії в іншу, заборонено висвячувати негідних, священникам заборонено служити літургію без письмово дозволу єпископа, священник-удівець мусів вступити до монастиря, патрон не міг усувати священника, без дозволу влади священник не міг отримати парафію, якщо світська влада перечить церковним канонам, то всі священники повинні підтримати єпископа. За митрополита Макарія II у 1539 році відновлено Галицьку єпархію з осідком у Львові. Митрополит 1540 року висвятив на першого галицького єпископа ігумена Львівського Святоюрського монастиря Макарія Тучапського, який отримав титул єпископа Галицького, Львівського і Кам'янець-Подільського. Після Макарія львівським єпископом став Арсеній-Марко Балабан (1549-1568), а після нього – Гедеон

Балабан (1568-1607). Єпископи в той час керували єпархіями за допомогою соборних крилосів, тобто ради священників, яких називали крилошанами.

• ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА

На боротьбу з кризою в Церкві виступили міщани, які об'єднувалися в церковні братства. Найстарше братство організувалося при церкві Успіння Пресвятої Богородиці у Львові; інші братства формувалися на зразок львівського. Братчики організували українські школи, друкували літературу, відновлювали храми, займалися благодійністю тощо. В 1586 році Львів відвідав Антіохійський Патріарх Йоаким V. Він благословив устав Успенського братства та проголосив його головним серед усіх братств митрополії. В 1589 році Львів відвідав Константинопольський Патріарх Єремія II, який підтвердив всі права, дані львівському братству Патріархом Йоакимом, та надав йому статус ставропігії. Цього ж 1589 року Патріарх Єремія II у Москві проголосив Московський Патріархат і підніс митрополита Йова до гідності Патріарха. Патріаршу мітру Йову наклав не Єремія II, а цар Федір I. Поштовх для Московського Патріархату дала ідея українського Патріархату: у 1584 папський нунцій Больонетті запропонував королю Стефану Баторію створити Патріархат у Львові або Вильні, а канцлер Ян Замоський розробив план створення Патріархату в Києві. У цьому самому році, (1589), Патріарх Єремія II, повертаючись із Москви, відвідував Київ. Він скинув із престолу митрополита Онисифора Дівочку, який не міг навести лад у Церкві, і висвятив на київського митрополита мінського архимандрита Михайла Рогозу (1589-1599). Патріарх скликав Собор у Бересті, на якому призначив своїм екзархом луцького єпископа Кирила Терлецького.

• БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ 1596 РОКУ

Проблеми Церкви ставали дедалі гострішими. Для вирішення наболілих питань митрополит Михайло Рогоза 24 червня 1590 року скликав у Бересті синод, на якому й визріла ідея унії. Провідниками унійних прагнень стали екзарх Кирило Терлецький і львівський єпископ Гедеон Балабан. На синоді були присутні також світські люди – делегації церковних братств і берестейський староста Адам Потій (згодом митрополит Іпатій Потій).

На цьому синоді чотири єпископи (луцький, львівський, пінський і холмський) прийняли і підписали унійну ухвалу, яку підготували у Белзі: «В ім'я Бога. Амінь. Ми, підписані єпископи, заявляємо, що це наш обов'язок дбати про спасіння душ як наших, так і довіреного нам Богом християнського народу, Христового стада та привести його до згоди й єдності. Тому ми, за Божою поміччю, бажаючи признавати одного Архипастиря, правдивого Намісника Святого Петра на Римському Престолі, Святішого Папу своїм пастирем, мати його своїм Головою, йому завжди підлягати і його слухати, з чого сподіваємося великого помноження хвали Бога і його Святої Церкви, та бажаючи мати нашу совість чистою, – постановили заявити Найсвятішому Отцеві Папі Римському наш послух. При чому одначе застерігаємо собі, щоб Святіший Папа Римський залишив нам без змін і ненарушеними церемонії та всі служби, які віддавна є в нашій Східній Церкві, та щоб Його Величність Король забезпечив нам свободи привілеями у справах, які подамо. Коли буде таке забезпечення і потвердження привілеями Його Святості Папи і Його Величності нашого Пана і Короля, ми зобов'язуємося оцим письмом признати верховну владу Святішого Отця Папи Римського. Заявляючи це перед Богом у Трійці Єдинім, передаємо це письмо з власноручними нашими підписами і з нашими печатками нашому старшому братові, Його Милості отцю Кирилу Терлецькому, екзархові і єпископові луцькому і острозькому». Цей документ підписали в Бересті 24 червня 1590 року луцький і острозький єпископ Кирило Терлецький, пінський і турівський єпископ Леонтій Пелчинський, львівський єпископ Гедеон Балабан, холмський і белзький єпископ Діонізій Збируйський. «Белзьку ухвалу» Кирило Терлецький мав вручити королю Зигмунду. Однак він це зміг зробити аж у 1591 році. Король відповів, що підтримуватиме унійні наміри українського єпископату.

В 1593 році помер володимирський єпископ Мелетій Хребтович і князь Константин Острозький випросив у короля передати цю катедру щойно овдовілому берестейському старості Адаму Потю, який постригся в монахи, прийнявши ім'я Іпатій. Відтоді князь Константин Острозький почав вникати у справу унії. Він вів переговори з нунцієм Поссевіном і 21 червня 1593 року написав листа до Іпатія Потія, в якому зобов'язався особисто провести переговори з Папою, оскільки саме виїжджав до Італії. У

цьому листі князь сформував кілька унійних вимог: грецький обряд повинен зберегтися, римо-католикам заборонити забирати майно грецьких церков, заборонити перехід на латинський обряд, зрівняти у правах і честі грецьке і латинське духовенство, вислати посольства до східних Патріархів, щоб вони теж приєдналися до унії, покращити стан справ у Церкві, особливо тих, які стосуються Святих Тайн, подбати про відкриття шкіл для священників. Іпатій Потій, прогледівши протестантські ідеї у цих вимогах, відмовив князю у його допомозі. На синоді 1593 року унія не обговорювалася. Тут вирішувався конфлікт Гедеона Балабана з львівським братством. Балабана, який не мав єпископських свячень, визнали винним і позбавили керування єпархією, а в 1594 році митрополит публічно викляв Балабана. Однак Балабан не послухав. Кирило Терлецький не підтримав митрополита, позаяк він вважав, що у складний час, який тоді переживала Церква, митрополит повинен єднати Церкву, а не розділяти. Цього ж 1594 року Кирило Терлецький, Гедеон Балабан, холмський єпископ Діонізій Збируйський та перемиський єпископ Михайло Копистинський з'їхались у Сокалі і заново підписали «белзькі ухвали». Терлецький відвідав і зібрав підписи митрополита і всіх єпископів.

12 червня 1595 року відбувся синод у Бересті, на якому єпископи уклали листи до Папи Климента VIII і короля Зигмунда III з постановою укласти унію. 25 листопада 1595 року делегати Кирило Терлецький і Іпатій Потій прибули до Риму. В Римі їх прийняв Папа Климент VIII, який добре знав ситуацію в Українській Церкві, оскільки він до свого понтифікату служив папським нунцієм у Польщі. Після детального обговорення унія була укладена, а день 23 грудня 1595 року Папа оголосив торжеством унії українсько-білоруської Церкви з Апостольською Столицею. Того ж дня Папа видав буллу «Magnum Dominus et laudabilis nimis», якою оголосив світові про унію. Єпископи-делегати повернулися з Риму 1596 року, привізши зі собою листи від Папи до короля, сенаторів і митрополита. Папа зокрема надав митрополитові право висвячувати єпископів без узгодження з Папою. Тим часом князь Острозький дізнався про зустріч єпископів у Сокалі 1594 року, й образився, що унія укладається без його участі, та почав вести активну пропаганду проти унії. Іпатій Потій зустрівся з князем у Любліні, щоб привернути його до унії.

Однак Острозький продовжував противитись унії. Під тиском князя Острозького від унії відреклися львівський єпископ Гедеон Балабан і перемиський єпископ Михайло Копистинський. 6 жовтня 1596 року митрополит скликав Собор у Бересті в церкві Святого Михаїла, щоб урочисто оголосити про відновлення єдності з Римом. На Собор прибули митрополит Михайло Рогоза, володимирський єпископ Іпатій Потій, луцький єпископ і екзарх Кирило Терлецький, полоцький архиєпископ Гермоген, пінський єпископ Йона Гоголь, холмський єпископ Діонізій Збируйський, брацлавський, лавришівський і мінський архимандрити, а також римо-католицькі єпископи – львівський архиєпископ Ян Дмитро Соліковський, луцький єпископ Вернард Мацейовський, холмський єпископ Станіслав Гомолінський, єзуїти Петро Скарґа, Юстин Роб, Мартин Лятерна і Каспер Ногай.

У той же час князь Константин Острозький у Бересті у протестантському домі молитви скликав антиунійний собор, на якому сам головував. На цьому соборі, окрім князя Острозького, були присутні єпископи Гедеон Балабан і Михайло Копистинський, представники чотирнадцяти братств, кілька архимандритів, сербський митрополит Лука, екзарх-самозванець Константинопольського Патріарха Никифор, делегат Олександрійського Патріарха Кирило Лукаріс. Але заходи противників унії не перешкодили проголошенню єдності. Укладення унії зумовлювали кілька причин: у пам'яті людей ще жили згадки про Флорентійську унію; Церква Київської митрополії переживала велику кризу; проблеми Константинопольського Патріархату, який опинився під турками; зловживання патронатом королівської влади; масовий перехід української інтелігенції в латинський обряд; утворення Московського Патріархату; хаос серед церковних братств тощо. Так Українська Церква відновила єдність із Апостольським Престолом у Римі. Традицію Берестейської унії сьогодні продовжує Українська Греко-Католицька Церква.

6.6. УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА XVII-XXI СТОЛІТЬ

Ситуація в Церкві після укладення унії була дуже складною. Унія зустріла багато ворогів: польський уряд убачав в унії перешкоду до ополячення українців; московські князі вбачали в унії

перешкоду в приєднанні Київської митрополії до Московської Церкви; українські шляхтичі і братства розуміли, що унія перешкодить їхньому впливу на Церкву. Водночас єрархія Київської унійної митрополії мусіла покращувати мораль, дисципліну і освіту в Церкві, які занепали в доунійний період. Після смерті митрополита Михайла Рогози його наступником став Іпатій Потій (1600-1613), видатний борець за єдність Церкви. Все його служіння пройшло в праці поширення ідей унії. Однак ситуація ставала дедалі гіршою.

- ЙОСИФ ВЕЛЬЯМИН-РУТСЬКИЙ

Після Потія митрополію очолив Йосиф Вельямин-Рутський (1613-1637), один із найдієвіших митрополитів в українській історії. Маючи чудову освіту в кращих західних колегіях та добре знаючи проблеми Церкви, він невпинно трудиться над її відродженням. Оскільки більшість єпископів були вихідцями з монастирів, митрополит розумів, що реформа монастирів є реформою єпископату. Митрополит об'єднав усі монастирі в один чин, на кшталт католицьких орденів. 1616 року створив новіціат (заклад освіти монахів) при Битенському монастирі, а для проводу новіціату запросив єзуїтів Симеона Пруського і Андрея Конинського. 20-26 липня 1617 року митрополит скликав у Руті під Новгородком настоятелів усіх українських монастирів і створив генеральну капітулу, завданням якої стало керувати монастирським життям. На цьому з'їзді був затверджений устав Василіанського чину, і ця подія може вважатися заснуванням чернечого *Чину Святого Василія Великого*. Чин очолив протоархимандрит, який підпорядковувався митрополиту; монастирі більше не підпорядковуються місцевим єпископам, а протоархимандриту і генеральній капітулі; протоархимандрита обирали ченці і затверджував митрополит. Протоархимандрит повинен щороку візитувати всі монастирі і раз у чотири роки збирати капітулу. Митрополит Йосиф регулярно відвідував Варшавські сейми і намагався відстояти права Київської митрополії, переписувався з Папою та інформував його про стан справ в Українській Церкві, налагоджував церковну дисципліну, візитував єпархії тощо. У 1624 році митрополит Рутський добився від Папи Урбана VIII декрету, яким заборонялась самовільна зміна обряду. Тим він припинив перехід українців у латинський обряд.

ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЄРАРХІЇ

В 1619 році до Москви прибув єрусалимський Патріарх Теофан, щоб висвятити на Московського Патріарха митрополита Філарета, батька царя Михайла Федоровича Романова. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний запросив Патріарха Теофана до Києва. 1620 року Патріарх Теофан висвятив нову єрархію Київської митрополії: митрополитом став ігумен Михайлівського монастиря Йов Борецький (1620-1631), полоцьким архієпископом – Мелетій Смотрицький, володимирським єпископом – князь Курцевич, перемиським єпископом – Ісаєя Копинський, холмським єпископом – Паїсій Черкавський, турово-пінським єпископом – Авраам Стагонський. Нову єрархію, яка утворилася паралельно до вже існуючої, підтримували козаки на чолі з гетьманом. Козаки масово записалися до Київського братства, устав якого заново благословив Патріарх Теофан і підтвердив його ставропігію.

Митрополит Йосиф протестував проти цієї хіротонії. Однак, польський король був залежний від козаків, які були йому потрібні для його війн. Нова православна єрархія вела активну пропаганду і боротьбу проти унійних єпископів. Подекуди доходило до збройних заворушень. Користуючись підтримкою козаків, православні єпископи захоплювали монастирі і храми. Унія знову опинилася перед загрозою. Повна перемога унії наступила після смерті полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, який загинув 12 листопада 1623 року. Іван Кунцевич, який у монастирі прийняв ім'я Йосафат, народився у Володимирі в 1580 році, а 1618 році він став полоцьким архієпископом. У 1620 році до Вільна прибув щойно висвячений православний полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький. Він почав боротьбу проти Йосафата Кунцевича. В 1623 році архієпископ Йосафат, незважаючи на небезпеку, приїхав до Вітебська, де 23 листопада в неділю перед літургією його вбили. Смерть Йосафата згуртувала унійний єпископат, шокувала всю Церкву. Люди у Полоцькій архієпархії масово приверталися до унії. Коли 1624 року прибув новий архієпископ Антін Селява, то Полоцьк і Вітебськ були вже опорою унії. У 1632 році унійна Церква мала понад три мільйони вірних. Згодом до унії навернувся також Мелетій Смотрицький, який був винен у смерті Йосафата, а після його мучеництва став найвідомішим унійним полемістом. Саме Смотрицький переконав православну єрархію в необхідності поєднання «Русі з Рус-

сю», пошуків шляхів примирення Церков. Скликалися неодноразові Собори і синоди для обговорення питання об'єднання. Однак польський король Володислав IV потребуючи козацької допомоги, не підтримав об'єднавчі спроби єрархій обох Церков і навіть перешкодив їм.

Після смерті Йова Борецького, за підтримки козаків, митрополитом став Ісає Копинський (1631-1632), ревний прихильник Москви. У 1633 році Петро Могила прийняв свячення у Львові і, повернувшись до Києва, захопив церкву Святої Софії, скинув митрополита Ісаю Копинського та ув'язнив його у Києво-Печерській Лаврі, де Копинський зрікся митрополії. Козаки не надали підтримку Копинському, а, вислухавши Могила, підтримали його. Могила швидко налагодив контакти з митрополитом Йосифом Рутським, із яким, напевне, знався ще до отримання митрополії, позаяк Могила підтримував дружні відносини з Мелетієм Смотрицьким як до, так і після його переходу до унії. Митрополити Йосиф Вельямин-Рутський і Петро Могила домовлялися про створення Київського Патріархату і об'єднання обох митрополій. Митрополит Рутський підтримував кандидатуру Могили на Патріарха. У 1637 році помер митрополит Йосиф. Його наступником став митрополит Рафаїл Корсак (1637-1641), перед яким постали два важливі завдання – канонізація Йосафата Кунцевича і Київський Патріархат. Йосафата Кунцевича беатифікували у 1643 році, а згодом і канонізували. Для вирішення цих справ митрополит Рафаїл поїхав до Риму, де й помер. Наступний митрополит Антін Селява (1642-1655) продовжував цю справу, але виринула нова проблема Церкви – хмельниччина. Митрополит Петро Могила розпрацював проект Патріархату, в якому, серед іншого, присутній важливий еклезіальний момент: Українська Церква визнає примат Папи, але не розриває відносин з Константинопольським Патріархом. У 1647 році митрополит Петро Могила помер і його плани не здійснилися. Його наступником став митрополит Сильвестр Косів (1647-1657).

• БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

В 1648 році почалась війна під проводом Богдана Хмельницького. Перша велика битва відбулась біля села Пиляви, що на межі Волині й Поділля. Хмельницький отримував перемогу за перемогою. За час війни помер король Владислав IV. У Хмель-

ницького не було великих політичних амбіцій. Він у листопаді 1648 року вислав своїх послів до Варшави на сейм, і підтримав кандидатуру короля Яна Казимира. Після цього він повернувся до Києва, де його зустріли як тріумфатора. В Києві на нього чекали послі різних країн, а також єрусалимський Патріарх Паїсій, які наштовхнули гетьмана на ідею незалежної України. В 1649 році почався новий етап війни, в якій на стороні козаків виступив кримський хан Іслам-Герей. Армії зійшлися під Зборів. В останній момент королівський канцлер Юрій Оссолінський підкупив хана, і той відступив, а гетьман мусів 18 серпня 1649 року підписати Зборівський мирний договір, за яким в межах Польщі утворювалась автономна козацька республіка, а православний митрополит отримував місце в сеймі. Про селян у договорі не згадувалось, і вони, отримавши амністію, мусіли повертатись на панщину. Влітку 1651 року почались нові сутички, в яких перемогла польська армія. Хмельницький швидко організував нові полки, і наніс удар під Білою Церквою. 28 вересня 1651 року Хмельницький підписав з поляками Білоцерківську угоду, яка для українців була ще гіршою, ніж Зборівська. В 1653 році гетьман звернувся до Москви з пропозицією союзу проти Польщі. В Москві її розглянув Земський Собор, і до Хмельницького було вислано посольство на чолі з боярином Бутурліним. Він зустрівся з гетьманом в Переяславі. 18 січня 1654 року були складені присяги гетьмана та старшини на вірність царю. Жодної письмової угоди укладено не було. Митрополит та його оточення довго відмовлялись присягати на вірність царю.

В квітні 1657 року Хмельницький, помираючи, скликав козацьку раду, щоб обрати наступника. Вибори виграв Юрій Хмельницький, але 16-літній Юрій не міг керувати. Новим гетьманом Рада обрала генерального писаря Івана Виговського. Проти Виговського відразу ж піднялась опозиція, яка почала писати скарги до царя. Царський уряд виступив посередником в урегулюванні конфлікту. В 1658 році в Переяславі відбулась Рада, яка знову обрала гетьманом Виговського, який мусів погодитись на великі поступки для царя. 16 травня 1658 року гетьман підписав з поляками Гадяцьку угоду, відповідно до якої утворювалась федерація трьох країн України, Польщі і Литви. В усіх країнах мала бути скасована унія. Цар Олексій видав грамоту, якою оголосив Виговського зрадником. Натомість гетьман розіслав європей-

ським володарям листи, в яких описував новий стан України. Весною 1659 року російська армія під керівництвом Трубецького, Ромоданова та Пожарського ввійшла в Україну. В битві під Конотопом 28-29 червня 1659 року російська армія була розгромлена. В тому ж році вибухнуло повстання проти гетьмана. В Білій Церкві Рада скинула Виговського та обрала гетьманом Юрія Хмельницького. 17 серпня 1659 року відбулась Переяславська Рада, відповідно до постанов якої Україна залишалася у підданстві Москви. Юрій Хмельницький був противником об'єднання з Московією. Натомість його дядько, переяславський полковник Яків Сомко склав присягу на вірність царю. Сомка обрали першим гетьманом Лівобережної України. Проти нього виступив Іван Брюховецький. В 1663 році в Ніжині під контролем московського війська відбулась Чорна Рада, на якій Брюховецького обрали гетьманом, а Сомка стратили. Юрій Хмельницький у 1663 році склав зі себе гетьманські клейноди і постригся в монахи. Козацька старшина в Чигирині обрала гетьманом Правобережжя Павла Тетерю-Моржковського. Від того часу почався поділ України на Правобережжя та Лівобережжя.

• ЦЕРКВА ПІСЛЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ УГОД

Після укладення Переяславських угод 1659 року, Київський православний митрополит Діонізій Балабан (1658-1663) перебрався на Правобережжя. Царський представник, князь Трубецькой, призначив місцєблюстителя митрополичого престолу Лазаря Барановича. 4 травня 1661 року в Москві, з наказу царя Олексія, митрополит Пітирим висвятив на єпископа мстиславського протопопа Максима Филомоновича під іменем Методій, щоби він міг поширювати в Україні московські впливи. Однак Методій більше нашкодив Москві, аніж допоміг. Проти нього виступив гетьман Сомко з козацькою старшиною, а київський митрополит Діонізій і Константинопольський Патріарх Діонізій III його викляли. Однак, коли в 1663 році помер митрополит Діонізій Балабан, Патріарх зняв із Методія анатему, і він, за підтримки лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, став адміністратором Київської митрополії на Лівобережжі. В той час на Правобережжі обирали одразу двох митрополитів Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який постійно жив у Чигирині – столиці правобережних гетьманів Павла Тетері і Петра Дорошенка,

та Антона Винницького, який керував Перемисько-Самбірською єпархією з осідком у Сяноці, а польський король потвердив обох. Аж після смерті митрополита Йосифа Антон Винницький перейняв повну владу над Київською православною митрополією на Правобережжі.

Після смерті Антона Винницького польський король Ян III Собеский призначив адміністратором Київської митрополії львівського єпископа Йосифа Шумлянського, який багато працював над покращенням становища православного духовенства. 7 березня 1677 року Шумлянський склав Київському унійному митрополитові Кипріяну II Жоховському заяву про приєднання до унії, проте зробив це таємно. 1 грудня 1680 року він висвятив на перемиського єпископа Інокентія Винницького і 26 березня 1681 року Шумлянський і Жоховський повідомили короля про перехід до унії. Приєднання до унії єпископа Йосифа Шумлянського розголосив луцький єпископ князь Гедеон Четвертинський. В грудні 1684 року московський уряд від імені малолітніх царів Петра I та Івана V звернувся до Константинопольського Патріарха Якова I із проханням передати Київську митрополію під юрисдикція Московського Патріархату. Патріарх не дав відповіді. Втім московський уряд призначив вибори митрополита, на яких обирали князя Гедеона Четвертинського (1685-1690). Цей вибір підтримав гетьман Іван Самойлович, оскільки дочка гетьмана одружилась із небожем князя Четвертинського. Вибори Гедеона Четвертинського на митрополита відбулись 29 травня 1685 року в Києві. Восени того ж року Гедеон поїхав до Москви, де Патріарх Йоаким його інтронізував. Опісля цар і гетьман почали тиснути на православних Патріархів, щоб вони визнали перехід Київської митрополії в лоно Московського Патріархату. Жоден із них із цим не погодився. Тоді цар і гетьман підкупили турецьких візирів, щоб ті змусили Патріархів погодитись із переходом. Через підкуп візирів та тиск турецького уряду, Патріарх Константинопольський дав свою згоду. Так Київська митрополія опинилася під владою Московського Патріархату. В 1688 році Гедеону Четвертинському заборонили використовувати старий титул «митрополит Київський і всієї Русі». Натомість наказали підписуватися титулом «митрополит Київський, Галицький і Малої Русі». В 1721 році Петро I ліквідував Київську митрополію, замінивши її архієпархією. Аж у 1743 році

відновлено митрополію в Києві, однак митрополит отримав титул «митрополит Київський і Галицький».

- УКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА У XVII-XVIII СТ.

Після смерті греко-католицького митрополита Антона Селяви (1641-1655) понад десятиліття митрополита не було. Це негативно відзначилося на церковному житті, особливо у важкий післявоєнний час, коли Церква і народ були понижені війною. Одночасно не було єдності й у василіанському чині, який поділився на дві фракції: одна прагнула обрати протоархимандритом Гавриїла Коленду, а інша – холмського єпископа Якова Сушу, видатного вченого, історика Церкви. Єпископат Церкви відреагував на проблему і вислав Якова Сушу до Риму для вирішення проблем поставлення митрополита. Суша в Римі відстояв поставлення митрополитом Гавриїла Коленди (1666-1674), а сам став протоархимандритом василіан. У 1668 році, коли Ян II Казимир Ваза (1648-1668) відрікся від польської корони, королем Польщі став Михайло Корибут-Вишневецький (1669-1673). Король запросив на Варшавський сейм митрополита Гавриїла Коленду, куди він поїхав зі своїм помічником Кипріаном Жоховським, який згодом став митрополитом. На сеймі король дуже допоміг Українській Церкві: повернув їй забране майно, відновив знищені архимандрії тощо. На цьому сеймі вперше за багато років Київський митрополит у присутності короля відслужив літургію у східному обряді за участі латинського духовенства. У 1673 році король помер і трон отримав Ян III Собеский. В той час помер і митрополит Гавриїл, а його наступником став Кипріяном Жоховським (1674-1693). Василіани в цей час обирали нового протоархимандрита. Вони висловили бажання, щоби протоархимандритом був не єпископ, а один із них, хто склав вічні обіти в монастирі. Відтоді це правило діє і до сьогодні. На капітулі протоархимандритом було обрано Пахомія Огилевича.

Період митрополитів Михайла і Кипріяна II – це час спокою і розквіту Київської греко-католицької митрополії. За владцтва наступного митрополита Лева I Слюбич-Заленського (1694-1708) знову пролилася кров мучеників. 1705 року в Білорусію, яка у той час належала до Польського королівства, ввійшли війська Петра I як союзники польського Короля Августа II Сильного (1697-1706) у шведській війні. 11 липня 1705 року Петро I при-

був до Полоцька, ввійшов до храму, де служилася вечірня, і вбив священника Теофана Кольбичинського, а монахів Константина Заячівського, Якова Кізиковського і Якова Книшевича наказав повісити, всіх інших василіан Полоцька ув'язнив. Після смерті Лева I митрополитом став Юрій II Винницький (1708-1713), а після нього – Лев II Кишка (1714-1728). Митрополит Лев II бачив необхідність суттєвих реформ у Церкві. Для цього він скликав Замоїський Собор у 1720 році. Заслугами Собору є те, що він укріпив Греко-Католицьку Церкву і зробив її спроможною самостійно реагувати на дух часу. Серед замоїських реформ у Церкву ввійшли і деякі латинські звичаї: наприклад, з'являється читана Служба Божа, дозволяється служити літургію при бічних престолох тощо. Також Замоїський Собор постановив висвячувати єпископів тільки з василіанського чину. Митрополит Лев II заснував греко-католицьку семінарію у Володимирі-Волинському, а згодом і в Холмі.

• ГАЙДАМАЧЧИНА

Особливою сторінкою історії Церкви є гайдамаччина, позаяк вона мала передовсім релігійні підстави. В час правління останнього польського короля перед поділами Польщі Станіслава Августа Понятовського (1764-1795) на Правобережній Україні майже не було православних парафій. Наприклад, на Київщині і Поліссі в 1794 році було 1902 греко-католицькі парафії і 15-20 православних. Цими православними парафіями керував переяславський єпископ Гевразій Ліщинський. Він поставив ігуменом Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського. В той час на територію Правобережної України ввійшли московські та гетьманські війська. Цим скористалися єпископ Ліщинський та ігумен Значко-Яворський. Вони привели на Правобережжя московських ченців, завданням яких стало розпалювання ворожнечі. В 1768 році до Мотронинського монастиря вступив козак Максим Залізняк. Єпископ та ігумен переконали його підняти постання. Україною потекли ріки крові. Близько 300 греко-католицьких священників, які не хотіли розірвати унію, були страчені. Найбільше жертв полягло в Умані, де були страчені майже всі учні василіанської школи. Розбої гайдамаків були такі великі, що вони вдиралися навіть на молдавські і турецькі землі. Коли молдавські і турецькі уряди погрозили імператриці

Катерині II, вона винищила гайдамаків. Однак справу знищення унії продовжила за допомогою військових. У січні 1770 року до імператриці з проханням ліквідувати унію виїхало посольство на чолі з унійними священиками Михайлом Гурандою і Семеном Переровським, яким за дисциплінарні порушення було заборонено священнодіяти. У відповідь Катерина II дала наказ генералу Рум'янцеву, який у той час очолював російську армію на території України, щоб він надав військову допомогу православному духовенству та звільнив українські парафії від унійних священиків.

Митрополит не міг нічого вдіяти, оскільки гайдамаччина діяла на теренах, окупованих Росією, а польський король займався проблемами, пов'язаними з важкою політичною ситуацією. Папський Нунцій Гарампі відправив у 1773 році на окуповані території енергійного холмського єпископа Максиміліана Рилла, який був австрійським громадянином. Він зумів повернути багато парафій; священики і громади, які під тиском відступили від унії, масово до неї поверталися. У 1774 році генерал Ширков арештував єпископа Максиміліана. Однак на вимогу австрійського уряду російська влада мусіла його відпустити, хоч і заборонила йому в'їзд на територію Росії. В 1778 році помер київський митрополит Филип Володкович. Наступним митрополитом став Лев III Шептицький. У 1773, 1793 і 1795 роках відбулися три поділи Польщі, яка розділилася між трьома державами: Російська імперія отримала Варшавське герцогство і Київську губернію, Австро-Угорська імперія отримала Велике князівство Краківське та Королівство Галіції і Лодомерії, Пруське королівство отримало північні польські землі. Всі австрійські імператори, за правління яких відбувалися поділи Польщі, а це Марія-Терезія (1740-1780), Йосиф II (1780-1790), Леопольд II (1790-1792), Франц II-I (1792-1835), добре ставилися до Греко-Католицької Церкви. Тому українська Церква в Австро-Угорщині розцвітала. У Пруссії Король Фрідріх-Вільгельм III (1797-1840) навіть створив для греко-католиків окреме Супрасльське єпископство, яке однак проіснувало недовго.

• ГРЕКО-КАТОЛИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На окупованих Росією територіях ситуація складалася по-іншому. Приєднання Київської православної митрополії до

Московського Патріархату було дуже плідним для Москви. Московська Церква значно відставала в освітньому, канонічному і навіть літургійному розвитку від Київської. Відсутність освіти повністю викоринили у Московській Церкві богословський розвиток і породили серйозний обрядовий занепад. Це показав уже Стоглавий Собор, скликаний царем Іваном Грозним і митрополитом Макарієм 1551 року, на якому підняли питання про безліч помилок у літургійних книгах і про неприйнятні обрядові практики. Однак Стоглавий Собор не вирішив цих проблем. Прагнення Москви приєднати Київську митрополію супроводжувалися перетягуванням з України освіченого духовенства, яке привносило у Московську Церкву світло освіти і богослов'я. Під впливами українських ченців Патріарх Никон (1652-1667) розпочав реформу, яка полягала у змінах обрядових деталей і переписуванні літургійних книг. Для переписування і виправлення літургійних книг запрошувалися київські монахи, оскільки Москва освічених кадрів не мала. Реформу Никона, яка тривала і після його смерті, сприйняло не все російське духовенство. Ті, які виступали проти й відкололися від Російської Церкви, сьогодні відомі як старообрядці. Вони проголосили патріарха Никона антихристом, а київських ченців еретиками-обливальниками. Назва «обливальники» походить від форми хрещення, при якому в Україні обливали водою, а в Росії занурювали у воду. Старообрядці розділилися на дві групи: попівська згода, яка має священників, і безпопівська згода, яка відмовилася від священства. Кожна з цих груп поділена на багато різних сект.

Після поділів Польщі велика частина українських земель опинилася в Російській імперії. Незабаром імператриця Катерина II проголила указ, відповідно до якого, якщо в якісь греко-католицькій парафії помирає парох, то потрібно запитати мешканців, якого пароха вони хочуть: греко-католицького чи православного. Оскільки питали тільки урядовців, а вони були росіянами, то парохами ставали тільки російські православні священники. Згодом почали застосовувати ще жорсткіші методи. Так, у 1781-1783 роках тільки Полоцька єпархія втратила 800 церков і 100 тисяч вірних. Договір у Гродні від 13 липня 1793 року, яким регулювався другий поділ Польщі, гарантував повну свободу і права католикам обох обрядів. Однак на справді було інакше. В 1795 році Катерина II своїм указом ліквідувала

греко-католицькі єпархії на Волині і Поліссі. За правління імператора Павла I (1796-1801), сина Катерини II і Петра III, греко-католики опинилися у кращій ситуації. Папський нунцій Лаврентій Літта домігся, що Павло I, незважаючи на протести Святішого Синоду, відновив дві греко-католицькі єпархії у Бересті й Луцьку, повернув зі Сибіру греко-католицьке духовенство і дозволив діяльність василіан. Після вбивства Павла I у 1801 році імператором став Олександр I (1801-1825). В той час яскраво проявилася постать полоцького архієпископа Іраклія, який зумів вибороти в Олександра I певні права для греко-католиків. Імператор створив спеціальний керівний орган, який керував католицькими вірними у Російській імперії, – Католицьку колегію в Петербурзі, до якої увійшли як римо-католики, так і греко-католики. Згодом архієпископ Іраклій добився в імператора реформи Католицької колегії, яку розділили на два відділи – римо-католицький, очолюваний архієпископом Станіславом Богущ-Сестшенцевічем, та греко-католицький, який очолив архієпископ Іраклій. У 1806 році, після смерті митрополита Теодозія Ростоцького, імператор Олександр I призначив Іраклія митрополитом Уніатської Церкви в Росії. Це відбулося без згоди Риму, позаяк Іраклій перебував у складних взаєминах із Апостольською Столицею. Це була нова, незнана досі митрополія. В цій митрополії імператор Олександр I і митрополит Іраклій створили нові єпархії у Вільнюсі, Полоцьку, Луцьку і Бересті. 30 серпня 1809 року Іраклій помер, а митрополитом став Григорій Коханович, який помер 1814 року. Опісля три роки митрополита не було. У 1817 році імператор призначив митрополитом Йосафата Булгака (1817-1838).

Після смерті Олександра I трон перейняв Микола I (1825-1855), який ненавидів греко-католиків і знищив Греко-Католицьку Церкву в Росії. 1826 року імператор заборонив друк і поширення греко-католицької літератури; у 1828 реорганізував чотири єпархії у дві – в Полоцьку і Жировцяв; з 1832 року ліквідував василіан; почалася чистка та арешти греко-католицького духовенства. З почину уряду була утворена ініціативна група з греко-католицьких священників, які мали організувати ліквідацію унії і об'єднання греко-католиків із Московським Патріархатом. До цієї групи увійшли литовський єпископ Йосиф Семашко,

адміністратор полоцької єпархії Василь Лужинський і берестейський єпископ Антон Зубко. Вони з підтримкою військових заставляли священників підписувати заяви про перехід до Московського Патріархату. В 1838 році Семашко, Лужинський і Зубко в Полоцьку підписали акт єднання з Московським Патріархатом. Однак ще жив митрополит Йосиф Булгак, який рішуче не підписував цей акт, незважаючи на вмовляння і погрози навіть самого Миколи I, а без згоди митрополита акт був недійсний. Цього ж року митрополита отруїли, а 25 березня 1839 року урочисто проголосили акт злуки, який доставили до Петербургу імператору і обер-прокурору Святішого Синоду Протасову.

• ГРЕКО-КАТОЛИКИ ХОЛМЩИНИ

У 1815 році від Австрії до Росії відійшла Холмщина, Лемківщина і Підляшшя, внаслідок чого почалась 50-літня боротьба Холмщини за віру. Відразу ж Холмська єпархія перейшла з юрисдикції греко-католицьких митрополитів до безпосереднього підпорядкування Папі. Після смерті холмського єпископа Фердинанда Ціхановського у 1828 році, цар Микола I самовільно призначив єпископом Філіпа Феліціана Шумборського (1828-1851). Єпископ Шумборський сміливо відстоював права греко-католиків. Після його смерті адміністратором єпархії імператор призначив Івана Терашкевича, який, будучи слабохарактерним, не міг дуже опиратися царському тиску. Після смерті Терашкевича у 1863 році, уряд призначив єпископом Івана Калиновського. Єпископ Калиновський став великим противником Росії і навіть підтримував польське повстання 1863 року. 1 січня 1865 року почалась ліквідація Греко-Католицької Церкви на Холмщині: звільняли священників, захоплювали храми тощо. Калиновський, якому заборонили висвячувати, таємно відсилав кандидатів на свячення до Львова, Перемишля і Ужгорода. З'явилися нові мученики. Найжорстокіше захоплення храму відбулось у Пратуліні, де вірян, які вийшли захищати храм розстріляли. В 1871 році уряд призначив адміністратором єпархії Маркила Попеля, який сформував депутацію до царя і Священного Синоду з проханням приєднати Холмську єпархію до Російської Церкви. В 1875 році відбулось приєднання, а Маркила Попеля висвятили на Люблінського єпископа.

- ГРЕКО-КАТОЛИКИ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Становище Української Церкви в Австро-Угорщині у XVIII столітті було жалюгідним. Після польського поневолення греко-католики не мали можливості здобувати богословську освіту. Митрополит Лев III Шептицький багато працював над відродженням Церкви. Він збудував у Львові семінарію при церкві Святого Юрія, яку, однак, відкрив вже його наступник єпископ Петро Білянський у 1779 році. Імператриця Марія-Терезія фінансувала навчання українських богословів у Відні. 1779 року померли митрополит Лев III Шептицький і перемиський єпископ Атаназій Шептицький. Стараннями імператриці Марії-Терезії львівським єпископом був призначений Петро Білянський (1780-1798), а перемиським – Максиміліан Рилло (1785-1794), який ще будучи холмським єпископом вів успішні місії в центральній Україні. Єпископ Петро Білянський працював над розвитком освіти. В час його хіротонії існували тільки дві українські школи: братська школа при церкві Успіння у Львові та народна школа при василіанській гімназії у Дрогобичі. У 1784 році імператор Йосиф II відновив Львівський університет, який був заснований у 1661 році королем Яном II Казимиром на основі єзуїтської колегії, але навчання в ньому велось латиною, якої українці зазвичай не знали. Тому імператор 1787 року заснував у Львівському університеті *Studium Ruthenium*, щоби в університеті могли вчитися українці, поки не буде достатньо українців, які знатимуть латину. Цей інститут проіснував до 1809 року. Це була перша в Європі можливість навчання рідною мовою. Після смерті єпископа Білянського у 1798 році, адміністрацію Львівської єпархії перейняв перемиський єпископ Антін Ангелович. Львівська єпархія за часів Ангеловича мала 1300 парохій і 1928 храмів. 1783 року російська імператриця Катерина II заборонила греко-католикам Центральної України спілкуватися з Апостольською Столицею і зруйнувала греко-католицькі парохії. Митрополити більше не титулювалися Київськими.

Ліквідація Київської митрополії дала підстави для домагання відновлення Галицької митрополії, переговори про яку починав ще митрополит Лев III Шептицький. Єпископ Антін Ангелович, який став головним діячем відновлення Галицької митрополії, довгий час не міг відстояти відновлення митрополії через на-

полеонівські війни, а австрійський уряд, зазнавши поразки від французів, не мав часу і сил займатися Українською Церквою. Переговори відновилися після Братиславського миру, укладеного 26 грудня 1805 року. Імператор Франц I (1792-1835) грамотою від 17 липня 1806 року відновив Галицьку митрополію. Першим митрополитом став Антін Ангелович (1808-1814), урочиста інтронізація якого відбулася у Львові в церкві Святого Юрія 25 вересня 1808 року. Однак правління митрополита Антіна виявилось дуже складним. Вже в 1809 році Львів на короткий час окупував польський наполеонівський легіон. Хоч ця окупація була короткою, все ж завдала Церкві багато лиха. Митрополит залишився вірним Австрії і наказав духовенству не визнавати владу ані Наполеона, ані польських повстанців. Польські повстанці, які воювали на стороні Наполеона, вирішили арештувати митрополита і він мусів тікати в карпатські села. Однак там його повстанці арештували і доставили до Стрия, де він перебував у в'язниці, допоки австрійські війська не звільнили Львів від французів і поляків. Після наполеонівських війн австрійський уряд виявив велику прихильність до Української Церкви.

Після погромів Греко-Католицької Церкви в ній залишилося тільки дві єпархії: Львівська і Перемишсько-Самбірська, які інтенсивно розвивалися. У 1850 році Львівська архієпархія налічувала півтора мільйона вірних. Тому митрополит Михайло Левицький та перемишльський єпископ барон Григорій Яхимович 18 березня 1850 року просили імператора Йосифа I утворити нову єпархію. 8 травня 1850 року імператор відділив від Львівської архієпархії Станіславівську єпархію. 17 червня 1848 року, за імператора Фердинанда I, митрополит Левицький був призначений Примасом Королівства Галичини і Лодомерії, а 16 червня 1856 року Папа Пій IX іменував 82-літнього митрополита Кардиналом. Кардинал Левицький помер в Уневі на 84-році життя, 15 січня 1858 року. Після митрополита Михайла Левицького на галицькому митрополичому престолі перебували барон Григорій Яхимович (1800-1863), Спиридон Литвинович (1864-1869), Йосиф I Сембратович (1870-1882), Кардинал Сильвестр Сембратович (1882-1898), Юліан Сас-Куїловський (1899-1900) та граф Андрей Шептицький (1900-1944).

• ГРЕКО-КАТОЛИКИ В СРСР

Перемога СРСР у Другій світовій війні дала можливість радянському уряду продовжувати боротьбу проти УГКЦ. 1 листопада 1944 року помер митрополит Андрей Шептицький. Його служіння перейняв Йосиф Сліпий. В 1945 році уряд запропонував усім греко-католицьким єпископам розірвати зв'язок з Апостольською Столицею та приєднатися до Московського Патріархату, однак жоден із них не погодився. Врешті уряд арештував усю вищу єрархію та понад 800 священників УГКЦ. Під пильним наглядом спецслужб була утворена «ініціативна група» для поєднання УГКЦ з РПЦ у складі священників Гавриїла Костельника, Михайла Мельника і Антона Пельвецького. Ця група 28 травня 1945 року звернулася до Ради народних комісарів СРСР із проханням вивести Церкву зі стану анархії. 18 червня 1945 року уповноважений у справах РПЦ при РНК УРСР Ходченко проголосив ініціативну групу тимчасовою церковною адміністрацією. Цього ж, 28 травня 1945 року ініціативна група звернулася з листом до духовенства УГКЦ, в якому проголосила заклик порвати з унією та приєднатися до РПЦ. В лютому 1946 року ініціативна група зустрілась у Києві з православним митрополитом Іваном для обговорення переходу до РПЦ. Під час того візиту Михайла Мельника висвятили на Самбірсько-Дрогобицького єпископа, а Антона Пельвецького – на Станіславівського. Львівським єпископом став православний Макарій, оскільки Гавриїл Костельник був одруженим і не міг стати єпископом. 8-10 березня 1946 року у Львові в храмі Святого Юрія був скликаний псевдо-собор за участі 216 священників і 19 мирян, на якому ухвалили рішення ліквідувати Берестейську унію і просити Патріарха Олексія I про прийняття їх до РПЦ. Після цього УГКЦ була заборонена радянським законодавством по всій території СРСР, проте Церква вижила у підпіллі та в діаспорі.

• ГРЕКО-КАТОЛИКИ В ДІАСПОРІ

Найдавніша українська діаспора сформувалася в Австрії. У Відні ще від часів імператриці Марії-Терезії існувала українська парафія Святої Варвари (Барбарерум). Після розпаду Австро-Угорщини митрополит Андрей Шептицький домігся в Папи призначення Віденського архиєпископа постійним візитатором

для українських греко-католиків Австрії, а пароха церкви Святої Варвари – генеральним вікарієм для них. Після Другої світової війни у Відні опинилося багато українських емігрантів, які гуртувалися навколо церкви Святої Варвари. Згодом у Зальцбургу розвинувся ще один український центр навколо церкви Святого Марка. В Югославії 17 червня 1777 року виникла невелика Крижевська греко-католицька єпархія для сербів, які прийняли унію. Згодом на території Югославії почали накопичуватися емігранти із Закарпаття і Галичини, які спричинили ріст єпархії й надали їй українського духу. 16 липня 1909 року Апостольський Престол, зважаючи на велику кількість українців у Боснії, створив боснійський вікаріат, підпорядкований Галицькому митрополитові. Великого розвитку Крижевська єпархія зазнала за єпископа Діонізія Няраді (1915-1940). В часи режиму Тіто Греко-Католицька Церква в Югославії зазнала переслідувань: єпископа Янка Шімрака, наступника Діонізія Няраді, арештували у 1946 році, і він помер внаслідок знущань. У Чехословаччині виникла Пряшівська єпархія, яка бере свій початок від Ужгородської унії. В часи переслідувань ця єпархія втратила єпископа Павла Гойдича і єпископа-помічника Василя Гопка. Відновилася єпархія у 1968 році.

Німеччина стала найбільшим осередком української еміграції після падіння УНР. Зважаючи на це, митрополит Андрей 1927 року призначив священника Петра Вергуна відповідальним за організацію душпастирської праці в Німеччині. Коли гітлерівська Німеччина привозила робітників з України, кількість українців тут збільшувалась. Апостольська Столиця в 1940 році іменувала отця Вергуна апостольським візитатором для українців-католиків у Німеччині. У 1945 році Петра Вергуна арештували і вивезли до СРСР. Після війни УГКЦ у Західній Німеччині адміністративно розділилася на три протопресвітерства, відповідно до ліній окупаційних зон: американської, британської та французької з центрами у Ганновері, Фрайбургу і Мюнхені. У 1947 році в Західній Німеччині діяли 186 греко-католицьких священників та 120 постійних парафій. Для виховання священства у замку Гіршберг організували семінарію, яку згодом перенесли до Нідерландів, де вона проіснувала до 1951 року. 13 грудня 1947 року Папа Пій XII призначив апостольським візитатором для українців-католиків Європи єпископа Івана Бучка. Згодом Папа іменував вла-

дику Бучка асистентом папського трону і римським графом, а в 1953 – архієпископом. У 1949-1951 роках багато українців з Європи емігрували до Америки. Згодом ця апостольська візитатура розділилася на декілька екзархатів. Один екзархат об'єднав українських греко-католиків у Німеччині і Скандинавії, а його центр знаходиться у Мюнхені. Другий екзархат, заснований буллою Папи Римського Івана XXIII «Aeterni Pastoris» 22 липня 1960 році об'єднав вірних у Франції, Швейцарії і країнах Бенілюксу, а його центр знаходиться в Парижі. Його екзархами були єпископи Володимир Маланчук (1960-1982), Михаїл Гринчишин (1982-2012) та Борис Гудзяк (2012-2013). 19 січня 2013 року Папа Бенедикт XVI перетворив цей екзархат у єпархію, першим правлячим єпископом якої став Борис Гудзяк. Третій екзархат був створений 10 червня 1957 року і об'єднав греко-католиків у Великій Британії. Його очолювали єпископи Августин Горняк (1963-1987), Михаїл Гринчишин (1987-1989), Михаїл Кучмяк (1989-2002), Павло Хомницький (2002-2006) та Гліб Лончина (з 2009 року). 18 січня 2013 року Папа Бенедикт XVI перетворив екзархат у єпархію.

Українська еміграція до США почалася в 1880 році. Кардинал Сембратович вислав туди першого місіонера – священика Івана Волянського, який у Пенсільванії 1985 року збудував перший український храм. У 1889 році зросла кількість емігрантів, з якими поїхали й священики. В 1902 році у США було вже понад 400 тисяч українців, і митрополит Андрей у 1907 році висвятив першого єпископа для українців у США – Сотера Ортинського. Владика організовував українські спільноти, будував храми і школи тощо. Після смерті Ортинського його наступником у 1924 році став Константин Богачевський, який продовжував справу попередника. Сьогодні у США існує греко-католицька митрополія, яка включає в себе кілька єпархій. До Канади перші українці прибули у 1891 році, а масова еміграція почалася в 1897 році. Першим греко-католицьким священиком у Канаді був Нестор Дмитрів, який в Една-Стар організував першу парафію. У 1910 році до Канади вперше прибув митрополит Андрей. Його стараннями та за підтримки французького єпископату Папа в 1912 році призначив першого єпископа Микиту Будку. В 1929 році на його місце прийшов Василій-Володимир Ладика. В той час єпархія мала 80 священиків, 256 парафій і місій, 35 парафі-

яльних шкіл. У 1941 році єпархія вже мала 102 священники, 345 парафій і 85 місійних станиць. У 1950 році в Канаді існували вже чотири греко-католицькі екзархати. Сьогодні в Канаді існує греко-католицька митрополія, яка включає в себе кілька єпархій. До Бразилії перші мігранти прибули у 90-х роках XIX століття. В 1897 році сюди приїхав перший місіонер – василіанський монах і священник Сильвестр Кізима. Відтоді василіани розгорнули тут величезні місії. Сьогодні тут діє греко-католицька єпархія. У 1943 році василіани поширили свої місії й на Аргентину. Тут також діє греко-католицька єпархія. У Парагваї українська діаспора почалась у 1936-39 роках і є невеликою. Сталих церковних структур тут немає. Нова міграція, яка почалась після розпаду СРСР, призвела до створення нових закордонних парафій.

- УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
У ВІЛЬНІЙ УКРАЇНІ

Тим часом у радянській Україні Греко-Католицька Церква зазнавала жаклих репресій. Після Львівського псевдо-собору та арешту митрополита Йосифа Сліпого, діяльність Церкви була заборонена. Однак, греко-католики продовжували існування в підпіллі. Підпільну Церкву у той час очолювали митрополити Василь Величковський та Володимир Стернюк. У 1989 році УГКЦ вийшла з підпілля. 29 жовтня 1989 року священник Ярослав Чухній оголосив про перехід у лоно УГКЦ храму Преображення у Львові – першого храму, який повернувся до своєї Церкви. 7 вересня 1984 року, після смерті Патріарха Йосифа Сліпого, главою Церкви став Кардинал Мирослав-Іван Любачівський, який здійснював своє служіння в діаспорі. 31 березня 1991 року Патріарх Мирослав-Іван переніс свій осідок з Риму до Львова, звідки й керував Церквою до дня своєї смерті, 14 грудня 2000 року. Наступним главою Церкви став Кардинал Любомир Гузар, який 21 серпня 2005 року переніс свій осідок до Києва. Патріарх Любомир керував Церквою до 2011 року, коли відправився на емеритуру (відставку). Помер Патріарх Любомир 31 травня 2017 року. 27 березня 2011 року УГКЦ очолив Патріарх Святослав Шевчук.

Сьогодні Українська Греко-Католицька Церква є найбільшою Католицькою Церквою східного обряду. В Україні діють чотири греко-католицькі митрополії: Київська, яка складається з Київської архієпархії, Донецького, Харківського, Одеського, Крим-

ського і Луцького екзархатів; Львівська, яка складається з Львівської архієпархії, Самбірського-Дрогобицької, Стрийської та Сокальської єпархій; Тернопільсько-Зборівська, яка складається з Тернопільсько-Зборівської архієпархії, Бучацької і Кам'янець-Подільської єпархій; Івано-Франківська, яка складається з Івано-Франківської архієпархії та Коломийсько-Чернівецької єпархії. В Польщі діє греко-католицька Перемисько-Варшавська митрополія, до складу якої входять Перемисько-Варшавська архієпархія та Вроцлавсько-Гданська єпархія. В Західній Європі діють єпархія у Франції, єпархія у Британії, екзархат у Німеччині, а також структури в Австрії, Італії, Іспанії, Португалії, Греції та інших країнах. В Америці діють три греко-католицькі митрополії: Вінніпезька, яка об'єднує греко-католиків Канади, і до складу якої входять Вінніпезька архієпарія, Едмонтонська, Торонтська, Саскатунська та Нью-Вестмінстерська єпархії; Філадельфійська, яка об'єднує греко-католиків США, і до складу якої входять Філадельфійська архієпарія, Чиказька, Стемфордська і Пармська єпархії; Куритибська, яка об'єднує греко-католиків Бразилії, і до складу якої входять Куритибська архієпарія і Прудентопольська єпархія. Також діють Буенос-Айреська єпархія в Аргентині та Мельбурнська єпархія в Австралії, а також парафії на всіх континентах планети.

6.7. ЦЕРКВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

• БІЛОРУСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Історія Білоруської Греко-Католицької Церкви до середини ХХ століття була спільною з історією Української Греко-Католицької Церкви, оскільки Україна і Білорусія спільно входили до складу Київської Русі, Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Обидва краї однаково страждали від російської агресії. Впродовж століть Білоруська Церква належала до Київської митрополії. У складі Київської митрополії білоруські єпархії входили в Ліонську та Флорентійську унії. В 1596 році була укладена Берейстейська унія, яка поєднала Київську митрополію з Католицькою Церквою. Відбулось це у місті Брест, у сучасній Білорусії. В білоруському місті Полоцьк діяв видатний

Святий і мученик Українсько-Білоруської Церкви архієпископ Йосафат Кунцевич. У 1705 році в Полоцьку за вірність унії від рук російського царя Петра I загинули греко-католицькі мученики Теофан Кольбичинський, Константин Заячівський, Яків Кізиковський і Яків Книшевич. Після поділів Польщі у 1772, 1793 і 1795 роках Білорусія та частина України були анексовані Російською імперією. Відразу ж після анексії, російський уряд почав терор Греко-Католицької Церкви. В 1839 році російський уряд силою та терором ліквідував Греко-Католицьку Церкву в імперії та змусив громади переходити до Російської Православної Церкви. Частина білоруських греко-католиків перейшли до РПЦ, але більшість пішли у підпілля або перейшли до Римо-Католицької Церкви. Велика частина духовенства, рятуючись від переслідувань, мігрувала до Галичини, яка в той час належала до Австро-Угорської імперії і мала повну релігійну та національно-культурну свободу. Незважаючи на опір греко-католиків, репресії зробили своє, і Греко-Католицька Церква в Білорусі майже припинила своє існування.

Перша світова війна змінила мапу Європи, і Західна Білорусь опинилася у складі Польщі. Це дало можливість почати відродження Греко-Католицької Церкви в цьому регіоні. В 1931 році глава Української Греко-Католицької Церкви митрополит граф Андрей Шептицький призначив апостольського візитатора для білоруських греко-католиків на території Польщі. Ним став єпископ Миколай Чарнецький. Відразу ж було відкрито декілька десятків білоруських греко-католицьких парафій. У 1939 році Західна Білорусь була анексована радянською армією. Відразу ж митрополит Андрей Шептицький перетворив білоруську апостольську візитатуру в апостольський екзархат, який очолив єпископ Миколай Чарнецький. У 1946 році діяльність УГКЦ в СРСР була заборонена. Ця заборона поширилась і на діяльність БГКЦ. Білоруські греко-католики змогли зберегти своє вільне існування тільки в діаспорі. Білоруські греко-католицькі громади діють у Лондоні, Парижі, Львовені і Чикаго. В 1960 році Апостольська Столиця відновила апостольську візитатуру для білоруських греко-католиків у діаспорі. Першим візитатором став греко-католицький єпископ Чеслав Сипович, який перебував у Лондоні. В 1983 році його замінив Володимир Тарасевич. Після розпаду СРСР Білорусія отримала неза-

лежність. В 1991 році білоруські греко-католики вийшли з підпілля. Це дало можливість відродити апостольську візитатуру в Білорусії. У 1994 році Папа Іван-Павло II призначив двох апостольських візитаторів Білоруської Греко-Католицької Церкви: в діаспорі візитатором став Олександр Надсон, а в Білорусії візитатором став Як Сяргей Гаєк. Сьогодні в Білорусії мешкає близько семи тисяч білоруських греко-католиків, і в діаспорі понад дві тисячі.

• РОСІЙСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Російська Греко-Католицька Церква є ще однією Східною Католицькою Церквою, тісно спорідненою з Україною. Росія завжди була активним противником унії, і ця ненависть виражалася при кожній окупації традиційно греко-католицьких територій. В 1839 році російський уряд брутально знищив Українсько-Білоруську Греко-Католицьку Церкву на окупованій Росією території. Священики, які залишились живими після важких репресій, мігрували до Західної України, яка була частиною Австро-Угорської імперії – країни повної свободи, в якій за всю історію не зникла жодна мова і жодна нація, на відміну від Російської імперії, яка за свою історію знищила з лиця землі стільки націй і мов, як жодна інша тоталітарна країна. Ті греко-католицькі монахи, які не виїхали, потрапили у спеціально створені резервації на Півночі Росії. Хоч перебування в цих резерваціях не характеризувалось свободою, присутність греко-католицького духовенства стало можливістю для знайомства російської інтелігенції з греко-католицизмом. Окрім цього, в Петербурзі до 1839 року діяла російська греко-католицька парафія. Втім, 1839 рік став часом ліквідації Греко-Католицької Церкви в Росії і нової хвилі агресії проти унії. Проте далеко не всі представники російської інтелігенції вороже ставилися до ідеї унії. В 1889 році побачила світ робота Володимира Соловйова «Росія і Вселенська Церква», в якій філософ закликав росіян до унії. Ця праця мала колосальний резонанс як серед критиків, так і серед прихильників. У 1905 році імператор Микола II видав указ про віротерпимість. Після цього указу в Росії почали виникати російські греко-католицькі общини, які склалися з росіян, котрі відійшли від Російської Православної Церкви, та приймали католицизм, зберігаючи свій обряд.

В 1917 році в Петербурзі відбувся Собор Російської Греко-Католицької Церкви, який визначив подальший шлях її розвитку. Особливу роль на цьому Соборі відіграв митрополит граф Андрей Шептицький, створивши екзархат для російських греко-католиків та призначивши екзархом російського греко-католицького священика Леоніда Фьодорова. Після Жовтневої революції почались важкі гоніння греко-католиків у Росії. Леонід Фьодоров помер від тортур у 1935 році. Всі священики, ченці і активні миряни Російської Греко-Католицької Церкви були знищені. Греко-Католицька Церква в Росії була заборонена, і ця заборона діє й досі. Після розпаду СРСР в Росії релігійна свобода не відновилась. Незважаючи на те, що греко-католицькі громади відродилися, вони досі не можуть отримати державне визнання і вимушені реєструватися як римо-католицькі. За відсутності державної реєстрації не може бути призначений глава Російської Греко-Католицької Церкви. Тому у 2004 році єпископом для російських греко-католиків був призначений новосибірський римо-католицький єпископ Йосиф Верт. Після Жовтневої революції та початку антирелігійного терору росіяни мігрували з Росії в усіх напрямках. Так виникла російська діаспора в Китаї. Центром російської діаспори у Китаї стало місто Гарбін у Маньчжурії, де також діяла величезна українська діаспора. Серед російських мігрантів до Китаю було чимало греко-католиків. Для організації їхньої духовної опіки в 1928 році був створений *Російський Католицький Апостольський Екзархат Гарбіну*. У 1928-1939 роках його очолював Фабіан Абрамович, а в 1939-1953 Андрій Кікото. Антихристиянська політика Китайської Народної Республіки знищила цей екзархат.

• МУКАЧІВСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЄПАРХІЯ

Ще однією Східною Католицькою Церквою є Мукачівська греко-католицька єпархія, яка діє в українському Закарпатті. Християнство у Закарпатті поширилось ще в період проповіді Святих Кирила і Методія та їхніх учнів. У XV столітті з'явилися перші письмові згадки про Мукачівську єпархію з центром у Мукачівському монастирі. Перші спроби унії в Закарпатті почалися від часу єпископа Василя Тарасовича, який 1640 року розпочав діалог із галицькими єпископами з ціллю укладення унії. Однак угорська шляхта була проти унії. Балінг, намісник семи-

городського князя Юрія Раковця, арештував єпископа Тарасовича за зв'язки з галицьким духовенством. Угорська влада уникала контактів Закарпаття з Галичиною через острах поширення національної ідеї. Звільнили Тарасовича тільки за вимогою Апостольської Столиці. Опісля Тарасович перебрався до Відня, де прийняв унію. Це розізлило князя Юрія Раковця, який заборонив Тарасовичу в'їзд до Закарпаття. Розуміючи важку ситуацію унії, Тарасович, щоби повернутися на Закарпаття, офіційно порвав з унією і примирився з Раковцем. Повернувшись, він за підтримки графині Анни Другет та її брата ягерського римо-католицького єпископа Юрія Якушіча почав поширення унії. Його найближчими соратниками стали василіани Петро Партеній Ростошинський і Гавриїл Кошович.

24 квітня 1646 року 63 закарпатські священники з'їхалися до Ужгородського замку графині Анни Другет і склали визнання віри перед римо-католицьким ягерським єпископом Юрієм Якушином. Ця подія ввійшла в історію як *Ужгородська унія*. Статус Мукачівської греко-католицької єпархії був складним: єпархія підпорядковувалася ягерському римо-католицькому єпископу. У 1663 році закарпатське греко-католицьке духовенство розпочало переговори з Київською греко-католицькою митрополією про входження єпархії у склад митрополії. Ці переговори викликали важкий спротив угорської шляхти. Через цей спротив об'єднати дві частини Української Церкви не вдалося, і до сьогодні Українська Греко-Католицька Церква та Мукачівська греко-католицька єпархія існують як дві різні структури. 19 вересня 1771 року, на прохання імператриці Марії-Терезії, Папа Климент XIV змінив статус Мукачівської єпархії: він повністю вийняв цю єпархію з підпорядкування ягерському римо-католицькому єпископу та перетворив її в незалежну церковну структуру. В 1773 році Мукачівська єпархія змінила свою назву, і почала іменувати себе Греко-Католицькою Церквою. У 1774 році в Мукачево була створена богословська школа для підготовки духовенства єпархії. В 1780 році єпископ Андрій Бачинський переніс свій осідок з Мукачево до Ужгорода, туди ж була перенесена й богословська школа, яку єпископ реорганізував у духовну семінарію. В час, коли Мукачівську єпархію очолював єпископ Андрій Бачинський, ця єпархія була величезною структурою, яка мала 542.000 віруючих, 1.660 храмів і 735 парафій. В 1777 році части-

на парафій Мукачівської єпархії були приєднані до Крижевської єпархії, суттєво підсиливши її. В 1787 році єпископ Андрій Бачинський створив Кошицький вікаріат Мукачівської єпархії для греко-католиків у Словаччині. Першим вікарієм став Іван Пастелій. Згодом центр вікаріату був перенесений до Пряшева. В 1818 році вікаріат був відділений від Мукачівської єпархії та перетворений у Пряшівську єпархію, першим єпископом якої став Григорій Таркович. Згодом Пряшівська єпархія перетворилась у Словацьку Греко-Католицьку Церкву. В 1912 році Папа Пій X створив Гайдудорозьку єпархію для греко-католиків Угорщини, до складу якої ввійшли 68 парафій Мукачівської єпархії та вісім парафій Пряшівської єпархії. Гайдудорозька єпархія згодом перетворилась в Угорську Греко-Католицьку Церкву.

У 1888 році Папа Лев XIII висловив бажання приєднати Мукачівську та Пряшівську єпархії до Галицької митрополії, однак не зміг це зробити через спротив угорської знаті. Угорська влада вела активну пропаганду серед закарпатських греко-католиків з ціллю переконати їх у тому, що вони не мають нічого спільного з Києво-Галицькою митрополією. З'являлись навіть ідеї викреслення з церковного календаря імен Святих Володимира, Бориса, Гліба та інших. В 1937 році Мукачівська і Пряшівська єпархії отримали від Ватикану статус окремих Східних Католицьких Церков. Греко-Католицька Церква Закарпаття стала осередком національного відродження краю, кульмінацією якого було проголошення Карпатської України 1939 року, президентом якої став греко-католицький священник Августин Волошин. Після приєднання Закарпаття до СРСР почались спроби ліквідувати Мукачівську єпархію. Радянські спецслужби намагалися повторити в Закарпатті сценарій ліквідації Української Греко-Католицької Церкви. В 1947 році влада вбила єпископа Теодора Ромжу, якого Папа Іван-Павло II у 2001 році проголосив блаженним. В 1944 році Теодор Ромжа таємно висвятив на єпископа ректора Ужгородської семінарії Олександра Хіру. В 1949 році Олександр Хіра був арештований, і після перебування в тюрмі висланий до Казахстану, де прожив до своєї смерті в 1983 році. В Казахстані Олександр Хіра активно душпастирював у підпіллі серед українців у Казахстані. В 1978 році Олександр Хіра таємно висвятив на мукачівського єпископа Івана Семедія, який керував єпархією у підпіллі та став її першим єпископом після розвалу СРСР. Після

виходу Мукачівської єпархії з підпілля, знову постало питання про її приналежність до УГКЦ. Апостольська Столиця вирішила зберегти за Мукачівською єпархією статус окремої Церкви. До 2002 року її очолював єпископ Іван Семедій. Оскільки до цієї єпархії належать як українці, так і не-українці, то в єпархії були призначені два єпископи-помічники: Іван Маргітич – для українців, та Йосиф Головач – для не-українців. У 2002 році єпархію очолив Мілан Шашік.

• СЛОВАЦЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Мукачівська греко-католицька єпархія дала початок декільком Східним Католицьким Церквам. В 1818 році від Мукачівської єпархії був відділений Кошицький вікаріат і перетворений у Пряшівську єпархію, яка отримала статус Церкви *sui juris*. Під час комуністичного режиму в Чехословаччині ця єпархія не могла розвиватися. У 2008 році на основі Пряшівської єпархії була утворена *Словацька Греко-Католицька Церква*. Пряшівська єпархія перетворилась у митрополію, до складу якої ввійшли чотири єпархії: у Пряшеві, Братиславі, Кошице і Торонто (Канада). Церква налічує близько 225 тисяч віруючих. Після розпаду Чехословаччини перебування чеських греко-католиків у складі Словацької Греко-Католицької Церкви стало проблемним. Задля кращої організації життя греко-католиків у Чехії, Папа Іван Павло II у 1996 році виділив греко-католицькі парафії в Чехії зі складу Словацької Греко-Католицької Церкви та об'єднав їх в окремому *Апостольському греко-католицькому екзархаті в Чехії*. Сьогодні кількість віруючих екзархату становить понад 35.000.

• УГОРСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Ще однією Церквою, яка виникла як відгалуження від Мукачівської єпархії, є *Угорська Греко-Католицька Церква*. Українці, які жили на території сучасної Угорщини, з плином часу забували рідну мову, а угорський уряд усіляко намагався обмежити можливість спілкування українською. Оскільки на території Угорщини з'являлось щоразу більше греко-католиків, які розмовляли угорською, доречним стало перекласти літургію угорською. Культурні відмінності призвели до розділення Мукачів-

ської єпархії. У 1913 році була утворена Гайдудорозька єпархія для греко-католиків Угорщини, до складу якої відійшли частина парафій Мукачівської та Пряшівської єпархій. Першим її єпископом став Стефан Міклошій. Єпархія перебувала у складі митрополії Естергом-Будапешт. У 2015 році Папа Франциск реорганізував Угорську Греко-Католицьку Церкву, перетворивши Гайдудорозьку єпархію у митрополію, адміністративно розділену на три єпархії у Гайдудорогу, Мішкольці і Ньїредьгазі. Сьогодні Церква налічує 262.484 віруючих.

• РУСИНЬСКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Міграція греко-католиків із Закарпаття, Словаччини та Угорщини до США призвела до утворення в Америці парафій, членами яких ставали спадкоємці Ужгородської унії. В 1913 році ці парафії були об'єднані в Русинський екзархат. У 2012 році екзархат був проголошений окремою *Русинською Греко-Католицькою Церквою* зі структурою митрополії. Церкву очолив митрополит Вільям Чарльз Шкурла. До складу Церкви входять три єпархії у США, до яких належать 417.795 віруючих.

ЛІТЕРАТУРА

Oeldemann, Johannes. Die Kirchen des christlichen Ostens. Orthodoxe, orientalische und mit Rom unierte Ostkirchen. – Kevelaer: Topos plus, 2006.

Schlicht, Alfred. Frankreich und die syrischen Christen 1799-1861. Minoritäten und europäischer Imperialismus im Vorderen Orient. – Berlin: Schwarz, 1981.

Chaline, Olivier. La reconquête catholique de l'Europe centrale, XVIe-XVIIIe siècle. – Cerf, 1998.

Janin, Raymond. Les Églises et les rites orientaux. – Paris: Letouzey & Ané, 1997.

Heyberger, Bernard. Les chrétiens du Proche-Orient au temps de la réforme catholique. – École française de Rome, 1994.

Richard, Jean. La papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XI-IXe-XVe siècles). – École française de Rome, 1998.

Roberti, Jean-Claude. Les Uniates. – Paris: Cerf, 1992.

Valognes, Jean-Pierre. Vie et mort des Chrétiens d'Orient. – Paris: Fayard, 1994.

Murzaku, Ines Angjeli. Returning Home to Rome: The Basilian Monks of Grottaferrata in Albania. – Grottaferrata: Monastero Esarchico, 2009.

Roberson, Ronald. The Eastern Christian Churches: A Brief Survey. – Rome: Edizioni Orientalia Christiana, Pontificio Istituto Orientale, 1999.

Гринів, Олег. Національно-духовне відродження. Історія і сучасні проблеми: лекції для священників Української Греко-Католицької Церкви. – Львів: Місіонер, 1995.

Гудзяк, Борис. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000.

Димид, Михайло. Єпископ Київської Церкви (1589-1891). – Львів: Інститут канонічного права Львівської Богословської Академії, 2000.

Доброклонский, Александр. Руководство по истории Русской Церкви. – Москва, 2001.

Федорів, Юрій. Історія Церкви в Україні. – Львів: Свічадо, 2010.

Федорів, Юрій. Організаційна структура Української Церкви. – Торонто, 1990.

Пензеш, Василь. Історія Української Греко-Католицької Церкви в Мараморощині й цілій Румунській державі. – Львів: Стрім, 1994.

Пекар, Атанасій. Нариси історії Церкви Закарпаття. – Львів: Місіонер, 1997.

Подскальски, Герхард. Христианство и богословская литература в Киевской Руси. – Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996.

Чубатий, Микола. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим-Нью-Йорк, 1965.

Жила, Володимир. Апостольський екзархат у Німеччині і Скандинавії. – Мюнхен: Український Християнський Рух, 1989.

Знаменский, Павел. История Русской Церкви. – Крутицкое патриаршее подворье, 1996.

Карташов, Антон. Очерки по истории Русской Церкви. – Москва: Terra, 1992.

Полонська-Василенко, Наталя. Історія України. – Мюнхен, 1993.

Сапеляк, Андрій. Київська Церква на Слов'янському Сході: канонічно-єкуменічний аспект. – Буенос-Айрес, Львів, 1999.

Стахів, Матвій; Стерчо, Петро. Христова Церква в Україні 988-1596. – Львів, 1993.

Огієнко, Іван Іларіон. Українська Церква: нариси з історії Української Православної Церкви. – Київ: Україна, 1993.

Розділ 7

БІБЛІЯ І ПАТРИСТИКА

7.1. БІБЛІЯ

Віровчення християнства ґрунтується на Біблії. Слово «Біблія» (βιβλία) означає «книги»; ця назва вказує на те, що Біблія є збірником численних священних текстів. У різних конфесіях склалися різні традиції щодо включення текстів у Біблію. Усталений список текстів, які ввійшли до Біблії, прийнято називати канonom. Різні течії християнства включають у біблійний канон різну кількість книг. Протестантська Біблія налічує 66 книг; католицький канон Біблії містить 77 книг. Однак існують і інші канони. Так, біблійний канон Етіопської Церкви налічує 81 книгу. Християнська Біблія складається з двох частин. Першою частиною є Старий Завіт, який збігається з ТаНаХом, тобто єврейською Біблією, хоч християнський Старий Завіт групує ці книги по-іншому, ніж юдеї.

• П'ЯТИКНИЖЖЯ

Першою частиною Старого Завіту є П'ятикнижжя Мойсея, яке відповідає юдейській Торі. П'ятикнижжя складається з п'яти книг. Тривалий час вважали, що їхнім автором був Мойсей. Сьогодні дослідники вважають, що письмовий текст виклали мудреці, імена яких не збереглися, але вони ґрунтували свій письмовий текст на усній традиції, яка сягає Мойсея.

Першим текстом П'ятикнижжя є книга *Буття* (єврейською בְּרֵאשִׁית, латиною Genesis, грецькою Γένεσις), в якій розповідається про створення світу, історію перших людей, Всесвітній Потоп, початки історії Ізраїлю до Єгипетської неволі.

➤ У книзі *Вихід* (єврейською שְׁמֹט, латиною Exodus, грецькою Ἔξοδος) розповідається про звільнення євреїв з-під єгипетської неволі, вихід з Єгипту під проводом Мойсея, отримання Закону Божого на горі Синай, 40-річну мандрівку євреїв Синайською пустелею.

- У книзі *Левіт* (єврейською לֵוִיִּקָּדָשׁ, латиною Leviticus, грецькою Λευιτικόν) викладені приписи, які стосуються священиків та левітів (служителів Храму).
- У книзі *Числа* (єврейською בְּמִדְבָּר, латиною Numeri, грецькою Ἀριθμοί) наведений облік людей, які вийшли з Єгипту та почали мандрівку до Обіцяної землі.
- У книзі *Второзаконня* (єврейською דְּבָרֵי יְהוָה, латиною Deuteronomium, грецькою Δευτερονόμιον) наведений стислий виклад єврейського релігійного законодавства. Тексти, наявні у П'ятикнижжі, тотожні в усіх конфесіях християнства.

• ІСТОРИЧНІ КНИГИ

Другий розділ Старого Завіту містить історичні книги, тобто ті, в яких розповідається про історію спасіння в єврейському народі після поселення в Обіцяній землі.

- Першим текстом цього розділу є *Книга Ісуса Навина* (יְהוֹשֻׁעַ), в якій розповідається про перехід єврейського народу до Обіцяної землі під проводом Ісуса Навина, наступника Мойсея, про перші перемоги та початок осілого життя.
- *Книга Суддів* (שופְטִים) розповідає про перші десятиліття євреїв в Обіцяній землі та історії суддів – провідників народу.
- *Книга Рут* (רוּת תַּלְמִידָה) розповідає про праведну жінку Рут, яка належала до предків царя Давида та Ісуса Христа, історію її життя та роль в історії народу.
- Опісля в Біблії містяться дві книги, які описують життя і діяльність пророка та судді Самуїла, поставлення Самуїлом царів Саула та Давида. В католицькому та протестантському виданнях Біблії ці книги називаються *Перша книга Самуїла* та *Друга книга Самуїла*. У православних виданнях вони, відповідно, зветься *Перша книга царств* та *Друга книга царств*. У єврейській Біблії ці книги об'єднані в одну, яка зветься *Книга Самуїла*.
- Дві наступні книги розповідають про діяльність єврейських царів, розподіл царства на Юдею та Ізраїль, викладають політичну та релігійну історію єврейського народу. В католицьких та протестантських виданнях ці книги зветься *Перша книга царів* та *Друга книга царів*, а в православних виданнях їх називають *Третя книга царств* і *Четверта*

книга царств, оскільки першою і другою книгами царств у православних виданнях Біблії іменуються Книги Самуїла. В єврейських виданнях Біблії ці два тексти об'єднані в одну *Книгу царів*.

- *Перша книга хронік* та *Друга книга хронік* описують події історії Ізраїлю. Їхній текст тотожний у католицьких, протестантських та православних виданнях. В єврейській Біблії вони об'єднані в одну *Книгу хронік*. В деяких виданнях Біблії ці тексти звуться *Перша і Друга книги паралепоменон*, що походить від грецької назви цієї книги (παράλεπόμενων).
- Наступні дві книги розповідають про повернення євреїв з Вавилонської неволі та відбудову Єрусалимського Храму. Ними є *Книга Ездри*, центральною постаттю якої є Ездра, який був духовним провідником повернення євреїв до Єрусалиму та відродження культу, і *Книга Неємії*, в якій йдеться про Неємію, який був політичним провідником євреїв та тісно співпрацював з Ездрою. Книги Ездри і Неємії є двома різними текстами в католицьких, протестантських та православних виданнях Біблії, а в єврейській Біблії вони злиті в одну *Книгу Ездри-Неємії*. Окрім Книги Ездри, яка міститься в біблійних канонах усіх конфесій, існують також *Друга і Третя книги Ездри*, яку ані юдеї, ані католики, ані протестанти не вважають за канонічні, але ці книги присутні в Синодальному перекладі Біблії Російської Православної Церкви, а також в канонах деяких інших Православних Церков.
- *Книга Товита* розповідає історію про провідника одного з єврейських племен, яке перебувало в околицях Ніневії, про його спілкування з Архангелом Рафаїлом і містить повчальні приклади праведного життя. *Книга Юдити* описує, як єврейська дівчина Юдита вбила асирійського полководця Олоферна і врятувала єврейський народ від винищення. Книги Товита і Юдити містяться в грецькому перекладі Біблії Септуагінта, але загублені їхні єврейські оригінали. Оскільки єврейські рабини внесли в офіційний канон єврейського ТаНаХ тільки ті книги, які наявні єврейською, то Книги Товита і Юдити не ввійшли в єврейський канон. Католики і православні, які у формуванні власного біблійного канону опиралися на грецькі переклади, включили ці книги у свій канон. Коли Лютер готував свій переклад Біблії німецькою,

він перекладав тільки ті книги, які містяться в єврейському каноні. Отже, для католиків і православних Книги Товита і Юдити є канонічними, а для протестантів неканонічними. Сучасні біблієзнавці ввели потрійну класифікацію біблійних книг: ті книги, які всіма християнами вважаються канонічними, прийнято називати протоканонічними (першоканонічними); ті книги, які католики і православні вважають канонічними, а протестанти – ні, прийнято називати девтероканонічними (другоканонічними), а ті, котрі жоден напрям християнства не визнає канонічними, прийнято називати апокрифами. Так, Книги Товита і Юдити є девтероканонічними біблійними книгами.

- Наступним біблійним текстом є *Книга Естер*, яка розповідає про життя єврейської общини в перському місті Сузи та про їх звільнення від небезпеки. Ця книга присутня у виданнях Біблії всіх конфесій християнства та юдаїзму.
- Останніми історичними книгами є *Перша і Друга книги Макавеїв*, у яких розповідається про макевейські війни, боротьбу євреїв проти еллінізації, звільнення з-під влади Селевкідів та здобуття політичної і релігійної свободи. *Перша і Друга книги Макавеїв* є девтероканонічними, позаяк вони присутні в католицькому та православному біблійних канонах, але відсутні в єврейському та протестантському канонах. Існують також *Третя і Четверта книги Макавеїв*. *Третя книга Макавеїв* не визнається за канонічну ані католиками, ані протестантами, ані євреями, але включена в православні видання Біблії. *Четверта книга Макавеїв* не визнається канонічною жодною християнською конфесією. Вона інколи публікується у православних виданнях Біблії як «додаток до Біблії», а не як її частина.

• ПОЕТИЧНІ КНИГИ

Третім розділом Старого Завіту є поетичні книги, які містять давню релігійну поезію або збірки приказок чи повчань. Сюди належать:

- *Книга Йова*, яка розповідає про праведника, який невинно страждає, і його вірність Богові.
- *Книга псалмів* містить 150 псалмів, тобто релігійних поем.

- *Книга приказок Соломона* містить висловлювання царя Соломона, які стали взірцем благочестивої мудрості.
- *Книга Проповідника*, яка також відома під єврейською назвою *Когелет* та під грецькою назвою *Екклезіаст*, містить роздуми побожного мудреця.
- *Пісня Пісень* містить поетичний виклад відносин між Богом і людьми, який представлений у прикладі відносин між чоловіком і жінкою. Книги Йова, псалмів, приказок, Проповідника та Пісня пісень присутні в усіх біблійних канонах.
- *Книга мудрості* та *Книга Сираха*, в яких викладені життєві поради, є девтероканонічними, тобто визнаються католиками і православними, але не визнаються протестантами.
- *Молитва Манасії* містить текст молитви, автором якої вважається 14-й цар Юдеї Манасія. Молитва Манасії міститься тільки в православних виданнях Біблії. Цей текст у православних виданнях іноді друкується як окрема книга, а інколи включається у *Другу книгу Хронік*.

• ПРОРОЧІ КНИГИ

Четвертою частиною Старого Завіту є пророчі книги. Старозавітніх пророків прийнято поділяти на великих і малих.

- До текстів великих пророків належать *Книга Ісаї*, *Книга Єремії*, *Плач Єремії*, *Книга Єзекиїла*, *Книга Даниїла*. Ці книги включені в канони всіх конфесій. У католицьких та православних виданнях Біблії до великих пророків включають також *Книгу Варуха*, яка відсутня у єврейському та протестантському канонах. Так книга, яка в католицькому каноні іменується *Книгою Варуха*, у православному розділена на дві частини: *Книга Варуха* та *Лист Єремії*.
- До малих пророків належать тексти дванадцяти пророків: Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Міхея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарії і Малахії. У випадку малих пророків між єврейським, католицьким, православним і протестантським канонами немає розбіжностей.

Отже, Старий Завіт містить біблійні книги, написані до Різдва Христового. В різних конфесіях склались власні біблійні канони. Протестантський канон Старого Завіту найменший; він налічує 39 книг. Католицький – містить 46 книг, тобто всі 39 книг протестантського канону, а також *Книги Товита*, *Юдити*, *Перша*

і *Друга Макавеїв, Мудрості, Сираха і Варуха*. Православний канон містить 50 книг, до яких входять 46 книг католицького канону, а також *Друга і Третя книги Ездри, Третя книга Макавеїв та Лист Єремії*.

• НОВИЙ ЗАВІТ

Другою частиною Біблії є Новий Завіт. Ці тексти написані після Воскресіння Христового у християнському середовищі. До Нового Завіту належать:

- *Євангелія*, які розповідають про земне життя Ісуса Христа, його проповіді, чудеса, Хресну смерть, Воскресіння і Вознесіння:
 - ✓ Євангеліє від Матея, ✓ Євангеліє від Луки,
 - ✓ Євангеліє від Марка, ✓ Євангеліє від Івана.
- *Діяння апостолів*, в яких розповідається історія ранньої Церкви та місіонерську роботу апостолів.
- Наступний блок новозавітних текстів складають *14 послань апостола Павла*, які він писав до різних церковних общин у світі. У посланнях Апостол Павло викладав моральні та догматичні повчання:
 - ✓ Послання до римлян,
 - ✓ Перше і друге послання до коринтян,
 - ✓ Послання до галатів,
 - ✓ Послання до ефесян,
 - ✓ Послання до филип'ян,
 - ✓ Послання до колосян,
 - ✓ Перше і друге послання до солунян,
 - ✓ Перше і друге послання до Тимотея,
 - ✓ Послання до Тита,
 - ✓ Послання до Филимона,
 - ✓ Послання до євреїв.
- До Нового Завіту належать також сім *соборних послань*, які писали різні апостоли до всієї Церкви:
 - ✓ Соборне послання Якова,
 - ✓ Перше і Друге соборні послання Петра,
 - ✓ Перше, Друге і Третє соборні послання Івана,
 - ✓ Соборне послання Юди Тадея.
- Останньою книгою Нового Завіту є *Одкровення Івана Бого- слова* або *Апокаліпсис*, в якій Апостол Іван розповідає про

отримане об'явлення, в якому він побачив останні часи земного світу.

Отже, в Новому Завіті містяться 27 книг. Їхня кількість однакова в усіх християнських конфесіях.

7.2. ВІРА І ОБРЯД

Віра християн ґрунтується на Божому Одкровенні, викладеному у Біблії та традиції Церкви. Християни вірять у єдиного Бога. Бог, будучи єдиним у своїй природі, перебуває у трьох Особах – Отець, Син і Святий Дух – Свята Трійця. Бог є Творцем усього суцього, тобто видимого і невидимого світів. Першим Бог створив невидимий світ, тобто ангелів, які мають розум і свобідну волю, але є чистими духами і не мають тіл; вони покликані славити Бога. Частина ангелів, загордівши, відвернулися від Бога; вони стали злими духами. Головним серед злих духів є диявол або сатана. Другим творінням Бога був матеріальний світ. Світ не є вічним, не народжений Богом зі себе, а створений Богом з нічого (*ex nihilo*). Вершиною Божого творіння стала людина, сутність якої складає духовне та матеріальне начала. Людину Бог обдарував розумом і свобідною волею. Вона отримала можливість самостійно визначати сутність свого буття: перебувати у живому зв'язку з Богом та жити вічно, або розірвати цей зв'язок і стати смертною істотою. Спокушені дияволом, перші люди зґрішили і розірвали свій зв'язок із Богом. Відтоді всі люди, народжуючись, уже несуть на собі наслідки гріха прародичів, серед яких найбільшими є смертність і слабкість свободи волі у творенні добра.

Незважаючи на те, що людина зробила свій вибір, і відвернулася від Бога, Бог не залишив людину в її нещасті. Він пообіцяв їй спасіння. Впродовж історії людство то відходило від Бога, то відшукувало його у своїх духових пошуках. Бог продовжував діяти в людській історії, посилаючи пророків та даруючи людству свій Закон. Врешті, коли з'явився найвідповідніший час, Син Божий став людиною, прийняв людську природу, щоб прожити людське життя, померти людською смертю, зійти в ад та воскреснути, подолавши своєю смертю людську смерть.

Син Божий у людській природі отримав ім'я Ісус, а оскільки він був Божим помазаником для виконання найважливішої в історії людства події, його звать також Месія або Христос. Після смерті і воскресіння Христових, люди отримали надію воскресіння. Люди залишаються смертними, позаяк таким є їхній вибір, але смерть тепер не є невідворотним фатумом людини. Після свого Воскресіння Христос вознісся на небеса. На землі він залишив Церкву як общину віруючих. Святий Дух, Третя Особа Божа, провадить Церквою впродовж її історії.

Людина є особливим творінням Бога; вона сотворена зі звичної матерії, але Бог вдихнув у неї свій Дух, який надав людині особливу гідність. Християни вірять, що людська душа з'являється в момент зачаття людини, але ніколи не помирає. Проживши земне життя, людина помирає. Смерть у християнстві не є абсолютним кінцем людського буття, а відділенням душі від тіла. Тіло після смерті повертається в неживу матерію, в якій розчиняється, а душа відходить із цього світу, щоби очікувати свого воскресіння. Після смерті людина повинна скласти звіт за своє життя. Праведники перебувають у Раю, тобто насолоджуються присутністю Бога, а грішники опиняються в пеклі, де покутують за свої гріхи. В кінці віків Христос вдруге прийде у світ. В той момент усі померлі воскреснуть та стануть на кінцевий суд. Спасіння людини є спільною справою Бога і людини. Католики, православні і частина протестантів вважають, що Господь дарував людині можливість спасіння, а людина покликана його реалізувати власними добрими справами.

• ЛІТУРГІЯ

Як і віруючі кожної релігії, християни виражають свою віру в обряді. Християнське богослужіння формувалося на основі єврейського благочестя та візантійського церемоніалу. Оскільки більшість ранніх християн були євреями, то й молилися вони так, як звикли молитися у традиції синагоги. До того ж, Апостоли часто проповідували в синагогах під час синагогальних богослужінь. Оскільки богослужіння в синагозі містить у собі читання Святого Письма, розспівування псалмів на духовних пісень, то ці богослужбові елементи перейшли у християнське богослужіння. І сьогодні богослужіння всіх християнських конфесій наповнені псалмами і читанням Святого Письма. В Єрусалимсько-

му Храмі жертвоприношення відбувалися тричі в день: зранку до сходу Сонця, в обід та ввечері. Відповідно, й у християнстві сформувалась традиція збиратись на молитву декілька разів на день. Головним богослужінням християн є *літургія*, тобто богослужіння, під час якого християни приймають Святу Тайну Євхаристії. Незалежно від обряду, літургія містить декілька базових елементів: приготування дарів, під час якого готуються хліб і вино для їх подальшого освячення, читання частин Святого Письма, молитви та Євхаристія, тобто прийняття Тіла і Крові Христа. В різних частинах християнського світу склалися різні структури та звичаї літургії. Їх прийнято називати літургійними обрядами.

Окрім літургії, в католицькій та православній традиціях сформувалися *богослужіння добового циклу*. До них входять вечірня, яку християни моляться ввечері, оскільки перейняли біблійну традицію, відповідно до якої доба починається з вечора; повечір'я, яке моляться після заходу Сонця; північна, яку моляться опівночі; час перший, час третій, час шостий та час дев'ятий, які моляться впродовж дня. Сьогодні ці богослужіння повністю рідко можна зустріти в парафіяльних храмах. У більшості вони практикуються в монастирях. Богослужіння добового циклу складаються з псалмів, уривків Святого Письма та стихир, тобто релігійних пісень. У протестантських деномінаціях традиція богослужінь зазнала численних змін.

• ЛІТУРГІЙНИЙ РІК

Важливим елементом літургійного обряду є літургійний рік, тобто перелік свят, які відзначають християни впродовж року. В католиків та православних літургійний рік містить у собі два цикли: рухомий та нерухомий. До *нерухомого циклу* належать свята, які кожного року святкуються в одні і ті самі дні місяця. Головними святами рухомого циклу є Різдво Богородиці, Воздвиження Чесного Хреста, Покров Богородиці, Непорочне зачаття Богородиці, Різдво Христове, Богоявлення, Благовіщення Господнє, Преображення Господнє, Успіння Богородиці. Ці свята поділяються на господські, в який Церква згадує події, пов'язані з Ісусом Христом, та богородичні, в яких Церква згадує події, пов'язані з Богородицею. До *нерухомого циклу* належать також дні пам'яті святих. До *рухомого циклу* належать свята, дата свят-

кування яких змінюється щороку. Головним святом рухомого циклу є Воскресіння Христове або Пасха. Християни святкують Пасху в першу неділю після повного місяця після весняного рівнодення, тобто після 21 березня. Відмінність дат святкування Пасхи східними і західними християнами обумовлюється тим, що західні християни вважають весняним рівноденням 21 березня за григоріанським календарем, а східні – 21 березня за юліанським календарем. Відповідно до Пасхи укладається рухомий цикл. Перед Пасхою триває Великий піст і Страсний тиждень. У п'ятницю перед Пасхою християни згадують хресну смерть Христа. В сороковий день після Пасхи святкують Вознесіння Господнє. У п'ятдесятий день після Пасхи християни святкують Зіслання Святого Духа (П'ятидесятниця).

• СВЯТІ ТАЙНИ

Окрім загальних літургійних обрядів, у християнстві присутні також богослужіння, в яких християни молитовно святкують події окремих членів спільноти. Видимими знаками Божої благодаті, яку отримують християни, є *Святі Тайни*. В католицизмі та православ'ї їх є сім:

- Першою Святою Тайною є *Хрещення*. Під час її прийняття людина стає християнином. Під час Хрещення людину поливають або занурюють у воду зі словами: «Хрещасться раб Божий (раба Божа) в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь».
- Другою Святою Тайною є *Миропомазання* або *Конфірмація*, під час якої християнин отримує дар Святого Духа, яке виражається у помазанні миром. Східні християни миропомазують відразу ж після Хрещення, а західні – коли дитині виповнюється 12 років.
- Третя Свята Тайна – *Євхаристія*, тобто прийняття Тіла і Крові Христа під видами хліба і вина.
- Четверта Свята Тайна – *Покаяння* або *Сповідь*, під час якої християнин визнає свої гріхи, виражає покаяння за них і намір виправитися, покутує їх та отримує відпущення гріхів.
- П'ятою Святою Тайною є *Священство*. Її отримують тільки ті, хто визначився до особливого служіння в Церкві. Після її отримання християнин стає священником.
- Шоста Свята Тайна – це *Вінчання*, під час якої двоє людей навіки поєднуються в одну сім'ю.

➤ Сьомою Святою Тайною є *Єлеопомазання*, під час якої хворі отримують благословення для здоров'я душі і тіла.

В більшості протестантських конфесій Святими Тайнами визнаються тільки дві: Хрещення і Євхаристія. Окрім Святих Тайн, християни моляться за членів своєї спільноти і при інших обставинах. Найбільш сумним обрядом є похорон покійників. Християни під час похорону моляться за прощення гріхів померлого та виражають свою віру в майбутнє воскресіння. Для здійснення богослужінь християни використовують храми. Розуміння храму у християнстві відрізняється від його трактування в інших релігіях. Якщо в дохристиянських релігіях храм є житлом Бога, то у християнстві простором перебування Бога вважається християнська спільнота, а храм є місцем зібрання і молитви християн.

• ЗАХІДНІ ЛІТУРГІЙНІ ОБРЯДИ

Від часу апостольської проповіді християнство, поширюючись по величезних територіях, ввійшло в різні культурні середовища. Особливості місцевих культур відбилися на специфіці релігійних обрядів. У ранній Церкві ще не існувало чіткої єрархії, а спілкування між общинами утруднювалось відсутністю засобів комунікації. З цієї причини християни різних культурних середовищ формували власні богослужбові традиції. Їх прийнято називати *обрядами* (ritus). Впродовж історії Церкви одні обряди, розвиваючись і поширюючись, витісняли інші. Внаслідок поділу Церкви на Східну і Західну, обряди теж прийнято поділяти на східні і західні.

➤ Найбільш поширеним серед *західних обрядів* є *римський* або *латинський обряд*. Він виник у Римі та спершу використовувався виключно римськими християнами. Неможливо встановити, коли саме в Римі почали молитися латинською. Ранні римські общини молитися грецькою-койне. Однак у час понтифікату Папи Віктора I (190-202) літургію в Римі вже служили латиною. Під час понтифікату Папи Григорія Великого (590-604) в рамках римського обряду відбулась літургійна реформа. Завдяки старанням Григорія Великого римська літургія отримала чітку структуру та устав. Франкський імператор Карл Великий, з ціллю уніфікації країни, сприяв поширенню римського обряду по всій імперії та

витісненню інших місцевих обрядів у його країні. Так, у IX столітті римський обряд став найпоширенішим у всьому християнському світі. Запроваджений Григорієм Великим устав залишався незмінним аж до XVI століття. У 1474 році Римська Курія видрукувала *Missale secundum consuetudinem Romane Curie* – Службник із текстом літургії, який сприяв уніфікації богослужбових практик. У XVI столітті Католицька Церква ввійшла в епоху масштабних змін. Критика Лютера, скерована проти католицького розуміння Євхаристії, сприяла тому, що в Католицькій Церкві почали підкреслювати особливості католицького богослов'я в літургії та обрядах. У 1545-1563 роках відбувся Тридентійський Собор, учасники якого постановили провести літургійну реформу. Результатом реформи став *Missale Romanum* (Римський месал), виданий Папою Пієм V у 1570 році. Літургія, викладена в Римському месалі, була обов'язковою для всієї Римо-Католицької Церкви аж до XX століття. Вона служилась виключно латинською мовою. У 1963 році Другий Ватиканський Собор постановив провести літургійну реформу, яка тривала декілька років. У 1970 році був виданий новий Римський месал, в якому викладена літургія, яка служиться у Римо-Католицькій Церкві до сьогодні. Тридентська меса не зникла після літургійної реформи Другого Ватиканського Собору; вона все ще служиться в деяких католицьких громадах, а також тими, хто не сприйняв постанов Собору. Обряд, який домінував у Римо-Католицькій Церкві між Тридентійським і Другим Ватиканським Собором, прийнято називати *старо-католицьким обрядом*. Зміст реформи полягав у тому, щоби зробити богослужіння зрозумілішими мирянам. Внаслідок реформи римська меса дещо змінилася: її почали служити національними мовами, ризи духовенства стали значно простішими, змінились деякі частини меси, роль мирян у месі стала значно вищою. Найбільш показним наслідком реформ стала зміна архітектури храмів. Досі головний престол стояв при абсиді так, що священник під час меси стояв обличчям до абсиди. Після Другого Ватиканського Собору у храмах, окрім головного, почали споруджувати також народні престоли, які розміщують між головним престолом і навою. Меса відбувається при народних престолах, а священник

повернутий лицем до мирян. Римський обряд сьогодні є найпоширенішим релігійним обрядом світу.

- Ще одним західним обрядом є *міланський* або *амброзіанський обряд*. Він розвинувся в Мілані та його околицях у найдавніші часи історії Церкви. Сьогодні цей обряд поширений у Північній Італії та подекуди у Швейцарії. Проповідь християнства в Мілані розпочав апостол Варнава, а його учень Анатолон став першим єпископом цього міста. Відповідно, християнська община в Мілані розвивалась незалежно від римської, і сформувала власну літургійну традицію. Амврозій Міланський (Медіоланський) провів перше впорядкування міланського обряду, через що цей обряд називають також амброзіанським. Як виглядав цей обряд до Амврозія, сьогодні неможливо сказати, але найвірогідніше, що Амврозій не вніс у нього вагомих змін. Після Амврозієвого впорядкування обряд мав численні візантійські впливи, зокрема антифонний спів. Коли Тридентійський Собор реформував римську месу, то ця реформа зачіпила всі обряди Західної Церкви. Собор постановив, що всі обряди, які використовувалися понад двісті років, повинні бути збереженими. Тому міланський обряд не витіснився римським. Однак, коли у 1570 році була реформована римська меса, тогочасний міланський архієпископ Кардинал Карло Борromeо створив спеціальну комісію, перед якою постало питання уніфікувати міланський обряд із максимальним збереженням його древніх елементів. Так, у 1567 році був виправлений календар, у 1582 році – бревіарій (збірник добових богослужінь), а в 1589 році – месал. Той варіант міланського обряду, який сформувався після реформ Кардинала Борromeо, зберігався непорушним аж до Другого Ватиканського Собору. Як тільки на Соборі підняли питання про реформу римського обряду, то виникла ідея реформування й міланського. Реформи ініціював міланський архієпископ Кардинал Джованні Баттіста Монтіні, а коли він у 1963 році став Папою Римським під іменем Павла VI, реформу продовжив його наступник Кардинал Джованні Коломбо. Було ухвалене рішення реформувати обряд за римським взірцем. Результатом реформи став новий месал 1976 року. Сьогодні в міланському обряді існує власний календар, дещо відмінний від римського. Меса і богослужіння добового кола

римського і міланського обрядів також відрізняються. У п'ятниці Великого посту та у Страсну п'ятницю в міланському обряді меса не служиться.

- Третім сьогодні існуючим західним обрядом є *мозарабський обряд*. Це – комплекс традицій богослужінь, які поширені в деяких містах Іспанії. Центром мозарабського обряду є місто Толедо. Його назва походить від іспанського слова «mozárabes» (мозараби), яким називали християн, котрі жили на теренах мусульманських держав Піренейського півострова. Також його називають іспанським або вестготським. Цей обряд містить в собі численні візантійські впливи. На цій підставі сформувався теорія, що іспанські християни до вестготського завоювання використовували римський обряд, а мозарабський обряд до Іспанії принесли вестготи. Сьогодні дослідники відмовилися від цієї теорії, оскільки вестготи були аріанами, а тому між ними і католиками не могло бути ніяких контактів, тим паче взаємовпливів. Окрім цього, сьогодні доведено, що цей обряд існував у Іспанії до вестготів. Візантійські впливи могли бути занесеними до цього обряду відомими іспанськими єпископами, які навчалися або перебували якийсь час в Константинополі. Ключову роль у формуванні цього обряду відіграв Ізидор Севільський. У своїй праці «De ecclesiasticis officiis» (Про церковні служби) він провів вичерпний аналіз богослужінь свого обряду. Четвертий Толедський Собор 633 року постановив уніфікувати мозарабський обряд так, щоби на території всього Вестготського королівства відбувались однакові богослужіння. Виконання цього завдання було доручене Ізидору Севільському. З цією ціллю він написав месал і бревіарій. Мозарабський обряд, реформований Ізидором, залишався незмінним упродовж століть. Під час арабського завоювання католики Іспанії молились тільки у відповідності до цього обряду. Під час Реконквісти іспанські католики підтримували тісні контакти з католицьким світом, результатом чого стало проникнення до Іспанії римського обряду. Врешті, Коянський Собор 1050 року дозволив єпархіальним капітулам та управам монастирів впроваджувати на своїх територіях римський обряд. У 1071 році на римський обряд перейшов Арагон. Цим кроком

арагонський король Санчо Рамірес намагався привернути увагу католицьких країн до Реконкісти. Коли, у 1076 році, Санчо Рамірес став королем Наваррії, то римський обряд і там став домінуючим. У 1080 році король Альфонс VI скликав Помісний Собор, на який з'їхалось духовенство Кастилії та Леону. Цей Собор ухвалив рішення про перехід на римський обряд. У Толедо, який перебував під владою мусульман, мешкало багато християн. Арабський уряд дозволив їм зберегти шість храмів, у яких католики молилися за мозарабським обрядом. Коли у 1085 році Альфонс VI відвоював Толедо від арабів, то в цих шести храмах було дозволено зберігати мозарабський обряд, але в новозаснованих храмах король розпорядився вводити римський обряд. Також мозарабський обряд було дозволено зберігати в базиліці Сан-Ізидоро в Леоні. Проникнення римського обряду до Іспанії відбувалося без участі Риму. В цьому процесі виразилося бажання іспанської знаті в усьому уподібнитися до інших європейців, навіть ціною втрати власної ідентичності. Цей процес також не мав підтримки населення, якому власні традиції були більше до вподоби. Головна проблема мозарабського обряду полягала в тому, що його богослужіння відбувались готською мовою, яка вже була малозрозумілою народу. В кінці XIII століття мозарабський обряд зберігся тільки в Толедо, а всі інші іспанські храми і монастирі перейшли на римський обряд. Вижити мозарабському обряду вдалось тільки завдяки ентузіазму однієї людини – толедського архієпископа Кардинала Франсиско Хіменеса де Сінерос, який у 1500 році добився у королеви Ізабелли Кастильської права на скликання Собору в Толедо для вирішення питання обряду. Він зібрав групу священиків, які володіли готською мовою, і доручив їм виправити та перевидати літургійні книги. У тому ж 1500 році Кардинал Хіменес видав месал, а в 1502 році – брєвіарій. Священикам, які знали готську, було доручено служити месу в мозарабському обряді. У XX столітті мозарабський обряд пережив ще одну реформу. Коли Другий Ватиканський Собор ухвалив рішення про активізацію мирян у літургії, була проведена реформа різних обрядів Католицької Церкви. На кшталт реформ римського та міланського обрядів, відбулась

і реформа мозарабського обряду. Папа Іван-Павло II доручив Конференції католицьких єпископів Іспанії самостійно ухвалювати рішення про використання мозарабського обряду, а в день Вознесіння Христового 1992 року Папа, вперше в історії, у Римі відслужив месу в мозарабському обряді. Після цих кроків Папи мозарабський обряд став популярнішим в Іспанії.

- *Брагський обряд* є четвертим серед західних обрядів, які існують до сьогодні. Він сформувався у єпархії Брага (Португалія) в VI столітті. У VII-VIII століттях брагський обряд був повністю поглинутий мозарабським. А коли й сам мозарабський обряд витіснявся римським, зникли останні проблиски брагського. В XIV-XV століттях з'явилися священники, які почали відроджувати брагський обряд. Папа Пій V у 1570 році благословив використання елементів брагського обряду в римській месі в Португалії. Робота над відродженням обряду була тривалою і клопіткою. Аж у 1918 році Римська Курія затвердила брагський месал і дозволила його використання. Сьогодні він використовується в деяких португальських храмах. Він має певні особливості в літургії та в календарі, однак є дуже схожим до римського.
- П'ятим західним обрядом є *ліонський обряд*, який сформувався у VIII-IX століттях. На відміну від інших обрядів, які формувалися як самобутні літургійні традиції, ліонський обряд виник як відгалуження від римського обряду шляхом вливання в нього елементів галльського обряду та звичаїв придворної каплиці Карла Великого. Відмінність між римським та ліонським обрядами спостерігалась у багатому церемоніалі останнього. Велика Французька революція знищила цей обряд, але в XIX столітті він зумів відродитися. Після Другого Ватиканського Собору відбулась реформа ліонського обряду, внаслідок якої він був спрощений. Після реформи відмінності між римським та ліонським обрядом стали майже непомітними.
- Окрім живих західних обрядів, у минулому існували й інші, які зникли в ході історії. Одним із зниклих західних обрядів був *аквілейський обряд*, який практикувався в Аквілейській Церкві. Ця Церква сформувалась як одна з давніх помісних Церков і розташовувалась на теренах, які охоплювали

Венецію (Північна Італія), Словенію та півострів Істирія (Хорватія). Від початку свого існування Аквілейська Церква підтримувала добрі відносини з Римською. Однак у 553 році візантійський імператор Юстиніан скликав Другий Константинопольський Собор, на якому були осуджені «три глави». Аквілейський митрополит Павлін I категорично відмовлявся погоджуватись із рішеннями Собору, а оскільки Папа рішення підтримав, то Аквілейська Церква відкололася від усіх інших Церков і проголосила власний Патріархат. У VI столітті територія Аквілеї була розділена між Візантією та лангобардами. В 607 році Аквілейський Патріарх Кандиніан відновив спілкування з Римською Церквою, і ввійшов у підпорядкування Папи Римського, але зберіг свій титул. У 1451 році його катедра була перенесена до Венеції, а Патріарх змінив титул на Патріарха Венеції, яким користується і досі. Однак та частина Аквілейської Церкви, яка опинилася під владою лангобардів, не підтримала Патріарха Кандиніана та обрала свого Патріарха. Так відбувся розкол Аквілейської Церкви. Згодом Аквілейський Патріарх примирився з Католицькою Церквою та ввійшов у її структуру. У 1751 році Папа Бенедикт XIV на вимогу австрійської імператриці Марії-Терезії ліквідував Аквілейський Патріархат та перетворив його у дві архієпархії – Удіне і Горіція. Аквілейська Церква мала власний обряд, який зник зі зникненням самої Церкви. Сьогодні історичні спадкоємці цієї Церкви – Патріарх Венеції, архієпископ Удіне і архієпископ Горіції – проводять богослужіння в римському обряді.

- В X столітті на основі римського сформувався *глаголичний обряд*, який відрізнявся від римського тільки тим, що богослужіння в ньому відбувались не латиною, а церковнослов'янською мовою. Він був поширений в деяких регіонах Хорватії. Після Другого Ватиканського Собору, коли месу почали служити національними мовами, глаголичний обряд зник, оскільки в усій Хорватії почали молитися хорватською, і зникла єдина відмінність між римським і глаголичним обрядами.
- У VI-XI століттях на півночі Італії існувало лангобардське князівство Беневенто. В ньому сформувався *беневентіанський обряд*, який відрізнявся від римського тільки тим,

що в ньому використовувався беневентіанський хорал, а не григоріанський, а богослужбові книги писались специфічним беневентіанським шрифтом. З падінням князівства Беневенто зник і його обряд. У IV-VIII століттях у Галлії (Франція) існував власний обряд, який зник після того, як Карл Великий включив Галлію в імперію франків. Карл Великий прагнув уніфікації країни, і прикладав зусилля для того, щоби по всій його імперії використовувався тільки римський обряд.

- Серед кельтів Британії, Бретані та Ірландії у III столітті сформувався власний *кельтський обряд*. Його виникнення обумовлювалося віддаленістю кельтських земель від континентальної Церкви. У VI столітті Августин Кентерберійський уніфікував кельтський обряд. Однак поступово він витіснявся римським. Так він у IX столітті повністю зник у Бретані, а в XI – в Шотландії, Англії та Ірландії.
- Ще одним обрядом, який сформувався в Британії, був *сарумський обряд*, назва якого походить від слова *Sarum* – латинської назви міста Солсбері. Цей обряд сформувався в катедральному соборі міста Солсбері та поширився в Південній Англії. Поштовхом для його формування стало завоювання Англії норманським герцогом Вільгельмом Заваойовником. Вільгельм призначив єпископом Солсбері Осмунда, який реформував та уніфікував різноманітні літургійні традиції Англії. За прикладом Солсбері в різних єпархіях також почалися літургійні реформи, які призвели до відмінностей їхніх обрядів. На цій підставі деякі літургісти говорять про герефордський, йоркський, бангорський, абердинський та інші обряди. Поступово його витіснив римський обряд. Однак сарумський обряд ліг в основу літургійної традиції Англійської Церкви, утвердженої у *Книзі загальних молитов (The Book of Common Prayer)*. Королева Марія I Тюдор у XVI столітті намагалася реставрувати сарумський обряд, хоч і безуспішно; в час правління королеви Єлизавети I він зник остаточно. В минулому свої специфічні обряди випрацьовували й різні чернечі ордени. Так, існували бенедиктинський, домініканський, цистерціанський та інші літургійні обряди.

• СХІДНІ ЛІТУРГІЙНІ ОБРЯДИ

Як і в Західній Церкві, так і в Східній кожна церковна община формувала власні літургійні обряди. Однак, якщо на Заході монолітність Католицької Церкви призвела до домінування римського обряду, то на Сході автокефалія помісних Церков дозволила розвиватися самобутнім обрядам. *Східні обряди* піддаються чіткій класифікації. Критерієм для їхньої класифікації є структура анафори. Анафора – це основна частина літургії, на якій відбувається освячення Дарів. Кожна анафора східної літургії містить в собі чотири елементи: *Præfatio* – вступна частина анафори, яка в кожній літургійній традиції різна, але завжди містить у собі молитви подяки і прослави Бога за його добрі вчинки; *Sanctus* – древній християнський гімн прослави Бога; *Anamnesis* – пригадування Тайної Вечері зі словами освячення; *Epiclesis* – прикликання Святого Духа для освячення Дарів; *Intercessio* – молитви про благословення для Церкви, усіх живих і померлих. Ці чотири елементи присутні у більшості східних літургій, але в різних послідовностях. Кожна група обрядів має власну послідовність частин анафори. Серед східних літургійних обрядів виділяють дві групи:

- *Олександрійський літургійний обряд* використовується монофізитськими та католицькими Церквами олександрійської традиції, тобто Коптською, Коптською Католицькою, Етіопською, Етіопською Католицькою та Еритрейською Церквами. В цьому обряді використовуються єгипетська літургія Василя Великого, яка служиться в будні і рядові неділі; літургія Григорія Богослова, яка служиться у святкові дні; літургія Кирила Єрусалимського, яка служиться під час Великого і Різдвяного постів.
- Група *антіохійських обрядів* поділяється на дві підгрупи:
 - ✓ До *західно-сирійської підгрупи* належать антіохійський, вірменський і візантійський обряди. Визначальною особливістю західно-сирійських обрядів є анафора типу PSAEJ, тобто частини анафори розміщені в такій послідовності: префацію, санктус, анамнезис, епиклезис та інтерцессію.
 - *Антіохійський обряд* використовується сиро-яковитами, сирійськими католиками, маронітами і сиромаланкарами, тобто Церквами антіохійської традиції,

які відкололися від православних Церков внаслідок прийняття монофізитства, і тими з них, які уклали унію з Римом.

- *Вірменський обряд* використовується Вірменською Апостольською Церквою та Вірменською Католицькою Церквою.
- *Візантійський обряд* є найпопулярнішим серед східних християн. Він зародився у Візантійській імперії та поширився в усіх Церквах, які перебували в єдності з Константинопольським Патріархатом. Унаслідок впливу Константинополя у православному світі візантійський обряд, витісняючи інші, поширився в історичних Патріархатах Олександрії, Антіохії, Єрусалиму, а також серед молодих Православних Церков (Сербська, Румунська, Болгарська, Російська та інші). Цей обряд використовується також Греко-Католицькими Церквами, тобто Церквами, історично спорідненими з Константинополем, які відновили свою єдність із Римом. Більшість християн України сповідують саме візантійський обряд. У західно-сирійських обрядах використовуються сирійський та грецький варіанти літургії апостола Якова, грецький і сирійський варіанти літургії Василя Великого, літургія Івана Златоустого, літургія Григорія Вірменського та інші.
- ✓ *Східно-сирійські обряди* використовуються Ассирійською Церквою Сходу та похідними від неї, а саме Халдейською Католицькою Церквою, Сиро-Малабарською Церквою та іншими. Особливістю цього обряду є анафора типу PSAJE, тобто частини анафори розміщені в такій послідовності: префацію, санктус, анамнезис, інтерцесію та епиклезис. Отже, відмінністю між західно-сирійськими і східно-сирійськими анафорами є те, що в західно-сирійських анафорах епиклеза випереджує інтерцесію, а у східно-сирійських інтерцесія випереджує епиклезу. У східно-сирійській традиції використовуються три літургії: літургія Несторія, яка служиться на Богоявлення, у п'ятницю Івана Хрестителя (перша п'ятниця після

Богоявлення), у день трьох святителів¹, ніневійський піст², Великий четвер; літургія Теодора Мопсуестійського, яка служиться в усі дні, починаючи з четвертої неділі до Різдва і закінчуючи Квітною неділею, за виключенням днів, коли служиться літургія Несторія; літургія Таддея і Марія, яка служиться від Великої суботи до четвертої неділі перед Різдрвом. Поправки у ці приписи з'явилися тільки у традиції Сиро-Малабарської Католицької Церкви, яка постановою Діамперського Собору 1599 року відмовилася від літургій Несторія і Теодора Мопсуестійського, аргументуючи своє рішення тим, що вони були осуджені як єретики, та використовує тільки літургію Таддея і Марія.

Різноманіття християнських літургійних обрядів є наслідком синтезу християнської віри та культур тих народів, які прийняли християнство. Одну віру християни виражали по-різному, залежно від культурних надбань своїх народів, ніколи не встановлюючи обмеження для здорового благочестя.

7.3. БОГОСЛОВ'Я II-III СТОЛІТЬ

У першому столітті християнам не потрібно було задумуватися над богословськими питаннями. Допоки жили апостоли, вони були живими свідками Христа, і могли дати відповіді на питання, які поставали перед ранніми християнськими общинами. Однак, коли апостоли померли, перед Церквою поставали нові питання, відповіді на які вимагали богословської рефлексії. Єдиним джерелом для богослов'я стала Біблія. Написана старозавітними пророками та новозавітними апостолами, Біблія стала повнотою Божого об'явлення. Однак ріст Церкви, постійні зміни зовнішніх обставин та плин часу вимагали тлумачень Біблії,

¹ У візантійській традиції *трьома святителями* називають Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Златоустого, а в Ассирійській Церкві Сходу трьома святителями вважають Теодора Мопсуестійського, Діодора Тарського та Несторія. У Церкві Сходу їхнє свято відзначається у п'яту п'ятницю після Богоявлення.

² В Ассирійській Церкві Сходу *ніневійським постом* називають день пам'яті покаяння мешканців Ніневії після проповіді пророка Йони. Цей день відзначають у середу після п'ятої неділі Богоявленського циклу.

тобто пристосування сказаного в ній до актуальних життєвих ситуацій. Такі потреби обумовили формування богословської традиції Церкви. Період розвитку християнського богослов'я, який тривав декілька перших століть після Різдва Христового, прийнято називати *патристикою*. Ранні християнські богослови мали авторитет Отців Церкви, тому патристика – це богословська традиція Отців Церкви, а слово «патристика» походить від грецького «πατήρ» (отець). В кожному епоху раннього християнства патристика відзначалася власними особливостями, на основі яких її можна хронологічно систематизувати.

• МУЖІ АПОСТОЛЬСЬКІ

Першим етапом розвитку післябіблійної християнської літератури були твори апостольських мужів (οἱ ἀποστολικοὶ ἄνδρες, viri apostolici), тобто богословів, які були безпосередньо пов'язаними з апостолами. Ці твори також називають *літературою двох шляхів*, оскільки їхньою головною темою була мораль, про яку ці автори писали як про вибір із-поміж двох життєвих шляхів: доброго і злого. З цих творів до нашого часу збереглися лише деякі:

- Перший серед них – *Дідахе* (Навчання дванадцяти апостолів). Дідахе цікаве тим, що описує особливості життя ранніх християнських общин.
- Ще одним твором цього циклу є *Послання Псевдо-Варнави*. Справжній автор Послання невідомий. Климент Олександрійський вважав автором Варнаву, одного із 70-ти апостолів, а Отці Церкви IV століття взагалі не згадували про Послання, навіть у життєписах Варнави. Вважається, що Послання написано між 110 і 130 роками християнином в Єгипті. В Посланні піднімаються дві теми: відношення до Старого Завіту і моральність.
- «*Пастир*» *Єрми* – ще один твір мужів апостольських – написаний автором, про життя якого відомо тільки з твору. Єрма, вірогідно, був євреєм, який прийняв християнство, був проданий в рабство, з якого звільнився, нажив статки, які згодом втратив, жив з прибутків від земельної ділянки, яку обробляв. Єрма був одружений та мав дітей, які відреклися від віри під час гонінь. «Пастир» був написаний у 140-150 роках у Римі. Назва книги походить від того, що ангел, від

якого Єрма отримав одкровення, з'явився йому у вигляді пастиря. Єрма порівнював Церкву з баштою, яка будується на воді (Хрещення) юнаками (ангелами) з різного каміння (апостоли, вчителі, єпископи і диякони), відкидаючи негоже каміння (закам'янілі грішники).

- *Климент Папа Римський* увійшов у патристичну думку кількома творами – двома Посланнями до коринтян та кількома творами, помилково приписаними Клименту. Перше послання до коринтян написане у 97-98 роках. Приводом для написання Послання став розкол у Коринтській Церкві, викликаний тим, що деякі з мирян усунули кількох пресвітерів, яких вважали негідними священства. Папа закликав бунтарів до щирого покаяння та дав свої настанови. Цю церковну проблему Климент назвав *σχισμα* (схизма, розкол). Друге Послання Климента викликає багато сумнівів щодо автентичності його авторства. Послання було написане між 120 і 150 роками. Послання складається з двадцяти глав і дає відповіді на різні догматичні та моральні питання.
- Важливе значення для формування раннього християнського богослов'я мали твори *Ігнатія Богоносця*, який був другим єпископом Антіохії. За легендою, саме його тримав на руках Христос, закликаючи слухачів стати подібними до дітей. Ігнатій був першим християнським письменником неєврейського походження. Це відобразилося в доволі скупому цитуванні Старого Завіту. Він – автор семи послань: до римлян, до ефесян, до магнезійців, до тралійців, до філядельфійців, до смирян, до Полікарпа Смирнського. Ігнатій твердив, що спасіння людини можливе тільки тоді, коли Христос повністю уподібнився до людини, прийнявши на себе повну людську природу. Найцікавіші міркування Ігнатія присвячені змісту мучеництва. Сам Ігнатій був мучеником: його арештували в Антіохії і перевезли до Риму для суду і страти. По дорозі він осмислював значення мученицької смерті, і виклав свої міркування в посланнях. Мученицька смерть, на його думку, уподібнюється до відродження для нового життя як перемелення пшениці для євхаристійного хліба Христа. Як на Тайній Вечері Христос очолив спільноту, так і на євхаристійному зібранні хтось один повинен зайняти місце Христа. Його місце займає єпископ. Так Ігнатій першим

обґрунтував статус єпископа. У творах Ігнатія вперше з'явився термін «ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία» (Католицька Церква) на окреслення церковної повноти.

- *Полікарп Смирнський* був учнем Ігнатія. Він зібрав послання Ігнатія, одне з яких Ігнатій адресував саме йому.
- *Папій Єрапольський* був сирійським єпископом на межі I-II століть. Про його життя відомо дуже мало. Деякі згадки повідомляють, що він був учнем апостола Івана Богослова та другом Полікарпа. Він був також автором твору «Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσις» (*Тлумачення Господніх висловлювань*), укладеного близько 110 року. Твір до нас дійшов тільки в невеликих уривках. Ціллю твору було витлумачити висловлювання Господа, які він брав з Євангелій, як канонічних, так і апокрифічних, та з усної традиції, не завжди ставлячись до них критично.

Твори апостольських мужів цінні тим, що вони є найдавнішим свідченням християнської віри після творів Нового Завіту. В порівнянні з пізніми Отцями Церкви, апостольські мужі відносно мало сприяли розвитку догматичного богослов'я, натомість вони концентрувалися на моральності. Їхні роботи тематикою і стилем різко відрізняються від новозавітних писань; ці відмінності спричинені потребою інкультурації. Основною їхньою відмінністю є моральна проповідь, яка була необхідною в умовах морального запустіння населення Римської імперії. Творіння апостольських мужів сягають не конкретних апостолів, а подають картину віри ранніх церковних спільнот. Вони презентують праведність як правило, а не як дар. Дар Христа полягає в істинному знанні, а гріх як невідання і перебування у владі смерті. Якщо у Новому Завіті присутня ідея, що благодать спасає, то в апостольських мужів благодать дає силу спастися. Благодать (*gratia*, *χαρις*) розуміється як знання (*γνωσις*), дароване Христом, яке стимулює внутрішню силу духа (*δυναμις*) до досягнення спасіння. У відношенні до Писання апостольські мужі вважали, що все, сказане у Старому Завіті, вповні розкривається тільки у Христі. В догматиці домінувала віра в єдиного істинного Бога (*μονος ἀληθινος θεος*), сформованої тринітарної термінології ще не було, але віра в Трійцю явно присутня. Апостольські мужі підкреслювали божественність Христа і називали його словом «Бог». Христос, на їхню думку, присутній у Церкві як її Глава, а

християни поєднані з ним у його смерті і воскресінні. Важливе місце у творах апостольських мужів займала боротьба проти докетизму, тобто єреси, яка визнавала примарність тіла Христа. У творах апостольських мужів сформувалося поняття про постать єпископа як символу єдності Церкви. Монархічний єпископат з'явився в Сирії, і вперше виявився у творах Ігнатія Богоносця. Роль єпископа розглядалася передовсім у тяглоті віровчення і переданні рукоположення. В тогочасній есхатології сформувалася ідея близького кінця світу.

• АПОЛОГЕТИ

Окрім апостольських мужів, важливе місце у формуванні християнського богослов'я належить апологетам, тобто мислителям, які намагалися захистити християнство від атак римського уряду та язичницького суспільства.

- Одним із перших апологетів був *Атенагор Атенський*, віомий як автор Аполוגії, написаної близько 177 року. В цій роботі автор висловлював притаманні усім тогочасним християнським аполוגіям ідеї, тобто заперечував твердження язичників про безбожність християн. В міру аполוגічної потреби він розповідав про життя і звичаї християн, однак не висловив оригінальних богословських ідей.
- *Теофіл Антіохійський* був шостим єпископом Антіохії, походив із язичницької сім'ї та навернувся до християнства у зрілому віці. Він писав про Христа, іменуючи його Логосом та виділяв два модуси його буття: внутрішній (λόγος ἐνδιάθετος, присущий логос) і зовнішній (λόγος προφορικός, проявлений логос). Внутрішнім Логос був завжди, зовнішнім він став у момент творіння, коли йому треба було проявитися назовні. Теофіл першим у християнській літературі використав слово «Трійця» (Τριάς). Дискутуючи з платоніками про відношення тіла і душі, Теофіл висловив думку про те, що людина сотворена Богом ані смертною, ані безсмертною. Якщо би Бог сотворив людину безсмертною, то зробив би її богом, якщо би він створив її смертною, то був би винним у її смерті. Обидві перспективи закладені в людині як потенції. Згрішивши, людина обрала смертність.
- *Юстин Мученик* був автором двох аполוגій, одна з яких адресована імператору Антоніну-Пію, а інша – римському сенату,

а також «Розмови з Трифоном Юдеєм», найбільш ранньої апології проти юдаїзму. Юстин розвивав думку про те, що Старий Завіт повністю розкривається тільки у християнстві, що дало підстави для християнської екзегези Старого Завіту. Народи, які увірували у Христа, творять Новий Ізраїль. Бог, на думку Юстина, повністю трансцендентний, не виражений жодним іменем, не окреслений жодним поняттям. Посередником між Богом і світом є Божий Логос, який існував у Богіві в невираженій формі до створення світу. Логос виразився тільки при творенні світу. Юстин пропонував розрізняти після створення світу Логос промовлений, Логос сім'яний і Логос волочений. Сім'яні логоси (λόγοι σπερματικοί) – це присутність Божого розуму у творінні.

- Ще один апологет християнства – *Таціан Ассирієць* – навернувся до християнства у зрілому віці в Римі, де він був учнем Юстина. В 172 році він повернувся до Сирії, де під впливом гностицизму став противником грецької філософії. Надмірно захопившись аскетизмом, Таціан врешті заснував секту енкратистів, які заперечували подружжя та відмовлялися від вина і м'яса. Крайньою формою енкратистів були акварії, які служили Євхаристію на хлібі і воді. Однак сам Таціан до таких крайнощів не дійшов. В оцінці грецької філософії він був дуже ригористичним, і вважав, що все грецьке від диявола, а Платон перейняв свою мудрість від Мойсея. Таціан був автором *Діатессарону*, зведеного тексту чотирьох Євангелій, який використовувався в Антіохійській Церкві до V століття, коли Феодорит Кирський вивів Діатессарон з ужитку.

• ХРИСТІЯНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ II-III СТ.

Окрім мужів апостольських, які зосереджували свою увагу на моральній доктрині ранньої християнської спільноти, та апологетів, які відстоювали істинність християнства у греко-римському світу, і богослов'я раннього християнства творили також мислителі, які розглядали доктринальні питання. До таких християнських письменників II століття належали:

- *Іриней Ліонський*, народжений між 140 і 160 роками в Малій Азії. Перебравшись на Захід, він став єпископом Ліону та полемізував із гностиками. Іриней порівнював Христа з новим Адамом, а Марію – з новою Євою. Це найдавніша

згадка про роль Богородиці в історії спасіння. Спасіння, дароване Христом, полягає в тому, щоби вирвати у диявола його полонених. Христос переміг смерть, і люди стали учасниками його перемоги та отримують життя, втрачене в Адамі. Коли людина послужна Божим заповідям, то отримує життя, коли ж не дотримується заповідей, то потрапляє під владу смерті. Смерть не притаманна людині по природі; вона є наслідком гріха. Відновлена людина досягає свого призначення – стати подібною Богу і жити в безсмерті. Спасіння людини Іриной означував терміном «recapitulatio» або «ἀνακεφαλαίωσις» (з'єднання, повернення до глави). У II–III століттях розвинулась християнська література в Західній Європі. До латинських письменників цього періоду належить *Тертуліан*, який був першим вагомим богословом, що писав латиною. Він народився близько 155 року в Північній Африці в язичницькій родині, отримав добру юридичну освіту. Навернувшись до християнства, швидко став священником. Опісля Тертуліан перебрався до Риму, де розвернув юридичну практику, при цьому не залишивши писати на богословські теми. Його праці відзначалися крайньою суворістю. Після 207 року він примкнув до ересі монтанізму. Засновник цієї ересі, Монтан, учив, що у Христі люди отримали не все одкровення. Воно продовжується в історії через Святого Духа. Монтаністи відкидали церковну єрархію. Африканські монтаністи під назвою тертуліаністи проіснували аж до V століття. Тертуліан сформував цікаве пояснення природи Церкви і значення Хрещення. Він прирівнював Хрещення до переходу через Червоне море. Як ізраїльтяни, щоби перейти до обіцяної землі, мусіли перейти через воду Червоного моря, так і кожен віруючий, щоби увійти в Церкву, мусить перейти через воду Хрещення. У книзі «Про душу» Тертуліан висловив знамениту думку про те, що душа по своїй природі християнська (*naturaliter christiana*), оскільки сотворена на Образ Божий. Він вважав, що все є тілесним і навіть Богу приписував тіло певного роду. Душа передається від людини до людини через покоління (*propagation animae ad anima*), на відміну від більшості Отців Церкви, які вважали, що кожна душа є окремим творінням Бога. В усіх ересях Тертуліан звинувачував грецьку філософію, твердячи, що немає нічого

спільного в Атен і Єрусалиму, Академії і Церкви, філософії і християнства. Його вчення характеризують лозунгом «Credo, quia absurdum» (вірю, незважаючи на абсурдність), який не зустрічається у його творах, проте добре окреслює його позицію. Тертуліан першим вжив термін «Трійця» латиною, який грецькою вперше використовував Теофіл Антіохійський.

➤ Ще одним західним християнським письменником був *Іполит Римський*, перший в історії антипапа, тобто він був обраний єпископом Риму на протигагу законному Папі. Причиною його протиставлень справжньому Папі було його невдоволення надто слабкою покаятною дисципліною. Проте, оскільки він загинув мученицькою смертю, його Церква вшановує як святого. Існує версія, що Іполит під кінець життя примирився з офіційною Церквою. Він писав багато, однак його твори погано збереглися. Одним із основних його творів були «Філософумена» або «Заперечення єресей», в якій автор, наслідуючи Іриней Лійонського, полемізував проти гностицизму; «Слово про антихриста», в якому автор заперечував пануюче серед тогочасних християн переконання, що Римська імперія є царством антихриста; «Тлумачення пророка Даниїла». Також Іполит описав чин літургії. Це найдавніший чин літургії, який зберігся в Церкві. Іполит твердив, що Христос зміг спасти людину тільки тому, що прийняв всю людську природу разом із наслідками гріха. В Церкві немає місця для грішників, яким би не було їх покаяття. Як Адам був вигнаний з Раю через гріх, так і кожен грішник повинен бути вигнаним з Церкви. Богослов запровадив порівняння Церкви з кораблем або Ковчегом Ноя, який пливе до тихої пристані по бурхливому морю.

➤ *Кипріан Карфагенський* жив у III столітті в Карфагені, тогочасній столиці римської Африки. Ставши єпископом Карфагену, Кипріан мав постійного опонента – заслуженого священика Новата. Невдовзі після обрання Кипріана єпископом почалось жорстоке гоніння християн, ініційоване імператором Децієм у 250 році. Кипріан сховався від переслідувань. Після того, як Папа Фабіан загинув як мученик, Кипріана звинуватили у боягузстві. Ця проблема і визначила роль Кипріана в богослов'ї. Після закінчення гонінь постало питання, що робити з відступниками, чи приймати їх знову

до Церкви. Ісповідники (тобто ті, хто зазнали страждань під час гонінь, але залишилися живими) на чолі з Новатом вважали, що це питання належить до їхньої прерогативи, а не до єпископської. Натомість, Кипріан наполягав, що приймати покаєння відступників є правом єпископа. Також Кипріан вступив у полеміку з Папою Стефаном щодо Хрещення єретиків. Карфагенський єпископ вважав, що хрещення єретиків не дійсне, оскільки Хрещення є входженням у Церкву, а тому не може здійснюватися поза Церквою. Отже, єретиків, які переходять до Церкви потрібно перехрещувати. Папа Стефан вважав, що Хрещення з дотриманням форми є дійсним навіть у єретиків.

- У той самий час розквітла богословська думка в Олександрії, де виникла відома катехитична школа. *Климент Олександрійський* (150-215) був другим, після Пантена, її керівником. Він народився і отримав освіту в Атенах. Серед основних творів Климента «Протрептик» або «Навчальне слово до еллінів», написане в апологетичному стилі; «Педагог», адресований до нових християн, які прийняли Хрещення і потребують духовного провodu; «Стромати», твір на захист грецької культури і філософії. Климент вважав, що кожна культура веде свій народ до Христа, як і Старий Завіт вів до Христа євреїв. Тому язичницька культура несе в собі сім'я істини, а філософія потрібна грекам, котрі ще не знають про Христа. Грецька філософія була педагогом еллінів до Христа. Основою богослов'я Климента було вчення про Логос, через якого здійснювалося творіння і звершувалося Одкровення для юдеїв у Старому Завіті та для греків у філософії. Повнота часів наступила при втіленні Логоса. Знання (γνώσις), на думку Климента, про Логос є прерогативою освіченої еліти, а не широкого загалу. Климент розрізняв між пієтіς, тобто простою вірою в авторитети, яка притримується зовнішньої букви і діє зі страху перед покаранням і в надії на нагороду, та γυμνώσις, вищим розумінням, носії якого вірять за внутрішнім переконанням.
- Найвидатнішим християнським мислителем в Олександрії був *Оріген* (185-253). Він походив із Єгипту, очолив олександрійську катехитичну школу після Климента. Під час гонінь у 216 році Оріген перебрався до Палестини, де він

почав проповідувати. Олександрійський єпископ Дмитрій, незадоволений тим, що мирянин проповідує, відкликав Орігена до Олександрії. У 231 році Оріген відправився до Греції, а по дорозі отримав священничі свячення в Кесарії Палестинській. Дізнавшись про це, єпископ Дмитрій відлучив Орігена від Церкви. У 232 році, після смерті Дмитрія, Оріген повернувся до Олександрії, але його знову відлучив від Церкви новий єпископ. Помер Оріген під час Децієвих гонінь. Оріген першим здійснив спробу історичного дослідження Біблії. Він писав дослідження трьох типів: схолії (записи на полях), гомілії та наукові коментарі. Оріген користувався методом алегорії, тобто найпопулярнішим методом олександрійської школи. Він вважав, що навіть начебто незначні деталі зі Старого Завіту мають глибокий зміст, який торкається Христа і Церкви. Оріген сформував оригінальну онтологію. Він вважав, що Бог створив рівні за природою розумні творіння. Вони вільно споглядали Бога і насолоджувалися його любов'ю. Однак, будучи вільними, вони відволіклися від споглядання і впали в тіла. Так виник матеріальний світ, і саме в цьому полягало гріхопадіння. Чим більше розумні творіння відволікалися від Бога, тим грубіші тіла вони отримували. Зло не створене Богом, а є результатом вільного вибору творіння; матерія ж виникла внаслідок гріхопадіння, а не сотворена Богом. Спасіння полягає у поверненні розумних істот до первісного стану споглядання Бога. Для цього необхідно відмовитися від матеріальних прив'язаностей. Звідси і розуміння чернецтва як ангельського способу життя. Єдиною душею, яка не відволіклася від споглядання, була душа Ісуса Христа, з якою поєднався Божественний Логос для спасіння світу. На основі того, що до спасіння покликаний весь світ, Оріген відстоював ідею *апокатастасису* (ἀποκατάστασις), відповідно до якої все, навіть пекло і диявол, в кінці часів повернуться до Бога і будуть помилувані.

- Оріген мав багато послідовників, які в різні епохи розвивали його вчення. Відразу ж після його смерті можна вести мову про феномен орігенізму III століття. Серед послідовників Орігена важливе місце займав *Діонісій Великий*, який був олександрійським єпископом у 248-265 роках. Він відомий

своєю перепискою з Папою Діонізієм із приводу модалізму або савеліанства, тобто ересі, представники якої вчили, що Отець, Син і Святий Дух проявляються в різні історичні епохи як різні модуси єдиної сутності. Діонізій наполягав, що в Богів є три Особи, а не три модуси. Найбільшим опонентом Орігена був Павло Самосатський, який став антиохійським єпископом у 260 році. Його вчення було змішанням модалізму і притаманного антиохійцям методу історизму. Павло вважав Христа людиною, в яку в момент Хрещення в Йордані вселилась Божа присутність, тобто старозавітна шехіна, яка до цього стало перебувала в Єрусалимському Храмі. Цю ересь називали адапціонізмом, оскільки вона ґрунтувалася на думці, що Бог усиновив Ісуса в певний момент його життя. За це вчення Антиохійський Собор 268 року оголосив Павла Самосатського еретиком.

• ЕРЕСІ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ

У II-III століттях у християнстві відбувалась жвава богословська дискусія, побічними наслідками якої стало виникнення низки еретичних учень. Серед них вагому роль відіграли:

- *Адапціонізм*, якого також називають динамічним монархізмом – це ересь, прихильники якої стверджували, що Ісус Христос за свою повну відданість Богу був адаптований (усиновлений) Богом під час Хрещення в Йордані. Адапціонізм був оголошений ерессю в кінці II століття, а також був осуджений Першим Нікейським Собором. Першим відомим проповідником адапціонізму був Теодот Візантійський у II столітті. За свідченнями Іполита Римського Теодот учив, що Ісус народився як звичайна людина, праведно жив у Єрусалимі, а в момент Хрещення на нього зійшов Христос у виді голуба. Тому Ісус, на думку адапціоністів, не творив чудес, допоки в ньому не оселився Христос. У III столітті ідеї адапціонізму підживлював Павло Самосатський, який вчив, що Ісус досягнув єдності із Богом унаслідок досконалого життя. Особливим різновидом адапціонізму є *іспанський адапціонізм*, який сформувався в окупованих Омеядами християнських регіонах Піренейського півострова у VIII-IX століттях. Проповідником цієї ересі став толедський

архієпископ Еліпанд. Єресь була осуджена Папою Адріаном I, а на території імперії Каролінгів її офіційно заборонив Франкфуртський Помісний Собор 794 року. Іспанський адапціонізм дуже відрізнявся від адапціонізму епохи раннього християнства. Він визнавав, що Ісус Христос завжди був Сином Божим за своєю Божественною природою, а в певний момент його земного життя Бог адаптував і його людську природу. Тому ця єресь є радше відблиском несторіанства. Третьою хвилею відродження єресі був неоадапціонізм Петра Абеляра у XII столітті. Абельяр вважав, що Христос прийняв людську природу наче одяг. В цьому ж контексті термін «*filius adoptivus*» використовував також Вільям Оккам.

- **Докетизм** (δοκεῖν – привид, примара) – це вчення, згідно якого Христос, його історичне та тілесне існування, і людська форма Ісуса не мали реального існування. Іншими словами: Ісус тільки видавався людиною, а його фізичне тіло було лишень примарним. Відомі два види докетизму. За однією з версій, Христос був Богом, а тому не міг бути людиною, оскільки Бог не має матеріального тіла, а отже, не може фізично страждати. Його тіло було тільки привидом. Інші групи вважали, що Ісус був людиною в тілі, але Христос був окремою особою, яка увійшла в тіло Ісуса у вигляді голуба при Хрещенні в Йордані, даючи йому можливість творити чудеса. Христос покинув Ісуса перед його смертю на Хресті. Походження докетизму в рамках християнства неясне. Докетичні секти в основному зникли впродовж першого тисячоліття. В середовищі докетів виникли кілька апокрифів: Євангеліє від Филипа, Другий трактат великого Сета, Гностичний апокаліпсис Петра, Євангеліє від Юди, Євангеліє від Петра, Діяння Івана.
- **Модалізм** або *савеліанство* – це єресь, яка проповідувалася Ноетом, Праскеєм і Савелієм. Перші ідеї модалізму висунув Ноет, який заявляв, що Отець і Син – це не різні Особи в одній сутності, а тільки різні імена одного Бога. За Савелієм, три Особи є тільки трьома модусами вираження однієї сутності.

• ПОМІСНІ СОБОРИ РАННЬОЇ ЦЕРКВИ

Для подолання єресей та вирішення поточних питань церковного життя єпископи збиралися на Собори, тобто зібрання для

прийняття спільних рішень. Якщо на Собор збиралися єпископи з усіх територій поширення християнства, то такий Собор називали Вселенським, якщо ж з'їжджалися єпископи певної округи, то такий Собор був Помісним. Перший Вселенський Собор відбувся у Нікеї в 325 році. Однак ще до нього скликалися Помісні Собори, які залишили свій слід в історії християнства.

- *Анкірський Помісний Собор* відбувся 314 року в місті Анкіра (сучасна Анкара). В роботі собору взяли участь вісімнадцять єпископів із Малої Азії та Сирії; головував на ньому Віталій Антіохійський. Собор був скликаний після гоніння на християн, ініційованого імператором Максиміном і розглядав питання про повернення в церковне спілкування осіб, які відrekliся в період гонінь від християнства, а потім попросили про своє повернення у спільноту. Собором були прийняті 25 правил, які увійшли в загальну збірку церковного права.
- *Неокесарійський Помісний Собор* відбувся незабаром після Анкірського собору (314 р.), але перед Першим Вселенським Собором (325 р.). На ньому також головував Віталій Антіохійський, який помер у 319 році. З цієї причини вважають, що собор відбувся між 315-319 роками. Він прийняв 15 правил, які увійшли у загальний збір церковного права. До головних питань, які розглядав Собор, відносяться норми шлюбу, морального та церковного управління.
- *Гангрський Помісний Собор* відбувся в середині IV століття в місті Гангри (Пафлагонія). Щодо дати проведення Собору висловлюються різні думки: близько 340 року, 343 рік, або між 362-370 роками. На Соборі головував Євсевій Никомідійський. Причиною скликання Собору стало виникнення ересі севастійського єпископа Євстафія і його послідовників. Собор прийняв 21 правило, яке увійшло у збірку церковного права. Також собор склав послання. Всі правила, прийняті собором, закінчуються словосполученням «нехай буде під клятвою», тобто анатемою. Саме з Гангрського Собору закріпилося традиційна форма анатеми «якщо хто-небудь... нехай буде анатема».

- КАНОНІЧНІ ЗБІРНИКИ III-IV СТ.

Перші християнські громади управлялися єпископами за тими нормами, які дані у Священному Писанні й апостольському переданні. Однак, активний розвиток Церкви вимагав удосконалення та уточнення церковного законодавства. У III столітті були укладені декілька документів, які містили канонічні приписи для життя Церкви. Деякі з цих документів традиційно приписували авторству апостолів, щоби надати їм особливої авторитетності.

- У III столітті в Єгипті був укладений збірник *Церковні канони Святих Апостолів*, в основу яких лягло Дідахе з його вченням про два шляхи. Вони донині входять до складу чинного права Коптської і Етіопської Церков.
- У III столітті також з'явилася й *Апостольська настанова* або *Дидаскалія*, великий твір релігійно-морального та дисциплінарного змісту. В ньому у вигляді соборного послання апостолів викладалися повчання про різні аспекти церковного життя. Грецький оригінал Дидаскалії не зберігся, але збереглися переклади сірійською, етіопською і арабською мовами, а також латинські фрагменти.
- Наприкінці III чи на початку IV століття з'явився ще один збірник, видання якого приписується Климентові Римському, – *Апостольські постанови*. Перші шість книг Апостольських постанов збігаються з Дидаскалією, текст якої, проте, піддався в новому збірнику значній переробці. Сьома книга Постанов близька за змістом до Дідахе. Восьма книга Апостольських постанов має переважно церковно-правовий характер і містить ряд сказаних від імені кожного з дванадцяти апостолів правил про рукоположення клириків, про їхні права й обов'язки та про церковну дисципліну. Ця книга має особливу назву «Постанови святих апостолів про рукоположення». У 85-му Апостольському правилі дається перелік «шанованих і святих книг». Трульський Собор 691 року відкинув Апостольські постанови як книгу, пошкоджену єретиками.
- *Правила Святих Апостолів* тісно пов'язані з Апостольськими постановами і є ще одним збірником суто канонічного змісту, значення якого в житті Церкви дуже велике.

- До канонічного кодексу Церкви ввійшли правила трьох Святих Отців, що подвизалися до видання Міланського едикту: Діонізія і Петра Олександрійських та Григорія Чудотворця.

7.4. СХІДНЕ БОГОСЛОВ'Я ІV СТОЛІТТЯ

В ІV столітті Церква пережила низку потрясінь. Богослов'я І-ІІІ століть розвивалось в умовах обмеженої свободи християн. У ІV столітті християни отримали свободу. У 313 році імператор Константин Великий видав Міланський едикт, яким дозволив християнам вільно сповідувати свою віру та території Римської імперії. Сам імператор став християнином, і ця подія надала християнству особливий статус. У 380 році імператор Теодозій видав едикт, яким проголосив християнство державною релігією Римської імперії. Внаслідок цих змін різко збільшилась кількість християн, але тепер, коли бути християнином стало дозволено, і навіть модно, Церква була вимушена прикласти зусилля для збереження глибокого релігійного благочестя. В цьому ж столітті Церква опинилася перед викликом тринітарних ересей, тобто ересей, які викривляли догмат про Святу Трійцю. На початку століття сформувалась ересь аріанства, яка заперечувала Божественність Ісуса Христа, а в другій половині століття виникла ересь македоніаства, яка заперечувала Божественність Святого Духа. з ціллю подолання цих ересей були скликані два перші в історії Церкви Вселенські Собори – Перший Нікейський 325 року і Перший Константинопольський 381 року.

• АРІАНСТВО І НІКЕЙСЬКИЙ СОБОР

Найбільшою християнською ерессю було аріанство, назване іменем свого фундатора. *Арій* був олександрійським пресвітером. Своє вчення він базував на оригенівському ученні про створеність Христа і на вченні Павла Самосатського про нерівність природи Христа Божій природі, яке до Арія пропагував учень Павла і вчитель Арія, Лукіан. Арій вперше був осуджений Олександрійським Собором 318 року, і відлучений від Церкви. Однак, користуючись підтримкою багатьох єпископів, зокрема Євсевія Никодимійського, наближеного до імператора Константина, він

продовжував проповідувати. Арій ґрунтував своє богослов'я на аристотелівському вченні про єдиний, ненароджений і нестворений Абсолют. Все, що не є Богом, виникло, а отже, недосконале. Також Арій перейняв гностичну ідею посередників між Богом і світом. У гностиків головним посередником був Логос. Єресь Арія поширилася з Олександрії. В цьому місті існувала особлива структура Церкви. Настоятелі великих храмів мали величезний вплив на життя Церкви і суспільства. Це виразилося в тому, що пресвітери разом із єпископами хіротонізували нових єпископів. Після смерті єпископа Ахілла, Арій програв вибори на єпископську катедру Олександрю, що спричинило глибоку особисту неприязнь Арія до Олександра. Єпископ Олександр, помітивши єресь, осудив Арія. Це викликало жорстку боротьбу Арія та його прихильників проти Олександра. На сторону Арія стали чи не всі учні Лукіана. У 324-325 роках був скликаний Помісний Собор в Антіохії, який осудив Арія. Собор очолював єпископ Осій Кордубський з Іспанії, який був першим радником імператора Константина в питаннях, пов'язаних із подоланням аріанства. Саме Осій після розмов з Олександром Олександрійським висунув ідею використання терміну *ὁμοούσιος* (єдиносущність) для окреслення відносин Отця і Сина. Однак, собор в Антіохії не вирішив проблеми і аріанство продовжувало поширюватися. Врешті, імператор Константин вирішив скликати Вселенський Собор, щоби загальноцерковним авторитетом подолати єресь аріанства. Собор був особливим феноменом не тільки в історії Церкви, а й усієї християнської цивілізації. Жодного разу досі не здійснювалася спроба зібрати разом кращих представників цивілізованого світу. Імператор Константин, об'єднавши імперію мріяв, щоби Церква стала гарантом її єдності. Тому йому було так важливо зберегти єдність Церкви. На Собор зібралися єпископи з усієї Церкви, навіть із-поза меж Римської імперії. Собор почав роботу 20 квітня 325 року, а закінчив 25 серпня 325 року. Результатом став Нікейський Символ віри: «Віруємо в Єдиного Бога, Отця, Вседержителя, Творця всього видимого і невидимого. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, родженого від Отця, Єдинородного, тобто зі сутності Отця, Бога від Бога, Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося, як на небі, так і на землі. Він задля нас, людей, зійшов з небес, во-

плотився і став людиною, і страждав, і був похований, і воскрес у третій день, вознісся на небо і прийде судити живих і мертвих. І в Духа Святого». Також Собор проголосив анатему: «Тих, хто каже, що був час, коли не було Сина, або що він не був перед народженням і виник із несущого, або твердять, що Син Божий походить з іншої іпостасі або сутності, або сотворений, або змінний – таких анатемує Католицька Церква».

• БОГОСЛОВИ ПЕРІОДУ НІКЕЙСЬКОГО СОБОРУ

В рамках богословської дискусії проти аріанства з'явилася низка видатних богословів, ідеї яких вплинули на розвиток богословської думки та залишили свій слід в подальшому богослов'ї.

➤ *Святий Атаназій Великий* (293-373) брав участь у Нікейському Соборі. Під тиском аріан він декілька разів був вимушений залишати катедру, і навіть потрапляв у заслання. В богословських роздумах Атаназій розрізняв між божественною φύσις (фізис, природа) і θέλημα (телема, воля). З природи Отець народжує Сина і посилає Духа. Світ Бог творить не з природи, а з волі. Так, Бог не міг не народити Сина, але він міг не творити світ. Творячи світ у любові, Бог очікував від світу взаємної любові. Вінцем творіння стала людина. Однак людина не відповіла Богові любов'ю, а впала у гріх.

➤ Ще одним богословом, який вплинув на нікейську дискусію, був *Маркел Анкирський*, який відіграв вагомий роль у роботі Нікейського Собору. Після Нікеї він боровся за утвердження нікейського богослов'я, однак, переборщивши, був сприйнятий східним єпископатом як єретик. Для Маркела, Логос – це якість Бога. Як від людини не можна відділити її розум, так і від Бога не відділяється його Логос. Отже, первісно він існував як Λόγος ἁσάρκος (невтілений Логос). Як риса Бога, він невіддільний від Бога, ὁμοούσιος із Богом. На цьому етапі Λόγος існував ad intra, але ще не ad extra. Λόγος не залишився в Отці як його потенція (δύναμις), а виразився як дія (ἐνεργεία) в акті творіння. Трійцю Маркел аналізував, розрізняючи в декількох етапах її вираження (οἰκονομία). Першою ойкономією є вираження Λόγος ἁσάρκος у творінні. Отець творить саме через Сина, і в акті

творіння Син народжується, тобто Λόγος стає Сином. Друга ойкономія полягає у Воплоченні. Син воплотився, тобто взяв на себе матерію, щоби сповістити матерії про можливість нетління. Однак нетління не є рисою матерії. Λόγος повинен повернутися до Божественної Монади, і цим закінчиться його Царство, перейшовши у Царство Боже. Саме проти цієї тези Маркела у Нікейсько-Константинопольській Символ віри були введені слова «І царству його не буде кінця». Третьою ойкономією є Зішестя Святого Духа, який досі перебував у Сині. Отже, при кожній ойкономії Божественна Монада розгорталася в нову сутність. Отець, розкриваючись, породжує Сина, а згодом Отець і Син посиляють Святого Духа. Так, Святий Дух походить від Отця і Сина. Бог для Маркела є Монадою, а не Трійцею. Трійцею він став тільки в ойкономії (вираженні себе світові).

- *Фотін*, учень Маркела, довів його вчення до крайності. В його богослов'ї зникло тонке Маркелове розрізнення між δύναμις і ἐνεργεία. Λόγος став тільки рисою Бога, яка не уособлюється, а Ісус Христос – звичайна людина, в яку вкладений λόγος.

• ПОМІСНІ СОБОРИ IV СТ.

Практика скликання соборів була на Сході дуже поширеною. Для вирішення різноманітних проблем скликалися численні Помісні Собори, на які збиралися єпископи певного регіону.

- *Тірський Собор 325 року* був скликаний з нагоди 30-літнього ювілею правління імператора Константина. Імператор з цієї нагоди вирішив організувати освячення нового храму на Гробі Господньому в Єрусалимі. Для цього він скликав єпископів, яких водночас зібрав на Собор. На цьому Соборі прозвучали наклепницькі звинувачення в адрес Атаназія Олександрійського.
- *Римський Собор 340 року* скликаний, коли після довгої пост-нікейської боротьби східний єпископат звернувся до Папи Юлія, і просив його розсудити їх. Папа скликав Собор у Римі, на якому були присутні східні і західні єпископи. Вислухавши докази сторін, Папа оправдав Атаназія і Маркела, потвердив рішення Нікейського Собору, та в черговий раз осудив аріан. В Антіохії існував звичай збирати Помісні Собори щороку.

- Найвідомішим із них став *Антіохійський Собор 341 року*, який випрацював кілька віровчительних форм, так званих «антіохійських формул».
- *Сердикійський Собор 342-343 років* зібрав богословів, які не погоджувалися з «антіохійськими формулами», і просили в імператора Константа зібрати собор на Заході, оскільки на Сході панував безлад. Імператор скликав собор у місті Сердика (сьогодні – Софія у Болгарії). Собор очолили Осій Кордубський і Протогена Сердикійський. Собор в черговий раз оправдав Атаназія Олександрійського і Маркела Анкирського. Частина східних Отців не погоджувалися з ходом Собору і від'їхали у місто Філітополь, де організували свій Собор.
- *Собор 353 року в Арлі* скликаний імператором Константином для вирішення олександрійського конфлікту, тобто боротьби Атаназія і аріанської партії.
- Під тиском імператора члени собору підписали осуд Атаназія. Папа Ліберій опротестував рішення Собору і вимагав скликання нового собору. Так відбувся *Міланський Собор 355 року*, в роботі якого брав участь Папа.
- *Собор в Армініумі-Селевкії 359 року* був скликаний імператором Констанцієм, який вирішив примирити церковні партії, зібравши їх на Вселенському Соборі. Щоби не допустити до гарячих дискусій, він зібрав 400 західних єпископів в Армініумі та 160 східних єпископів у Селевкії Ісаврійській. Єпископам в Армініумі запропонували підписати визнання віри, яке не несло нікейського змісту. Оскільки це визнання під тиском підписали делегати західних єпископів у містечку Ніка, це визнання отримало назву «нікська віра». Це було вигідно організаторам, позаяк схожість слів «нікейська» і «нікська» породжували плутанину. Під тиском імператорського війська західні єпископи підписали «нікську віру». Після довгих суперечок східні єпископи теж її підписали. Цей Собор, незважаючи на прагнення імператора, не став уселенським.
- *Олександрійський Собор 362 року* скликаний Атаназієм, і означав перемогу Нікеї у християнстві.

• БОГОСЛОВСЬКІ ПАРТІЇ В ПІСЛЯНІКЕЙСЬКІЙ ДИСКУСІЇ

У ході тринітологічних дискусій виникали богословські партії, які займали проміжну позицію між нікейцями і аріанами, проте відіграли свою роль у богословській дискусії.

- *Оміусіани*, додаючи до слова $\acute{\omicron}\mu\omicron\upsilon\acute{\omicron}\sigma\iota\omicron\varsigma$ одну букву «ι» (йота), отримали термін $\acute{\omicron}\mu\omicron\iota\omicron\upsilon\acute{\omicron}\sigma\iota\omicron\varsigma$ (подібносущний). Репрезентантом оміусіанства став Маркел Анкирський. Він проповідував, що Логос був єдиносущним Отцю до Воплочення. А після Воплочення він з'єднався з творінням, і тому став тільки подібносущним Отцю. Більшість оміусіан не вникали в тонкощі богослов'я. Вони приймали цю формулу тільки задля миру в Церкві.
- *Аномей (євноміани)* дотримувалися аріанства, але не називали імені Арія, щоби не загострювати ситуацію іменем людини, осудженої в Нікеї. Їхнім лідером став єпископ Євномій Кизицький. Він вчив, що сутністю Бога є ненародженість. Таким є тільки Отець; Син народжений, а отже, він не Бог і не єдиносущний Отцю. Згодом отці-кападокійці заперечуватимуть цю думку, стверджуючи, що ненародженість є не сутністю Бога, а характеристикою однієї іпостасі.

• КАПАДОКІЙСЬКІ ОТЦІ

Проблемна дискусія навколо нікейської термінології завершилася Другим Вселенським Собором, поштовх до якого дали отці-кападокійці – Василій Великий, Григорій Ніський і Григорій Богослов, творчість яких отримала назву *кападокійський синтез*.

- *Василій Великий* (бл. 329-379) народився в Кесарії Кападокійській, навчався в Атенській Академії. У 370 році він став архієпископом Кесарії Кападокійської. Василію належить заслуга організації чернецтва. Богослов'я Василя було скероване на утвердження принципів Нікейського Собору і примирення всіх богословських партій. У 362 році в Олександрії відбувся Собор, який ототожнив поняття $\acute{\upsilon}\pi\omicron\sigma\tau\alpha\iota\varsigma$ і $\omicron\upsilon\beta\iota\alpha$. Таке рішення не вирішувало проблему. Василій своїми творами переконав богословів його часу в тому, що ототожнення цих понять неприпустиме. Нікейську формулу потрібно розуміти як «єдина Сутність і

три Іпостасі»; при цьому ὑπόστασις не є сутністю. Поряд зі ствердженням єдиносущності Отця і Сина постало також питання єдиносущності Отця і Святого Духа. Для вирішення цього питання Василій написав трактат «Про Святого Духа». У цьому трактаті він дуже дипломатично стверджував сутнісну рівність Отця, Сина і Духа, однак не поспішав називати Духа Богом. Така дипломатія покликана об'єднати Церкву і не відлякувати оміусіан. Наслідком такої дипломатії стало те, що в сучасному Символі віри Святий Дух не названий Богом прямо. Важливі думки висловив Василій у питаннях епістемології в контексті полеміки з Євномієм. Євномій твердив, що сутністю Бога є ненародженість. Василій, натомість, у трактаті «Проти Євномія» доводив, що сутність Бога є абсолютно непізнавальною, і вона ніяк не може бути окресленою. Людський розум не може пізнавати не тільки сутність Бога, а й сутність творіння підлягає тільки частковому пізнанню. Пізнавальним є тільки те, що виражається, тобто зовнішній образ речей (χαρακτήρ). В Богові людина може пізнавати тільки іпостасі, тому що у пізнанні відкриваються тільки вони. Божественні іпостасі пізнаються в їхніх особливих властивостях. Василій ввів у богослов'я важливе поняття ἐνέργεια (енергія, дія, рух, зміна). 'Ενέργεια включає в себе χαρακτήρ іпостасей, які діють, виявляючи себе творінню, а також те в Божій природі, що людина може пізнати. Про природу Бога людина може знати тільки те, що він Суций, тобто що він є. Оскільки існування – це іменник, утворений із дієслова, то існування підпадає під категорію ἐνέργεια. Цю думку згодом розвинув Тома Аквінський, розрізняючи між *essentia* (сутність) та *existentia* (існування).

- *Григорій Богослов* був другом і ровесником Василя. Він народився близько 330 року, і разом із Васиєм навчався в Атенській Академії. Згодом він став архієпископом Константинопольським і лідером Другого Вселенського Собору в Константинополі. Дискутуючи з Аполінарієм Лаодикійським, Григорій наводив низку аргументів для ствердження того, що Син Божий прийняв усю людську природу, а не тільки людське тіло. Христологічні роздуми Григорія стали дуже актуальними для Третього і Четвертого Вселенських Собо-

рів, на яких осуджувалися христологічні ересі. Григорій був першим із Отців Церкви, який перейняв від Плотина поняття $\theta\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ (теозис, обожнення), модифікував його та використав у християнському богослов'ї. Він писав, що $\theta\acute{\epsilon}\omega\varsigma$ є сутністю спасіння, тобто людина спасається, обожнюючись. Христос-Бог став людиною, щоби людина стала богом за благодаттю. Навіть більше: наскільки Бог став людиною, настільки і людина через нього обожнюється. Оці сполучники «наскільки – настільки» ($\tau\omicron\sigma\omicron\upsilon\tau\omicron\nu$ – $\acute{\omicron}\sigma\omicron\nu$, *tantum – quantum*) стали ключовою тезою наступних христологічних дискусій. Якщо Христос повністю прийняв людську природу, то вона повністю спасенна; якщо ж тільки її частину, то тільки частина спаслась.

- *Григорій Ніський* був найбільшим філософом серед кападокійців. Він – молодший брат Василя Великого. Григорій порівнював філософію з єгипетськими скарбами, які винесли євреї під час виходу з Єгипту: як євреї повинні були винести ці скарби, так і християни повинні винести все добро філософії з язичницької культури. В богослов'ї Григорій, як і інші кападокійці, відстоював поняття $\acute{\omicron}\mu\omicron\omicron\upsilon\beta\omicron\iota\omicron\varsigma$. В есхатології він перейняв деякі ідеї від Орігена: відкидаючи платонічні ідеї Орігена про перебування в тілі як у в'язниці за гріхи, він все ж погоджувався з тим, що пекло не є вічним. Основною темою творів Григорія Ніського є містичне богослов'я. Людина є мікрокосмосом, а тому, як і макрокосмос відображає мудрість Божу. Людина є також образом Божим, а тому може містично пізнавати Бога.

- ПНЕВМАТОМАХИ І
ПЕРШИЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СОБОР

Дискусії про Святу Трійцю, які розгорнулися після Першого Собору в Нікеї, породили нову ересь і проблему для Церкви – *пневматомахи*. Її ідеологи заперечували божественність Святого Духа. Вирішення проблеми єдиносущності Отця і Сина завдяки праці кападокійців підштовхнуло до нового богословського питання, а саме про природу Святого Духа. З'явилася група богословів, які, погоджуючись із єдиносущністю Отця і Сина, заперечували єдиносущність Святого Духа іншим Особам Святої Трійці. Цих еретиків назвали пневматомахи. Певний час ліде-

ром цієї ересі вважали Македонія, єпископа Константинопольського, тому пневматомахів часто називають також македоніанами. В умовах формування вчення пневматомахів виразилась постать *Євсевія Севастійського*, який пропагував крайній аскетизм. Коли Олександрійський Собор 381 року проголосив божественність Святого Духа, Євсевій залишився на нерішучій позиції. У 376 році пневматомахи зібрали свій Собор у місті Кизик. На ньому вони проголосили, що Святий Дух є творінням. Євсевій підписався під цими рішеннями. Після Андіанопольської битви загинув східний імператор Валент, а Візантія опинилася під владою варварів. Західний імператор Граціан вирішив урятувати Візантію. Окупувавши її, він віддав Візантію своєму генералу Теодозію, надавши йому титул августа. Теодозій був іспанцем, тобто належав до Римської Церкви, яка твердо дотримувалася Нікейської віри. У 380 році після хвороби і хрещення Теодозій видав Декрет про віру, в якому писав: «Бажаємо, щоби всі народи, якими править влада нашої милості, наслідували ту релігію, яку божественний апостол Петро передав римлянам та сповіданням якої славляться Дамасій і Петро, єпископ Олександрії, муж апостольської святості, щоби ми всі, згідно апостольському встановленню і євангельському вченню, вірили в одне Божество Отця і Сина, і Святого Духа, при рівній величі їх і благочестивій Троїчності».

У 381 році імператор скликав Собор у Константинополі, на якому планував вирішити низку церковно-дисциплінарних питань і не хотів торкатися догматичних питань. Традиція приписує цьому Собору розпрацювання Нікейсько-Константинопольського Символу віри. Однак, це – тільки легенда. Константинопольський Собор не тільки не приймав ніякого Символу віри, а й першим правилом заборонив вносити будь-які зміни у Нікейський символ. У першому правилі Собору сказано: «Святі Отці, зібрані в Константинополі, вирішили, щоби не відмінявся Символ віри трьохсот сімдесяти Отців, які були на Соборі в Нікеї, що у Вифінії, а щоби залишався він незмінним; і нехай передається анатемі всяка ересь, а саме: ересь євноміан, аномеїв, аріан або євдоксіан, напіваріан і духоборців, савеліан, маркеліан, фотініан і аполінаріан». Нікейсько-Константинопольський символ віри формувався не як символ Собору, а як хрещальний символ, тобто його завданням було не висловлювати віру Отців Собору, а

виражати віру християнин, які приймали Хрещення. Нікейсько-Константинопольський Символ віри – це хрещальний символ, який сформувався у Константинопольській Церкві, але в його основу ліг Нікейський символ. Цей Символ віри звучить так: «Вірую в Єдиного Бога Отця, вседержителя, творця неба і землі, всього видимого і невидимого. І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, від Отця родженого, Світло від Світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через нього все сталося. Він задля нас, людей, і нашого ради спасіння зійшов з небес, і воплотився від Духа Святого і Марії Діви, і стався чоловіком, і був розп'ятий за нас за Понтія Пилата, і страждав, і був похований, і воскрес у третій день, згідно з Писанням, вознісся на небо, і сидить праворуч Отця, і вдруге прийде судити живих і мертвих, а його царству не буде кінця. І в Духа Святого, Господа животворящого, що від Отця походить, що з Отцем і Сином рівнопоклоняємий і рівнославимий, що говорив через пророків. В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву. Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів. Очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку. Амінь». Цей текст є головним виразом віровчення всіх християн.

• БОГОСЛОВИ IV СТ.

У IV столітті розвиток християнського богослов'я було настільки жвавим, що це століття називали «золотим віком патристики». Цьому сприяли декілька обставин.

- ✓ По-перше, легалізація християнства у Римській імперії дала можливість Церкві вільно розвиватися і вдосконалювати форми вираження віри.
- ✓ По-друге, скликання двох Вселенських Соборів у IV столітті дали можливість Церкві консолідувати свої сили.
- ✓ По-третє, у IV столітті сформувались найбільші в історії Церкви ересі, і здорова частина Церкви була вимушена реагувати. В умовах гострої богословської дискусії особливо відточувався термінологічно-поняттєвий апарат богослов'я. IV століття дало християнству низку великих богословів:
 - *Кирило Єрусалимський* (бл. 315-387) став єпископом Єрусалиму у 350 році. Все творче життя він вів боротьбу з аріанством. Перу Кирила належить збірник проповідей, який розкриває літургійне життя Церкви IV століття.

- *Епіфаній Кіпрський*, єпископ Саламінський, народився близько 315 року в Палестині, і був євреєм. Добре володів івритом, грецькою, латиною, коптською, сирійською та іншими мовами. Основна праця Епіфанія – «Панаріон» (скриня для ліків). У цьому та інших творах автор описував і заперечував усі відомі йому ересі. Його метод був досить грубим і ненауковим, проте він у своїх творах подавав багато цікавого матеріалу, який сьогодні допомагає у вивченні історії ересей та втрачених творів.
- *Іван Златоуст* народився між 344-354 роками, а в 381 році став дияконом. Він прославився проповідницьким хистом. У 398 році Іван став єпископом Константинополя. У столиці Іван Златоуст гостро критикував аморальність, пропагував скромність проповіддю і прикладом. Гостра критика налаштовувала проти святого столичне дворянство та імператрицю Євдоксію. Коли Златоуст прийняв до Церкви монахів-орігеністів, яких прогнав Теофіл, останній скликав Собор проти Златоуста. Цей Собор отримав назву «Під дубом», оскільки проходив в імператорській віллі «Під дубом». Він прийняв рішення про усунення Івана, а імператор 403 року вислав його в заслання, яке, щоправда, тривало недовго. У 404 році Івана знову вивезли у заслання, а в 407 місце заслання змінили. Однак до останнього місця заслання Златоуст не доїхав, померши по дорозі. В 438 році його мощі урочисто перевезли до Константинополя, а імператор Теодозій II, син Акакія і Євдоксії, привселюдно покаявся за гріхи батьків перед Святим Іваном. Як і кожен православний богослов, Іван Златоуст відстоював божество Христа, тобто заперечував ересь Арія, та відстоював повноту людської природи у Христі, тобто заперечував ересь Аполінарія.

IV століття стало також періодом розквіту чернецтва і чернечої літератури. Перші монахи жили поодино, часто не беручи участі в літургійному житті Церкви. Саме тому для Церкви організація монашого життя була вкрай важливою. Воцерковлення ченців здійснилося силами великих подвижників.

- *Євагрій Понтійський*, який був греком і отримав чудову освіту. У філософських поглядах він перебував під впливом Платона, а у богословських – Орігена. Він організував чернечу спільноту в Єгипті в місцевості Сцит. Євагрій, як

освічений інтелектуал, намагався пояснити свій монаший стан. Для цього добре підходила філософія Платона, центром якої було розуміння тіла як в'язниці душі. Шляхом духовного зусилля можна звільнитися від тіла. Потрапивши під вплив Орігена, авва Євагрій вважав, що Христос є одним із розумних творінь, сотворених Богом. На відміну від інших розумних творінь, які відпали від Бога, Христос не відійшов від нього. Ці погляди були осуджені разом із усім орігенізмом на П'ятому Вселенському Соборі 553 року. Серед творів Євагрія багато праць, присвячених духовному подвигу та боротьбі зі спокусами. Він чи не найкраще описав гріховний стан і шляхи виходу з нього. Особливим шляхом до виходу з гріха є молитва. Найвідомішою працею авви є «Практик» – практичне введення в монаше життя. Також відомою стала праця «Гностик», в якій описується вищий стан монашого життя в напрямі споглядання Бога. Йому належить поняття «молитви ума» як безперервного спілкування розуму з Богом. Монах для Євагрія живе на одинці, спілкуючись із Богом, про що говорить саме слово «монах» (від *μόνος* – один). Авва Євагрій розпрацював поняття «Ісусової молитви», яка глибоко ввійшла у християнську духовну традицію.

- Ученем авви Євагрія був *Пахомій*. Він застосував його ідеї для спільнотного життя монахів.
- Ще одним автором, який належав до чернечої традиції духовної літератури, був *Макарій Єгипетський*, чи краще сказати, особа, яка підписувалась іменем Макарія. Сам Макарій, найвірогідніше, власні твори не писав. Під його псевдоепіграфом з'явилися твори, вірогідно, Симеона Месопотамського, але авторство Симеона недостовірне. Про самого авву Макарія відомо лише від інших авторів. Він вважав, що знання Бога можливе тільки з власного духовного досвіду. Спасіння дається нам Христом у Хрещенні та присутнє в Євхаристії. Центром духовного життя для Макарія є серце. Тому в його міркуваннях молитва ума переходить у молитву серця.

- ДОНАТИЗМ

Важливу роль у розвитку богословської дискусії IV століття відіграв *донатизм* – християнська секта в африканській римській провінції, яка процвітала у IV-V століттях. Донатизм був непрямым результатом гонінь Діоклеціана. Губернатор Африки був м'яким до християн під час гонінь. Йому було достатньо, щоби християни подали листи про відмову від віри. Деякі християни так і вчинили. Після гонінь єпископ Донат, іменем якого названа секта, відмовився приймати цих людей до Церкви. В цьому і полягала основна розбіжність між донатистами і католиками. Як і новатисти минулого століття, донатисти були ригористами, вважаючи, що Церква повинна бути Церквою святих, а не грішників, і що Таїнства, уділені не-святими не-дійсні. Якщо католики вважали, що Покаяння спроможне змити гріх, наклавши важкі покути, то донатисти твердили, що зрада віри, навіть при пом'якшуючих обставинах, не може бути прощеною. Також, якщо католики вважали, що сила Таїнств не залежить від особистих якостей священника, оскільки звершуються силою Бога, то донатисти твердили, що Таїнства, уділені єпископами і священниками, які не відзначалися моральними і духовними подвигами, є не-дійсними. Тому вони не визнавали Таїнств, уділених священниками, котрі зламалися під час гонінь.

Суперечка католиків і донатистів занепокоїла імператора Константина I. Він просив Папу вирішити справу. У 314 році був скликаний Собор в Арле, який не дав результатів. У 317 році Константин видав едикт, в якому погрожував смертною карою тим, хто порушував спокій в імперії. Коли, після серії заворушень, проблема не вирішувалася, Константин у 321 році звернувся до католицьких єпископів із проханням проявляти толерантність до донатистів. Святий Августин боровся проти донатистів майже все своє перебування у сані єпископа Гіппону. Проте саме Августин заступався за них перед імператором, коли той їх переслідував. Донатисти і ними спричинені розколи Церкви помогли арабам завоювати Північну Африку у VII столітті. Під час і після реформації, слово «донатист» (іноді «нео-донатист») широко використовується для означення ригористичних протестантів.

Отже, тринітологічні дискусії і богослови IV століття кристалізували декілька основних тез богослов'я, які залишилися не-

змінними для всієї історії Церкви: творіння не може бути спасенне творінням, тому Син і Святий Дух є не творінням, а Богом; що Син не прийняв у Воплоченні, те не спасенне, тому Син прийняв усю людську природу, разом із духом (розумною душею); людина не може пізнати природу Божу, але може пізнати його енергії; Бог пізнається як Трійця тільки у Христі і Церкві.

7.5. СХІДНЕ БОГОСЛОВ'Я V СТОЛІТТЯ

V століття стало періодом жвавих христологічних дискусій, тобто суперечок щодо поєднання у Христі Божественної і людської природ. Центрами цієї дискусії стали дві найбільші богословські школи тогочасного християнства: Антіохійська і Олександрійська.

• АПОЛІНАРИЗМ

Антіохійська христологія формувалась в полеміці проти аполінаризму та із сильним наголосом на людську природу Христа. Єпископ *Аполінарій Лаодикійський* був богословом IV століття. Він намагався пояснити поєднання Божества і людськості у Христі. Аполінарій користувався подвійною термінологією: він приймав поділ душі на три частини (раціональна, сенсо-моторна і вегетативна), описаний Арістотелем у трактаті «Про душу», ототожнюючи його з трихотомним поділом людини (тіло, душа і дух), яким користувалися апостол Павло, Ігнатій Антіохійський та інші. Відповідно до переконань Аполінарія, дух є розумним началом, який веде до добра. Гріх людини зароджується в душі (раціональній душі), коли слабкий людський дух неспроможний опанувати над людиною. Оскільки дух завжди добрий, він не потребує спасіння. Спасати потрібно душу (сенсо-моторну і вегетативну) і тіло. Тому Христос, на думку Аполінарія, прийняв людську душу та тіло. Щоби грішна людина підпорядкувалась духу, потрібен не слабкий людський дух, а сильний Дух Логоса. Тому Христос собою замінив в людині дух, приймаючи людські душу і тіло. Отже, Христос – не звичайна людина; він є «наче людина»; він не єдиносущний людині. Ця ересь була осуджена першим правилом Константинопольського Собору 381 року.

• АНТІОХІЙСЬКЕ БОГОСЛОВ'Я І НЕСТОРІАНСТВО

Антіохійські Отці не могли змовчати на таку єресь. Роблячи особливий наголос на повній людській природі Христа як запоруки спасіння, вони протестували проти обмеженої людськості Христа в ученні Аполінарія. Першим учення Аполінарія опротестував *Діодор Тарський*, який Другим Вселенським Собором був визнаний за «правило віри». Однак основні аргументи проти аполінаризму сформував його учень *Теодор Мопсуестійський*. Він вчив, що у Христі дотикаються дві природи, однак ці природи не переплітаються і не поглинаються одна одною. Оскільки Бог і людина у Христі не переплітаються і не взаємозамінюються, а присутні вповні, то недопустимо використовувати для обох природ у Христі спільну термінологію. Діва Марія народила людину, поєднану з Богом, але не Бога. На цій основі Теодор вважав термін «Богородиця» хибним. У 428 році Патріархом Константинопольським став *Несторій*, який був представником антіохійської школи і учнем Теодора Мопсуестійського. У своїх богословських поглядах він не був оригінальним, а повторював свого вчителя. У богослов'ї Несторій твердив, що Діва Марія не могла народити Божу іпостать Христа, а народила тільки людську. А тому вона не Богородиця ($\theta\epsilon\omicron\tau\acute{o}\kappa\omicron\varsigma$), а людинородиця. Кожна мати народжує тіло, а душу дає Бог, тому жодна мати не є душородицею; так і Марія народила тіло Христа, а не Бога. Обидві природи у Христа не поєднуються природно. Це – поєднання «за гідністю». Тільки ім'я «Христос» є спільним для Бога і людини у Христі. До Христа-людини не можна застосовувати божественні характеристики, як і до Христа-Бога не слід застосовувати людські. Несторій виходив із такої логіки: не може бути ані природи без особи, ані особи без природи. Тому якщо у Христі дві природи, то мусить бути і дві особи. Ці дві особи (Божа і людська) об'єдналися в одну «особу єднання», певну надіндивідуальність, в якій узгоджуються дві індивідуальності Христа.

• ОЛЕКСАНДРІЙСЬКЕ БОГОСЛОВ'Я І ЕФЕСЬКИЙ СОБОР

Якщо антіохійська школа наголошувала на повноті людської природи у Христі як підставі спасіння людини, то олександрійська робила наголос на Божественній природі. В час перебування Несторія на константинопольській катедрі, архієпископом

Олександрійським був Кирило. Він і став найгострішим опонентом Несторія та борцем проти несторіанства. Центральною тезою богослов'я Кирила була формула «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη» (одна природа Бога-Слова волочена), яка згодом лягла в основу монофізитства. Кирило був переконаний, що ця фраза належить Атаназію Олександрійському, насправді ж вона з'явилася у творах аполінаристів, і була приписана Атаназію. На переконання Кирила, у Христі дві природи, які були роз'єднаними до Воплочення, злилися в єдину природу після нього. Якщо, згідно Теодора Мопсуестійського, дві природи дають право говорити і про дві особи, то в Кирила одна особа дає право говорити про одну природу. Важливим моментом учення Кирила було те, що μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη включає в себе не тільки індивідуальну людськість Ісуса Христа, а й природу всього людства, тобто всіх людей. Тому і люди через Христа стають синами Божими φυσικῶς τε καί κατὰ χάριν (природно і по благодаті). Кирило, помітивши специфіку богословствування Несторія, звинуватив його в ересі. Листи зі звинуваченнями Кирило розіслав Папі Целестину, Несторію і єпископату. В 430 році Папа Целестин зібрав у Римі Собор, на якому було осуджено Несторія. Кирило також зібрав Собор в Олександрії в тому самому році, на якому Несторія знову осудили. Саме після цього Собору Кирило вислав Несторію свої дванадцять анатематизмів, які також називають «Кириловими главами». Для вирішення проблеми імператор Теодозій II видав указ про скликання Третього Вселенського Собору 431 року в Ефесі.

Цей Собор відбувався при вкрай негідних умовах. Першими на Собор прибули олександрійці. Антіохійці та римські легати спізнили. Однак Кирило відкрив Собор без них. Коли прибули антіохійські єпископи на чолі з Іваном Антіохійським, рішення вже були заготовані. Коли прибули римські легати, Собор був у стані тяжкої боротьби. Попри всі проблеми, Собор визнав учення Несторія про дві природи і дві особи у Христі еретичним, а самого Несторія скинув з константинопольської катедри. Цим Собор узаконив використання слова «Богородиця» і дав початок концепції «*communicatio idiomatum*» (взаємозв'язок якостей). На Соборі був також зачитаний Символ віри, який у той час використовувався в Константинопольській Церкві, і який сьогодні називають «Нікейсько-Константинопольським». Однак Собор

його не прийняв і сьомим правилом заборонив внесення змін до Нікейського символу. Учасники Ефеського Собору ухвалили ряд постанов, які доречно розділити на три групи: осудження несторіанства, заборона внесення змін у Нікейський Символ віри, проголошення автокефалії Кіпрської Церкви. Однак Собор не прийняв жодної догматичної формули. Щоби досягти згоди, єпископи зібрались у 433 році на помісний собор та прийняли орос, який прийнято вважати оросом Ефеського Собору. Він формулювався так: «Сповідуємо, що Господь наш Ісус Христос, Син Божий, Єдинородний, є досконалим Богом і досконалою людиною з розумною душею народжений по Божеству від Отця перед віками, а в останні дні він сам народжений в людскістю від Діви Марії, заради нас і нашого спасіння. Єдиносущний Отцю Божеством, і він той самий єдиносущний нам людскістю. Бо відбулося єднання двох природ. Тому сповідуємо єдиного Христа, єдиного Сина, єдиного Господа. Разом з цією думкою про незлитне з'єднання ми сповідуємо Святу Діву Богородицею, і це тому, що воплотився і став людиною Бог-Логос і від її зачаття з'єднав зі собою прийнятий від неї храм. Євангельські і апостольські висловлювання про Господа ми признаємо: одні – як такі, що об'єднують і відносяться до одної природи, а інші – як такі, що розділяють і відносяться до двох природ. І одні (висловлювання признаємо) такими, що передають богодостойні (якості) Христа, як Бога, а інші – нижчі його (якості), як людини».

• МОНОФІЗИТСТВО І ХАЛКЕДОНСЬКИЙ СОБОР

Після смерті Кирила Олександрійського у 444 році, його катедру зайняв його племінник Діоскор, який довів вчення Кирила до ересі *монофізитства*. Ще одним лідером монофізитів був настоятель одного з константинопольських монастирів архимандрит Євтих, який відкрито заявляв: «Я сповідую, що Господь наш був із двох природ до єднання, а після з'єднання я сповідую одну природу». Згодом Євтих проголошував Христа не єдиносущим людству, тобто за своєю природою він був чужим людині. Євтих учив, що людськість Христа сама стала Богом за благодаттю. Христос мав «небесне тіло», а не таке, як у людей. Для вирішення цієї проблеми імператор вирішив скликати Собор. В 449 році монофізити з'їхались на свій собор в Ефесі, місті, в якому був осуджений Несторій. На цьому соборі були заново проголо-

шені дванадцять анатематизмів Кирила Олександрійського. Зі сторони Діоскора та імператора Теодозія II здійснювався тиск на єпископів, під яким вони підписали ці анатемами. За цей тиск собор отримав назву «розбійницького». Єпископи Флавіан, Євсевій і Феодорит написали апеляцію до Папи Лева. Папа скликав у Римі єпископів, які осудили насилля Діоскора та розіслали свій протест імператору Теодозію II, його сестрі Пульхерії, архієпископу Флавіану і духовенству. Антіохійський єпископ Домн у знак протесту залишив катедру й пішов до монастиря біля Єрусалиму. Невдовзі після собору помер імператор. Його спадкоємицею стала його сестра Пульхерія. Щоби зміцнити владу, Пульхерія одружилася із сенатором Маркіаном. Маркіан був першим в історії церковно коронованим імператором. Досі імператорів коронували за античним звичаєм, тобто одягали вінець. За розпорядженням Пульхерії, архієпископ Анатолій Константинопольський створив церковний обряд коронування, пов'язаний із біблійним обрядом царського помазання. Маркіан і Пульхерія змінили церковну політику. Всі, переслідувані Діоскором, повернулися на свої катедри, а Євтиха прогнали зі столиці.

Імператор бачив необхідність скликання Собору і вирішив провести його у Халкедоні. Собор осудив Діоскора та монофізитство, сформулювавши знаменитий Халкедонський догмат, який був урочисто підписаний Отцями Собору 25 жовтня 451 року. Цей догмат пояснив поєднання в одній особі Христа його двох природ. Халкедонський догмат звучав так: «Наслідуючи божественних Отців, всі одногolosно навчаємо ісповідувати єдиного і того самого Сина, Господа нашого Ісуса Христа, досконалого в Божестві і досконалого в людськості, істинного Бога і істинного чоловіка, який з душі і тіла, єдиносущного Отцю Божеством і єдиносущного нам людськістю, в усьому до нас схожого, крім гріха, родженого перед віками від Отця в Божестві, а в останні дні ради нас і ради нашого спасіння від Марії Діви Богородиці людськістю, і того ж Христа, Сина, Господа, єдинородного, незлитно у двох природах, незмінно, нероздільно, нерозлучно пізнаного (не втрачаючи при з'єднанні відмінність двох природ, але зберігаючи якості кожної природи, з'єднаний в єдину особу і в єдину іпостась) не розсіченого чи розділеного на дві особи, а єдиного і того самого Сина, і єдинородного Бога Слово, Господа Ісуса Христа, як про нього в давнину пророки і як Сам Господь

Ісус Христос навчив нас, і як передає нам символ отців наших». В цьому догматі прозвучали чотири визначення поєднання двох природ Христа:

- ✓ ἄσυχῦτως (незлитно) – скероване проти крайніх монофізитів, які розуміли поєднання двох природ як вливання води людськості у вогонь Божества, при якому людськість, наче вода, випаровується і повністю зникає;
- ✓ ἄχωρίσως (незмінно) – скероване проти поміркованих монофізитів, які вважали, що Божество у Христі повністю поглинає людськість, при чому людська природа залишається тільки видимою оболонкою Христа;
- ✓ ἄδιαιρέτως (нероздільно) – скероване проти несторіан, для яких поєднання двох природ у Христі тільки ілюзорне;
- ✓ ἄχωρίστως (нерозлучно) – скероване проти маркеліан, які вважали, що Христос в день останнього Суду відкине людську природу.

На Халкедонському Соборі прозвучав Нікейсько-Константинопольський Символ віри і був прийнятий як найкраще визнання віри Церкви. В питаннях церковної організації Собор ухвалив низку постанов: визнав усі рішення попередніх Соборів, засудив симонію, заборонив клирикам вступати у майнові застави, підпорядкував монахів місцевому єпископу, заборонив засновувати монастирі без благословення єпископа, заборонив монахам брати участь у політичному і церковному житті поза монастирями та покидати свої монастирі, заборонив єпископам переходити в інші єпархії, заборонив висвячувати без призначення до конкретного храму, заборонив духовенству вступати на військову або державну службу, підпорядкував усе духовенство місцевим єпископам, зобов'язав клириків звертатися у судових справах тільки до церковних судів, заборонив священникам одночасно керувати кількома храмами, зобов'язав бідняків мати при жебранні церковні листи, заборонив єпископам провокувати поділи митрополій з ціллю стати митрополитом, заборонив священникам служити поза своїм містом без листа свого єпископа, заборонив читцям і співцям одружуватися з іновірними або єретичками, постановив поставляти в дияконіси жінок не молодших 40-ка років, заборонив дияконісам одружуватися після поставлення, заборонив богопосвяченим дівам і монахиням одружуватися. За порушення цих правил церковної дисциплі-

ни Собор постановив карати відлученням, однак залишив місцевим єпископам право на милосердя. Також Собор установив порядок утворення парафій, постановив двічі на рік скликати собори митрополії, заборонив єпископам приймати священників інших єпархій, заборонив монахам самовільно перебиратися до Константинополя без дозволу свого єпископа, заборонив освячені монастирі переводити в доми для немонастирських цілей, зобов'язав митрополитів поставляти єпископів для овдовілих єпархій в термін до трьох місяців, а економів зобов'язав зберігати майно овдовілих єпархій в цілості, зобов'язав усіх єпископів призначати економів для управління майном єпархій, а не розпоряджатися ним самовільно.

Новаторством Собору стало *28-ме правило*, яке підняло Константинопольського архієпископа до гідності другого єрарха після Римського Папи. Це правило звучить так: «У всьому наслідуючи визначення святих отців і признаючи нині зачитане правило сто п'ятдесяти боголюбивих єпископів, які були на Соборі у дні благочестивої пам'яті Теодозія в царському місті Константинополі, Новому Римі, те саме і ми визначаємо і постановляємо про переваги святішої Церкви того самого Константинополя. Престолу Старого Риму отці належно дали переваги, оскільки це було царське місто. За цим самим поштовхом і сто п'ятдесят боголюбивих єпископів надали рівні переваги святішому престолу Нового Риму, праведно розсудивши, щоби місто, яке отримало честь бути містом царя і сигкліта (парламенту), і мати рівні переваги зі старим царським Римом, нехай і в церковних справах буде схоже до нього возвеличений і буде другим після нього. Тому митрополити понтійських, азійських і фракійських областей, а також іноплемінні єпископи цих областей нехай поставляються вищевказаним престолом Святої Константинопольської Церкви, а кожен митрополит вищезгаданих областей повинен поставляти своїх єпископів за приписами божественних правил. А самі митрополити вищезгаданих областей повинні поставлятися, як сказано, Константинопольським архієпископом, за чином згідного звичаю вибору і за представленням його йому».

• ПІСЛЯХАЛКЕДОНСЬКА ДИСКУСІЯ

Після Халкедонського Собору полеміка монофізитів і дифізитів не зупинилася. Велика група богословів проголосили цей Собор несторіанським і вважали своїм обов'язком відстоювати постанови Ефеського Собору і вчення Кирила. Лідером монофізитства залишався архімандрит Євтих. В 482 році імператор Зенон (474-491) видав віровчительний документ Енотикон, який обирав середню лінію між Халкедоном і монофізитами. В Енотиконі присутній Нікейсько-Константинопольський Символ віри і Кирилове вчення про одну природу, анатема на Несторія і Євтиха, однак ані словом не згадуються ні Діоскор Олександрійський, ні Халкедон. Енотикон підписали всі східні єпископи. Однак він не вирішив проблеми: його кожен міг потрактувати по-своєму, але й кожен міг знайти те, з чим би не погоджувався. Новий етап христологічних суперечок почався в провінції Мала Скифія (сучасна Румунія), яка знаходилася під юрисдикцією Константинопольського Патріархату, але за культурою була римською. Тут велика група монахів, на чолі з Іваном Максентієм пропагували вчення, що на Хресті страждав Христос своєю Божественною природою. За це їх осудили як монофізитів, і почали називати *теопасхістами* (страждання Бога). Теопасхісти у 521 році написали лист до Папи Ормізда, шукаючи його підтримки. Папа відмовив їм у підтримці, і назвав їхню богословську формулу двозначною і небезпечною. Проте теопасхісти оголосили, що лист Папи був підроблений єретиками.

На початку VI століття найвидатнішими монофізитськими богословами були єпископ Філоксен Маббогський і Патріарх Севір Антіохійський, який перебував на патріаршому престолі у 512-518 роках і помер у 538 році.

➤ *Філоксен Маббогський* учив, що у Хрещенні тілесна людина стає духовною, як і духовний Бог став тілесним у Воплоченні. У Воплоченні Бог залишився Богом за природою і став людиною за благодаттю. Так і людина за природою стала богом за благодаттю. Святий Кирило, говорячи про одну природу Христа, включав у неї і все людство. Людство, за Кирилом, поєднується з Божеством $\text{φωσκῶς τε καί κατὰ χάριν}$ (за природою і за благодаттю). У формулі Філоксена людина стає богом тільки за благодаттю. Звідси виникло також

питання про людськість самого Христа: його людськість включена у *μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη*? Відповідь Філоксена: навіть людськість Христа обожествюється тільки за благодаттю. Як Бог залишився Богом за природою, а людиною став тільки благодаттю, так і людина залишається людиною за природою, а богом стає тільки благодаттю.

- *Севір Антіохійський* виразив своє вчення в дискусії з послідовником Халкедону Іваном Граматиком Кесарійським. У трактаті «Проти нечестивого Граматика» Севір розвивав формулу Кирила «*ἐκ δύο φύσεων*» (з двох природ). Йдеться про *μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη*, яка утворена з двох природ (Божої і людської). Питання полягало в тому, якою була людська природа Ісуса, яка розчинилася в Божій, як твердили монофізити, або з'єдналася з Божою, як твердили православні. Відповідь Севіра: людська природа, яка поглинулася Божою у Христі, була індивідуальною, тобто не включала все людство. Іван Граматик, натомість, як і все православ'я, твердив, що Христос прийняв природу всього людства.

Ще одним видатним богословом цього періоду був послідовник Халкедону *Леонтій Візантійський*, народжений у Єрусалимі, вник у цю дискусію. Він твердив, що у Христі об'єднане все людство (*πᾶσαν τὴν ἀνθρωπότητα*). Його основна заслуга у розробці христологічної термінології. Якщо монофізити твердили, що кожна усія повинна мати свою іпостась, то для православної христології потрібно було ввести принцип, за яким якась усія (природа) може не мати власної іпостасі (особи), оскільки людська природа Христа не має окремої особи, а причасна Божественній Особі Сина, яка споконвічно існувала у зв'язку з Божою природою. Такий принцип обґрунтував Леонтій. Цей принцип отримав назву *ἐνυποστάσις* (еніпостазіс) – присутність двох усій в одній іпостасі. Вчення про *ἐνυποστάσις* згодом підтвердив П'ятий Вселенський Собор в Константинополі 553 року як істинне тлумачення Халкедонського догмату.

7.6. СХІДНЕ БОГОСЛОВ'Я VI-VIII СТОЛІТЬ

У VI столітті відродились богословські погляди Орігена. Ре-презентантом орігенізму цього періоду став *Євагрій Понтійський*, який переніс цей спосіб богословствування в основи монашого аскетизму. Гріхопадіння і спасіння Євагрій розумів по-плотинівськи, тобто як розпадання і з'єднання Монади (Єдності). Втілення душ – це падіння розумних сутностей в матеріальні тіла, гріхопадіння. Створення матеріального світу спричинене гріхопадінням; світ твориться як місце покарання для розумних сутностей. Тому Євагрій називав акт творення матеріального світу «другим творінням», оскільки першим було створення розумних сутностей. Христос був єдиною розумною сутністю, яка не згрішила. Він воплотився задля спасіння людей, хоч і не мусів цього робити, оскільки не грішив. Євагрій розвивав вчення про апокатастазис, якого дотримувалися і Оріген, і вчитель Євагрія Григорій Ніський. Спасіння полягає в постійному розвоплоченні розумної сутності та її поверненні до Монади. Це повернення Євагрій описував як вливання безлічі рік в єдиний океан. Вливання розумних сутностей в Енеаду він називав $\gamma\omega\sigma\tau\epsilon\varsigma\ \omicron\upsilon\beta\iota\omega\delta\eta\varsigma$ (сутнісним баченням). Євагрій дотримувався двосуб'єктної христології: Логос (один суб'єкт) з'єднався з невпалою душею (другий суб'єкт), яка воплотилася. Проти цього твердження виступив Псевдо-Діонісій Ареопагіт, який дотримувався односуб'єктної христології, а замість сутнісного бачення вищим ступенем богопізнання називав «з'єднання з Христом».

У 543 році помісний Собор в Константинополі осудив і анатемував основних вчителів орігенізму – Орігена, Дидима і Євагрія. Звинувачення проти орігенізму найсистематичніше висловив імператор Юстиніан у листі до Патріарха Константинопольського Міни, пропонуючи осудити Орігена. Під тиском православ'я палестинський орігенізм у 548 році розділився на дві партії: вірних послідовників Євагрія (ісохристів) та компромісних протоктистів. *Ісохристи* (ἰσοχρισταί, рівні Христу) своєю назвою декларували, що Христос така сама розумна сутність, як і всі люди. *Протоктисти* (πρωτόκτισται, першотворні) – назва вказує на те, що розумні сутності належать до першого творіння, а не до другого, як матеріальний світ. Протоктисти відмовилися від ідеї

Євагрія, що Христос за людськістю (розумна сутність) існував до народження. *Леонтій Єрусалимський* про життя якого відомо дуже мало, був оригеністом. Леонтій розрізняв Христа і Логоса. Христом він називав іпостась, яка вмістила в собі сутності Логоса і людини. Поєднання двох сутностей у Христі Леонтій називав «іпостасною єдністю» (ἕνωσις ὑποστατικῆ).

- ДРУГИЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СОБОР

Ключовим моментом у розвитку богослов'я VI століття став Другий Константинопольський Собор, скликаний за візантійського імператора Юстиніана I під головуванням Патріарха Константинопольського Євтихія, і проводився він з 5 травня по 2 червня 553 року. Учасниками Собору були численні східні єпископи та шістнадцять західних. П'ятий Вселенський Собор вирішував три основні питання: проблема «трьох глав», тобто відомих антіохійських богословів Теодора Мопсуестійського, Теодорита Кирського та Іви Едеського; оригенізм Євагрія і ересь агноїтів. Основним завданням Собору було підтвердження засудження трьох глав указом імператора Юстиніана 551 року. Метою такого засудження було зробити ясним Халкедонський догмат, тобто визначити іпостасну єдність у Христі двох природ – Божественної і людської, об'єднаних в одній особі без змішання і розділу. Церква рішуче виступила проти всіх однодумців Несторія, які твердили, що Ісус Христос – це дві окремі особи, вільно з'єднані, а Діва Марія не могла бути Божою Матір'ю, а тільки матір'ю Христа. Ця ересь засуджена на Ефеському Соборі в 431 році. Юстиніан сподівався, що осудження «трьох глав» сприятиме воз'єднанню між прихильниками Халкедону і монофізитами в східних провінціях імперії. Різні спроби примирення монофізитів і православних здійснювалися багатьма імператорами впродовж чотирьох століть після Халкедонського Собору, однак жодна з них не мала успіху, а деякі спроби примирення, такі як ця, призводили до подальших розколів. Собор відбувся під головуванням Патріарха Євтихія Константинопольського, за підтримки трьох інших східних Патріархів. Рішення Собору потвердив Папа Вігільй. Оригінальні грецькі акти Собору втрачені, але існує стара латинська версія, можливо, зроблена для Вігілья. Також учасники Другого Константинопольського Собору сфор-

мували догмат, який був скерований проти моноенергетизму та монотелітства: «І дві природні волі чи хотіння в ньому, і дві природні дії, нерозлучно, незмінно, нероздільно, незлитно, по вченню святих отців наших, також проповідуємо два природні хотіння, а не протилежні, щоби не казати як нечестиві єретики, а його людське хотіння послідовне і не протиставне чи супротивне, і навіть відчиняється його Божественному і всемогутньому хотінню».

- ПСЕВДО-ДІОНІЗІЙ АРЕОПАГІТ

Видатну роль у богослов'ї VI століття відіграв Псевдо-Діонісій Ареопагіт, твори якого написані невідомим автором та приписані перу Діонізія з Ареопагу, про якого згадується в Діяннях апостолів і якого вважали першим єпископом Атен. Авторство Діонізія вперше піддав сумніву Еразм Роттердамський у XVI столітті. Праці Псевдо-Діонізія швидко стали популярними на Сході, а після перекладу Іваном Скотом Еріугеною і на Заході. У *вченні про богопізнання* Діонісій дотримувався думки, що Бог непізнаний не через людську «впалість», а через те, що Бог принципово непізнаний. Бог трансцендентний, а тому між Богом і людиною прірва. Якщо би людина не могла пізнавати Бога тільки через те, що впала у гріх, як це вчив Плотин, то після Хресної жертви Христа, людина знову була би здатною пізнавати Бога в його сутності. Шлях до Бога має дві сходинки: катарсис (очищення) і екстаз (єднання в любові). Оскільки любов виходить назовні, то й душа, сповнена любов'ю до Бога, виходить зі себе і скеровується до нього. У космології Діонізія випрацьовував теорію про цілий ряд посередників, які, не руйнуючи трансцендентності Бога, уможливають сходження людини до нього. Цю систему посередників Діонісій описав у праці «Про небесну єрархію». В ній він використав неоплатонівський принцип тріади. Між Богом і людьми є три тріади небесних сил: перша і найбільш наближена до Бога складається з херувимів, серафимів і престолів; друга і посередня складається з володарств, сил і влад; третя і найближча до людей складається з начал, архангелів і ангелів. Ангелологія Діонізія не зовсім відповідає біблійній. В цій єрархії немає також місця для Воплочення Христа. Воно становить для Діонізія парадокс. В еклезіології Діонізія описував церковну єрархію, яка схожа на ангельську. Ця схожість обумовлена

платонівським принципом паралелізму між небесним і земним. Роль Христа полягає в одкровенні Божественної природи. Христос спроектував на землі небесну єрархію.

• МОНОТЕЛІТСТВО

За часів імператора Іраклія, коли Візантія вела безконечні війни з персами, історична ситуація вимагала негайного вирішення національно-політичного питання. Іраклій пробував об'єднати імперію через єдність віросповідання. В цьому йому допомагав *Патріарх Сергій*, який, задля компромісу з монофізитами, видав богословську формулу, згідно якої у Христі було дві природи, але одна енергія. В Арістотеля слово «енергія» означало «вираження конкретної природи». Сергій стверджував, що енергія є властивістю іпостасі, а не природи. Оскільки у Христі одна особа, то можна говорити й про одну енергію Боголюдської іпостасі. Сам Сергій усвідомлював трудність, пов'язану з використанням виразу «одна енергія». Адже в Арістотеля кожна природа, як конкретна реальність, володіє енергією, а значить двом природам Христа мають відповідати дві енергії. Для вирішення проблеми Сергій пішов на хитрощі. Він запропонував, оскільки мова йшла про одну особу, говорити не про «одну енергію», а про «одну волю», і так позбавитись непорозумінь та двозначностей. У той же час Патріарх Єрусалимський Софроній написав соборне послання, в якому не погодився з ученням про одну волю. Він стверджував, що у Христі є дві волі, бо в ньому кожна природа діє за своєю сутністю і саме на основі цих дій відмінність природ стає очевидною. Наявність однієї енергії чи волі позбавляє цю відмінність будь-якого сенсу, перетворюючи її в абстракцію.

Невдовзі Софроній помер, а у 638 році імператор Іраклій опублікував свій декрет про віру «Екфези», в якому взагалі немає терміну «одна енергія»: «Є тільки одна воля Господа нашого Ісуса Христа, істинного Бога, бо ні на мить його плоть одушевлена розумною душею, не відділюється від Бога-Слова, іпостасно поєднаного з нею, і вона не діяла за власним почином та в противагу волі Слова, але тільки тоді і так, як хотів Бог-Слово». Декрет був прийнятим усіма східними єпископами. А в 648 році декретом наступника Іраклія Константа II, який називався «Типос», заборонялось говорити і про енергії, і про волі. Однак проти цієї

єресі у 649 році виступив Папа Мартин I, скликавши в Латерані Собор, на якому було засуджене вчення про одну волю в Христі як єресь монотелітства. За це імператор заслав Папу Мартина в Херсонес, де він і помер у 655 році. Монотелітство мало низку політичних передумов. По-перше, візантійський імператор Маврикій (539-602) прихистив у Константинополі перського царя Хорсова II Парвіза (591-628), який тікав від повстання та одружив його на своїй дочці Марії. У 602 році, внаслідок повстання, Маврикій втратив владу і був страчений; імператором став Фокка (602-610). Хорсов почав проти нього війну. Військова поразка спричинила у Візантії чергове повстання, внаслідок якого Фоку втратили і до влади прийшов Іраклій (610-641). Однак Хорсов не припиняв війну, завдаючи Візантії багато лиха. Щоби сконсолідувати державу, Іраклій був вимушений почати переговори з монофізитами. По-друге, важливим завданням Візантії було повернути вірмен, які були монофізитами до православ'я, оскільки Вірменія знаходилася на кордоні Візантії і Персії, а отже була своєрідною буферною зоною, стратегічно важливою для безпеки Візантії.

• МАКСИМ ІСПОВІДНИК

Основна заслуга в боротьбі проти монотелітства належить простому монаху Максиму Ісповіднику (580-662). У 649 році він взяв участь в Латеранському Соборі, де виступив богословським референтом Папи Мартина. Разом із Папою він був у 653 році заарештований. У своїх творах Максим увів відмінність між поняттями сенсу (λόγος) і способу існування (τρόπος). Сотворений світ існує відповідно до божественного задуму, але спосіб його існування може не відповідати задуму. Завданням свобідного сотвореного руху є реалізація доброго морального існування, кінцевим результатом якого буде вічне існування. Інакше кажучи, людина володіє свобідною волею, призначення якої полягає у свобідному русі в напрямі Творця. Якщо би Христос мав тільки одну Божественну волю, то відсутність людської волі означала б, що його сотворена людська природа була би пасивною, тобто несправжньою. Щоби спасти світ, Христу довелося посправжньому включитися в рух творіння, щоби повернути його на правильний шлях, а для цього йому потрібна була справжня людська воля. Гріх, на думку Максима, носить особовий харак-

тер; гріха не буває поза особою. Звідки ж взялася та особа, яка викликала порушення гармонії світу; що сталося з природною волею особи? Щоби відповісти на це питання, Максим ввів розмежування між природною і гномічною волею. За своєю природою всі люди створені на образ Божий, але його подобою стають тільки ті, хто добрі і мудрі у виборі шляху реалізації свого призначення. Людина володіє природною волею, реалізація якої залежить від людського вибору, який здійснює гномічна воля, яка є властивістю не природи, а особи. Гномічна воля виникла після гріхопадіння (вибору), а Адам в Раю мав тільки природну волю. У христології Максим робив висновок, що людська природа Христа повинна володіти природною людською волею; але Христос не мав гномічної людської волі, оскільки вона з'являється внаслідок гріха, а Христос не згрішив. Оскільки природна воля є елементом природи, а у Христі дві природи, то й волі у нього дві.

• ТРЕТІЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СОБОР

Для вирішення проблеми монотелізму був скликаний Третій Константинопольський Собор, який став шостим Вселенським, і відбувся у 680-681 роках. Він цікавий тим, що Отцям Собору була надана повна свобода слова, як православним, так і захисникам монотелітства. Головними захисниками монотелітства були Макарій Антіохійський і його учень монах Стефан; їх підтримували Петро Никомідійський і Соломон Кланейський з Галатії. Найважливішим монотелітським документом на Соборі було ісповідання віри Макарія Антіохійського, в якому він особливо наголошував на те, що у Христі дві істоти зберігалися незмінно; але Бог-Слово нічого не діяв ні божественного, як Бог, ні людського, як людина, а вчиняв «боголюдські» дії. Все людське спасіння він здійснював сам, хоч і через все людське ество: дух, душу і тіло, бо неможливо, щоби в одному і тому самому Христі були одночасно два бажання, чи то взаємно протилежні, чи навіть подібні. Вчення Макарія було осуджене Собором. Діяльність Шостого Вселенського Собору закінчилось ухваленням догмату: «Проповідуємо також, за вченням святих отців, що в ньому (Христі) і дві природні волі чи бажання, і дві природні дії перебувають нероздільно, незмінно, нерозлучно, незлитно. І два природні бажання не протилежні одне другому, як говорили нечестиві еретики, – нехай так не буде! – але його людське бажання не протирічить і не

протівиться, а впливає чи – краще сказати – підпорядковується його божественному і всемогутньому бажанню».

- ТРУЛЬСЬКИЙ СОБОР

П'ятий і Шостий Вселенські Собори займалися виключно догматичними питаннями, і дисциплінарних правил не видали. Але через десять років після Шостого Вселенського Собору, у 691 році, на запрошення імператора Юстиніана II у придворній Трульській палаті зібралися 227 богословів на чолі з Патріархами Константинопольським, Олександрійським, Антіохійським, Єрусалимським і легатом Римського Папи. Собор засідав рік, і присвятив свою діяльність церковно-дисциплінарним питанням. Оскільки він сприймався як доповнення до П'ятого і Шостого Вселенських Соборів, то його прийнято називати *Трульським* або *П'ято-шостим Собором*. 102 канони цього Собору мають авторитет правил Вселенського Собору. Легат Папи, архієпископ Гортинський Василій, підписався під актами Собору.

- ІКОНОБОРСТВО

Якщо богословська дискусія VII століття визначалась боротьбою проти монотелітства, то богослов'я VIII століття розвивалось у боротьбі проти іконоборства. У 726 році імператор Лев III Ісаврій відкрито виступив проти шанування ікон. Згодом, у 730 році, імператор видав іконоборчий указ та здійснив спроби прихилити до іконоборства Патріарха Германа і Римського Папу Григорія II. Коли Герман (715-730) категорично відмовився підписати імператорський указ, то був позбавлений влади, засланий і замінений іконоборцем Анастасієм (730-753). Так указ, виданий 730 року, був підписаний не тільки імператором, але й Патріархом. Папа категорично відмовився підтримувати імператорський указ. Після цього указу почалось масове знищення ікон. Першим актом іконоборства було знищення чудотворного образу Спасителя над входом в імператорський палац. Такі дії уряду викликали народні заворушення, і чиновник, посланий імператором, щоб розбити ікону, був убитий народом. Імператор жорстоко помстився за це вбивство, і захисники цієї ікони стали першими жертвами іконоборців. Іконоборство тривало понад 100 років і поділяється на два періоди. Перший тривав у 730-787 роках. Папа Григорій II, як і Патріарх Герман, відмовився

підкоритися імператору і скликав у 727 році у Римі Собор, який підтвердив шанування ікон. Його наступник, Папа Григорій III скликав у 731 році новий Собор у Римі, який постановив позбавляти причастя і відлучати від церковного спілкування тих, хто знищує ікони.

Перший період іконоборство досяг свого апогею за сина Льва III, імператора Костянтина Копроніма (741-775). Він був ще більш лютим противником ікон, ніж його батько. Перші десять років його царювання були відносно спокійними, так як він був зайнятий політичною боротьбою. Проте згодом переслідування православних вибухнули з новою силою і жорстокістю. Костянтин видав указ, що відміняв і саме найменування «Божа Матір» і забороняв вживання слів «святий», «свята». Заборонялося і занадто часте відвідування церкви, і безшлюбність. Так іконоборство стало боротьбою проти чернецтва. Константин скликав іконоборчий собор під головуванням ефеського єпископа Теодозія, який відкрився 10 лютого 754 році в Єреє і закінчився 8 серпня в константинопольській Влахернській церкві. У ньому брали участь 388 єпископів-іконоборців. Одні з них замінили звільнених православних єпископів, для інших були створені нові катедри. Собор піддав анатемі всіх шанувальників та захисників ікон, зокрема Патріарха Германа, Івана Дамаскина і Георгія Кіпрського. Впродовж царювання Костянтина Копроніма всі Папи, які змінювалися на римському престолі (Захарія, Стефан II, Павло I, Стефан III і Адріан I) твердо трималися православ'я і продовжували справу своїх попередників, розписуючи храми з допомогою ченців, які емігрували зі східної частини імперії. Після смерті Копроніма переслідування ослабли. Його син, Лев IV, був поміркованим і байдужим іконоборцем. Після його смерті 780 року на трон вступила його вдова Ірина та її малолітній син Костянтин. Будучи православною, Ірина відразу ж почала готувати відновлення православ'я.

• ІВАН ДАМАСКИН

На тлі боротьби проти іконоборства з'явився ще один видатний богослов – Іван Дамаскин (бл. 650-754), який був активним захисником ікон. У 1890 році Католицька Церква в особі Папи Лева XIII проголосила його Вчителем Церкви. Половину свого життя Іван провів як монах у монастирі Мар Саба, що на півден-

ному сході від Єрусалиму. Оскільки боротьба проти ікон була передовсім боротьбою проти чернецтва, то на захист шанування ікон виступили передовсім монахи, які жили поза межами Візантійської імперії. У богослов'ї Іван Дамаскин ставив перед собою мету не творити щось нове і оригінальне, а систематизувати догматику Церкви, особливо Халкедонського Собору, та використати її проти еретиків. Проте, оскільки тема шанування ікон не розпрацьовувалася богословами до Івана, він мусів її розвинути самостійно. Він наголошував, що заборона ікон у Старому Завіті була встановлена тільки для захисту від творення божків, до чого юдеї мали спокусу у своєму культурному середовищі. Але ця заборона втратила своє значення з приходом Христа. Зміст зображення полягає в тому, щоби скерувати до Зображуваного. Бог невидимий, проте він сам зробив себе видимим через втілення свого Сина. А тому його можна зображати. Іван також обґрунтовував допустимість вшанування ікон святих. Він проводив розрізнення між поклонінням і вшануванням: поклонятися допустимо тільки Богу, а вшановувати можна все, через що чи через кого Бог проявляється.

• ДРУГИЙ НІКЕЙСЬКИЙ СОБОР

Для вирішення проблеми іконоборства був скликаний Другий Нікейський Собор 787 року, який став Сьомим Вселенським. Акти Собору свідчать, що на чолі Собору стояли римські легати, Константинопольський Патріарх Тарасій, представники Патріархів Олександрії, Антіохії і Єрусалиму. Перша сесія Собору відкрилася в церкві Святої Софії 24 вересня 787 року. Собор виніс однозначне рішення: вшанування ікон у Церкві є боговгодною справою. Також Собор оприлюднив двадцять два канони, що стосуються пунктів дисципліни, які можна узагальнити так: духовенство повинно дотримуватися священних канонів, які включають в себе правила апостольські, шести попередніх Вселенських Соборів, помісних соборів, Отців; засуджується призначення єпископів, священників, дияконів світськими князями; провінційні собори мають проводитися щорічно; мощі мають бути поміщені у всіх храмах: церкви не повинні бути освячені без мощей; всі твори проти ікон повинні бути заборонені разом з іншими єретичними книгами; священнослужителі не повинні залишати свої єпархії без дозволу; кожна церква і кожен

монастир повинен мати свого власного економа; єпископські будинки, монастирі та інші церковні будівлі, які мають світське використання, повинні відновити їхні законні права власності; пострижені особи, які не висвячені, не повинні читати послання і Євангеліє на амвоні; заборонено одному священику провадити кілька парафій; священнослужителі не повинні носити розкішний одяг; ченці не повинні залишати свої монастирі і починати будівництво інших молитовних будинків задля власної слави; монах чи монахиня не можуть залишити один монастир і самовільно переходити в інший.

• ДРУГА ХВИЛЯ ІКОНОБОРСТВА

Мир, встановлений Собором, тривав 27 років. Після імператриці Ірини царював Никифор I, який, будучи православним, не був, однак, особливо ревним і нічого не робив ні за, ні проти вшанування ікон. Його наступник, Лев V Вірменин (813-820), вважаючи, що імператори-іконоборці були щасливішими і в політиці, й у війні, ніж православні імператори, вирішив повернутися до іконоборства. Він замовив в Івана Граматика, який згодом став Константинопольським Патріархом під іменем Івана VII, ідеолога іконоборчого відродження, трактат на користь іконоборства. Проте імператор вже не мав серед єпископату тієї опори, яку мав Костянтин Копронім. Коли Іван Граматик у 814 році закінчив свою працю, імператор намагався переконати Константинопольського Патріарха Никифора, який правив у 810-815 роках, піти на компроміс і, не знищуючи самих ікон, заборонити тільки їх шанування. Імператор не погрожував, а тільки настійливо просив піти на поступки іконоборства в ім'я миру в Церкві. Однак Патріарх навідріз відмовився від будь-яких компромісів. Коли мирні переговори не привели ні до якого результату, імператор вдався до переслідувань. Патріарх був спочатку обмежений у своїх правах, а в 815 році зміщений, засланий і замінений іконоборцем Теодотом V (815-821). У тому ж році був скликаний новий іконоборчий собор у Константинополі, в храмі Святої Софії під головуванням Патріарха Теодота. Однак цей собор уже не був таким численним, як перший, і не мав вагомого значення. У другому періоді іконоборство значною мірою втратило свою життєву силу.

Коли у 821 році на престол вступив імператор Михайло II, імператорська політика змінилася. Він хоч і був іконоборцем, але

помірним, повернув із висилок і в'язниць засланих і ув'язнених за шанування ікон. Становище змінилося за сина Михайла, імператора Теофіла. У 837 році Іван Граматик вступив на патріарший престол і переслідування відновилися. Це був останній спалах іконоборства. Імператор Теофіл помер в січні 842 року. Коли Теофіл, син Михайла III, був ще неповнолітній, регентом була імператриця Теодора. Вона була православною, і за її царювання шанування ікон було остаточно відновлено. Константинопольський Помісний Собор 842 року, скликаний Патріархом Методієм (842-846) підтвердив догмат про вшанування ікон Сьомого Вселенського Собору, піддав анатемі іконоборців і в березні 843 року встановив святкування Торжества Православ'я в першу неділю Великого Посту.

7.7. СХІДНЕ БОГОСЛОВ'Я ІХ-ХІV СТОЛІТЬ

Кінець патристичного періоду розвитку християнського богослов'я збігся у часі із завоюванням мусульманами Сирії і Єгипту в VII столітті. Опинившись під владою мусульман, Церкви на анексованих територіях опинилися перед проблемою виживання. Якщо до VII століття Олександрія і Антіохія були центрами богословської думки, то після мусульманського завоювання богословська думка в цих частинах Християнського Світу повністю завмерла. Єдиним простором, на якому Церкви візантійської традиції могли продовжувати богословський дискурс, була Греція, яка до середини XV століття залишалася незалежною. В цей період загострилися відносини між Константинополем та Римом, результатом чого стали полемічні ноти візантійського богослов'я. Однак, серед богословських напрацювань цього періоду сформувалися і деякі доволі цікаві та творчі богословські концепції, хоч і активність богословського дискурсу, порівняно з попередніми століттями, різко знизилась.

• ФОТІЄВА СХИЗМА

IX століття в історії Візантійської Церкви ознаменувалося Фотієвою схизмою, в якій головну роль відіграв Константинопольський Патріарх Фотій. Фотієва схизма відбувалась на тлі

політичних перипетій у Візантійській імперії. У 842 році помер візантійський імператор Теофіл, і на трон вступив його дворічний син Михаїл III. Оскільки вік не дозволяв новому імператору правити, управління країною перейшло в руки імператриці Теодори, вдови імператора Теофіла та матері імператора Михаїла III, яка виконувала роль регентші у 842-856 роках. Тим часом у Константинопольській Церкві сформувалися дві партії – консерватори, які опиралися на чернече благочестя і намагалися зберегти давні звичаї, та ліберали, які підтримували надмірне втручання держави у церковні справи. У 847 році Константинопольським Патріархом став представник консервативної чернечої партії Ігнатій. У 856 році імператор Михаїл III досягнув повноліття і перейняв управління країною. За своє аморальне життя він отримав прізвисько «П'яниця». Щоби отримати повну владу, він арештував свою матір Теодору і відіслав її до монастиря, та звернувся до Патріарха Ігнатія постригти її в монахині. Ігнатій категорично відмовився насильно постригати імператрицю. Ця відмова дала початок конфлікту між імператором Михаїлом III та Патріархом Ігнатієм.

У 858 році імператор усунув Патріарха з катедри та призначив Патріархом Фотія. В той час Фотій був державним чиновником, який прославився своїми дипломатичними та управлінськими здібностями, а особливо вірністю імператору, але він навіть не був священником. Упродовж шести днів Фотія висвятили на диякона, священника, єпископа на інтронізували на патріарший престол. Такі дії імператора викликали обурення в Церкві. Патріарх Ігнатій звернувся до Папи Миколая I зі скаргою на незаконні дії Михаїла III і Фотія. Папа підтримав Ігнатія та осудив узурпацію влади Фотієм. Фотій відразу ж оголосив анатему Папі, спричинивши цим Фотієву схизму. Проте, Фотій, як талановитий дипломат і богослов, розумів, що проголошення анатеми повинно мати достатні підґрунтя. Одного невдоволення Фотія недостатньо для розколу Церкви. Фотій мав підтримку імператора, але йому потрібна була також підтримка єпископату. Для того, щоби її здобути, він почав богословську полеміку, вигадуючи закиди в найрізноманітніших єресь на адресу Римської Церкви. Його закиди досі повторюють полемічно налаштовані люди, які не відзначаються достатньою богословською освітою.

• ЧЕТВЕРТИЙ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СОБОР

У 867 році в столиці Візантії відбувся переворот, внаслідок якого імператора Михаїла III вбили. З його смертю завершилось правління Аморійської династії. На трон зійшов Василій I з Македонської династії. Відразу ж новий імператор усунув з патріаршої катедри Фотія, повернув законного Патріарха Ігнатія та відновив відносини з Папою Римським. У 869 році Папа Адріан II та імператор Василій I скликали Четвертий Константинопольський Собор, який осудив незаконну узурпацію патріаршого престолу Фотієм та його єретичні погляди. Цей Собор увійшов в історію Церкви як Восьмий Вселенський. У 877 році Патріарх Ігнатій помер. Єпископат Константинопольської Церкви знову обрав Патріархом Фотія, але цього разу вже законно. Вдруге, вступивши на патріаршу катедру, Фотій не розривав відносин із Римом, отримав підтвердження свого обрання від Папи Івана VIII, але продовжував свої погляди, осуджені Константинопольським Собором 869 року. Головною перешкодою законного правління Фотія стали постанови Константинопольського Собору 869 року. Щоби вирішити цю проблему, Фотій у 877 році скликав у Константинополі Собор, на якому були анульовані рішення Собору 869 року, а погляди Фотія визнані православними. Так, Католицька Церква визнає Восьмим Вселенським Собором Константинопольський Собор 869 року, а Константинопольська Церква Восьмим Вселенським визнає Константинопольський Собор 877 року. Врешті, у 886 році імператор Лев VI скинув з престолу Фотія та заслав його до Вірменії, де він помер у 896 році. Його наступником став Патріарх Степан I.

Патріарх Фотій багато писав. Збереглися його проповіді, які, однак, не відзначаються особливою богословською цінністю. Ці проповіді мають цінність радше для історичних досліджень, оскільки Фотій згадував у них про численні історичні факти. Найбільше уваги Фотій присвятив проблемі *Filioque*, тобто додатку «від Сина» до Нікейсько-Константинопольського Символу віри, який з'явився у Західній Церкві. Фотій для критики цього додатку використовував два аргументи. По-перше, Фотій наголошував, що Символ віри без *Filioque* використовувався в Церкві впродовж декількох століть, а тому належить до древньої традиції Церкви, і не може змінюватись. По-друге, Фотій вважав,

що між Сином і Святим Духом існує іпостасна відмінність, яка полягає в тому, що Бог-Син народжений Богом-Отцем, а Святий Дух походить від Отця. Богословська аргументація Фотія була достатньо слабкою, проте в періоди занепаду візантійського богослов'я та наростання ненависті до католиків цих аргументів вистарчало для популістських лозунгів. Окрім питання *Filioque*, Фотій вказував на деякі літургійні відмінності між греками і латинянами як на серйозну богословську проблему.

- ІСІХАЗМ

У X столітті у візантійському богослов'ї почали домінувати нові теми, які стали визначальними для нього впродовж багатьох наступних століть. В цей період головними осередками церковного благочестя стали монастирі, особливо найбільші монастирі Святої гори Афон. Монахи намагалися осмислити свої духовні практики. Плодом цього осмислення став напрям візантійського чернечого богослов'я, відомого як *ісіхазм* (від грецького ἡσυχία – тиша). Монахи вважали, що в тиші молитви та в духовному самозаглибленні вони сягають стану теозису (θεώσις – обоження). Це поняття вони обґрунтовували за допомогою філософії Арістотеля. Філософ стверджував, що кожна субстанція виражається назовні. Це вираження він називав енергією (ἐνέργεια – дія). Енергією для Арістотеля були будь-які вираження субстанції, за якими вона сприймається оточенням. Сутність субстанції недоступна безпосередньому пізнанню, але йому доступна тільки енергія. Ці міркування Арістотель застосовував передовсім у тлумаченні власного розуміння Бога. Бог, на його думку, є абсолютно самодостатнім і трансцендентним Абсолютом; він – чистий акт, який не має жодної потенції. При такому розумінні Бога виникало питання про те, як виник світ. Арістотель вважав, що Бог, як чистий акт, не прикладав жодних зусиль для виникнення світу, але хаос небуття, прагнучи власного удосконалення, тягнеться до Бога, витворюючи в собі форми. Так, Бог став бездіяльним творцем світу, тобто він створив світ не активною діяльністю, а фактом свого буття. Відповідно, всі форми у світі є Божественними енергіями, якими Бог пронизує світ. Сутність Бога недоступна пізнанню, але його енергії відкриті для сприйняття. При цьому, Божественні енергії не є творінням, а наче зовнішністю Бога.

У богослов'ї ісіхастів Арістотелеве вчення про Божественні енергії отримало специфічний розвиток. Монахи вважали, що Бог не пізнавальний розумом, і тому будь-які раціональні міркування про Бога позбавлені сенсу. Цією тезою ісіхаста стали опонентами схоластики, яка проникала до візантійського богослов'я не менше, ніж розвивалась у західному. Незважаючи на неможливість раціонального пізнання Бога, на думку ісіхастів, в певній мірі його все ж можна пізнавати. Сутність Бога повністю закрита для людського пізнання, але людина може сприймати його енергії. При цьому Божественні енергії доступні не шляхом раціональних міркувань, а за допомогою містичного, духовного досвіду. Монах, медитативно занурюючись у своє серце та молитовно підносячись до Бога, наповнюється Божественними енергіями. Так монах входить у містичне спілкування з самим Богом, а також обожнюється. При цьому, ісіхаста наголошували, що вони контактують не зі сутністю Бога, яка є повністю трансцендентною, а з Божественними енергіями. Тому, обожнюючись, людина може стати тільки «богом через благодать», за сутністю залишаючись людиною.

Для ілюстрації свого досвіду ісіхаста часто використовували приклад Таворського світла. В Євангеліях описано, що Христос разом із учнями піднявся на гору Тавор, де преобразився перед ними: він сявав неприродним світлом, яке виражало Божу славу. Це світло ісіхаста трактували як Божественні енергії. Апостоли сприймали його не раціонально, а містично. Про природу Таворського світла тривали дискусії між ісіхастами і візантійськими схоластами. Схоласти вважали, що Таворське світло було створеним, а тому було тільки символом Божественної слави, а не його енергіями. Натомість, ісіхаста твердили, що Таворське світло було безпосереднім вираженням самого Бога. Найвідомішими фундаторами ісіхастського богослов'я були Симеон Новий Богослов, а його концепцію в завершеному вигляді виклав Григорій Палама. Твори численних духовних наставників та практиків ісіхазму були зібрані коринтським митрополитом Макарієм і Никодимом Святогорським у збірник «Φιλοκαλία» (Добротолюбіє), який був опублікований у 1782 році. В 1793 році Паїсій Величковський переклав збірник слов'янською мовою і видав у Петербурзі.

• СИМЕОН НОВИЙ БОГОСЛОВ

Симеон Новий Богослов (949-1022) походив із багатой візантійської родини, в молодому віці став монахом та присвятив своє життя власному духовному удосконаленню та осмисленню свого духовного досвіду. Головною темою богословських розмислів Симеона було Таворське світло. Досвід Таворського світла був для нього особистим духовним досвідом. Симеон вважав, що шляхом складного аскетичного життя та інтенсивної молитви християнин спроможний досягнути можливість особистого спілкування зі самим Богом та обоження. При цьому християнин входить у контакт із Божественними енергіями, а не з його сутністю. Цей досвід виражається у баченні Таворського світла. Саме момент отримання цього містичного досвіду Симеон вважав свідченням отримання благодаті. Справжніми християнами, які досягли поставленої перед ними мети духовного життя, є передовсім ті, які досягнули досвід Таворського світла. Симеон наголошував на ролі духовного отця в досягненні духовної досконалості. Тільки той, хто сам досягнув досвіду Таворського світла, може стати справжнім духовним отцем, і тільки під його проводом інші можуть досягнути духовної досконалості. Обґрунтування ролі духовного отця стало основою розвитку інституту старчества у східному чернецтві. Зосереджуючись на досвіді Таворського світла та ролі духовного отця, Симеон, щоправда, вийшов за рамки церковної традиції. Він вважав, що тільки ті, хто досягнули досвід Таворського світла, мають право відпускати гріхи, незалежно від наявності чи відсутності священничих свячень. Цей наголос на містиці всупереч інституційності викликав критику духовенства.

• ГРИГОРІЙ ПАЛАМА І ВАРЛААМ КАЛАБРІЙСЬКИЙ

Григорій Палама (1296-1359) відіграв ключову роль у візантійському богослов'ї XIV століття. Він народився у родині сенатора, після смерті батька перебував під опікою імператора Андроніка II, зробив блискучу кар'єру при дворі, однак згодом він залишив двір та відійшов до монастиря на горі Афон. У 1325 році Григорій став священником у Солуні, а згодом єпископом. Свій богословський талант та високу освіченість Григорій Палама проявив у суперечці про Божественні енергії, в якій він виступив

на стороні ісіхастів. Найбільшим опонентом Григорія Палами та ісіхастів був константинопольський професор, італієць Варлаам (Бернардо) Калабрійський. Ця богословська суперечка мала політичне забарвлення. Вона збіглася в часі з війною між двома претендентами на візантійський імператорський трон: Івана V Палеолога, якого підтримували варлааміти, та Івана VI Кантакузена, якого підтримували паламіти. За свої погляди Палама неодноразово був арештований та ув'язнений. Долю Палами вирішили політичні події. В 1341 році політична перевага схилилася на сторону Івана VI Кантакузена, який відразу ж скликав Собор, члени якого визнали вчення Григорія Палами православним, а погляди Варлаама Калабрійського засудили. Варлаам, рятуючись від переслідувань нового імператора, повернувся до рідної Калабрії (Північна Італія), де викладав латину і греку. Серед найвідоміших його учнів були поети і гуманісти Франческо Петрарка і Джованні Боккаччо. Згодом Варлаам став єпископом в Італії. Імператор Іван Кантакузен поставив Константинопольським Патріархом паламіста Ізидора Вуріха, а Григорій Палама став солунським архієпископом.

Дискусія між Григорієм Паламою та Варлаамом Калабрійським відбувалась навколо декількох тез. По-перше, Варлаам стверджував, що знання не можна розділяти: все знання від Бога, а тому те, що людина дізнається з філософії і Біблії не суперечить тому, що Бог дає людині в містичному досвіді. Палама, натомість, стверджував, що знання, отримане містичним шляхом, і знання, отримане раціонально, відмінні. Містичне знання вище і не потребує раціонального. Ця теза Палами мала негативні наслідки, оскільки вона оправдовувала неучтво монахів. В результаті, в наступні століття католицькі монахи засновували університети, переписували і перекладали книги, робили наукові відкриття, а православні монахи великою мірою залишалися неграмотними, вважаючи, що духовний досвід звільняє їх від обов'язку вчитися. По-друге, Варлаам стверджував, що Бога неможливо пізнати в цьому житті, і тільки після смерті людина зможе пізнавати Бога, і то тільки частково. Палама, натомість, ствердив, що людина може сприймати Бога настільки, наскільки він відкриває себе у Божественних енергіях. Цей пункт суперечки ґрунтувався на тому, що Варлаам і Палама підходили до предмету дискусії, основувшись на різних філософських па-

радигмах. Кожен із них у цьому пункті суперечки був по-своєму правий, але спільної мови вони знайти не змогли.

Палама доводив, що Божественні енергії не є ані сутністю Бога, ані його творінням. В енергіях відкривається сам Бог, але це не означає, що сутність Бога стає доступною людині. Водночас, Божественні енергії не є творінням, інакше весь церковний обряд був би ідолопоклонством. Основи цього твердження викристалізувалися ще в епоху іконоборчих суперечок. Коли людина молиться, звертаючи свій погляд до ікон, вона не поклоняється творінню, а Богові, який присутній у цій іконі. Водночас, Бог присутній в іконі не своєю сутністю, а енергіями. Якщо би Бог був присутній в іконі сутнісно, то ікона була би богом за своєю природою. Ісіхазм став основою чернечого благочестя Церков Візантійської традиції на всі наступні століття. Молитовна тиша, пропагована ісіхастами, стала основою відірваності від світу східного християнства, але водночас і безцінного духовного скарбу, сформованого східним чернецтвом.

• МИКОЛА КАВАСИЛА

Одночасно з ісіхазмом, який презентував чернече благочестя, у Візантії розвивалось і мирянське благочестя, найвидатнішим представником якого був Микола Кавасила (1322-1398), який народився у дворянській родині, здобув чудову освіту та зробив кар'єру при дворі імператора Івана VI Кантакузена. В той сам час наближеною особою до імператора був Григорій Палама, з яким Кавасила підтримував тісні дружні відносини. Духовним наставником Палами і Кавасили був відомий ісіхаст Григорій Синаїт. Незважаючи на дружні відносини з Григорієм Синаїтом та Григорієм Паламою, Кавасила не брав участі в суперечках про ісіхазм і стримувався від висловлювань на цю тему. Ісіхазм – це благочестя монахів, а Кавасила був мирянином, і його цікавили ті теми духовності і богослов'я, які могли бути придатними для духовного зростання мирян. Вихідною точкою богослов'я Кавасили була тема гріха. Гріх розриває зв'язок людини з Богом, роблячи її самотньою. Самотність змушує людину наповнити духовну пустку, і людина намагається її наповнити насолодами нових гріхів. Врешті, гріх перетворюється у звичку (ἔξις), творячи другу природу людини. Ця звичка призводить до забуття (λήθη) справжнього покликання людини. Забувши свою сутність, лю-

дина втрачає власну природу, розмивається її форма. Так приходиться духовна смерть. Втративши духовне життя, існування людини переноситься виключно на біологічний рівень.

Христос, прийнявши людську природу, відновив у ній духовну форму. Він знищив три перешкоди, які відділяли людину від Бога. Першою перешкодою була трансцендентність Бога; її Христос знищив, ставши людиною і наблизивши Бога до людини. Другою перешкодою було спричинене гріхом знищення духовної форми людини; її Христос здолав, відновивши духовну форму людини, ввійшовши в людську природу. Третьою перешкодою була смерть, спричинена відділенням людини від Бога; її Христос знищив Воскресінням. Тепер перед людиною стоїть завдання сприйняти дар Христа. Це вона може зробити завдяки Святим Тайнам. У Хрещенні і Миропомазанні людина отримує співучасть у Божественному житті, а через Євхаристію християнин постійно підтримує свій зв'язок із Богом. Саме тому Євхаристія стала вісью, навколо якої оберталосся все богослов'я Миколи Кавасили.

В VII столітті араби завоювали Сирію і Єгипет, знищивши древні центри богословської думки – Антіохію і Олександрію. Під арабським ярмом не могло бути й мови про розвиток християнського богослов'я в цих частинах світу. Перед Олександрійською і Антіохійською Церквами стояло питання виживання. Навіть їхні Патріархи були вимушені перебраться до Константинополя. Візантійське богослов'я могло розвиватися тільки в Константинополі. В 1453 році турки завоювали Константинополь і Візантійська імперія припинила своє існування. Разом із падінням Константинополя припинився й розвиток візантійського богослов'я. Рівень освіти духовенства Церков візантійської традиції різко знизився. Богословські дискусії припинилися. Найбільшим досягненням богословів наступних століть стало переписування або конспектування творів попередників.

Спроби відродити східне богослов'я відбулись у XIX-XX століттях в Росії, в якій Церква, на відміну від інших Православних Церков, могла вільно розвиватися. Головним напрямом російської богословської думки на межі XIX-XX століть стала неопатристика, тобто спроба відродити інтерес до творів та ідей Отців Церкви. Революція та тоталітарний режим припинили розвиток російського богослов'я, яке продовжувало жевріти лише подекуди

в російській діаспорі. Після падіння соціалізму у Східній Європі, Православні Церкви почали активну роботу над відновленням власної богословської ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

Altaner, Berthold. Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter. – Herder, 1993.

Alzog, Johann Baptist. Handbuch der Patrologie oder der ältern christlichen Literärgeschichte. – Herder, 1876.

Bardenhewer, Otto. Patrologie. – Freiburg, München: Herder, 1910.

Barnard, Leslie W. Studies in church history and patristics. – Thessalonikē: Patriarchikon Hidryma Paterikōn Metētōn, 1978.

Bosio, Guido. Introduzione ai Padri della Chiesa. – Torino: Soc. Ed. Internazionale, 1990.

Delahaye, Karl. Erneuerung der Seelsorgsformen aus der Sicht der frühen Patristik: ein Beitrag zur theologischen Grundlegung kirchlicher Seelsorge. – Freiburg: Herder, 1958.

Di Berardino, Angelo. Fedalto, Giorgio. Simonetti, Manlio. Letteratura patristica. – Cinisello Balsamo: San Paolo, 2007.

Drobner, Hubertus R. Lehrbuch der Patrologie. – Frankfurt am Main: Lang, 2011.

Gain, Benoît. Duval, Yves-Marie. Chartae caritatis: études de patristique et d'antiquité tardive en hommage à Yves-Marie Duval. – Paris: Inst. d'Études Augustiniennes, 2004.

Honigmann, Ernst. Patristic studies. – Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1953.

Kastner, Karl. Patrologie: im Umriß dargestellt. – Paderborn: Schönningh, 1940.

Kraft, Heinrich. Einführung in die Patrologie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1991.

Lietzmann, Hans. Christliche Literatur. – Berlin: Teubner, 1923.

Magon, Friedrich C. Handbuch der Patrologie und der kirchlichen Litteraturgeschichte. – Regensburg: Manz, 1864.

McGuckin, John Anthony. The Westminster handbook to patristic theology. – John Knox, 2004.

Meijering, Eginhard P. God being history: studies in patristic philosophy. – North-Holland, 1975.

Orbe, Antonio. Estudios sobre la teología cristiana primitiva. – Madrid: Ed. Ciudad Nueva, 1994.

Ortiz de Urbina, Ignacio. Patrologia Syriaca. – Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1958.

Prestige, George Leonard. God in patristic thought. – London, S.P.C.K., 1959.

Quacquarelli, Antonio. Complementi interdisciplinari di patrologia. – Roma, Città Nuova, 1989.

Rauschen, Gerhard. Grundriß der Patrologie: mit besonderer Berücksichtigung der Dogmengeschichte. – Freiburg im Breisgau: Herder, 1913.

Schmid, Bernhard. Grundlinien der Patrologie. – Freiburg im Breisgau: Herder, 1886.

Wallace-Hadrill, D.S. The Greek patristic view of nature. – New York: Manchester Univ., 1968.

Weltersheimb, Ludwig von. Kirchenväter an Laien: Briefe der Seelenführung. – Herder, 1954.

Амман, Адальберт. Путь отцов. Краткое введение в патристику. – ПроPILEI, 1994.

Дзюраx, Богдан. Духовне життя монаха: на основі творів Теодора Студита. – Свічадо, 2003.

Карташев, Антон. Вселенские соборы. – Минск: Белорусский Экзархат, Харвест, 2008.

Лаба, Василь. Патрологія. Життя, писма і вчення отців церкви. – Рим: УКУ, 1974.

Лурье, Вадим. История Византийской философии: Формативный период. – Аxiота, 2006.

Майоров, Геннадий. Формирование средневековой философии: латинская патристика. – Москва: Мысль, 1979.

Мейендорф, Иоанн. Введение в святоотеческое богословие. – Лучи Софии, 2007.

Мозговий, Иван. Неоплатонізм і патристика, або світло в приємерках великої цивілізації. – Суми: УАБС НБУ, 2009.

Розділ 8

**РАННЯ
СХОЛАСТИКА**

8.1. ЗАХІДНЕ БОГОСЛОВ'Я IV-VII СТОЛІТЬ

Розвиток християнського богослов'я не обмежувався східною частиною Римсько імперії. Перші віки християнства відзначились також інтенсивними богословськими дискусіями й у Західній Європі. Найвидатнішими західними богословами IV століття були Іларій Піктавійський, Амврозій Медіоланський та Єронім Стридонський.

- *Іларій Піктавійський* народився близько 315 року в місті Пуат'є в Галії, а у 350 році став єпископом. Він вступив у богословський спір, коли імператором Заходу став аріанин Констанцій. Перебуваючи за свою незгоду з аріанством у засланні на Сході, він детально вивчив східні богословські дискусії. Найбільша заслуга Іларія полягала в узгодженні термінів. Оскільки він писав латиною, але добре відчував тонкощі грецької богословської термінології, то він зумів витворити змістові відповідники.
- *Амврозій Медіоланський* народився у 30-х роках IV століття у місті Трір (сьогодні Німеччина) в аристократичній сім'ї. Після смерті батька він зі сім'єю перебрався до Риму, де працював адвокатом. Згодом отримав призначення управителя Міланської провінції, де завоював великий авторитет. У 373 або 374 році був обраний єпископом Мілану. У своїх творах Амврозій не вдавався у філософські тонкощі, а дотримувався радше практичних тем і багато писав про обов'язки священнослужителів. Важливими серед його творів були катехизи.
- Ще один богослов ранньої Церкви, *Єронім Стридонський* (347-420), народився у Стридоні в багатій родині. В молодості батьки вислали його до Риму для вивчення граматики, риторики і філософії у відомого вчителя Еліуса Доната. Під час навчання Єронім охрестився. Багато подорожуючи, він вивчив східні мови. В 379 році в Антіохії його висвятили на священника, а в 382-384 роках Єронім був секретарем Папи

Дамасія I. Основним досягненням Єроніма є переклад Святого Письма на латину під назвою *Vulgata*. Він самостійно переклав Старий Завіт та удосконалив переклад Нового Завіту, відомий раніше під назвою *Vetus Latina*. Перший переклад книг Старого Завіту Єронім здійснив у 385 році у Вифлеємі зі Септуагінти. У 393 році Єронім зробив ще один переклад. Водночас Єронім писав багато біблійних коментарів. Також він переклав на латину «Церковну історію» Євсевія Кесарійського. У богословські диспути Єронім не входив.

• СВЯТИЙ АВГУСТИН

Кінець IV і початок V століття були періодом діяльності найвидатнішого західного богослова і філософа, вплив якого на релігійне і культурне життя Західної Європи й сьогодні залишається величезним. Цим велетнем думки був Святий Августин (354-430), який у 396 році став єпископом Гіппону в Північній Африці. Августин залишив свій слід чи не в кожній темі богослов'я і філософії раннього християнства.

- В *дискусії про істину* Августин твердив, що навіть, якщо хтось сумнівається в усьому, то не може сумніватися у факті самого сумніву. Істина для Августина необхідна та вічна. Прикладом цього є ідеальні істини математики. Основою істини є вічні ідеї в Дусі Божому; Бог сам є істиною.
- Августин перейняв думки Платона про вічні ідеї як онтологічні праформи речей. Бог просвітлює людину, вкладаючи в неї вічні ідеї. Це вчення Августина отримало назву *теорії ілюмінації*. Оскільки Божий Дух (*mundus intelligibilis*) вкладає ідеї в розум людини, істину потрібно шукати в людині, а не поза нею. У поясненні природи часу Августин твердив, що час сотворений Богом, проте людський розум не може фіксувати ані минуле, ані теперішнє, ані майбутнє. Натомість людина переживає теперішність минулого, теперішність теперішнього і теперішність майбутнього, тобто спогади з минулого, які його утеперішнюють, переживання теперішнього, сподівання на майбутнє.
- Величезну роль Августин відіграв у *тринітології* (вченні про Святу Трійцю), якій він присвятив працю з п'ятнадцяти книг «*De trinitate*» (Про Трійцю). Він стверджував, що Особи Божі є рівно вічними, рівно досконалими і рівно всемогутніми.

Відмінність між Особами Божими полягає в їхніх відносинах (*relatio*). Августин першим виразив вчення про походження Святого Духа від Отця і Сина. Це поклало початок пізнішої дискусії про «*Filioque*».

- У своєму творі «*De civitate Dei*» (Місто Боже) Августин розважав між двома типами цивілізації: місто Боже (*civitas dei*) і місто диявола (*civitas diaboli*). Після створення людини ці два міста відобразилися у небесному місті (*civitas coelestis*) і земному місті (*civitas terrena*). Після кінця світу з'являться знову два міста: пекло (*civitas mortal*) і небо (*civitas immortalis*). Поняття «Міста Божого» згодом ототожнилися з Церквою і сприяло зросту Церкви в середньовіччі.
- Важливим моментом августиніанства було вчення про *первородний гріх*. Августин тлумачив уривок Послання апостола Павла до Римлян 5:12 «*ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον*» як «у ньому (Адамі) всі згрішили». З цього тлумачення випливало, що Адам згрішив, а в цьому гріхові беруть участь і всі його нащадки. Східні Отці Церкви тлумачили цей уривок так: «через нього (Адама) всі згрішили», тобто: Адам згрішив, а через це і всім людям передалася здатність до гріха. Августин визнав носієм гріха тіло, і вважав, що гріх передається наче спадково. Оскільки душу кожна людина отримує від Бога індивідуально, вона не може нести спадкової інформації; тіло людина отримує від батьків, тому саме тіло і є носієм первородного гріха. Звідси випливали деякі наслідки для латинського благочестя:
 - ✓ По-перше, оскільки носієм первородного гріха є тіло, то тілесне є злом. Найяскравішим проявом тілесності є статевість. На цьому ґрунтувалася середньовічна критика проявів статевої та заклики до celibату.
 - ✓ По-друге, Хрещення почали розуміти як Святе Таїнство, яке змиває первородний гріх.
 - ✓ По-третє, оскільки Христос не міг народитися від грішної матері, то Богородиця не могла мати жодного гріха, ані набутого, ані первородного. Отже, вона була особливою Божою ласкою звільнена від первородного гріха. Так сформувався догмат про Непорочне Зачаття.
- Августин був найбільш систематичним представником позиції вічності пекла і вічності пекельного покарання.

Він трактував вогонь чистилища як очищаюче полум'я, на відміну від вогню пекла, який не очищає, а тільки карає.

- Внаслідок нападу вестготів на Рим 410 року Північна Африка наповнилася біженцями з Риму. Вони приходили зі своїми воєнними болями. Досі Церква стояла осторонь воєнних питань у стабільній імперії. Однак тепер війна торкнулася всіх. В цьому контексті Августин сформував своє *вчення про справедливу війну* (*bellum iustum*). Вічним природнім законом є мир, а не війна. Справедливою війною є та, яка скерована проти несправедливого та негуманного порушення миру.
- Августин розвинув *еклезіологію посередництва*. Церква для нього є посередником, який тлумачить світові Слово і волю Божу. Хто хоче правильно вірити в Бога, повинен вірити в те, що вчить Церква. У дискусії з донатистами, які вимагали від вірних повної моральної досконалості, Августин говорив про Церкву грішників, яка збирає грішних і веде їх до Бога. Августин формував свою еклезіологію в полеміці проти донатистів. Донатисти належали до традиції пневматичної еклезіології, тобто вважали, що істинними служителями Церкви є тільки носії Святого Духа, досконалі і харизматичні люди. Ця еклезіологія неодноразово відроджувалася у найрізноманітніших сектантських напрямках. Донатисти також дотримувалися *theologia regeneritorum*, тобто переконання в тому, що дія Святих Таїнств залежить від моральної досконалості священика. Католицька Церква, натомість, дотримується протилежного погляду – *theologia inregeneratorum*, відповідно до якого Святі Тайни діють силою Христа, а не людини, а тому їхня дія не залежить від моральних якостей священика, який є тільки посередником, а не джерелом благодаті. Августин говорив про Церкву у двох значеннях: Церква як зовнішня інституція і Церква як спільнота істинно віруючих. Обраними є не тільки ті, хто належить до видимої Церкви, оскільки Бог міг покликати до спасіння і людей із-поза Церкви; водночас, і не всі, хто є в Церкві, можуть вважатися обраними.
- Важливим в Августина є *вчення про гріх і благодать*. Це вчення він розпрацьовував у полеміці з пелагіанством. Пелагій вчив, що людина вільна обирати між добром і злом, а гріх не є ані ознакою людської природи, ані схильністю людини. Августин,

натомість, в контексті свого вчення про первородний гріх вважав, що після первородного гріха людська природа є ушкодженою і грішною. Він був переконаний, що людина до гріхопадіння була доброю, тому що користувалася свободою до добра, тобто можливістю не грішити. Але ця можливість впливала не з природи людини, а з *prima gratia* (першої благодаті), дарованої Богом людині. Згрішивши, людина втратила *prima gratia*; воля і розум більше не панують над нижчими частинами душі, а підпорядковуються їм. Якщо до первородного гріха людина користувалася свobodною волею, як даром Божим, який внаслідок гріха втратила, то тепер людина не має свobodної волі і стала схильною до гріха. Цей гріх знімається Хрещенням. Через первородний гріх людина гідна покарання. Отже, нехрещені діти підлягають осуду Божому. Оскільки людина неспроможна самотужки вибратися із гріха, то Бог дарує їй *gratia sanans* (зцілююча благодать).

• БОГОСЛОВ'Я ПІСЛЯ АВГУСТИНА

Західне богослов'я від середини першого тисячоліття до середньовіччя розвивалось на основі ідей Святого Августина. Вчення Августина про благодать стало причиною дискусій не тільки в часи життя самого Августина, а й продовжилося впродовж усього середньовіччя. Ще за життя Августина серед монахів у місті Гадрумет, на південь від Карфагену, виник спір про благодать. Деякі твердили, посилаючись на Августина, що оскільки людина не має свободи волі, то її вчинки не мають жодного значення. Інші твердили, що благодать підтримує свobodну волю, а тому людина може обирати добро. Сам Августин погоджувався з другими. Особливе протистояння ідеям Августина з'явилося в Галлії. Тут виник напрям богословської думки, який отримав назву *напівпелагіанство*, богословські основи якого заклав *Іван Касіан* († 435). Він вважав, що ересі пелагіанства можна уникнути, не впадаючи у крайність августиніанства. Все людство, на його думку, успадкувало гріх Адама, тому без благодаті людина не може творити добро. Однак в людині все ж присутне сім'я добра, яке може пробудитися при дії благодаті. Так у Галлії розвинулися три конкуруючі богословські напрями: августиніанство під проводом *Проспера Аквітанського*, пелагіанство під

проводом *Фауста з Рейну*, який учив, що благодать – це тільки просвітлення проповіддю, а не внутрішня животворяща сила, і напівпелагіанство під проводом Івана Касіана. Найвиднішим учнем Августина після Проспера був *Фульгенцій Руспійський* († 533), який виклав теорію про *duplex praedestinatio* (подвійне напередвизначення), тобто призначення одних до спасіння, а інших до загибелі. Проблема вирішилася, коли *Кесарій Арльський* († 542) домігся схвалення Оранським Собором 529 року августиніанського вчення про первородний гріх, благодать і напередвизначення, однак уникаючи крайнощів Проспера. У 25-му каноні Оранського Собору сказано, що не тільки смерть, а й гріх, який є смертю душі, через одну людину перейшов на весь людський рід. Цей же Собор осудив тих, які визнають призначення до зла. Згодом єресь, осуджену Оранським Собором, повторить один із лідерів реформації Жан Кальвін.

• ПАПА ГРИГОРІЙ ВЕЛИКИЙ

В західному богослов'ї перехід від античності до середньовіччя відбувся з початком понтифікату Папи Григорія Великого у 590 році. Папа Григорій передав середньовіччю вчення Августина про благодать. На його думку, Бог дарує людині підготовлюючу благодать (*gratia praeparans*), яка перетворює людську волю зі злої на таку, що може творити добро. При здійсненні людиною добрих учинків дарована Богом благодать діє разом зі свобідною волею людини. Папа Григорій Великий розпрацював учення про примирення, відповідно до якого, Христос є прикладом для людей, але водночас жертвою, складеною Богові за вину людей. Завдяки цій жертві людина стає здатною примиритися з Богом. Христос – посередник між Богом і людьми, який бере на себе гріхи людей. Смерть Христа – це торжество над обманутим дияволом. Диявол проковтнув Христа як звичайну людину, але прихована у Христі Божа природа його здолала. Особливий вплив мав Папа Григорій на середньовічну етику, основи якої він заклав у праці «*Moralia*» (коментар на книгу Йова). «Діалогі», в яких Папа розповідав про чудеса святих, дали важливий імпульс середньовічній вірі в чудеса. У вченні про покаяння Папа Григорій розвинув ідею сатисфакції як засобу пом'якшення вічного покарання.

• БОЕЦІЙ

Особливу роль у становленні ранньої християнської думки відіграв римський філософ і богослов Боецій (480-524), повне ім'я якого звучало Аніцій Манлій Торкват Северин Боецій (Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius). Боецій народився у знатній римській родині; його батько займав високі державні посади. Коли в 487 році батько Боеція помер, його взяв на виховання Квінт Аврелій Меммій Симмах, який був консулом, сенатором і префектом Риму. Він захоплювався греко-римською культурою і вселив своєму вихованцю любов до навчання. Боецій здобув чудову античну освіту. Досягши зрілості, він одружився з дочкою свого вихователя Симмаха, і в нього народились два сини. Вже в молодому віці він зробив успішну політичну кар'єру. У 522 році кар'єра Боеція досягла свого піку: остготський король Теодоріх призначив його магістром служб (magister officiorum), тобто першим міністром королівства. На цій посаді він зумів укріпити королівство, зменшити придворні інтриги, сформувати добрий апарат влади тощо. Але в 524 році він став жертвою інтриги, внаслідок якої його звинуватили у зраді, арештували та стратили. Впродовж усього свого політичного життя Боецій не покидав заняття філософією і богослов'ям. До творчого спадку Боеція належать посібники з вільних мистецтв, трактати з логіки і коментарі логічних творів Арістотеля, богословські трактати, і найбільш відомий трактат Боеція «Розрада філософією». Боецій викладав свої думки на більшість актуальних проблем тогочасної богословської дискусії. Оскільки він жив в Італії, а в тогочасній Західній Європі було поширене аріанство, він писав трактати з тринітології. Головною темою його міркувань була проблема узгодження свободи волі людини і всемогутності Бога. Якщо людина володіє свободою, то Бог не може втрутитися в людське життя, а тому його сила обмежена. Якщо ж Бог всемогутній, то людина не є свобідною. Боецій вважав, що Бог може все, але шанує людську свободу. Він знає майбутнє людини, але не формує його. Філософія для Боеція допомагає людині досягнути істини, а тому досягати моральну досконалість. Підручники і трактати Боеція були дуже популярними у середньовіччі і активно використовувалися в університетському навчанні.

• КАССІОДОР

Ще одним ученим, який діяв поряд із Боецієм, був Кассіодор (487-578), повне ім'я якого звучало Флавій Магн Аврелій Кассіодор (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus). Кассіодор походив з родини високих чиновників при дворах Одоарка та Теодоріха. Після страти Боеція Кассіодор став *magister officiorum*. У 540 році Італія перейшла під контроль візантійського імператора Юстиніана. Кассіодор залишив державну службу. У Калабрії, де він володів землями, він заснував монастир, який став важливим освітнім центром. В цей час Кассіодор займався написанням численних робіт. Серед його праць:

- ✓ «Вступ до псалмів» (*Exposition psalorum*),
- ✓ «Історія Церкви в трьох частинах» (*Historia ecclesiastica tripartita*),
- ✓ «Історія готів» (*Historia Gothorum*),
- ✓ «Історія роду Кассіодорів» (*Ordo generis Cassiodorum*),
- ✓ «Про душу» (*De anima*),
- ✓ «Про музику» (*De musica*),
- ✓ «Про науку і мистецтво» (*De artibus libris ac disciplinis liberalium litterarum*),
- ✓ «Про орфографію» (*De orthographia*),
- ✓ «Вступ до вивчення божественної і світської літератури» (*Institutiones divinarum et saecularum litterarum*),
- ✓ «Хроніка» (*Chronica*).

Роботи Кассіодора використовувалися в середньовічних школах як підручники.

• ИЗИДОР СЕВІЛЬСЬКИЙ

Особливу роль у формуванні середньовічних освітніх ідеалів відіграв Ізидор Севільський (Isidoro de Sevilla, бл. 560-636), який був севільстким архиєпископом, реформатором мозарабського літургійного обряду та найбільшим богословом раннього середньовіччя у вестготській Іспанії. Ізидор створював школи та активно працював над поширенням освіти.

- Для забезпечення якісного викладання він підготував свою фундаментальну енциклопедичну двадцятитомну роботу, відому під двома назвами «Етимології» (*Etymologiarum*) або

«Початки» (Origines). В перших трьох томах йдеться про сім вільних мистецтв:

- ✓ перший том присвячений граматиці;
- ✓ другий – риториці і діалектиці;
- ✓ третій – арифметиці, геометрії, астрономії і музиці;
- ✓ четвертий том – медицині і бібліотечній справі;
- ✓ п'ятий – хронології;
- ✓ шостий – церковним обрядам;
- ✓ сьомий – богослов'ю, ангелам і святым;
- ✓ восьмий – еклезиології і ересіології;
- ✓ в дев'ятому йдеться про мови, народи, держави, міста і титули;
- ✓ десятий присвячений етимології;
- ✓ одинадцятий – чудам;
- ✓ дванадцятий – тваринам і птахам;
- ✓ тринадцятий – частинам світу;
- ✓ чотирнадцятий – географії;
- ✓ п'ятнадцятий – архітектурі та будівництву доріг;
- ✓ шістнадцятий – камінням і металам;
- ✓ сімнадцятий – землеробству;
- ✓ вісімнадцятий – війнам і законодавству;
- ✓ дев'ятнадцятий – кораблям;
- ✓ двадцятий – продуктам харчування, інструментам і меблям.

В «Етимологіях» Ізидора розглядаються всі галузі знань, які існували в той час. Вони свідчать не тільки про неймовірну ширину знань і зацікавленість самого Ізидора, а й про прагнення створити універсальний текст, вивчення якого мав би гарантувати студенту добру освіту. Окрім «Етимологій», Ізидор був також автором численних робіт, зокрема:

- «Про природу речей» (De natura rerum),
- «Відмінності» (Differentiarum),
- «Про славних мужів» (De viris illustribus),
- «Книга про числа у Священному Писанні» (Liber numerorum qui in sanctis scripturis occurrunt),
- «Про походження готів та царів вандалів і свевів» (De origine Gothorum et regno Sueborum et Vandalorum),
- «Питання про Новий Заповіт» (De Veteri et Novo Testamento quastiones),
- «Три книги сентенцій» (Sententiarum libri tres).

- БЕДА ВЕНЕРАБІЛІС

Особливу роль у становленні західного богослов'я відіграв англійський бенедиктинський монах на ім'я Беда Венерабіліс. Він народився в Англії у 672 або 673 році неподалік монастиря Святих Петра і Павла в Ярров. В дитячому віці він розпочав навчання в монастирській школі, а згодом став монахом цього монастиря, стін якого майже не покидав упродовж усього життя. Монастир у Ярров був особливим тим, що володів великою бібліотекою і однією з кращих у той час англійських шкіл. В монастирі Беда займався науковою роботою, проявивши неабиякі таланти. Досконало володіючи грецькою і латиною та маючи доступ до святоотцівської і античної літератури, Беда опрацював велику частину наукового спадку минулого. Беда помер у 735 році. Відразу ж після його смерті слава про нього розійшлась по всій Європі. Його почали іменувати *Venerabilis* (Вельмишановний), а його ім'я було включене до переліку святих у численних католицьких монастирях. Беда займав місце серед Отців Церкви в середньовічних списках, а Данте Аліг'єрі у «Божественній комедії» помістив Беду в четверту райську сферу, разом із Боецієм, Ізидором Севільським, Томою Аквінським та царем Соломоном, тобто найбільшими інтелектуалами минулого. У 1899 році Папа Лев XIII канонізував Беду.

Беда Венерабіліс був, передовсім, учителем монастирської школи, і свої твори він писав виключно для потреб своїх учнів. Беда викладав латину, математику, риторику, але найбільше уваги присвячував біблійній екзегезі. Він прославився як один із найвидатніших екзегетів середньовіччя, а його коментарі залишаються актуальними і до сьогодні. Не менш відомими є його проповіді і життєписи святих. Беда не створив власної оригінальної богословської концепції, оскільки він не брав участі в богословській полеміці і вважав своїм завданням тільки передачу знань учням. Однак, він намагався систематизувати знання попередніх поколінь для якісної передачі учням. У трактаті «Про природу речей» він аналізував процес створення світу. На його думку, створення світу повинно аналізуватися шляхом розділення чотирьох етапів творіння:

- по-перше, світ завжди існував у задумі Божому, і в цьому сенсі він вічний;

- по-друге, Бог створив неоформлену матерію, в яку вклав зачатки всіх елементів, тобто всі свої задуми, і в цьому сенсі все існуюче з'явилося в одну мить;
- по-третє, вираження задумів Божих у матерії відбулось не миттєво, а впродовж шести днів, описаних у Біблії, і в цьому сенсі процес створення світу має свої чіткі часові рамки, тобто створення не є миттєвим і не є вічним;
- по-четверте, створення світу впродовж шести днів виокремило з матерії всі елементи, але ще не гармонізувало їх, шлях до повноти творіння триває від моменту створення світу до безконечності, і в цьому сенсі творіння світу є вічним процесом. Так, Беда зумів показати, що вічність світу і його створеність не суперечать одне одному. Ключовим моментом історії творіння буде день Страшного Суду, коли весь світ буде знищений вогнем.

Особливий інтерес Беди Венерабіліса викликала історія. На основі творів Августина та Ізидора Севільського він спробував періодизувати історію світу, прирівнюючи її до етапів людського життя. Так, історія, на думку Беди, поділяється на шість періодів:

- перший тривав від Адама до Ноя і відповідав віку немовляти,
- другий тривав від Ноя до Авраама і відповідав дитинству,
- третій тривав від Авраама до Давида і відповідав юності,
- четвертий тривав від Давида до Вавилонського полону і відповідав зрілості,
- п'ятий тривав від Вавилонського полону до Різдва Христового і відповідав старості,
- шостий триває від Різдва Христового до Страшного Суду і відповідає передсмертному стану.

Найбільш відомим твором Беди стала «*Historia ecclesiastica gentis Anglorum*» (Церковна історія народу англів), в якому розповідається про історію Англії від 55 року до РХ, тобто від римського завоювання Британії, до 731 року, тобто до моменту написання праці. «Історія» Беди є найдавнішим документом англійської історіографії.

8.2. ЗАХІДНІ СОБОРИ ПЕРШОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

В VI столітті важливою площадкою богословських дискусій у Західній Європі стали Собори та Синоди, тобто з'їзди єпископів і богословів. Саме вони формували головні тенденції богословської думки та виносили кінцеві вердикти у богословських суперечках. Собори могли мати локальний або всецерковний характер. Якщо в роботі Собору брали участь представники всієї Католицької Церкви, то його Католицька Церква вважає Вселенським. Після церковного розколу 1054 року Східні Церкви не тільки не брали участь у Соборах Західної Церкви, а й власних Соборів не скликали. Тому Східні Церкви визнають тільки сім Вселенських Соборів, які відбулися до розділення Церков. Натомість Католицька Церква визнає 21 Вселенський Собор, серед яких перших сім є спільними зі Східними Церквами, один (Четвертий Константинопольський Собор 869-870 років) відбувся на Сході, але не визнається Церквами візантійської традиції, а інші тринадцять відбувалися тільки за участі католицького духовенства після великої схизми. Двома головними темами Соборів були віровчення і дисципліна. Локальні Собори VI-VIII століть тісно пов'язані з християнізацією народів Західної Європи і відображають проблеми становлення місцевої Церкви. Тому їх доречно класифікувати за територіально-часовим принципом. Так, Собори VI-VIII століть можна розділити на чотири основні групи: вестготські, меровінгські, каролінгські та британські.

• ВЕСТГОТСЬКІ СОБОРИ

Вестготські Собори відбувались у Вестготському королівстві, тобто в сучасній Іспанії, в період, коли вестготи прийняли християнство в аріанському варіанті, перешли до католицизму та формували місцеву Церкву. 18 вестготських Соборів відбулись у Толедо, і вони мали колосальний вплив на формування християнського богослов'я. Усі вони були помісними Соборами, тобто Соборами, на яких збиралися єпископи тільки певної території, і питання, які на них розглядалися, були актуальними саме для цієї території, на відміну від Вселенських Соборів, на які з'їжджалися єпископи з усієї Церкви і вирішували загальноцер-

ковні проблеми. Втім, помісні Собори іноді були дуже важливими подіями в житті Церкви.

- Перший Толедський Собор відбувався у 397-400 роках, тобто ще до завоювання Піренейського півострова вестготами. Цей Собор осудив ересь Присцилліана (Priscillianus, бл. 340-385), який був єпископом Авілі і дотримувався гностицизму Василіда, а також призначив довічне ув'язнення для тих, хто продукує отрути.
- Другий Толедський Собор відбувся у 527 році, коли півостровом уже володіли вестготи. Цей Собор не ухвалив важливих рішень.
- Третій Толедський Собор 589 року був найважливішим з богословської точки зору. На ньому було ухвалено рішення про перехід вестготів з аріанства до католицизму. Щоби підкреслити своє відречення від аріанства, учасники Собору офіційно підкреслили віру в те, що Святий Дух походить від Отця і Сина. Так вперше прозвучала догматична формула *Filioque* (і Сина). Учасники Собору не внесли її в Символ віри. Це було зроблено аж на Дванадцятому Толедському Соборі.
- Четвертий Толедський Собор відбувся у 633 році, і його очолював єпископ Ізидор Севільський. Цей Собор проголосив єдність Церкви і держави, та осудив насильну християнізацію євреїв.
- П'ятий Толедський Собор 636 року і Сьомий Толедський Собор 646 року ухвалили тільки політичні рішення: захист корони від повстань.
- Шостий Толедський Собор 638 року ухвалив рішення про вигнання євреїв з території вестготів.
- Восьмий Толедський Собор 653 року послабив постанови Шостого Толедського Собору, проголосив амністію політичним злочинцям, а також ухвалив рішення, відповідно до якого королі повинні бути обраними, а не успадковувати свою владу.
- Дев'ятий (655), Десятий (656) і Одинадцятий (675) Толедські Собори важливих рішень не ухвалили.
- Дванадцятий Толедський Собор 681 року вирішував поточні політичні проблеми, але також цей Собор включив формулу *Filioque* (і Сина) у Символ віри. Оскільки аріани вважали Сина

Божого нижчим від Отця, то учасники Собору цим нововведенням намагалися продемонструвати рівність Отця і Сина.

- Тринадцятий Толедський Собор 683 року ухвалив низку важливих політичних рішень, які обмежували владу короля, встановлювали часткове верховенство закону і захищали права арештованих.
- Чотирнадцятий Толедський Собор 684 року затвердив рішення Третього Константинопольського Вселенського Собору 681 року.
- П'ятнадцятий Толедський Собор 688 року розглядав тільки політичні питання.
- Шістнадцятий (693) і Сімнадцятий (694) Толедські Собори ухвалили рішення, які обмежували права євреїв.
- Вісімнадцятий Толедський Собор 702 року був єдиним, документи якого не збереглися. Тому його постанови невідомі.

Окрім Толедо, вестготські Собори відбувались і в інших містах Піренейського півострова. У 561 році відбувся перший Синод у місті Брага (сучасна Португалія). Учасники цього Синоду осудили ересь присциліанства, тобто вчення Присцили, який був єпископом Авілі, і який вважав, що священники і миряни зобов'язані дотримуватись неймовірно складного аскетизму. Його вчення містило в собі елементи маніхейства. Також Присцила стверджував, що диявол є нестворений, чим проголошував маніхейський дуалізм. Синод засудив погляди Присцили, проголошував, що аскетизм повинен мати розумні рамки, та ствердив, що диявол сотворений Богом, але відвернувся він нього за власною волею. Так, Синод у Бразі видав перше в історії Церкви соборне рішення про диявола. Також Бразький Синод вніс поправки у чин місцевої літургії, спричинившись до усталення бразького обряду. Схожими є рішення і Другого Бразького Синоду 572 року. Арабське завоювання Іспанії припинило розвиток християнського богослов'я в Іспанії.

• МЕРОВІНГСЬКІ СОБОРИ

В V столітті франки організували власну державність, а в кінці століття франкський король Хлодвіг I з династії Меровінгів охрестився в Католицькій Церкві. Найвірогідніше, що його хрещення відбулось у 498 році. Відразу ж розпочалося становлення

Церкви у Франкському королівстві. Цей процес супроводжувався низкою Соборів, у яких брали участь тільки єпископи з терен королівства і ухвалювали рішення, що стосувались володінь франкського короля. Собори, які відбувались у Франкському королівстві в період правління династії Меровінгів, прийнято називати *Меровінгськими Соборами*.

- У 506 році відбувся перший із них – Синод у місті Агд (Concilium Agathense), на який зібрались 35 єпископів з Південної Франції і Провансу. Головною темою Синоду стали методи захисту від аріанства. В той час аріанство процвітало у Вестготській Іспанії, і єпархії Південної Франції побоювалися проникнення аріанства до них. Заходами, покликаними захистити католицькі єпархії Півдня Франції, були посилення дисципліни і освіти духовенства.
- Серія Соборів відбулись в Орлеані:
 - ✓ Перший Орлеанський Собор у 511 році,
 - ✓ Другий Орлеанський Собор у 533 році,
 - ✓ Третій Орлеанський Собор у 538 році,
 - ✓ Четвертий Орлеанський Собор у 541 році,
 - ✓ П'ятий Орлеанський Собор у 549 році,
 - ✓ Шостий Орлеанський Собор у 621 році.
- Ще три Орлеанські Собори, тобто Сьомий Орлеанський Собор 1020 року, Восьмий 1478 року і Дев'ятий 1510 року, не належать до Меровінгських Соборів. Усі Орлеанські Собори меровінгської епохи розглядали питання викорінення аріанства та інших ересей, які проникали на терени Франкського королівства, а також питання організації церковного життя, створення нових єпархій, критерії відбору кандидатів до священства, роль короля у церковних справах тощо.

Окрім Агдського та Орлеанських, до Меровінгських Соборів належать також інші.

- У 529 році відбувся Синод у місті Оранж, який відіграв важливу роль для католицького віровчення. На цьому Соборі було підтверджене вчення Августина про первородний гріх, який позбавляє людину свободної волі, а також Августинова концепція благодаті. Цей Собор відкинув вчення про предестинацію.
- В 535 році відбувся Собор у Клермоні, який розглядав виключно дисциплінарні питання.

- У 567 році відбувся Собор у місті Тур, на якому зібралося небагато єпископів. Учасники Собору зосередились переважно на соціальних питаннях: вони гостро розкритикували політику меровінгських королів за соціальну несправедливість. Також учасники Турського Собору прирівняли порушення целібату до ересі миколайїства.
- У 585 році відбувся Синод у місті Макон, матеріали якого втрачені. Достеменно відомо те, що Маконський Синод оголосив обов'язковою десятину, яка досі була добровільною. Також Маконський Синод благословив використання в монастирях Франкського королівства чернечого уставу Святого Колумбана з Ленстеру. Святий Колумбан (540-615) був ірландським монахом, сучасником Святого Бенедикта (Колумбан і Бенедикт померли в один рік), і, як і Бенедикт, уклав свої правила монастирського життя. Так, у VI столітті в Західній Церкві сформувались два типи чернецтва: римське, яке ґрунтувалось на правилах Святого Бенедикта, та ірландське, яке ґрунтувалось на правилах Святого Колумбана.
- В період між 663 і 675 роками відбувся Собор у бургундському місті Отун, на якому були ухвалені важливі для церковного життя рішення. Собор зобов'язав усіх християн Франкського королівства виражати свою віру Символом віри Святого Атаназія. Популярність цього Символу віри серед католиків і до сьогодні залишається дуже високою. Також Собор розглянув питання чернецтва. Було ухвалене рішення, що всі монахи і монахині повинні складати присягу послуху, бідності і чистоти, та ретельно дотримуватися їх. Ці три чесноти згодом були названі «євангельськими радами», і є зобов'язуючими для монахів і до сьогодні. Також Собор постановив, що всі монастирі повинні перейти на правила Святого Бенедикта. Це означало, що правила Святого Колумбана більше не могли використовуватися в монастирях Франкського королівства, а римський тип чернецтва витісняв ірландський тип. В дійсності, монастирі, які жили за правилами Святого Колумбана, не відмовились від них, і аж Аахенський Собор 817 року остаточно зобов'язав усіх перейти на бенедиктинські правила. Отунський Собор став останнім Меровінгським Собором Церкви у Франкському королівстві.

• КАРОЛІНГСЬКІ СОБОРИ

У 742 році відбувся Німецький Собор (Concilium Germanicum). Незважаючи на те, що Піпін Короткий, перший франкський король з династії Каролінгів, офіційно став королем у 751 році, вже його батько Карл Мартелл, який помер у 741 році, володів повнотою політичної влади у Франкському королівстві. Отож, Німецький Собор, хоч і відбувся ще в період офіційного перебування на троні династії Меровінгів, відноситься вже до Каролінгських Соборів. Прихід до влади династії Каролінгів влив нові сили у державу франків. Кінець VIII і початок IX століть відзначився «каролінгським відродженням», в рамках якого релігійне, культурне та освітнє життя зазнало значних змін. Якщо у відродженні освіти франків провідну роль відіграв англійський монах Алкуїн, то в царині духовності таку роль відіграв Святий Боніфаций, перший архієпископ Майнцу, якого іменують «апостолом німців» через його визначну роль у проповіді серед німецьких народів та відродженні духовності. Німецький Собор був першим масштабним проблиском каролінгського відродження. Він був скликаний з ініціативи Святого Боніфация, і ввійшов в історію як «Собор реформ». Через феодалну роздробленість Франкського королівства зібрати всіх єпископів королівства на один Собор було неможливо. Участь у роботі взяли єпископи тільки з Австразії, тобто найстаршої франкської марки. Оскільки до Австразії належало також місто Аахен, столиця Франкського королівства, то постанови Собору впроваджувалися у столиці, а з неї поширювались на всі території франків, що надавало Німецькому Собору виключного значення. В період розквіту влади майордома Карла Мартелла, управляючими деяких єпархій були призначені світські чиновники. Собор звільнив усіх управляючих та призначив керівниками єпархій висвячених єпископів. Собор зобов'язав єпископів регулярно візитувати всі парафії своєї єпархії та уділяти Святу Тайну Миропомазання (конфірмацію). Якщо єпархія велика і єпископ не може особисто відвідувати всі парафії, то він повинен мати єпископів-помічників, які б йому допомагали. Всі священники повинні один раз в році, під час Великого посту, здати своєму єпископу звіт про своє життя і управління парафією. У Великий четвер повинна відбуватися меса, на який єпископ повинен освячувати Святе Миро, яке згодом повинне бути розподілене між усіма парафіями його

єпархії. Собор заборонив священникам носіння зброї і полювання. Усі монастирі у своєму житті зобов'язані використовувати правила Святого Бенедикта. Більшість постанов Німецького Собору ввійшли у канонічне право Католицької Церкви й сьогодні залишаються обов'язковими для католицького духовенства, а деякі були перейняті також Православними Церквами.

Феодальна роздробленість Франкського королівства не давала можливості поширити реформаторські ідеї Святого Боніфація в усьому королівстві. Неможливо було навіть зібрати всіх єпископів королівства на один Собор. Однак це не зупиняло ані Святого Боніфація, ані його однодумців. Якщо неможливо було зібрати єпископів з усіх провінцій на один Собор, то потрібно було організувати Собори в кожній провінції. Саме тому Собори, які відбувалися після Німецького Собору, в більшості були покликані впровадити постанови Німецького Собору і реформаторські ідеї Святого Боніфація в різних частинах Франкського королівства. Усі вони повинні розглядатися як елементи каролінгського відродження.

- У 743 році відбувся Синод у Естінні, а в 744 році відбувся Синод у Суасоні. Естін і Суасон є містами в Нейстрії. Якщо на Німецький Собор зібрались єпископи з Австразії, столицею якої був Аахен, то на Естінський і Суасонський Синоди зібрались єпископи з Нейстрії, столицею якої був Париж. Отже, Естінський і Суасонський Синоди стали поширенням реформ Святого Боніфація в північно-західній частині Франкського королівства.
- Важливу роль у церковних реформах відіграли шість Синодів у К'єрзі, які розглядали переважно богословські питання і ухвалювали рішення в рамках богословського дискурсу VIII-IX століть. Перший Синод у К'єрзі відбувся у 754 році під проводом Папи Стефана II. Папа прибув до цього міста для переговорів із королем Піпіном Коротким із приводу лангобардської кризи, і при цій нагоді провів Синод. На цьому Синоді було ухвалене рішення служити на теренах сучасної Франції літургію у римському обряді замість літургії галльського обряду. Другий Синод у К'єрзі відбувся у 838 році. Учасники Синоду розглянули вчення ліонського архієпископа Амаларія, визнали його єретичним та звільнили архієпископа. Також Синод повернув до

монастиря монахів, яких прогнав звідти Амаларій за те, що вони з ним не погоджувалися. Третій Синод у К'єрзі відбувся у 849 році і розглянув вчення Готтшалька із Обре, який, помилково трактуючи вчення Августина, вчив про подвійну предестинацію. Синод визнав його вчення єретичним, а самого Готтшалька позбавив священства і відправив до монастиря. Четвертий Синод у К'єрзі відбувся у 853 році, і продовжив дискусію про предестинацію і позицію Готтшалька. На цьому Синоді реймський архієпископ Гінкмар виразив позицію Церкви щодо предестинації. П'ятий Синод у К'єрзі відбувся у 857 році і розглядав проблему поведінки західнофранкських дворян, які захоплювали церковні володіння. Шостий Синод у К'єрзі відбувся у 858 році і розглядав політичну кризу у Франкській імперії.

- Боніфаційська реформа проникла до Баварії на Синоді в Ашгаймі 756 року, де вирішувались питання покращення душпастирської опіки віруючих, захисту жінок, десятини, порядків у парафіях і монастирях тощо.
- Постанови Ашгаймського Синоду повторили два Синоди, які відбулись у сучасній Баварії, а саме Синод у Дінгльфіngu 769 року, Синод у Нойхінгу 771 року, а також два Синоди, які відбулись в Австрії, зокрема Синод в Інніхені 769 року і Синод у Маттзее 777 року. В 762 році відбувся Синод в Аттінї, на якому було ухвалене рішення про молитву за померлих. Особливе значення мав Падерборнський Синод 777 року. В тому році завершився перший етап війни Карла Великого проти саксів. З цієї нагоди король зібрав у Падерборні з'їзд аристократії і єпископів для вирішення подальшої долі Саксонії. Єпископи, які прибули до Падерборну з усього Франкського королівства, організували Синод, на якому ухвалили рішення вислати до саксів місіонерів, оскільки сакси все ще залишалися язичниками.

• СОБОР У ФРАНКФУРТІ

У 787 році відбувся Другий Вселенський Собор у Нікеї, на якому було подолане іконоборство. Ініціатором скликання Собору була візантійська імператриця Ірина. Незважаючи на позитивні для церковного життя рішення цього Собору, його скликання було проблемним. В роботі Собору брали участь 350 учасників,

серед яких були два папські легати. Однак переважна більшість учасників Собору були з Візантії. На Собор не був запрошений жоден єпископ як із Франкської імперії, яка на той час охоплювала більшу частину Західної Європи, так і з Британії чи Іспанії. Імператриця Ірина вважала, що франки є варварами і вони не зможуть сказати на Соборі нічого вартого уваги, а тому їх і не запрошувала. Так, організатори Собору проігнорували більшу частину Християнського Світу, в черговий раз проявивши візантійську гордість, несумісну з християнськими ідеалами. Відповідно, Другий Нікейський Собор розглядав тільки проблему іконоборства. Однак, іконоборство було проблемою виключно Візантії, а богослов'я Західної Європи в той час цікавилось іншими темами. Хоч Другий Нікейський Собор і був визнаний Вселенським, за своєю тематикою він залишився локальним. В будь-якому випадку ані Карл Великий, ані духовенство Західної Європи не визнавали цей Собор Вселенським, хоч Рим наголошував на його вселенськості. Не маючи можливості обговорити важливі богословські питання на Нікейському Соборі, а також будучи ображеними на його організаторів, франкські, аквітанські, італійські та прованські єпископи зібралися у 794 році на Собор у Франкфурті. На цьому Соборі були вирішені численні богословські проблеми Західної Церкви, які були актуальнішими для всього Християнського Світу, ніж візантійське іконоборство. Першою темою Франкфуртського Собору була єресь адапціонізму Еліпанда. Толедський архієпископ і Примає Іспанії Еліпанд і каталонський єпископ Фелікс почали пропагувати єресь апапціонізму. Їхнє вчення було визнане єретичним ще на Синоді в Регенсбургу 792 року. Франкфуртський Собор ще раз розглянув учення Еліпанда і, базуючись на постановах Халкедонського Собору 451 року, знову визнав його єретичним. Для того, щоби підкреслити божественність Ісуса Христа, Франкфуртський Собор ввів у Символ віри на території Франкської імперії *Filioque*, яке вже на Дванадцятomu Толедському Соборі 681 року було введено в Символ віри на території Іспанії. Друга постанова Франкфуртського Собору стосувалася вшанування ікон. Візантійські богослови в умовах боротьби проти іконоборства на Другому Нікейському Соборі особливо наголошували на потребі вшанування ікон, розробивши богослов'я ікони. В Західній Європі не було іконоборства, а тому увага західних богословів не була прикута

до ікон. Собор дуже помірковано висловився щодо вшанування ікон. На переконання учасників Собору, ікони є тільки візуалізаціями благочестя; вони допустимі як декорація храмів та як начинний засіб катехизації, але не є священними. Наступні питання, які розглядав Собор, не стосувалися богослов'я: усунення з трону останнього баварського герцога Тассіло III, організація запасів хліба, щоби не допустити до голоду, реформа монет імперії.

Отже, Франкський Собор висловив дві тези, які відіграли значну роль у західному християнстві: введення в Символ віри *Filioque* та відкинення вшанування ікон. Обидні тези не знайшли підтримки в Папи Лева III. Вшанування ікон Папа підтримував, оскільки визнавав вселенскість Другого Нікейського Собору. Щодо *Filioque*, то Папа визнавав його богословську доречність, але не схвалював його введення у Символ віри, зважаючи на древню традицію Символу. Першим Папою, який використав *Filioque* у Символі віри, був Бенедикт VIII, і відбулось це у 1014 році. Той факт, що Папа Лев III не виявив великого ентузіазму щодо постанов Франкфуртського Собору, дало підстави для подальших дискусій і теми для наступних Соборів. У 809 році відбувся Перший Собор в Аахені, столиці Карла Великого, на якому кращі франкські богослови висловилися за *Filioque*. У 813 році франкським імператором став Людовік I Благочестивий, син Карла Великого. В час його правління продовжувалось каролінське відродження і формування церковного благочестя. За час його правління відбувалось чимало Соборів, які розглядали найрізноманітніші аспекти церковного життя. Однак, на відміну від Соборів, які відбувались під час правління Карла Великого і розглядали переважно богословські питання, Собори часу правління Людовіка Благочестивого зосереджувались на питаннях життя Церкви. У 813 році, як тільки Людовік вступив на трон, відбулись Собори в Арлі, Реймсі, Турі і Шалон-сюр-Сон. Опісля відбулись три Собори в Аахені: Другий Аахенський Собор у 817 році, Третій – у 818 році і Четвертий – у 819 році. Всі вони розглядали питання церковної дисципліни, впорядкування відносин Церкви і держави, а також поширення правил Святого Бенедикта у франкських монастирях. У 840 році помер імператор Людовік Благочестивий. Після його смерті Франкська імперія розділилась на три частини, королі яких вели боротьбу між собою. Розділення імперії пригальмувало каролінгський ренесанс.

- БРИТАНСЬКІ СОБОРИ

Ще однією частиною Європи, де відбулась низка Соборів, була Британія. Британські Собори були обумовлені особливими історичними обставинами. Шотландія та Ірландія були заселені кельтами і не зазнали змін під час переселення народів, яке відбувалось у Європі. Від того часу кельти намагались підтримувати якомога менші контакти з іншими народами, що спричинило їхню культурну відокремленість. Ця специфіка перенеслась і на християнство. Коли Шотландія та Ірландія стали християнськими, нова релігія в цих регіонах розвивалась по-іншому, аніж у інших християнських народів. Сформувався особливий феномен кельтського християнства, яке мало низку своїх особливостей. До прикладу, кельти святкували Пасху за єврейським календарем; монастирі іменували не в честь святих патронів, а в честь криторів; єпископи не були прив'язаними до єпархій; монахи не були прив'язаними до монастирів, а тому багато мандрували; в богослов'ї панували пелагіанство тощо. Кельтське християнство проникало й до Англії, де воно зустрілось із римським обрядом та європейськими формами організації Церкви. Зіткнення двох парадигм (римської і кельтської) на території Англії потребували уніфікації традицій. Саме ця проблема стала головною темою Британських Соборів.

До проблеми відмінності традицій додавалась ще й проблема розділення Англії, яка до IX століття складалася з семи окремих королівств: Вессекс (Wessex), Суссекс (Sussex), Есекс (Essex), Кент (Kent), Східна Англія (East Angles), Мерсія (Mercia), а також Нортумбрія (Northumbria), яка утворилося у 655 році шляхом об'єднання двох королівств Берниція (Bernicia) і Дейра (Deira). Цей період історії Англії називають гептархія (heptarchy) – семицарство. Перший Британський Собор відбувся у Вітбі у Нортумбрії у 664 році, тобто декілька років після утворення цього королівства. На цьому Соборі вперше дві партії – римська і кельтська – відкрили диспут на теми, які їх роз'єднували. Собор перейняв багато римських звичаїв, значно обмеживши кельтські церковні традиції. Фактично, Собор у Вітбі був триумфом римського обряду і крахом кельтського обряду в Нортумбрії. В королівстві Мерсія уніфікація обряду тривала у VIII-IX століттях. Ареною диспутів двох партій стали сім Соборів у Кловешо: пер-

ший у 742 році, другий у 747 році, який ухвалив 31 канон, третій у 794 році, четвертий у 794 році, п'ятий у 803 році, шостий у 824 році, сьомий у 825 році.

8.3. БОГОСЛОВ'Я І ФІЛОСОФІЯ VIII-IX СТОЛІТЬ

Стабілізація політичної ситуації в Західній Європі та формування потужних держав відобразилось на розвитку освіти та навчальних закладів. Перші середньовічні навчальні заклади організовувалися Церквою, і навіть коли вони переросли в університети, то до нині зберегли структуру, яка є абсолютною калькою церковного устрою. Причини зародження навчальних закладів були практичними – підготовка духовенства. Коли до єпископа приходив чоловік, який хотів стати священиком, і єпископ бачив, що він годиться служити Церкві, то перш, ніж його висвятити, єпископ мусів забезпечити його навчання. Особисто єпископ не мав ні часу, ні можливості навчати кандидата. Але в катедральному соборі завжди гуртувалися найкращі і найосвіченіші священики. Саме вони й ставали ранньою професурою. Єпископ доручав катедральним священикам навчати кандидатів. Священики розподіляли між собою предмети: хто найкраще знав латину, навчав латину; хто найкраще знався на Біблії, викладав біблістику, і т.д. Так формувалися середньовічні школи, які в ранньому середньовіччі існували виключно при катедральних соборах і монастирях. Оскільки вчителів було декілька, вони мусіли розподілити час занять, що дало початок сучасних уроків. Перш, ніж висвячувати священика, єпископ мусів бути упевнений, що кандидат опанував необхідні знання. Так і з'явилися екзамени та дипломи. Священики, які навчали кандидатів, в кінці навчання перевіряли їхні знання, і видавали про це документ, адресований єпископу, про те, що кандидат володіє необхідними знаннями. До прикладу, в античних школах не було ані визначеного часу навчання, ані екзаменів, ані дипломів. Усі ці атрибути сучасної освіти були створені Католицькою Церквою.

Коли кількість учнів збільшувалася, то якісне навчання вимагало багато часу і зусиль викладачів. Щоби священики могли нормально забезпечувати викладання у катедральній школі та

душпастирську роботу в катедральному соборі, школи почали відокремлюватися від соборів. Так, виникли середньовічні школи як окремі структури. Проте побудова школи залишалась тою самою, що й організація катедрального собору. На чолі школи, а згодом університету, стоїть ректор. Словом «ректор» первісно означається настоятель катедрального собору. Саме він керував навчанням у катедрі, а коли школа відділилася, то єпископ призначав двох ректорів: одного для катедрального собору, а іншого для школи. Школи, а згодом і університети, поділялися на факультети. На чолі факультету стоїть декан. Словом «декан» означають керівника церковного округу в межах єпархії. Оскільки факультет є структурною одиницею університету, як деканат єпархії, то керівника факультету теж почали називали деканом. Місце, з якого професор читає лекцію, називається кафедрою. Тим самим словом називається місце у храмі, на якому проповідує єпископ. Саме тому храми, в яких служать єпископи, називаються катедральними. В західних університетах досі збереглись два вчені звання: ординарний професор, який відповідає українському професору, та екстраординарний професор, який відповідає українському доценту. Це розмежування є калькою структури єпархії: якщо в католицькій єпархії є декілька єпископів, тоді один із них, який керує єпархією, є ординарним єпископом, а інші, які йому допомагають, – екстраординарними єпископами. До сьогодні в університетах Західної Європи і Америки, науковці, які отримують науковий ступінь, складають присягу використовувати свої знання на добро. Ця присяга є калькою присяги священика на вірність Церкві, яку він складає, отримуючи священичі свячення. Професори, як і священики, одягають мантиї. Все це дало підстави назвати університети храмами науки не тільки у переносному значенні, а й у пам'ять про їхнє походження.

• СХОЛАСТИК

З виникненням церковних шкіл та університетів, з'явилися нові форми наукової роботи. Вчені, беручись за перо, ставили собі за ціль не тільки викласти свої думки, а й пристосувати їх до навчального процесу. Це дало підставу називати цю епоху в розвитку філософсько-богословської думки *схоластиком*. Слово «схоластика» походить від латинського «schola» (школа). Серед-

ньовічна система освіти передбачала проходження декількох етапів навчання. Перший етап прирівнювався до сучасної гімназії чи середньої школи. На цьому етапі учні опановували сім вільних мистецтв. Поняття «вільні мистецтва» (*artes liberales*) сформувалось ще в античності, коли було прийнято розрізняти дві групи знань:

- невольні мистецтва, тобто ремесла, якими займались переважно раби,
- вільні мистецтва, тобто теоретичні знання, які здобували переважно вільні громадяни. Традиційно до вільних мистецтв залічували сім навчальних дисциплін, які розділяли на дві групи:
 - ✓ трівіум (*trivium*, три шляхи), належали три дисципліни, пов'язані з мовою і мисленням:
 - 1) граматики, 2) риторика, 3) діалектика (логіка);
 - ✓ квадрівіум (*quadrivium*, чотири шляхи), належали чотири математичні дисципліни:
 - 1) арифметика, 2) геометрія, 3) астрономія, 4) музика.

З розвитком університетів остаточно сформувалась поступовість освіти. Студент спершу вступав на факультет мистецтв, де вивчав сім вільних мистецтв, і тільки після закінчення цього етапу навчання розпочинав навчання на одному з трьох традиційних середньовічних факультетів: богослов'я, права чи медицини. Отож, особливістю схоластики було її пристосування до навчальних потреб. Мислителі цього періоду були передовсім задіяні у навчанні і прагнули пристосувати свої твори для потреб студентів. Представники схоластики періоду її зародження не формували власних оригінальних філософських чи богословських систем. Вони ставили собі за ціль зробити здобутки попередніх епох доступними своїм студентам. Оскільки більшість античної літератури було написано грецькою, а західні середньовічні університети послуговувалися латиною, першим кроком до забезпечення доступу до античних і патристичних надбань був переклад. Саме тому вчені ранньої схоластики працювали перш за все над перекладами і переписуванням книг. Однак, саме в цей період з'явилися мислителі, які зуміли сформувати ідеал нової вченості.

- БОГОСЛОВ'Я ЕПОХИ КАРОЛІНГІВ

Особливим періодом розвитку освіти раннього середньовіччя був час правління Карла Великого, який отримав корону франків у 768 році, у 800 році був коронований на імператора Риму, і правив до своєї смерті у 814 році. В час правління Карла імперія франків досягла піку своєї могутності, об'єднавши під своєю короною більшість земель Західної і Центральної Європи. Могутня імперія мала можливість фінансувати освіту. Окрім цього, імперія потребувала освічених чиновників для державного управління, і ця потреба стимулювала Карла і його уряд сприяти розвитку освіти. В цих умовах Карл у своїй столиці Аахені відкрив придворну академію (*Schola palatina*), до якої запросив найкращих учених того часу. *Schola palatina* стала центром перекладацької та освітньої діяльності імперії Карла, а головна її заслуга полягала в тому, що вона стала підкресленням статусу монарха. Після смерті Карла його нащадки, прагнучи наслідувати Карла, створювали при своїх дворах власні придворні академії та підтримували катедральні і монастирські школи, чим сприяли розвитку освіти. Культ освіти та багатство наукових досягнень цієї епохи дали можливість французькому історичу Жан-Жаку Амперу назвати цей період «каролінгським відродженням». Саме цей час заклав основи для подальшого розвитку західноєвропейської вченості та розвитку середньовічного богослов'я.

Придворну академію Карла Великого очолив запрошений ним монах *Алкуїн*, який народився в Англії в околицях Йорка, здобув освіту в катедральній школі Йорка і до п'ятдесятирічного віку викладав у ній. У 781 році він прибув до Аахену. Алкуїн організував активну перекладацьку роботу та переписування книг. Окрім цього, він був автором численних богословських та філософських праць, у яких торкався найрізноманітніших тем. Головним натхненником Алкуїна був Августин, ідеї якого він продовжував і розвивав. На переконання Алкуїна, найбільшим щастям людини і сенсом її життя є Бог, любити якого є природним для людини. Вираженням любові до Бога є моральні чесноти – мудрість, мужність, поміркованість і справедливість. Наслідуючи Августина, Алкуїн проголошував прагнення Бога природним для людини, закладеним у людську душу. В зрілому віці, в 796 році Алкуїн залишив Аахен і став абатом монастиря Святого

Мартина у місті Тур (сучасна Франція). В цьому абатстві Алкуїн заснував школу, яка прославилися своїми вченими. Алкуїн помер у 804 році, а його учні в Турі продовжили його справу. Учень Алкуїна Рабан Мавр (776-856) заснував власну школу у Фулді (сучасна Німеччина), яка стала базою середньовічної освіти Німеччини, а згодом він став єпископом Майнцу, і брав активну участь у богословських дискусіях свого часу.

Період Каролінгів відзначився дискусіями з низки важливих богословських питань.

- Першою богословською проблемою, яка постала перед ранньосередньовічними богословами була *боротьба з адапціонізмом*. Іспанський богослов *Еліпанд*, архієпископ Толедо і Примає Іспанії, дискутуючи проти монофізитства, настільки захопився аргументами в користь того, що Христос є справжньою людиною, що твердив, начебто Ісус був лише з'єднаним із Божим Сином і називав його *filius adoptivus* (усиновлений син). Термін «*adoptivus*» він перейняв від мозарабської літургії. Його основним противником став Алкуїн, який прирівнював ідеї Еліпанда до несторіанства. Адапціонізм був осуджений на кількох франкських Соборах: в Регенсбургу 792 року, у Франкфурті 794 року і в Аахені 799 року. Цією дискусією Алкуїн підготував шлях для прийняття в західному християнстві візантійської христології.
- Другим важливим питанням був *спір про Filioque*. В Західній Церкві до Нікейсько-Константинопольського символу віри були додані слова: «(Spiritus Sanctus) ex Padre Filioque procedit». Франкські богослови намагалися обґрунтувати доцільність *Filioque*. Ратрамн захищав *Filioque*, виступаючи проти Фотія. Східні богослови наполягали на монархії Осіб Божих, відповідно до якої Отець є принципом Божества, а Син і Дух єдиносущні цьому принципу. На Заході таке розуміння сприймали як піднесення Отця над Сином і Духом. Якщо, відповідно до трактування східних богословів, Отець є принципом Божества, то інші Особи походять тільки від нього. На Заході, за Августином, Осіб Трійці розуміють у їхніх відносинах, як абсолютно рівні. Отже, Дух походить від Отця і Сина як їхня любов.
- Третя богословська проблема, яка жваво обговорювалась західними богословами каролінзької епохи було *вшанування*

ікон. На Соборі у Франкфурті 794 року Франкська Церква відкинула постанови Сьомого Вселенського Собору (Другого Нікейського) 787 року про вшанування ікон, і висловилася, що ікони не потрібно вшановувати, оскільки вони є тільки прикрасами храмів і мають виключно виховне завдання. Ця позиція Франкської Церкви викликала неоднозначне сприйняття і не отримала схвалення Риму.

- Четвертим питанням, яке викликало дискусії в західному християнстві раннього середньовіччя була *суперечка про напередвизначеність*. Саксонський богослов Готтшалк із Обре (бл. 803-бл. 868) висунув думку, що Господь призначив одних до праведності і вічного життя, а інших – до грішності і вічної загибелі. Спасительна жертва Христа відноситься тільки до призначених до життя. З цим ученням він виступив на Соборі у Майнці, де йому опонував Рабан Мавр. На Соборі у К'єрзі єпископ Гінкмар Реймський осудив Готтшалка, оскільки монастир, до якого належав Готтшалк, знаходився у Реймській єпархії.
- П'яте питання тогочасного богословського дискурсу стосувалося *Причастя*. Папа Григорій Великий навчав про Євхаристію як про повторення примирюючої жертви Христа. Дискусія розгорнулася довкола питання: присутність Христа у Євхаристії потрібно вважати символічною чи реальною? Августин навчав про символічну присутність. Натомість Пасхазій Радберт у праці «*De corpore et sanguine domini*» (Про Тіло і Кров Христа) відстоював думку про реальну присутність Христа. Символічним залишаються тільки зовнішні види хліба і вина, але їхня сутність міняється. Цим він заклав початки для подальшого вчення про транссубстанціацію, яка і стала домінуючою католицькою позицією в цьому питанні. Проблеми предестинації та Причастя з новою силою піднялись в епоху реформації.
- Шосте проблемне питання каролінзького богослов'я стосувалося *вчення про Покаяння*. В ранній Церкві Покаяння було способом повернення людини, яка після Хрещення впала у публічний гріх до церковного спілкування. Воно могло відбуватися тільки раз у житті. Сповідалися перед всією Церквою тільки з тих тяжких гріхів, які стали відомі Церкві. В середньовіччі з'явилася нова форма Покаяння – сповідь

перед священиком, яка сягала кельтської і англосаксонської традиції. У VIII столітті така сповідь з'явилася у Франкській Церкві. При цьому каяники сповідали всі гріхи: як явні, так і таємні. Священики для визначення покути користувалися спеціальними інструкціями *Poenitentiale*. На початку IX століття з'явилися спроби повернутися до старої форми публічного Покаяння; але ця реформа не вдалася. Станом на 800 рік публічна сповідь майже зникла. Нова форма сповіді для прощення гріхів вимагала виконання трьох умов: *contritio cordis* – сокрушення серця, *confessio oris* – сповідь устами, *satisfactio operis* – сатисфакція ділами. Примирення (*reconciliatio*) тепер полягало в отриманні розгрішення від священика, яке наступало до виконання покути. Четвертий Латеранський Собор 1215 року зобов'язував сповідатися не менше, ніж раз у рік.

• ІВАН СКОТ ЕРІУГЕНА

У IX столітті виникла перша оригінальна філософська система раннього середньовіччя. Її сформував Іван Скот Еріугена (810-877). Його рання біографія залишається невідомою. Найвірогідніше, що він народився в Ірландії та здобув добру освіту. У 843 році західнофранкський король Карл Лисий запросив Еріугену до придворної академії в Парижі. Так, Еріугена розпочав викладацьку діяльність при дворі Карла Лисого, як і в минулому Алкуїн при дворі Карла Великого. Основним завданням Еріугени, як і більшості його колег, було викладання і перекладання. Еріугена переклав з грецької твори Псевдо-Діонізія Ареопагіта та Максима Сповідника. На відміну від інших учених його часу, Еріугена не тільки перекладав, тлумачив і писав навчальні тексти. Він переосмислював і філософізував, наповнюючи свої трактати цікавими та оригінальними ідеями. Діяльність Еріугени збіглась у часі з активними богословськими дискусіями, які розгорілись в епоху Каролінгового відродження. Еріугена взяв участь у дискусії щодо предестинації, яку розпочав Готтшальк із Обре. Готтшальк вважав, що Бог обрав одних для спасіння, а інших для прокляття. Це вчення отримало назву подвійної предестинації, і було осуджене Церквою як таке, що не відповідає Біблії. В трактаті «*De praedestinatione*» Еріугена висловив свої міркування на цю тему. Він відстоював учення про просту перестинацію, тобто

вважав, що Бог усіх призначив до спасіння, а гріх і відмова від спасіння є наслідком вільного вибору людини. Еріюгена наводив три аргументи на користь простої предестинації:

- ✓ По-перше, все що характеризує Бога, належить до його сутності, а тому його воля, вираженням якої є предестинація, належить до його сутності. Бог добрий за своєю сутністю, а тому не може прагнути зла. Отже, Бог не може визначити людину до прокляття.
- ✓ По-друге, одна причина не може спричинювати протилежні наслідки. Отже, Бог не може бути причиною і спасіння, і прокляття людини. Відповідно, причиною спасіння є Бог, а причиною прокляття свобідний вибір людини.
- ✓ По-третє, Бог може визначити тільки те, що знає, а Бог знає тільки добро. Тому він може визначити людину тільки до добра і спасіння, а не до зла і прокляття.

Еріюгена був переконаний, що передумовою будь-якого пізнання є віра. Неможливо щось пізнати, не повіривши у це. Зміст віри відкривається в Божому об'явленні, викладеному у Святому Письмі. Однак Бог створив світ розумним, і зміст Святого Письма також розумний. Тому на шляху пізнання потрібно послугоуватися тільки розумом, відкидаючи будь-які авторитети. Незважаючи на те, що Еріюгена займався перекладами творів Святих Отців, він сприймав їх тільки як коментаторів Біблії, а не як авторитети. Якщо переконання Святих Отців протирічать розуму, тоді потрібно прислухатись до розуму. Незважаючи на акцентуванні важливості розуму, Еріюгена не був раціоналістом. Розум, на його думку, є непрохідною темрявою. Він здатен пізнавати і впорядковувати знання тільки тому, що його просвітлює світло Божого Слова.

Якщо у вченні про предестинацію Еріюгена строго дотримувалася католицького віровчення, то в метафізиці він відійшов від нього. Головною роботою Еріюгени був трактат «*De divisione naturae*» (Про поділ природи). Саме в цій роботі Еріюгена виклав свої основні погляди і свою оригінальну концепцію. Перебуваючи під впливом Псевдо-Діонізія Ареопагіта, Еріюгена створив повністю неоплатонівську філософську систему. Все суще він розділяв на чотири взаємопов'язані природи:

- Перша – *natura, quae non creatur et creat* (природа, яка є нествореною, але творчою) – це Бог. Для Еріюгени Бог абсо-

лютно неокреслюваний; він перевищує будь-яку сутність. Якщо богослови до Еріюгени намагалися описати Божу сутність, то Еріюгена вважав, що Бог перевищує будь-яку сутність. Оскільки тільки сутність можна окреслити як щось, то Бог, який перевершує будь-яку сутність, не може бути окреслений як щось, а тому він постає як ніщо. Відповідно, про Бога неможливо говорити стверджувальними судженнями; про нього не можна сказати, чим він є, бо він є нічим, а тільки ствердити, чим він не є. Так, Еріюгена відкидав катафатичне богослов'я, а допускав тільки апофатичне. Все, що людина може знати про Бога, – це не те, чим він є, а як він себе об'являє. Бог доступний людині тільки у своїх теофаніях (богооб'явленнях), а на цьому рівні він об'являється як Трійця. Бог є буттям, мудрістю і життям. Ці три характеристики, через які Бог об'являється, є трьома його особами: буття – Отець, мудрість – Син, життя – Святий Дух. Бог не залишився тільки на рівні неокресленості. Він набув сутності на рівні свого вираження.

- Друга природа – *natura, quae creatur et creat* (природа, яка є створеною і творчою) – є вираженням Бога в раціональних формах. Ця природа містить у собі ідеї світу, чисті форми. Оскільки ідеї є думками Бога, вони є ним, і водночас не є ним. Еріюгенова друга природа є аналогом Платиновому Нус, який еманує з Єдиного. Друга природа є інтелігібельним світом, який відповідає Платоновому *κόσμος νοητικός*. Позаяк Бог завжди мислить, то *κόσμος νοητικός* вічний. Відповідно, творення світу ідей (другої природи) не має ані початку, ані кінця. Однак, вічність першої і другої природи різна: Бог вічний, бо він нестворений, а інтелігібельний світ вічний, бо він вічно твориться Богом. Еріюгена зображав утворення інтелігібельного світу як вічний акт творіння. На цьому етапі його міркувань перед філософом постала проблема узгодження концепцій еманції і *creatio ex nihilo*: з одного боку, якщо інтелігібельний світ є сукупністю думок Бога, то це означає, що він еманує з нього, а з іншого боку, основою християнської віри є те, що Бог створив світ із нічого (*creatio ex nihilo*). Еріюгена узгоджував ці позиції так: Бог не має сутності, тобто він є ніщо, а тому утворення світу з Бога, водночас є творенням світу з нічого.

- Третя природа – *natura, quae creatur et non creat* (природа, яка є створеною і нетворчою) – є наступним етапом еманції і відповідає матеріальному світу. Третя природа є відмінною реальністю від другої, оскільки матеріальні речі не мають власного буття. Всі характеристики будь-якої матеріальної речі є загальними ідеями, які належать до другої природи: маса, розміри, густина, колір тощо є загальними ідеями, а матеріальна річ є тільки точкою зіткнення різних загальних характеристик. Якщо ж від речі забрати її фізичні характеристики, то з неї не залишиться нічого, а тому речі існують не як самостійне буття, а лише як вираження загальних характеристик. Кінцевою ціллю світу є повернення до Бога як свого джерела, тобто обожнення світу (θέωσις).
- Обожнений світ Еріугена називав четвертою природою – *natura, quae non creatur et non creat* (природа, яка є нествореною і нетворчою). Всі чотири природи, про які писав Еріугена, є не відмінними сферами буття, а нероздільною єдністю, в якій реально існує тільки Бог, а все інше є лишень його вираженням.

Особливе місце в міркуваннях Еріугени займає людина, яка є *μικρόκομος*. В ній відображені всі природи світу: людина володіє інтелектом (*intellectus*) для осмислення таємниці трансцендентності Бога, розумом (*ratio*) для пізнання інтелігібельних форм другої природи, чуттями (*sensus*) для сприйняття матеріального світу, і перед нею стоїть ціль – обожнення. Еріугена вважав, що людина є найвищим вираженням Бога, і світ існує тільки тому, що він потрібен людині як місце її становлення. Людина, на переконання Еріугени, створена як єдина духовна й розумна сутність, але вона відволіклась від свого природного заняття – пізнання Бога, і цим згрішила. Наслідком її гріхопадіння стала її індивідуалізація, тобто розпорошеність в численних індивідуумах. Проте всі люди зберегли єдину природу. Тепер перед людиною стоїть завдання обожнитись, і повернутися до Бога. Це стало можливо завдяки сходженню самого Бога у світ, яке відбулося у Воплоченні Христа.

Вчення Еріугени про поділ природ не знайшло підтримки Церкви, оскільки контрастувало з християнським віровченням. Його ідеї були осуджені Папами Левом IX у 1050 році та Боніфацієм III у 1225 році. Однак воно є цікавим, оскільки Еріугена

створив першу середньовічну філософсько-богословську систему та міцно вкоренив неоплатонівські ідеї в дискурс свого часу.

8.4. БОГОСЛОВ'Я І ФІЛОСОФІЯ X-XI СТОЛІТЬ

У X-XI століттях активно розвивались навчальні заклади середньовічної Європи. Викладачі церковних шкіл звертали особливу увагу на логіку, яку вивчали на основі творів Арістотеля. З усіх праць Арістотеля у X-XI століттях доступними були тільки «Категорії» та «Герменевтика» в латинських перекладах Боеція. Арістотелеві «Аналітики» і «Топіка» стали доступними аж у 1128 році. Також для вивчення логіки послуговувались твором «Isagoge» неоплатоніка Порфирія, творами Касіодора і роботою «Сім вільних мистецтв» Маркіана Капелли, написаній у 470 році.

• СПІР ПРО УНІВЕРСАЛІЇ

Саме міркування на тему логіки дали поштовх для найбільш обговорюваної теми середньовічної філософії – спір про універсалії. Словом «універсалії» середньовічні мислителі називали загальні поняття. Предметом суперечки стало питання про те, чи існують універсалії реально, чи ж вони є тільки загальними назвами класів речей. Проблема універсалій була сформульована ще Порфирієм, але головною темою філософського дискурсу вона стала аж у середньовіччі. Спір про універсалії був представлений трьома позиціями: реалісти вважали, що універсалії існують реально, на кшталт Платонових ідей; номіналісти вважали, що універсалії є тільки назвами класів речей (назва цього філософського напрямку походить від латинського *nomen* – назва); концептуалісти вважали, що універсалії існують реально, але присутні тільки в речах (назва цього філософського напрямку походить від латинського *concept* – поняття). Спір про універсалії мав передовсім богословське значення. Позиція реалізму дозволяла безпроблемно пояснити догми про Воплочення і Євхаристію. Якщо людськість як універсалія існує реально, то Христос воплотився саме в універсальній людськості; натомість, номіналістська теза про те, що людськість є тільки загальною назвою для класу людей, породжує питання: яке відношення втілення Сина Божого в Ісусі має до всіх інших людей. Те саме стосується і

Євхаристії: одночасну присутність Христа на всіх літургіях значно легше пояснити з позиції реалізму.

Після Августина, який опирався на Платоновому вченні про реальне буття універсалій, реалізм був загальноприйнятим переконанням мислителів раннього середньовіччя. Натомість, номіналізм сприймався як щось нове і незвичне.

- Найбільшим ідеологом *номіналізму* був *Жан Розцелін де Комп'єн* (Jean Roscelin de Compiègne, 1050-1120). Він був священником і викладачем декількох шкіл у Франції. Розцелін майже не залишив праць, за винятком одного листа до Абельяра, але його вчення добре відоме з робіт Анзельма Кентерберійського, Абельяра та інших. Розцелін вчив, що універсалії є тільки загальними назвами класів речей. Кожна річ є окремим індивідом, який пов'язується з іншими речами свого класу тільки тим, що іменується з ними один словом. Найбільший резонанс номіналізм Розцеліна викликав тоді, коли цей мислитель спробував застосувати свої ідеї в богослов'ї. На основі номіналізму Розцелін перетворив християнську догму про Святу Трійцю у тритеїзм. Він стверджував, що Отець, Син і Святий Дух є трьома окремими субстанціями. Якщо у християнстві Бог володіє єдиною природою і трьома особами, то Розцелін ототожнив особу з природою, дійшовши до переконання, що Отець, Син і Святий Дух є трьома Богами. Їх поєднує тільки те, що у них спільна велич. Окрім цього, Розцелін вважав, що носієм божественності є Отець, а Син і Святий Дух беруть участь у божественності тільки тому, що Бог-Отець наділив їх своєю величчю. Ці погляди були осуджені на Синоді в Суасоні в 1092 році.
- Найактивнішим опонентом Розцеліна, а тому і найвідомішим представником *реалізму* був *Гільйом де Шампо* (Guillaume de Champeaux, бл. 1068-1121), який у 1113 році став єпископом Шалону. На противагу Розцеліну, Гільйом учив, що реально існують тільки універсалії. Натомість індивідуальні речі не є самостійними субстанціями, а є тільки індивідуалізаціями універсалій. При цьому, універсалії повністю присутні в кожній із своїх індивідуалізацій. Така позиція Гільйома, яка загостилась у полеміці проти Розцеліна, доводила реалізм до крайності, через що вона стала предметом критики навіть поміркованих реалістів. Якщо універсалія повністю присутня

в речі, а річ не має власного буття, а є тільки індивідуалізацією універсалії, то це означає, що людськість як універсалія повністю присутня і в Сократі, і в Платоні, і при цьому ані Сократ, ані Платон не є дійсністю, а тільки індивідуалізацією людськості, а тому Сократ і Платон – це одне і те саме. Незважаючи на крайність поглядів Гільйома, він не виводив із своїх філософських переконань богословських ересей.

- Третя позиція – *концептуалізм* – була поміркованою формою номіналізму. Головним текстом, у якому викладена ця позиція, був трактат «De generibus et speciebus», авторство якого не з'ясоване. У цьому трактаті роз'яснюється, що універсалії не існують самостійно, але вони і не є тільки іменами. Універсалії реальні, однак наявні тільки в речах. Тому об'єднання речей у класи є не наслідком довільного іменування, а впливає з їхньої природи.

• ПРОБЛЕМА ЄВХАРИСТІЇ

Окрім дискусії про універсалії, XI століття відзначилось жвавою *суперечкою про Євхаристію*. Беренгар Турський (Berengarius Turonensis, 1000-1088), який очолював одну з найвідоміших шкіл тогочасної Європи, у французькому місті Тур, вважав ідею про трансубстанціацію Євхаристії нерозумною. На власний лад тлумачучи Августина, він твердив, що освячення означає тільки те, хліб і вино стають для віруючих символом (signa) прийняття небесного Христа. Це вчення було осуджене на кількох Соборах. Вчення Церкви з цього приводу висловив Лафранк Кентерберійський (Lanfrancus Cantuariensis, 1010-1089), італієць, який у 1070-1089 роках був архієпископом Кентерберійським. Він стверджував, що хліб і вино реально перетворюються на Тіло і Кров Христа, проте продовжують зберігати акциденції (зовнішні властивості) хліба і вина. В цьому полягає концепція *трансубстанціації* – зміни субстанції при збереженні акциденцій. Християни приймають реальні Тіло і Кров Христа, незалежно від їхньої віри. Христос присутній у кожній крихті освяченого хліба і кожній краплі освяченого вина. Проміжною між двома позиціями Беренгара і Лафранка стала концепція *консубстанціації*. Відповідно до цього погляду, хліб і вино після освячення зберігають не тільки зовнішні властивості, а й природну субстанцію, але при цьому стають носіями присутності Христа як нова, небесна

субстанція. Ця позиція не була прийнята Церквою. За понтифікату Папи Інокентія III, який перебував на папському престолі у 1198-1216 роках, та на Четвертому Латеранському Соборі 1212 року остаточно перемогло вчення про трансубстанціацію.

• АНЗЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ

Богослов'я XI століття презентується, передовсім, іменем Святого Анзельма Кентерберійського (Anselmus Cantuariensis, 1033-1109). Анзельм народився в італійському місті Аоста, був бенедиктинським монахом, викладав у школах Нормандії та Англії, а в 1093 році став архієпископом Кентерберійський, очоливши Католицьку Церкву в Англії. Попередником Анзельма на кентерберійській архієпископській катедрі був Лафранк, який увійшов в історію богослов'я розпрацюванням концепції трансубстанціації. В час, коли Анзельм перебував на кентерберійській катедрі, між Папою Римським та європейськими монархами тривала боротьба за інвеституру, тобто за право призначення єпископів. Ця боротьба була неймовірно важливим етапом розвитку європейської культури, оскільки саме в ній Католицька Церква виборолала незалежність від світської влади і зуміла закласти перші паростки міжнародного права і верховенства закону. Анзельм відіграв у боротьбі за інвеституру ключову роль, активно відстоюючи позицію Папи Григорія VII щодо невтручання світської влади у внутрішні церковні справи. Через конфлікт із королем, Анзельм двічі перебував у вигнанні поза межами Англії: у 1087-1100 і 1103-1106 роках. Все ж Анзельм під кінець життя став свідком перемоги Церкви в цьому протистоянні, зумів повернутися на свою катедру. Він помер в Англії та похоронений у кентерберійському катедральному соборі. В 1494 році Папа Олександр VI канонізував Анзельма. За його здобутки у богослов'ї та філософії Анзельма іменують почесним титулом Doctor Magnificus. Незважаючи на свою активну політичну позицію, яка забирала багато часу і зусиль, Анзельм багато писав, висловлюючи творчі богословські підходи. Ідеї Анзельма залишаються актуальними й сьогодні.

➤ Перше питання, якому Анзельм присвятив увагу, було *співвідношення віри і розуму*. Анзельм вважав, що віра є передумовою будь-якого пізнання. Людина нездатна пізнати нічого нового, якщо не повірить у те, що пізнає. Пріоритет

віри щодо розуму, однак, не нівелює розумового пізнання. Анзельм наголошував на необхідності раціонального обґрунтування висловлених постулатів, і вважав, що розум здатен пізнавати факт існування Бога. Він заклав принцип «*fides quaerens intellectum*» (віра, яка прагне розуміння). Цей метод передбачав поєднання віри і розуму. Оскільки розум спроможний пізнавати факт існування Бога, Анзельм формулював докази його буття. Наведені ним докази він поділяв на апостеріорні та апіорні. Анзельм сформулював *три апостеріорні докази існування Бога*, які він описав у своєму «Монолозі».

- ✓ Перший аргумент виглядає так: в об'єктивному світі є багато благ, але всі вони мають різний ступінь добра; це означає, що вони всі є благами не самі по собі, а беруть участь у Найвищому Добрі, яке є добром само по собі. Найвище Благо є Богом.
- ✓ Другий аргумент виглядає так: все, що існує, повинно мати свою причину; оскільки ряд причин не може бути безконечним, то в його основі повинна перебувати перша і найвища причина, яка існує сама зі себе, тобто не має причини свого існування. Цією причиною є Бог.
- ✓ Третій аргумент має таку структуру: всі існуючі речі мають різну ступінь свого добра і досконалості; відповідно, повинна існувати така сутність, яка є найвищою і найдосконалішою серед усього сущого. Нею є Бог.

Однак, Анзельм залишився незадоволений апостеріорними аргументами. Він вважав їх недосконалими і непереконливими, та прагнув знайти логічно бездоганний аргумент.

- Аргумент, який Анзельм вважав досконалим, був апіорним, тобто ґрунтувався не на логічному аналізі досвіду, а на постулюванні наявності в людському розумі апіорного, додосвідного знання. Цей аргумент отримав назву *онтологічний доказ існування Бога*. Аналізуючи у своїй роботі «Прослогіон» фразу із псалма 13:52 «Немає Бога – каже безумний у серці своєму», мислитель зробив висновок про те, що псалмопівець назвав людину, яка не визнає існування Бога безумною, позаяк таке твердження є неприродним та суперечним у собі. Якщо ми маємо ідею Бога, як того, хто має усі позитивні властивості, тобто як «сутність, понад яку ніщо вище неможливо

помислити», і якщо існування є позитивною властивістю, то Бог є. Іншими словами, маючи ідею Бога в нашому розумі, ми маємо право вважати, що ця ідея відображає реальне суще, оскільки ані Бога, ані атрибутів, які його характеризують, не можна спостерігати у світі. Якщо ж ідея Бога не взята з досвіду, то вона повинна бути вкладеною самим Богом. В цьому аргументі яскраво проявились впливи філософії Августина на хід думок Анзельма. Онтологічний аргумент викликав критику відразу ж після його оформлення. Монах Гаунілон закидував Анзельму, що подумати людина може, що завгодно; однак з цього не випливатиме, що воно існує. В рамках полеміки проти Гаунілона, Анзельм написав «Апологію проти Гаунілона» (*Liber apologetiens contra Gaunilonem*), в якій відстоював свій аргумент. Що би людина не придумала, витвір її мислення буде синтезом досвідних спостережень. Наприклад, людина може придумати кентавра, який не існує, але він є синтезом отриманої в досвіді інформації про людину і про коня. Тільки Бог мислиться людиною як сутність, яка не включає в себе жодної з тих рис, яку можна спостерігати в матеріальному світі.

- З онтологічного доказу існування Бога Анзельм виводив власні міркування про *атрибути Бога*. Перше, якщо Бог для Анзельма є «сутністю, понад яку ніщо вище неможливо помислити», то це означає, що Бог повинен містити в собі усі позитивні атрибути в найвищій мірі. Оскільки добро, мудрість, милосердя, справедливість тощо є позитивними характеристиками існуючих сутностей, то вони повинні перебувати в Бозі. Втім, будь-яка позитивна характеристика присутня в субстанціях матеріального світу лишень у певній мірі. Це означає, що ці субстанції не є джерелом цих атрибутів. Оскільки Бог є найдосконалішою сутністю, то він і є джерелом позитивних атрибутів. Анзельм стверджував, що добро Бога і добро сотворених субстанцій одне і те ж, а відмінність між ними полягає у формі притаманності їм добра. Бог є добром, а творіння є добрим; Бог є справедливістю, а творіння є справедливим; Бог є мудрістю, а творіння є мудрим; Бог є істиною, а творіння є істинним. До того ж, добрим, справедливим, мудрим, істинним тощо творіння є в міру наближення до Бога: чим досконаліша субстанція, тим

більше вона реалізовує в собі Божі атрибути. Друге, будь-яка істота визначається через те, з чого вона складається. Відповідно, на переконання Анзельма, частини істоти є логічно первинними щодо її цілості. Якщо би Бог із чогось складався, то його частини були логічно первинними щодо нього. Оскільки Бог є первинним для будь-якої сутності, він ні з чого не складається, і є ані реально, ані логічно неподільним. Третє, Бог вічний, тобто не має ані початку, ані кінця. Якщо би він мав початок або кінець, то мусіла б існувати якась логічна часова точка до виникнення і після зникнення Бога, а оскільки Бог є «сутністю, понад яку ніщо вище неможливо помислити», то неможливо припустити існування навіть логічної часової точки, яка була би первинною щодо нього. Четверте, будь-які зміни у світі скеровані до удосконалення, а Бог є найдосконалішим, а тому не має куди змінюватись. Отже, Бог незмінний.

- Тезу про те, що Бог створив світ із нічого, Анзельм доводив наступними аргументами: якщо Бог найвища сутність, то він єдиний, хто володіє позитивними атрибутами в повноті. Відповідно, якщо Бог вічний, то іншого вічного бути не може. Отже, світ не вічний; він сотворений Богом – але з чого? Очевидно, що Бог не міг створити світ із вічно існуючої матерії, бо такої не було, адже ж тільки Бог вічний. Бог, також не міг створити світ зі себе, як вважали прихильники пантеїзму, оскільки Бог є простою і неподільною сутністю. Отож, світ сотворений із нічого. «Ніщо» в Анзельма сприймалось як абсолютна відсутність буття. Цим він суперечив Еріугені, який під «ніщо» розумів недефінітивну сутність Бога. Створення світу не було сліпим та бездумним процесом. Бог створював світ відповідно до свого задуму, втілюючи у світі свої думки. Отже, форми, наявні у світі після його створення, попередньо були присутніми у Бозі як його думки. Оскільки Бог незмінний, то не могло так статися, що Бог не думав про світ, а в певний момент почав про нього думати. Бог вічно мав думки про світ. Отже, чисті форми світу є вічними. Думки є продуктом мислення. Відповідно, Бог завжди мислив чи промовляв Слово у собі. Так Анзельм стверджував вічність Божого Слова (Логоса). Оскільки Бог є простим і неподільним, то Логос не є окремою частиною Бога, а ним самим. Наступне

питання, яке турбувало Анзельма, була проблема необхідності світу. Якщо змістом думок Бога є форми світу, то Бог мусів створити світ; інакше, Бог не мав би про що думати, а тому не мав би мислення і не був би розумним. Бог є розумним, але, з іншого боку, Бог є абсолютною свободою. Як свобідний він міг створити світ, але міг його і не творити. Анзельм задав собі питання: якщо би Бог не створив світ, що було би тоді предметом його осмислення? Відповідаючи на це питання, мислитель стверджував, що світ є для Бога другорядним предметом осмислення. Першорядним предметом мислення є сам Бог: він постійно пізнає себе, а тому є абсолютно самодостатнім.

- Ще однією проблемою, над якою розмірковував Анзельм, була *свобода*. Філософ заперечував припущення, що свобода є можливістю обирати між добром і злом. Якщо би свобода була можливістю обирати між добром і злом, тоді Бог був би несвобідним, оскільки він не мав би можливості обирати між добром і злом. Свобода для Анзельма – це можливість бути добрим, тобто прагнення добра. Коли людина прагне добра, тоді вона чинить справедливо і реалізовує свою свободу. Якщо ж вона не прагне добра, тоді чинить зло і гріх. Навіть відмовившись від прагнення добра, людина не позбувається свободи. Анзельм прирівнював свободу до погляду: навіть коли людина заплющує очі, вона не втрачає зір, і може їх розплющити та побачити світ. Навіть згрішивши, людина має шанс навернення. Темою богословського аналізу Анзельма став також *первородний гріх*, який він описував так, як і Августин. Перші люди згрішили і втратили благодать. Після первородного гріха завданням людини є повернутися до первісного стану, тобто відновити втрачену благодать.
- Анзельм Кентеберійський також зробив найбільший внесок у розвиток ранньосередньовічного вчення про *відкуплення (спасіння)*. Своє вчення на цю тему він виклав у творі «*Cur Deus homo*» (Чому Бог став людиною). На його переконання, Бог у своїй мудрості і любові у вічності вирішив заснувати царство розумних істот, послужних його волі. Після того, як в ангельському світі сталося падіння, кількість розумних духів зменшилася; тоді Бог створив людей, щоби замінити відпалих ангелів. Коли ж людина відпала, то порушився

весь божественний порядок у всесвіті і Бог позбувся своєї слави. Порушення божественного порядку не могло залишитися не виправленим: за гріх винуватці повинні бути або відкуплені (*satisfactio*), або покарані (*poena*). Оскільки покарання призвело б до знищення людини і порушення Божого плану, то можливим стало тільки виправлення ситуації. Людина сама не може відкупитися, бо вона зобов'язана повний послух Богу, а тому, що б доброго вона не зробила, вона вчинить не більше, ніж виконання свого обов'язку. Відкупити людину може тільки той, хто не має гріха і перевершує людину, тобто сам Бог. Христос як Боголюдина прийняв смерть, і цим відкупив людину від усіх гріхів, минулих і майбутніх. Це дає підставу прощення гріхів у Церкві. Не всі середньовічні мислителі схвально сприймали ці думки Анзельма. Іншої позиції дотримувався зокрема Тома Аквінський, який пов'язував сатисфакцію з Христом як другим Адамом. Не тільки Христос сам спас людину і дарував це спасіння людям, а як Глава Церкви і носій людської природи зробив усіх членів Церкви через хрещення сопричасними його смерті і воскресінню. Абельяр вважав, що смерть Христа є спасительною тільки в тому сенсі, що пробуджує взаємну любов і нею згладжує людські гріхи.

8.5. БОГОСЛОВ'Я І ФІЛОСОФІЯ XII СТОЛІТТЯ

В Західній Європі XII століття богослов'я і філософія характеризувалися розвитком двох головних напрямів. Продовжувала активно розвиватися схоластика, яку у XII столітті презентував П'єр Абельяр, а також його однодумці і опоненти. З іншого боку, у XII столітті з'явилась низка мислителів, які не погоджувались із схоластичною тенденцією зведення богословської думки виключно до навчальних потреб та основи її та логічному і раціональному фундаменті. Ці мислителі робили наголос на містиці, яка виходить поза межі сухої шкільної раціональності, але виражає глибину духовного досвіду. Містику XII століття презентувала школа августиніанського монастиря Святого Віктора, заснованого у 1113 році королем Людовіком VI.

- П'ЄР АБЕЛЯР

Найвідоміший схоласт XII століття – П'єр Абеляр (Petrus Abaelardus, 1079-1142) – народився в околицях міста Нант у Бретані, навчався у школі при катедральному Соборі Паризької Богоматері, був учнем Жана Розцеліна та Гільйома де Шампо. Внаслідок конфлікту з Гільйомом, Аделяр залишив Париж та викладав у різних школах Франції, але з часом повернувся для викладання у школі Собору Паризької Богоматері. В 1117 році розгорівся скандал навколо роману Абеляра з його ученицею Елоїзою. Роман учителя з ученицею був неприпустимою аморальністю в усі часи існування системи освіти. Абеляр був звільнений зі школи, а опісля Абеляр і Елоїза пішли в монастир. Через конфліктний характер Абеляра часто переїжджав з одного монастиря в інший, а в 1121 році його засудив Синод у Суасоні. Через рік Абеляр, якого через конфліктність не приймали на викладацьку роботу в жодну школу Європи, заснував власну школу, а в 1127 році став абатом одного з монастирів Бретані. В 1132 році Абеляру було дозволено викладати в Парижі, але вже в 1141 році його засудив Синод у Сансі. Вирок був знятий у 1142 році, однак незабаром Абеляр помер в абатстві Сен-Марсель у Бургундії. Незважаючи на складний характер, конфліктність і моральні проблеми, Абеляр був чудовим учителем, до якого з'їжджалися учні зі всієї Європи.

- Оскільки в часи діяльності Абеляра тривала суперечка про універсалії, він був вимушений взяти в ній участь, принаймні для того, щоби викласти проблему універсалій студентам. Однак він не присвячував цій проблемі багато уваги, і його погляди в цьому питанні були нестійкими: в одних роботах він висловлював ідеї номіналізму, а в інших – реалізму. Все ж, Абеляра прийнято вважати концептуалістом (поміркованим номіналістом), і саме таким він запам'ятовується своїм учням. Він вважав, що універсалії не існують реально, поза речами. Але універсалії й не є просто словами, якими люди окреслюють класи речей. Вони є поняттями (концептами), тобто результатом осмислення загальних та сутнісних ознак речі. Усі представники одного класу речей, характеризуються однако-вими ознаками, які їх визначають. Саме це дає підстави включити їх в обсяг універсального поняття. Відповідно, Абе-

ляр вважав, що універсалії існують не в абстрактних вимірах, і не у людській мові, а в самих речах.

- Головною темою, яку розвивав Абельяр, було *співвідношення віри і розуму*. В цьому питанні Абельяр стояв на позиціях строгого раціоналізму. Все, що є предметом віри, повинно бути раціонально доведеним. Людина не може вірити в те, чого не розуміє. Саме тому він заперечував будь-яку таємничість одкровення. Таємниця для нього просто позбавлена сенсу: якщо людина не може чогось зрозуміти, то для чого Бог це об'являє? Християнство не повинно містити в собі нічого надраціонального. Навіть тринітологічний і христологічний догмати, які більшість середньовічних мислителів вважали недосяжними для розуму, Абельяр намагався осмислити. Віра була для нього сприйняттям осмислених знань. На основі цих методологічних засновків Абельяр намагався осмислити Святу Трійцю. Він виходив із аксіоми, що Бог є Найвище Добро. Найвище Добро включає в себе три аспекти: силу, мудрість і добро: Бог є найсильнішим, наймудрішим і найдобрішим. Ці три атрибути Бога, на думку Абельяра, в церковній традиції іменуються особами Трійці: Отець – це сила Божа, Син – це мудрість Бога, а Святий Дух – це доброта Бога. Такі висновки не вписувались у християнську доктрину і не відповідали догматам, сформованим Вселенськими Соборами. Особи Божі в Абельяра зводяться лишень до атрибутів. В різних ситуаціях Бог проявляється по-різному: в одних як сила, в інших як мудрість, а ще в інших як добро. Абельяр намагався довести свою тринітологічну концепцію трьома аргументами: розум, Біблія і антична філософія. Як аргумент розуму, він використовував порівняння відносин осіб Трійці до трьох аспектів печатки: печатка виготовлена з руди, вона має власну форму і вона залишає слід. Отже, печатка є рудою, якій надали певну форму і яка виконує певну функцію. Якщо би не було руди, не було би ані форми печатки, ані її дії. Але руда може отримати й іншу форму і виконувати іншу функцію, аніж печатка. Отець є носієм Божественності, яка оформляється в Сині як у раціональних категоріях, і виражається у світі як Дух. Як аргумент античної філософії, Абельяр наводив своє тлумачення неоплатонізму. Він вважав, що неоплатоніки вчили про існування Трійці, і стверджував,

що вчення про Трійцю присутнє в неоплатонівській системі триетапної еманациї буття: в Єдиному (τὸ ἕν) Плотина Абеляр вбачав християнського Бога-Отця, у Світовому Розумі (νοῦς) він вбачав Бога-Сина, а у Світовій Душі (πνεῦμα) – Святого Духа. Ці міркування дали підстави звинуватити Абеляра в поверненні до ересей модалізму і аріанства, які завдали Церкві багато клопоту в першому тисячолітті.

- Наступним питанням, яке розглядав Абеляр, були *атрибути Бога*. Він відстоював переконання, що трьома головними Божими атрибутами є сила, мудрість і добро, які він ототожнював з особами Трійці. Всі ці атрибути виражаються у творінні. Бог творить тому, що він сильний, мудрий і добрий. Оскільки три атрибути Бога можна спостерегти тільки у творінні, а атрибути Бога є незмінними і вічними, то він їх мусів виражати завжди. Отже, Бог завжди був творцем, тобто акт творіння є не миттєвим, а вічним. Атрибути Бога накладають на нього також певні обмеження щодо вибору форм творіння. Бог може все, бо він всесильний, тобто він може творити і найкраще, і найгірше. Але він найдобріший, тому він може творити тільки найкраще. Відповідно, світ є вічним і найкращим з усіх можливих творінь.
- Важливе місце у міркуваннях Абеляра займала *етика*. Він заперечував унікальність християнської етики, і вважав, що християнський моральний кодекс є ніщо інше, як артикуляція природного закону. Бог вклав моральний закон у природу творіння, і цей моральний закон виражений у релігії. Гріх він поділяв на три етапи: спокуса, вольове рішення і акт. Спокуса ще не є гріхом; це – тільки намагання зла ввійти в життя людини. Сам гріх відбувається на етапі вольового рішення: коли людина вирішила згрішити, дала спокусі внутрішню згоду, тоді й згрішила. Відповідно, акт уже не змінює суті справи: гріх уже відбувся на етапі вольового рішення, і реалізація цього рішення не збільшує міру вини. Так само й у випадку, коли акт не відбувся: навіть якщо людина в силу обставин не змогла реалізувати гріх, вона вже згрішила, оскільки вирішила згрішити і прагнула цього. Будь-який вчинок, на думку Абеляра, є морально нейтральним. Він отримує моральне забарвлення не сам по собі, а внаслідок інтенції (наміру) людини. Якщо добрий намір, то добрий і

вчинок; якщо намір злий, то і вчинок буде злий. Однак, намір включає в себе осмисленість: людина не може чогось хотіти, не знаючи того, що вона хоче. Відсутність осмисленості нівелює інтенцію, а відповідно й моральне забарвлення вчинку. Іншими словами, якщо людина не усвідомлювала, що робить, то не має гріха, навіть якщо зробила щось зле.

- Бог створив найкращий світ. Зло, вважав Абельяр, прийшло у світ внаслідок первородного гріха. Відтоді зло з необхідністю присутнє у світі. Бог створив найкращий світ, і іншого вже створити не може. Тому світ, якщо він вже зіпсований людиною, таким і мусить залишатися. Абельяр заперечував твердження Августина, що людина народжується, заплямованою первородним гріхом. Первородний гріх був гріхом Адама і Єви, а не всіх людей. З позиції реалізму поширення первородного гріха на всіх людей було легко пояснити: первородний гріх вразив універсалію людськості, а тому всі люди, оскільки вони є одиничними втіленнями універсалії людськості, є а рiогi грішними. Однак, Абельяр був не реалістом, а концептуалістом. Тому в його філософську систему всеохопність первородного гріха не вписувалась. Він вважав, що Адам і Єва, згрішивши, поширили свій гріх на всіх людей, тільки в тому сенсі, що вони дали своїм нащадкам злий приклад. Від них люди всіх поколінь навчилися грішити. В тому контексті Абельяр тлумачив і спасіння людини Христом. Абельяр відкидав учення про сатисфакцію Анзельма Кентерберійського. Спасіння полягає в тому, що у Хресній жертві Христа Бог виразив найвищу любов до людей, і ця любов спонукає людей відповісти Богові також любов'ю. Якщо людина прийме приклад Христа і навчиться любити, вона вибере спасіння. На власний лад тлумачив Абельяр і благодать. На його думку, благодать є не силою Божою, яка діє в серці людини, а тільки обіцянкою Царства Божого. Таке трактування гріха, спасіння і благодаті було повторенням ересі пелагіанства, з якою ще в античному християнстві Августин вів гостру полеміку, і яке стало головною темою критики найближчих учнів Августина.

Абельяр був неймовірно вільнодумним мислителем і не міг збагатити християнське богослов'я новими змістами. Однак його єретичні погляди вимагали відповіді Церкви. Так, вільнодум-

ство П'єра Абеляра стимулювало пожвавлення богословського дискурсу XII століття. Таку саму роль у IX столітті відіграв Іван Скот Еріугена, а в перші століття християнства тринітологічні, христологічні, сотеріологічні та еклезіологічні ересі.

• МІСТИКА

Іншим напрямом богословсько-філософської думки XII століття була містика, яка намаглася поєднати духовну та інтелектуальну складову релігійності. Містика завжди присутня в будь-якій релігії, й у християнстві містика завжди займала особливе місце. У XII столітті в Західній Європі відбулась спроба осмислити і теоретизувати містику. Основи містики західного християнства заклав Святий Бенедикт Нурсійський, який уклав перший у західному християнстві устав чернечого життя. У своєму уставі Бенедикт описав принципи духовного життя монахів, які залишаються взірцевими для християнства й до сьогодні. В монастирях, які жили за бенедиктинськими правилами містика завжди займала провідне місце. Врешті, у XII столітті бенедиктинська містика стала предметом філософського осмислення. Містика XII століття не була антитезою схоластики; навпаки – її ціллю було застосувати раціональні методи схоластики до аналізу духовного життя.

➤ Фундатором цього напрямку філософії був *Бернард із Клерво* (Bernard de Clairvaux, 1091-1153), який народився у Бургундії і став цистерціанським монахом. Орден цистерціанців був відгалуженням від бенедиктинців, а тому цистерціанці жили за правилами Святого Бенедикта. В 1117 році Бернард став абатом монастиря у Клерво, де й прожив до своєї смерті. Його роль в європейській історії XII століття була величезною. Він був найвищим духовним авторитетом Європи свого часу. Саме він був ініціатором Другого хрестового походу, місії серед монголів та інших починань. У 1145 році Папою став Євген III (Бернард Паганеллі), який в минулому був учнем Бернарда і впродовж свого понтифікату постійно консультувався з ним. В 1174 році він був зарахований до лику святих. Факт, що між смертю Бернарда і його канонізацією минуло тільки два десятиліття, свідчить про його високий духовний авторитет. В 1830 році він був проголошений одним із Вчителів Церкви. Наслідуючи Святого Бенедикта, Бернард вважав покірність

основою містики. В сьомій главі монастирських правил Святий Бенедикт описав 12 ступенів покори:

- ✓ завжди пам'ятати про страх Божий,
- ✓ відмова від своїх бажань,
- ✓ послух настоятелям,
- ✓ гідне перенесення труднощів при виконанні послуху,
- ✓ смиренне визнання своїх гріхів,
- ✓ вміння задовольнятися найменшим і найгіршим,
- ✓ переконаність у власній негідності,
- ✓ стриманість від будь-якої дії, яка недозволена правилами монастиря,
- ✓ мовчання і стриманість від розмов,
- ✓ стриманість від сміху,
- ✓ вміння говорити без сміху, без осуду і зі смиренням,
- ✓ виражати смиренність не тільки в серці, а й у поведінці.

Ступені покори Святого Бенедикта стали основою міркувань Бернарда. Він їх сприймав як підготовку до містичного досвіду. Завдяки ступеням покори Святого Бенедикта містик пізнає власну злиденність. Пізнавши свою злиденність, містик співчутливо ставиться до злиденності інших. Тільки після очищення серця, Бог відкриває містику можливість пережити духовний екстаз, тобто зустріч із Богом, яку святий переживає після смерті. Пізнання Бога, на думку Бернарда, можливе не у теоретичних розумуваннях, а в єднанні з Богом, яке можливе тільки на основі безмежної любові до Бога. Тому любов є основою містики для Бернарда, а досягається вона завдяки покорі. Бернард вважав, що душа, яка пізнає Бога, розчиняється в Бозі, як крапля води у вині. Однак, це розчинення він розумів не як злиття, оскільки Бог і людина є носіями різних природ, а тому не можуть злитися. Це розчинення він розумів як обоження людини, уподібнення людини Богу.

- Сучасником і другом Бернарда був *Гуго де Сен-Віктор* (Hugues de Saint-Victor, 1096-1141), який зробив великий внесок у розвиток містики. Гуго народився в Саксонії в родині графів Блянкенбург. Він здобував освіту в різних містах Німеччини, а в 1115 році перебрався до Парижу, вступив у монастир Сен-Віктор і продовжив освіту в місцевій монастирській школі. Після навчання він став викладачем цієї школи, а в 1138 році – її керівником. Своє філософсько-богословське вчення

Гуго виклав у трактаті «De sacramentis». Перше питання, яке поставив перед собою Гуго стосувалось того, чи людина може пізнавати Бога розумом. Гуго вважав, що людина може розумово пізнавати Бога, але тільки частково. Бог так створив світ, що людина ніколи не зможе пізнати Бога повністю. Якщо би Бог дозволив пізнати себе повністю, тоді би не залишилось невірних, а віра не була би духовним подвигом. Якщо ж би Бог себе повністю закрив для розумового пізнання людини, то віра не була би пов'язаною з розумом, і перетворилася б на забобон. Тому Бог відриває себе людському розуму частково. Людина пізнає Бога одночасно через розум і одкровення, при цьому розумове пізнання відбувається на основі як внутрішнього, так і зовнішнього світу. Гуго сформулював власний доказ існування Бога. Перше, що пізнає людина, – це існування власного духа. Вона відокремлює свій дух, власне Я, від матеріального тіла. При цьому людина усвідомлює, що дух не є вічним; він має початок, а отже, й творця. Ним є Бог. Цей доказ існування Бога зазнав критики зі сторони інших схоластів передовсім через те, що Гуго ігнорував тіло і по-платонівськи сприймав людину тільки як дух. Гуго також доводив, що Бог єдиний і неподільний на тій основі, що світ гармонійний і внутрішньо узгоджений, а це означає, що він спланований і створений одним творцем. Також Гуго раціонально обгрутовував, що Бог триєдиний. В розумінні Трійці філософ не був оригінальний. Отець – це джерело і носій божественності. Син – мудрість Бога, а Святий Дух – любов Бога. Оскільки Бог єдиний і нероздільний, то Отець, Син і Святий Дух є не окремими субстанціями, а тільки трьома особами однієї сутності.

Багато уваги Гуго присвячував проблемі пізнання. Він вважав, що існують три стадії пізнання. Перший етап – це сприйняття. На цьому етапі людина сприймає свої внутрішні і зовнішні переживання. Людську діяльність на цьому рівні Гуго окреслював терміном «cogitatio». Другий етап – це розум (ratio). На цьому рівні пізнання людина намагається знайти відповіді на питання «що?», «чому?», «для чого?» тощо. Людську діяльність на рівні розуму Гуго окреслював словом «meditatio». Третій рівень – це інтелект, тобто проникнення в глибини змістів. Людську діяльність на цьому етапі Гуго

називав «contemplatio». Мислитель вважав, що contemplatio потребує просвітлення Божим світлом. Просвітлення можливо досягнути тільки глибокою вірою. Для того, щоби здобути віру і просвітлення, людина повинна приготуватися. Приготування полягає в моральному удосконаленні. Гуго вважав, що первородний гріх завдав шкоди людській здатності вірити, а тому contemplatio з природної для людини здатності перетворилось у те, що людина повинна здобувати важкою духовною працею. Так, Гуго здійснив спробу поєднання містики і схоластики. Пізнання є діяльністю, яка поєднує в собі розумову і моральну працю, а вершиною пізнання є знання, набуте шляхом просвітлення.

- Після Гуго монастир Святого Віктора і монастирську школу очолив його учень *Рішар де Сен-Віктор* (Richard de Saint-Victor, бл. 1110-1173), який походив зі Шотландії, але все своє життя провів у Франції. Рішар перейняв тези вчення Гуго і намагався їх продовжити та розвинути. Він перейняв учення Гуго про три етапи пізнання – сприйняття, розум та інтелект – і, як і Гуго, найбільше уваги присвятив інтелекту. Просвітлення, на його думку, можливе за умови навернення душі. В цьому процесі беруть участь воля і розум. Рішар алегорично порівнював волю і розум до двох дружин біблійного патріарха Якова-Ізраїля. Волю Рішар прирівнював до Лії, яка народила Якову старших синів. Розум він прирівнював до Рахиль, молодшої дружини Якова, яка народила йому Йосифа і Веняміна. Рішар стверджував, що спершу людина повинна досягти вольових чеснот, і лише опісля може досягати двох розумових чеснот: пізнання себе, яке Рішар порівнював із Йосифом, та пізнання Бога, яке Рішар порівнював із Венямином. Як Венямин був для Якова улюбленим сином, так і способом пізнання Бога є любов. Преображення волі і розуму уможливають контемпляцію (споглядання), тобто пізнання за посередництвом інтелекту.

Рішар виокремлював шість об'єктів і три етапи контемпляції. Першим об'єктом контемпляції є чуттєвий світ, у красі якого містик бачить красу Бога. Другим об'єктом є причини чуттєвих речей, в яких містик пізнає силу і мудрість Бога. Третім об'єктом є надчуттєве, тобто ідеї, чуттєвих речей, в якому відображається сутність Бога. Четвертим об'єктом

є душа і ангели, в яких містик пізнає відображення Бога. П'ятим об'єктом є сам Бог у тій мірі, в якій він відкривається для розумового пізнання. Шостим об'єктом контемпляції є таємниці Бога, які не відкриваються розуму, але виражені через одкровення, наприклад, триєдність Бога. Контемпляція проходить три етапи. Перший – це просвітлення інтелекту, внаслідок якого інтелект стає спроможним бачити ширше, аніж розум. Другий – це просвітлення інтелекту, внаслідок якого інтелект піднімається понад звичні рівні споглядання. Третій – це просвітлення, внаслідок якого інтелект зустрічається зі самим Богом, якого неможливо виразити ніякими словами. На думку Рішара, хоч містик повинен готуватися до просвітлення, воно залишається даром, даним йому за волею Бога, а не за заслуги містика.

➤ Після смерті Рішара у школі монастиря Святого Віктора зупинилося творення оригінальних і творчих концепцій. Наступний керівник школи, Готьє (Вальтер) де Сан-Віктор не розвивав нових ідей, а зосередив свої сили на полеміці з еретичними вченнями його сучасників. У своїй роботі «*Contra quatuor labyrinthos Franciae*» (Проти чотирьох лабіринтів Франції) він полемізував проти ересей П'єра Абеляра, Гільберта де ля Поре, Петра Ломбарда і П'єра де Пуатьє. Незважаючи на спад творчих ідей у Сен-Вікторській школі, вона залишилась найбільшим освітнім центром Європи XII століття. Кращі вчені цього періоду навчались саме у Сен-Віктор, а згодом, викладаючи в усіх країнах Західної Європи, поширювали ідеї своєї *alma mater*. Тому роль і значення Сен-Вікторської школи в освіті і науці XII століття неоціненна.

• LIBRI SENTENTIARUM

Окрім філософсько-богословського дискурсу, пов'язаного з ідеями П'єра Абеляра та містиками школи Сен-Віктор, XII століття відзначилось численними спробами систематизувати наукові надбання та викласти їх у такій формі, яка була би найприйнятнішою для навчальних потреб. Університетські викладачі почали писати перші підручники, які охоплювали весь матеріал дисципліни, яку вони викладали. Особливу роль у написанні підручників відіграли виходці зі школи Сен-Віктор, яка була передовою науково-навчальною установою XII століття.

Перший, відомий європейській системі освіти підручник отримав назву «Tractatus theologicus». Цей твір був приписаний Гуго де Сент-Віктор, однак сьогодні доведено, що його автором був Гільдеберт де Лавардін (Hildebert de Lavardin, 1056-1133), архиєпископ Пуатьє. Популярним жанром навчальної літератури були libri sententiarum (книги сентенцій), в який автори підбирали важливі цитати авторитетних авторів та систематизували їх відповідно до тем. Такі libri sententiarum були зручними для студентів, які могли в одній книзі побачити позиції різних авторитетних авторів щодо кожного питання богослов'я і філософії. Апогей використання жанру libri sententiarum спостерігався у XII столітті. Традиція написання libri sententiarum сформувалась у Франції. Серед відомих авторів книг сентенцій, окрім Гільдеберта де Лавардіна, були два англійці, які були учнями Гуго де Сент-Віктора, професор Оксфордського університету Кардинал Роберт Паллен (Robert Pulleyn, 1080-1150) і єпископ Геренфорду Роберт Мелум (Robert Melun, бл. 1100-1167), а також виходець зі школи Сен-Віктор, канцлер Паризького університету П'єр де Пуатьє (Pierre de Poitiers, бл. 1130-1215). Також libri sententiarum писав Гуго де Руан (Hugo von Rouen, 690-730), який був племінником майордома франків Карла Мартелла, єпископом Байо, єпископом Парижу і архиєпископом Руана, а також абатом монастиря в Жюмен і абатом монастиря Сан-Демі.

Найвищого професіоналізму в укладанні книг сентенцій досягнув *Петро Ломбард* (Petrus Lombardus, 1096-1160). Він народився у Ломбардії, але переїхав до Парижа, де в той час діяли найвідоміші учителі Європи П'єр Абеляр і Гуго де Сент-Віктор. Після завершення навчання Петро Ломбард став викладачем катедральної школи Собору Паризької Богоматері, а згодом єпископом Парижа. Від вихідців школи Сен-Віктор Петро Ломбард перейняв ідею укладення книги сентенцій. Його робота отримала назву «Libri Quattuor Sententiarum» (Чотири книги сентенцій). Вона була неперевершеною у повноті підбору матеріалу та в чіткості його структурування. Книга миттєво стала найпопулярнішим навчальним посібником у всіх навчальних закладах Західної Європи. Вивчення сентенцій Петра Ломбарда стало обов'язковим для всіх західноєвропейських студентів богослов'я і філософії. Під час занять студенти під проводом професора читали сентенції Петра Ломбарда і дискутували про них.

Викладати сентенції Ломбарда було високою честю для кожного професора. Петро Ломбард розділив усі ним зібрані сентенції на чотири групи, помістивши кожна з них в окрему книгу.

- ✓ Перша – «De Mysterio Trinitatis» – присвячена тринітології (вченню про Святу Трійцю);
- ✓ Друга – «De rerum creatione et formatione corporallum et spirituallum et allis pitiribus els pertinentibus» – креатології (вчення про творіння);
- ✓ Третя – «De Incarnatione Verbi» – христології (вчення про вочленення Ісуса Христа) і сотеріології (вчення про спасіння);
- ✓ Четверта – «De Doctrina Signorum» – сакраментології (вчення про Таїнства).

Запропонована Петром Ломбардом систематизація богослов'я і послідовність тем залишалась непорушною впродовж століть, і навіть сьогодні студенти вивчають богослов'я в такій послідовності, яку запропонував Петро Ломбард.

Незважаючи на те, що сентенції Петра Ломбарда використовувалися повсюди, написання нових праць у цьому жанрі не припинилось. Відомим автором сентенцій після Ломбарда став монах-цистерціанець *Алан де Лілля* (Alain de Lille, бл. 1128-1202), який був вихідцем із школи Сен-Віктор, навчався у Бернарда з Клерво, викладав, був учасником Третього Латеранського Собору і єпископом Осеру у Франції. Алан був автором численних текстів, написаних у стилі сентенцій. Якщо Петро Ломбард писав свої сентенції з навчальною ціллю, тобто для того, щоби студентам було зручно їх вивчати, то Алан писав їх із полемічною ціллю. XII століття – це період хрестових походів, під час яких європейці зазнайомились із мусульманською думкою. Алан вважав, що будь-яку догму можливо раціонально довести, а мусульмани, євреї і єретики сформували свої помилкові вчення тому, що не прислухалися до голосу розуму. Своїми сентенціями Алан намагався заперечити віровчення мусульман, євреїв і єретиків, та показати, що християнська віра ґрунтується на розумі, а її догми раціонально доведені.

ЛІТЕРАТУРА

- Baszkiewicz, Jan.* Myśl polityczna wieków średnich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970.
- Beonio Brocchieri Fumagalli, Maria T.; Parodi, Massimo.* Storia della filosofia medievale. Da Boezio a Wyclif. – Roma, Bari: Laterza, 2012.
- Biffi, Inos.* Figure medievali della teologia. – Milano: Jaca Book, 2008.
- Bocheński, Józef Maria.* A History of Formal Logic. – Notre Dame Press, 1961.
- Bréhier, Émile.* La philosophie du Moyen Âge. – Albin Michel, 1937.
- Brown, Stephen F.; Flores, Juan Carlos.* Historical Dictionary of Medieval Philosophy and Theology. – Lanham (USA), Toronto (CA), Plymouth (UK): The Scarecrow Press Inc., 2007.
- Chenu, Marie-Dominique.* La théologie au XIIe siècle. – Paris, 1957.
- De Wulf, Maurice.* Histoire de la philosophie médiévale. – Louvain, 1936.
- D'Onofrio, Giulio.* Storia del pensiero medievale. – Città Nuova, 2011.
- Dronke, Peter* (вид.) A History of Twelfth Century Western Philosophy. – Cambridge Univ., 1988.
- Duby, Georges.* Le temps des cathédrales. – Gallimard, 1976,
- Flasch, Kurt.* Einführung in die Philosophie des Mittelalters. – Wissenschaft. Buchgesellschaft, 1994.
- Gilson, Étienne.* Études de philosophie médiévale. – Strasbourg, 1921.
- Gilson, Étienne.* L'esprit de la philosophie médiévale. – Paris, 1944.
- Grant, Edward.* Średniowieczne podstawy nauki nowożytnej w kontekście religijnym, instytucjonalnym oraz intelektualnym. – Warszawa: Prószyński i S-ka, 2005.
- Heinzmann, Richard.* Filozofia średniowieczna. – Kęty: Antyk, 1999.
- Knowles, David.* L'evoluzione del pensiero medievale. – Bologna: Il Mulino, 1984.
- Le Goff, Jacques.* Les intellectuels au Moyen Âge. – Paris, 1957.
- Libera, Alain de.* Die mittelalterliche Philosophie. – München: Wilhelm Fink Verlag, 2005.
- Lubac, Henri de.* Exégèse medievale. – Paris, 1959-1964.
- Marchesi, Angelo.* Dal «Logos» greco al «Logos» cristiano. Linee di sviluppo e tematiche ricorrenti. – Parma: Zara, 1984.
- Marenbon, John.* Early Medieval Philosophy (480-1150): an introduction. – Routledge, 1988.
- Marenbon, John.* Later Medieval Philosophy (1150-1350): an introduction. – Routledge 1987.
- Marenbon, John.* Medieval Philosophy: An Historical and Philosophical Introduction. – London, New York: Routledge 2008.
- Maurer, Armand A.* Medieval Philosophy. – Pontifical Institute of Mediaeval Studies. 1982.
- Pasnau, Robert.* Metaphysical Themes, 1274-1689. – Oxford: Clarendon Press. 2011
- Patar, Benoît.* Dictionnaire des philosophes médiévaux. – Fides, 2007.
- Quilliet, Bernard.* La tradition humaniste. – Fayard, 2002.
- Robert, Gabriel.* Les Écoles et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XIIe siècle. – Paris: J. Gabalda et Cie, 1909.
- Rovighi, Sofia Vanni.* Storia della filosofia medievale. Dalla patristica al

secolo XIV. – Milano: Vita e Pensiero, 2006.

Schoedinger, Andrew B. (вид) Readings in Medieval Philosophy. – Oxford University Press, 1996.

Schulthess, Peter; Imbach, Ruedi. Die Philosophie im lateinischen Mittelalter: Ein Handbuch mit einem bio-bibliographischen Repertorium. – Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2000.

Seńko, Władysław. Jak rozumieć filozofię średniowieczną. – Kęty: Antyk, 2001.

Sturlese, Loris. Die deutsche Philosophie im Mittelalter. Von Bonifatius bis zu Albert dem Großen (748-1280). – München: C.H.Beck, 1993.

Sturlese, Loris. Storia della filosofia tedesca nel Medioevo. – Firenze: Olschki, 1990-1996.

Swieżawski, Stefan. Dzieje europejskiej filozofii klasycznej. – Warszawa, Wrocław: PWN, 2000.

Vignaux, Paul. La filosofia nel Medioevo. – Roma, Bari: Laterza, 1990.

Соколов, Василий. Средневековая философия. – М: Высш. школа, 1979.

Штёкль, Альберт. История средневековой философии. – Санкт-Петербург: Алетея, 1996.

Розділ 9

**СХОЛАСТИКА
XIII-XIV СТОЛІТЬ**

9.1. АРІСТОТЕЛІЗМ XIII СТОЛІТТЯ

У XIII столітті в західноєвропейській богословській і філософській думці відбулись настільки значні зміни, що це століття можна назвати золотим часом середньовічної думки. В той час іспанські араби активно використовували і перекладали твори Арістотеля. Від них ці твори перейняли і європейці. Досі європейським ученим були відомі лишень декілька Арістотелевих творів, переважно з логіки. Тепер їм стали відомими більшість творів Арістотеля. Поширення робіт Арістотеля в європейських університетах дали вченим новий матеріал для дискусій. Швидкими темпами роботи Арістотеля поширювалися по всій Європі, стаючи, поряд із Сентенціями Петра Ломбарда, матеріалом для навчання. Схоластика XIII століття ставала арістотелівською. Популярність Арістотеля у XIII столітті була настільки великою, що в роботах мислителів цього періоду його почали називати просто словом «Філософ», не вказуючи імені. Коли в тексті зустрічали іменування «Філософ», було зрозуміло, що йдеться саме про Арістотеля. Разом із Арістотелем до європейської середньовічної науки прийшов новий метод, який ґрунтувався на строгому дотриманні логічних правил: все, що стверджувалось, повинно було бути логічно доведеним. Починаючи з XIII століття, європейські вчені почали використовувати новий тип навчальної літератури – суму (*summa*). На відміну від трактатів, у яких розглядалась якась одна тема, сума повинна включати всі теми обраної науки. Якщо автор брався писати суму богослов'я (*summa theologiae*), то повинен був висвітлити в ній усі відомі тогочасному богослов'ю теми. Опрацювавши суму богослов'я, студент мав можливість опанувати все богослов'я. Перші суми богослов'я написали два англійські богослови: виходець із Сен-Вікторської школи, геренфордський єпископ Роберт Мелум (Robert Melun, бл. 1100-1167) та Кардинал Стефан Лангтон (Stephen Langton, бл. 1150-1228), який у 1207-1228 був кентерберійським архиєпископом.

- ПЕРШІ СХОЛАСТИЧНІ АРИСТОТЕЛОІКИ

Першу суму на основі аристотелізму уклав *Олександр Гельський* (Alexander Halensis, бл. 1185-1245). Він народився в Англії, де і вступив у монастир францисканського ордену. Молодим монахом він переїхав до Парижу, де здобув освіту. Олександр був неперевершеним знавцем здобутків філософії і богослов'я свого часу, чудово опанувавши твори діячів Сен-Вікторської школи та Петра Ломбарда. Воднораз він був чи не першим середньовічним фахівцем з аристотельської філософії, який чудово знав не тільки твори самого Арістотеля, а і його арабських коментаторів. Олександр написав видатну працю під назвою «Summa universale theologiae». Вже сама назва роботи говорить про те, що автор намагався викласти всі теми богослов'я в одній праці. При написанні суми Олександр ґрунтувався на філософії Арістотеля, активно використовуючи роботи сен-вікторіанців і Петра Ломбарда. Сума Олександра Гельського була першою вдалою спробою інкультурації християнства за допомогою доробку Арістотеля. Оскільки аристотелізм був новим і незвичним віянням у європейській філософії, він потребував апробації тогочасним науковим середовищем. Папа Інокентій IV розіслав суму Олександра Гельського богословам у різних освітніх осередках Європи, і благословив її використання в католицьких школах тільки після того, як отримав їхні схвальні відгуки. Оскільки сума Олександра була першою спробою інкультурації християнства на основі аристотелізму, його головним завданням стало застосування аристотельського термінологічно-понятійного апарату до християнського богослов'я. Для окреслення атрибутів Бога Олександр використовував теорію причин Арістотеля. Бога він описував як формальну, дієву та цільову причину світу. Форми речей (ідеї), на переконання Арістотеля, є думками Бога, тобто містяться в його розумі. Отже, форми речей не є чимось відмінним від Божої сутності. Бог створив світ з нічого, але втілюючи свої думки. Тому творіння є першим одкровенням Бога. Оскільки Бог є найвищим добром, він є також найвищою ціллю всього сущого. Прагнення Бога забезпечує гармонію у світі, через яку Бог відкривається як милосердний.

Сучасником Олександра був ще один аристотелік *Гільйом д'Оксер* (Guillaume d'Auxerre, пом.бл. 1231). Він навчався в Пари-

жі, став священиком, але не був монахом, а згодом став єпископом Парижу. Гільйом д'Оксер був автором декількох робіт, здебільшого присвячених богослов'ю. У своєму вченні він відстоював існування двох типів предикації: ті, які визначаються через участь в інших предикаціях; і ті, які визначаються самі через себе. Все, що існує, має якість властивості (предикації) тому, що бере участь у властивостях інших сутностей. Наприклад, щось є добрим, бо є індивідуумом виду, який є добрий, а вид є добрим, бо належить до роду, який є добрим. Такий ланцюг предикацій може бути або безконечним, або мати кінець. Твердження про безконечність ланцюга предикацій було б абсурдним. Тому Гільйом зробив висновок, що цей ланцюг повинен завершуватися такою предикацією, яка визначається сама через себе. Отже, мусять існувати така сутність, яка незалежно від нічого іншого має найдосконаліші властивості, а всі інші є причетними цим властивостям завдяки причетності цій сутності. Цією сутністю є Бог. Гільйом був не тільки добрим знавцем філософії Арістотеля та його арабських коментаторів, а й вважав, що арабські арістотеліки хибно тлумачили Арістотеля.

Філософ сприймав Арістотеля, але критично ставився до його арабських коментаторів, послідовно і аргументовано заперечуючи їхні основні тези. Першою тезою арабських філософів, з якою не погоджувався Гільйом, було твердження, що Бог створив світ своїм розумом, а не волею. Гільйом вважав, що оскільки Бог є початком і кінцем ланцюга предикацій, він володіє абсолютною силою і знанням. Як всемогутній, він міг створити будь-який світ, а як всезнаючому, йому відомі будь-які можливі світи. Чому Бог з усіх можливих обрав саме той світ, який він створив? Тому що він так забажав. Якщо би Бог використовував при творенні світу тільки розум, він би не міг визначитися, який саме світ створити, бо він спроможний вигадати безконечну кількість однаково добрих світів. Отже, Бог створив цей світ своєю волею, а не розумом. Так Гільйом д'Оксер заперечував арабських філософів, які стверджували, що Бог створив світ розумом. При цьому Гільйом вважав, що воля Бога тісно пов'язана з розумом. Його воління осмислені і раціональні. Другою тезою арабських філософів, яку критикував Гільйом, було твердження про те, що світ вічний. Світ не має власного буття, а існує тільки тому, що бере участь у бутті Бога. Отже, Бог є причиною світу. Причина

завжди випереджує наслідок. Тому Бог, як причина, мусів існувати тоді, коли ще не було світу, як наслідку. Якщо світу не було, а тепер він є, то мусіла існувати точка відліку історії світу, яка є його часовим початком. Те, що має початок, не є вічним. Третьою тезою арабських філософів, яку критикував Гільйом, було розрізнення активного і пасивного розуму: активний розум, який продукує знання, є спільним для всього людства, а пасивний розум, який сприймає знання з активного розуму, у кожної людини свій. Гільйом, натомість, апелював до волі. Прагнення (воля) різних людей відрізняються. При цьому прагнення невіддільні від розуму, бо людина не може хотіти того, чого не знає. Якщо би активний розум був для всіх один, то всі люди прагнули б одного і того самого.

- ЛАТИНСЬКИЙ АВЕРОЇЗМ

Отже, разом із Арістотелем до Європи потрапляли і коментарі на його твори, виконані арабськими мислителями, особливо Аверроесом. Західноєвропейські філософи, починаючи з XIII століття, ґрунтувались головним чином на Арістотелю і спільно приймали його за непорушний авторитет. А от до його арабських коментаторів ставлення європейських філософів XIII століття було неоднозначним. Одні вчені у своїх тлумаченнях творів Арістотеля повністю повторювали коментарі Аверроеса; інші, такі як Гільйом д'Оксер, намагалися відмежуватися від арабських коментаторів та очистити Арістотеля від домішок арабських мислителів. Серед тих, хто не сприймав доробків Аверроеса також виокремились різні школи, які, хоч і опиралися на одного і того ж самого Арістотеля, але тлумачили його по-різному, а тому вели між собою палкі дискусії. Тих середньовічних мислителів, які повторювали думки Аверроеса, прийнято називати латинськими аверроїстами. Найбільшим осередком середньовічного аверроїзму став Паризький університет, а лідером цього руху був *Сігер Брабантський* (Sigerus de Brabantia, 1235/1240-1284). Сігер навчався у Паризькому університеті, в якому згодом став професором факультету мистецтв. Викладаючи в Парижі, Сігер захопився творами Арістотеля і коментарями Аверроеса на нього, однак не був творчим мислителем, і некритично сприймав все, що писав Аверроес. Погляди Сігера викликали критику зі сторони вчених Паризького університету. В 1270 році паризь-

кий професор Жіль де Лессін (Gilles de Lessines, 1230-1304) написав листа до Альберта Великого, в якому виклав 15 тез Сігера, які йому видавалися єретичними, і попросив Альберта дати свій висновок. У тому ж 1270 році паризький архієпископ Стефан Темп'є (Stephen Tempier, 1210-1279) визнав тези Сігера єретичними, а його самого звільнили з університету. Група викладачів та студентів, які підтримували Сігера, покинули університет і утворили власний, в якому Сігера обрали ректором. Розділення університету було швидко подолане, і Сігер був вимушений покинути Париж. Він відправився до папського двору, де прожив до своєї смерті.

Важливе місце в міркуваннях Сігера займав його доказ існування Бога. Він вважав, що існування Бога є беззаперечним фактом, сумніватися в якому неможливо. Все, що існує має свою причину. Отже, повинна існувати причина всього сущого. Її Сігер називав *ens causans tantum non causatum* (буття, яке спричинює, але не спричинюється). Ним є Бог, який є причиною всього сущого, але сам не потребує причини. Окрім цього аргументу, Сігер розробляв окремі тези своєї доктрини. Жіль де Лессін у листі до Альберта Великого систематизував їх у 13 пунктів і висловив сумніви щодо їхньої істинності. Ця класифікація найкраще розкриває зміст учення Сігера та впливи Аверроеса на нього. Перша теза Сігера проголошувала, що розум усіх людей один і той самий. Цим Сігер заперечував, що кожна людина має свій окремий розум, натомість стверджував існування єдиного загальнолюдського розуму. Кожна людина в процесі навчання стає учасником загальнолюдського розуму. З цього випливає друга теза Сігера, відповідно до якої, не існує пізнання окремої людини. Коли людині видається, що вона пізнає, вона насправді переймає знання із загальнолюдського розуму. Відповідно до третьої тези Сігера, людина не має свободної волі, а обирає і прагне з необхідності. Четверта теза проголошувала, що все, що відбувається на Землі, підпорядковане небесним тілам. Цим Сігер оправдовував астрологію. П'ята теза – світ вічний. Якщо Бог є чистим актом, тобто абсолютно незмінною сутністю, і водночас він є Творцем, то він повинен залишатися Творцем завжди. Він завжди творить світ, а тому світ вічний. Те саме стосується людини, про яку йдеться у шостій тезі. Людство існувало завжди, і ніколи не було першою людиною. Сьома теза: якщо душа є формою тіла, а форма зникає

при руйнуванні субстанції, то душа помирає в момент смерті тіла. Залишається тільки вічний загальнолюдський розум. Восьма теза: якщо душа смертна, то вона не може страждати після смерті у пекельному вогні за свої гріхи. Дев'ята теза проголошує, що вільний вибір є тільки пасивною здатністю людини сприймати необхідність, а не активним рішенням. Десята теза: Бог не пізнає одиничні об'єкти і не цікавиться ними. Він тільки продукує свої думки, які є загальними універсаліями. Одинадцята теза схожа до десятої: Бог не пізнає нічого, що є відмінним від нього. Відповідно до дванадцятої тези, керує не Божественне провидіння, а необхідність. Тринадцята теза: Бог не може обдарувати безсмертям смертну річ.

Сігер Барбантський мав своїх однодумців, які повторювали та розвивали його ідеї, але після визнання аверроїзму ерессю цей напрям філософії зменшив своє значення. Проте він мав впливи на наступні періоди європейської думки, хоч в подальшому європейські мислителі обережніше сприймали Аверроеса і Сігера, уникаючи ересей. Визнання аверроїзму ерессю спричинило запобіжні міри щодо нього. В європейських університетах було на декілька років заборонено викладання філософії Арістотеля, доки не буде ухвалене рішення щодо його прийнятності. Окрім невеликої групи послідовників Сігера, популярність авероїзму ніколи не була великою, оскільки він суперечив християнству, а також не ніс у собі творчих ідей. Незважаючи на це, аверроїзм мимоволі сформулював нову філософську проблему, яка визначила дух філософії XIII століття – наскільки арістотелізм придатний для інкультурації християнського віровчення. Те, що аверроїзм не підходив для вираження християнської думки, було зрозуміло всім. Але відкритим залишалось питання: чи стане арістотелізм придатним для вираження християнства, якщо його очистити від аверроїзму? Відповідь на це питання дали схоласти XIII-XIV століть.

Фундаментом, на якому будувалась зріла схоластика XIII століття, був арістотелізм. Першою проблемою, з якою зіткнувся арістотелізм у Християнській Європі, були арабські коментатори Арістотеля. Латинські аверроїсти, на чолі зі Сігером Брабантським, сприймали філософію Арістотеля крізь призму коментарів Аверроеса. Однак, більшість європейських учених цього періоду вважали коментарі Аверроеса помилковими, а

метод Сігера відкинули як викривлення філософії Арістотеля. Відмовившись від латинського аверроїзму, вони поставили собі за ціль зрозуміти «справжнього» Арістотеля. Проте, яке відчитання Арістотеля можна вважати істинним? Якщо коментарі Аверроеса і Сігера були неприйнятними, то це означало, що перед середньовічними арістотеліками поставало нове завдання – створити власну картину арістотелізму. Таке формулювання завдання відкривало можливості для творчого осмислення філософії Арістотеля та породжувало розмаїття думок і трактувань. До цієї проблеми додавалась ще одна. Більшість середньовічних філософів ставили собі за мету не розвиток філософії Арістотеля, а інкультурацію християнства на основі філософії Арістотеля. Античний геній не сприймався ними як незаперечний авторитет. Він давав схоластам тільки понятійно-термінологічний апарат і форми вираження змістів, а не самі змісти. Іншими словами, схоласти прагнули виразити Біблію мовою Арістотеля, а не самого Арістотеля. Тому, хоч Арістотель і сприймався як авторитетний мислитель, схоласти до нього ставилися доволі критично. Отже, двома головними складовими, які визначали філософію і богослов'я XIII-XIV століть, були: по-перше, сформувані таку систему відчитання філософії Арістотеля, яка би не була забрудненою арабськими коментаторами; по-друге, вийняти з філософії Арістотеля саме те, що годиться для вираження християнського віровчення. Необхідно зауважити, що мислителі епохи зрілої схоластики були переконаними в тому, що «справжній» Арістотель найкраще підходить для вираження християнського віровчення. Якщо вони очистять Арістотеля від хибних коментарів Аверроеса та Сігера, то отримають ідеальну систему для інкультурації християнства.

У виконанні поставлених цілей мислителі зрілої схоластики не були одноставними. Центрами середньовічної вченості були церковні університети та школи, в яких викладали монахи. Очевидно, що в університетах і школах викладали монахи того монастиря, при якому вони були засновані. Наприклад, якщо школу засновували монахи домініканського ордену, то викладали в ній тільки домініканці. Якщо до домініканського монастиря приходили нові талановиті монахи, то їх відправляли навчатися здебільшого до домініканських шкіл. Якщо якійсь школі потрібні були фахівці, яких не вистарчало в їхньому монастирі,

то керівництво школи шукало таких спеціалістів у монастирях свого ордену. За таких обставин кожен чернечий орден сформував власну освітню традицію, відмінну від традиції іншого ордену. Це дає підстави вести мову про філософсько-богословські школи, пов'язані з чернечими орденами. Так склалось, що найвищого рівня викладання і тому найвищої популярності в освіті XIII століття досягли два чернечі ордени: домініканці і францисканці. Відповідно, зріла схоластика XIII-XIV століть презентувалась передовсім домініканською та францисканською філософсько-богословськими школами. Вони обидві ставили перед собою одні і ті самі завдання: дати адекватне тлумачення філософії Арістотеля та викласти християнське віровчення його мовою. Однак у результатах, яких досягли ці школи, наявні відмінності.

9.2. ДОМІНІКАНСЬКА ШКОЛА

Видатним представником домініканської школи були Альберт Великий і Тома Аквінський. Саме вони заклали основи домініканського способу мислення та піднесли схоластику до найвищого рівня. Ці мислителі ввійшли в історію європейської думки як видатні середньовічні генії, які на багатовікову визначили шляхи подальшого розвитку богослов'я і філософії. Внесок Альберта і Томи в розвиток європейської культури неможливо переоцінити.

• АЛЬБЕРТ ВЕЛИКИЙ

Альберт Великий (Albertus Magnus, 1193-1280) народився у Швабії. Під час навчання в Падуї вступив у домініканський монастир. Згодом продовжив навчання у Болоньї. Після завершення навчання орден скерував Альберта до Кьольну, де він розпочав викладання. Згодом його перевели на викладацьку роботу до Парижу, а через деякий час повернули до Кьольну. У Кьольні та Парижі Альберт здобув славу неперевершеного професора та видатного вченого. В 1254 році Альберт став провінціалом Домініканського ордену в Німеччині, а в 1260 році він став єпископом Регенсбургу. Однак керування єпархією його мало приваблювало, і через деякий час після хіротонії він залишив

єпархію та повернувся до Кьольну, де продовжував викладати аж до своєї смерті. Відмова від єпископської катедри свідчить про неймовірну відданість Альберта науці та освіті. В 1931 році Папа Пій XI проголосив Альберта Великого святим та іменував Учителем Церкви. За його видатну ерудицію та неймовірний викладацький талант ще в середньовіччі його називали Doctor Universalis. Альберт багато писав. Його учні зібрали його твори у 21 томі. Переважна більшість робіт Альберта становлять коментарі на Арістотеля та біблійні коментарі. Вагоме місце серед його творів займає критика арабських коментаторів Арістотеля та латинських аверроїстів. В його роботах чітко простежуються його власні погляди. Альберт Великий брав участь у дискусіях на найрізноманітніші теми свого часу.

- Першою темою, якій Альберт присвятив увагу, було *відношення філософії та богослов'я*. Мислитель вважав, що між цими галузями знання величезні відмінності. Богослов'я ґрунтується на одкровенні, має практичну ціль – вести людей до святості, і вивчає Бога як об'єкт духовного досвіду. Філософія ґрунтується на розумі, має теоретичну ціль – збільшувати знання, і вивчає Бога виключно як найвище буття як таке.
- Друге питання, яким займався Альберт, було *відношення віри і знання*. Він вважав, що віра є первинною щодо знання. Людина може знати тільки те, у що вірить. Не можна знати, що існує якась річ і одночасно не вірити в це. Тільки тоді, коли людина вірить у щось, вона може накопичувати своє знання про це. Знання допомагають краще осмислити і пізнати ті речі, в існування яких вірить людина. Але допоки вона не повірить, доти накопичення її знань неможливе.
- Третє питання філософії Альберта стосується *принципів буття*. Альберт, повторюючи Арістотеля, стверджував, що буття кожної субстанції визначається двома принципами – матерією і формою. Матерія є повністю неокресленим субстратом, який не має жодної властивості. Форма є властивістю, яка визначає сутність субстанції. Тільки зв'язок форми і матерії є субстанцією, тобто одиницею реального буття. Форма є принципом ідентифікації видів, а матерія є принципом ідентифікації індивідів. Іншими словами, один вид від іншого відрізняється формою, а один індивід від іншого відрізняється матерією. Людський розум пізнає

форми, а не матерію. Матерію розум спроможний тільки логічно постулювати, розуміючи, що форма повинна мати свого носія. Оскільки розум опрацьовує форми, а не матерію, саме вони роблять річ інтелігібельною. З твердження, що форма є принципом ідентифікації виду, а матерія є принципом ідентифікації індивіда, випливав важливий висновок для суперечки про універсалії. Дві субстанції одного виду є двома різними речами, тобто в дійсності вони збігаються. Спільним між ними є тільки те, що в розумі вони мисляться в одному понятті. Форма, як універсалія, в субстанції розпадається на численні індивіди, оскільки матерія, яка також присутня в субстанції, ідентифікує речі за індивідами. Однак, форма може існувати й поза субстанцією, наприклад, у розумі. І тут форма, оскільки поза субстанцією вона вільна від матерії, ідентифікує речі за видами. Альберт розрізняв три модуси існування форми: *ante rem* (до речі), тобто у розумі творця; *in re* (в речі), тобто у субстанції, де вона пов'язана з матерією; та *post rem* (після речі), тобто в розумі людини, яка цю річ пізнає. У двох із цих модусів, а саме *ante rem* і *post rem*, форма існує без матерії; в одному модусі, а саме *in re*, форма пов'язана з матерією. Відповідно, допустимо вести мову про реальне існування універсалій тільки у модусах *ante rem* і *post rem*, але немає підстав говорити про реальність універсалій *in re*.

- Четвертим важливим питанням філософії Альберта було *пізнання Бога*. Пізнання факту, що Бог існує, є актом розуму. За допомогою логічного умовиводу людський розум спроможний перейти від існування створеного світу до існування Творця. Однак, цей силогізм є не прямим (від причини до наслідку), а оберненим (від наслідку до причини). Розум може пізнавати, що Бог є, але не може пізнавати таємниці віри, зокрема триєдність Бога. Якщо таємниці віри можна пізнавати тільки з одкровення, то факт існування Бога, який піддається розумовому пізнанню, повинен бути головним об'єктом розумової діяльності. Якщо існування Бога можна доводити раціонально, то доказ його існування є необхідними. Альберт сформував свій доказ існування Бога, який ґрунтується на принципі першого. Все, що існує, має свою причину. Кожна причину також є феноменом, який мусить мати власну причину. Речі, які є більш досконаліми, є

причинами для речей менш досконалих. Але менш досконалі речі не можуть спричинити більш досконалі. Отже, все у світі перебуває у відношенні супер- і субординації, де причина є суперординантною щодо свого наслідку, а наслідок субординантним щодо своєї причини. Якщо причина є досконалішою за наслідок, то розкручування ряду причин рано чи пізно приведе до найдосконалішої сутності, яка є суперординантною щодо всього сущого. Ця причина є першим буттям, похідним від якого є все інше. Далі Альберт розмислював про природу першого буття. Воно не може бути матеріальним, бо все матеріальне з чогось складається, а тому мусить мати когось, хто його склав. Відповідно, все матеріальне є похідним від того, хто його склав. Отже, перше буття є нематеріальним. Нематеріальними є також людські душі і ангели, але вони є змінними, тобто можуть змінюватися. Якщо вони змінні, то не можуть бути першим буттям. Перше буття повинно бути стабільним. Ним є Бог, який ні з чого не складається і є незмінним. Для людського розуму Бог є неосяжним, але не непізнавальним. Людина розумом пізнає, що Бог є, а також і дещо про нього. Передовсім людина здатна пізнавати, що Бог неподільний ані фізично, тобто не складається з частин, ані метафізично, тобто його не можна розділити за протилежностями. Альберт виділяв три атрибути, які характеризують Бога: абсолютний розум, абсолютна воля і абсолютна сила. Форми речей здатен продукувати і пізнавати тільки розум. Якщо Бог є Творцем світу, то він продукує форми речей світу. Виходячи з цього аргументу, Альберт охарактеризував Бога як *intellectus universaliter agens* (універсальний дієвий розум). Універсальним він є тому, що продукує всі форми, а дієвим тому, що він є творцем форм. В цьому сенсі Альберт погоджувався з аристотеліками, які стверджували, що Бог є абсолютним розумом. Однак, Альберт не погоджувався з ними в тому, що Бог є тільки розумом. У філософії Арістотеля Бог жодним чином не характеризується волею. Оскільки Бог, на думку Арістотеля є *actus purus*, він нічого не потребує і нічого не прагне, а тому в нього відсутня воля. Альберт, натомість, стверджував, що Бог є абсолютною волею. Однак, саме поняття волі в цьому випадку потребує роз'яснення.

Поняття волі, на думку Альберта, має три значення: по-перше, воля – це розумне прагнення чогось, чого хтось не має, але хоче мати; по-друге, воля – це задоволення від добра, яке хтось має; по-третє, воля – сила духу, яка штовхає когось до діяльності. Бог не може бути волею в першому значенні, але він може нею бути в другому і третьому значеннях. Бог є також абсолютною силою. Цей атрибут Альберт виводив з того факту, що Бог створив світ: якщо він зміг його створити, то він абсолютна сила. Бог створив світ з нічого (*ex nihilo*). Всі речі світу складені з форми і матерії. Форми Бог витворив своїм розумом. Але без матерії світ залишався би тільки задумом, і не був би дійсністю. Матерія повинна бути створеною, бо якщо би вона не була створеною, вона була першим принципом, а попередньо Альберт вже довів, що матерія не може бути першим принципом буття, позаяк вона складена, а все складене повинно мати свого творця, який його склав. Стверджуючи, що матерія сотворена, Альберт суперечив Арістотелю, який вважав, що матерія вічна. *Creatio ex nihilo* є для Альберта не тільки початком існування речей, тобто зв'язків форми і матерії, а й початком існування складників речей, тобто самих форм і матерії. Наявність у світі різноманітності форм свідчить про розумність Бога.

- П'яте питання філософії Альберта Великого стосується людської душі. Не тільки Бог, а й людина володіє розумом, волею і силою. Бог володіє ними в абсолютній повноті, а в людині розум, воля і сила є недосконалими. Втім, заперечувати наявність цих атрибутів людини нерозумно. Ці три атрибути людини унікальні тим, що не існує такого людського органу, який би ці атрибути продукував. Це означає, що вони зосереджені не в матеріальній складовій людини. Складову людини, в якій містяться розум, воля і сила, Альберт називав душею. Оскільки людина складається з форми і матерії, а розум, воля і сила не є атрибутами матеріального тіла, то це означає, що душа є формою. Арістотель також вважав, що душа є формою тіла. Але він дав підстави своїм коментаторам стверджувати, що душа помирає в момент смерті людини, оскільки при руйнуванні будь-якої субстанції її форма зникає. Альберт не погоджувався з твердженням про смертність душі. Оскільки форма може існувати й

поза субстанцією, наприклад, у розумі творця або того, хто пізнає. Альберт також наголошував, що, оскільки смерть – це розкладання чогось, що є складеним, а складеним є тільки те, що матеріальне, то душа безсмертна, бо вона нематеріальна, а формальна. Розум, воля і сила людської душі є підставою етики. Завдяки цим атрибутам людина здатна робити добро, але через них людина є також відповідальною за свої вчинки.

Філософія Альберта Великого є першою масштабною і успішною спробою викласти християнське віровчення мовою філософії Арістотеля. Після Альберта не залишилося ані найменшого сумніву, що подальша філософсько-богословська думка буде аристотелівською. Однак, Альберт не був тільки репрезентантом аристотелізму. Він творчо переосмислював його, відбираючи те, що було потрібне для викладу християнства, і аргументовано заперечуючи все, що християнству суперечило. Почату Альбертом справу продовжив його учень, найвидатніший представник домініканської школи і найбільший геній середньовіччя – Тома Аквінський.

• СВЯТИЙ ТОМА АКВІНСЬКИЙ

Святий Тома Аквінський народився у 1225 році в околицях Монте-Кассіно (Італія) був молодшим сином графа Ландульфа Аквінського, спорідненого з імператором. Він навчався в Монте-Кассіно та Неаполі. В Монте-Кассіно знаходиться центральний монастир бенедиктинців, заснований Святим Бенедиктом. Цей монастир є одним із найстарших у Європі і відіграв особливу роль у культурі середньовічної Італії. Навчаючись у школі монастиря Монте-Кассіно, Тома проникся чернечою духовністю, і врешті, всупереч волі батьків, став монахом, вступивши у домініканський монастир. Після вступу в монастир Тома відправився на навчання до Кьольну та Парижу, де став кращим учнем Альберта Великого. Згодом Тома викладав у різних університетах Європи. У 1274 році Папа Григорій IX запросив до участі у Другому Ліонському Соборі Тому Аквінського та Бонавентуру, однак Тома помер дорогою на Собор, а Бонавентура під час роботи Собору. Вже в 1323 році Папа Іван XXII проголосив Тому святим. Тома залишив після себе низку творів. У 1570 році в Римі вперше була видана повна збірка його творів, яка складалася з 17-ти томів. Ранніми творами Томи були коментарі на твори Арістоте-

ля. Окрім них, Тома писав філософські і богословські трактати, проповіді, біблійні коментарі тощо. Найвідомішими і найважливішими творами Томи були *Summa theologiae* (Сума теології), в якій Тома дав повний виклад християнського богослов'я, послуговуючись мовою Арістотеля, та *Summa contra gentiles* (Сума проти язичників), відома також під назвою *Liber de veritate catholicae fidei contra errores infidelium* (Книги про істинність католицької віри проти помилок невірних), в якій Тома в душі апології виклав власні філософські погляди.

Філософсько-богословське вчення Томи багатогранне. До вихідних точок його міркувань належить учення про істину. Тома працював у Парижі в час активної діяльності латинських аввероїстів, які відстоювали вчення про подвійну істину. На противагу аввероїстам, Тома висловив власне розрізнення істини. Він виокремлював природну та надприродну істини. На відміну від аввероїстів, які вважали, що філософська і богословська істини відрізняються за змістом, Тома стверджував, що зміст обох істин один і той самий, а відрізняються вони тільки тим, що природну істину людина може пізнавати власним розумом, а надприродну – виключно завдяки Божому об'явленню. Якщо джерелом всього сущого є Бог, то він є також джерелом істини. Оскільки одне джерело не може породити дві істини, то й істина є тільки одна. Отже, природна і надприродна істини не можуть суперечити одна одній, а мусять себе взаємодоповнювати як два аспекти однієї істини. Звідси випливає висновок: якщо досягнення розуму суперечать об'явленню, то вони помилкові; але також, якщо постулати віри суперечать розуму, то вони ґрунтуються на хибному тлумаченні об'явлення. Людський розум і об'явлення мають одну і ту саму ціль – пізнання Бога. В Томи виникло питання: чому для досягнення однієї цілі потрібні аж два засоби? Його відповідь полягала в тому, що розум має занадто обмежені можливості для прямого пізнання Бога. Але він може рухатись до пізнання Бога двома опосередкованими шляхами: по-перше, розум може аналізувати твердження, які суперечать вірі, встановлювати їхню хибність та відхиляти їх, і таким шляхом наближатися до істини; по-друге, розум може вивчати творіння і шляхом аналогії робити висновки про Творця. Ці два шляхи складні, тривалі і потребують неабияких розумових зусиль. Оскільки не кожна людина спроможна рухатись такими склад-

ними шляхами, Бог дарував об'явлення, яким спростив людям пізнання себе і уможливив його тим, хто не може пізнавати його розумом. Однак об'явлення неможливе без розуму, тому що розум дає можливість сприймати і аналізувати об'явлення. Цю здатність розуму Тома називав *praeambula fidei*. Наявність двох шляхів пізнання Бога спричинює існування двох галузей знань: предметом філософії є природна істина, а предметом богослов'я є надприродна істина. Незважаючи на те, що природна і надприродна істини мають один і той самий зміст, галузі знань, які їх вивчають мають різну цінність. Богослов'я перевищує філософію, бо богослов'я оперує достовірним знанням, отриманим з об'явлення, а тому не може мати помилок, а філософія оперує лишень спробами розуму пробратися до істини, а тому ніяким чином не захищена від помилки.

На основі цих засновків, у яких Тома проаналізував проблему природної і надприродної істини, він вибудував свою концепцію, в якій виділяються головні теми: метафізика, теорія пізнання, богослов'я і вчення про творіння, антропологія і етика.

➤ *Метафізика* Тома великою мірою є переосмисленням філософії Арістотеля. Як і Арістотель, Тома розпочав свої метафізичні міркування зі субстанції (*substantia*) як одиниці буття. Аналізуючи природу субстанції, Тома виділяв декілька пар характеристик для її окреслення. По-перше, матеріальні субстанції складаються з форми і матерії. Матерія (*materia*) характеризується тим, що вона не може існувати без форми і її неможливо ніяк окреслити, бо людський розум пізнає тільки форму. Відповідно, в матерії можна виділити негативний і позитивний аспекти. Негативний аспект матерії полягає в тому, що вона не існує поза формою, а позитивний у тому, що вона може стати всім, тобто прийняти будь-яку форму. Так, матерія є абсолютною потенційністю. Форми (*forma*) Тома поділяв на матеріальні, тобто такі, що існують тільки в субстанції, і субсистентні, які можуть існувати й поза субстанцією. Субсистентні форми є повноцінними субстанціями, незважаючи на те, що вони можуть бути непоєднані з матерією. До субсистентних форм належать ангели і людські душі. Другою парою характеристик, якими окреслюється субстанція, є сутність (*essentia*) і існування (*existentia*). Описуючи будь-яку субстанцію, необхідно

відповісти на питання, чи вона є і чим вона є. Перше питання описує існування, а друге – сутність. Щоби річ існувала, вона повинна володіти і сутністю, і існуванням одночасно. Так, круглий квадрат володіє сутністю, оскільки при згадці про нього, кожен розуміє, про що саме йдеться. Але круглий квадрат не володіє існуванням. Отже, в будь-якій субстанції, крім Бога, сутність і існування є двома різними характеристиками. Сутністю духовних субстанцій є їхня форма, а сутністю матеріальних – їхні форма і матерія. Тома відзначав, що сутність і існування є загальними поняттями: існуванням володіють всі існуючі субстанції, тобто існування одне для всього, що є; сутностей є багато, але всі індивідууми одного роду володіють однією сутністю (наприклад, всі планети володіють сутністю планети, а всі столи – сутністю столу). Це означає, що мусить існувати якийсь принцип індивідуальності, який міг би виокремити кожну конкретну річ з-посеред інших речей її класу. Цей принцип Тома виразив у третій парі характеристик субстанції: *quidditas i suppositum*. Термін «*quidditas*» походить від латинського слова *quid* (що) і може бути перекладений штучним словом «щойність». Отож, *quidditas* – це факт присутності сутності та існування в окремій речі. *Suppositum* – це сама індивідуальна річ, в якій присутні сутність та існування. Сутності є загальними для всіх речей одного роду, тобто універсальними властивостями, присутніми як у самих речах, так і в розумі того, хто їх мислить. З цих засновків Тома, вслід за Альбертом Великим, робив висновок про те, що універсалії можуть існувати у трьох модусах: *universalia ante rem* (до речі), тобто в розумі Бога, який задумав світ і його складники, *universalia in re* (в речі), тобто в самих субстанціях, і *universalia post rem* (після речі), тобто в розумі людини, яка пізнає речі.

- На основі своєї метафізики Тома будував власну *теорію пізнання*. Він вважав, що пізнання можливе завдяки тому, що суб'єкт і об'єкт пізнання в певному сенсі набувають одну форму, тобто суб'єкт пізнання переймає форму об'єкту. Те, що суб'єкт пізнає, Тома називав формою пізнання. Оскільки людина може пізнавати чуттями і осмислювати розумом, при цьому те, що людина сприймає чуттями, і те, що вона осмислює розумом, не завжди співпадає, Тома розрізняв

між чуттєвою і розумовою формою. Він також наголошував, що розум осмислює тільки те, що отримує від чуттів. Тому чуттєве пізнання є первинним. Не існує ніяких апіорних знань; всі знання, які може мати людина, вона отримує виключно з досвіду. До зустрічі з досвідом людський розум є *tabula rasa*. Тома вважав, що розум не може пізнавати безпосередньо, тобто без опосередкування чуттів, оскільки людина є не тільки духом, а й тілом. Об'єктом пізнання є інтелігібельне в чуттєвому. Пізнання, на думку Томи, реалізовується декількома етапами. Перший етап – це чуття (*sensus*), які сприймають досвідні дані. Другий етап – це активний інтелект (*intellectus agens*), який приймає від чуттів дані, опрацьовує їх та формує загальні поняття. Третій етап – це пасивний інтелект (*intellectus possibilis*), який зберігає сформовані активним інтелектом поняття та накладає їх на всі наступні об'єкти одного класу. Наприклад, коли людина вперше побачить будинок, її чуття сприймають побачене, активний інтелект формує з побаченого загальне поняття будинку, пасивний інтелект зберігає поняття будинку та накладає його на всі інші будинки, які сприймає людина, і таким чином ідентифікує їх саме як будинки. Четвертий етап – це розум (*ratio*). Його завданням є систематизувати знання інтелекту та формувати з нього світоглядні висновки. Саме розум уможливує науку, яка може пояснювати минуле та прогнозувати майбутнє, творити загальні теорії і формувати картину світу. Саме на рівні розуму відбувається пізнання Бога. Тома вважав, що Бог є не першим, а останнім об'єктом пізнання, якого можна пізнавати шляхом піднесення розуму від досвідних даних до найвищого об'єкту пізнання.

- Вихідною точкою *богослов'я і вчення про творіння* Томи Аквінського є його теорія пізнання, оскільки перш, ніж вести мову про Бога, необхідно вяснити, наскільки він доступний людському розуму. Тома вважав, що існує три способи пізнання Бога.
- ✓ Перший – це *cognitio intuitiva* (безпосереднє пізнання). Воно стане доступним людині тільки після її смерті, коли вона зустрінеться із Богом. Оскільки *cognitio intuitive* неможливе в земному житті, то його й неможливо проаналізувати.

- ✓ Другий – це *cognitio per fidem* (пізнання вірою), тобто отримання відомостей про Бога через одкровення.
- ✓ Третій – це *cognitio per rationem* (пізнання розумом). Саме цьому способу пізнання Бога Тома присвятив найбільше уваги.

Судження «*Deus est*» (Бог є) є у своїй суті самоочевидним (*propositio per se nota*), але самоочевидним воно є тільки в рамках *cognitio intuitiva* і *cognitio per fidem*. Натомість, для *cognitio per rationem* ніщо не є самоочевидним. Тому розум вимагає раціонального доведення істинності судження «*Deus est*». Тома не погоджувався з онтологічним доказом Анзельма Кентерберійського з двох причин: по-перше, Анзельм вважав, що Бог є «сутністю, понад яку ніщо вище неможливо помислити», а Тома стверджував, що помислити можна що завгодно, а тому зі самого факту мислення неможливо вивести факт існування; по-друге, Анзельм вважав знання про існування Бога апіорним, а Тома заперечував будь-яку можливість апіорного знання. Всі знання, які може мати людина, походять із досвіду, а тому й знання про існування Бога також мусять впливати з досвіду. Тома сформував власних п'ять доказів існування Бога (*quinque viae*).

- ✓ Перший аргумент – *argumentum ex parte motus* (аргумент руху): оскільки кожна річ, яка рухається, має причину свого руху, мусить існувати першопричина руху всього світу, яка спричинює рух, але сама залишається нерухомою; першопричиною руху є Бог.
- ✓ Другий аргумент – *argumentum ex ratione causae efficientis* (аргумент першопричини): все, що існує має причини свого виникнення, ряд причин не може бути безконечним, тому мусить існувати першопричина буття всього сущого; першопричиною буття всього сущого є Бог.
- ✓ Третій аргумент – *argumentum ex possibili et necessario* (аргумент випадковості): все, що існує, може існувати або не існувати, тобто є випадковим; щоби могли існувати випадкові речі, мусить існувати й необхідне буття, яке дає початок випадковим; необхідним буттям є Бог.
- ✓ Четвертий аргумент – *argumentum ex gradibus* (аргумент досконалості): кожна річ має різну ступінь своєї досконалості; відповідно, мусить бути щось, що має найбільшу досконалість; найвищою досконалістю є Бог.

- ✓ П'ятий аргумент – *argumentum ex gubernatione rerum* (аргумент керування речами): у світі панують закономірності та доцільність, ніщо не існує довільно; отже, мусить існувати ціль всього суцього, яка спричинює закономірності світу; ціллю всього суцього є Бог.

Доказавши на основі *quinque viae*, що Бог є, Тома перейшов до аналізу тих аспектів його сутності, які можуть бути пізнаними людським розумом. Це він робив, базуючись на філософії Арістотеля. Як і для Арістотеля, для Томи Бог є *actus purus* (чистий акт), тобто Бог, як найвища досконалість, не має жодної потенції. Оскільки у фізиці Арістотеля рух дефініювався як перехід від потенції до акту, то у випадку Бога, який є незмінним, такий перехід неможливий. Потенція завжди прагне своєї актуалізації, а тому завжди, коли наявна потенція, відбуватиметься рух до акту. Якщо Бог незмінний, то це означає, що він не має жодної потенції, а є чистим актом. Тома доводив, що потенція закладена у матерії, а акт – у формі. Якщо Бог є чистим актом, то він також є чистою формою; якщо ж він не має жодної потенції, то в ньому й немає нічого матеріального. Якщо Бог є чистою формою, то для нього актуальні формальні характеристики.

- ✓ По-перше, матерію можна розділити, а форма неподільна. Наприклад, квадратну дошку можна розділити на дві прямокутні. Це можливо тому, що дошка матеріальна. Натомість сам квадрат не можна поділити на два прямокутники. При поділі квадратної дошки на дві прямокутні її форма квадрата не розділяється, а руйнується, при цьому двом новим дошкам, які з'являться внаслідок поділу старої, надаються нові форми прямокутників. Звідси випливає, що форма неподільна. Отже, Бог, позаяк він є чистою формою, неподільний. Оскільки смерть – це руйнування цілості, тобто поділ, а Бог неподільний, то Бог вічний.
- ✓ По-друге, форму неможливо зруйнувати. Квадратну дошку, позаяк вона матеріальна, можна розрізати, і тоді вона втратить свою форму. Однак, сам квадрат як форма, може припинити свою присутність у певній речі, але не може зникнути взагалі. Навіть, якщо у світі не існуватиме жодної квадратної речі, квадрат однаково існуватиме принаймні в розумі.

Отже, якщо Бог є чистою формою, не пов'язаною з матерією, він вічний і не підлягає руйнуванню.

- Наступним питанням, яке було актуальним для Томи, є *співвідношення сутності та існування в Богові*. В усіх субстанціях, крім Бога, сутність та існування є двома відмінними характеристиками, які необов'язково пов'язані між собою. Наприклад, коли майстер задумав виготовити якусь річ, він вже у своєму розумі сформував її сутність, але існування цій речі ще потрібно надати. Помислити можна й такі сутності, які ніколи не отримають існування, наприклад, круглий квадрат. Сутність кожної речі можна описати найрізноманітнішими характеристиками. Якою ж є сутність Бога? Оскільки Бог трансцендентний і неописаний, він не має характеристик, притаманних матеріальним речам. П'ять доказів існування Бога доводять тільки одну його характеристику – існування. Отже, все, що достеменно відомо про Бога, це – те, що він є. З цього Тома зробив висновок, що сутністю Бога є його існування. Отже, в Богові, на відміну від усіх інших субстанцій, існування є сутністю. А це означає, що сутність та існування в Богові нероздільні. Отож, неможливо, щоби Бога не було. З доказів існування Бога випливає, що Бог є найвищою досконалістю. Досконалість Бога Тома розумів як збірне поняття для трьох атрибутів. По-перше, Бог є абсолютним розумом, тобто він пізнає. Першим об'єктом пізнання Бога є він сам, позаяк найдосконаліший розум прагне в першу чергу пізнавати найвищу досконалість. Світ є другим об'єктом пізнання Бога, який він пізнає як вираження своєї творчості. По-друге, Бог є абсолютною волею. Волю Тома розумів як похідну характеристику від розуму: неможливо не прагнути того, що розум пізнає. По-третє, Бог є абсолютною силою. Категорії розуму, волі і сили завдяки Томі ввійшли в історію європейської філософії як основні атрибути Бога. На основі цих характеристик Тома обґрунтовував тринітологію. Бог як абсолютний розум постає як Друга Особа Божа – Бог-Син; як абсолютна воля він постає Третьою Особою Божою – Бог-Дух Святий.

Однак Тома наголошував, що таємниця Святої Трійці не може бути повністю розкрита людським розумом. Вона охоплюється тільки розумом і вірою разом. Міркування

Томи про Бога відбувалися в чітких методологічних межах, поза які філософ не виходив. Він вважав, що розум може пізнавати Бога на основі принципу *analogia entis* (схожість буття), відповідно до якого ті атрибути, які спостерігаються в матеріальному світі допустимо застосовувати й до опису Бога, підносячи їх до найвищого рівня досконалості. Якщо у світі можливо спостерігати добро, то це означає, що воно є похідним від Бога як Найвищого Добра. Якщо у світі можливо спостерігати розумність укладу речей і закономірностей, то це означає, воно є похідним від Бога як Найвищого Розуму. Оскільки Бог створив світ, то добро і розум могли з'явитися в ньому тільки від Бога. Натомість, зло і недосконалість Тома не розглядав як дійсність. Добро є, а зла немає; зло – це лише відсутність добра. Тому зло і недосконалість не створені. На основі принципу *analogia entis* допустимо вести мову про буття Бога та про його деякі атрибути. Однак багато рис Бога виходять за межі цього принципу, а тому не підлягають раціональному пізнанню. Їх можна пізнавати тільки вірою. Яскравим прикладом цього є релігійність народів світу. Не існує народу чи цивілізації, в яких не існувало би релігії. Язичницькі народи, які не мали об'явлення, досягли релігійної віри виключно на основі розуму, який відкрив їм що Бог є, а також, що він є розумним, добрим і сильним. Але тільки у християнстві, яке базується на Божому об'явленні, присутня віра у Пресвяту Трійцю та Воплочення Христа. Тома доводив, що світ сотворений Богом з нічого. Матерія не може бути вічною, оскільки вічність – це досконалість, а матерія недосконала. Світ також не може еманувати з Бога, бо тоді він був би досконалим, як Бог, а насправді у світі існують різні ступені досконалості.

- *Антропология* Тома також ґрунтується на філософії Арістотеля. Тома повторював класифікацію душ Арістотеля: рослинна душа володіє вегетативною функцією; тваринна душа – вегетативною і сенсо-моторною; людська – вегетативною, сенсо-моторною і раціональною. Відношення душі до тіла Тома трактував як відношення форми і матерії. Між трьома типами душ існує відмінність: рослинна і тваринна душі є матеріальними формами, тобто такими, які існують виключно у зв'язку з матерією. Натомість людська душа є

субсистентною формою, тобто такою, яка може існувати й самостійно, без матерії. В доведенні нематеріальності і безсмертності душі Тома не був оригінальний, а повторив докази, сформовані Альбертом Великим. Оскільки душа є формою тіла, вона не могла з'явитися без тіла. Тому Тома заперечував преекзистенцію душі. Характеристиками душі є розум і воля. Тома вважав, що риси відрізняють людину від усіх інших матеріальних субстанцій світу. В людському тілі немає органу, який би продукував їх. Саме тому вони є нематеріальними і пов'язаними з душею, а не з тілом. Навіть після смерті людини, коли тіло і душа розділяються, розум і воля залишаються характеристиками душі.

- *Етику* Тома основував на базовій тезі Арістотеля, відповідно до якої все суще прагне досконалості. Людина не є винятком із цього правила; вона також прагне досконалості. Найвищою досконалістю є Бог. Відповідно, прагнути досконалості означає прагнути Бога, який є остаточною ціллю прагнень усього сущого. Наближення до Бога робить людину щасливою. Тому досконалість і щастя в етичному контексті є синонімами. Моральні принципи реалізуються передовсім у діяльності. Людина може досягати досконалість і щастя тільки власною діяльністю. Оскільки особливістю людини є розум, то розумова діяльність є найбільш природною людині. Діяльність розуму реалізується у пізнанні. Найбільш досконалим пізнанням є пізнання найвищої досконалості, тобто Бога. Отже, щасливою людину робить перш за все пізнання Бога. Оскільки моральні ідеали реалізуються у діяльності, вона повинна регулюватися певними правилами. Такими правилами є Закон Божий, який проявляється у совісті та природному законі. Ціллю моральної діяльності є досягнення чесноти. Тома поділяв чесноти на дві групи. До першої належать моральні або кардинальні чесноти (*virtutes morales*), класифікацію яких він перейняв від Платона. Моральними чеснотами є мудрість (*prudentia*), справедливість (*iustitia*), мужність (*fortitudo*) і поміркованість (*temperantia*). Коли людина осягає моральні чесноти, тоді Бог її обдаровує Божими чеснотами (*virtutes theologicae*), якими є віра (*fides*), надія (*spes*) і любов (*caritas*). Невід'ємною категорією етики є добро. Тома вважав, що добро поділяється на три категорії:

bonum exteriorum, тобто зовнішнє добро (влада, гроші тощо), bonum corporis, тобто тілесне добро (здоров'я, краса тощо) і bonum consequentium, тобто вище добро (святість, чеснота тощо).

9.3. ФРАНЦИСКАНСЬКА ШКОЛА

Монастирська францисканська богословсько-філософська школа XIII століття мала свої глибокі коріння серед численних францисканських учених попередніх століть. У XIII столітті ця школа стала однією з провідних у європейській освіті і науці, поряд із домініканською. Найвидатнішими представниками францисканської богословсько-філософської школи XIII-XIV століть стали Бонавентура, Роджер Бекон, Іван Дунс Скот та інші.

• СВЯТИЙ БОНАВЕНТУРА

Святий Бонавентура (1221-1274) був земляком і ровесником Тома Аквінського. Він народився в містечку Баньореа в Середній Італії, і до вступу в монастир називався Джованні ді Фіданца (Giovanni di Fidanza). В 1243 році він вступив до францисканського монастиря, взявши ім'я Бонавентура; навчався у Паризькому університеті, а після захисту дисертації залишився там викладати. В 1274 році його обрали генеральним провінціалом францисканського ордену, а Папа Григорій X проголосив Бонавентуру Кардиналом. У 1274 році він, як і Тома Аквінський, був запрошений до участі у Другому Ліонському Соборі, під час роботи якого помер. В 1482 році Папа Сикст IV канонізував Бонавентуру, а в 1587 році він був проголошений Учителем Церкви. Навчаючись у Парижі, Бонавентура перейняв багато від школи Сент-Віктор. У містиці цієї школи розрізняли три етапи пізнання: cogitatio, meditatio і contemplatio. Бонавентура зосередив свою увагу на вивченні contemplatio і класифікації її ступенів. Як і Тома Аквінський, Бонавентура вважав, що початком пізнання є досвід, а іншого джерела знань не буває. Contemplatio (споглядання) має три ступені: споглядання матеріальних тіл, споглядання власної духовної сутності і споглядання самого Бога. Спершу містик споглядає Бога у його творінні, опісля занурю-

ється у власну душу, в якій споглядає Образ Божий, відбитий у душі, і аж тоді може перейти до споглядання Бога. На цьому рівні містик входить в екстаз, тобто стан, коли відключаються чуття і розум, а дух підноситься понад суще і несуще, понад знання і незнання, та досягає абсолютно надприродне пізнання. Продовжуючи містичну традицію від школи Сен-Віктор, Бонавентура стверджував можливість споглядання Бога не тільки після смерті, а й у земному житті, завдяки містичному досвіду.

- РОДЖЕР БЕКОН

Ще одним представником францисканської філософсько-богословської школи був Роджер Бекон (Roger Bacon, бл. 1214-1292). Він навчався в Оксфордському і Паризькому університетах. В 1247 році він почав викладати в Парижі, а в 1250 році повернувся до Оксфорду, де продовжив викладання. В той час він вступив до францисканського монастиря. Відомо, що погляди Бекона осуджував Бонавентура. Оскільки Бонавентура в той час був генералом францисканського ордену, він заборонив Бекону викладати та наказав йому повернутися в Париж. Однак Бекона підтримував Папа Климент IV, який очолив Церкву у 1265 році. Під опікою Папи Бекон мав надію втілити свої наукові задуми, але в 1267 році Папа помер. У 1268 році Бекон повернувся до Оксфорду, де продовжив свої дослідження і викладання. Погляди Бекона обумовлювались двома чинниками. По-перше, він був францисканцем. На відміну від домініканців, які піднімали розум на найвищий п'єдестал пізнання, францисканці не настільки високо цінували розум. Прикладом цього є Бонавентура, для якого містичний досвід важливіший за раціональні спекуляції. По-друге, він навчався і працював у Оксфорді, де завжди існували симпатії до емпіризму. Якщо в континентальній Європі у XI-XII столітті розвивалися великі філософські системи, в Оксфорді в цій царині лишень повторювали здобутки французів, німців та італійців, натомість зосереджувалися на природознавстві. Бекон поєднав францисканський і оксфордський способи мислення. Він висловив недовіру раціональним спекуляціям і вважав, що теорії, утворені виключно внаслідок логічних надбудов є непевними і непереконливими. Якими би логічними не були теорії про те, що вогонь облікає, вони не зможуть переконати так, як досвід, коли людина торкнеться полум'я. Досвід для Бе-

кона є найвищим і найдосконалішим джерелом знань. Щоби отримати досвід про природні процеси, Бекон використовував експеримент. Також він усвідомлював, що систематизація результатів експерименту потребує математики. Він використовував математичні обчислення для планування експериментів і опису їхніх результатів. Роджер Бекон більше уваги присвячував практичному застосуванню своєї теорії емпіризму, аніж її теоретичному опису: проводив численні експерименти, описував їх та співставляв. Досвід був для Бекона цінним не тільки у природознавстві, а й у духовному житті. Він, як і Бонавентура, був містиком. Бекон був переконаний, що в духовному житті роздумування відіграють невелику роль. Духовність реалізовується в містичному досвіді. Немає сенсу багато говорити про Бога, потрібно пережити досвід живої зустрічі з ним. Немає сенсу роздумувати про молитву, потрібно просто молитися. Отже, основною категорією філософії Роджера Бекона є досвід, який він вважав головним методом пізнання як природничого, так і містичного.

• ІВАН ДУНС СКОТ

Іван Дунс Скот (Johannes Duns Scotus, бл. 1266-1308) був одним із найбільших мислителів середньовіччя. Він народився у Шотландії; в 1291 році він вступив до францисканського монастиря Святого Андрія. Вивчав філософію і богослов'я в Оксфорді і Кембриджі, а згодом залишився викладати в Кембриджі. В 1302 році йому доручили викладати Сентенції в Парижі, але вже в 1303 році він був вимушений залишити Париж, оскільки в той час розгорівся конфлікт між Папою Боніфацієм VIII і королем Філіпом IV Красивим, і Дунс Скот підтримав Папу. В 1304 році Дунс Скот повернувся до Парижу, де продовжив викладання. В 1307 році він почав викладання у Кьольні, де незабаром помер. Все своє коротке життя Дунс Скот присвятив науці. Він багато писав на різні теми, які були актуальними у філософії і богослов'ї того часу. Оскільки підґрунтям філософських роздумів у XIII столітті був Арістотель, а Альберт Великий і Тома Аквінський підняли Арістотеля на найвищий п'єдестал тогочасної думки, Дунс Скот також виступав як коментатор Арістотеля. З іншого боку, у XIII столітті актуальним залишався Святий Августин, а його ідеї у християнській думці не втратили своєї значущості. Для Бонавентури, який, як і Дунс Скот, був францисканцем, Августин був

найважливішим джерелом думки. Так, Арістотель і Августин зустрілися у християнській філософії XIII століття. Дунс Скот здійснив спроби поєднати цих двох велетнів думки.

➤ Першою темою, якою цікавився Дунс Скот, була теорія пізнання. Як і Арістотель та Тома, Дунс Скот вважав, що початком пізнання є чуттєвий досвід. Однак Дунс Скот вважав, що одного тільки досвіду недостатньо для формування знань. Мусять існувати якісь внутрішні задатки людини, які би уможлилювали сприйняття даних досвіду і їх опрацювання. Цю здатність філософ називав інтелектом (*intellectus*). Зв'язок досвіду та інтелекту є необхідним для пізнання: вони обое відіграють для пізнання таку саму роль у формуванні знань, як батько і мати в народженні дитини. Втім вони виконують різні функції: досвід розкриває матеріальні речі, а інтелект намагається сягнути до нематеріальних принципів. Тільки поєднання цих двох процесів робить пізнання можливим, оскільки пізнання самих лишень матеріальних речей було би не пізнанням, а протоколюванням, а спекуляції принципами буття без емпіричного багажу були би лишень фантазією. Ці два процеси Дунс Скот називав абстрактним пізнанням та інтуїтивним пізнанням. На загал, Дунс Скот уявляв абстрактне пізнання так: першим елементом пізнання є сам предмет; він сприймається другим елементом пізнання – чуттями; на основі чуттєвих даних утворюється третій елемент пізнання – уявлення; з уявлень формується четвертий елемент пізнання – види; вони відкладаються у пам'яті – п'ятому елементі пізнання. В утворенні цих елементів пізнання діє інтелект: на етапі перетворення чуттєвих даних в уявлення (*phantasma*) він проявляється як здатність до уявлення (*virtus phantastica*); на етапі перетворення уявлень у види (*species intelligibilis*) він проявляється як дієвий інтелект (*intellectus agens*); на етапі фіксації видів у пам'яті він проявляється як пасивний інтелект (*intellectus possibilis*). Пасивний розум, запам'ятовуючи пізнане, відкладає його в інтелекті. Те, що відклалося в інтелекті, тобто те, що людина запам'ятала, уможливорює здатність до уявлення і дієвість інтелекту. Так Дунс Скот показував взаємозв'язок пізнаного і пізнаваного: пізнаване розширює пізнане, а пізнане визначає пізнаване. Дія інтелекту на процес пізнання

не обумовлюється досвідом, вона – інтуїтивна, а тому її неможливо дефініювати.

Наприклад, коли рибалка (суб'єкт пізнання) побачив у воді істоту, яку досі ніколи не зустрічав, то ця істота постає предметом пізнання (перший елемент). Побачивши її, він отримав певні чуттєві дані (другий елемент). Ці чуттєві дані створюють рибалці певний образ побаченого – уявлення (третій елемент). Але цей образ обумовлюватиметься здатністю рибалки до уявлення: він бачить істоту повністю, але переймає до уявлення тільки те, що пропускає його інтелект. Так, він не зможе уявити, яка маса цієї істоти, якщо не має досвіду вимірювання маси в минулому. З уявлення про побачену істоту формується поняття (четвертий елемент), тобто рибалка визначить, чим ця істота є, наприклад, рибою. Щоби сформувалось поняття, потрібен дієвий розум, у якому вже наявне поняття риби, сформоване на основі пізнаного в минулому. Якщо чоловік ніколи не бачив рибу, то він не зможе ідентифікувати побачену істоту як рибу. Коли вже сформоване поняття побаченого, воно відкладається в пам'яті (пасивному інтелекті) і діятиме на майбутні пізнання, тобто тепер рибалка знає, що існують і такі риби, і якщо він колись у майбутньому побачить таку рибу, він її впізнає. Інтелект у цьому складному процесі пізнає і абстрактно, і інтуїтивно одночасно: абстрактно, тому що виводить зі сприйнятої чуттями речі абстрактне поняття; інтуїтивно, тому що просвітлює процес пізнання здатністю до уявлення та дієвими формами. Дунс Скот вважав, однак, що існують і такі елементи інтелекту, які людина ніколи не сприймала в досвіді, але вони визначають хід пізнання. Ними є: по-перше, закони логіки; по-друге, воля. Щодо апріорності законів логіки сумнівів не виникає, а от роль волі потребує роз'яснень. Інтелект, видаючи образи, не завжди діє логічно. Наприклад, якщо людина чогось страшенно боїться, то буде бачити предмет свого страху в усьому. Або, якщо середньовічний вчений був переконаний, що Сонце обертається навколо Землі, то дивлячись на зоряне небо, він бачив, що Сонце обертається навколо Землі. Фактично, Дунс Скот схоластичними термінами ствердив, що людина бачить те, що хоче бачити, а не те, що є насправді.

- Визначивши природу пізнання, Дунс Скот перейшов до метафізики. В цій царині він розійшовся з Томою Аквінським. Для Дунса Скота метафізика – це наука про найбільше, що людина може знати. Значення терміну «метафізика» він пояснював не на основі слів *μετά* (після, понад) і *φύσις* (фізика), а на основі слів *μετά* і *ἔκτος* (знання). Так, метафізика для Скота – це *scientia transcendens*, тобто наука про найвище. Найвищим знанням є знання про Бога. Тому Аверроес ототожнював метафізику з теологією. Тома заперечував таке ототожнення, а Скот перейняв його від Аверроеса. Також предметом метафізики є буття як буття (*ens inquantum ens*). Метафізика – це *maxima scientia*, яка вивчає *maxime scibilia*, тобто найвищий об'єкт пізнання. Метафізика, як *scientia transcendens*, вивчає надкатегоріальне буття, на відміну від інших наук, які вивчають категоріальне і партикулярне буття. Іншими словами, будь-яка наука вивчає котрись із характеристик речі, а метафізика займається не характеристиками речі, а її буттям. В розумінні Бога Дунс Скот заперечував принцип аналогії буття (*analogia entis*), яким послуговувався Тома. Тома вважав, що ті принципи, які присутні в матеріальному світі, також присутні і в Бога. Наприклад, якщо речі світу добрі і вони сотворені Богом, то і Бог є добрим. Дунс Скот, натомість, стверджував, що слова, якими люди послуговуються для опису матеріальних речей, багатозначні, а тому не можуть використовуватися для опису Бога, бо можуть вводити в оману. Так Дунс Скот розпочав дискусію про роль мови у пізнанні і структурі світу, тобто питання, яке згодом стало ключовим у філософії мови. Бог інший, ніж речі світу, бо вони матеріальні, а він – ні.
- Головне питання природного богослов'я звучить: чи можна розумом осягнути знання про те, що Бог є? Відповідь Скота – так. Але існування Бога людський розум може пізнати не шляхом дедуктивного умовиводу, а шляхом індукції, яка прямує від наслідку до причини. Оскільки все існуюче є, мусить існувати й причина його буття. Поза ствердженням існування Бога людина не може пізнати про нього нічого іншого, бо людський розум не може уявити атрибути Бога. Наприклад, безмежність, абсолютну досконалість тощо уявити неможливо. Відповідно до Скотової теорії пізнання,

уявлення утворюються тому, що в інтелекті існують знання про пізнане в минулому і вони обумовлюють утворення нових уявлень. Інтелект не має знань про безмежність чи абсолютну досконалість, а тому не може допомогти в утворенні уявлень про атрибути Бога. Відсутність цих знань в інтелекті відображається у відсутності адекватних слів у мові. Для Дунса Скота інтелект був тісно пов'язаний з мовою. Вміст інтелекту – це слова. Іншими словами, інтелект мислить мовою. Очевидно, що Скот використовував слова людської мови для опису Бога, називаючи його всемогутнім, творцем, безмежним тощо, але не вважав, що ці слова охоплюють його сутність. Особливе значення у філософії Дунса Скота має його міркування про безмежність Божих мислення і волі. Оскільки Бог безмежний, він безмежний у своєму мисленні і волі. Якщо мислення Бога безмежне, то воно не може обмежуватися буттям. Іншими словами, Бог мислить все: і те, що існує, і те, що не існує, тобто Бог мислить усі можливі світи, а створює тільки той, який створює. Бог не створює всі світи, які мислить, бо його воля також безмежна, тобто не обмежена мисленням. Володіючи безмежною волею, він створює тільки той світ, який хоче, і не мусить створювати всі світи, які мислить. Це вчення Дунса Скота у XIX-XX століттях розвинулось у модальну логіку. Як і кожен середньовічний філософ, Дунс Скот не міг оминати проблему універсалій. Як і Арістотель та Тома Аквінський, Скот вважав, що універсалії існують реально. Однак тлумачив універсалії по-своєму. Він робив головний наголос на індивідуальній речі. Універсалії присутні передовсім у речі, а не позанею. Людський розум виймає їх із речі, творячи загальні поняття. При цьому, інтелект у цьому випадку діє інтуїтивно. Наприклад, побачивши якусь нову, досі незвідану річ, розум сприйме якісь її атрибути, але не всі, а тільки ті, які його більше вразять. Хоч Скот був реалістом, його міркування підсилили позиції номіналістів.

- Ключовим аспектом філософії Дунса Скота є вчення про волю. Тут філософ виступив опонентом Томи. Для Томи розум є первинною здатністю людини, а воля вторинною, бо не може людина хотіти того, чого вона не знає. Дунс Скот у вченні про волю опирався на Августина і Анзельма. Він виходив з тези, що Бог обдарував людину свобідною волею.

Якщо воля свобідна, то це означає, що ніщо, навіть розум, не може її обмежити. Воля первинна у процесі пізнання, бо людина не візьметься пізнавати те, що її не цікавить. Щомиті органи чуття сприймають величезні обсяги інформації, але людина зосереджує свою увагу тільки на тому, що її зацікавить, тобто на тому, до чого схилиться її воля. Воля є головною рисою не тільки людини, а й Бога. Бог робить, що хоче; він не підпорядковується ніяким законам, навіть законам розуму. Якщо би Бог робив тільки те, що дозволяють закони розуму, то вони були би вищими за нього. У своїх діях Бог керується виключно волею. Він не робить щось, тому що воно є розумним і добрим; а воно є розумним і добрим, тому що так робить Бог.

- Вихідною аксіомою етики Дунса Скота є любов. Людина покликана любити Бога – це твердження для філософа є беззаперечним і базовим для всього подальшого міркування. Оскільки Бог керується у своїх діях тільки волею, то й основою етики є передовсім воля Божа. Бог встановив такі закони, які хотів, і тому що він захотів встановити такі закони для людини, вони є для неї найкращими. Шануючи волю людини, Бог не змушує її виконувати його закони. На волю Божу людина відкривається любов'ю до нього. Моральні закони, на переконання Дунса Скота, не можуть бути обґрунтованими розумом, оскільки вони впливають не з розуму, а з волі Бога. Чому людина повинна бути моральною? Арістотель і Тома відповідали на це питання з позиції евдаймонізму: людина повинна бути моральною, бо прагне щастя, а тільки дотримання моральних законів може зробити її щасливою. Дунс Скот, натомість, вважав, що в моральному житті людина повинна керуватися обов'язком. Іншими словами, якщо людина любить Бога, то виконання його волі вона обирає собі за обов'язок.

Дунс Скот висловлював також численні богословські ідеї.

- Одним із найважливіших питань, які він обдумував, було непорочне зачаття Діви Марії. Мислитель виходив з того, що всі люди запламлені гріхом. Але Христос, як абсолютно досконалий, не міг народитися від жінки запламленої гріхом. Отже, Марія повинна була бути звільненою від плями первородного гріха. Бог звільнив її за своєю волею в якості

винятку. Це чудо мислитель називав *praeredemptio* (наперед-спасіння). Це вчення Дунса Скота впливало з традиції Церкви, але оформив його саме він. У тій формі, в якій виклав це вчення Дунс Скот, його підхопили богослови наступних поколінь, а в 1854 році Папа Пій IX буллою *Ineffabilis Deus* проголосив непорочне зачаття Діви Марії догмою Католицької Церкви.

- Другим важливим богословським питанням у вченні Дунса Скота була віра. Оскільки людина не може розумом пізнати Божу волю, вона може тільки повірити в те, що Бог їй об'явив. Боже об'явлення викладене в Біблії. Для того, щоби людина отримала істинне об'явлення, була встановлена Церква, завданням якої є передавати кожному істинне об'явлення Бога.
- Третім богословським питанням, яке розглянув Дунс Скот, була причина Христового вочлчення. В історії Церкви були богослови, які вважали, що головною причиною, через яку Христос став людиною, було його бажання спасти людство від гріха. Якщо би не було гріха, то Христос би не став людиною. Тому первородний гріх інколи називали *felix culpa* (щаслива провина). Дунс Скот категорично заперечував ці міркування. Він стверджував, що Христос став людиною, тому що любить людей, незалежно від того, згрішили вони, чи ні. Христос би воплотився за будь-яких обставин, а первородний гріх жодним чином не сприяв цьому.
- Четвертим питанням, щодо якого висловлювався Дунс Скот, було питання благодаті. Тома Аквінський розумів благодать як даний Богом людині особливий дар. Дунс Скот задав собі питання, в чому цей дар полягає. Його відповідь була наступна: Бог дарує людині здатність любити. Цю здатність він дарує людині незалежно від її заслуг чи добрих діл. Завданням людини є розвинути дарований Богом задаток любові. Розвиток любові і є добрими ділами людини. Така позиція є близькою до пелагіанства. Втім вона вкоренилася у францисканській школі.

Отже, Дунс Скот був одним із найбільших мислителів схоластики і найвидатнішим представником францисканської школи, який сформував декілька базових інновацій схоластичної думки. В теорії пізнання він стверджував, що пізнання неможливе

без інтуїції. Накопичені знання у формі інтуїції визначають хід подальшого пізнання. В метафізиці він відстоював переконання, що людина може пізнати тільки існування Бога, а не його атрибути. В дискусії про універсалії він стверджував, що загальні поняття містяться в індивідуальних речах. Найбільшим новаторством Дунса Скота було твердження про первинність волі щодо розуму. В етиці Дунс Скот стверджував, що основою моралі є любов людини до Бога, а виконання Закону Божого є наслідком вільно і в любові взятого на себе закону. В богослов'ї Скот обґрунтував непорочне зачаття Діви Марії, перевагу віри над розумом у богопізнанні та інше. Він вважав, що причиною воплощення Христа є його любов до людей, а не первородний гріх. Благодать він розумів як здатність людини любити. Францисканська школа була дуже неоднорідною. Різні її представники займались дуже різними темами. Але всіх їх єднає помірковане ставлення до ролі розуму. Якщо домініканці були переконані, що єдиним шляхом отримання знань є розум, то францисканці усвідомлювали обмеженість раціонального методу. Це відобразилося у творчості трьох найбільш видатних представників цієї школи: Бонавентура містичний досвід підносив вище раціональних спекуляцій, Роджер Бекон головний наголос робив на емпіричному та містичному досвіді, Дунс Скот вище за раціональність ставив інтуїцію і віру.

9.4. VIA MODERNA

В XIV столітті схоластика пережила свій перелом. Філософсько-богословські школи минулих століть вичерпали свої творчі сили. Якщо у XIII столітті вони творили грандіозні системи думки, то їхні послідовники у XIV столітті лишень повторювали великих метрів минулого. Професори філософії і богослов'я з року в рік переповідали задогматизовані формули великих геніїв XIII століття, не додаючи до них нічого нового. Однак не всі мислителі XIV століття сприймали надбання попередників за абсолютну істину. На тлі застиглих форм думки формувалось нове покоління філософів і богословів. Очевидно, що вони зустрічалися з несприйняттям академічного середовища. Це несприйняття обумовило критичне налаштування нових філософських

віань. На загал, у філософії і богослов'ї XIV століття виділяють дві групи шкіл:

- *Via antiqua* – це школи, які сформувались у попередніх століттях, а в XIV столітті здебільшого репрезентували надбання минулого. До *via antiqua* належать чотири школи:
 - ✓ августиніанство, яке активно розвивалось до XII століття, але й у XIII столітті не було витіснене могутніми віаннями, і мало немало послідовників у XIV столітті;
 - ✓ аверроїзм, який розвинувся у XIII столітті, та, хоч і став предметом потужної критики, все ж зберіг своїх послідовників у XIV столітті;
 - ✓ домініканська школа або томізм;
 - ✓ францисканська школа або скотизм.

Ці чотири школи перейшли у XIV століття як спадок минулого, зберігаючи потужний ресурс.

- *Via moderna* – це філософсько-богословські школи, які утворилися у XIV столітті і стояли в опозиції до *via antiqua*. До *via moderna* належать дві школи:
 - ✓ середньовічний критицизм або оккамізм, найяскравішим представником якого був Вільям Оккам,
 - ✓ середньовічний містицизм, найбільшим представником якого був Майстер Екгард.

• ВІЛЬЯМ ОККАМ

Найвидатнішим представником середньовічного критицизму був Вільям Оккам (William of Ockham, бл. 1285-1347). Він народився в Англії, вступив до францисканського монастиря, навчався в Оксфорді, де слухав лекції Дунса Скота. Після навчання почав викладати в Парижі. Його новаторські погляди викликали осуд паризьких професорів, через який Оккам був вимушений виїхати з Франції. Оккам перебрався до Німеччини в 1328 році, коли вона переживала політичну кризу. В той час відбувалась боротьба за імператорську корону між Фрідріхом III Красивим і Людвігом IV Баварським. Папа Римський і французький король підтримували Фрідріха III, але в результаті тривалої війни імператором став Людвіг IV. Ця ситуація породила протистояння між Людвігом IV і Папою Іваном XXII. Зазнавши атак опонентів у Парижі, Оккам і група його однодумців перебрались до Мюнхена,

де отримали опіку Людвіґа IV. У Мюнхені Оккам став ідеологічним рупором Людвіґа IV в боротьбі проти Папи, і писав політичні трактати з ціллю оправдати імператора. Вірність імператору визначила його політичні погляди. Оккам прожив у Мюнхені до смерті.

У своїх міркуваннях Оккам виходив із трьох головних принципів, якими він суперечив традиційній філософії минулих століть. Перший принцип – світ випадковий, а не обов'язковий. Починаючи з Платона і Арістотеля, античні і середньовічні мислителі були переконані, що світ, який існує, є необхідний. Іншими словами, світ, який існує, є найкращим і найдосконалішим; скільки Бог творить тільки найкраще, то він не міг створити інший світ, бо інший світ був би гірший. Цю тезу піддав сумніву вже Дунс Скот. Оккам, який, як і Скот, був францисканцем, до того ж слухав лекції Скота, перейняв і розвинув цю думку. Існуючий світ, на його переконання, – це тільки один із безлічі можливих світів. Бог міг створити будь-який світ, але створив саме той, який створив. Чому Бог створив саме цей світ? – це питання для Оккама залишається без раціональної відповіді. Бог створив саме цей світ, бо так захотів. Ці міркування Оккама мали два великі наслідки. З одного боку, він дав підстави для розвитку в майбутньому модальної логіки та теорії можливих світів. З іншого боку, виникнення існуючого світу у філософії Оккама не підлягає раціональному поясненню. Бог створив цей світ, виходячи не з раціональної доречності, а з вільного ірраціонального бажання. Це твердження підважувало цінність раціональності, і показувало, що далеко не все у світі можна пояснити раціонально. Цими ідеями Оккам був близький до рідної йому францисканської школи, особливо до Дунса Скота, але різко суперечив домініканцям, особливо Томі Аквінському. Другий принцип – виключення заперечення. Традиційна логіка Арістотеля проголошує закон несуперечності, відповідно до якого два суперечні судження в один час, в одному місці і в одному відношенні не можуть бути істинними. Це означає, що у світі немає суперечностей. Оккам, натомість, стверджував, що цей закон діє не в усіх випадках. Зокрема, його неможливо застосувати до Бога. Якщо би Бог підпорядковувався цьому закону, тоді закон несуперечності обмежував би дії Бога, і він не був би всемогутнім. Бог робить, що хоче, але він свобідною волею обирає саме той світ, який він створив,

і встановлює в ньому ті закони, які захотів. Відповідно, закон несуперечності є неабсолютний, а встановлений Богом. Третій принцип – бритва Оккама. Термін «бритва Оккама» з'явився аж у XVII столітті. Сам Оккам ніколи не користувався цим словом. Однак цей термін добре виражає хід його думки. Принцип «бритви Оккама» звучить так: «*Entia non sunt multiplicanda sine necessitate*» (Суцце не повинно помножуватись без необхідності). Це означає, що вчений повинен досягти поставлену ціль, тобто пояснити природу світу, ціною щонайменших затрат. Не потрібно ускладнювати теорії, вигадувати додаткові категорії та формувати поняття, які не є необхідними для пояснення. Принцип «бритви Оккама» торкався передовсім дискусії про універсалії. Ствердження реального існування універсалій, на думку Оккама, є непотрібним для пояснення природи суццого. Він був номіналістом і вважав, що ствердження про реальне існування загальних понять є зайвою спекуляцією розуму.

В царині теорії пізнання Оккам відстоював переконання, що об'єктом пізнання є одиничні речі, а не загальні поняття. Він повністю відкидав існування універсалій. Його теорія універсалій унікальна. Якщо досі мислителі дискутували про те, чи існують універсалії реально, чи ж вони існують тільки в речах, то Оккам стверджував, що універсалії не існують ані реально, ані в речах. Вони містяться тільки у словах. Мова є середовищем творення символів, і ці символи і є загальними поняттями. Якщо декілька одиничних речей іменуються одним словом, то це слово є для них універсалією. До Оккама домінувало переконання, що знання – це осягнення загальних понять про речі, тобто щоби знати річ, потрібно знати, до обсягу якого поняття ця річ належить. Оккам, натомість, стверджував, що знання розкриваються не в понятті, а в судженні. Людина знає щось про річ тоді, коли їй відомі беззаперечні зв'язки між суб'єктом і предикатом судження. Дивлячись на зірку, яка знаходиться в центрі сонячної системи, замало знати, що вона називається Сонце. Назва для Оккама спричинюється не сутністю речі, а людською творчістю. Що зміниться, якщо люди назвуть Сонце якимсь іншим словом? Нічого. Це означає, що включення речі в обсяг слова не створює знань. Натомість ствердження, що Сонце гаряче, пов'язує суб'єкт судження із його предикатом, і цим створює нові знання. Отже, наука може ґрунтуватися виключно на судженнях, позаяк вони

формують знання. Втім, Оккам вважав, що далеко не все може претендувати на статус наукового знання. На відміну від Томи, який намагався довести існування Бога, його атрибути та безсмертність людської душі, Оккам стверджував, що богословські судження не підлягають логічному доведенню. Логічно довести можна тільки те, що підпорядковується закономірностям. Бог абсолютно вільний і нічому не підпорядковується. Навіть його буття не вписується в логічні закономірності. Оккам не піддавав сумніву існування Бога, але стверджував, що це предмет віри, а не науки. Так само предметом віри є безсмертність душі. Оккам скептично ставився до раціональності та можливості все доводити логічно; значно більші істини, на його думку, здатна відкрити віра. Можливість логічних доведень Оккам заперечував і в царині моралі. Жоден моральний закон не можна довести, бо моральні закони ґрунтуються не на природних процесах, а на волі Божій. Заповіді Божі необхідні для виконання, бо так захотів Бог. Тому моральні приписи потрібно сприймати як імперативи, а не як висновки логічних міркувань.

Після переїзду до Мюнхена Оккам опинився на службі у Людвіга IV, який забезпечив філософу спокійне життя і гідне утримання, але потребував від нього теоретичного обґрунтування своєї претензії на владу. Імператор перебував у конфлікті з Папою Іваном XXII, і йому була потрібна така політична теорія, яка би в очах його підданих звільняла його з-під підпорядкування Папі. На замовлення імператора Оккам розробив таку теорію, збудувавши її на власних метафізичних поглядах. Як у метафізиці Оккам відстоював первинність одиничних речей, так і в політиці він вважав найвищим пріоритетом окремих громадян. Держава не є самоціллю, задля якої варто жити і працювати. Держави як цілісної дійсності взагалі немає. Існують тільки люди, які об'єднуються в державу задля особистого блага. Відповідно, держава – це збірне поняття. Ціллю держави є не абстрактні цінності, а особисте благо громадян. Якщо держава є виключно об'єднанням громадян, то свою владу імператор отримує тільки від них. Так, Оккам намагався десакралізувати імператорську владу і знищити ідеологічну підставу для політичного значення папства. Втім Оккам стверджував, що послух народу імператорові є обов'язковий. Якщо народ не слухатиметься імператора, правитель не зможе зробити людей щасливими. За аналогією до

вчення про державу Оккам сформував своє вчення про Церкву (еклезіологію). Люди об'єднуються у державу задля спільного блага. Держава повинна забезпечити їм безпеку і добробут, але не може забезпечити духовні блага. Щоби досягнути духовні блага, люди об'єднуються у Церкву. Як у державі люди обирають собі імператора, який виконує їхнє прагнення матеріальних благ, так і в Церкві обирають Папу, який покликаний забезпечувати християнам осягнення духовних благ. Віруючі зобов'язані слухатись Папу, бо інакше його місія буде неможливою. В еклезіології Оккама важливу роль відіграє також проблема церковно-державних відносин. Оскільки Папа повинен забезпечувати християнам осягнення духовних благ, а імператор – матеріальних, вони не повинні втручатися у справи один одного. Папа не може керувати імператором, а імператор Папою, бо кожен із них має різне завдання.

• МАЙСТЕР ЕКГАРТ

Ще одним напрямом *via moderna* був містицизм. Його найяскравішим представником був Йоганн Екгарт фон Гохгайм (Johann Eckhart von Hochheim), більш відомий як Майстер Екгарт (1260-1327/8). В юності він вступив домініканський монастир. Отож, два найбільші представники *via moderna* були вихідцями з двох найвідоміших філософсько-богословських шкіл *via antiqua*: Вільям Оккам був францисканцем, а Майстер Екгарт домініканцем. Екгарт був німцем і все життя провів у Німеччині. Він навчався у Кьольні, а згодом був пріором в Ерфурті і вікарієм у Тюрингії. В 1302 році Екгарт став магістром богослов'я в Парижі, і відразу ж повернувся до Німеччини. Опісля він займав різні чини в домініканському ордені. Під кінець його життя в домініканському ордені щоразу частіше лунали звинувачення в ересі в адресу Екгарта. В 1325 році з Екгарта зняли звинувачення, але заборонили торкатися догматичних питань в рамках викладання. Однак його опоненти продовжували звинувачення. Майстер Екгарт був містиком, і використовував у своїх міркуваннях зовсім інші методи, ніж Оккам. Два напрями *via moderna* були різними, але водночас взаємодоповнювали один одного: суха система Оккама не могла задовольнити всіх, вона потребувала життєвості містики, яку пропонував Екгарт. Головною темою філософії Майстера Екгарта був зв'язок Бога і душі.

Міркування Екгарта передовсім торкалися розрізнення понять «Бог» і «Божественність». Екгарт вважав, що між ними така ж відмінність, як між Небом і Землею. Богом Екгарт називав Найвищу Істоту, яку людина пізнає і вшановує у культурі, яка виражається світу і людству через творіння і одкровення, до якої людина звертається у молитві. Божественність – це інша сторона Бога, абсолютно трансцендентна і непізнавальна, її неможливо описати словами і досягнути розумом. Божественність Екгарт називав також неоплатонівським терміном «Єдине». Про нього нічого неможливо висловити і помислити; він перевищує всі розумові категорії. В Божественності перебувають праформи всіх речей, які Екгарт, як і Платон, називав ідеями. Якщо Бог є, то він обов'язково мислить. Його мислення, тобто набір думок-ідей, є Божественним Логосом (розумом). Однак, Божественність і Розум не є двома різними дійсностями. Сама Божественність є Розумом. Екгарт розумів Розум не як характеристику Божественності, бо Божественність не має характеристик, а як його сутність. Якщо для Томи Божественність є буттям, то для Екгарта Божественність є Розумом. Кожна думка прагне виразитись у слові. Так і думки-ідеї Бога виражаються у творінні. У творінні проявляється інша сторона Бога: не трансцендентна Божественність, а іманентний Бог, який відкриває себе світові. Світ є тільки вираженням Бога. Тому неможливо стверджувати, що світ є. Буття Бога і буття світу відмінні. В тому сенсі, в якому Бог є, світу немає, бо Бог – реальне буття, а світ – тільки його вираження. Це привело Екгарта до висновку, що все творіння є чистим ніщо. На питання про те, чи творіння мало свій історичний момент, чи ж є вічним, Екгарт відповідав так: Бог постійно виражається як творець, але на рівні Божественності часу не існує; тому творіння на цьому рівні є миттєвим і позачасовим.

Як нереальним з перспективи Бога є матеріальний світ, так само нереальним є людське тіло. Майстер Екгарт стверджував, що реальне буття має тільки душа. Оскільки реально існуючим є тільки Бог, реальне буття душі потребувало глибшого пояснення. Екгарт вважав, що в душі можна виділити два рівні: «підстава душі», тобто її сутність, та нашарування, які виникають унаслідок зв'язку з тілом. Ці нашарування є примарними і дочасними. А підстава душі є вічною і реально існуючою. Вона існує не тому, що має в собі джерело буття, а тому, що вона є частиною Бога.

Отже, людська душа не є самотньою істотою, а вкрапленням Бога в людину. В людині Бог виражається передовсім як розум. Екгарт був домініканцем, і приналежність до цього ордену залишила слід на його філософії. Він не сприймав волю за вираження Бога в людській душі, і цим відкидав францисканське переконання про вищість волі над розумом. На основі цього вчення про душу Екгарт будував теорію пізнання. Сутності світу містяться в ідеях, тобто думках Бога. Частинки Бога присутні в людині; вони є людськими душами. Бог є передовсім розумом, тому, якщо він присутній у людині, він забезпечує їх розумністю та ідеями. Присутність Бога в людині обдаровує її знанням сутностей. Теорія пізнання Майстера Екгарта повністю повторює платонівську епістемологію. У платонівському дусі тлумачив Екгарт і первородний гріх. Перший гріх людства, на думку Екгарта, полягав у тому, що людина відвернулася від споглядання Єдиного до багатоманітності речей. Спасіння можливе тільки у поверненні людства до Бога. Це стало можливим тільки завдяки жертві Ісуса Христа. Актуалізація спасіння в житті окремої людини відбувається через народження Христа в душі. Для того, щоби Христос міг народитися в душі людини, необхідно її підготувати до цього, очистивши від усього тілесного і матеріального.

Міркування Майстера Екгарта мали величезний вплив на подальшу містику, особливо в Німеччині. Саме тут сформувався цілий християнський містичний рух *Gottesfreunde* (Друзі Божі). Німецькою з'явилися численні твори, які розвивали містичні теорії. Особливо відомою стала праця невідомого автора «*Deutsche Theologie*» (Німецьке богослов'я).

9.5. ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Важливим аспектом розвитку богословської думки були Вселенські Собори. Перші вісім Соборів відбулись у східній частині Християнського Світу:

- Два Собори відбулись у IV столітті і були присвячені тринітологічному догмату:
 - ✓ Перший Нікейський Собор 325 року осудив єресь аріанства та ухвалив першу редакцію Символа віри;

- ✓ Перший Константинопольський Собор 381 року осудив ересь пневматомахів.
- Ці два Собори визнають усі християнські конфесії.
- У V столітті також відбулись два Собори, які були присвячені христологічному догмату.
 - ✓ В 431 році відбувся Ефеський Собор, який осудив ересь несторіанства. Цей Собор і наступні не визнає Ассирійська Церква Сходу.
 - ✓ В 451 році відбувся Халкедонський Собор, який осудив ересь монофізитства. Цей Собор і наступні не визнають монофізитські Церкви.
- В VI, VII і VIII століттях відбувались по одному Вселенському Соборі.
 - ✓ У 553 році відбувся Другий Константинопольський Собор, який вирішував проблему «трьох глав».
 - ✓ У 680-681 році відбувся Третій Константинопольський Собор, який осудив ересь монотелітства.
 - ✓ У 787 році відбувся Другий Нікейський Собор, який осудив ересь іконоборства.
- Ці сім Соборів визнають і католики і православні.
- У 869 році відбувся Четвертий Константинопольський Собор, який осудив Фотієву схизму. Цей Собор католики визнають Восьмим Вселенським, а православні заперечують його канонічність. У 879-880 році відбувся інший Собор, який православні називають Четвертим Константинопольським і визнають за Восьмий Вселенський. Його канонічність не визнають католики. Після цього на Християнському Сході Вселенських Соборів не відбувалось. Православні Церкви через несприятливі історичні обставини та неспроможність досягти між собою згоду так і не змогли зібрати Собор, в роботі якого взяли би участь вони всі. Центр богословської думки і активного церковного життя перенісся до Західної Європи. 13 наступних Вселенських Соборів відбулися в Західній Європі і визнаються тільки Католицькою Церквою.

• ПЕРШИЙ ЛАТЕРАНЬКИЙ СОБОР

Дев'ятим Вселенським Собором був Перший Латеранський Собор, який відбувся у 1123. Собор був скликаний Папою Калікстом II в Латеранському палаці в Римі. Собор мав важливе значен-

ня для життя Церкви. Впродовж тривалого часу перед Собором в Західній Європі тривала боротьба за інвеституру, тобто за право призначати єпископів. Проблема полягала в тому, хто – Папа Римський чи світські монархи – повинні призначати єпископів. Фактично, боротьба за інвеституру – це була боротьба за самовизначення Церкви: Церква повинна бути самостійною і незалежною, чи вона повинна стати структурною одиницею державного адміністративного апарату. Якщо Східні Церкви визначили для себе долю підпорядкування державі, то Католицька Церква всіма силами відстоювала власну незалежність від державних урядів. Церква перемогла у боротьбі за інвеституру і відстояла своє право вирішувати внутрішні питання без втручання державних урядів. Кінцевою точкою цієї боротьби став Вормський конкордат або Вормський мир (Pax Wormatiensis), підписаний Папою Калікстом II та імператором Священної Римської імперії Генріхом V 23 вересня 1122 року у Вормсі. Цей документ мав колосальні наслідки: Церква, зберігаючи незалежність, стала інституцією, яка могла зі сторони дати моральну оцінку дій урядів та відігравати роль морального арбітра. Така роль Церкви виховувала в європейських політиків цінності верховенства права, соціальної справедливості та владної відповідальності. Мислителі XII століття, захоплюючись цими подіями і їхньою історичною роллю, називали Вормський конкордат початком нової епохи історії Європи. Зрештою, вони не помились. Для ратифікації цього документу та впровадження його в усі сфери життя Церкви був скликаний Перший Латеранський Собор. Фактично, Вормський конкордат і Перший Латеранський Собор встановили перші у світовій історії норми міжнародного права. Поряд із цими надважливими рішеннями Собор видав 22 дисциплінарно-адміністративні канони:

- ✓ заборонив симонію (канон 1);
- ✓ заборонив єпископам приймати до клиру своїх єпархій тих священників, які були екскомуніковані в інших єпархіях (канон 2);
- ✓ чітко встановив, що керувати єпархіями можуть тільки ті особи, які мають відповідні законні свячення (канон 3);
- ✓ встановив, що парафії і осередки духовної опіки можуть створюватися тільки єпископами; (канон 4);
- ✓ анулював призначення, здійснені антипапою Григорієм VIII (канон 5);

- ✓ встановив, що тільки священники можуть призначатися парохами і деканами, і тільки диякони можуть призначатися архидияконами (канон 6);
- ✓ заборонив священникам мешкати разом із жінками, хіба що ці жінки є родичками священників, і їхнє перебування в одному домі не створить причину для осуду (канон 7);
- ✓ заборонив передачу церковних функцій мирянам (канон 8);
- ✓ заборонив подружній зв'язок між кровними родичами (канон 9);
- ✓ надавав гарантії захисту майна і родин хрестоносців (канон 10);
- ✓ осудив порушення спадкового права (канон 11);
- ✓ осудив завдання матеріальної шкоди Церкві (канон 12);
- ✓ осудив виготовлення фальшивих монет (канон 13);
- ✓ осудив встановлення нових митниць на шляху до Риму, які обмежують паломництва (канон 14);
- ✓ підтвердив постанови попередніх Пап про Pax Dei (Божий мир), тобто про обов'язок припиняти військові дії в дні релігійних свят (канон 15);
- ✓ підпорядкував монахів місцевим єпископам (канон 16);
- ✓ пригрозив анатемою тим, хто окупує папське місто Беневенто (канон 17);
- ✓ визначив, що парохі призначаються тільки єпископами, і можуть приймати управління парафіями тільки з його дозволу (канон 18);
- ✓ підтвердив заснування монастирів і храмів, здійснене від часу Папи Григорія VII (канон 19);
- ✓ встановив особливий захист для духовенства і церковного майна (канон 20);
- ✓ заборонив одруження священників (канон 21);
- ✓ осудив захоплення церковного майна єпископами Равеннського екзархату, які в той час перебували у розколі (канон 22).

• ДРУГИЙ ЛАТЕРАНСЬКИЙ СОБОР

В 1139 році відбувся Другий Латеранський Собор, який, як і Перший, розглядав не богословські питання, а поточні проблеми Церкви. Причиною скликання Собору стала необхідність

вирішення схизми Анаклета II. В 1130 році помер Папа Гонорій II. Наступним Папою було обрано Інокентія II, але частина кардиналів не погоджувалась із цим вибором і обрала антипапу Анаклета II. Анаклет II захопив Рим і Папську область, але поза Римом монархи і єпископи визнавали владу Інокентія II. В 1138 році Анаклет II помер, і Інокентій II зміг повернутися до Риму. Ціллю Собору було вирішити ті проблеми, які з'явилися за час перебування в Римі Анаклета. Собор звільнив усіх, кого призначив Анаклет, і відлучив від Церкви сицилійського короля Рожера II, якого коронував Анаклет. Також Собор встановив перші в Європі правила ведення війни, і наклав заборону на використання арбалетів. Окрім цього, Собор ухвалив 30 канонів, серед яких:

- ✓ осудив симонію (канон 1);
- ✓ анулював усі церковні призначення, зроблені за гроші (канон 2);
- ✓ заборонив єпископам повертати до Церкви осіб, які були екскомунікованими поза межами їхніх єпархій (канон 3);
- ✓ заборонив єпископам носити дорогий і модний одяг (канон 4);
- ✓ повторив правило Халкедонського Собору, відповідно до якого майно померлого єпископа повинно залишатися Церкві (канон 5);
- ✓ заборонив передавати церковне майно мирянам (канон 10);
- ✓ надав гарантії безпеки подорожуючим священикам, прочанам і купцям, а також селянам, які пересуваються з ціллю ведення господарства (канон 11);
- ✓ визначив дні Божого миру, тобто заборони військових дій (канон 12);
- ✓ заборонив єпископам і монастирям займатись лихварством (канон 13);
- ✓ заборонив лицарські турніри (канон 14);
- ✓ наклав анатему на всіх, хто застосовує силу до духовенства, а право звільнення від цієї анатемати надав виключно Папі (канон 15);
- ✓ постановив, що церковні посади і відзнаки в жодному разі не можуть передаватися по спадковості (канон 16);
- ✓ заборонив подружній зв'язок між родичами (канон 17);
- ✓ заборонив брати гроші за миро чи освячені олії (канон 24);

- ✓ постановив у жіночих монастирях використовувати виключно правила Венедикта або Василія Великого, або Августина (канон 26).

• ТРЕТІЙ ЛАТЕРАНСЬКИЙ СОБОР

Третій Латеранський Собор відбувся у 1179 році. Його скликав Папа Олександр III. Причиною скликання Собору була такою самою, як і причина Другого Латеранського Собору. Після смерті Папи Адріана IV в 1159 році, кардинали обрали новим Папою Олександра III, однак присутній на виборах кардинал Оттавіано ді Монтічелло не визнав цей вибір і проголосив себе папою під іменем Віктора IV. Його підтримали тільки три кардинали. Оскільки Віктор не мав підтримки в церковних колах, він просив допомогу в імператора Фрідріха I Барбаросси. Імператор у той час воював проти італійських міст, об'єднаних у Ломбардську Лігу, та проти попереднього Папи Адріана IV. Він мріяв мати таку людину на папському престолі, якою б можна було маніпулювати. З цією ціллю він підтримав Віктора. Однак свою підтримку Олександрові надав французький король Людовік VII. У 1164 році антипапа Віктор помер, а його прихильники обрали Пасхалія III, який був антипапою у 1164-1168 роках, і Калікста III, який був антипапою у 1168-1178 роках. 29 травня 1176 року відбулась Битва під Леньяно, в якій Ломбардська Ліга розбила війська Фрідріха Барбаросси. Ця поразка змусила імператора визнати законним Папою Олександра III, але для вирішення численних проблем, які з'явилися в Церкві за час схизми, потрібно було скликання Собору. Це й стало причиною скликання Третього Латеранського Собору 1179 року. Собор осудив розкол, анулював усі рішення антипап. Окрім цього, Собор засудив єресі вальденсів і катарів, а також гріх содомії (гомосексуалізм). Учасники Собору прийняли 27 канонів.

- ✓ Для того, щоби запобігти майбутнім розколам, Собор надав право обирати Папу тільки кардиналам, а щоб вибори були визнані дійсними, кандидат повинен набрати дві третини голосів; якщо ж якийсь кандидат оголосить себе Папою, не отримавши необхідну більшість голосів, він і його прихильники повинні бути відлучені від Церкви (канон 2). Ці правила виборів Папи діють і до сьогодні.

- ✓ Собор заборонив висвячувати на єпископів молодших, ніж 30 років (канон 4).
- ✓ В черговий раз Собор осудив симонію (канон 5).
- ✓ Священики, схильні до гомосексуалізму, повинні бути зміщені зі своїх чинів, а миряни повинні бути відлучені від Церкви (канон 11).
- ✓ Також Собор постановив відлучати від Церкви тих, хто займається лихварством (канон 18).

• ЧЕТВЕРТИЙ ЛАТЕРАНСЬКИЙ СОБОР

Найбільшим Собором середньовіччя був Четвертий Латеранський Собор, який відбувся у 1215 році. Його скликав Папа Інокентій III. Якщо три попередні Собори скликалися для вирішення нагальних проблем Церкви, а тому підготовка до них відбувалась у дуже стислі терміни, то булла про скликання Четвертого Латеранського Собору 1215 року Папа видав ще у 1213 році. Це дало можливість зібратися великій кількості учасників. На Собор прибули понад 800 єпископів, європейські монархи і аристократи, представники хрестоносців та інші представники Католицького Світу. Також на Собор прибули Константинопольський і Єрусалимський Патріархи. Одним із питань Собору було переосмислення явища хрестових походів. Однак в історію Церкви цей собор увійшов значно важливішими рішеннями. Якщо попередні Собори розглядали передовсім дисциплінарні та адміністративні питання, то цей Собор підняв важливі богословські і пастирські теми. Перший канон Собору розглянув богословське значення Євхаристії і затвердив вчення про трансубстанціацію. Третій канон визначив порядок і міри покарання щодо єретиків і їх покровителів. У четвертому каноні учасники Собору закликали греків до возз'єднання з Римською Церквою, а п'ятим підтвердили першість Папи та єрархію Патріархів: Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський, Єрусалимський. Собор заборонив створення нових релігійних орденів, щоби занадто велика їх різноманітність не приносила смуту в Церкві (канон 13). В питаннях пастирської опіки вірних Собор зобов'язав кожного християнина сповідатися не менше, ніж раз у рік у свого пароху (канон 21), а лікарів під страхом виключення з Церкви зобов'язав кликати до своїх помираючих пацієнтів священика, і так забезпечувати їх духовне благо (канон 22).

• ПЕРШИЙ ЛІОНСЬКИЙ СОБОР

Наступний Собор – Перший Ліонський Собор – відбувся у Франції у 1245 році і був скликаний Папою Інокентієм IV. В Соборі взяли участь двісті п'ятдесят прелатів, у тому числі латинські патріархи Константинополя, Антіохії, Венеції і 140 єпископів. На церемонії відкриття Собору, 28 червня, Інокентій IV проповідував про п'ять ран Церкви: погану поведінку духовенства і мирян; сарацини, які зайняли Святу Землю; розкол Сходу і Заходу; жорстокість татар у Східній Європі; гоніння на Церкву з боку імператора Фрідріха II. На Соборі Папа виголосив осудження Фрідріха. Собор прийняв ряд дисциплінарних заходів. У роботі Собору брав участь київський митрополит Петро Акеревич, який доповідав про татарську небезпеку для Європи. Цей Собор не ухвалив ніяких значних богословських рішень.

• ДРУГИЙ ЛІОНСЬКИЙ СОБОР

У 1274 році Папа Григорій X скликав Другий Ліонський Собор. Про скликання Собору Папа оголосив 31 березня 1272 року, а відрив свою роботу Собор 7 травня 1274 року. Такий тривалий час між скликанням Собору і початком його роботи був визначений для того, щоби його гідно підготувати. В роботі Собору взяли участь понад 300 єпископів, 60 абатів, величезна кількість богословів і вчених, державні і політичні діячі. В підготовці Собору був задіяний Бонавентура, який помер під час роботи Собору. До участі в Соборі був запрошений також Тома Аквінський, але він помер по дорозі на Собор. У роботі Собору брала участь також грецька делегація. Так, Собор зібрав представників майже всіх частин Християнського Світу. Першим і найважливішим питанням, яке вирішувалось на Соборі, було відновлення єдності Церкви. Після схизми 1054 року Римська і Константинопольська Церкви перервали спілкування. На Ліонському Соборі представники двох частин Християнського Світу зібрались для обговорення проблеми розколу. Учасникам Собору було представлено Віровизнання імператора Михаїла Палеолога, тобто документ, у якому викладалися основи віри в такому дусі, щоби примирити обидві сторони. Учасники Собору обговорили ті богословські питання, щодо яких досі було важко знайти порозуміння. В результаті була підписана Ліонська унія, тобто акт відновлення

єдності Церкви. Ліонську унію підтримав галицько-волинський король Данило. Ліонська унія – це перша спроба об'єднання Церков. Коли грецька делегація повернулася зі Собору та оголосила про підписання унії, велика частина візантійського суспільства сприйняло її вороже. В результаті, унія залишилась тільки на папері, але вже сам факт її укладення показав вагомі особливості природи розколу. По-перше, богословські питання, які від часу Патріарха Фотія презентувалися як камінь розбрату, насправді легко вирішити в конструктивному діалозі. По-друге, перешкодою для об'єднання є не богословські протистояння, а виключно політичні ігри, амбіції, історичні образи та інші речі, які не мають нічого спільного з істинним християнством. По-третє, події великої схизми 1054 року відбувались у Візантії, а не в Західній Європі; так само у Візантії були похоронені дві найбільші спроби відродити єдність – Ліонська і Флорентійська унії, тоді коли на Заході не прозвучав ані один голос проти відновлення єдності. З політичної перспективи унія була вигідна Візантії і Константинопольській Церкві, які врешті поплачували за свою впертість втратою незалежності, але навіть загроза для виживання не стала для візантійців аргументом, щоби прислухатись до слів Христа про єдність Церкви.

Ще одним питанням, яке розглядалось на Ліонському Соборі, було Filioque. Ця вставка була додана до Нікейсько-Константинопольського Символу віри Дванадцятим Толедським Собором 681 року і Франкфуртським Собором 794 року. Однак ці Собори були помісними, а не вселенськими. До XIII століття Filioque стало фактично загальноприйнятим у всій Католицькій Церкві. Другий Ліонський Собор легалізував його використання. Зважаючи на те, що Другий Ліонський Собор зібрав не тільки католицьких богословів та єрархів, а й православних, Filioque було прийняте всією Церквою, як на Сході, так і на Заході. Учасники Собору розглядали також політичні питання. Зокрема, Собор визнав імператором Священної Римської імперії Рудольфа I і припинив період політичних протистоянь в Німеччині. Також Собор розглядав можливість хрестового походу проти монголо-татар, але ця ідея залишилась без реалізації. Важливим питанням, яке розглядав Собор, було удосконалення процедури вибору Пап. Собор постановив, що після смерті Папи кардинали повинні зібратися на Конклав. Під час виборів вони повинні бути позбав-

лені будь-якої можливості спілкуватися зі зовнішнім світом. Так Собор обмежив можливість стороннього впливу на виборчий процес. Кардинали повинні постійно перебувати разом, що унеможливило змови. Впродовж трьох днів кардинали повинні отримувати повноцінне харчування; з опісля до сьомого дня голосування раціон повинен зменшуватися, а після восьмого дня вони повинні отримувати тільки хліб і воду. Такі заходи покликані пришвидшити вибори і захистити Церкву від тривалих періодів невизначеності. Такі правила діють і до сьогодні.

• ВЕНСЬКИЙ СОБОР

У XIV столітті відбувся тільки один Собор. Венський Собор розпочав роботу 16 жовтня 1311 та закінчив 6 травня 1312 року. Його скликав Папа Климент V на прохання французького короля Філіпа IV Красивого. В той час король вів боротьбу проти тамплієрів. Король намагався вирішити фінансові проблеми Франції, а оскільки його вмінь господарювати не вистарчало, щоби втримати країну від банкрутства, він вирішив конфіскувати майно тамплієрів. Для таких кроків він потребував серйозних підстав. З цієї причини король інкримінував тамплієрам низку злочинів та ересей і розпочав їх переслідування. Однак король розумів, що він не має права виносити обвинувачувальні вирoki у церковних справах. Саме тому він просив Папу скликати Собор і розглянути обвинувачення тамплієрів. Сподівання короля не справилися. Собор оправдав тамплієрів. Втім, Папа Климент V, щоби не загострювати ситуацію, видав буллу, якою розпустив тамплієрів. Також Собор розглянув скарги рейнських прелатів проти бегінок – жіночого релігійного згромадження, та осудив їхню діяльність, визнавши їх винними у пропагуванні ересі антиномізму. Собор в черговий раз заборонив лихварство. Також Собор постановив впровадити в Паризькому, Оксфордському, Болоньському та Саламанському університетах викладання єврейської, арабської та арамейської мов. Головною ціллю таких курсів було сприяння глибокому вивченню Біблії.

• КОНСТАНСЬКИЙ СОБОР

У XV столітті відбулось два Собори. Констанський Собор відбувся у 1414-1418 роках. Він був скликаний з ціллю подолання схизми після Авіньйонської неволі Пап. Після смерті Папи Боні-

фація VIII у 1303 році, новим Папою обрали Климента V, який підтримував французького короля Філіпа IV. Король переконав Папу перебраться з Риму ближче до Франції. Папа переїхав до міста Авіньйон, де він і його наступники мешкали кілька десятиліть. В 1377 році Папа Григорій XI повернувся до Риму, але через рік Папа помер, і кардинали обрали його наступником Урбана VI. Група кардиналів не погодилась із цим вибором; вони відправились до Авіньйону, де обрали антипапу Климента VII. Так відбувся розкол у Церкві: в Римі перебував законний Папа Урбан VI, а в Авіньйоні антипапа Климент VII. Церковний розкол спричинив і політичний розкол Європи. Половина Католицького Світу підтримували Урбана VI, а інша половина Климента VII. Від 1378 року, коли почався розкол, до 1417 року, коли Констанський Собор припинив розкол, змінилися декілька Пап (Урбан VI, Боніфацій IX, Інокентій VII, Григорій XII) та антипап (Климент VII, Бенедикт XIII). Оскільки проблема ставала дедалі більшою, обидві сторони погодились зібратись на Собор у Пізі для вирішення суперечки. На Пізанському Соборі 1409 року замість вирішення проблеми, вона поглибилась. Учасники Собору усунули обох Пап та обрали третього – Олександра V (Петро Філарго). Ані Папа, ані антипапа цього рішення не визнали. В результаті, з'явилися три Папи. В 1410 році Олександр V помер і його наступником обрали Івана XXIII (Бальтазар Косса). З ціллю вирішення цієї проблеми був скликаний Констанський Собор. На Соборі у 1414 році законний Папа Римський Григорій XII зрікся влади заради збереження миру в Церкві. Так само поступив і пізанський антипапа Іван XXIII. Новим Папою обрали Мартина V. Авіньйонського антипапу Бенедикта XIII Собор проголосив незаконним. Хоч він і не погодився з рішенням Собору, від нього відвернулися всі, хто його досі підтримував, і він пішов у забуття. Також Собор розглянув учення Джона Вікліфа і Яна Гуса та проголосив їх еретичними.

• ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ СОБОР

Ще одним Собором XV століття був Флорентійський Собор, який відбувся у 1438-1445 роках. Головною богословською проблемою XV століття була еклезіологія: богослови міркували про церковний устрій, а за своїми поглядами вони розділилися на тих, які вважали, що найвищою керівною структурою Церк-

ви повинен бути Собор, а Папа повинен виконувати виключно представницькі і виконавчі функції, та тих, які вважали, що найвищою ланкою Церкви повинен залишатися Папа Римський, а Собор повинен відігравати лише дорадчу функцію. Папа Мартин V, який був обраний на Констанському Соборі 1417 року, скликав наступний Собор у Базелі в 1431 році, але Папа помер незадовго до відкриття Собору. Єпископи, які прибули до Базеля, все ж провели засідання та ухвалили рішення, які обмежували права Папи. Наступним Папою став Євген IV, який не погодився з рішеннями Базельського Собору. Деякі учасники Базельського Собору в знак протесту проти папського рішення у Базелі обрали антипапою савойського герцога Амадея VIII, який прийняв ім'я Фелікса V. Фелікс V не отримав підтримки ані в Церкві, ані серед європейських політиків. Врешті, Фелікс відмовився від папства та пішов у монастир. Він був останнім антипапою в історії Католицької Церкви. Оскільки Базельський Собор не виконав своєї місії, Папа Євген IV скликав Собор у Феррарі. У 1439 році у Феррарі спалахнула епідемія, і Папа переніс Собор до Флоренції, тому він увійшов в історію як Флорентійський. В роботі Собору взяли участь візантійський імператор Іван VIII Палеолог та представники всіх східних Церков. Київську Церкву представляв митрополит Ізидор. Учасники Собору знову обговорили богословські розбіжності та знайшли порозуміння. 6 червня 1439 року учасники Собору підписали Флорентійську унію, об'єднавши Христову Церкву в один організм. Подальша доля Флорентійської унії була такою ж, як і доля Ліонської унії. Політичні інтриги не дозволили впровадити її в життя Церкви.

• П'ЯТИЙ ЛАТЕРАНСЬКИЙ СОБОР

В 1515-1517 роках відбувся П'ятий Латеранський Собор, скликаний Папою Юлієм II. Оскільки Папа Юлій II помер у 1513 році, більшість сесій вів наступний Папа Лев X, який не відзначався особливими талантами ані в богослов'ї, ані в церковній організації. Скликання Собору не мало якихось вагомих підстав, але Папа Юлій II, коли став Папою обіцяв скликати Собор, і виконав свою обіцянку. Не можливо сказати, які надії він покладав на Собор, але в будь-якому випадку його смерть не дала можливості їх реалізувати. Церква в той час переживала кризу, яка врешті призвела до реформації. П'ятий Ліонський Собор завершився у 1517

році, тобто у той же рік, коли Мартін Лютер оприлюднив 95 тез. Папа Лев X не побачив проблеми, яка нависла над Церквою, а тому й не скористався для її вирішення блискучою нагодою, якою був цей Собор. Собор ухвалив низку рішень, зокрема встановив строгий контроль за фінансовими і кредитними установами; підтвердив відвічну віру Церкви в безсмертя душі; встановив вимогу отримувати благословення єпископа на друк книги; закликав до війни проти турків за Святу Землю. Проте ці постанови навіть не торкнулися наболілих проблем, які призвели до реформації. Незважаючи на те, що цей Собор не можна назвати успішним, реформи в Католицькій Церкві тривали, і розпочались вони з 1492 року, тобто із завершенням іспанської Реконкісти. Католицька реформація, розпочата в 1492 році, потребувала соборного обговорення. Але воно відбулось не на П'ятому Латеранському Соборі, а аж на Тридентському Соборі, скликання якого відтягнулось через протестантську реформацію.

ЛІТЕРАТУРА

Beestermöller, Gerhard. Thomas von Aquin und der gerechte Krieg. Friedensethik im theologischen Kontext der Summa Theologiae. – Köln: J.P. Bachem Verlag, 1990.

Berger, David. Thomas von Aquin be-
gegnet. – Augsburg: Sankt Ulrich, 2002.

Bougerol, Jacques Guy. Saint Bonaventure. Études sur les sources de sa pensée. – Northampton: Variorum Reprints, 1989.

Burrell, David. Aquinas: God and Action. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1979.

Coccia, Emanuele. La trasparenza delle immagini. Averroè e l'averroismo. – Mondadori, 2004.

Craemer-Ruegenberg, Ingrid. Albertus Magnus. – München: C.H. Beck, 1980.

Davies, Brian. The Thought of Thomas Aquinas. – Oxford: Clarendon Press, 1992.

Degenhardt, Ingeborg. Studien zum Wandel des Eckhartbildes. – Leiden: Brill, 1967.

Dreyer, Mechthild; Ingham, Mary B. Johannes Duns Scotus zur Einführung. – Junius Verlag, 2003.

Duin, Johannes J. La doctrine de la providence dans les écrits de Siger de Brabant: textes et étude. – Louvain: Institut Supérieur de Philosophie, 1954.

Elders, Leo. The Philosophical Theology of St. Thomas Aquinas. – New York: Brill, 1990.

Engelhardt, Paulus. Thomas von Aquin. Wegweisungen in sein Werk. – Leipzig: St. Benno, 2005.

Flasch, Kurt. Aufklärung im Mittelalter? Die Verurteilung von 1277.

Das Dokument des Bischofs von Paris eingeleitet, übersetzt und erklärt. – Mainz: Dieterich Verlag, 1989 (Excerpta classica, 6).

Flasch, Kurt. Meister Eckhart. Philosoph des Christentums. – München: C.H. Beck, 2010.

Forschner, Maximilian. Thomas von Aquin. – München: C.H. Beck, 2006.

Fues, Wolfram Malte. Mystik als Erkenntnis? Kritische Studien zur Meister-Eckhart-Forschung. – Bonn: Bouvier, 1981.

Gilson, Étienne. Die Philosophie des hl. Bonaventura. – Wissenschaftl. Buchgesellschaft, 1960.

Gilson, Stefan. Der Heilige Bonaventura. – Hellerau: Hegner, 1929.

Guerizoli, Rodrigo. Die Verinnerlichung des Göttlichen. Eine Studie über den Gottesgeburtzyklus und die Armutspredigt Meister Eckharts. – Leiden: Brill, 2006.

Haas, Alois Maria; Binotto, Thomas. Meister Eckhart der Gottsucher. Aus der Ewigkeit ins Jetzt. – Kreuz, 2013.

Hattrup, Dieter. Ekstatik der Geschichte. Die Entwicklung der christologischen Erkenntnistheorie Bonaventuras. – Paderborn: Schöningh, 1993.

Heinzmann, Richard. Thomas von Aquin. Eine Einführung in sein Denken. – Kohlhammer, 1994.

Hemmerle, Klaus. Theologie als Nachfolge. Bonaventura, ein Weg für heute. – Herder, 1975.

Hoeres, Walter. Der Wille als reine Vollkommenheit nach Duns Scotus. – München: Pustet, 1962.

Hoeres, Walter. Die Sehnsucht nach der Anschauung Gottes. Thomas von Aquin und Duns Scotus im Gespräch über Natur und Gnade. – Aachen: Patrimonium, 2015.

Honnefelder, Ludger (вид.) Albertus Magnus und der Ursprung der Universitätsidee. Die Begegnung der Wissen-

schaftskulturen im 13. Jahrhundert und die Entdeckung des Konzepts der Bildung durch Wissenschaft. – Berlin: Berlin University Press, 2011.

Honnefelder, Ludger. Albertus Magnus und die kulturelle Wende im 13. Jahrhundert: Perspektiven auf die epochale Bedeutung des großen Philosophen und Theologen. – Aschendorff, 2012.

Honnefelder, Ludger. Johannes Duns Scotus. – München: C.H. Beck, 2005.

Honnefelder, Ludger. Scientia transcendens. Die formale Bestimmung der Seiendheit und Realität in der Metaphysik des Mittelalters und der Neuzeit (Duns Scotus, Suárez, Wolff, Kant, Peirce). – Hamburg: Meiner Verlag, 1990.

Imbach, Ruedi; Putallaz, François-Xavier. Profession philosophie: Siger de Brabant. – Cerf, 1997.

Ingham, Mary B. Duns Scotus. – Münster: Aschendorff Verlag, 2006.

Jung, Christian. Meister Eckharts philosophische Mystik. – Marburg: Tectum, 2010.

Kahl, Wilhelm. Die Lehre vom Primat des Willens bei Augustinus, Duns Scotus und Descartes. – Straßburg: Trübner, 1886.

Kenny, Anthony. Thomas von Aquin. – Freiburg im Breisgau: Herder, 1999.

Kern, Udo. «Gottes Sein ist mein Leben» Philosophische Brocken bei Meister Eckhart. – Berlin: Walter de Gruyter, 2003.

Kluxen, Wolfgang. Philosophische Ethik bei Thomas von Aquin. – Hamburg: Meiner, 1998.

Köpf, Ulrich. Die Anfänge der theologischen Wissenschaftstheorie im 13. Jahrhundert. – Tübingen: Mohr Siebeck, 1974.

Kretzmann, Norman. The Metaphysics of Theism: Aquinas' Natural Theology in Summa Contra Gentiles I/II. – Oxford: Clarendon Press, 1997-1999.

Lehner, Albert. Albertus Magnus. Frommer Handel mit dem Regensburger Bischof. Eine Streitschrift. – Regensburg: buntehunde, 2005.

Leppin, Volker. Thomas von Aquin. Zugänge zum Denken des Mittelalters. – Aschendorff, 2009.

Libera, Alain de. Albert le Grand et la Philosophie. – Paris: Vrin, 1990.

Libera, Alain de. La Mystique rhénane. D'Albert le Grand à Maître Eckhart. – Paris: Vrin, 1994.

Mandonnet, Pierre. Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIIIe siècle: étude critique et documents inédits. – Fribourg (Schweiz): Librairie de de l'Université, 1899.

Mieth, Dietmar. Meister Eckhart. – München: C.H. Beck, 2014.

Mojisich, Burkhard. Meister Eckhart. Analogie, Univozität und Einheit. – Hamburg: Meiner, 1983.

Mühlum, Christoph. Zum Wohl des Menschen. Glück, Gesetz, Gerechtigkeit und Gnade als Bausteine einer theologischen Ethik bei Thomas von Aquin. – Bernstein, Gebrüder Remmel, 2009.

Patt, Walter. Metaphysik bei Thomas von Aquin. Eine Einführung. – London: Turnshare, 2004.

Perler, Dominik. Zweifel und Gewissheit. Skeptische Debatten im Mittelalter. – Klostermann, 2006.

Pesch, Otto Hermann. Thomas von Aquin. Grenze und Größe mittelalterlicher Theologie. Eine Einführung. – Mainz: Matthias-Grünewald, 1995.

Petagine, Antonio. Aristotelismo difficile: l'intelletto umano nella prospettiva di Alberto Magno, Tommaso d'Aquino e Sigieri di Brabante. – Milano: Vita e Pensiero, 2004.

Piché, David. La condamnation parisienne de 1277, nouvelle édition du texte latin, traduction, introduction et commentaire, avec la collaboration de Claude Lafleur. – Paris: Vrin, 1999.

Pieper, Josef. Thomas von Aquin. Leben und Werk. – Kevelaer: Butzon & Bercker, 2014.

Quinn, John. The Historical Constitution of St. Bonaventure's Philosophy. – Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1973.

Ratzinger, Joseph. Die Geschichtstheologie des heiligen Bonaventura. – Schnell & Steiner, 1959.

Renan, Ernest. Averroès et l'averroïsme: essai historique. – Paris: Auguste Durand, 1852.

Resnick, Irven M. A Companion to Albert the Great. Theology, Philosophy, and the Sciences. – Leiden, Boston: Brill, 2013.

Roggisch, Waltram. Johannes Duns Scotus. Der Theologe der Immaculata. – Christiana, 1995.

Ruh, Kurt. Meister Eckhart. Theologe, Prediger, Mystiker. – München: C.H. Beck, 1989.

Schmidt, Axel. Natur und Geheimnis. Kritik des Naturalismus durch moderne Physik und scotische Metaphysik. – München: Alber, 2003.

Schönberger, Rolf. Thomas von Aquin zur Einführung. – Hamburg: Junius, 2012.

Schulze, Markus. Leibhaft und Unsterblich. Zur Schau der Seele in der Anthropologie und Theologie des Heiligen Thomas von Aquin. – Freiburg: Universitätsverlag, 1992.

Staudinger, Siegfried. Das Problem der Analyse des Glaubensaktes bei Johannes Duns Scotus. – Kühlen, 2006.

Steenberghen, Fernand Van. Maître Siger de Brabant. – Publ. Universitaires; Vander-Oyez, 1977.

Stump, Eleonore. Aquinas. – London: Routledge, 2003.

Torrell, Jean-Pierre. Magister Thomas. Leben und Werk des Thomas von Aquin. – Herder, 1995.

Trusen, Winfried. Der Prozeß gegen Meister Eckhart. – Paderborn: Schöningh, 1988.

Vos, Antonie. The Philosophy of John Duns Scotus. – Edinburgh: Edinburgh University, 2006.

Waldschütz, Erwin. Denken und Erfahren des Grundes. – Herder, 1989.

Wehr, Gerhard. Meister Eckhart. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. – Rowohlt, 2008.

Wetter, Friedrich. Die Trinitätslehre des Johannes Duns Scotus. – Aschenдорff Verlag, 1967.

Williams, Thomas (вид.) The Cambridge Companion to Duns Scotus. – Cambridge Univ., 2002.

Winkler, Norbert. Meister Eckhart zur Einführung. – Hamburg: Junius Verlag, 1997.

Zimmermann, Albert. Thomas lesen. – Stuttgart, Bad Cannstatt: frommann-holzboog, 2000.

Баумейстер, Андрій. Тома Аквінський: вступ до мислення. – Київ: Дух і Літера, 2012.

Розділ 10

**ПІСЛЯ
ТРИДЕНТСЬКОГО
СОБОРУ**

10.1. БОГОСЛОВ'Я XVI СТОЛІТТЯ

Католицьке богослов'я XVI століття стало іншим, аніж воно було в середньовіччі. Впродовж середньовіччя католицьке віровчення не мало жодних суттєвих дискусій. Очевидно, що на рівні деталей викладення віровчення існували різні погляди. Але основні догмати ні в кого не викликали ніяких сумнівів, тому про них не було сенсу дискутувати. Католицька реформація зосереджувалась на удосконаленні різних аспектів життя Церкви, але мало торкалася богослов'я. Зміни в наголосах католицького богослов'я були спричинені протестантизмом. Ті основи віри, які впродовж півтори тисячоліття були очевидними для всіх християн, протестантські богослови піддали сумніву. Якщо, до прикладу, у XV столітті обґрунтовувати наявність семи Святих Тайн, реальну присутність Христа у Євхаристії, необхідність добрих справ для осягнення спасіння тощо було позбавлене сенсу, бо ці речі ні в кого не викликали сумніву, то в XVI столітті вони стали темою богословської дискусії, оскільки протестанти піддали їх сумніву.

• КАТОЛИЦЬКІ БОГОСЛОВИ НІМЕЧЧИНИ І ПОЛЬЩІ

Саме на обговорення спірних із протестантизмом тем зосредили свою увагу католицькі університети Європи і найвидатніші католицькі богослови. Полеміка з протестантизмом не залишала католицьким мислителям ані часу, ані сил на розвиток тих тем, якими вони займались у середньовіччі. З цієї причини метафізика, логіка, психологія та інші галузі призупинили свій розвиток, а на лекціях із цих предметів професори здебільшого повторювали те, що було зроблене в середньовіччі. Оскільки найпопулярнішим католицьким мислителем середньовіччя був Тома Аквінський, а в XVI столітті розроблені ним теми не були предметом жвавих дискусій, то його твори стали нормативними і майже задогматизованими. Твори, які писалися католиць-

кими богословами XVI століття, мали здебільшого полемічний характер.

➤ Полемічна ситуація стимулювала відточувати і переосмислювати звичні богословські категорії; тому XVI століття можна назвати новим спалахом католицького богословського дискурсу. Оскільки реформація мала три місця свого зародження – Німеччина (лютеранство), Франкомовна Швейцарія (кальвінізм) і Англія (англіканство), то й католицьке богослов'я цього періоду досягло найвищого рівня свого розвитку саме в цих трьох мовних просторах. Першим опонентом Лютера в німецькомовному просторі був Йоганнес Маєр фон Екк (Johannes Maier von Eck, 1486-1543), професор Університету Інгольштадт. Першою темою, в дискусії над якою Екк брав участь, ще до виступу Лютера, було лихварство. В середньовіччі Церква гостро засуджувала лихварство, і мала на це достатні підстави. Найбільшим багатством і часто єдиним засобом для виживання середньовічних європейців була земля. Відповідно, земля зазвичай була заставою для отримання кредиту. Лихварі часто конфісковували землі селян, коли ті не могли оплатити відсотки за кредити. Безземельні селяни були приречені на зубожіння і голод. Церква не могла стояти осторонь цих бід, і засуджувала лихварство як зло. Тома Аквінський вважав, що прибуток можна отримувати тільки з праці, а оскільки лихвар не вкладає у свою діяльність працю, отримання прибутку від його діяльності суперечить моралі. Однак у XVI столітті економічна ситуація змінилась – зароджувався капіталізм. Якщо в середньовіччі, економіка якого ґрунтувалась переважно на сільському господарстві, кредити не були необхідними, то при промисловому виробництві без них обійтись неможливо. Екк був першим, який відстоював думку, що, зважаючи на зміну економічних обставин, ставлення до лихварства потрібно змінити. Проте, дозволяючи кредитування під відсотки, потрібно встановити чіткі норми, щоби захистити боржників від повного зубожіння у випадку неспроможності сплати кредитів. Коли Лютер оголосив «95 тез», Екк був першим католицьким богословом, який їх опротестував. Його ідеї не були новими; він послідовно відстоював католицьке віровчення і не вигадував чогось нового. Перший критичний

текст на Лютерові тези Екк написав для айхштеттського єпископа Габріеля фон Айб (Gabriel von Eyb). Незабаром цей текст був опублікований під назвою «Obelisci». Латинським словом «obelisci» називали друкарські хрестики († або ‡), якими в тексті відзначали зауваження. Лютер відповів Екку трактатом, який назвав «Asterisci». Латинське слово «asterisci» означає друкарські зірочки (*), які відіграють ту саму функцію, що й друкарські хрестики. Ці трактати розпочали дискусію між Лютером і Екком. Головними темами, про які дискутували два богослови, були індульгенції, свобода волі, оправдання і папство. Лютер вбачав у Екку свого найсерйознішого опонента. В 1519 році відбувся Ляпцігський диспут, в якому Екк дискутував зі соратником Лютера Андреасом Рудольфом Богенштайн фон Карлштадт. Оскільки Екк виявився значно компетентнішим у богослов'ї, ніж Карлштадт, на диспут прибув Лютер, хоч і перебував у той час під заборонаю публічних виступів. Аргументи Екка були сильнішими, ніж Лютера, але Лютер не відступив від своїх переконань. Того самого року Екк написав трактат «De primatu Petri». В 1520 році Екк відправився до Риму на зустріч із Папою Левом X, якому дав свою оцінку ідей Лютера. На підставі звіту Екка, Папа видав буллу Exsurge Domine, якою осудив 41 тезу Лютера. Екк брав участь у Баденському диспуті 1526 року, Авгсбурзькому райхстагу 1530 року, Вормському диспуті 1541 року та Регенсбурзькому диспуті 1541 року. Оскільки Лютер не міг подолати Екка, він з притаманною Лютеру грубістю і нахабністю у своїх творах називав його «das Schwein aus Ingolstadt» (свиня з Інгольштадту). Такі грубі епітети свідчать про те, що протестантські богослови його боялися, а тому й ненавиділи. Попри полеміку з Лютером Екк не був консерватором. Він прагнув реформ Церкви, критикував зловживання індульгенціями та церковним майном. Але його критика була конструктивною, на відміну від критики Лютера, яка призвела до розколу. Реформаційні ідеї Екка були використані Тридентським Собором для оновлення Церкви. Паралельно з Лютером Екк працював над власним перекладом Біблії. Лютер опублікував свій переклад у 1534 році, а Екк у 1537 році. Особливістю цих перекладів

було використання різних варіантів німецької мови: Лютер використовував саксонський діалект, а Екк – баварський.

- Ще одним католицьким богословом, який гостро полемізував із Лютером, був Йоганнес Кохльойс (Johannes Cochlaeus, 1479-1552), який здобув освіту в Кьольнському університеті, а згодом очолював відому в той час школу при церкві Святого Лаврентія в Нюрнбергу. На цій посаді він писав підручники, два з яких принесли йому славу великого вченого: в 1511 році він написав роботу з теорії музики «Tetrachordum musices», а в 1612 році працю з історії Німеччини «Brevis Germaniae descriptio». Кохльойс захоплювався гуманізмом і в перші роки реформації симпатизував Лютеру, однак, вникнувши в Лютерові ідеї, став його активним противником. Він брав участь у Вормському диспуті 1521 року, а в 1530 році на Авгсбурзькому райхстагу, коли лютерани представили Авгсбурзьке віросповідання, Кохльойс став одним із співавторів документу «Confutatio Augustana» (Авгсбурзьке заперечення), в якому викладена католицька критика лютеранства.
- Фрідріх Штафілюс (Friedrich Staphylus, 1512-1564) був ще одним опонентом реформації. В 1541 році він став професором Віттенберзького університету, а в 1543 році членом сенату філософського факультету цього університету. Віттенберг був батьківщиною лютеранства, і Штафілюс захоплювався Лютеровими ідеями. В 1546 році він став професором протестантського богослов'я в Кьонігсберзькому університеті, а в 1547-1548 – його ректором. Перебуваючи у Кьонігсбергу, Штафілюс розчарувався у протестантизмі і повернувся до Католицької Церкви. Він писав полемічні твори проти лютеранства, та брав участь у диспутах. В 1559 році він переїхав до Інгольштадту, де почав викладати богослов'я. Він був богословським радником імператора Фердинанда I та баварського герцога Альбрехта V. В ролі богословського експерта він брав участь у Тридентському Соборі.
- Якоб ван Гоґштратен (Jakob van Hoogstraten, бл. 1460-1527) народився у Фландрії, а після навчання в Лювенському університеті вступив до домініканського ордену і продовжив навчання у Кьольні. В 1496 році він став священником. В 1507 році він очолив навчальний відділ домініканців і став пріором домініканського монастиря. В 1508 році його призначили

папським інквізитором у Кьольні, Майнці і Трірі. Як професор він написав багато трактатів проти протестантизму, а як інквізитор вів активну боротьбу проти лютеран.

- Кардинал Йоганнес Гроппер (Johannes Gropper, 1503-1559) вивчав право у Кьольнському університеті. В 1530 році він був учасником Авгсбурзького райхстагу, на який прибув в ролі супроводжуючої особи кьольнського архієпископа Германа фон Віда. Після райхстагу Гроппер взявся за самостійне вивчення Біблії і творів отців Церкви. Він не звертався до вчителів та не отримував фахову богословську освіту, бо прагнув самостійно і без стороннього впливу розібратися у протистояннях католицизму і протестантизму. Результатом його навчання стала абсолютна відданість Католицькій Церкві. Одночасно він підтримував тісні контакти з гуманістами, зокрема з Еразмом Роттердамським. Він виступав за реформи у Церкві, але був категоричним противником розколу. Коли архієпископ Герман фон Від відійшов від Католицької Церкви і підтримав лютеранство, він розірвав із ним дружбу і виступив його противником. В 1555 році Папа Павло IV підніс його до гідності кардинала. Останні роки він провів у Римі.
- Лідером католицького спротиву в Польщі став Кардинал Станіслав Гозіуш (Stanisław Hozjusz, 1504-1579). Він народився у Польщі, дитинство провів у Вільнюсі, навчався в Ягеллонському університеті та Больньої. Підтримував контакти з гуманістами. З 1538 року був секретарем і дипломатом польського короля. В 1549 році він став єпископом. В 1560-1561 роках він був Апостольським Нунцієм у Відні. Брав участь у Тридентському Соборі. Після Собору він приклав значні зусилля, щоби не допустити поширення протестантизму, церковного розколу і кровопролитної війни у Польщі.
- Марцін Кромер (Marcin Kromer, 1512-1589) був ще одним польським католицьким богословом, істориком і дипломатом, який відстоював католицькість Польщі. Він автор одного з найвідоміших викладів польської історії «De origine et rebus gestis Polonorum», виданого в Базелі в 1555 році. В 1579 році він став єпископом. Кромер вважається одним із найосвіченіших польських богословів.
- Особливу роль у протидії реформації відіграв Святий Петрус Канізіус (Petrus Canisius, 1521-1597), який народився у Нідер-

ландах, навчався у Кьольнському університеті, а в 1543 році вступив до ордену єзуїтів. У 1549-1552 роках він був ректором Віденського університету. Декілька разів йому пропонували стати єпископом, але він відмовився, щоби займатися справами ордену та поширенням освіти. В 1556-1569 роках Каназіус був єзуїтським провінціалом у Південній Німеччині. За цей час він віддано працював у двох напрямках. Першим завданням, яке він ставив перед собою, було створення єзуїтських шкіл на всій території його провінції. В цій роботі Канізіус був дуже успішний. За час його керування провінцією були створені безліч шкіл. Другим завданням була популяризація католицького віровчення. З цією ціллю Канізіус багато проповідував і писав численні роботи. Канізіус написав 30 богословських трактатів, серед яких «Summa doctrinae christianae» (Сума християнського віровчення, 1555), «Catechismus minimus» (Малий катехизм, 1556), «Parvus catechismus catholicorum» (Малий католицький катехизм, 1558), «De Maria Virgine» (Про Діву Марію, 1577), «Notae in evangelicas lectiones» (Примітки до євангельських читань, 1591-1593), «Meditationes» (Медитації, 1593) та численні інші. Останні роки життя Канізіус провів у швейцарському місті Фрібур. В цьому місті він заснував школу, яка згодом переросла у Фрібурзький університет.

• КАТОЛИЦЬКІ БОГОСЛОВИ АНГЛІЇ

Важливу роль у протидії реформації в Англії відіграли Святий Джон Фішер і Святий Томас Мор, які стали першими католицькими мучениками, що загинули від рук англійських реформаторів.

➤ Джон Фішер (John Fisher, 1469-1535) був духовником Леді Марґарет Бофор, матері короля Генріха VII, засновника династії Тюдорів на англійському троні. В 1502 році він став професором Кембриджського університету, а в 1504 році його канцлером. В тому ж 1504 році Фішер став єпископом Рочестера. Посаду канцлера Кембриджського університету і служіння єпископа Рочестера він суміщав до смерті. За протекцією Леді Марґарет Фішер став наставником Генріха VIII. Коли король заявив про своє бажання розлучитися з Катериною Арагонською, Фішер виступив проти цього. Коли король проголосив Перший акт про супремачію, яким

відділив Церкву Англії від Католицької Церкви, Джон Фішер став найбільшим опонентом англійської реформації. В 1535 році Фішера арештували, звинуватили в державній зраді та стратили. Роль Фішера в англійській реформації колосальна. Незважаючи на те, що Генріх VIII його стратив, хоч Фішер в минулому був його наставником, король перебував під його величезним впливом. Англійська реформація відрізнялася від континентальної. Король проголосив себе главою Церкви Англії та вийняв її з підпорядкування Папі Римському, але категорично заборонив вносити будь-які зміни у віровчення і обряд. Певні зміни в англіканстві з'явилися аж після смерті Генріха VIII. Впродовж усього свого життя король був противником лютеранства і кальвінізму та не допускав ані найменших впливів цих конфесій на Церкву Англії.

- Томас Мор (Thomas More, 1478-1535) народився в Лондоні у родині судді королівського суду. Здобувши добру освіту, він почав кар'єру юриста і політика. Мор відзначався особливою чесністю, справедливістю і безкомпромісністю. В 1529 році він був призначений лордом-канцлером королівства. Це був час, коли Генріх VIII розпочав процес свого розлучення з Катериною Арагонською, і Мор виступив проти дій короля. Коли король оголосив Акт про супремачію, Мор залишився католиком і опонентом короля. За незгоду з королем його звинуватили у зраді та стратили. Томас Мор залишився в історії не тільки як політик і вірний католик, а й як творчий мислитель. Він – автор «Історії Річарда III», численних віршів та політичного трактату «Утопія». В 1886 році Папа Лев XIII беатифікував Джона Фішера і Томаса Мора, а в 1935 році Папа Пій XI їх канонізував.
- Після Генріха VIII і Едуарда VI на англійський трон зійшла королева Марія Тюдор, яка правила у 1553-1558 роках. Вона була католичкою, і розпочала процес повернення Церкви Англії в лоно Католицької Церкви, звільнила і стратила кентерберійського архієпископа Томаса Кранмера. Новим архієпископом став Кардинал Реджинальд Пол (Reginald Pole, 1500-1558). Королева Марія і Кардинал Пол стали лідерами католицької реставрації в Англії. Але їхня смерть, яка відбулась в один день, не дозволила довершити почату справу.

- Ще одним діячем католицької реставрації часів королеви Марії був Стівен Гардінер (Stephen Gardiner; бл. 1497-1555). Він був єпископом Вінчестера, ректором Трініті-коледжа і канцлером Кембриджського університету, а в період правління королеви Марії лордом-канцлером королівства. В період реформації Генріха VIII Гардінер лояльно ставився до дій короля, але виступав проти будь-яких змін в богослов'ї та обряді. За свої погляди англікани його арештували і він тривалий час провів у в'язниці. Королева Марія його звільнила і повернула всі посади, яких його позбавили англікани. В час її правління він став активним борцем за відновлення Католицької Церкви в Англії, але робив це не адміністративними методами, а науковими дискусіями і проповідями.
- Кардинал Вільям Аллен (William Allen, 1532-1594) розпочав свою діяльність в час католицької реставрації, але коли королевою стала Єлизавета I, яка повернулася до протестантизму, Аллен був вимушений покинути Англію і перебрався в Бельгію. В 1565 році він став священником. В 1568 році він заснував Collège des Anglais (Англійський коледж), у якому навчалися англійські католики в діаспорі. В 1587 році він став кардиналом, а в 1589 році він став Архієпископом Мехелен-Брюсселю та очолив Католицьку Церкву в Бельгії.
- Ще одним католицьким богословом, який розпочав свою діяльність за царювання Марії I та був вимушений мігрувати за царювання Єлизавети I, був Ніколас Сандерс (Nicholas Sanders, 1530-1581). Він став професором богослов'я в Лювені. В 1572 році Сандерс опублікував роботу «Origin and Progress of the English Schism». У зрілому віці Сандерс відправився до Ірландії для проповіді католицизму. Там він потрапив під переслідування і помер.

• ДУХОВНА ЛІТЕРАТУРА

Зміни у філософсько-богословських ученнях XIV-XV століть та реформація XVI століття спричинили жваву богословську дискусію. В університетах велись диспути між представниками різних шкіл, протестантські богослови всіляко критикували Католицьку Церкву, католицькі богослови відбивались від цієї критики, бібліотечні полиці наповнювались полемічними трактатами. Але всі ці диспути були цікаві далеко не всім католикам. Багато

високодуховних і творчих особистостей прийшли до висновку, що богословська полеміка немає ніякого сенсу, а християнин повинен зосереджуватися передовсім на духовному зростанні. Як наслідок, містики і вчителі духовності почали писати тексти, які присвячувались не богословським диспутам і полемікам, а духовності і містиці.

- Серед таких авторів на особливу увагу заслуговує німецький священик Тома Кемптіський (Thomas von Kempen, бл. 1380-1471). Він народився в околицях Кьольну, а досягши юності, вступив у монастир Братства спільного життя (Canonici Regulares Sancti Augustini Fratrum a Vita Comuni), яке жило за августиніанськими правилами. Він стояв також при витоках руху Нове благочестя (Devotio moderna), члени якого пропагували такий спосіб життя, який християни вели в апостольські часи. Своєрідною конституцією цього руху стала книга Томи «Наслідування Христа» (De imitatione Christi), яка була написана у 1427 році. Ця книга перевидавалась понад п'ять тисяч разів, і тому стала найбільш популярною книгою в історії людства, після Біблії. Твір розділений на чотири книги. В першій книзі – «Настанови, корисні для духовного життя» – автор закликає уникати спокус світу та зосереджуватись на власному духовному житті і внутрішньому світі. Тома закликав до усамітнення і мовчанки, роздумів про Страшний суд та посмертну долю. Друга книга – «Настанови для внутрішнього життя» – дає поради для досягнення чистоти серця, доброї совісті, терпеливості і любові. Третя книга – «Про внутрішні утіхи» – розповідає про духовне щастя, яке здатна досягти людина, коли йтиме шляхом духовного удосконалення. Четверта книга – «Про таїнство Христа» – розповідає про перспективу зустрічі благочестивого духа з Христом.
- Ще одним автором, який залишив відому духовну літературу, був Ігнатій Лойола (Íñigo López de Loyola, 1491-1556). Лойола був одним із найвідоміших людей в історії Католицької Церкви, оскільки він був засновником Товариства Ісуса (єзуїти). Хоч єзуїти є передовсім носіями високої вченості і гуманістичної культури, в їхньому чернечому житті багато уваги присвячено духовним удосконаленням. Ігнатій Лойола відзначався святістю і благочестивістю. Своїм однодумцям

він рекомендував знайти час для особливого заглиблення у власну душу та духовних вправ. У 1522-1524 роках він підготував книгу «Духовні вправи» (*Exercitia spiritualia*), яка була видана у 1548 році. В цій книзі він закликав присвятити один місяць особливому духовному піднесенню та виклав поради на кожний день духовних вправ. Духовні вправи Ігнатія Лойоли стали неймовірно популярними не тільки серед єзуїтів, а практикуються й до сьогодні численними католиками.

- Багатий творчий спадок залишила Тереза Авільська (*Teresa de Ávila*), відома також як Тереза Ісуса (*Teresa de Jesus*, 1515-1582), яка була монахиною і однією з найосвіченіших людей свого часу. Тереза була реформаторкою Ордену кармеліток і взірцем католицької духовності, за що удостоїлась проголошення Святою і Учителькою Церкви. Тереза написала низку творів, у яких викладала власний духовний досвід та поради для християн. Вона – автор численних робіт, зокрема «Книга мого життя» (*Vida*, 1565), «Шлях до досконалості» (*Camino de Perfección*, 1566-1567), «Думки про Високу Любов» (*Meditaciones sobre los Cantares*), «Обителі внутрішнього замку» (*Moradas del Castillo Interior*, 1577), «Книга основ» (*Libro de las fundaciones*), численні листи.
- Соратником Терези Авільської у реформуванні Ордену кармеліток був ще один іспанський містик Хуан де ла Круз (*Juan de la Cruz*, 1542-1591). Він автор численних творів, які займають п'ять томів.

10.2. ТРИДЕНТСЬКИЙ СОБОР

Найбільшим і найвагомішим Вселенським Собором, який відбувся на Заході, був Тридентський Собор, який засідав у 1545-1563 роках. Собор був скликаний Папою Павлом III, і відбувся під час понтифікату п'яти Пап: Павла III (1534-1549), Юлія III (1550-1555), Марцела II (квітень-травень 1555), Павла IV (1555-1559) і Пія IV (1559-1565). Якщо причинами скликання більшості попередніх Соборів були політичні або дисциплінарні проблеми, то й постанови, які ці Собори ухвалювали, стосувалися передовсім питань церковної організації та дисципліни.

Триденський Собор був іншим. Протестантська реформація піддала критиці численні аспекти католицького віровчення, і перед Церквою постала необхідність дати відповіді на ці виклики. Передумови цього Собору визначили його особливості. На ньому було розглянуто більше доктринальних питань, аніж на будь-якому іншому Соборі. Саме тому Триденський Собор став кульмінаційною точкою розвитку католицького богослов'я. Обговорення такої кількості питань вимагало тривалого часу. Тому Собор працював вісім років, і відбувався в чотири періоди. Оскільки до Триденського Собору зібрань з ціллю обговорення такої великої кількості питань не відбувалось, Собор в момент скликання не мав чіткого порядку денного. Єдине, що Папа Павло III вимагав від учасників Собору, було: «На Соборі кожен вільний висловити свою думку з приводу віри і моралі; якщо навіть хтось відстоює єресь, то мусить її висловити для вердикту Собору». Цього правила дотримались усі Папи, і свобода висловлювань стала визначальною рисою Собору. Можливість вільно висловлювати свої переконання спричинила гострі суперечки з приводу деяких питань. Однак провідники Собору не припиняли суперечок доти, доки всі учасники не досягали згоди щодо обговорюваного питання.

Робота Собору поділяється на чотири періоди. Впродовж кожного періоду відбувалось по декілька сесій. На деяких сесіях ухвалювалися декрети, в яких формулювалися остаточні рішення з приводу обговорюваного питання. Порядок розгляду питань та ухвалення декретів вражає своєю послідовністю і логічністю.

- Перший період Триденського Собору тривав у 1545-1547 роках. Впродовж цього періоду відбулось вісім сесій.
 - ✓ Перша сесія була вступною. На ній відбулось урочисте відкриття Собору, оголошення правил обговорювання і голосування, а також права і обов'язки учасників Собору.
 - ✓ Друга сесія була присвячена виробленню списку питань, які повинні обговорити учасники Собору. Було визначено в першу чергу присвятити увагу питанням віри і церковних реформ. Для досягнення конструктивного діалогу, Собор постановив створити робочі комісії зі спеціалістів різних галузей для попереднього обговорення кожного питання.

Тільки після опрацювання комісією питання могло виноситись на загальне обговорення Собору.

- ✓ Третя сесія була присвячена окресленню головного віровчительного документу Католицької Церкви. Собор постановив, що єдиним текстом, який повною мірою виражає християнську віру є Нікейсько-Константинопольський Символ віри. Цим рішенням Собор фактично відкинув протестантську практику писати нові і не апробовані традицією віровизнання. Своє рішення Собор проголосив у Декреті про прийняття Нікейсько-Константинопольського Символу віри. Це – перший декрет Тридентського Собору.
- ✓ Четверта сесія була присвячена питанню Біблії і Передання. Оскільки Лютер проголосив принцип *solā scriptura*, відповідно до якого джерелом віри є виключно Святе Писання, Католицька Церква повинна була повторити вічну віру Церкви про джерело віри. Собор визначив, що джерелами християнської віри є Писання (*scriptura*) і Передання (*traditio*), при цьому вони мають однакове значення для християн. Це рішення проголошене в Декреті про Писання і Передання. На цій самій сесії було розглянуте питання про нормативний переклад Біблії. Собор вирішив, що нормативним текстом Біблії повинна бути латинська Вульгата. Всі богословські документи Церкви повинні посилатися виключно на цей текст, і в літургійному житті Церкви може використовуватися тільки він. Хоч переклади національними мовами не були заборонені, ця постава підняла авторитет Вульгати до рівня ексклюзивного тексту. Для наукового середовища таке рішення було позитивним, оскільки всі, хто в той час отримував освіту, навчався латиною, а тому міг вільно читати Вульгату і не потребували інших перекладів, а переклади національними мовами несли зі собою численні небезпеки перекладацьких помилок. Рішення було викладене у Декреті про Вульгату.
- ✓ П'ята сесія була присвячена використанню Біблії. Собор постановив, що єпископи і священники зобов'язані читати Біблію народу і проповідувати. Проповідь, відповідно до цього рішення, є невід'ємним обов'язком священників. Але Собор також зобов'язав слідкувати за змістом проповідей своїх священників, щоби уникати ересей. Це рішення

викладене у Декреті про читання Біблії і проповідь. На цій самій сесії обговорювалось також питання первородного гріха. Собор постановив, що кожна людина, оскільки вона є нащадком Адама, заплямлена первородним гріхом. Єдиним винятком є Діва Марія, яка з волі Бога була зачата без плями первородного гріха. Змити первородний гріх може тільки церковне Хрещення. Це рішення викладене у Декреті про первородний гріх.

- ✓ На шостій сесії учасники Собору розглядали питання про оправдання. Відповідь на це питання торкається трьох точок.
 - По-перше, грішник не може спасти себе сам; він потребує для спасіння Божої благодаті, яку приймає вірою в його одкровення. Але й самої благодаті для спасіння не достатньо. Грішник повинен пережити надію і любов, змінитися. Видимим знаком навернення і осягнення благодаті є Хрещення.
 - По-друге, щоби осягнути спасіння, людина повинна дотримуватися Закону Божого. Але можливість його дотриматись дається їй, знову ж таки, Божою благодаттю.
 - По-третє, оправдуюча благодать змиває первородний гріх у Хрещенні. Але кожен наступний важкий гріх позбавляє людину оправдуючої благодаті. Змити важкий гріх, скоєний після Хрещення, та заново отримати благодать людина може тільки через сповідь.

Цими формулюваннями вчення про оправдання учасники Собору повністю заперечили протестантське вчення *sola fide*, відповідно до якого людина осягає спасіння виключно вірою. Собор ствердив, що спасіння можна осягнути вірою і добрими справами. Також це рішення заперечує протестантську відмову від сповіді. Це вчення Собор виклав в окремому Декреті про оправдання. Також на цій сесії було розглянуте дисциплінарне питання щодо обов'язкового місця перебування єпископів і священників. Собор постановив, що єпископи повинні перебувати у своїх єпархіях та візитувати свої парафії, а священники повинні перебувати у своїх парафіях. Покидати єпархії і парафії єпископи і священники можуть тільки на короткий час при гострій необхідності. Собор також заборонив єпископам висвячувати

священиків поза межами своєї єпархії. Ці дисциплінарні рішення викладені у Декреті про обов'язкову резиденцію.

- ✓ На сьомій сесії Собору було вирішене неймовірно важливе для Церкви питання. Впродовж півтори тисячоліття в Церкві існували сім Святих Тайн. Однак різні богослови в різні часи наводили й іншу кількість або інший перелік Святих Тайн. Це було можливим тому, що жоден Собор не визначив їх чіткого переліку. Врешті, Лютер проголосив, що Церква повинна використовувати тільки дві Святі Тайни – Хрещення і Євхаристію. Твердження Лютера суперечило півторитисячолітній традиції Церкви. Відповідно, Католицька Церква була вимушена захистити відвічну традицію Церкви щодо Святих Тайн. Собор визначив, що в Біблії встановлені і в Церкві існують сім Святих Тайн: Хрещення, Миропомазання, Євхаристія, Покаяння, Єлеопомазання, Священство і Подружжя. Цю класифікацію після Тридентського Собору використовують як католики, так і православні. Також Собор поставив, що Миропомазання повинен уділяти тільки єпископ. Ця традиція збереглась у латинському обряді до сьогодні. Ці постанови Собору викладені у Декреті про Святі Тайни. Восьма сесія була присвячена організаційним питанням. По-перше, в Європі почалась війна Шмалькальденської Ліги. Через цю війну продовження Собору в Триденті стало небезпечним. По-друге, в Триденті спалахнула епідемія тифу, що також робило продовження Собору неможливим.
- ✓ Учасники Собору на восьмій сесії вирішували, що робити далі, зважаючи на ці дві проблеми. Вони вирішили, що залишилось ще багато невирішених питань і зупиняти роботу Собору недоречно. Щоби уможливити продовження роботи Собору його учасники постановили переїхати до Болоньї. Тому другий період роботи Собору відбувався у Болоньї. Оскільки на цій сесії не вирішувались ані богословські, ані дисциплінарні питання, на ній не було ухвалено жодного декрету.
- Другий (Болоньський) період Тридентського Собору тривав у 1547-1549 роках і не був плідним, оскільки увагу учасників Собору відволікала війна. В Болоньї Собор провів тільки дві сесії. Папа Павло III запропонував не ухвалювати в Болоньї

декрети, оскільки постанови, ухвалені поза основним місцем проведення Собору можуть викликати сумнів у їхній канонічності. Папа закликав обмежитися тільки обговореннями дискусійних питань.

- ✓ Так, на дев'ятій сесії тривала дискусія про Євхаристію. Питання Євхаристії стало каменем розбрату не тільки між католиками і протестантами, а й між лютеранами і кальвіністами. Католики стверджують, що Євхаристія є реальними Тілом і Кров'ю Христа, незалежно від віри того, хто її приймає. Якщо хліб і вино були освячені на літургії, вони стають реальними Тілом і Кров'ю Христа, і ця присутність залишається дійсною незалежно від того, чи хтось приймає її, чи ні. Акт перетворення католики називають трансубстанціацією, тобто зміною субстанції при збереженні акциденцій. Лютерани вірять, що Євхаристія є реальними Тілом і Кров'ю Христа, але тільки для тих, хто їх приймає з вірою у присутність Христа. Для тих, хто в це не вірить, причастя залишається звичайними хлібом і вином. Кальвіністи стверджують, що Євхаристія є тільки символом прийняття Христа: християнин з вірою приймає Христа у своє серце, а хліб і вино є видимими символами духовного причастя, і не більше. Різне розуміння Євхаристії не дозволило лютеранам і кальвіністам знайти порозуміння. Учасники Тридентського Собору присвятили дев'яту сесію дискусіям на тему Євхаристії.
- ✓ На десятій сесії учасники Собору обговорювали канони про Святі Тайни Покаяння, Єлеопомазання, Священства і Подружжя. Дев'ята і десята сесії не видали нових декретів, але результати цих обговорень лягли в основу декретів наступних сесій.
- Третій період Тридентського Собору відбувся у 1551-1552 роках у Триденті, тобто коли минули небезпеки. В цей період відбулись шість сесій.
 - ✓ На одинадцятій сесії відбулось відкриття третього періоду роботи Собору. Богословські питання на ній не обговорювали і нових декретів не ухвалювали.
 - ✓ На дванадцятій сесії учасники Собору продовжили дискусію про Євхаристію, яку розпочали в Болоньї. Оскільки

всі учасники Собору дійшли згоди в цьому питанні, вони вирішили на наступній сесії видати відповідний декрет.

- ✓ Тринадцята сесія завершила дискусію про Євхаристію. Був виданий Декрет про Євхаристію, в якому стверджувалось, що Христос є реально присутній у Євхаристії, як під час причастя, так і поза ним. Собор дозволив зберігати освячені Тіло і Кров Христові для того, щоби причащати хворих. Також Собор дозволив вшанування Тіла і Крові Христових поза причастям. Внаслідок цього з'явилися нові богослужіння, покликані вшанувати Євхаристію поза причастям, наприклад, суплікації, адорації тощо. Також Собор проголосив Декрет про відповідальність єпископів за моральність їхніх вірних і перебіг процесів. У цьому декреті на єпископів була накладена відповідальність за вихованням високої моральності у довірених їм єпархіях. Також декрет визначав, що остаточні рішення в судових процесах проти самих єпископів повинен ухвалювати тільки Папа. Окрім цих двох декретів на тринадцятій сесії було вирішено питання присутності протестантів на Соборі. Учасники Собору постановили дозволити протестантам вільну присутність на Соборі, тобто вони могли вільно прибувати на Собор, брати участь в обговореннях та покидати його, коли вважатимуть за потрібне. Також Собор дозволив протестантам усно чи письмово висловлювати свої пропозиції та брати участь у дискусіях. Але їм не було дозволено практикувати свої обряди в рамках Собору.
- ✓ Чотирнадцята сесія, як і попередні, продовжила дискусії, розпочаті в Болоньї. Собор ухвалив Декрет про Покаяння (сповідь). Відповідно до цього декрету, Хрещення відбувається тільки раз у житті, але Боже милосердя не має меж. Тому, якщо людина згрішила після сповіді, вона може покаятися і бути прощеною. Необхідними умовами для чинності Тайни Покаяння є відчуття жалю за гріхи (*contritio*), сповідь перед священником (*confessio*) і покута за гріхи (*satisfactio*). Декрет також визначає, що важкі гріхи можуть бути відпущені тільки через сповідь. Сповідь є дійсною тільки тоді, коли каяник отримав розгрішення від священника. Ще одним декретом, ухваленим на цій сесії, був Декрет про Тайну Єлеопомазання. В документі

викладене богослов'я цієї Тайни та її обряд. Також Собор ухвалив Декрет про священство, чини і пастирвання, який полагав правові питання, присвячені священничому служінню.

- ✓ П'ятнадцята сесія була присвячена участі протестантів. Учасники Собору прагнули в рамках Собору зустрітися з протестантськими делегаціями і обговорити всі спірні питання спільно. Протестанти так і не приїхали на Собор, проте постійно виставляли умови, які повинні виконати католики, щоби протестанти забажали приїхати. Собор йшов на найрізноманітніші поступки, але результату це не дало.
- ✓ Шістнадцята сесія вирішувала організаційні питання. В Німеччині нависла небезпека нової війни, через що німецькі єпископи були змушені повернутися додому. Продовжувати роботу без них було б неправильно. Тому учасники Собору вирішили перервати роботу на невизначений термін.
- Четвертий період Тридентського Собору тривав у 1562-1563 роках. Учасників Собору на цей період скликав Папа Пій IV. У скликанні нового періоду Собору були зацікавлені європейські монархи. Іспанський король Філіп II Габсбург прагнув продовжити Собор, щоби продовжити церковні реформи, німецький імператор Фердинанд I прагнув вирішити проблеми, пов'язані з лютеранством, а французький уряд потребував вирішення проблеми гугенотів. Під час цього періоду відбулось вісім сесій.
- ✓ На сімнадцятій сесії відбулось урочисте відкриття цього періоду роботи Собору.
- ✓ На вісімнадцятій сесії був виданий Декрет про вибір книг, який стосувався Індeksu заборонених книг. Традиція індєксів сформувалась як благочестива рекомендація для католиків. З винайденням книгодрукування ринок наповнився найрізноманітнішою літературою. Це було нове явище, з яким європейське суспільство досі не зустрічалося. Далеко не всі книги, які друкувалися в той час, були корисними для укріплення віри і моралі. Деякі тексти несли аморальний характер, деякі пропагували єресі. Відповідно, приватні автори укладали списки книг, які вони не рекомендували читати. Папа Павло IV перейняв цю

традицію і надав їй офіційного статусу. Він опублікував перший римський Індекс заборонених книг (*Index Librorum Prohibitorum*). Усі книги повинні були пройти цензуру, і ті, які відповідали нормам, отримували гриф «*Imprimatur*». Учасники Тридентського Собору вирішили, що критерії для цензури були надто жорсткі і потребують послаблення. Декрет про вибір книг встановлював нові критерії. На їх основі Папа Пій IV у 1564 році уклав новий індекс, який прийнято називати Тридентський Індекс. Наступний перегляд індексу відбувся в 1897 році під керівництвом Папи Лева XIII. Нову редакцію називають *Index Leonianus*. Також Собор визначив, що для цензури книг потрібні висококваліфіковані фахівці. Щоби цензура була професійною, в 1571 році була створена централізована установа – Конгрегація індексу. Індекс був скасований у 1966 році.

- ✓ Дев'ятнадцята і двадцята сесії були присвячені обов'язку єпископів і священників перебувати у своїх єпархіях і місцевостях. Ця тема вже обговорювалась на попередніх сесіях, але на практиці проблема не вирішилась. На цих сесіях не було ухвалено нових декретів, але активні обговорення все ж вплинули на ситуацію.
- ✓ Двадцять перша сесія видала Декрет про причастя під двома видами. Цей декрет присвячений проблемі, піднятій протестантами. В Католицькій Церкві сформувалась традиція, що миряни причащаються тільки Тіла Христового, а священники – Тіла і Крові Христових. Протестанти оскаржили це, заявляючи, що це неприпустимо. В Декреті про причастя під двома видами учасники Собору визначили, що Христос однаково присутній в обох видах причастя, а тому і одного з них достатньо для повноцінної Євхаристії. На цій самій сесії також був ухвалений Декрет проти порушень у житті єпархій. Цей декрет визначав правила визначення кандидатів до священства та їхніх свячень, правила заснування парафій, обов'язок єпископа щорічно візитувати всі парафії своєї єпархії.
- ✓ На двадцять другій сесії був ухвалений Декрет про літургійну жертву, в якому було роз'яснено католицьке розуміння літургії. Літургійна жертва є уприсутненням Хресної жертви Христа за всіх і все. Це – не тільки згадка про

жертву, яка відбулась у минулому, а реальна участь у жертві на Голготі. Собор визнав приватні меси допустимими і відповідними Закону Божому, на противагу протестантам, які заперечували доречність приватних мес. Також Собор постановив, що літургії національними мовами недоречні.

- ✓ На двадцять третій сесії Собору був ухвалений Декрет про Таїнство Священства. Собор проголосив, що ця Свята Тайна є встановлена самим Христом і не може бути відміненою людьми. Також в декреті встановлений канонічний вік кандидатів до священства. Особливістю цього декрету є наголос на освіті. Єпископ зобов'язаний слідкувати за тим, щоби його священники мали добру освіту, і не може висвячувати тих кандидатів, які не мають достатніх знань. Для того, щоби забезпечити освіту священників, декрет прописує в кожній єпархії відкрити щонайменше одну семінарію, а також забезпечити можливість навчатись семінаристам з бідних сімей. Це рішення мало колосальні наслідки. По всьому Католицькому Світі відкривались семінарії, створювались освітні і наукові центри, рівень освіти духовенства різко зростав.
- ✓ Темою двадцять четвертої сесії було Подружжя. Собор видав Декрет про Таїнство Подружжя, в якому визначив, що формою цього Таїнства є взаємна присяга чоловіка і жінки. Однак Собор зобов'язав складати цю присягу в присутності священника і свідків. Священників зобов'язав завести книги реєстрації вінчань і ретельно проводити реєстрацію.
- ✓ Останньою сесією Собору була двадцять п'ята. Ця сесія була найінтенсивнішою і на ній було ухвалено найбільше декретів, оскільки в той час Папа важко захворів, і учасники Собору розуміли, що його смерть змусить зупинити їхню роботу. Тому вони намагались встигнути розглянути ті питання, які ще залишилися. В Декреті про чистилище учасники Собору ствердили, що чистилище – це місце, в якому перебувають душі померлих, які померли не в тяжкому грісі, але перш, ніж перейти до Раю, повинні спокутувати повсякденні гріхи і дочасні кари. Молитва живих за померлих допомагає померлим швидше пройти покуту і очиститися від гріхів. В Декреті про вшанування святих учасники Собору проголосили, що вшанування святих є

благочестивою справою для християн. Також вшанування ікон і обрядових зображень є нормальним. Проте Церква повинна слідкувати, щоби ці зображення були відповідними їхній цілі і їхньому статусу. В Декреті про індульгенції учасники Собору визначили, що самі індульгенції не є порушенням християнської традиції і їх використання потрібно зберегти, але необхідно ретельно слідкувати, щоби не з'являлись зловживання. В Декреті про реформу орденів учасники Собору ухвалили рішення про реформу чоловічих і жіночих монастирів. В Декреті про обов'язки єпископів визначаються духовні та адміністративні зобов'язання єпископів, які стосуються не тільки кабінетної роботи, а й опіки над хворими і бідними, забезпечення можливості освіти тощо. Важливим досягненням цієї сесії є також впровадження постанов у життя. Учасники Собору не відклали ці кроки на постсоборний період, а взялися за нього відразу ж. Вони розуміли, що декрети Собору прочитають тільки фахівці, а до народу вони не донесуться. Щоби зробити вчення Собору доступним усім, був укладений новий катехизм, який відображав усі нові наголоси, розставлені Собором. Також Собор здійснив літургійну реформу. Нову редакцію літургії виклали в новому месалі (служебнику), а нову редакцію богослужінь добового кола виклали в новому брєвіарії (молитвослові).

4 грудня 1563 року Собор завершив свою роботу урочисти-ми богослужінням у катедральному Соборі Триденту. 30 червня 1564 року Папа Пій IV видав буллу «Benedictus Deus», якою затвердив усі рішення Собору. Тридентський Собор не відновив єдності християн і не вирішив проблему протестантизму. Однак він став одним із найважливіших моментів в історії Католицької Церкви. Ухвалені ним постанови систематизували богослов'я та визначили напрями для життя Церкви на наступні століття.

10.3. ПОСТТРИДЕНТСЬКЕ БОГОСЛОВ'Я

Розвиток католицького богослов'я після Тридентського Собору прийнято називати посттридентським. Ця назва підкреслює роль Собору в богословському дискурсі. У першому столітті

після Собору виділились декілька напрямів думки. Важливе місце в богослов'ї другої половини XVI століття і першої половини XVII століття відіграла полеміка проти протестантизму, яка почалася ще до Тридентського Собору.

- **КАРДИНАЛ РОБЕРТО БЕЛАРМІН**

Найбільшу роль в апологетичному богослов'ї цього періоду відіграв Кардинал Роберто Белармін (Roberto Bellarmino, 1542-1621). Він народився в Італії у дворянській родині, здобув добру освіту, в 1560 році вступив до єзуїтів, а в 1570 році він став священником. Займав численні церковні посади: ректор Римського колегіуму, провінціал єзуїтів Неаполітанського королівства, особистий радник Папи Климента VIII, член комісії по редагуванню Вульгати, директор папської бібліотеки, архієпископ Капуї. В 1599 році він став кардиналом. Белармін вражав сучасників скромністю: він відмовився від усього свого майна на користь бідних. Також він відзначався високим інтелектом та талантами. Одночасно Белармін багато працював над богословськими текстами. Ціллю, яку він перед собою ставив, було не створення нових богословських систем, а систематизація і популяризація католицької доктрини, що було необхідним в умовах протистояння з протестантизмом. У 1597 році вийшов друком його Катехизм, який перевидавався понад 400 разів та перекладений на понад 50 мов, і став одним із найпопулярніших творів в історії людства. Окрім цього, Белармін писав численні полемічні твори, ціллю яких було відстояти і обґрунтувати католицькі звичаї.

- **КОНТРАВЕРСІЙНЕ БОГОСЛОВ'Я**

Поряд із Кардиналом Беларміном аналогічні теми розробляла низка інших богословів, церковних істориків і філософів. Напряму, у якому вони працювали, отримав назву контраверсійне богослов'я, або німецькою – *Kontroverstheologie*. Цей напрям богословської думки не формував нових систем, але був безцінним у систематизації богословської думки. Представники цього напрямку ставили собі за ціль не створити нове, а зберегти старе. Вони досліджували католицькі догми і звичаї, підбирали аргументи в їхню користь та писали популярні роботи з ціллю донести цю інформацію до всіх. Особливо тут відзначились єзуїти: іспанець Григорій з Валенсії (Gregorio de Valencia, бл. 1550-

1603), австрієць Адам Таннер (Adam Tanner, 1572-1632), англійець Томас Степлетон (Thomas Stapleton, 1535-1598), нідерландець Мартін ван дер Бек (Martin van der Beck, 1563-1624) та інші. Також важливими авторами цього напрямку були Кардинал Жак-Даві дю Перрон (Jacques-Davy du Perron, 1556-1618), кьольнські єпископи-помічники і рідні брати Адріан фон Валенбурх (Adrian von Walenburch, 1609-1669) і Петер фон Валенбурх (Peter von Walenburch, 1610-1675) та інші. В 1718 році митрополит Степан Яворський під величезним впливом робіт Мартіна ван дер Бека написав полемічний твір проти протестантизму «Камінь віри».

• ПАТРИСТИКА

Якщо в другій половині XVI століття і в першій половині XVII століття католицькі богослови цікавились полемічними темами, то вже в середині XVII століття тема полеміки стала їм нецікавою. На перший план богословських досліджень вийшла нова тема – патристика. Хоч здобутки Отців Церкви завжди були в центрі уваги католицьких богословів, тепер на них поглянули з новим ентузіазмом. Для цього були дві причини. По-перше, протестанти відмовилися від Передання, проголосивши принцип *sola scriptura*. Це стимулювало католиків зберегти і переосмислити спадщину Отців Церкви. По-друге, протестанти презентували свій церковний устрій як повернення до первісного християнства, і звинувачували католиків у відході від давніх звичаїв. Це викликало питання: яким же було первісне християнство? Все це обумовлювало католиків присвятити особливу увагу вивченню патристики. Це віяння в католицькому богослов'ї не сформувало великих богословських систем, оскільки перед ним стояло завдання не творити щось нове, а вивчити і зберегти традицію Церкви. Одночасно католицькі богослови присвятили багато уваги вивченню Біблії. Особливу роль у вивченні Біблії відіграв французький богослов Жан Морен (Jean Morin, 1591-1659). Він народився в родині кальвіністів, під час навчання вивчив латину і грецьку мови та почав дослідження біблійних текстів. Вивчення цих текстів спричинило його перехід до Католицької Церкви. В 1619 році він став священником. До його творчого спадку належить переклад і перевидання самарянського П'ятикнижжя. Самаряни – це невелика релігійна община в Ізраїлі, яка сформувала власну традицію юдаїзму. До їхнього канону

Біблії належить тільки П'ятикнижжя та Книга Ісуса Навина, але відкидаються пророки. Оскільки самаряни майже не підтримували контакти з юдеями впродовж тисячоліть, вони не зазнали тих впливів, які відобразилися в ортодоксальному юдаїзмі. Коли Лютер заявив, що Септуагінта (грецький переклад Старого Завіту) і Вульгата (латинський переклад Біблії) недостовірні, а тому потрібно звертатися до єврейських текстів, виникло питання: до яких саме єврейських текстів потрібно звертатися? Морен показав, що не існує єдиного і нормативного єврейського тексту. Мазоретський текст, який використовував Лютер, не єдиний. Вже в давнину існували різні єврейські редакції Біблії, і біблійна наука заради об'єктивності повинна враховувати їх усіх, а не догматизувати один лише мазоретський текст, як це зробив Лютер.

- ЯНСЕНІЗМ

У першій половині XVII століття католицьке богослов'я зіткнулось із ще однією проблемою – ересю янсенізму (Jansenismus). Фундатором цього напрямку богословської думки був нідерландський богослов Корнелій Янсен (1585-1638). Янсеністи перейняли численні елементи кальвінізму. Зокрема Янсен стверджував, що людина через первородний гріх повністю втратила Божу благодать і свобідну волю. Внаслідок цього, людина нічого не може зробити заради власного спасіння, і повністю залежить від Бога. Тому спасіння людини є повністю Божою справою, але Христос розіп'явся не за всіх, а тільки за вибраних. Ті, кого не обрав Христос, приречені на прокляття і загибель. Янсенізм був спробою проникнення кальвінізму в католицизм. Не дивно, що він виник у Нідерландах, де кальвінізм мав дуже сильні позиції. Янсенізм привабив деяких послідовників, що викликало реакцію католицьких богословів. Церква офіційно осудила янсенізм як ересь документами *In eminenti* (1643 рік) Папи Урбана VIII і *Cum occasione* (1653) Папи Інокентія X. Водночас критика в адресу янсенізму посипалась із вуст католицьких богословів різних країн.

- НЕОСХОЛАСТИКА

Ще одним важливим віянням у богословській думці XVII століття була неосхоластика. Серед католицьких богословів сфор-

мувалось переконання, що жвавій богословській дискусії призводять до єресей і розколів. Тому не варто формувати нові бачення, а потрібно обрати таку систему, яка би дала вичерпні відповіді на всі доктринальні питання і міцно її триматися. Такою системою, на переконання більшості, є томізм. Якщо у XIII-XIV століттях томізм був лишень однією з багатьох систем католицької богословсько-філософської думки, то у XVII століття він став нормативною концепцією. В 1567 році Папа Пій V проголосив Тому Аквінського Вчителем Церкви, а вже в 1570 році вийшло друком перше повне 17-томне видання творів Томи. В усіх католицьких закладах освіти навчальний процес був поставлений на основі томізму. З'явилися численні вчені, які писали коментарі на твори Томи, популяризували їх та розвивали його вчення. Найактивніше відкликнулись до цієї праці домініканці, оскільки й Тома належав до цього ордену. Центром томізму цього періоду став Університет Саламанки. Один із перших коментарів на твори Томи написав Домінго Банез (Domingo Báñez, 1528-1604), який був сповідником Святої Терези Авільської. Томізм у царині етики розвивав Бартоломе де Медіна (Bartolomé de Medina, 1527-1581). Також в історію томізму ввійшли й інші домініканці, зокрема іспанець архієпископ Дієго Альварес (Diego Álvarez, бл. 1555-1632), іспанець Томас де Лемос (Tomás de Lemos, 1555-1629), француз Антуан Массулі (Antoine Massoulié, 1632-1706), італієць Джованні Паоло Назарі (Giovanni Paolo Nazari, 1556-1645) та інші. Томізм також став популярним і серед представників інших орденів. Незважаючи на популярність томізму у XVII столітті та офіційну підтримку Церкви, він зустрівся також із критикою і опозицією, яку виявляли передовсім францисканці. Францисканська школа, найбільшим представником якої у середньовіччі дум Дунс Скот, і тепер критикувала Тому з позиції скотизму.

• БОГОСЛОВ'Я ЄЗУЇТІВ

XVII століття стало періодом розквіту єзуїтського богослов'я, в якому найбільше відзначилися іспанські мислителі.

➤ Важливий внесок у розвиток єзуїтського богослов'я зробив Луїс де Моліна (Luis de Molina, 1535-1600), фундатор напрямку, названого його іменем – молінізм. Де Моліна розглядав проблему співвідношення благодаті і свободної волі. Головне

питання, яке перед собою поставив де Моліна звучало так: якщо Бог всесильний і всезнаючий, то чи може людина залишатися вільною? Відповідаючи на це питання, де Моліна намагався узгодити благодать і свободу волі. Він стверджував, що Бог, оскільки він всесильний і всезнаючий, наперед знає кожну людську дію, але він так творить світ, щоби не перешкодити людині реалізовувати її свободну волю. Божа дія у світі виражається через природний закон. Де Моліна був одним із перших теоретиків природного закону Нового часу, від якого численні ідеї перейняв Гуго Гроцій.

- Втім найбільшим єзуїтським мислителем на межі XVI-XVII століть був Франциско Суарес (Francisco Suárez, 1548-1617). Він походив із дворянської родини, здобув добру освіту в Саламанському університеті, де вивчав право і богослов'я. Згодом він був професор університетів Іспанії та Італії, наживши собі величезну славу. Суарес вражав своїм інтелектом та ерудицією: його вважали найавторитетнішим ученим свого часу. Воднораз він не ставив собі за ціль сформуванню власну оригінальну систему, а, як і більшість католицьких вчених цього часу, зберегти, систематизувати і передати наступним поколінням доробки минулого. Суареса називають останнім схоластом, відзначаючи його відданість схоластичній традиції. Він залишив величезний творчий спадок: у 1630 році була видана повна збірка його творів, яка складається з 23 томів, які є справжньою енциклопедією схоластики. Оригінальну концепцію Суарес висловив у царині права і політики. Він традиційно виокремлював два типи права: природне і позитивне. Природним правом є всезагальний закон, вкладений Богом в основи всього суцього. Позитивне право – це законодавство, створене людьми. Суарес наголошував, що людина створена суспільною істотою, а тому суспільство є природним середовищем і станом людини. Це означає, що суспільство встановлене для людини самим Богом. Суспільство не може існувати без законів, а закони не можуть з'явитися без влади, компетентної видавати закони. Тому влада є інститутом, встановленим Богом. Незважаючи на те, що Суарес наголошував на боговстановленості влади, він був далекий від намагань її сакралізувати. Все, що існує у світі, походить від Бога, але це не означає, що все –

священне. Підставою існування влади є природний закон, встановлений Богом. Але водночас природний закон є для влади обмежуючим фактором. Влада не тільки породжується законом, а й підпорядкована йому. Влада створена виключно задля добра суспільства. Відповідно, справжню владу реалізує народ, який може передавати її монарху, а може зберігати за собою. Як би народ не реалізовував свою владу, ті, в чиїх руках вона опинилася, зобов'язані дотримуватись закону. Чи монарх, чи республіканські органи державного управління існують тільки для того, щоби творити закони і слідкувати за їхнім дотриманням усіма членами суспільства. Однак творити закони не означає їх вигадувати. Влада повинна формувати позитивне право виключно як ретрансляцію природного права. Якщо монарх або група можновладців, які керують країною, вигадують якісь закони, які не випливають з природного закону, вони чинять народу зло, а тому є злочинцями, які повинні бути усуненими від державного управління. Так Суарес був одним із найважливіших фундаторів принципів демократії і верховенства закону. Завдяки цим ідеям Суареса єзуїти стали творцями європейської демократії. Саме тому в більшості католицьких країн Європи монархія зникла, натомість у більшості протестантських країн Європи монархія збереглась досі.

• БОГОСЛОВ'Я XVIII-XIX СТ.

XVIII століття не відзначилось якимись великими проривами у богословській думці. В цей час продовжували діяти ті самі школи, які сформувались у XVII столітті, зокрема домініканська школа (томізм), францисканська школа (скотизм), єзуїтська школа і зберігала своїх прихильників августиніанська школа. Проте жодна з них не дала великих мислителів. Представники всіх цих шкіл видавали чудові монографії і підручники, до ідеалу відточували мистецтво викладання, вели активні дискусії, але за змістом їхні тексти були лишень повторенням того, що вже було сказане в середньовіччі. Це не означає, що католицькі ордени в той час не мали геніїв. Вони, очевидно, були. Але дух часу не сприяв їм у розкритті талантів. Реформація залишила свій болісний слід. Якщо в середньовіччі кожен учений міг сміливо ви-

ражати свої думки, то тепер на перешкоді розвитку богослов'я і релігійної філософії стояв страх. Учені боялися виражати революційні думки, оскільки розуміли, що їхні роздуми можуть вийти поза університетські кафедри і спричинити нові розколи. Пам'ять про Тридцятилітню війну, протестантський терор в Північній Європі, мільйони понівечених доль і втрачених життів змушувала їх бути вкрай обережними. Свій потенціал чернечі ордени скерували в інше русло. Освіта залишилася їхнім пріоритетним завданням: монастирі утримували університети, відкривали народні школи, щоби дати освіту всім, працювали над книгодрукуванням тощо. Хай навіть сьогодні про роль Церкви в поширенні загальної освіти у XVII-XIX століттях не часто говорять історики, вона була колосальною. Невідомо, чи змогла би Європа здійснити такий різкий прорив у науці і техніці, якщо би не кропітка праця тисяч непомітних монахів-професорів і простих монахів-учителів. Другим завданням, над яким зосередились монахи, була проповідь за межами Європи, переплетена з гуманітарною місією. Завдяки католицьким місіонерам у Латинській Америці, Африці, Азії та Океанії були відкриті тисячі шкіл, лікарень, сиротинців тощо. Монахи активно працювали у сфері лінгвістики, етнографії, культурології, історії, релігієзнавства народів Нового світу. Більшість відомостей про народи Нового світу, якими оперує сучасна наука, отримані від католицьких місіонерів. Тому, навіть якщо в католицькому богослов'ї цього періоду не прозвучали яскраві ідеї, в науковій діяльності Католицької Церкви тривав бурхливий розвиток.

- ПЕРШИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР

У середині XIX століття в католицькому богослов'ї найбільш обговорюваними темами стали дві: статус Папи Римського в Церкві та дискусію модернізму і консерватизму. Оскільки ці питання не знаходили вирішення на рівні вільної богословської дискусії, Папа Пій IX вирішив скликати Вселенський Собор. Ним став Перший Ватиканський Собор, який відбувався з 8 грудня 1869 по 20 жовтня 1870 року. Собори в Католицькій Церкві не скликалися вже чотири століття. Останнім Собором, який відбувся до Першого Ватиканського, був Тридентський у 1545-1563 роках. Місцем проведення Собору стала Базилика Святого Петра в Римі. На Соборі обговорювались дві теми, які були най-

актуальнішими в церковній дискусії середини XIX століття. Обидві теми викликали неймовірно жваві дискусії та спричинили різностороннє вивчення проблеми. В питанні про статус Папи зіткнулись дві партії: консіліаристи, які вважали, що найвищий авторитет і владу у Церкві повинен мати Вселенський Собор та інші колективні органи управління, а Папа повинен займати тільки представницьку функцію та володіти правом управління Церквою між скликаннями Соборів; та ультрамонтаністи, які були переконаними, що Папа повинен мати статус, вищий від Собору. Результатом жвавих дискусій на цю тему стало проголошення Догматичної Конституції *Pastor aeternus*. В Конституції проголошувався догмат про папську непомильність, тобто твердження, що Папа Римський є непомильним у справах віри і моралі, коли висловлюється *ex cathedra*. Також Собор у Конституції ствердив Примат Папи, тобто першість Папи Римського перед Собором і всіма іншими структурами Церкви. Фактично, *Pastor aeternus* була перемогою ультрамонтаністів. Іншою дискусією, яка стала темою Собору, були протистояння між модернізмом і консерватизмом. Відповідь на цю дискусію Собор виклав у Догматичній Конституції *Dei Filius*, у якій Собор осудив модернізм та ствердив непорушність традиційних викладів віровчення. Також у Конституції міститься вчення про природне пізнання Бога та відношення віри і науки в дусі томізму. В 1870 році Собор перервав свою роботу через франко-пруську війну, але й після війни свою роботу не продовжив.

10.4. ДРУГИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР

У XX столітті відбулась одна з найважливіших подій в історії сучасної Католицької Церкви – Другий Ватиканський Собор, який тривав у 1962-1965 роках. Собор був скликаний і відкритий Папою Іваном XXIII (1958-1963), а після його смерті роботою Собору керував Папа Павло VI (1963-1978). Папа Іван XXIII оголосив про початок підготовки до Собору у 1959 році, а в 1960 році він створив Центральну комісію підготовки Собору, десять робочих комісій, два секретаріати. 25 грудня 1961 року Папа видав Апостольську конституцію *Humanae salutis*, якою проголосив скликання Собору, а 11 жовтня 1962 року Собор урочисто

відкрився. Собор не прийняв жодної нової догми і не поборював ніякої єреси. Наслідком Собору стали серйозні реформи в житті Церкви. Собор ухвалив шістнадцять документів.

- Першим документом Собору є Конституція про Священну Літургію «Sacrosanctum Concilium» (Святий Собор). Цим документом Собор реформував літургію римського обряду. Документ складається зі 130 статей, і поділений на сім розділів:
 - ✓ Вступ (статті 1-4),
 - ✓ розділ 1: «Про загальні принципи влаштування й розвитку Святої Літургії» (статті 5-46),
 - ✓ розділ 2 «Про святу Тайну Євхаристії» (статті 47-58),
 - ✓ розділ 3 «Про таїнства й сакраменталії» (статті 59-82),
 - ✓ розділ 4: «Про богослужіння добового кола» (статті 83-101),
 - ✓ розділ 5 «Про літургійний рік» (статті 102-111),
 - ✓ розділ 6 «Про священну музику» (статті 112-121),
 - ✓ розділ 7 «Про священне мистецтво й священний посуд» (статті 122-130).

Головним новаторством цієї конституції є наближення літургії до народу. Собор дозволив служити літургію національними мовами, хоч нормативною мовою римської меси залишається латинська. На практиці служіння меси латиною після Собору стало рідкістю, а в більшості католицьких храмах використовуються місцеві мови. Змінилася архітектура храмів: досі в римо-католицьких храмах головні престоли стояли біля абсиди, так що священник міг стояти тільки задом до людей; тепер у храмах встановлюють престоли так, щоби священник міг під час меси стояти лицем до людей. Досі Тілом і Кров'ю Христовими причащалися тільки священники, а мирян причащали тільки Тілом Христовим. Собор дозволив під час урочистих святкувань причащати мирян двома видами. На практиці причастя мирян двома видами стало загальноприйнятим. Були змінені ризи духовенства на більш прості і скромні. Якщо досі миряни були здебільшого пасивними спостерігачами літургії, то тепер їм передана значна частина служіння. Окрім цього, змін зазнали літургійні молитви, церковний календар, піснеспіви тощо. Богослужіння наповнилось біблійними читаннями. Незважаючи на те, що ця конституція стосується передовсім літургії римського обряду, введені в ній зміни торкнулися літургій усіх обрядів Католицької Церкви, які були змінені за нормами цієї конститу-

ції. В Українській Греко-Католицькій Церкві офіційною мовою літургії є старослов'янська, але після Собору українські греко-католики повсюдно почали використовувати для літургії українську мову та мови діаспори. В кінці ХХ століття богослужіння українською мовою переклали й деякі українські Православні Церкви.

- Другим документом Собору є Догматична конституція про Церкву «*Lumen Gentium*» (Світло народів), яка складається з 69 статей і розділена на вісім розділів:
 - ✓ розділ 1: «Про таємницю Церкви» (статті 1-8),
 - ✓ розділ 2: «Про народ Божий» (статті 9-17),
 - ✓ розділ 3: «Про ієрархічну будову Церкви і, зокрема, про єпископат» (статті 18-29),
 - ✓ розділ 4: «Про мирян» (статті 30-38),
 - ✓ розділ 5: «Про загальне покликання до святості в Церкві» (статті 39-42),
 - ✓ розділ 6: «Про ченців» (статті 43-47),
 - ✓ розділ 7: «Про есхатологічну природу мандрівної Церкви і про її єдність з Церквою небесною» (статті 48-51),
 - ✓ розділ 8: «Про Пресвяту Богородицю Діву Марію в таємниці Христа і Церкви» (статті 52-69).

Особливістю цього документу є нове визначення природи Церкви. Вихідним твердженням еклезіології є: *Extra ecclesiam nulla salus* (поза Церквою немає спасіння). Однак відкритим залишається питання: що саме потрібно вважати Церквою? Досі католики стверджували, що поняття Церква Христова і Католицька Церква тотожні, а тому поза Католицькою Церквою немає спасіння. Отці Собору визначили, що поняття «Церква Христова» ширше, аніж поняття «Католицька Церква». Христос дарує спасіння й через інші Церкви, які зберігають ту саму віру, що й католики. Для співвідношення між цими поняттями Собор відмовився від зв'язки «*est*» (є), а використав висловлювання «*subsistit in*» (здійснюється в). Пізніші роз'яснення рішень Собору розкрили зміст цього твердження так: Церква Христова як інституція спасіння в повноті перебуває в Католицькій Церкві, однак вона присутня і в інших Церквах та церковних спільнотах в тій мірі, в якій у них присутнє істинне віровчення, дане Христом у Святому Письмі та Переданні Церкви.

- Третім документом Собору є Пастирська конституція про Церкву в сучасному світі «Gaudium et Spes» (Радість і надія), яка складається з 93 статей і має складну структуру. Документ починається з розділів:
- ✓ Вступ (статті 1-3).
 - ✓ Вступна частина «Про становище людини в сучасному світі» (статті 4-10).
 - ✓ Перша частина «Про Церкву та про покликання людини» (статті 11-45), яка поділяється на чотири розділи:
 - «Про гідність людської особи» (статті 12-22),
 - «Про життя громади» (статті 23-32),
 - «Про людську діяльність в усьому світі» (статті 33-39),
 - «Про служіння Церкви в сучасному світі» (статті 40-45).
 - ✓ Друга частина називається «Про деякі найбільш нагальні проблеми» (статті 46-93); вона поділена на п'ять розділів.
 - Перший – «Про підтримку гідності шлюбу і сім'ї» (статті 47-52).
 - Другий – «Про необхідність сприяння прогресу культури» (статті 53-62); він поділяється на три підрозділи:
 - «Про становище культури в сучасному світі» (статті 54-56),
 - «Про деякі принципи належного розвитку культури» (статті 57-59),
 - «Про деякі найнагальніші обов'язки християн по відношенню до культури» (статті 60-62).
 - Третій – «Про економічне та суспільне життя» (статті 63-72); він поділяється на два підрозділи:
 - «Про економічний розвиток» (статті 64-66),
 - «Про деякі принципи, що керують усім економічним та громадським життям» (статті 66-72).
 - Четвертий – «Про життя політичної спільноти» (статті 73-76).
 - П'ятий – «Про підтримання миру і про сприяння міжнародного співтовариства» (статті 77-93); він поділяється на два підрозділи:
 - «Про запобігання війні» (статті 79-82),
 - «Про творення міжнародного співтовариства» (статті 83-93).

Цей документ є реакцією Церкви на нові соціальні обставини, в яких вона опинилася. Християнин XX століття зіткнувся з новою дійсністю, яку не бачив у минулому. XX століття стало часом стрімкого розвитку науки і техніки, демократії і всесторонніх свобод, але воно принесло й низку проблем, які нищили основи християнської цивілізації. Собор цим документом висловив позицію Церкви щодо змін соціального життя. В документі підкреслюється цінність і важливість цивілізаційних здобутків, але й застерігається перед небезпеками. Учасники Собору визначили пріоритетними завданнями християн підтримку гідності сім'ї і шлюбу, сприяння культурному розвитку, активність в економічно-суспільній сфері, участь християн в політиці, підтримка миру і розвиток міжнародного співтовариства.

➤ Четвертим документом Собору є Догматична конституція про Божественне Одкровення «*Dei Verbum*» (Слово Боже). Конституція складається з 26 статей та розділена на шість розділів:

- ✓ вступ (стаття 1),
- ✓ розділ 1 «Про саме Одкровення» (статті 2-6),
- ✓ розділ 2 «Про передачу Божественного Одкровення» (статті 7-10),
- ✓ розділ 3 «Про богонатхненність Священного Писання і про його тлумачення» (статті 11-13),
- ✓ розділ 4 «Про Старий Завіт» (статті 14-16),
- ✓ розділ 5 «Про Новий Завіт» (статті 17-20),
- ✓ розділ 6 «Про Священне Писання в житті Церкви» (статті 21-26).

Цим документом Собор актуалізував роль Біблії і Передання у Церкві. Окреслив відношення Священного Писання і Передання, показав рівноцінність Старого і Нового Завітів.

Наступні дев'ять документів Собору мають статус декретів.

➤ П'ятим документом Собору є Декрет про місіонерську діяльність Церкви «*Ad gentes*» (До народів). Він складається з 41 статті, розділених на шість розділів:

- ✓ вступ (стаття 1),
- ✓ розділ 1 «Про віровчительні принципи» (статті 2-9),
- ✓ розділ 2 «Про саму місіонерську справу» (статті 10-18),
- ✓ розділ 3 «Про окремі Церкви» (статті 19-22),

- ✓ розділ 4 «Про місіонерів» (статті 23-27),
- ✓ розділ 5 «Про організацію місіонерської діяльності» (статті 28-34),
- ✓ розділ 6 «Про співпрацю» (статті 35-41).

В документі наголошується, що проповідь Євангелія є головним завданням Церкви, через яке вона наслідує Христа і апостолів. У документі викладені принципи католицького місіонерства, зокрема підкреслюється, що місіонери зобов'язані поважати культури народів, яким проповідують. Місіонери закликаються співпрацювати як із християнськими, так і з нехристиянськими організаціями, задля покращення умов життя людей, серед яких проводяться місії. Декрет приписує обов'язковість катехуменату для людей, які навертаються до християнства, робить особливий наголос на катехитичному служінні та на необхідності релігійного навчання.

- Шостим документом Собору є Декрет про Східні Католицькі Церкви «*Orientalium Ecclesiarum*» (Східні Церкви). Документ складається з 30 статей, об'єднаних у вісім розділів:
 - ✓ вступ (стаття 1),
 - ✓ розділ 1 «Про окремі Церкви, або обряди» (статті 2-4),
 - ✓ розділ 2 «Про збереження духовного надбання Східних Церков» (статті 5-6),
 - ✓ розділ 3 «Про Східних Патріархів» (статті 7-11),
 - ✓ розділ 4 «Про дисципліни таїнств» (статті 12-18),
 - ✓ розділ 5 «Про марновірство» (статті 19-23),
 - ✓ розділ 6 «Про відносини з братами, що належать до відокремлених Церков» (статті 24-29),
 - ✓ розділ 7 «Про місіонерів» (статті 23-27),
 - ✓ розділ 8 «Про організацію місіонерської діяльності» (статті 28-34),
 - ✓ висновок (стаття 30).

Документ визначає цінність богословських та літургійних традицій Східних Церков, закликає їх плекати та розвивати. Також в документі окреслюються межі самоуправності Східних Церков, визначаються відносини синодів і глав Східних Церков з Апостольською Столицею. Важливий наголос зроблено на необхідності розвивати добрі відносини між Східними Католицькими Церквами та Церквами, які не перебувають у єдності з Католицькою Церквою.

- Сьомий документ Собору – це Декрет про пастирське служіння єпископів у Церкві «Christus Dominus» (Христос Господь). Він складається з 44 статей, об'єднаних у три розділи, кожен з яких має декілька підрозділів:
- ✓ вступ (статті 1-3),
 - ✓ перший розділ – «Про єпископа щодо всієї Церкви в цілому» – має два підрозділи:
 - «Роль єпископів щодо всієї Церкви в цілому» (статті 4-7),
 - «Єпископи і Апостольський Престол» (статті 8-10);
 - ✓ другий розділ – «Про єпископа щодо окремих Церков або єпархій» – складається з трьох підрозділів:
 - «Про єпархіальних єпископів» (статті 11-21),
 - «Про визначення меж єпархій» (статті 22-24),
 - «Співробітники єпархіального єпископа в пастирському служінні» (статті 25-35);
 - ✓ третій розділ – «Про єпископів, які працюють заради загального блага кількох Церков» – також містить три підрозділи:
 - «Синоди, Собори і особливо Конференції єпископів» (статті 36-38),
 - «Межі церковних провінцій і заснування церковних регіонів» (статті 39-41),
 - «Єпископи, які виконують міжєпархіальне служіння» (статті 42-43).
 - ✓ Завершується документ Загальним дорученням (стаття 44). Декрет визначає права і обов'язки єпископів, їхню роль у Церкві, відношення правлячих єпархіальних єпископів, єпископів-помічників, митрополитів та інших. Також декрет встановив єпископські конференції, визначає їхні права і обов'язки.
- Так само Собор окреслив роль священників. Це було зроблено у восьмому документі Собору – Декрет про служіння і життя пресвітерів «Presbyterorum Ordinis» (Священничий чин). Цей декрет складається з 22 статей і містить три глави:
- ✓ вступ (стаття 1);
 - ✓ перший розділ «Пресвітерат у місії Церкви» (статті 2-3);
 - ✓ другий розділ «Служіння пресвітерів» (статті 4-11) поділений на три підрозділи:
 - «Обов'язки пресвітерів» (статті 4-6),
 - «Ставлення пресвітерів до інших людей» (статті 7-9),

- «Розподіл пресвітерів і покликання до священства» (статті 10-11);
- ✓ третій розділ – «Про життя пресвітерів» (статті 12-21) складається з трьох розділів:
 - «Покликання Пресвітерів до досконалості» (статті 12-14),
 - «Особливі духовні вимоги в житті пресвітерів» (статті 15-17),
 - «Забезпечення життя пресвітерів» (статті 18-21).
- ✓ Завершується документ Висновком і покликаннями (стаття 22).

Документ визначає обов'язки священників. Особливий наголос робиться на служінні літургії та молитвах добового кола.

- Дев'ятий документ Собору – Декрет про єкуменізм «Unitatis Redintegratio» (Відновлення єдності) – складається з 24 статей, об'єднаних у три розділи:
 - ✓ вступ (стаття 1),
 - ✓ розділ 1 «Про католицькі засади єкуменізму» (статті 2-4),
 - ✓ розділ 2 «Про здійснення єкуменізму» (статті 5-12),
 - ✓ розділ 3 «Про Церкви і церковні громади, відокремлені від Римського Апостольського Престолу» (статті 13-24), розділений на два підрозділи:
 - «Про особливу повагу до Східних Церков» (статті 14-18),
 - «Про відокремлені Церкви і церковні громади на Заході» (статті 19-24).

Документ визначає принципи єкуменізму в Католицькій Церкві. Досягнення єдності визначається головним завданням Церкви, підкреслюючи особливості діалогу зі Східними Церквами та із західними протестантськими спільнотами.

- Десятий документ Собору – Декрет про оновлення чернечого життя у сучасних умовах «Perfectae Caritatis» (Досконала любов) – присвячений чернецтву. Документ складається з 25 статей. В документі проведений аналіз євангельських рад чистоти, убогості і послуху, які є основою чернецтва та викладені поради їхнього втілення.
- Одинадцятий документ Собору – Декрет про підготовку до священства «Optatum totius» (Ясно усвідомлюючи) – присвячений підготовці духовенства. Окрім вступу і висновку, документ містить 22 статті, об'єднані у сім розділів:

- ✓ розділ 1 «Про програму підготовки до священства, яку належить розробити в кожній окремій країні» (стаття 1),
- ✓ розділ 2 «Про належне заохочення покликань до священства» (статті 2-3),
- ✓ розділ 3 «Про організацію вищих семінарій» (статті 4-7),
- ✓ розділ 4 «Про ретельнішу духовну підготовку» (статті 8-12),
- ✓ розділ 5 «Про необхідність переглянути викладання церковних дисциплін» (статті 13-18),
- ✓ розділ 6 «Про розвиток пастирської підготовки в строгому сенсі слова» (статті 19-21),
- ✓ розділ 7 «Про продовження підготовки після періоду навчання» (статті 21-22).

Цим декретом Собор провів реформу закладів формації і навчання духовенства з ціллю приведення їх у відповідність до вимог часу. Собор реформував устрій духовних семінарій, переглянув перелік предметів, які повинні вивчати семінаристи. Особливий наголос Собор зробив на тому, що підготовка духовенства не може бути універсальною, а повинна відображати особливості культур тих народів, серед яких вони згодом працюватимуть.

➤ Дванадцятий документ Собору – Декрет про засоби масової комунікації «*Inter Mirifica*» (3 числа незвичайних) – присвячений присутності Церкви в засобах масової інформації. Декрет містить:

- ✓ вступ (статті 1-2),
- ✓ розділ 1 «Про вчення Церкви» (статті 3-12),
- ✓ розділ 2 «Про пастирську активність Церкви» (статті 13-22),
- ✓ висновок (статті 23-24).

Декрет визначає, що Церква повинна використовувати сучасні ЗМІ для проповіді Євангелія і високих моральних цінностей.

➤ Тринадцятий документ Собору – Декрет про апостольство мирян «*Apostolicam Actuositatem*» (Апостольська діяльність). Документ складається з 33 статей, об'єднаних у шість розділів:

- ✓ вступ (стаття 1),
- ✓ розділ 1 «Про покликання мирян до апостольства» (статті 2-4),
- ✓ розділ 2 «Про поставлені цілі» (статті 5-8),

- ✓ розділ 3 «Про різні області апостольства» (статті 9-14),
- ✓ розділ 4 «Про різні способи апостольства» (статті 15-22),
- ✓ розділ 5 «Про дотримання належного порядку» (статті 23-27),
- ✓ розділ 6 «Про підготовку до апостольства» (статті 28-32),
- ✓ висновок (стаття 33).

Документ був революційним, оскільки досі миряни відігравали у проповідництві, апостольському служінні, дияконаті незначну роль, а після Собору миряни отримали виключну роль у всіх сегментах життя Церкви.

Три наступні документи Собору мають статус декларацій.

- Чотирнадцятий документ – це Декларація про релігійну свободу «*Dignitatis Humanae*» (Гідність людської особи). Він складається з 15 статей:
 - ✓ вступ «Про право особи і спільнот на громадську і громадянську свободу в питаннях релігії» (стаття 1),
 - ✓ розділ 1 «Загальне обґрунтування релігійної свободи» (статті 2-8),
 - ✓ розділ 2 «Релігійна свобода у світі Одкровення» (статті 9-15).

Документ визначає свободу совісті базовим принципом християнства. Проповідь повинна закликати людей до прийняття Христового Євангелія, але в жодному разі не змушувати. Справжнє навернення можливе тільки в умовах свободи, тому Церква і державні уряди повинні дбати про свободу всіх людей у релігійній царині.

- П'ятнадцятий документ Собору – це Декларація про християнське виховання «*Gravissimum Educationis*» (Найважливіше у вихованні). Документ складається з 12 статей. В декларації підкреслене значення виховання в особистісному становленні людини, вказано на виключну роль батьків, школи і Церкви у вихованні, а також наголос зроблено на цінностях, які повинні лежати в основі виховання.
- Шістнадцятий і останній документ Собору – це Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій «*Nostra Aetate*» (Наш час). Документ складається з п'яти статей. В декларації наголошується, що відносини між релігіями світу повинні ґрунтуватися на взаємній любові і повазі. Католицька Церква з особливою пошаною ставиться в інших релігіях до всього, що є добрим. Собор закликав забути всі

негаразди, які виникали між релігіями в минулому і почати конструктивний діалог заради спільного блага людства. Особливо Собор засуджує нетерпимість і дискримінацію за релігійною ознакою.

10.5. БОГОСЛОВ'Я ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

Католицьке богослов'я після Другого Ватиканського Собору відзначається відсутністю домінантної школи, яка б визначала стиль мислення богословів сучасності, як це було, до прикладу, у середньовіччі, коли богослов'я базувалося на схоластичних принципах. Навіть враховуючи, що схоластика не була ідейним монолітом, а становила радше суму богословсько-філософських поглядів, вона єднала мислителів ідейними та методологічними засадами. ХХ століття відхилило схоластику як застарілі методи осмислення світу і буття. Спроби її відновити не увінчалися успіхом. Свобода думки, початок якої поклав Другий Ватиканський Собор, виразилася у багатстві міркувань і різноплановості думок. Як наслідок, утворилася ситуація, яка на перший погляд видається хаосом. Виникнення різних богословських шкіл та їхня партикулярна діяльність не дозволяють випрацювати єдиний богословський вектор думки. Однак цей примарний хаос пророкує гідне майбутнє богослов'ю: він накопичує багатство думок та ідей, які врешті обов'язково сформується в домінуючу систему, яка відзначатиметься багатогранністю осмислення дійсності. Це – не хаос руйнування, а хаос становлення, народження і розвитку. Крок за кроком богословська дискусія формує масивну глибину думки. Ситуація роздробленості притаманна не тільки богослов'ю; вона повсюди присутня в сучасному світогляді. Сьогодні немає домінуючих систем ані у філософії, ані в гуманітарних науках. Інколи цю ситуацію звать кризою.

• АНРОПОЛОГІЯ

В богословській антропології після Другого Ватиканського Собору найбільш новаторським була сама гострота постановки проблеми. Ніколи досі феномен людини не наближався настільки близько до епіцентру богословської дискусії. Людина з учасника процесу спасіння перетворюється у плацдарм спасін-

ня. Мислителі сучасності усвідомлюють, що вся історія спасіння обертається навколо людини. Водночас католицькі богослови ХХ століття уникають крайнощів, в які потрапили мислителі Просвітництва, яким людина видавалася абсолютно доброю, гріх відходив на задній план і зникав із сторінок наукових праць, а Бог, як фундамент християнства, замінювався моральним законом і розумом людини. Католицькі богослови завжди з осторогою сприймали надмірні уповання на людські можливості, і розуміли, що людина спроможна до добра і морально-духовного зросту тільки завдяки контакту із джерелом добра, яким є Бог. Тому возвеличення людини в сучасному богослов'ї супроводжується постійним застереженням, що істинною сутністю людини є її спрямованість до Бога. Отож, у центрі сучасної богословської думки опинилася людина. Богослов'я після Другого Ватиканського Собору не тільки звернуло особливу увагу на людину, а й здійснило успішні спроби поглянути на усі напрями богословської рефлексії крізь призму людини. Ці напрацювання стали реалізацією напрямних, закладених Собором, який визначив пастирську діяльність Церкви першорядним завданням християнства. Антропологізація богослов'я є адекватною відповіддю на інкультураційний виклик сучасного світу. Людина завжди відігравала важливу роль у християнстві. Однак саме сучасність поставила людину не тільки на п'єдестал християнських цінностей, а й побачила у ній ключ для розуміння істинного змісту євангельської проповіді Христа, яку Церква повинна передати його народові. Виходячи з тези про Божу присутність в людині як істинну сутність людськості, сучасні богослови підкреслюють таємничість і неможливість достеменного дефініювання людини. Якщо людина є собою завдяки присутності у ній Бога, а Бог є для людини Абсолютною Таємницею, сутність якої закрита від людини, тоді й людина не може бути дефініюваною, тобто є абсолютною таємницею. Вона перевершує суму своїх характеристик і не розчиняється у світах, громадянином яких вона є.

• НЕОСХОЛАСТИКА

У ХХ столітті католицьке богослов'я розвинуло численні цікаві напрями, які надихалися Другим Ватиканським Собором та змінами у соціальному житті народів світу. Першим напрямом, який відіграв свою роль у богослов'ї ХХ століття, була неосхолос-

тика. Вона не була новим явищем у богословській думці, оскільки його історія тягнеться ще від середньовіччя. У XVII-XIX століттях неосхоластика була головним напрямом у католицькій думці. Багато католицьких богословів цього часу бачили в ученні Святого Томи ідеальну систему, яка дає відповіді на всі питання віри і не допускає різноманіт'я у трактуваннях, чим охороняє католицьке віровчення від ересей. XIX століття породило модерністські напрями у богослов'ї, які стали опозицією до неосхоластики. Однак більшість католицьких богословів стояли на позиціях неосхоластики. Щоби вберегти бастион католицького віровчення від ударів модернізму, Папа Папи Лев XIII у 1879 році проголосив енцикліку «Aeterni Patris», а Папи Пій X у 1907 році проголосив енцикліку «Pascendi Dominici gregis». В обох енцикліках томізм проголошувався нормативною філософсько-богословською позицією Церкви, і на ньому католицькі навчальні заклади зобов'язувались основувати навчання. В оточенні Папи Лева XIII сформувались найактивніші популяризатори томізму. Головне місце серед них займав Кардинал Дезіре Жозеф Мерсьє (Desiré Joseph Mercier, 1851-1926), який був архієпископом Брюсселю-Мехелена і Примасом Бельгії. До того, як він став єпископом, він навчався в Римі, де й захопився ідеями томізму, а після повернення до Бельгії став його найактивнішим популяризатором. В 1889 році він створив у Лювенському університеті Інститут філософії, який став важливим центром поширення томізму. В 1894 році він заснував журнал «Revue Néo-Scholastique», який став рупором томізму. В 1946 році цей журнал був перейменований у «Revue philosophique de Louvain». Мерсьє розглядав типово схоластичні питання, які середньовічні мислителі перейняли від Арістотеля, а саме відношення форми і матерії, акту і потенції, душі як *forma substantialis corporis*, докази існування Бога, проблему Бога як *actus purus*, теорію причин, серед яких традиційно виділяв *causa materialis*, *causa formalis*, *causa efficiens* та *causa finalis*, тощо. Проте в його доробку з'явилися й оригінальні ідеї. До таких належить його розробка проблеми істини. Мислитель вважав, що проблема істини є основною у філософії, проте не повністю розкрита у філософській дискусії. Визначення істини залежить від правильності вибору критерію. Мерсьє поставив перед собою ціль обрати критерій визначення істинності. Таким критерієм стало для нього відповідність суб'єкта і

предиката судження. Якщо суб'єкт і предикат взаємно відповідні, тоді судження істинне. Отже, з критеріології Мерсьє випливає, що істинність закладена у судженні.

Основну роль у розвитку неосхоластики відіграв французький мислитель Жак Марітен (Jacques Maritain, 1882-1973). Йому належить авторство специфічного напрямку, іменованого інтегральним гуманізмом. Марітен ставив собі за ціль узгодити і поєднати томізм із французьким екзистенціалізмом Сартра, Марселя, Мерло-Понті, Камю та інших. Марітен не бачив перспективи гуманізму, сепарованого від духовності. Людина може розвивати свої найбільш сутнісні задатки тільки у зв'язку із Богом. Так, інтегральний гуманізм став поєднанням християнського світогляду з антропологічним налаштуванням сучасної філософії. Про важливість досягнень Марітена можна робити висновок принаймні з того, що Папа Павло VI в енцикліці «*Populorum progressio*» назвав інтегральний гуманізм ціллю, до якої прагне Католицька Церква. Ще одним важливим представником неосхоластики був Етьєн Жільсон (Étienne Gilson, 1884-1978). Саме його перу належать виклади аналізу томістичного розрізнення сутності (*essentia*) та існування (*existentia*). Жільсон вважав, що розрізнення цих понять і їх розвиток у філософській дискусії є заслугою виключно Томи. Платон і Арістотель, на думку Жільсона, наголошували лише на сутності, а екзистенціалісти ХХ століття – на існуванні. І тільки Тома прогледів їхню відмінність. Філософ дискутував з неотомістами Лювєнського університету, які починали свої розмисли з гносеології, з якої переходили до метафізики. Він вважав, що такий підхід неправильний. Метафізика є обґрунтуванням епістемології, а не навпаки. У християнському віровченні Жільсон виокремлював дві групи істин. Перша з них – це богословські істини, які дані людям через одкровення і не можуть бути досягнутими лишень людським розумом. Інша група істин – це філософські істини. Їхня особливість у тому, що вони досягнуті людським розумом, однак історично вкорінені в одкровенні та збережені завдяки йому. Філософ підкреслював, що християнські філософські істини можуть бути досягнуті розумом, але тільки в особливих умовах, якими є християнське середовище. До таких істин належать існування Бога, свобода людини тощо. Ці істини не потребують об'явлення Божого, щоби їх усвідомити. Однак для їх пізнання необхідне се-

редовище, в якому загострюється духовне відчуття. Про розрізнення істин, які людський розум може пізнати самостійно, і тих, які даються людині виключно через Боже одкровення, писав ще Тома. Однак, Тома не згадував про духовне середовище, в якому ці істини можуть осягатися і, що особливо важливо, зберігатися. Неосхоластика поширилася не тільки у франкомовному просторі. Вона охопила весь католицький світ.

Не менше, аніж франкомовні філософи, до розвитку неосхоластики спричинилися й німецькомовні мислителі. Одним із найвідоміших німецьких філософів, який вніс свою вагому лепту у розвиток неосхоластики, був єзуїт Йоганнес Баптіст Лотц (Johannes Baptist Lotz, 1903-1992). Його позиція формувалася під впливом Марешала і в опозиції до Канта. Лотц намагався заперезентувати томізм у світлі екзистенціалізму, і цією концепцією побороти кантіанство. Протилежні засади визначали погляди австрійського єзуїта Емеріха Корета (Emerich Coreth, 1919-2006), який у своїх творах намагався поєднати томізм і кантіанство. Метафізичні розмисли Корета починаються з епітемологічних засновків у стилі Канта, і лишень після їх ретельного осмислення переходять до томістичної метафізики. Неосхоластика ХХ століття була радше набором шкіл і напрямків, а не групою абсолютних однодумців. Більшість неосхоластів у своїх міркуваннях опиралися не лише на Тому. Вони ставали фундаторами спроб синтезу томізму і новочасної філософії. Так, неосхоластика була спробою зберегти метод філософсько-богословського аналізу, застосованого Томою та його однодумцями. Неотомізм ніколи не став стовідсотковим відродженням чистого томізму. Неосхоласти ХХ століття сприймали філософію і богослов'я Томи крізь призму сучасних їм філософських повчань та намагалися прокласти містки між традиційним середньовічним томізмом і течіями сучасної філософії. Неосхоластика, хоч і творилася за адміністративної підтримки Церкви та ставила перед собою ціль побороти модерністські віяння у католицькому богослов'ї, все ж вторувала шлях новому богослов'ю.

• БОГОСЛОВ'Я ВИЗВОЛЕННЯ

Одним із напрямів католицької думки є богослов'я визволення (Teología de la liberación), яке розвинулось у Латинській Америці. Найбільш значущими ідеологами богослов'я визво-

лення були священник із Перу Густаво Гутьєррез Меріно (Gustavo Gutiérrez Merino, народжений у 1928 році), священники з Нікарагуа Ернесто Карденаль Мартінес (Ernesto Cardenal Martínez, народжений у 1925) та його брат Фернандо Карденаль Мартінес (Fernando Cardenal Martínez, 1934-2016), священник з Бразилії Леонардо Бофф (Leonardo Boff, народжений у 1938 році) та інші. Богослов'я визволення підтримував архієпископ Сан-Сальвадору Блаженний Оскар Арнульфо Ромеро-і-Гальдамес (Óscar Arnulfo Romero-y-Galdámez, 1917-1980), якого розстріляли бойовики за його активний захист обездолених. В основі богослов'я визволення стоїть прагнення Церкви домогтися рівних прав для всіх членів суспільства, подолати бідність та забезпечити всім рівні блага. Країни Латинської Америки після звільнення від іспанської та португальської колонізації не зуміли розвинути економіку та демократичні інституції державного управління. У більшості країн утворились диктатури, які пригнічували просте населення. Люди не мали доступу до системи освіти, не були захищені якісним законодавством, не могли користуватися якісною медициною тощо. Все це спричинювало революційні настрої. Латиноамериканське католицьке духовенство від початку колонізації боролось за права поневолених, захищаючи індіанців, рабів та бідняків, а тому звикло захищати бідних і нещасних. Усвідомлюючи вражаюче порушення прав людини, священники виступили із закликом до повалення диктатур та перебудови суспільства. Оскільки такі заклики окремих священників були небезпечними пануючим режимам, у багатьох країнах Латинської Америки почались переслідування прихильників богослов'я визволення. В умовах терору цей напрям богословської думки швидко перейшов від теорії проповідників і професорів до революційної практики.

В основі богослов'я визволення лежать декілька базових ідей.

- По-перше, суспільство, яке склалось у латиноамериканських країнах, є структурою гріха. Терміном «структура гріха» прихильники богослов'я визволення називали такі соціальні відносини, які обмежують свободу волі людини та змушують її до гріха. В такій структурі людина повинна чинити гріх; в іншому випадку структура її знищить. Структура гріха не може переродитися; її потрібно тільки знищити. Прихильники богослов'я визволення уявляли

Христа революціонером, який зруйнував структуру гріха його часу.

- По-друге, спасіння неможливе без політичної, економічної та соціальної свободи. В умовах перебування у структурі гріха, людина не може вільно реалізовувати свої добрі прагнення. Тому необхідно зруйнувати ті чинники, які стоять на перешкоді досягненню свободи і спасіння.
- По-третє, базовими елементами щасливого суспільства є загальнодоступна освіта і медицина.
- По-четверте, побудова Царства Божого у цьому світі передбачає встановлення суспільства свободи, верховенства права та демократії. Ставлення Католицької Церкви до богослов'я визволення було неоднозначним. Керівництво Церкви відзначало його добрі сторони: турботу про бідних, прагнення побудувати суспільство свободи та сформувані правові відносини тощо. Водночас керівництво Церкви осуджувало його негативні сторони: надмірну політизацію Церкви, заклики до збройної боротьби, елементи соціальної ненависті на противагу християнським ідеалам любові тощо.

• ДРАМАТИЧНЕ БОГОСЛОВ'Я

Однією з концепцій сучасної релігійної думки стало драматичне богослов'я. Цей погляд розвинувся одночасно у трьох конфесіях. Драматичне богослов'я презентується швейцарським кальвіністським богословом Карлом Бартом, шведським лютеранином і єпископом Густафом Емануелем Гільдебрандом Ауленом та швейцарськими католицькими професорами богослов'я Гансом Урсом фон Бальтазаром і Раймундом Шваґром. Найбільший внесок у розвиток драматичного богослов'я здійснив швейцарсько-австрійський богослов, єзуїт, професор і декан факультету католицького богослов'я Іннсбрукського університету Леопольда-Франца Раймунд Шваґер (Raimund Schwager, 1935-2004). Він спробував прирівняти історію спасіння до театрального дійства. У праці «Ісус у драмі спасіння» богослов виклав історію спасіння як драму з п'яти дій. Перша дія, яку Шваґер назвав «Зламання панування Бога», відображає відхід людини від Творця в момент гріха Адама. Другу дію богослов назвав «Відхилення Божої влади і суд»; вона відображає історію відходу людства від Бога. Тре-

тя дія – «Носій спасіння під судом» – відображає земне життя і хресну жертву Ісуса Христа, який, всупереч непослуху людини, приніс їй спасіння. Четверта дія, яка отримала назву «Воскресіння Сина і вирок небесного Отця», виражає кульмінаційну точку історії спасіння. П'ята дія – «Святий Дух і нове помазання» є розв'язкою священної історії.

• КЕРИГМАТИЧНЕ БОГОСЛОВ'Я

Розвиток богослов'я ХХ століття характеризується також напрямком, який отримав назву керигматичне богослов'я. Як і драматичне, керигматичне богослов'я є міжконфесійним, тобто до його фундаторів зачисляються як католицькі, так і протестантські богослови. В основі керигматичного богослов'я стоїть прагнення змінити центр богословської думки з переконування та раціональних розмислювань на проповідь. Як і драматичне богослов'я, керигматика є антитезою до ліберального протестантизму, фундатори якого прагнули знайти порозуміння з просвітницьким ідеалом раціональності та перетворювали євангельські правди у філософські концепти. ХХ століття відкрило неспроможність лібералізму привести людину до Бога і ним дарованого спасіння. Церква очікувала від богослов'я проповідь Слова Божого, а не розумових спекуляцій. Іншим підмурком керигматичного богослов'я став наголос на самій керигмі, тобто на вічному і незмінному змісті Слова Божого, яке не підлягає релятивації внаслідок зміни світоглядних віянь у світі слухачів Євангелія. Центром керигматичного богослов'я стало поняття кїрууца, яке присутнє в богословській термінології від часу писань мужів апостольських. Керигма первісно означала зміст підготовчих наук до Хрещення. Ранні християни, ретельно ставлячись до підготовки до вступу в Церкву, проводили тривалу підготовку оглашених, які повинні були пізнати основи віри. Те, що вивчали оглашенні, називали керигмою. Згодом керигма почала означати сутність християнської віри і поза контекстом Хрещення. Цим терміном і до нині окреслюють фундаментальні віровчительні істини. Для творців керигматичного богослов'я керигма є не плодом креативної релігійної творчості, а істиною, проголошеною Богом у Святому Письмі. Ця істина передається традицією Церкви і є незмінною з плином епох. Керигматичне богослов'я стало основною віхою думки німецько-американ-

ського лютеранського богослова і релігійного філософа Пауля Йоганнеса Тілліха (1886-1965). Богослов розрізняв філософську та керигматичну теології. При цьому філософською теологією він називав не філософське вчення про Бога (*theologia naturalis*), як цей термін традиційно вживався, а філософсько-світоглядну систему середників інкультурації. Натомість, керигматичне богослов'я є для Тілліха основою віри, яка проповідується за посередництвом філософських напрацювань цивілізації. Мислитель вважав, що для проповіді необхідні обидва складники, проте філософська теологія, як форма проповіді чи зовнішнє обрамлення Слова Божого у слово людське, не повинна витіснити і замінювати собою керигматичну теологію, яка є змістом християнства і саме її проповідує Святе Письмо. Якщо у проповіді правильно розставлені акценти і слово проповідника обрамлює керигму, тоді теологія відображає своє істинне значення «Λόγος του Θεού», де Λόγος сприймається як синонім до «λέξις», а не до «ἐπιστήμη».

В католицькому богослов'ї керигматичну парадигму розвинули іннсбрукські професори Юнгманн та брати Ранери. Австрійський єзуїт Йозеф Андреас Юнгманн (1889-1975) відзначився як радник Другого Ватиканського Собору та активний втілювач його постанов. Особливе значення в його практичній церковній діяльності займає реформа літургії в душі Собору. Свої погляди в царині керигматичного богослов'я мислитель висловив у праці «Блага вість і наша проповідь віри». Керигматичне богослов'я Юнгманн сприймав як добрий шлях до віднови істинного християнського духу. В керигмі богослов вбачав істинне християнство, на відміну від культурних нашарувань, які він називав звичним християнством. Важливу роль у розвитку керигматичного богослов'я відіграв єзуїт Гуго Ранер (1900-1968). У своїх численних працях, передовсім у монографії «Богослов'я проповіді» він виклав своє бачення керигматичного служіння Церкви, яке червоною ниткою проходить крізь патристичну і середньовічну традицію християнства.

• ТЮБІНГЕНСЬКА ШКОЛА

Неабияке значення в розвитку богослов'я XIX-XX століть зайняла Тюбінгенська школа, впливи якої на сучасні розв'язки богословських проблем залишаються достатньо великими. За-

родилася ця школа в рамках протестантизму. Її засновником вважається Фердинанд Крістіан Баур (1792-1860). У своїх працях Баур здійснив перші кроки історично-критичного вивчення Біблії. Богослов ставив перед собою питання про відношення Нового Завіту до Старого. Ретельно вивчаючи новозавітні тексти, він прийшов до висновку про те, що Новий Завіт є ареною боротьби двох поглядів. Згідно першого, Старий Завіт залишається зобов'язуючим для новозавітного християнства, а його приписи не відміняються Христом. Дослідник вважав, що цю позицію найактивніше захищав Апостол Петро, тому Баур її називав «петризмом». Згідно другого погляду, Старий Завіт із приходом Нового відходить у минуле і втрачає свою обов'язковість. Фундатором такого погляду дослідник вважав Апостола Павла; тому цю позицію він називав «павлізмом». Ця боротьба поглядів, на думку Баура, тривала на межі I і II століть, а вже у другій половині II століття наступає примирення. Саме таке датування дало вченому підстави витворити свою систему датування виникнення новозавітних текстів: чим вищою є напруга петризму і павлізму, тим старший текст. Сьогодні система, випрацювана Бауром, застаріла і не використовується в науці. Однак витворений ним історично-критичний метод отримав широке застосування. В протестантському богослов'ї Тюбінгенська школа XIX століття дала цілу низку вчених, яких оцінюють по-різному. У 1835 році побачила світ праця представника цієї школи Давида Штрауса «Життя Ісуса», яка викликала величезний ажіотаж. Вчений увійшов в дискусію з ліберальним богослов'ям, яке намагалося раціонально витлумачити Святе Письмо. Ліберали пояснювали чудеса і розповіді про надприродні аспекти Біблії як літературні гіперболізації. Штраус не погоджувався з таким способом тлумачення. Він намагався провести ретельний аналіз новозавітних текстів, щоби в'яснити, наскільки вони відповідають дійсності. Дослідник дійшов до висновку, що Святе Письмо є лише людським літературним твором; у ньому немає Божого об'явлення, а тому для нього допустима авторська фантазія. Такі висновки показують негативну сторону історично-критичного методу, коли вчені, задля вивчення людської сторони Святого Письма, відкидають її основу – Боже об'явлення і Боже авторство, які є суттю Біблії. Саме, враховуючи такі результати

наукових досліджень Тюбінгенської школи, вона отримала високі оцінки філософів-атеїстів.

Поряд з протестантською Тюбінгенською школою розвивалась і аналогічна католицька. Її засновниками вважаються професор Йоганн Себастьян фон Дрей (1777-1853) та два його учні Йоганн Адам Мьоллер (1796-1838) і Йоганн Баптіст фон Гіршер (1788-1865). Найвідомішим прихильником Тюбінгенської католицької школи поза Тюбінгенським університетом став Франц Антон Штавденмаєр (1800-1856), який був професором католицького богослов'я в університетах Гіссен і Фрайбург-ім-Брайсгау. Найгучнішим рупором Тюбінгенської католицької школи вважається Йоганнес Євангеліст фон Кун (1806-1887). Ці богослови перейняли від протестантських колег історично-критичний метод вивчення Біблії, однак зуміли уникнути нігілістичного ставлення до Божественного об'явлення і Божого авторства Святого Письма. Саме в цьому аспекті полягає кардинальна відмінність між протестантською і католицькою Тюбінгенськими школами. Тюбінгенські католицькі біблісти стали першими дослідниками Святого Письма нового типу. З початком їхньої діяльності в католицькому біблійному богослов'ї починається вкорінення історично-критичного методу, який, однак, не відразу отримав повсюдне визнання в Католицькій Церкві. Після Другого Ватиканського Собору Католицька Церква повному поглянула на вивчення Біблії. Як наслідок, відродилася Тюбінгенська католицька школа. Її відродження стало заслугою професора Тюбінгенського університету Йозефа Руперта Гізельманна (1890-1970).

ЛІТЕРАТУРА

Alberigo, Giuseppe (вид.) Histoire du concile Vatican II. T. 1: Le catholicisme vers une nouvelle époque. L'annonce et la préparation (janvier 1959-octobre 1962). – Paris, Louvain: Cerf, 1997

Alberigo, Giuseppe (вид.) Histoire du concile Vatican II. T. 2: La formation de la conscience conciliaire. La première session et la première inter-session

(octobre 1962-septembre 1963). – Paris, Louvain: Cerf-Peeters, 1998.

Alberigo, Giuseppe (вид.) Histoire du concile Vatican II. T. 3: Le Concile adulte: la deuxième session et la deuxième intersession (septembre 1963-septembre 1964). – Cerf-Peeters, 2000.

Alberigo, Giuseppe (вид.) Histoire du concile Vatican II. T. 4: L'Église en tant

que communion: la troisième session et la troisième intercession (septembre 1964-septembre 1965). – Cerf, 2003.

Alberigo, Giuseppe (вид.) Histoire du concile Vatican II. T. 5: Concile de transition: la quatrième session et la conclusion du Concile (septembre-décembre 1965). – Paris, Louvain: Cerf, 2005.

Bäumer, Remigius (вид.) Concilium Tridentinum. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1979.

Beaulieu-Mathivet, Veronick. Vatican II – des images, des témoins. – Le Jour du Seigneur, 2012.

Bettazzi, Luigi. Das Zweite Vatikanum – Neustart der Kirche aus den Wurzeln des Glaubens. – Würzburg: Echter, 2012.

Bettazzi, Luigi. Das Zweite Vatikanum – Pfingsten unserer Zeit. – Würzburg: Echter, 2002.

Bordeyne, Philippe; Villemain, Laurent. Vatican II et la théologie: Perspectives pour le xxie siècle. – Cerf, 2006.

Bredeck, Michael. Das Zweite Vatikanum als Konzil des Aggiornamento. Zur hermeneutischen Grundlegung einer theologischen Konzilsinterpretation. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2007.

Bühren, Ralf van. Kunst und Kirche im 20. Jahrhundert. Die Rezeption des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Paderborn: Ferdinand Schöningh 2008.

Chenaux, Philippe. Le Temps de Vatican II. Une introduction à l'histoire du concile. – Paris: Desclée de Brouwer, 2012.

Congar, Yves. Le concile de Vatican II. Son Église, peuple de Dieu et corps du Christ. – Paris: Beauchesne, 1984.

Congar, Yves. Le deuxième concile du Vatican (1959-1965). – École française de Rome, 1989.

Coomaraswamy, Rama P. Les problèmes de la nouvelle messe. – L'Âge d'Homme, 1995.

Douyère, David. Communiquer la doctrine catholique: Textes et conversations durant le concile Vatican II d'après le journal d'Yves Congar. – Genève: Labor et Fides, 2018.

Duquoc, Christian. La femme, le clerc et le laïc. – Genève: Labor et Fides, 1989.

Fouilloux, Étienne. La collection «sources chrétiennes». – Paris: Cerf, 2011.

Fouilloux, Étienne. Les chrétiens français entre guerre d'Algérie et Mai 68. – Paris: Parole et silence, 2008.

Huttenlauch, Eva. Die Porta della Morte an St. Peter von Giacomo Manzù und der Wandel päpstlicher Kunstpolitik durch das Zweite Vatikanische Konzil. – Regensburg, 2014.

Jedin, Hubert. Geschichte des Konzils von Trient. 4Bd. – Wissen. Buchgesellschaft, 1949-1975.

Klinger, Elmar. Armut – Eine Herausforderung Gottes. Der Glaube des Konzils und die Befreiung des Menschen. – Zürich: Benziger, 1990.

Klinger, Elmar; Zerfaß, Rolf (вид.) Die Kirche der Laien. Eine Weichenstellung des Konzils. – Würzburg: Echter, 1987.

Krätzl, Helmut. Das Konzil – ein Sprung vorwärts. Ein Zeitzeuge zieht Bilanz. 50 Jahre Zweites Vatikanisches Konzil. – Innsbruck: Tyrolia, 2012.

Krätzl, Helmut. Im Sprung gehemmt – Was mir nach dem Konzil noch alles fehlt. – SGabriel, 1999.

Küng, Hans. Être chrétien. – Paris: Éditions du Seuil, 1978.

Lecomte, Bernard. Les secrets du Vatican. – Paris: Librairie Académique Perrin, 2011.

Leitgöb, Martin. Dem Konzil begegnen. Prägende Persönlichkeiten des II. Vatikanischen Konzils. Mit einem Vorwort von Herbert Vorgrimler. – Kevelaer: topos plus, 2012.

Levillain, Philippe. La mécanique politique de Vatican II: majorité et una-

nimité dans un concile. – Paris: Beauchesne, 1975.

Marchetto, Agostino. Le concile œcuménique Vatican II. Contrepoint pour son histoire. – Paris: Édition du Jubilé, 2011.

Moulinet, Daniel. Le concile Vatican II. – Paris: Éditions de l'atelier, 2002.

Moulinet, Daniel. Vatican II raconté à ceux qui ne l'ont pas vécu. – Éditions de l'Atelier-les Éditions ouvrières, 2012.

O'Malley, John W. Trent: What Happened at the Council. – Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013.

Pedotti, Christine. La bataille du Vatican. 1959-1965. – Paris, Plon: mars, 2012.

Pesch, Otto Hermann. Das Zweite Vatikanische Konzil – Vorgeschichte, Verlauf, Ergebnisse, Nachgeschichte. – Würzburg: Echter Verlag, 1993.

Philips, Gérard. L'Église et son mystère au IIe concile du Vatican: histoire, texte et commentaire de la Constitution Lumen Gentium. – Paris: Desclée et Cie, 1967.

Plate, Manfred. Weltereignis Konzil. Darstellung, Sinn, Ergebnis. – Herder, 1966.

Ratzinger, Josef. Mon concile Vatican II. – Artège, 2011.

Ratzinger, Joseph. Das Konzil auf dem Weg – Rückblick auf die zweite Sitzungsperiode. – Köln: J.P. Bachem Verlag, 1964.

Ratzinger, Joseph. Die erste Sitzungsperiode des Zweiten Vatikanischen Konzils. Ein Rückblick. – Köln: J.P. Bachem, 1963.

Ratzinger, Joseph. Ergebnisse und Probleme der dritten Konzilsperiode. – Köln: Bachem, 1965.

Ratzinger, Joseph. Le Sel de la terre. – Paris, Flammarion-Cerf, 1997.

Sarpi, Paolo. Historia del Concilio Tridentino. – London: John Bill, 1619.

Schreiber, Georg. Das Weltkonzil von Trient. Sein Werden und Wirken. 2 Bände. – Herbert, 1951.

Servigny, Gérald de. La Théologie de l'Eucharistie dans le concile Vatican II. – Ed. Téqui, 2000.

Solaberrieta, Benoît-Marie; Martimort, Aimé-Georges. Un promoteur du mouvement liturgique en France (1943-1962). – Paris, 2011.

Spindler, Wolfgang. Humanistisches Appeasement? Hans Barions Kritik an der Staats- und Soziallehre des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Duncker & Humblot, 2011.

Tallon, Alain. Le concile de Trente. – Paris; Cerf, 2000.

Theobald, Christoph. La Révélation. – Editions de l'Atelier, 2001.

Thull, Philipp (вид.) Ermutigung zum Aufbruch. Eine kritische Bilanz des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013.

Vezin, Jean-Marie; Villemin, Laurent. Les sept défis de Vatican II. – Desclée de Brouwer, 2012.

Villemin, Laurent (вид.) Des théologiens lisent le concile Vatican II: Pour qui? Pour quoi? – Paris: Bayard, 2012.

Wassilowsky, Günther (вид.) Zweites Vatikanum – vergessene Anstöße, gegenwärtige Fortschreibungen. – Freiburg im Breisgau: Herder, 2004.

Wenzel, Knut. Kleine Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Freiburg, Basel, Wien: Herder Verlag, 2005.

Бистрицька, Елла. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1879-1964 рр.): дис... д-ра іст. наук. – Київ, 2009.

Гентош, Ліліана. Ватикан і виклики модерності: східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у

Галичині (1914-1923). – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006.

Хоружий, Григорій. Ватикан: історія і сучасність. – Львів: Місіонер, 2007.

Сапеляк, Андрій. Українська Церква на другому Ватиканському Соборі. – Львів: Стрім, 1995.

Шепетяк, Олег. Німецькомовна католицька думка другої половини ХХ століття. – Київ, 2014.

Розділ 11

ПРОТОРЕФОРМАЦІЯ

11.1.

ЩО ТАКЕ ПРОТЕСТАНТИЗМ?

Християнський протестантизм є другим, після Католицької Церкви, за кількістю віруючих напрямом християнства. Відколи існує християнство, в ньому, як і в більшості релігій світу, виділялися різноманітні конфесії та деномінації. Причини формування нових конфесій були дуже різні: богословські суперечки та політичні інтереси, прагнення реформ та вимоги змін тощо. Поняття «протестантизм» – складне. На відміну від католицизму, протестантизм не включає в себе єдиної монолітної релігійної організації, а об'єднує в себе численні напрями християнства, які сформувались внаслідок виокремлення низки релігійних організацій в рамках реформації. Епоха Ренесансу супроводжувалась важкою кризою Католицької Церкви. В кінці XV століття Католицька Церква отримала можливість серйозно зайнятися вирішенням внутрішніх проблем. Процес оновлення Католицької Церкви на межі XV-XVI століть прийнято називати католицькою реформацією. Окрім природного процесу оновлення Церкви, реформація мала й інші наслідки – формування нових конфесій, які відділилися від католицизму. Цей процес можна окреслити як протестантську реформацію.

• ПРОТОРЕФОРМАЦІЯ

Розвиток протестантизму мав декілька етапів. Першим із них була протореформація. Вона сформувалась задовго до Лютера і Кальвіна, та виразилась у виокремленні окремих конфесій західного християнства. Представниками протореформації стали вальденси, які відділилися у XII столітті та основували свою доктрину на прагненні оновлення церковних звичаїв. Представниками протореформації став також Джон Вікліф у XIV столітті та Ян Гус у XV столітті. Ці два богослови висловили свою критику деяких порядків у Католицькій Церкві і могли би стати ініціаторами позитивних змін. Однак, політичні обставини склались по-іншому. Тісний зв'язок Церкви і суспільно-політичного жит-

тя в середньовіччі та в епоху Відродження переносили політичні баталії на церковну площину. Як Вікліф, так і Гус відіграли у свій час роль не стільки богословів, як виразників політичного протесту.

• МАГІСТЕРСЬКА І РАДИКАЛЬНА РЕФОРМАЦІЯ

Перша половина XVI століття стала періодом масштабної протестантської реформації. В 1517 році Мартін Лютер оголосив свої «95 тез», якими дав початок реформації в Німеччині. В 1524 році відбулась реформація у Цюріху під проводом Ульріха Цвінглі. В 1535 році відбулась реформація в Женеві під проводом Жільйома Фареля. В 1534 році Церква Англії відділилась від Католицької Церкви. Протестантські ідеї швидко поширювались у Північній Європі. Кожен з ідеологів протестантської реформації ставив собі за ціль реформувати церковні звичаї, викоринити проблеми та відродити ідеали християнських общин апостольських часів. Незважаючи на благородні лозунги, реформатори не вирішили старих проблем, а тільки породили нові – церковний розкол, який не вдалося подолати й до сьогодні. Протестантська реформація не була цілісним процесом; в ній виділяються декілька напрямів, які тільки умовно можуть бути названі одним словом. Протестантська реформація повинна аналізуватися в декількох пластах. Перший, хоч і не головний, є богословський. Лютер, а за ним і інші реформатори, проголосили базові для протестантизму догми: віровчення повинно ґрунтуватися виключно на Біблії, а не на традиції; людина отримує спасіння тільки заслугами Христа, а не власними добрими ділами; людина зіпсована гріхом, а тому не може самостійно сприяти власному спасінню; Бог дарує благодать за посередництвом двох Святих Тайн (Хрещення і Євхаристія), а не через сім Тайн. Також реформатори намагалися спростити форму церковного управління та обряду. Спрощення обряду відобразилося у вимиранні сакрального мистецтва в протестантизмі. Сьогодні Західна Європа пишається величними католицькими соборами, сакральним живописом та скульптурою, якими завдячує Католицькій Церкві, але не може показати жоден шедевр протестантського мистецтва.

Іншим пластом протестантської реформації був її політичний чинник, який став визначальним у цьому складному процесі. Реформації Лютера, Цвінглі, Фареля та Генріха VIII призвели

до узалежнення Церкви. Впродовж середньовіччя Католицька Церква в гострій боротьбі виборолася своє право на незалежність від світських володарів. Цей процес отримав назву «боротьба за інвеституру». Внаслідок перемоги в цій боротьбі, Католицька Церква відстояла право самостійно призначати єрархів, розпоряджатися своїм майном, вільно висловлювати свою позицію, не узгоджуючи її з жодним державним урядом. Така позиція Церкви була не вигідною світській владі, яка всіляко намагалася підпорядкувати Церкву собі. Це стало можливим завдяки реформації. Якими би добрими чи поганими не були пропозиції ідеологів реформації, вони не мали би жодного успіху, якщо би не отримали політичної підтримки світської влади. Політиків не цікавило богослов'я; аргументом, який схилив деяких політиків на сторону реформації, стала перспектива посилення їхнього політичного впливу та матеріального збагачення. Реформації Лютера, Цвінглі, Фареля та Генріха VIII полягали в тому, що ідеї кожного з них дали світській владі теоретичне обґрунтування для того, щоби вивести частину парафій з Католицької Церкви та підпорядкувати їх світській владі. Внаслідок реформації частина Церкви втратила свободу. Протестантські Церкви внаслідок реформації були підпорядковані світській владі: в Північній Німеччині місцевим князям, в Англії та скандинавських країнах королям, у Швейцарії магістратам (міським радам). Тому ці напрями протестантизму отримали назву *магістерська реформація*. У протестантських Церквах магістерської реформації державний уряд отримав право призначати єрархів, розпоряджатися церковним майном, затверджувати основи віровчення та богословські формулювання, визначати соціальну позицію Церкви. Водночас держава зобов'язувалась дбати про Церкву, оберігати її від загроз тощо. Фактично, магістерська реформація зруйнувала принцип розділення держави і Церкви, за який упродовж тривалих століть боролась Католицька Церква. Так, магістерська реформація презентується трьома деномінаціями: лютеранами, реформістами (кальвіністами) і англіканами.

Поряд із магістерською реформацією сформувався й інший тип протестантизму – *радикальна реформація*. Лідери магістерської реформації дали поштовх для відділення від Католицької Церкви, але підпорядкували відокремлені общини світській владі. Однак, серед реформаторів з'явилися й такі, які не погоджува-

лися з державним підпорядкуванням Церкви і виступили за повну незалежність християнських общин. Така позиція викликала несприйняття радикальної реформації як зі сторони представників магістерської реформації, так і зі сторони світської влади. Протистояння між двома крилами реформації супроводжувалися кровопролитними війнами. Оскільки представники радикальної реформації сформувапи вчення про допустимість Хрещення тільки в зрілому віці, а тому перехрещували тих, хто був хрещений у віці немовлят, їх часто називають анабаптистами.

Відколовшись від загальноцерковної єдності одного разу, протестанти перетворили розкол у свою традицію. Кожного століття від традиційних протестантських конфесій відділялися нові групи, які, на відміну від конфесій, утворених у XVI столітті, прийнято називати *неопротестантизмом*. У результаті протестантизм перетворився на величезний комплекс найрізноманітніших конфесій. Ті групи, які відділялися від класичних протестантів, зазнавали важких утисків і переслідувань у протестантських країнах. Це змусило їх мігрувати до Нового світу. Оскільки найбільше неопротестантських конфесій формувалися шляхом відділення від англіканства і їхні перші представники були англійцями, то вони переселялися в більшості до Британської Америки. Так, країною найвищої концентрації неопротестантизму стали США.

Сучасний протестантизм розділяється переважно за принципами моральної доктрини. У США протестантські Церкви прийнято розділяти на дві групи. Першу називають *протестантський мейнстрім* (Mainstream Protestant), *основний протестантизм* (Mainline Protestant), *основні Церкви* (Mainline Church) або *традиційні протестанти* (Oldline Protestant). До них належать Церкви, які виникли в період протестантської реформації XVI століття, тобто лютерани, реформісти (кальвіністи) та англікани. Другу групу складають неопротестанти (баптисти, методисти, адвентисти, п'ятидесятники, харизмати та інші). Головна відмінність між ними полягає в тому, що представники протестантського мейнстріму відзначаються крайньою ліберальністю, а неопротестанти строго зберігають біблійні моральні принципи. Представники протестантського мейнстріму допускають одностатеві партнерства, пастирське служіння жінок тощо. Необхідно зауважити, що не всі лютерани чи реформісти обрали

ліберальну моральну доктрину. Серед них виокремились групи, які сповідують традиційну для своєї конфесії доктрину і дотримуються строгих моральних принципів.

11.2. ВАЛЬДЕНСИ

У християнстві, як і в будь-якій іншій релігії, від початку його існування з'являлись люди, яких у християнстві щось не влаштовувало: чи то віровчення, чи моральна доктрина, чи устрій. Ці невдоволення виражалися у формуванні єресей і сект. Раннє християнство було багатим на єретичні секти, які характеризувалися найрізноманітнішими рисами. Інколи єресі набирали масштабного характеру, наприклад, аріанство. Інколи вони спричинювали розколи, які тягнуться до сьогодні, наприклад, несторіанство чи монофізитство. Деякі секти формувалися як відгомони гностицизму, наприклад, богомили чи катари. На загал, секти виникали на основі внесення змін у віровчення або на ґрунті вимог удосконалення загальної моралі. Регулярно з'являлися проповідники, які закликали до покращення загальної моральності, критикували суспільство і Церкву за те, що їхня моральність знижується, та намагалися відмежуватися від офіційної Церкви, утопічно сподіваючись, що черговий розкол вирішить проблеми. Поширення богомилів та катар у середньовіччі обумовлювалося саме моральними лозунгами. Якщо ж богомили і катари були нащадками гностиків, які прижилися на християнському ґрунті, а тому мали нехристиянське походження, то популярні у XII столітті вальденси були виключно християнським явищем.

• П'ЄР ВАЛЬДО

Вальденси сформувалися і поширилися у XII столітті в південно-східній французькій провінції Дофіне і північно-західній італійській провінції П'ємонт. Їхня назва має два джерела. З одного боку, вона співзвучна зі словом «*Vaudois*» (люди низин), що вказує на те, що Дофіне і П'ємонт низинні території. З іншого боку, вона походить від імені П'єра Вальдо, засновника руху. *П'єр Вальдо* (1140-1217) був багатим ліонським купцем, який намагався реалізувати у своєму житті християнський ідеал. Букваль-

но сприймаючи слова Святого Письма про бідність, він залишив сім'ю, віддавши їй усі свої статки, став жебраком і проповідником. Вальдо закликав своїх послідовників відмовитися від майна, і в крайній бідності та строгому аскетизмі шукати Царства Божого. Проповідь Вальдо приваблювала найбідніші верстви населення, які, не маючи шансів зайняти гідне соціальне становище, перебували у внутрішній опозиції до всіх, хто володів статками і соціальною значущістю. Ідеї Вальдо дали поштовх для вираження цих протестних настроїв.

• ЛІОНСЬКІ І ЛОМБАРДСЬКІ БІДНЯКИ

Попри соціальний протест, вальденси керувались і здоровими закликами до покращення суспільної моралі. Вальдо і його перші послідовники не заявляли про наміри вийти з Католицької Церкви, а вирізнялися як рух у межах Церкви. Ранне вальденське віровчення ґрунтувалося на закликах ретельного вивчення Святого Письма, для уможливлення якого вони працювали над перекладом Біблії французькою мовою, і кожен вальденс вважав за свій обов'язок проповідувати. Особливе значення для вальденсів мала Сповідь як засіб покращення моральності. Вони жили в строгій бідності, жебрали та не накопичували статки. Через це їх називали «ліонськими бідняками». Поступово в середовищі вальденсів формувалось власне богослов'я, яке ґрунтувалось на запереченні звичних для католиків тез, зокрема культу святих, учення про чистилище, індульгенції, церковної ерархії тощо. Вальденси стояли в опозиції не тільки до Католицької Церкви, а вели гостру боротьбу проти катарів, та полемізували проти їхнього дуалістичного світогляду. Вони закликали до відновлення тих форм християнства, які домінували в апостольські часи. Лозунг *vita apostolica* виявився дуже живучим, і став ключовим закликом протестантизму. Ранні вальденси не мали єдиного віровчення. На відміну від *ліонських бідняків*, які поширювались у південній Франції, *ломбардські бідняки*, тобто вальденси північної Італії, заперечували сім Святих Тайн, а Сповідь, яку вони практикували, трактували на основі донатистського вчення про те, що дія Святої Тайни залежить від морального рівня того, хто її уділяє. Ліонські бідняки та ломбардські бідняки були двома найбільшими вальденськими конфесіями.

Перші згадки про вальденсів за межами Ліону зустрічаються у 1183 році, коли вони з'явилися у французькому Лангедоку. В 1184 році вони проникли до північної Італії; у 1190-х роках до Іспанії та північної Франції; після 1200 року до південних німецьких земель, зокрема Австрії, Баварії та Швабії; у XIV столітті вальденси з'явилися в північній Німеччині, Польщі, Словаччині та Угорщині. Однак на теренах Північної Європи вальденси не стали поширеним явищем. З початком реформації вони влилися в місцеві протестантські Церкви. Відновлення вальденських общин в Німеччині відбулось завдяки праці проповідника Томаса Гаут'єра (1638-1709). З плином часу протестні настрої серед вальденсів загострювалися, що врешті призвело до їхнього відокремлення від Католицької Церкви. Однак, як тільки розкол став очевидним, значна група ломбардських бідняків виступила проти розколу. Ранні вальденси презентували себе як рух за посилення моральності в лоні Католицької Церкви, а не як сепаратистську групу. Ті вальденси, які не бажали розколу, повернулися до Католицької Церкви у 1207 році. Їхнім провідником був іспанський учений Дурандус з Уески. Цю групу почали називати *католицькі бідняки* (*Pauperes Catholici*). Після створення Августиніанського чернечого ордену, вони влилися в нього. Згодом монахом цього Ордену став лідер реформації Мартін Лютер.

Оскільки ранні вальденси презентували себе католиками, однак проповідували вчення, яке суперечило католицькій доктрині, то Католицька Церква була вимушена дати оцінку новим ідеям. Перша реакція на вальденський рух з'явилася дуже рано: ліонський архієпископ екскомунікував П'єра Вальдо за проповідництво мирян. У 1184 році в рамках Собору у Вероні Папа Луцій III видав едикт про екскомуніку вальденсів. Четвертий Латеранський Собор під проводом Папи Інокентія III у 1215 році знову осудив вальденську ересь. Церковний осуд вальденсів дав підставу для переслідувань членів секти. Оскільки вальденси критикували соціальний устрій тогочасної Європи, вони викликали суспільний хаос, який насторожував уряди європейських держав. Як тільки Католицька Церква осудила вальденсів, уряди змогли розпочати їх переслідування, і захистити себе від суспільних заворушень. Внаслідок гонінь кількість вальденсів у XIII столітті почала різко зменшуватись. У XIV столітті переслідування вальденсів припинилися, але провідники конфесії не

мали можливості займатися місіонерством, а були вимушені зосередитись на збереженні та впорядкуванні тих общин, які вижили. У XV-XVI століттях вальденси активно асимільовувалися в протестантських групах. У Чехії вони розчинилися серед гуситів, а у Франції вальденси прийняли *Confessio Gallicana* (кальвіністське віровизнання, поширене у Франції), фактично перетворившись у гугенотів. В Італії вальденси зуміли зберегтися: 17 лютого 1848 року сардинсько-п'ємонтський король Карл-Альберт I видав патент, яким дозволив існування вальденсів у Італії.

• ВАЛЬДЕНСЬКА ЄВАНГЕЛЬСЬКА ЦЕРКВА

Завдяки патенту короля Карла-Альберта I, вальденси зуміли вижити в Італії, а в інших країнах вони розчинилися в різних напрямках протестантизму. Утворення сучасних вальденських общин стало можливим завдяки праці проповідників з Італії. В Італії після 1848 року вальденси зуміли організувати власні структури та створити свою Церкву. В 1855 році в місті Торре-Пелліче відкрився Вальденський богословський факультет, який у 1922 році був перенесений до Риму. Під час Другої світової війни уряд Беніто Муссоліні ставився до вальденсів дуже обережно, але після війни, а особливо після прийняття італійської Конституції 1948 року, вальденси отримали повну свободу. У 1975 році вальденські общини Італії об'єдналися з методистами, утворивши *Вальденську Євангельську Церкву* (*Chiesa Evangelica Valdese*). Вальденси і методисти в цій Церкві зберігають власні віровчення та звичаї, але перебувають в одній структурі. Завдяки міграції італійців до Латинської Америки, общини Вальденської Євангельської Церкви з'явилися в Аргентині та Уругваї. Церква налічує лише 50.000 віруючих, з яких 45.000 становлять вальденси, а з них 30.000 мешкають в Італії і 15.000 в Аргентині та Уругваї, а 5.000 є методистами. Нечисленні вальденські общини в інших країнах перебувають у структурах різних протестантських Церков. Незважаючи на те, що вальденський рух зароджувався, як спроба посилити норми християнської моралі, у XX-XXI століттях вальденси відійшли від ідеалів П'єра Вальдо та, наслідуючи деякі інші протестантські общини, стали на позиції ліберальної аморальності, осудженої Біблією. Сьогодні вальденси допускають жіноче священство та благословляють одностатеві партнерства.

11.3. ДЖОН ВІКЛІФ І ЯН ГУС

У XIV столітті в Англії зародився ще один антицерковний рух. Його лідером став *Джон Вікліф* (1320-1384). Він народився в небагатій дворянській родині у графстві Йоркшир, і рано проявив задатки до навчання. Закінчивши Оксфордський університет, Вікліф займався природознавством і математикою, і став професором в Оксфорді. У 1374 році він висловив свою критику Католицької Церкви. Оскільки в 1337-1453 роках тривала Столітня війна, тобто серія військових конфліктів між Англією та Францією, яку Англія таки програла, то життя англійців у той час визначалося в основному військово-патріотичними міркуваннями. Папа Римський, який у той час перебував у Авіньйоні, підтримав у війні Францію, і це дало поштовх для критики папства в Англії. Вікліф став виразником вигідної для уряду позиції. У 1377 році в Лондоні церковний суд визнав Вікліфа винним у наклепах на Церкву, а в 1378 році обвинувачення проти Вікліфа були викладені в папській буллі. Але через підтримку уряду усунути Вікліфа з Оксфордського університету не вдалося. Критикуючи папство, Вікліф вихвалював короля та уряд. Столітня війна фінансово виснажувала англійський народ та змушувала уряд піднімати податки. Економічна та політична криза Англії спричинила масштабне селянське повстання 1381 року під проводом Вота Тейлера. Уряду вдалося придушити повстання, однак йому довелося змінити свою політику. Оскільки Вікліф в очах народу асоціювався з підтримкою уряду, він став непопулярним серед народу, і уряд позбавив Вікліфа своєї підтримки. Відразу ж оксфордські богослови осудили дванадцять еретичних тез Вікліфа, а він сам і його послідовники були звільнені з університету та відлучені від Церкви. Вікліф, помітивши своє нове невигідне становище, залишив публічне життя та зайнявся перекладом Біблії англійською мовою. У 1384 році Вікліф помер від інсульту. Римський Собор 1412 року та Констанцький Собор 1415 року осудили вчення Вікліфа як еретичне.

• ДОКТРИНА ВІКЛІФА

Вихідною точкою міркувань Джона Вікліфа була критика власності. Вікліф стверджував, що оскільки Христос і апостоли

нічим не володіли, то й духовенство не повинно нічим володіти. Тому церковні володіння повинні перейти під державний контроль. Такі тези були дуже вигідними уряду, і саме за них Вікліф користувався особистою протекцією Джона Гонта герцога Ланкастера, який побачив у конфіскації церковного майна можливість наповнення державної казни та фінансування Столітньої війни. Також Вікліф критикував католицьке вчення про чистилище й індульгенції, заперечував Сповідь тощо. Оскільки в той час тривали дискусії про сутність Євхаристії, то Вікліф зайняв позицію, відповідно до якої у Євхаристії Христос присутній тільки символічно, а не реально. Ця позиція згодом була офіційно відкинута Церквою, хоч і була близькою до поглядів Святого Августина. Після Вікліфа дискусія про сутність Євхаристії стала центральною у протестантизмі, розділивши його. Лютерани, які вважали, що Христос у Євхаристії присутній реально, та кальвіністи, які вважали, що Христос у Євхаристії присутній тільки символічно, так і не змогли знайти компромісу в цьому питанні, і саме воно стало головним каменем їхнього розбрату.

- ЛОЛЛАРДИ

Погляди Джона Вікліфа вплинули на доктрину *лоллардів* – протестного народного руху в Англії. Лолларди були представниками соціальних низів, які критикували дворянство, владу і Церкву. Серед лоллардів не було творчих богословів, які би сформували оригінальне вчення, і тому вони обмежувалися загальними лозунгами. Коли Вікліф виступив зі своїми критичними тезами, лолларди використали їх для обґрунтування своєї діяльності. Найвідомішим проповідником серед лоллардів, який основував свої проповіді на тезах Вікліфа був Джон Болл (1330-1381), відсторонений англійський священик. Лолларди пропагували соціальну рівність, насильне позбавлення багатих їхніх статків, а водночас і перейняли богословські погляди Вікліфа. Лолларди користувалися підтримкою Джона Гонта герцога Ланкастера, який намагався, надаючи їм підтримку, взяти їх під свій контроль, і використати у власних політичних цілях. Однак, коли у 1381 році лолларди примкнули до селянського повстання, вони опинилися поза законом як зрадники короля і батьківщини. Після повстання лолларди зазнали переслідувань, і частина їх переселилася до Шотландії та Ірландії, де вони не

вели активної діяльності. Немає підстав визначати лоллардів як релігійний рух; вони презентували радше політичне угруповання з релігійним сегментом. Лолларди не перетворилися на окрему конфесію, а діяли подекуди як дрібні банди, очолювані народними месниками на кшталт Робіна Гуда. В релігійному житті Англії лолларди не були конструктивною силою, але посягли зерно протесту.

- ЯН ГУС

Відгомоном ідей Вікліфа став гуситський рух у Чехії. В 1306 році перервалася династія чеських королів Пшемисловичів і Чехія, яка досі була васалом Священної Римської імперії, перейшла від пряме правління німецьких імператорів Люксембурзької династії. Поступово Чехія стала теренами поширення німецької культури. В 1347 році Папа Климент VI своєю буллою заснував Карлів університет у Празі, названий так в честь німецького імператора Карла IV, який ініціював його створення. Карлів університет був першим університетом німецькомовного простору, а водночас центром поширення німецької культури в Східній Європі. У 1374 році імператор Карл IV помер, і в Німеччині почалась боротьба за трон. Корону після смерті Карла IV отримав його син Вацлав IV, який більшість свого часу проводив у Чехії та занедбав Німеччину. Врешті німецька знать, звинувативши Вацлава IV у п'янстві та бездарності, позбавила його корон Риму, Німеччини, Люксембургу, Угорщини, Галичини, Хорватії, Болгарії та інших. Їх успадкував брат Вацлава та син Карла Сигізмунд I. Конфлікт Сигізмунда і Вацлава вирішився тим, що Вацлав визнав коронацію Сигізмунда, а Сигізмунд не претендував на Чехію. В Чехії бездарність короля також викликала невдоволення, як чеської, так і німецької знаті. У Церкві на теренах Богемії та Моравії, тобто двох частин сучасної Чехії, домінувало німецьке духовенство. У Вацлава відразу ж після коронації розгорівся конфлікт із єрархією, яка не погоджувалась із помилковими політичними рішеннями та бездарним правлінням короля. Найзапеклішим ворогом короля став празький архієпископ Збинек Заїц. Саме на тлі цих подій почалась діяльність Гуса.

Ян Гус (1369-1415) після закінчення Карлового університету почав у ньому викладати, і навіть якийсь час був його ректором.

Гус був католицьким священиком та відомим проповідником. У процесі вивчення богослов'я до рук Гуса потрапили праці Вікліфа, які мали на нього неабиякий вплив. Захоплюючись Вікліфом, Гус почав свою критику духовенства. Оскільки Гус був чехом та прагнув звільнення Чехії від культурних і політичних впливів німців, а вищі єрархічні чини в Церкві Чехії займали німці, він скерував свою критику проти духовенства. Повторюючи ідеї Вікліфа, Гус почав проповідувати ті самі єретичні погляди, що і його англійський натхненник. Вчення Гуса не було оригінальним: як і Вікліф, Гус закликав повернутися до апостольських форм церковної організації, підняти моральність народу, обмежити церковну єрархію, перерозподілити блага, конфіскувати статки у багатих та передати їх бідним тощо. В 1409 році антипапа Олександр V видав буллу проти Гуса. В 1411 році архієпископ Збинец Заїц оголосив Гуса єретиком. Король Вацлав побачив у цій суперечці власну вигоду. Він надав підтримку Яну Гусу, за допомогою ідей і популярності якого намагався витіснити німецькі культурні впливи, а разом із ними можливі політичні впливи імператора Сигізмунда, а також знищити архієпископа Збинека Заїца. Маніпулюючи народними масами, які підтримували Гуса, король звинуватив архієпископа в брехні та конфіскував його майно. Рятуючись від переслідувань, архієпископ мусів утікати з Чехії. У цьому ж 1411 році по дорозі в Угорщину архієпископ помер. Він став першою жертвою гуситства.

В 1414 році розпочав роботу Констанцький Собор, на який був запрошений Ян Гус. Незважаючи на те, що деякі дослідники розхвалюють сміливість Гуса, яку він проявив, поїхавши на Собор. Гус насправді вирушив туди тільки після того, як отримав від імператора Сигізмунда гарантії власної безпеки. Однак, коли Гус прибув на Собор, імператор відмовився від своєї обіцянки. Собор засудив Гуса за єресь та виніс йому смертний вирок. Необхідно зазначити, що у 1409 році буллу проти Гуса видав антипапа Олександр V (Петро Філарг Кандій), а сесію Собору, на якій було осуджено Гуса, очолював антипапа Іван XXIII (Бальтазар Косса). Отже, Гуса осуджували аніпапи, тобто незаконні узурпатори папського престолу, а законний Папа Григорій XII (1406-1415), який діяв у той час, не затверджував осуду Гуса. Втім, єретичність з позиції католицького віровчення поглядів Яна Гуса не викликає сумніву. У 1415 році Гуса спалили на вогні.

• ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ

Політичні сили Чехії використали страту Гуса для консолідації богемсько-моравського народу проти німців. Чеська знать написала протест на адресу імператора Сигізмунда (*Protestatio Bohemorum*), в якому звинуватили імператора в тому, що він не забезпечив захист Гуса, хоч попередньо це обіцяв. Гус став символом національно-визвольних змагань чехів проти німців. Політичні протести тісно пов'язувалися з вимогами церковної реформи. Оскільки Гус став національним героєм, то все, що він проповідував, безапеляційно сприймалось за вершину істини. Боротьба проти Сигізмунда злилась із боротьбою проти усталених у Церкві порядків. По всій Чехії почали з'являтися гуситські проповідники, тобто люди, які популяризували політичні та церковні ідеї Гуса. Місцями гуситські проповідники витісняли католицьких священиків. Врешті, король Вацлав і сам побачив, що гуртування чехів навколо постаті Гуса, ставало небезпечним для його політичного становища. У 1419 році він змінив свою позицію: почав арештовувати гуситських проповідників і повертати на попередні місця законних католицьких священиків. Дії короля викликали протест народних мас, які пригадали, що й король німець. Повстанці в Празі захопили ратушу та стратили декількох чиновників, які були чехами. Народні заворушення поширилися по всій Богемії. У 1419 році помер чеський король Вацлав IV. Оскільки він не мав дітей, то чеську корону після його смерті успадкував його брат, німецький імператор Сигізмунд. Його коронація викликала масові протести, оскільки вона означала втрату Чехією надії на незалежність від німців.

Ці події дали поштовх для *Гуситських війн*, які тривали у 1419-1434 роках. Повстанців почали називати гуситами, позаяк вони виступали з лозунгами Яна Гуса. Гусити захопили місто Табор, яке стало центром їхньої діяльності. Між імператором Сигізмундом та гуситами розгорілися війни. В 1420 році імператор зібрав велику армію, яка вирушила на Чехію. Війна набрала жакливого оберту. На чолі гуситів стояв *Ян Жижка* (бл. 1360-1424). У 1421 році відбувся розкол гуситів. Серед гуситів виділилися ті, які закликали до боротьби як проти німців, так і проти Католицької Церкви, і ті, які обмежували свої вимоги тільки національно-визвольною боротьбою, і не бажали виходити з Католицької Церк-

ви. Радикальних гуситів називають *таборитами* від назви міста Табор, яке стало їхнім центром; на чолі таборитів стояв Ян Жижка. Поміркованих гуситів називають *чашниками*, оскільки вони зображали своєму гербі чашу. Свої богословські лозунги чашники висловили у *Чотирьох празьких статтях* 1420 року. Розкол серед гуситів призвів до збройної боротьби між таборитами та чашниками. В 1434 році чашники остаточно розбили таборитів, чим зупинили Гуситські війни. Гуситський рух досить рано перекинувся до Польщі і Литви, де його підтримував литовський князь Вітольд, використовуючи гуситів у боротьбі проти свого родича польського короля Ягайла. В 1434 році, коли в Чехії чашники розбили таборитів, у Польщі король Владислав III розбив польських гуситів. На цьому Гуситські війни зупинилися, проливши багато крові та пригальмувавши політичний і економічний розвиток Чехії. У 1436 році чеські дворяни прийняли умови імператора Сигізмунда.

• ГУСИТИ

Після закінчення Гуситських війн послідовники Гуса втратили політичну значущість. Велика частина учасників руху покинули боротьбу та відійшли від ідей Гуса. Гуситство, як релігійне явище, вижило завдяки праці проповідника Петра Хельчинського (бл. 1390-бл. 1460), який згуртував навколо себе залишки гуситів та почав проповідь виключно релігійних ідей Гуса. В 1457 році Хельчинський організував першу гуситську релігійну общину. Гусити, об'єднані навколо релігійних ідей Яна Гуса та Петра Хельчинського, називали себе *Unitas Fratrum* (Братня єдність). До середини XV століття чеські брати вважали себе членами Католицької Церкви, хоч і закликали до реформ католицького благочестя. Уряд не толерував гуситів. Це змусило їх у 1467 році покинути міста і згуртуватися в ізольовані общини. В тому ж році гусити розірвали свої контакти з католицькою єрархією. Вони знайшли в Австрії єпископа вальденсів Стефана, який висвятив трьох єпископів для гуситів. Отримання власного духовенства, не пов'язаного з Католицькою Церквою, стало переломним моментом в історії гуситів. З цього моменту вони перетворилися з внутрішньо-католицького руху в окрему конфесію. Згодом поширеними назвами цих общин стали *Чеські брати* і *Моравська*

Церква (Moravská církev). На початку XVI століття общини чеських братів налічували близько 200 тисяч віруючих, які були розділені на три провінції: Богемську, Моравську і Польську.

З початком реформації чеські брати частково влилися в лютеранство. В 1618-1620 роках в Чехії розгорілось Повстання чеських станів, в якому дворянство, лицарі і міщанство згуртувались проти панування Габсбургів. Повстання було придушене, а після нього гусити, оскільки вони його підтримали, зазнали утисків в Імперії Габсбургів. Внаслідок цих гонінь общини чеських братів у Богемії (Західній Чехії) зникли, але збереглися в Моравії (Східній Чехії). Саме з цієї причини утвердилась назва «Моравська Церква». Частина чеських братів переселилися на терени Польщі та українського Закарпаття. У 1670 році помер Ян Амос Коменський – останній єпископ чеських братів у Богемії. Коменський прославився як засновник педагогіки, письменник і гуманіст. Смерть Коменського ознаменувала кінець Церкви чеських братів у Богемії.

• ГЕРРНГУТЕРИ

В 1722 році з'явилась гуситська община в Саксонії. Вони оселилися в місцевості Геррнгут, яка належала *графу Миколаю Людвігу фон Цінцендорфу*. Від назви місцевості цю общину прийнято називати *геррнгутерами*. Сам граф захопився благочестям нових поселенців своїх земель. Він особисто примкнув до общини та взявся за її облаштування. Спільність майна, інтенсивне вивчення Святого Письма, однаковий обов'язок праці для всіх, незалежно від походження, організація спільного життя на основі загальної любові стали рисами общини геррнгутерів. У 1727 році був складений статут геррнгутерів. У 1737 році граф фон Цінцендорф став єпископом геррнгутерів. Пруський уряд дуже упереджено ставився до нової секти. Як тільки Цінцендорф став єпископом, він був виселений із країни. Повернутися він зміг тільки у 1750 році, коли геррнгутери підписали «Авгсбургське віросповідання», тобто офіційно прийняли лютеранську віру. Для геррнгутерів це підписання не становило проблем з двох причин: по-перше, гуситська і лютеранська доктрина дуже близькі, а по-друге, геррнгутери байдуже ставилися до віровчення, і робили головний наголос на благочесті. Після підписання «Авгсбургського віросповідання» геррнгутери отримали право

на існування; офіційно вони почали іменуватися Євангельською братською общиною. Геррнгутери сформували власний культ, який полягав у щоденних зустрічах для читання і вивчення Біблії. Вони зберегли причастя, яке розуміли як символ присутності Христа.

Коли російська імператриця Катерина II запросила колоністів до Росії, геррнгутери були першими, хто відкликнувся. В 1765 році вони заснували свою першу колонію в Саратовській губернії. У 1817 році геррнгутерський проповідник Генріх Штіллінг-Юнг, який проповідував у Баварії та Вюртембергу, оголосив наближення кінця світу, і що другого приходу Христа потрібно очікувати біля гори Арарат, де зупинився Ковчег Ноя. Майже дев'ять тисяч геррнгутерів захопилися цією ідеєю, продали своє майно та, отримавши від російського імператора Олександра I дозвіл на переселення, вирушили до Арарату. Не всі мігранти прибули до цілі. Частина осіла в околицях Одеси, заклавши общини геррнгутерів у Південній Україні, частина осіла в Грузії та Азербайджані.

Поступово Моравська Церква злилась із геррнгутерами, тому сьогодні саме геррнгутери є єдиними прямими нащадками гуситів. Слова «гусити», «чеські брати», «богемські брати», «моравські брати», «євангельські брати», «геррнгутери», «Моравська Церква», «Євангельська братська община» тощо є синонімами. Геррнгутери поширені на різних континентах. Церква об'єднує 1.197.000 віруючих і поділена на 24 незалежні провінції, представники яких регулярно збираються на спільні синоди для вирішення загальних питань. В Європі знаходяться чотири провінції геррнгутерів: дві в Чехії, одна у Британії і одна об'єднує геррнгутерів Німеччини, Данії, Естонії, Латвії, Нідерландів, Швеції, Швейцарії та Албанії; в Африці знаходяться 12 провінцій, із них сім в Танзанії, і по одній в Бурунді, Замбії, Малаві, Конго і Південній Африці; в Латинській Америці дев'ять провінцій: в Коста-Риці, Гаянні, дві в Гондурасі, Ямайці, Нікарагуа, Суринамі, Кубі та на островах Індійського океану; в Північній Америці чотири провінції: у США, Канаді, Алясці і Лабрадорі. Також існують малі місійні общини в інших країнах. У богослов'ї геррнгутерів гуситство доповнилося деякими елементами лютеранства і кальвінізму з впливами пієтизму. Однак доктрина в благочесті геррнгутерів ніколи не займала важливе місце. Церква має власне духовен-

ство, до якого входять єпископи, пресвітери-проповідники та диякони, але вони мають тільки духовне значення. Управління общинами здійснюється обраними радами. Сам Цінцендорф поставляв у пресвітери жінок, але після його смерті ця практика зникла, і відновилася у деяких провінціях, починаючи з 1950-х років. Геррнгунттери вплинули на Джона Веслі, підштовхнувши його до виходу з Англіканської Церкви та організації конфесії методистів.

• СУЧАСНІ ГУСИТИ

Ім'я Яна Гуса носить ще одна релігійна організація, яка, однак, немає нічого спільного з постаттю Гуса. Відколи Чехія стала частиною Священної Римської імперії, в ній регулярно виникали національно-визвольні прагнення. Від часу Гуса ці прагнення обралося в релігійний характер. В 1890 році утворився *Союз католицького духовенства* (*Jednota katolického duchovenstva*), який об'єднав невелику групу католицьких священиків Чехії, котрі виступили із закликом до реформ. Вони прагнули відміни обов'язкового целібату, служіння месо чеською мовою тощо. В 1918 році Чехія і Словаччина відділилися від Австро-Угорської імперії та утворили Чехословацьку Республіку. У 1919 році вперше була відслужена меса чеською, а в 1920 році Союз католицького духовенства відділився від Католицької Церкви, і проголосив себе *Чехословацькою Церквою*. Незважаючи на невелику підтримку народу, новоутворена Церква отримала підтримку уряду, який за її допомогою сподівався підняти національну свідомість чехів і словаків, а також зблизити ці два народи. Ця Церква ніколи не мала великої кількості послідовників, і практично не вийшла за межі Чехословаччини, хоч її місіонери діяли в Польщі та українському Закарпатті. Її віруючими стали в основному чехи. В Словаччині вона об'єднала тільки деяких чехів, які там оселилися. Лідером руху став Карел Фарський, який очолив новоутворену Церкву, проголосивши себе її першим Патріархом. Фарський уклав нову літургію Чехословацької Церкви, яка відрізнялась від римської. Відразу ж після її утворення в Церкві постала проблема самоідентифікації. Фарський і більша частина його Церкви більше схилилися до компромісу з протестантами. Натомість, інша група, яку очолював Горазд-Матей Павлік, почала переговори зі Сербською Православною Церквою, орієнтую-

чись на злиття з православ'ям. Ідеї Фарського отримали більшу підтримку в Богемії, а ідеї Павліка – в Моравії. Розходження двох ідеологів врешті призвело до розколу Церкви. Павлік та його послідовники відкололися від Чехословацької Церкви, й організували Чехословацьку Православну Церкву. Віруючі Чехословацької Церкви завжди декларували себе продовжувачами справи Яна Гуса. У 1975 році вона перейменувалася у *Чехословацьку Гуситську Церкву*. Сьогодні вона об'єднує від 100 до 180 тисяч віруючих, і розділена на п'ять дієцезій. На чолі Церкви стоїть Центральна рада, очолювана Патріархом.

ЛІТЕРАТУРА

- Audisio, Gabriel.* Die Waldenser. Die Geschichte einer religiösen Bewegung. – Beck, 1996.
- Bayerle, Bernhard Gustav.* Johann Huss und das Concilium zu Kostnitz. Veranlaßt durch Lessings Bild auf der diesjährigen Kunstaussstellung. 2 Abtheilungen. – Düsseldorf: Roschütz, 1842.
- Biller, Peter.* The Waldenses, 1170-1530. – Aldershot, 2001.
- Borinski, Ludwig.* Wyclif, Erasmus und Luther. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1988.
- Bostick, Curtis V.* The Antichrist and the Lollards. Apocalypticism in late medieval and reformation England. – Brill, 1998.
- Buddensieg, Rudolf.* Johann Wyclif und seine Zeit. – Halle: Niemeyer, 1885.
- Diemer, Stefan.* John Wycliffe und seine Rolle bei der Entstehung der modernen englischen Rechtschreibung und des Wortschatzes. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 1998.
- Douglas, Tania.* Jan Hus. Der Feuervogel von Konstanz. – Basel: Fontis-Verlag, 2015.
- Drewermann, Eugen.* Jan Hus im Feuer Gottes. Impulse eines unbeugsamen Reformators. – Ostfildern: Patmos Verlag, 2015.
- Erbstößer, Martin.* Sozialreligiöse Strömungen im späten Mittelalter. Geißler, Freigeister und Waldenser im 14. Jahrhundert. – Berlin: Bertelsmann Lexikon-Verlag, 1977.
- Farr, William.* John Wyclif as a legal reformer. – Leiden: Brill, 1974.
- Fitschen, Klaus.* Protestantische Minderheitenkirchen in Europa im 19. und 20. Jahrhundert. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2008.
- Ghosh, Kantik.* The Wycliffite heresy. Authority and the interpretation of texts. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Grundler, Franz; Dorfner, Dominik.* Hussen, Hymnen, Helden, Mythen, auf den Spuren der Hussiten. – Amberg: Buch & Kunstverlag Oberpfalz, 2005.
- Helga, Fiala.* Die Waldenser zu Steyr: Eine vorreformatorische Bewegung. – Ennsthaler, 2017.
- Hilsch, Peter.* Johannes Hus. Prediger Gottes und Ketzler. – Regensburg: Pustet, 1999.
- Höfler, Constantin von.* Magister Johannes Hus und der Abzug der deutschen Professoren und Studenten aus

- Prag 1409. – Prag: Unveränderter Neudruck der Ausgabe Tempisky, 1864.
- Hörner, Petra.* Hus – Hussiten. Dokumentation literarischer Facetten im 19. und 20. Jahrhundert. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Lang, 2002.
- Hudson, Anne; Wilks, Michael* (вид.) From Ockham to Wyclif. – Oxford: Blackwell, 1987.
- Kalousek, Josef.* O potřebě prohloubiti vědomosti o Husovi a jeho době. – Hlas národa, 1902.
- Karafiát, Jan.* Mistr Jan Hus. – Praha: Spolek Komenského, 1893.
- Kejř, Jiří.* Die Causa Johannes Hus und das Prozessrecht der Kirche. – Regensburg: Pustet, 2005.
- Kenny, Anthony J.* (вид.) Wyclif in his times. – Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Kiefner, Theo.* Die Privilegien der nach Deutschland gekommenen Waldenser. – Stuttgart: Kohlhammer, 1991.
- Kiefner, Theo.* Die Waldenser auf ihrem Weg aus dem Val Cluson durch die Schweiz nach Deutschland 1532-1820/30. Bd. 1: Reformation und Gegenreformation im Val Cluson 1532-1730. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1985.
- Kiefner, Theo.* Die Waldenser auf ihrem Weg aus dem Val Cluson durch die Schweiz nach Deutschland 1532-1820/30. Bd. 2: Vorübergehend nach Deutschland 1685-1698. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1985.
- Kiefner, Theo.* Die Waldenser auf ihrem Weg aus dem Val Cluson durch die Schweiz nach Deutschland 1532-1820/30. Bd. 3: Endgültig nach Deutschland 1698-1820/30. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995.
- Kiefner, Theo.* Die Waldenser auf ihrem Weg aus dem Val Cluson durch die Schweiz nach Deutschland 1532-1820/30. – Bd. 4: Die Pfarrer der Waldenserkolonien in Deutschland. Die Pfarrer und ihre Gemeinden. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1997.
- Kiefner, Theo.* Henri Arnaud – Pfarrer und Oberst bei den Waldensern. – Kohlhammer, 1989.
- Krzenck, Thomas.* Johannes Hus: Theologe, Kirchenreformer, Märtyrer. – Gleichen, Zürich: Muster-Schmidt, 2011.
- Lahey, Stephen E.* Philosophy and politics in the thought of John Wyclif. – Cambridge Univ., 2003.
- Lange, Albert de.* Die Waldenser. Geschichte einer europäischen Glaubensbewegung in Bildern. – Karlsruhe: Landesbildstelle Baden, 2000.
- Lange, Albert de; Schwinge, Gerhard* (вид.) Pieter Valkenier und das Schicksal der Waldenser um 1700. – Ubstadt-Weiher: Verlag Regionalkultur, 2004.
- Lantelme, Peter Georg.* Die Geschichte der Waldensergemeinden Rohrbach Wembach und Hahn. – Jacob Helene, 1950.
- Lechler, Gotthard V.* Johann von Wyclif und die Vorgeschichte der Reformation. 2 Bände. – Leipzig: Fleischer, 1873.
- Levy, Ian C.* A companion to John Wyclif, last medieval theologian. – Leiden: Brill, 2006.
- Levy, Ian C.* John Wyclif. Scriptural logic, real presence, and the parameters of orthodoxy. – Milwaukee: Marquette University Press, 2003 (Marquette studies in theology, 36).
- Long, John D.* The Bible in English. John Wycliffe and William Tyndale. – Lanham: University Press of America, 1998.
- Loserth, Johann.* Huß und Wicliff. Zur Genesis der hussitischen Lehre. – Oldenbourg, 1925.
- Lovisa, Barbro.* Italienische Waldenser und das protestantische Deutschland 1655 bis 1989. – Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.

Molnár, Amadeo. Die Waldenser. Geschichte und europäisches Ausmaß einer Ketzerbewegung. – Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.

Müller, Karl. Die Waldenser und ihre einzelnen Gruppen bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. – Gotha: Perthes, 1886.

Ransdorf, Miloslav. Mistr Jan Hus. – Praha: Universe, 1993.

Rex, Richard. The Lollards. – Basingstoke Palgrave, 2002.

Rügert, Walter. Jan Hus. Auf den Spuren des böhmischen Reformators. – Südverlag, 2015.

Schneider, Martin. Europäisches Waldensertum im 13. und 14. Jahrhundert. Gemeinschaftsform, Frömmigkeit, sozialer Hintergrund. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1981.

Selge, Kurt-Victor. Die ersten Waldenser. Mit Edition des Liber Antiheresis des Durandus von Osca. 2 Bände. – Berlin: Walter de Gruyter, 1967.

Shirley, Walter Waddington. Fasciculi zizaniorum Magistri Johannis Wycliff cum Tritico. – Walter Waddington Shirley, 1858.

Soukup, Pavel. Jan Hus. Prediger, Reformator, Märtyr. – Stuttgart: Kohlhammer, 2014.

Spieß, Philipp. Kurt Hartmuts Glück und Elend. Erzählung aus dem alten Heilbronn. – Heilbronn: Salzer Verlag, 1900.

Tarmann, Paul R. Der Armutsbegriff der Waldenser. Eine sozialphilosophische Annäherung. – Peter Lang, 2010.

Tourn, Giorgio. Geschichte der Waldenser. – Klagenfurt: Kitab-Verlag, 2006.

Vasold, Manfred. Frühling im Mittelalter. John Wyclif und sein Jahrhundert. – München: List, 1984.

Vattier, Victor. John Wiclif. Sa vie, ses œuvres, sa doctrine. – Paris: Leroux, 1886.

Vinay, Tullio. Liebe, die Berge versetzt. – Stuttgart: Quell-Verlag, 1997.

Weiss, Johann Heinrich. Die Kirchenverfassung der Piemontesischen Waldensergemeinde: 1690-1828. – Meyer & Zeller, 1844.

Werner, Ernst. Jan Hus. Welt und Umwelt eines Prager Frühreformators. – Weimar: Böhlau, 1991.

Wilks, Michael; Hudson, Anne. Wyclif. Political ideas and practice. – Oxford: Oxbow Books, 2000.

Windischhofer, Martin. Die Waldenser in Österreich. Aufbruch, Verfolgung und Wandel der frühen Bewegung bis 1315. – Wien: Universitätschrift, 2006.

Розділ 12

**НІМЕЦЬКА
РЕФОРМАЦІЯ І
ЛЮТЕРАНСТВО**

12.1. МАРТІН ЛЮТЕР

Реформація розпочалась діяльністю *Мартіна Лютера* (1483-1546). Майбутній реформатор народився в саксонському місті Айслебен, в родині колишнього селянина Ганса Лютера, який, перебравшись до міста, зайнявся гірництвом. Коли народився Мартін Лютер, його сім'я перебралась до Мансфельду, де Ганс Лютер розбагатів. У 1497 році Мартін розпочав навчання у школі в Магдебургу, якою керували монахи-францисканці. Батько дбав про освіту сина і оплачував її, мріючи, що син стане юристом. У 1501 році Мартін вступив до Ерфуртського університету, в якому, як і в усіх тогочасних європейських університетах, студенти повинні були отримати загальну освіту на базовому факультеті вільних мистецтв, а тоді обирати спеціальність на інших факультетах. В 1505 році Лютер здобув ступінь магістра вільних мистецтв, і розпочав вивчення права. Це навчання він закинув, і в 1506 році вступив до монастиря Августиніанського Ордену, а в 1507 році став католицьким священиком. В 1502 році саксонський курфюрст Фрідріх III створив Віттенберзький університет, в якому викладали августиніанці. В 1508 році Лютера призначили викладачем цього університету. Він читав лекції з базового для богословів курсу на основі «Сентенцій» Петра Ломбарда, а також з Біблії. Одночасно з викладанням, Лютер готував у Віттенбергу свою дисертацію, яку захистив у 1512 році. В 1511 році Лютер відвідав Рим, який залишив в його душі глибокі враження.

Ретельно вивчаючи Біблію та удосконалюючись у чернечому аскетизмі, Лютер переживав складні внутрішні духовні стани. Як фахівець із католицького богослов'я, він добре знав, що спасіння Бог дарує людині, яка своїми добрими справами і благочестивим життям виявляє готовність до сприйняття спасіння. Це твердження викликало в Лютера дошкульне питання: як людина може бути впевненою, що зі свого боку зробила все необхідне для досягнення спасіння, і чи взагалі грішна людина може

зробити щось, що є добрим в очах Божих? Ці міркування настільки глибоко бентежили Лютера, що пошук відповіді на них став сенсом життя Лютера. Захоплюючись богословськими міркуваннями Святого Августина, твори якого Лютер добре знав, майбутній реформатор відчитував їх із крайньої позиції. Святий Августин вів гостру полеміку з еретиком Пелагієм, який вчив, що Христос дав людству тільки приклад добродісного життя, і наслідуючи цей приклад, людина сама спроможна досягти спасіння. Полеміка завжди вводить візаві у крайнощі. Дискутуючи проти Пелагія, Августин особливо наголошував на Божій ролі у спасінні людини, і применшував роль самої людини. Для Лютера ця позиція, якщо її викласти особливо радикально, давала відповідь на його ключове питання. На основі Августина, вчення якого Лютер довів до крайності, він прийшов до висновку, що людина нічого не може зробити для свого спасіння, бо людська природа після первородного гріха стала злою. Навіть якщо людина і робить щось добре, воно однаково не є добром повною мірою, оскільки вчинене злою істотою, і саме джерело цього вчинку робить його злим. Бог сам спасає людину своєю благодаттю, бо Бог добрий і милосердний, а все, на що здатна людина, – це тільки вірою сприйняти дароване Богом спасіння.

• ЛЮТЕР ТА ІНДУЛЬГЕНЦІЇ

На цих міркуваннях Лютер ґрунтував свої богословські погляди, і вони лягли в основу подальшого лютеранського богослов'я. Однак, ці погляди суперечили офіційному католицькому і православному віровченню. Католики і православні завжди наголошували на добрих справах, які є необхідними для досягнення спасіння. Найбільш популярними справами милосердя в усі часи існування людства були пожертви для благородних цілей. За жертви існують всі релігійні і громадські організації світу. В Католицькій і Православних Церквах добрі справи пов'язувалися зі сповіддю. Сповідь у католиків і православних – це Свята Тайна, через яку християнин отримує відпущення гріхів. Для того, щоби отримати відпущення гріхів, каяник (людина, яка сповідається) повинен щиро розкаятись у своїх гріхах, визнати їх на сповіді, заявити про свою тверду постанову не повторювати його в майбутньому, а також відшкодувати завдану шкоду. В багатьох випадках пряме відшкодування було неможливим,

тому допускається заміна прямого відшкодування справами милосердя. Пожертвування ставали популярним способом вираження милосердя та відшкодування за вчинене зло. Часто християни складали пожертви на коштовні церковні проекти, як до прикладу, будівництва храмів. У 1517 році Папа Лев X видав буллу, якою оголосив збір пожертв для будівництва Собору Святого Петра в Римі. По всіх католицьких країнах цей заклик став нагодою для справ милосердя. Отримання пожертв Церква підтверджувала спеціальним документом – індульгенцією. Отже, *індульгенція* – це не більше, ніж квитанція про складення пожертвувань з ціллю відшкодування за скоєні гріхи. В антицерковній літературі індульгенцію часто презентують як документ про відпущення гріхів за гроші. Таке трактування є недобросовісною спекуляцією псевдовчених та ідеологів атеїзму. Насправді, грошові пожертвування ніколи не трактувалися як засіб осягнення прощення гріхів, позаяк прощення гріхів відбувається внаслідок покаяння і постанови виправлення способу життя. Пожертвування є лишень одним із видів останньої умови доброї сповіді – виправлення завданої шкоди, а індульгенція – це тільки документ, який підтверджує виконання цієї умови. Індульгенції видавалися і до 1517 року. За пожертви, які склали християни, були побудовані найпрекрасніші храми Європи. Після виходу з Католицької Церкви лютерани залишили у своїй власності численні католицькі храми і монастирі, хоч вони й були збудовані за так ненависні ім індульгенції.

- 95 ТЕЗ

В Лютера, який заявляв, що Бог спасає людину тільки своєю благодаттю, а добрі справи не мають ніякого значення для спасіння людини, заклик Церкви до справ милосердя викликав бурхливий спротив. У 1517 році Мартін Лютер написав *95 тез*, у яких виклав свою критику індульгенцій та інших католицьких звичаїв, які йому не подобалися. Ці тези Лютер надіслав Бранденбурзькому єпископу та Майнцькому архієпископу. 31 жовтня 1517 року соратник Лютера Філіп Меланхтон прибав тези до дверей храму у Віттенбергу, але детальні обставини цього випадку залишаються мало відомими. За короткий час «95 тез» стали популярними серед німців, і викликали неоднозначну реакцію наукового світу. На адресу Лютера пролунала критика

з різних німецьких університетів. Ця критика змусила Лютера дати обіцянку не висловлюватися на богословські теми. Найактивнішим опонентом Лютера став професор Інгольштадтського університету Йоганнес Екк. Оскільки Лютер, після оприлюднення «95 тез» і гострої критики зі сторони професорів німецьких університетів, не брав участі в дискусіях, його позицію активно відстоював Андреас Рудольф Богенштайн фон Карлштадт (1482-1541), який з 1517 року був соратником Лютера, а згодом став його запеклим противником, і під кінець життя був вимушений переселитися до Швейцарії, де став священиком у Цюриху та професором у Базелі. В 1519 році в Ляйпцігу відбувся богословський диспут між Екком та Карлштадтом на тему ідей Лютера. Оскільки Карлштадт не зміг здолати Екка, Лютер порушив свою обіцянку мовчання і прибув для особистої участі в диспуті. Екк переміг у диспуті, але Лютер не відмовився від своїх переконань, і фактично з цього моменту відбувся його повний розрив із Католицькою Церквою. На основі звіту Екка, Папа Лев X у 1520 році видав буллу «Exsurge Domine» (Востань, Господи!), в якій визнав ідеї Лютера еретичними та закликав його змінити свою думку. Лютер демонстративно спалив буллу у Віттенбергу, і написав звернення «До християнського дворянства німецької нації», в якому стверджував, що боротьба проти Папи є головним завданням усіх німців.

• ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА РЕФОРМАЦІЇ

Перші роки реформаторської діяльності Лютера він виступав як богослов і університетський професор. Більшість диспутів на теми, заявлені у «95 тезах» відбувалися в межах університетів. Він мав прихильників серед університетської еліти, невеликої частини духовенства, і навіть дворянства, але політичної ролі у той час він не відігравав. У 1519 році помер імператор Максиміліан I, а його корону успадкував його онук Карл V Габсбург – один із найвидатніших монархів усієї європейської історії, під владою якого опинилася більша частина Західної Європи. Карл, вступивши на трон, захопився ідеєю створення багатонаціональної загальноєвропейської держави, в якій не було би війн і розбратів, злиднів і страждань, на півтисячоліття випереджуючи ідею Європейського Союзу. Коли ж він остаточно переконався, що його благородні наміри не мають шансів реалізу-

ватися, він зрікся імперії та відійшов у монастир. Як тільки під владою Карла опинилася Німеччина, він взявся за відновлення єдності у розхитаних феодалними протистояннями німецьких землях. Деякі князі, які не звикли працювати задля спільного добра, сприйняли намагання імператора за втручання у власні володіння. Саме тоді в ідеях Лютера вони побачили знаряддя для боротьби, а сам Лютер, як і колись Ян Гус, набрав політичного значення. У 1521 році імператор скликав райхстаг у Вормсі, на який з'їхалися німецькі аристократи, представники вільних міст і духовенство. Туди ж викликали і Лютера. Після чергового диспуту Лютер відмовився відректися своїх поглядів, і райхстаг визнав його еретиком. Імператор, який перед початком розгляду справи пообіцяв Лютеру особистий захист, зберіг слово. Але по дорозі з райхстагу Лютера викрали солдати курфюрста Фрідріха III та помістили його в замок Вартбург, щоби забезпечити йому безпечне перебування. У Вартбургу Лютер почав працювати над перекладом Біблії німецькою мовою. Це був перший німецькомовний переклад Біблії.

Повністю порвавши відносини з Католицькою Церквою, Лютер проігнорував дані ним чернечі обітниця, і в 1525 році, коли йому виповнилося 42 року, він одружився з колишньою монахинею Катериною фон Бора. У них народилося шестеро дітей. Постанови Вормського райхстагу, відповідно до яких Лютер проголошувався еретиком і державним злочинцем, а його діяльність заборонялася, став переломним пунктом реформації. Богословські ідеї Лютера знайшли прихильників серед університетської інтелігенції, але широкі маси та дворянство вони не цікавили. Тепер усі, хто був незгідний з імператором, виступали під лозунгами реформації. Ці лозунги використовували і дворяни, які намагалися послабити владу імператора. Коли Лютер перебував у Вартбургу, він не міг контролювати перебіг подій, і вони розгорталися геть не так, як він планував. Лютер прагнув змін у церковному благочесті, і зрештою виступав за благородні цілі, хай навіть не завжди коректними методами. Насправді ж, він став маріонеткою у великій політичній грі, яка призвела до жахливих кровопролитів. З іншого боку, він підважив усталені норми соціального буття Європи, що обезцінило в очах народних мас дотеперішні соціальні цінності та спричинило анархію. Допокі Лютера не було у Віттенбургу, його соратники Андреас Кар-

лштадт та Габріель Цвіллінг очолили реформацію. Вони виступали з крайніми радикальними закликами до повстань, руйнування храмів і монастирів, ліквідації усталених соціальних норм тощо. Почались масові протести і повстання бюргерства. Лютер бачив небезпеку таких дій, і закликав своїх послідовників до «духовного заклоту», тобто мирної реформації. Але взятися за зброю було значно легше, ніж її скласти. Окрім бюргерських повстань, у 1523 році спалахнуло повстання лицарів під проводом Ульріха фон Гуттена і Франца фон Зіккінгена. Лицарі прагнули задовольнити власні політичні інтереси; їх цікавили перерозподіл майна, зменшення політичної ваги імператорської влади та завоювання провідних позицій у суспільстві, але народу вони презентували свої дії як боротьбу за реформацію.

• ЛЮТЕР І РАДИКАЛЬНА РЕФОРМАЦІЯ

Втім найбільшою проблемою, з якою зустрівся Лютер, було окреслення межі реформації. Лютер проголосив заклик до відмови від підпорядкування німецької Церкви Папі Римському та викорінення деяких католицьких звичаїв. Однак, наскільки далеко повинна проникнути реформація, що саме потрібно викорінювати і якою повинна стати нова Церква, залишалось відкритими питаннями. Лютер був прихильником мирної реформації, закликав своїх послідовників не братися за зброю та обережно ставитися до відміни католицьких звичаїв. При цьому він усвідомлював свою залежність від політичних сил, особливо від саксонського курфюрста Фрідріха III, який надавав йому захист і підтримку. Реформатор вважав за необхідне звільнення німецької Церкви з-під підпорядкування Папі та введення її в підпорядкування місцевим дворянам, при цьому підсилюючи їхню політичну роль та послаблюючи позиції імператора. В богословських питаннях Лютер закликав відмовитися тільки від тих звичаїв, які суперечили його богословській позиції. Однак, не багато з тих, які підхопили реформаційні ідеї Лютера, зрозуміли його цілковито. Окрім Лютера, реформатори з'являлися ледь не у кожному місті, а їхні ідеї ставали дедалі радикальнішими. Деякі реформатори спекулювали народними настроями та закликали до кардинальної перебудови суспільства, усунення будь-яких владних авторитетів, повне відокремлення Церкви від держави, повалення дворянства тощо. Під цими лозунгами сформувала-

ся радикальна реформація, тобто крайньо налаштовані групи протестантів. У 1524-1525 роках Німеччину охопило *Селянське повстання*, лідером якого став крайній реформатор Томас Мюнцер, який виступив із реформаційними лозунгами швидше, ніж Лютер, і став провідником анабаптистів. На придушення повстання виступили війська німецьких дворян, які підтримували реформацію Лютера, але намагалися втримати її в межах здорового глузду. Селянські повстання стали першим зіткненням між різними групами протестантів, які забрали близько ста тисяч людських життів. Так, початок реформації означився кров'ю протестантів від рук протестантів. Лютер відреагував на Селянські повстання і висловив свою позицію у зверненні «Проти розбійницьких та злодійських селянських банд», в якому закликав до жорстокого придушення повстання. В останні роки життя Лютера реформація вийшла з-під його прямого контролю. Він займався виданням своїх робіт. У 1529 році з'явилися Великий і Малий Катехизми Лютера, які стали важливими богословськими текстами реформації, і лягли в основу лютеранського богослов'я. Окрім цього, Лютер багато проповідував. У 1546 році Мартін Лютер помер, залишивши дезорієнтовану Європу в хаосі.

• БОГОСЛОВ'Я ЛЮТЕРА

Богослов'я Лютера – це богослов'я Писання. Центром Писання є Христос. Закон Мойсея, на переконання Лютера, в юридичному сенсі відмінений Христом. Але Старий Завіт залишається важливим настільки, наскільки в ньому вже присутній Христос у образах.

➤ У середньовіччі сформувалося католицьке переконання про те, що Писання можна розуміти в чотирьох сенсах: буквальному, тропологічному (у зв'язку з духовним життям кожного окремого християнина), аналогічно (по відношенні до вічності) і алегорично. Лютер вважав, що Біблія має тільки одне значення: буквально-історичне. Біблію можна розуміти зі самої себе. Передання не є необхідним. Писання має «зовнішню ясність», тобто зрозуміле в аспектах мови, історії тощо. «Внутрішню ясність» дає тільки Святий Дух. Ціллю Писання є заохотити до покаяння. Закон цінний тільки в тому, що він, осуджуючи гріх, стимулює людину до покаяння і до пошуку допомоги у Христа.

- Прощення гріхів не залежить від покаяння. Справжньою сатисфакцією є страждання і смерть Христа. Тому сповідь та індульгенції не мають сенсу. На думку Лютера, існують два види праведності: зовнішня, яка полягає у добрих вчинках, і внутрішня, яка полягає в чистоті і досконалості серця. Внутрішню праведність не можна досягти ділами. Вона дарується по вірі у Христа. Тому вчинки не мають значення для спасіння. У справі спасіння і вічного блаженства людина повністю позбавлена свободи. Через гріх вона схильна до зла і поневолена ним. Тому людина не може зробити нічого, що би сприяло її спасінню. Спасіння залежить тільки від Божої благодаті.
- Основним моментом богослужіння, на думку Лютера, повинні стати читання Писання і проповідь. Причастя допускається в неділю, або коли хтось хоче причаститися. Тихі меси повинні бути відміненими. Літургія не є жертвою, тому що на ній ми не приносимо Богові дари, а навпаки: Бог дає нам дар – Тіло і Кров Христа. З традиційних Таїнств лютерани визнали тільки два: Хрещення і Причастя. В Причасті Лютер почав допускати мирян до чаші, критикував вчення про трансубстанціацію. Причастя є Таїнством тільки тоді, коли присутнє Слово. Щодо природи Євхаристії Лютер увійшов у дискусію з іншими протестантами. Лютер вважав, що в Євхаристії християни приймають істинні Тіло і Кров Христа. Натомість, Карлштадт і Цвінглі вважали Євхаристію тільки символічною.

На загал, богословське учення Лютера визначається чотирма базовими принципами:

- *solus Christus* (тільки Христос) – спасіння дарує тільки Христос;
- *sola gratia* (тільки благодать) – спасіння людина отримує тільки Божою благодаттю, а не власними заслугами;
- *sola fide* (тільки віра) – адекватною відповіддю людини на дар Божої благодаті може бути тільки віра, а не людська діяльність;
- *sola scriptura* (тільки Писання) – Бог об'явив себе тільки в Писанні, а не в традиції Церкви.

Мартін Лютер був активним письменником. Він писав багато богословських і полемічних творів. Його Великий та Малий Катехизми стали основою лютеранського богослов'я. В 1536 році саксонський курфюрст Фрідріх попросив Лютера написати тезовий виклад лютеранського віровчення, який хотів представити Папі для подальшого обговорення на Вселенському Соборі. В 1537 році Лютер представив такий текст членам Шмалькальденської Ліги (союзу лютеранських князів), і від цього текст отримав назву *Шмалькальденські артикули*. Вони ніколи не обговорювалися на Вселенському Соборі, але стали популярними серед лютеран. У полемічних творах Лютер часто переходив межі ввічливості та такту. Груба критика католицизму, зневажливі слова та безпідставні обвинувачення стали стилем його науково-популярної творчості. Гострі закиди та образи лунали від Лютера не тільки в адресу католиків. Критикуючи анабаптистів та Селянське повстання, Лютер закликав до жорстокого винищення всіх, хто не погоджувався з його переконаннями та порушував громадський спокій. В цих закликах виразилося не ймовірно зневажливе ставлення до нижчих верст тогочасного німецького суспільства. Не менше, ніж католикам та анабаптистам, від Лютера дісталось і євреям. У ранніх творах Лютер прихильно ставився до євреїв, оскільки прагнув повернути їх до лютеранства. Він був переконаний, що євреї не стали християнами тільки тому, що не погоджувалися з католицизмом, а от тепер, коли Лютер опротестував католицизм, вони масово охрестяться. Ці надії наштовхнули його в 1523 році на написання памфлету «Ісус Христос народився євреєм». Однак, його проповідь серед євреїв не принесла успіху. Він настільки розчарувався, що став запеклим антисемітом. Коли ж у 1536 році саксонський курфюрст Фрідріх почав боротьбу проти євреїв у своїх володіннях, Лютер, підтримуючи свого покровителя, спалахнув антисемітською злістю. В 1543 році він видав памфлет «Про євреїв і їхню брехню», яким відкрив нову сторінку гніту євреїв. Лютерівський антисемітизм у XX столітті надихнув нацистів на винищення євреїв. *Кришталева ніч*, тобто перший масштабний погром євреїв у Німеччині, з якого почався єврейський голокост, відбулась 10 листопада 1938 року, тобто в день народження Лютера, і проходила з Лютеровими лозунгами.

12.2. ЛЮТЕРАНСТВО ПІСЛЯ ЛЮТЕРА

Конфесія лютеранства виникла на теренах Священної Римської імперії, яка в той час охоплювала всю Центральну Європу. У 1520 році імператором Священної Римської імперії став Карл V Габсбург – один із найвидатніших політиків у європейській історії. Карл по батьковій лінії був онуком імператора Максиміліана I, від якого він отримав Священну Римську імперію, а також у пряме володіння Австрію, Шритію, Угорщину, Богемію і Моравію, Тіроль та інші землі. Від батька, короля Філіпа, Карл отримав Брабант, Голландію, Зеландію, Бургундію та інші землі. Він також був онуком по материнській лінії короля Фердинанда II, від якого отримав Арагон, Ломбардію, Сардинію, Сицилію, Неаполь тощо. Карлова мати, королева Хуана I Божевільна передала Карлу Кастилію, Леон, Гранаду, а також Карибські і Багамські острови. Сам Карл приєднав до своїх володінь Туніс, колонії в Північній та Південній Америці, Філіппіни. Так, під владою Карла V перебувала вся Центральна і Західна Європа, за винятком Франції, Британії, Португалії, Папської області і Скандинавії, та гігантські володіння за межами Європи. Вступивши на імператорський трон, Карл мріяв про єдину всеєвропейську імперію, в якій кожна нація мала би можливість самовираження, але не було би війн та протистоянь. Він вів політичні справи латиною, німецькою, іспанською і французькою, не вводячи єдиної мови для своїх володінь. Саме на час його правління випав початок реформації. Політичні плани Карла зіткнулися з опором частини німецької аристократії, якій політичний хаос та феодална роздробленість Європи були вигідними. Відсутність сильної політичної влади дозволяли свавілля і можливість нечесно наживатися. Для аристократів, які боялися сильної імператорської влади, виступ Лютера став можливістю ідеологічно обґрунтувати свою опозицію.

• ВОРМСЬКИЙ РАЙХСТАГ

У 1521 році Карл зібрав райхстаг у Вормсі, на який з'їхалась німецька знать. Серед питань, які піднімалися на засіданні райхстагу, було питання Лютера. Реформатор був визнаний еретиком і державним злочинцем, однак його не арештували, оскільки на-

передодні райхстагу імператор обіцяв Лютеру особисту безпеку. Ухвалений у Вормсі едикт забороняв дворянам підтримувати Лютера та сприяти поширенню його вчення. Однак, імператор не мав можливості особисто проконтролювати виконання едикту, оскільки його увагу забирали конфлікти з Туреччиною та Францією, а також управління величезними володіннями. В 1526 році відбувся райхстаг у Шпайєрі, на якому імператор прагнув домогтися виконання Вормського едикту, однак рішення церковних питань були перенесені на пізніше, а доки кожен князь отримав право самостійно вирішувати церковні питання на свій розсуд. В 1529 році знову був скликаний райхстаг у Шпайєрі, на якому були відмінені постанови Шпайєрського райхстагу 1526 року. Декілька дворян та представників імперських міст висловили протест проти рішення райхстагу 1529 року. Оскільки вони опротестували це рішення, їх почали називати *протестантами*. Згодом цим словом почали називати себе всі, хто підтримав реформацію. Однак, первісно це найменування поширювалося тільки на невелику групу політиків, які не погоджувалися з рішеннями Шпайєрського райхстагу 1529 року. У 1530 році імператор скликав райхстаг в Авґсбургу. Завданням цього райхстагу стало вирішення церковного питання. В ході засідань протестанти виробили два тексти віросповідання. Одне було написане Мартіном Буцером та Вольфгангом Капітоном і містило виклад цвінгліанського віровчення. Його підписали представники чотирьох міст – Страсбургу, Констанца, Меммінгена і Ліндава. Тому воно отримало назву «*Тетраполітанського віросповідання*» (Confessio Tetrapolitana), тобто «віровизнання чотирьох міст». На райхстагу було також представлено віросповідання, яке написав Філіп Меланхтон, та погодив Лютер, і яке містило виклад лютеранської доктрини. Воно отримало назву «*Авґсбурзьке віросповідання*» (Confessio Augustana). Його підписав герцог Йоганн Саксонський, макрграф Георг Бранденбург-Ансбахський, герцог Ернст Люнебургський, ляндрграф Філіп Гессенський, герцог Ганс-Фрідріх Браншвайг-Люнебургський, князь Вольганг Ангальт-Кьотенський, представники міст Нюрнберг і Ройтлінген. «Авґсбурзьке віросповідання» стало головним документом, у якому викладене лютеранське віровчення. Його підписання частиною німецького дворянства визначило межі лютеранських територій.

- ШМАЛЬКАЛЬДЕНСЬКА ЛІГА

Підписання лютеранськими князями «Авгсбургського віросповідання» всупереч волі імператора було прямим порушенням діючих у той час законів Священної Римської імперії, зокрема ухваленого в 1495 році Вічного Земського миру. Розуміючи, що такі дії тягнуть за собою покарання, лютеранські князі вирішили подбати про власну безпеку. Для того, щоби оборонитися від імператора, вони в тюрінгському місті Шмалькальдені в 1531 році створили союз лютеранських князівств – *Шмалькальденську лігу*, учасники якої зобов'язувалися надавати військову підтримку одні одним, коли імператор вирішить напасти на когось із них. У той час, коли імператор обороняв кордони країни та дбав про добро народу, лютеранські князі утворили сепаратистське об'єднання, покликане вести міжусобні війни та розділяти країну. Шмалькальденська ліга розросталась та перетворилась на реальну проблему для цілісності імперії. Імператор Карл, який, хоч і осуджував лютеран, все ж толерантно ставився до них та не чинив ніякого тиску на них, був вимушений оберігати цілісність країни. Коли Шмалькальденська ліга стала серйозною загрозою, імператор виступив проти неї війною. *Шмалькальденська війна* тривала в 1546-1547 роках, і завершилась перемогою імператора. Незважаючи на перемогу, Карл не взявся за винищення лютеран, а натомість прагнув мирного врегулювання питання. З цією ціллю він скликав у 1548 році райхстаг в Авгсбургу, на якому запропонував *Авгсбургський Інтерім* (Augsburg Interim), відповідно до якого лютерани мали би повернутися до Католицької Церкви, але приймалися деякі зміни у католицькі звичаї, наприклад, відміна обов'язкового целібату та причастя під двома видами. *Авгсбургський Інтерім* був підтверджений *Ляйпцігським Інтерімом*, який був угодою між імператором Карлом та лютеранами на чолі з Меланхтоном. У той час лідером лютеран був Меланхтон, оскільки Лютер помер у 1546 році. На практиці *Авгсбургський* та *Ляйпцігський Інтеріми* не діяли. Для остаточного вирішення церковного питання імператор у 1555 році скликав райхстаг в Авгсбургу. Особисто він туди не приїхав, оскільки не покладав великих надій на його рішення. Від його імені райхстаг очолював його брат король Фердинанд I. На райхстагу був ухвалений *Авгсбургський мир*, відповідно до якого лютерани отримували свободу віросповідання за принципом

«*cuius regio, eius religio*» (чия земля, того й релігія), тобто кожен місцевий князь отримував право визначати, яка саме конфесія мала домінувати в його князівстві.

Авгсбургський мир насправді не приніс миру Німеччині. Для Карла V, який щиро прагнув створити сильну країну, яку би не розривали міжусобні війни, і в якій не було би нещастя, провалилася. Для імператора це стало справжньою особистою трагедією. Він мав можливості за допомогою армії підкорити бунтівних васалів, але не зробив цього. Регулярні райхстаги, які скликав імператор, були покликані достукатись до сердець князів і мирно їх переконати. Але жага до влади взяла верх: князі виявилися нездатними оцінити благородні прагнення імператора. Карл, який залишився незрозумілим для його часу, будучи наймогутнішим правителем своєї епохи, не став залежним від своєї влади. Коли його наміри провалилися, імператор в 1556 році зрікся корони і пішов у монастир, де й помер у 1558 році. Перед своїм зреченням Карл розділив свої володіння: Священну Римську імперію він передав своєму брату Фердинанду I, а Іспанію – своєму сину Філіпу II. Так, династія Габсбургів розділилась на німецько-австрійську та іспанську лінії. В період правління Фердинанда I до Священної Римської імперії було приєднане Королівство Галичина.

• ТРИДЦЯТИЛІТНЯ ВІЙНА

У період царювання наступних імператорів Габсбургської династії – Фердинанда I (1558-1564), Максиміліана II (1564-1576), Рудольфа II (1576-1612) та Матвія (1557-1619) – в імперії зберігався позірний мир, хоч напруга постійно зростала. Північні князівства все більше сепарувалися від імперії, а імператор все частіше перебував у Відні, який перетворювався в центр імперії. Врешті сепаратистські настрої досягли свого логічного вираження: в 1609 році протестантські князівства утворили *Протестантську лігу*, до якої ввійшли вісім князівств і 17 міст імперії. Утворення цієї організації означало, що війна невідворотна. Щоби бути спроможними дати опір у випадку війни, в 1609 році католицькі князівства та міста імперії організувалися в *Католицьку лігу*. Піком протистояння двох ліг стала *Тридцятилітня війна*, яка тривала у 1618-1648 роках. Ця війна декілька разів міняла свій характер і учасників, а тому поділяється на декілька періодів.

- Перший – чесько-пфальцький період (1618-1623) – почався з того, що імператор Матвій, який не мав своїх дітей, передав богемську корону своєму брату Фердинанду II, але богемська знать виступила проти царювання Фердинанда. Богемські дворяни обрали своїм королем пфальцького курфюрста Фрідріха V. Це викликало протистояння між Фердинандом і Фрідріхом. Оскільки Фрідріх Пфальцький був лідером Протестантської ліги, то ліга виступила на його підтримку. Фердинанд був католиком, і його підтримала Католицька ліга. Конфлікт швидко переріс із міжусобної боротьби у міжнародну війну. Протестантів підтримали скандинавські країни і Англія, які були протестантськими, Франція, яка, хоч і була католицькою, але боялася Габсбургів і всіляко намагалася послабити їхній вплив, та Московське царство, яке впродовж всієї своєї історії вело війни задля поширення загальної розрухи. Католиків підтримали Іспанія, Польща і українські запорізькі козаки. У 1623 році Католицька ліга розбила протестантів, а Фрідріх Пфальцький був позбавлений титулів та володінь, і був вимушений покинути межі імперії.
- Богемський конфлікт був вирішений, але датського короля Крістіана IV такий поворот подій налякав. Він страшенно боявся поразки німецьких протестантів та посилення Габсбургів. В 1525 році король Крістіан заручившись підтримкою Франції і Швеції, вторгся на територію Німеччини. В той час імператором був Фердинанд II, а очільником імператорської армії став фридланський і мекленбурзький герцог та саганський князь, генералісімус Альбрехт Венцель Ойзебіус фон Валленштайн. Підтримку імператору надали угорці, поляки та українські козаки. Крістіан IV надіявся на підтримку Протестантської ліги, але її не отримав, оскільки в той час Нідерланди вели війну проти Іспанії, у Франції розгорілась громадянська війна, Швеція вела війну проти Речі Посполитої, а німецькі протестантські князівства й самі зрозуміли, що війна приносить тільки розруху, і прагнули миру. В 1629 році датські війська були розбиті імператорською армією, і Данія капітулювала. Так завершився другий період Тридцятилітньої війни – датський (1625-1629).

➤ Капітуляція Данії викликала занепокоєння Франції, яка приклала зусилля для примирення Швеції і Польщі, та втягнення Швеції у війну. Так почався третій період війни – шведський (1630-1635). Шведський король Густав II Адольф під намовою Франції напав на Німеччину, але зазнав поразки. В 1635 році був підписаний Празький мирний договір, який повертав дію Авгсбургського миру. Позиція імператора Фердинанда II у цій війні була політично не вигідною, але благородною. Він жодного разу не вийшов за межі своєї імперії, хоч мав таку можливість після кожної з трьох перемог; він не скористався перемогами для утисків лютеран, а повернув дію Авгсбургського миру, який забезпечував їхні вольності; він не помстився своїм противникам. Празький мир був не вигідний Франції. Тепер вона відкрито вступила у війну, оголосивши війну Іспанії та Німеччині, заручившись підтримкою своїх союзників в Італії. Швеція за намовою Франції порушила Празький мир та відновила військові дії. Почався четвертий період Тридцятилітньої війни – французько-шведський (1635-1648). Виснажена багатолітньою війною Німеччина не могла чинити гідний опір. Тепер війна повністю втратила релігійний характер: з одного боку барикад опинилась протестантська Швеція та католицька Франція, а з іншого католицька Священна Римська імперія, і навіть німецькі протестантські князівства тепер підтримали імператора, зрозумівши, наскільки руйнівною є війна.

• ВЕСТФАЛЬСЬКИЙ МИР

У 1642 році помер Кардинал Рішельє, а через рік, тобто в 1643 році, помер французький король Людовік XIII. Новий король Людовік XIV та новий перший міністр Кардинал Мазаріні не бачили сенсу у війні. В 1632 році помер шведський король Густав II Адольф, і на трон вступила його вісімнадцятирічна дочка Христина I, яка перебувала під великим впливом шведської аристократії. З роками Христина все більше перебирала владу у свої руки, і все більше розчаровувалась у війні. В 1641 році вона домоглася підписання перемир'я, і почала працювати над укладенням остаточного миру. Врешті, в 1648 році з ініціативи королеви Христини в Мюнстері та Оснабрюку відбувся з'їзд сторін кон-

флікту; в тому ж році було підписано Вестфальський мир, який зупинив Тридцятилітню війну, яка забрала життя понад шести мільйонів європейців, а на подолання демографічних, економічних та соціальних наслідків війни Європа витратила сто років. Королева Христина, яка під кінець війни була лідером протестантського табору, розчарувалась і в протестантизмі. В 1654 році вона зреклася шведської корони, прийняла католицизм і переїхала до Риму, де прожила до своєї смерті в 1689 році. Христину похоронили в базиліці Святого Петра; вона була єдиною жінкою, яку похоронили в головному храмі Католицької Церкви. За іронією долі, Густав I, засновник династії Ваза на шведському троні, зробив Швецію протестантською, а його правнучка і остання представниця цієї династії повернулася до католицизму. Після зречення Христини, шведську корону отримав її кузен Карл X Густав, засновник Пфальц-Цвейбрюкської династії.

• НІМЕЦЬКИЙ СОЮЗ

Після закінчення Тридцятилітньої війни, Священна Римська імперія кардинально змінилася. Імператор остаточно оселився у Відні, а північні князівства стали фактично незалежними. Влада імператора міцніла в південних теренах імперії, але слабшала в північних. Князівства постійно ділилися; їхня кількість досягала сотень. Центральну роль в імперії почала відігравати Австрія. Так тривало до початку Наполеонівських війн. В 1804 році Наполеон Бонапарт став імператором французів. Щоби отримати імператорську корону, він змусив імператора Священної Римської імперії Франца II зректися корони на його користь, а в 1810 році Наполеон одружився з дочкою Франца Марією-Луїзою. Франц II зрікся корони і оголосив про ліквідацію Священної Римської імперії в 1804 році. Цією датою закінчилась історія імперії, яка володіла Центральною Європою від середньовіччя. Після повалення Священної Римської імперії її території розділилися. Франц оголосив про створення нової держави – Австрійської імперії. Досі він, окрім титулу римського імператора, носив титули герцога Австрії, короля Угорщини, короля Богемії, короля Хорватії і Славонії, короля Галичини і Володимирії та низку менш значущих титулів. У 1804 році Франц трансформував титул герцога Австрії в імператора Австрії. Всі інші титули

залишилися незмінними. Так королівство Галичина у 1804 році вийшло зі Священної Римської імперії та ввійшло у персональну унію з Австрійською імперією. Нову країну історики називають технічним терміном «Австро-Угорщина». Австрійським імператором Франц став під іменем Франца I. Ті німецькі князівства, на які влада імператора Священної Римської імперії до 1804 року поширювалася тільки номінально, після падіння імперії отримали офіційну незалежність. Виконуючи ультиматум Наполеона I, вони в 1806 році об'єднались у *Рейнський Союз*, протектором якого став Наполеон. У 1813 році, коли Наполеон втратив корону, Рейнський Союз припинив існування. В 1815 році відбувся Віденський конгрес, у якому взяли участь керівники всіх німецьких країн. На цьому Конгресі було створено *Німецький Союз*, до якого ввійшли 39 німецьких країн, включно з Австрією, але не ввійшли східноєвропейські країни, які перебували в персональній унії з Австрією, наприклад Галичина. Поряд із Австрією, політичної ваги в Німецькому Союзі набирала Пруссія, яку активно підтримувала Англія, боячись посилення Франції. Дві сили – католицька Австрія та протестантська Пруссія – вели боротьбу за домінування в Німецькому Союзі. В 1862 році пруський король Вільгельм I призначив прем'єр-міністром Пруссії князя Отто Едуарда Леопольда фон Бісмарк-Шенгаузена, який виявився геніальним дипломатом і поборником об'єднання Німеччини. Протистояння Австрії та Пруссії спричинили австро-пруську війну 1866 року, в якій перемогла Пруссія. В тому ж році Німецький Союз розпався. Під проводом Бісмарка був утворений Північнонімецький Союз, у якому домінувала Пруссія, а Бісмарк став його федеральним канцлером. В 1852 році імператором французів став Наполеон III Бонапарт, племінник Наполеона I. В 1870-1871 розгорілась франко-пруська війна, в якій перемогла Пруссія. Наполеон III втратив корону, а Вільгельм I і Отто фон Бісмарк оголосили про перетворення Північнонімецького Союзу в Німецьку імперію, імператором якої став пруський король Вільгельм I Гогенцоллерн. У XX столітті імперію Гогенцоллернів почали називати «другою імперією» або «Zweites Reich» (Другий Райх). При цьому першою німецькою імперією вважали Священну Римську імперію, а третьою – Drittes Reich (Третій Райх) – державу Адольфа Гітлера.

- KULTURKAMPF

Домінуючою релігією Німецької імперії було лютеранство, а імператор отримав провідну роль у Лютеранській Церкві Німеччини. Однак, для повного об'єднання Німеччини, необхідно було в неї включити і католицькі князівства, які більше схилилися до зв'язку з католицькою Австрією, аніж із протестантською Пруссією. Бісмарк розумів, що Католицька Церква була найбільшою перешкодою в реалізації його імперських планів. Все це спричинило боротьбу Бісмарка проти Католицької Церкви, яка ввійшла в історію під назвою «Kulturkampf» (культурна боротьба), і яка тривала у 1871-1878 роках. Бісмарк видав закони, які обмежували права католиків. Діяльність Ордену єзуїтів була заборонена, впроваджувався строгий контроль за школами, які перетворилися на головний засіб антикатолицької агітації, конфісковувалось церковне майно, закривалися монастирі, ув'язнювались єпископи тощо. Все це призвело до серйозної католицької опозиції. Таку політику Бісмарк вів при імператорах Вільгельмі I (1871-1888) та Фрідріху III (1888). Однак, коли на трон вступив Вільгельм II (1888-1890), він побачив, що терор Бісмарка в царині церковного життя, протекціонізм в економіці та абсолютизм у політиці може мати згубні наслідки. В 1890 році імператор відправив Бісмарка у відставку з посади імперського канцлера, а німецьким католикам були повернуті всі попередні права. Kulturkampf призвів до зросту національного духу в Польщі, велика частина якої в той час належала Пруссії. Оскільки поляки в більшості були католиками, то політика Бісмарка призводила до суттєвого утиску їхніх прав. Національно-визвольна боротьба поляків переплелася з боротьбою за свободи католиків, а бути католиком для кожного поляка означало бути польським патріотом. В 1918 році третій і останній німецький імператор Вільгельм II втратив корону, а Німеччина стала республікою. До сьогодні католики і лютерани є двома найбільшими релігійними групами Німеччини.

12.3. РОЗВИТОК ЛЮТЕРАНСЬКОГО БОГОСЛОВ'Я

Окрім політичної сторони реформації, існувала і її богословська сторона, тобто формування віровчення. Реформація Лютера починалась із опротестування деяких аспектів католицького віровчення. Коли реформація в Німеччині набрала популярності, лютеранські богослови були вимушені перейти від негативного до позитивного етапу богословського дискурсу. Однієї лишень критики католицизму було вже недостатньо. Церква потребувала, щоби лютерани сказали не тільки те, з чим вони незгідні в католицизмі, а й те, у що вони вірять. В 1530 році з ініціативи імператора Карла V відбувся райхстаг в Авгсбургу, на якому розглядали церковні питання. На райхстагу лютерани повинні були представити своє віровчення.

- «АВГСБУРГСЬКЕ ВІРОСПОВІДАННЯ»

З цієї ціллю Філіп Меланхтон розробив доктринальний документ «Авгсбургське віросповідання» (*Confessio Augustana*), яке погодив Мартін Лютер. Цей документ став головним символом лютеранської віри. Він складається з 28 артикулів, які містять роз'яснення лютеранського розуміння головних догм християнської віри.

- 1-й артикул висловлює віру лютеран в єдиного Бога у трьох Особах.
- У 2-му артикулі йдеться про те, що всі люди народжуються грішними, оскільки успадковують первородний гріх.
- 3-й артикул виражає віру в Ісуса Христа, який був справжнім Богом і справжньою людиною; він звільняє людину від гріха.
- В 4-му артикулі сказано, що людина осягає спасіння не добрими ділами, а тільки вірою сприймає дароване Христом спасіння (*sola fide*).
- В 5-му сказано, що Бог діє для спасіння людини через церковні таїнства.
- В 6-му сказано, що добрі діла є наслідком дарованого Христом і прийнятого людиною у вірі спасіння, а не його передумовою.
- 7-й артикул стверджує, що Христос дарує спасіння тільки через Церкву, в якій уділяються таїнства та проповідується Євангеліє.

- У 8-му артикулі стверджується, що Церква уділяє таїнства силою Святого Духа, а тому вони дійсні навіть, коли їх звершує грішна людина.
- В 9-му артикулі сказано, що умовою осягнення спасіння є Хрещення, а тому немовлят потрібно хрестити, а не чекати до осягнення ними зрілості.
- В 10-му артикулі стверджується, що Христос істинно, а не символічно, присутній в Євхаристії.
- В 11-му сказано, що сповідь гріхів перед священиком не є таїнством, а тому не є обов'язковою, але, як побожний звичай, може практикуватися.
- У 12-му артикулі стверджується, що покаєння починається зі скрухи серця і приводить до осягнення віри.
- У 13-му стверджується, що таїнствами є тільки Хрещення і Євхаристія.
- В 14-му артикулі звершувати таїнства дозволяється тільки духовенству.
- У 15-му йдеться про те, що участь у церковних обрядах є корисною для християн, але не гарантує осягнення спасіння.
- У 16-му артикулі стверджується, що світські професії є даним Богом покликанням, а тому християни повинні розвивати своє обдарування.
- В 17-му артикулі виражається віра у Друге пришествя Христа, який судитиме живих і мертвих.
- У 18-му сказано, що людина має свободу у світських справах, але не у справах свого спасіння.
- В 19-му стверджується, що причиною гріха є не Бог, а злі люди і демони.
- У 20-му артикулі сказано, що добрі діла є знаком присутності Бога в душі людини, але ними не можна осягнути спасіння.
- 21-м артикулом лютерани відмовилися від вшанування святих, але допускають сприймати їх як приклад благочестивого життя.
- У 22-му артикулі стверджується, що причастя повинно відбуватися під двома видами.
- 23-й артикул критикує целібат.
- У 24-му артикулі сказано, що літургія є богослужінням спільноти, на якій пригадується жертва Христа, а не відбувається окрема жертва.

- У 25-му артикулі стверджується, що сповідь є необхідною перед прийняттям Причастя, але вона повинна відбуватися перед Богом, а не перед священиком.
- У 26-му артикулі лютерани заохочуються до посту та аскези, але стверджується, що ці духовні звичаї не спричинюють спасіння.
- У 27-му артикулі забороняється чернецтво, оскільки Бог створив людину для подружнього життя.
- У 28-му артикулі визначається виключно проповідницька і літургійна роль духовенства, а управлінські функції передаються світській владі.

• ФІЛІП МЕЛАНХТОН

Як тільки Лютер помер, перед його послідовниками постали нові проблеми. Найбільшою з них було узгодження віровчення. Коли Лютер був живий, він міг висловити свою позицію, і його послідовники, опираючись на авторитет лідера реформації, погоджувались із Лютеровими твердженнями. Однак, ще за життя Лютера не всі в його оточенні сприймали його безапеляційно, хоч і воліли зберігати мовчання щодо спірних питань. Коли ж Лютер помер, зник авторитет, який міг вирішувати спірні питання. Серед учнів Лютера почались гострі суперечки. Так, перші десятиліття після смерті Лютера стали періодом формування лютеранського богослов'я та узгодження суперечностей. Це – період формування лютеранського богослов'я. «Авґсбургське віросповідання» виражало тільки базові догмати, які допускали інше трактування. Великий і Малий катехизми Лютера також давали відповіді не на всі питання. Саме узгодження відмінностей в «Авґсбургському віросповіданні» стали матеріалом для богословських полемік у лютеранстві періоду богословського становлення. Лідером лютеранства після Лютера став *Філіп Меланхтон* (1497-1560), який був найкращим учнем Лютера і вніс свій особливий внесок у протестантизм, але не в усьому погоджувався з Лютером. Він був автором тексту «Авґсбургського віросповідання». Після смерті Лютера Меланхтон очолив реформацію в Німеччині. Він написав першу протестантську догматику «*Locis communes*», перше видання якої з'явилося у 1521 році. На думку Меланхтона, богослов'я повинно займатися не метафізичними проблемами про сутність Бога чи дві природи Христа,

а тим, що відноситься до спасіння. Щодо свободи людини, то він вважав, що людина має певну свободу до зовнішніх речей, але не має свободи в афектах серця. Бог зважає на серце. Дух Божий через віру може поселитися в серці і змінити афекти. Меланхтон відкидав учення про предестинацію (напередвизначення). Причина того, що одна людина осуджується, а інша спасається, знаходиться в людині. Покаяння для Меланхтона складається з mortification (омертвлення) Законом і vivification (оживлення) Євангелієм. Церква складається з тих, хто сповідує чисте вчення і приймає Таїнства. Члени Церкви поділяються на вчителів і слухачів. При цьому Меланхтон наголошував на послуху слухачів у відношенні до вчителів. Цим він нівелював учення Лютера про всезагальне священство.

Як лютеранин, Меланхтон вірив у реальну присутність Христа в Євхаристії. В «Авгсбургському віросповіданні» він виклав чисте Лютерово вчення про присутність Христа в Євхаристії, але згодом його погляди змінилися. Меланхтон відзначався екуменічними прагненнями. На відміну від радикального і непримиренного Лютера, Меланхтон відзначався відкритістю до діалогу, і прагнув знайти порозуміння з усіма. Щоби зблизити лютеранське і кальвіністське віровчення, він розробив нове вчення про Євхаристію, яке дещо згладжувало відмінності Лютера і Кальвіна. Відповідно до його нових переконань, Тіло Христа знаходиться на небесах, але силою Божої всемогутності воно присутнє в Євхаристії. Тіло Христа не є у хлібі, але з хлібом. Для узаконення нового тлумачення Євхаристії і зближення з кальвіністами, Меланхтон ввів його в «Авгсбургське віровчення». В 1540 році, тобто ще за життя Лютера, він переписав ті артикули «Авгсбургського віровчення», які стосуються Євхаристії. Так виникли два тексти головного лютеранського доктринального документу. Текст 1530 року почали називати *Незміненим Августбурзьким віросповіданням* (Confessio Augustana Invariata), а текст 1540 року – *Зміненим Августбурзьким віросповіданням* (Confessio Augustana Variata). Ці зміни викликали протистояння серед лютеранських богословів. Прихильників Меланхтона почали називати *філіпістами*, а тих, хто дотримувався Незміненого «Авгсбургського віросповідання» і вірно наслідував Лютера – *гнесіолутеранами* (Gnesiolutheraner), тобто «справжніми лютеранами». Очевидно, що для більшості вірую-

чих, і навіть духовенства, ці богословські тонкощі залишалися мало зрозумілими. Дискусія точилася не на рівні церковного благочестя, а на рівні університетів.

Меланхтон шукав шляхів порозуміння не тільки з кальвіністами, а й з католиками. Він прагнув знайти таке формулювання церковних догм, які би були прийнятними і лютеранам, і католикам. З цією ціллю він надіслав «Авгсбургське віросповідання» 1530 року католицьким єрархам. Католики не сприйняли його, оскільки воно суперечило віровченню Католицької Церкви. В 1530 році з'явилась католицька відповідь, яка отримала назву *Панське заперечення* (Confutatio Pontificio). Католицькі богослови погоджувалися з більшістю артикулів «Авгсбургського віросповідання», але ті артикули, які стосувалися спасіння тільки вірою та обмеження кількості Святих Тайн тільки до двох, критикували. В 1531 році Меланхтон відповів на Confutatio Pontificio. Його відповіддю став твір «Апологія Авгсбургського віросповідання» (Apologia Confessionis Augustanae). Це була друга екуменічна поразка Меланхтона: йому не вдалося збудувати відносини ані з кальвіністами, ані з католиками. Врешті, Меланхтон зосередився на контактах із Православними Церквами. У Віттенбергу з'явився якийсь православний диякон Дмитрій, однак, ким саме він був і що робив у Віттенбергу, невідомо. Меланхтон передав цим дияконом текст «Авгсбургського віросповідання» і супровідний лист для Константинопольського Патріарха. В 1559 році Дмитрій прибув до Константинополя, і привіз із собою грецькі переклади цих документів, але в Константинополі відразу ж помітили, що лютеранське віровчення далеке від православ'я. Оскільки Константинопольський Патріарх мав достатньо своїх проблем і не хотів вникати в чужі, він не відповів на листи, а зробив вигляд, що документи загубилися в дорозі. Тоді лютерани надіслали новий лист до Константинополя. Патріарх Єремія II в 1576 році відповів на нього, показуючи, що «Авгсбургське віросповідання» суперечить православ'ю. Лютерани відповіли на цей лист, переконуючи Константинополь у тому, що розбіжностей насправді немає. В 1579 році Патріарх Єремія II вдруге відписав лютеранам, наголошуючи на тому, що лютеранське віровчення неприйнятне для православних. На цьому православно-лютеранські відносини припинилися. Втретє екуменічні прагнення Меланхтона зазнали фіаско.

• *а́дїафора*

Ще однією проблемою, яка викликала розбрати між лютеранами, стали «нейтральні речі». Лютер, аналізуючи реформу Церкви, визначив у католицькому культі та віровченні ті його аспекти, які необхідно відмінити, і ті, які є нейтральними. Для окреслення останніх лютерани використовували грецьке слово «*а́дїафора*» (несуттєве). До «нейтральних речей» Лютер відносив культ, ікони, храмову архітектуру, піст, целібат тощо. В умовах протистоянь між католиками та лютеранами, велика частина лютеран вважала за доречне зберегти ті католицькі звичаї, які Лютер класифікував як *а́дїафора*. Оскільки Лютеру було байдуже, збережуться вони чи зникнуть, деякі лютерани вважали за краще їх зберегти, щоби не створювати прірви між християнами. Таку позицію висловив сподвижник Лютера Йоганнес Аґрікола (1492-1566) і підтримав Меланхтон. Відповідно, примирююча позиція в питанні *а́дїафора* стала рисою філіпістів. Противником цієї позиції став Матіас Флаціус (1520-1575), який вважав за необхідне викоринити все, що пригадує про католицизм, оскільки те, що можна вважати нейтральним за звичних обставин, стає принциповим в умовах протистоянь. Флаціус стверджував, що коли Лютер формував свою позицію щодо *а́дїафора*, обставини були іншими, а після його смерті сприйняття *а́дїафора* зможе стерти відмінності між конфесіями та призведе до втрати лютеранами власної ідентичності.

• АНТИНОМІЗМ

Близько 1537 року Йоганнес Аґрікола виступив із твердженням, що християни не повинні проповідувати Закон, а тільки Євангеліє. Таку позицію лютерани оголосили ерессю, а антиномісти (ті, хто заперечував цінність старозавітного Закону) були осуджені Лютеранською Церквою. Важливу роль для розвитку лютеранського богослов'я відіграла дискусія між Матіасом Флаціусом та учнем Меланхтона, професором Єнського університету Вікторіном Штріґелем (1524-1569). Штріґель стверджував, що людська воля може сприяти наверненню людини, а Флацій твердив, що природна воля зовсім не придатна для навернення, бо вона спотворена первородним гріхом. Людина повинна повністю переродитися, тобто стати «ною людиною». Також

Штрігель переконував, що первородний гріх є новою акциденцією людини, а Флацій вважав, що первородний гріх є новою сутністю людини. Андреас Озіандер, лідер реформації в Нюрберзі, на диспуті 1550 року висловився, що праведність християн полягає не у Христовому діянні, звершеному 1500 років тому, а в Христі, який перебуває в людині через слова Євангелія. Натомість, Меланхтон і Флацій, опоненти Озіандера, вважали, що людська праведність полягає у повному виконанні Христом Закону. Дискусія також торкнулась проблеми добрих діл. Учень Меланхтона, професор Віттенберзького університету Георг Майор, усупереч поглядам Лютера, заявляв, що добрі справи необхідні для спасіння. Його опонентом був соратник Лютера і один із лідерів гнесіолютеран Ніколаус фон Амсдорф, який у ході полеміки впав у протилежну крайність, стверджуючи, що добрі справи шкідливі для спасіння, бо можуть нашттовхнути християнина на думку, що він досягнув спасіння власними зусиллями, і спричинити недооцінювання ролі Христа у спасінні людини.

• ФОРМУЛА ЗГОДИ

Суперечки, які велися між філіпістами і гнесіолютеранами, поступово ставали небезпечними, і могли перерости в розкол лютеран. Щоби уникнути цього, в 1577 році в монастирі Бергер, неподалік від Магдебурга, зібрались шість впливових у той час лютеранських богословів Якоб Андрее, Ніколаус Зельнеккер, Крістоф Кьорнер, Давид Хітройс, Андреас Мускулюс і Мартін Хемнітц, які поставили перед собою завдання зібрати всі богословські розбіжності, які розділяли філіпістів та гнесіолютеран, проаналізувати їх, і знайти правильні богословські формулювання. В результаті з'явився документ, який отримав назву *Формула згоди* (Formula Concordiae). Цей документ дав можливість уникнути розколу та виробити єдине лютеранське віровчення. Так, у лютеранстві з'явилися декілька текстів, які мали доктринальний характер, що викликало потребу їх упорядкування. У 1580 році в Дрездені була укладена *Книга згоди* (Concordia), до якої ввійшли доктринальні тексти, визнання яких є обов'язковим для лютеранства. Перша частина Книги згоди містить загальнохристиянські тексти – три вселенські Символи віри, тобто Апостольський Символ віри, Нікейсько-Константинопольський Символ віри та Символ віри Святого Атаназія. До другої частини ввійшли ба-

зові тексти лютеранських богословів: Незмінене «Авгсбургське віросповідання», укладене Меланхтоном у 1530 році; «Апологія Авгсбургського віросповідання», також укладена Меланхтоном у 1531 році; «Шмалькальденські артикули», укладені Лютером у 1537 році, до яких у Книзі згоди додається трактат Меланхтона «Про владу і першість Папи» 1540 року; «Малий Катехизм», укладений Лютером у 1529 році; «Великий Катехизм», також укладений Лютером у 1529 році; «Формула згоди» 1580 року. Книга згоди стала вичерпною збіркою лютеранської віри; вона отримала статус *corpus doctrinae* Лютеранської Церкви. Згода з викладеними в ній догмами стала обов'язковою для лютеранського духовенства та богословів.

• ЛЮТЕРАНЬКА ОРТОДОКСІЯ

Книга згоди стала кульмінаційною точкою у становленні лютеранського віровчення. В момент її укладення закінчився період формування лютеранської доктрини. В подальшому лютеранські богослови зосереджувались не на визначенні окремих догм, а на їх тлумаченні, впровадженні їх в університетське викладання та шкільне навчання тощо. Комплекс богословського доробку, який ґрунтується на Книзі згоди, називається *лютеранською ортодоксією*. Вона є стандартом чистого лютеранства, поряд із яким, звичайно, існували й відхилення. Лютеранська ортодоксія зосередилась виключно на віровченні, а тому закрилася в академічній сфері. Фактично, лютеранська ортодоксія перетворилась у новочасну схоластику, яка, безперечно, відіграла позитивну роль у формуванні лютеранського богослов'я і всієї реформації, але в силу своєї специфіки могла залишатися прерогативою тільки академічної еліти. Чим більше лютеранська ортодоксія набирала формалістичних рис, тим більше з'являлося тих, яких вона відштовхувала. В лютеранстві, як і в кожній релігії, існувала велика частина духовенства і вірян, які шукали в релігії не чіткі богословські формулювання, а щире благочестя. Саме в цій частині лютеранства визрів новий напрям, який став повною протилежністю до схоластики лютеранської ортодоксії. Цей напрям отримав назву *пієтизм*.

• ПІЄТИЗМ

Початок пієтизму поклав лютеранський пастор з Ельзасу Філіп Якоб Шпенер (1635-1705), який у 1675 році опублікував свою роботу «*Pia desideria*» (Побожні побажання). Робота Шпенера стала неймовірно популярною. В цій книзі автор виклав свої роздуми про релігію. На його переконання, догматика та богословські спекуляції відіграють у релігії другорядну роль. Перше місце в релігії повинні зайняти благочестя, живий зв'язок із Богом, щирість серця та глибокі духовні відчуття. На відміну від ортодоксії, яка на перше місце ставила розуміння, пієтизм на п'єдестал підняв духовне відчуття. Для раціоналізму Нового часу такі ідеї були революційними. Шпенер уникав будь-якої богословської полеміки, а закликав зосередитись на серці; не зрозуміти релігію, а пережити її. Вже з 1670 року навколо Шпенера формувалась група людей, які поділяли його погляди – *Collegium pietatis*. Вони регулярно збирались у приватних домах, читали Біблію та намагались відчитати в ній те, що Бог намагається промовити до душі кожного християнина. Духовні практики та ідеї Шпенера здобули колосальну популярність, не тільки в лютеранстві, а й в інших протестантських конфесіях, і навіть у католицизмі. Свої зібрання односторонці Шпенера називали «*Bibelstunde*» (бібельштунде – біблійна година). Через це їх в Німеччині почали називати «*Stunde*» (штунде). Це слово перейшло і в українську мову, але з плином часу штундами або штундистами в українській мові почали називати будь-яких сектантів. Духовні практики Шпенера швидко поширилися по лютеранських общинах, що занепокоїло очільників Лютеранських Церков. І справді, серед пієтистів почали лунати заклики до відновлення первісного християнства, критика існуючих серед лютеран звичаїв, і навіть заклики до реформації реформації. Деякі общини пієтистів відкололися від лютеранства, але більшість пієтистів залишилися в лоні Лютеранських Церков і склали їх духовне крило.

Ідеями пієтизму захоплювалися щоразу більше богословів, які надавали йому теоретичного оформлення. Ідеї Шпенера підхопив його учень, лютеранський пастор, богослов і педагог, професор Август Герман Франке (1663-1727), який у 1698 році у місті Галле в Саксонії-Ангальт заснував будинок сиріт. Франке робив особливий наголос на благодійності. На його думку,

справжня віра повинна виражатися в добрих справах. Будинок сиріт Франке переріс у низку благодійних фондів, які підтримували найрізноманітніші сфери життя німецького суспільства. Франке у 1704 році за підтримки датського короля Фрідріха IV заснував Датсько-Галльське місійне товариство, яке стало першим місійним товариством у світі. Згодом місійні товариства виникали в різних протестантських конфесіях і в різних країнах. Вони готують місіонерів та фахово організують місіонерську роботу в різних країнах світу. Успіх протестантських деномінацій в Новому світі є заслугою, передовсім, професійного підходу до місіонерства, розробленому місійними товариствами. Висловлена Шпенером ідея про те, що в центрі благочестя повинна стояти Біблія, знайшла практичне застосування в діяльності Карла Гільдебранда фон Канштайна (1667-1719). В 1710 році Канштайн у місті Галле заснував Канштайнське біблійне товариство – перше біблійне товариство у світі. Сьогодні біблійні товариства діють у більшості країн світу, а в 1991 році було створене й Українське біблійне товариство. Біблійні товариства є благодійними організаціями, які ставлять собі за мету донести Біблію до кожного. З цією ціллю вони видрукуюють, розповсюджують і популяризують Біблію.

Поряд із Галльським пієтизмом Шпенера і Франке ідеї пієтизму були підхоплені у Вюртембергу. Розруха, голод та злидині, спричинені Тридцятилітньою війною, стали соціальним поштовхом для розвитку пієтизму. В умовах важких соціальних бід академічні богословські проблеми відходять на другий план, вивільняючи пріоритетне місце повсякденному благочестю та пошуку спасіння. У Вюртембергу проявили себе низка богословів та пастирів, які взялися за реформу Церкви. На відміну від галльського пієтизму, в центрі якого опинилися біблійна духовність та благодійність, у вюртембергському пієтизмі сформувались радикальні настрої. Пієтисти критикували та викорінювали прояви надмірної світськості: алкоголь, тютюнопаління, танці, музику, азартні ігри тощо. Вони будували культуру строгого релігійного духу. Особливий наголос робився на катехизації, оскільки у правильному вихованні дітей і молоді пієтисти вбачали пріоритетне завдання. В парафіях, де служили пастори-пієтисти, виникали групи, які розвивали біблійну духовність, строгий спосіб життя та намагалися реалізувати ідеал благо-

честя. Такі групи сформували цілий рух «Живих общин», який залишається в деяких Лютеранських Церквах активним і до сьогодні, та об'єднує консервативних лютеран, які роблять наголос на високій духовності.

В кінці XVIII століття німецька культура перейшла від бароко до романтизму, в центрі якого опинилися людські відчуття, зв'язок із природою, підкреслення неповторності людської особистості. Найбільше ці ідеї виразилися в літературному віянні «Буря і натиск» (Sturm und Drang), який об'єднав молодих німецьких поетів та митців навколо ідей романтизму. Світоглядні основи романтизму були співзвучні з пієтизмом, і взаємно впливали один на одного. Якщо богослови-пієтисти попереднього періоду, особливо вюртембергські пієтисти, наголошували на строгості християнського життя, то пієтисти-романтики робили наголос на особистій духовності та релігійних відчуттях. В XIX столітті пієтизм пережив нову хвилю розвитку. Закінчення Наполеонівських війн, перемога німців у франко-пруській війні та об'єднання Німеччини багато німців сприйняли як Боже благословення для їхнього народу, підкреслення боговибраності німецького народу. Це дало поштовх для нового духовного відродження. Пієтизм і в сучасному лютеранстві залишається актуальним; його ідеї реалізують окремі віруючі, які прагнуть щирого благочестя, та численні духовні групи, які спільно будують свою духовність на основі пієтистських ідей.

• ЛІБЕРАЛЬНЕ БОГОСЛОВ'Я

Епоха Просвітництва та притаманний їй культ розуму спричинили нові віяння у протестантському богослов'ї. Лютеранська ортодоксія та пієтизм не відповідали духу Просвітництва, оскільки перша ґрунтувалась на беззаперечній вірі, а друга – на духовності. Ані ортодоксія, ані пієтизм не залишали місця вільному розуму та науковим пошукам, зацікавлення якими в епоху Просвітництва значно зросли. Серед лютеранських богословів з'явилися люди, які й самі захоплювалися ідеями Просвітництва. З одного боку, вони задумались про те, чи не доречно було би й християнство піддати критичному вивченню та раціональному аналізу, а з іншого боку, критичне вивчення християнства, на їхню думку, могло би зробити його привабливішим для молоді інтелігенції, яка захоплювалась просвітницькими ідеалами.

Оскільки богослови, перейняті новими ідеями, виступили з критикою догматизованої ортодоксії та із закликами до вільного дослідження християнства, цей напрям називають *ліберальним богослов'ям*.

Поштовх для нього дав *Фрідріх Даніель Ернст Шляєрмахер* (1768-1834), який народився у сім'ї лютеранського пастора та виховувався в середовищі геррнгунтерів, вивчав лютеранське ортодоксальне богослов'я, захоплювався філософією французьких просвітників та німецьких класиків. Шляєрмахер став лютеранським пастором і професором богослов'я в Галлі та Берліні. Під час Наполеонівських війн Шляєрмахер у проповідях надихав та підтримував народ. В Берліні після війни він зустрівся з новими викликами: поширення просвітницьких ідей серед столичної інтелігенції робили проповіді на основі ортодоксії та пієтизму незрозумілими. Це наштовхнуло Шляєрмахера філософізувати богослов'я. З ціллю представлення релігії інтелектуалам, які захоплювалися Просвітництвом, він у 1799 році видав роботу «Бесіди про релігію, скеровані освіченим людям, які знаходяться в середовищі її противників». У цій роботі Шляєрмахер писав, що релігія, наука і мораль – це три різні сфери людської душі. Релігія – це сприйняття Бога в особистому житті. Бога людина не може сприйняти розумом, але може пережити особисту зустріч із ним, яка сприймається відчуттями, а не розумом. Тому метафізична сторона релігії є лишень наслідком осмислення особистої зустрічі людини з Богом. Оскільки кожна людина переживає цю зустріч по-своєму, то й релігій є багато. Проблема міжрелігійних відносин з'являється тоді, коли людина зосереджується на релігійній метафізиці як на головному аспекті релігії, і стає хибно впевненою, що істинним є тільки її сприйняття релігії. Якщо би люди обговорювали не зміст догм, а свої духовні переживання, то протистоянь не виникало би. Ці думки Шляєрмахера містять в собі аспекти романтизму та еkleктизму. З одного боку, він вплинув на розвиток німецького і світового романтизму, а з іншого, він став об'єктом критики зі сторони ортодоксів.

В 1822 році Шляєрмахер видав свою роботу «Християнська віра», укладену на основі його лекцій в Берлінському університеті. Богослов стверджував, що основою релігійності є відчуття абсолютної залежності від Бога. Людина, відчуваючи свою недосконалість і залежність від Бога, наповнюється певними

внутрішніми відчуттями. Все віровчення і всі догмати є тільки намаганням осмислити релігійне відчуття залежності. Залежно від того, якими є ці відчуття, формується й характер релігії. Християнство, на думку Шляєрмахера, є найкращою з релігій, оскільки тільки в ньому людина переживає свою залежність позитивно. Якщо в інших релігіях залежність від Бога пригнічує людину, то у християнстві віруючі впевнені в тому, що Христос їх відкупив, а тому їхній зв'язок з Богом полягає у прийманні від нього дару спасіння. Оскільки релігія впливає з особистого переживання зустрічі з Богом, а не віровчення, то справжня релігія можлива тільки за умови свободи духовних переживань. На цій основі Шляєрмахер в етиці відстоював повну свободу, що й дало підстави називати ним заснований напрям богословської думки лібералізмом. Не менш проблемною була і христологія Шляєрмахера, який трактував Христа не як Бога, а як досконалу людину. Христос, на його думку, – прототип (Urbild) християнського благочестя, оскільки він з усіх людей досяг найбільш досконалої богосвідомості і самосвідомості, і взірець (Vorbild), оскільки він, завдяки своєму рівню духовності, став прикладом для людей.

Проголошені Шляєрмахером тези дали поштовх для нових віянь у протестантському богослов'ї. По-перше, мислитель визначив релігію як особистий інтимний зв'язок людини із Богом, при цьому він наголошував, що цей зв'язок кожним переживається по-іншому. Це дало поштовх для розвитку екуменізму і навіть синкретизму. Твердження про те, що релігійні догми є тільки осмисленням особистого зв'язку людини з Богом, десакралізувало віровчення. Якщо традиційно віровчення вважається результатом Божого об'явлення, то у Шляєрмахера воно має людське походження. Це дало підстави для критичного вивчення догматики. Заклик мислителя до утвердження людської свободи дав поштовх для лібералізації церковного життя і анулювання традицій та канонів. Наслідком закладених Шляєрмахером основ став *історично-критичний метод* вивчення Біблії, за допомогою якого Біблія вивчається не як результат Божого об'явлення, а як об'єкт літературно-лінгвістичного, історико-соціального, культурологічного, етнологічного вивчення. Ідеї Шляєрмахера підхопив Альбрехт Беньямін Річль (1822-1889), для якого головним поняттям для розуміння релігії було Царство Боже. Ключовим завданням релігії є будівництво Царства

Божого. Це можливо тільки за допомогою реалізації любові до ближнього та виконання Закону Божого. Релігія у Річля зводилася до моралі та до засобу будування ідеального суспільства. Учень Річля, Адольф фон Гарнак, прославився як історик Церкви. У своїх роботах він вивчав історію становлення християнської догматики, яка для нього була плодом найрізноманітніших обставин церковного життя.

12.4. ЛЮТЕРАНСТВО ЗА МЕЖАМИ НІМЕЧЧИНИ

Оскільки Баварія і Австрія залишалися католицькими, а Швейцарія була охоплена протестантизмом Цвінглі і Кальвіна, лютеранство не мало можливостей проникати на південь. Йому залишався шлях на північ, до Скандинавії. В той час Данія, Швеція і Норвегія перебувала під владою одного монарха. Оскільки Швеція і Норвегія є близькими сусідами, між їхніми правителями регулярно укладалися династійні зв'язки, які призводили до того, що часто Швецією і Норвегією керував один король, а також до регулярних війн між ними. Найвидатнішою постаттю скандинавської історії XIV століття стала королева Маргарита. Вона була дочкою датського короля Вальдемара IV Аттердага, від якого у 1389 році успадкувала датську корону. Також вона була дружиною короля Гокона VI Магнуссона, який правив Швецією і Норвегією. Король Гокон передав норвезьку корону своєму малолітньому сину Оляфу, чим розділив дві країни. Після смерті свого сина Маргарита стала королевою Норвегії. У Швеції після політичного перевороту владу захопив Альбрехт Мекленбургський, але Маргариті в 1389 році вдалося заволодіти й шведською короною. Правлячи трьома країнами одночасно, Маргарита відзначилась як видатний і неймовірно талановитий правитель. В період її царювання була укладена *Кальмарська унія*, відповідно до якої Данією, Швецією і Норвегією навіки мав правити один король, але вони залишатимуться незалежними країнами, при цьому вестимуть спільну зовнішню політику і завжди надаватимуть допомогу в обороні одні одним. Оскільки Маргарита не залишила спадкоємця, вона передала свої корони герцогу Еріху Померанському, який був її єдиним родичем. Кальмарська унія була дуже хиткою, оскільки регулярно на якусь із корон хтось

претендував. Врешті, в 1523 році Швеція вийшла з Кальмарської унії, і була укладена Датсько-Норвезька унія, відповідно до якої король Данії автоматично ставав і королем Норвегії. Ця унія проіснувала до 1814 року, коли Норвегія вийшла з унії з Данією та ввійшла в унію зі Швецією. Швецько-Норвезька унія проіснувала до 1905 року. Починаючи з 1905 року Данія, Швеція і Норвегія є незалежними королівствами.

• ЛЮТЕРАНСТВО У ШВЕЦІЇ

В силу історично-політичних перипетій скандинавські народи тісно переплелися. Утворенню спільного скандинавського культурного простору сприяло й те, що ці три народи є розгалуженнями одного древньоскандинавського етносу. Скандинавські країни впродовж усього середньовіччя та Нового часу перебували у тісному зв'язку з Німеччиною. Все, що відбувалося в німецькій культурі, відразу ж проникало й до Скандинавії. Тому, як тільки Лютер виступив із протестантськими ідеями і вони почали поширюватися в Німеччині, серед скандинавів відразу ж з'явилися прихильники реформації. Оскільки скандинавські правителі та аристократи перебували в родинних зв'язках з північнонімецькими князями, які прийняли лютеранство, то й серед скандинавської аристократії з'явилося багато прихильників реформації. Віддаленість Скандинавії від Риму послаблювали контроль Римської Курії над церковним життям скандинавів. Студенти з цих країн переважно навчалися в Німеччині, і крізь німецьку призму отримували все нове, чим жила Європа. В період розпалу німецької реформації скандинавські країни переживали важку політичну кризу, яка вплинула на поширення у Скандинавії ідей реформації. В 1513 році королем Данії і Норвегії, а в 1520 році також королем Швеції став Крістіан II з династії Ольденбургів. Він відзначався неймовірною жадобою до влади і жорстоким управлінням. Щоби встановити абсолютне правління, король використовував жорсткі засоби тиску на дворянство та народи. Правління Крістіана II викликало бунти всіх станів у трьох його країнах.

У 1523 році він був вимушений тікати до Німеччини. Оскільки Крістіан був одружений з Ізабеллою Габсбург, рідною сестрою імператора Карла V, він надіявся на підтримку імператора. Однак, Карл V у той час був усеціло поглинутий війною проти

Франції, а тому не міг дати Крістіану військ для подолання бунтарів. Імператор виділив Крістіану невелику пенсію, якої йому не вистарчало, і король із сім'єю мусів жити у злиднях. Пригнічений політичним фіаско та незвичною для нього бідністю, король почав шукати розради в релігії. Він оселився у Віттенбергу, здружився з Мартіном Лютером та прийняв лютеранство. Для нього лютеранство було політичним кроком; завдяки реформації він надіявся здолати скандинавських католицьких єпископів, які виступили проти короля, та прихилити на свій бік усіх невдоволених. Прийняття лютеранства розсварило Крістіана II і Карла V. Врешті, Карл таки виділив Крістіану невелику армію для відвоювання його втрачених корон. Крістіан відразу ж повернувся до католицизму та вирушив до Данії, але війну програв і був ув'язнений. До своєї смерті у 1559 році король Крістіан провів у в'язниці. Тим часом країна розділилась, і Кальмарська унія припинила своє існування. Після повалення Крістіана II у 1523 році королем Швеції став Густав I Ваза, а королем Данії і Норвегії дядько Крістіана Фредерік I.

Густав I Ваза став шведським королем на хвилі повстань проти Крістіана II. Отримавши корону, він був вимушений боротися за утвердження своєї влади. Для утвердження на троні новому королю потрібно було досягти двох речей: забезпечитись від можливого повернення Крістіана II та наповнити казну, яка стала пустою після правління Крістіана II і розвалу Кальмарської унії. Оскільки Крістіан був швагром імператора Карла V, який був ревним католиком, то Густав I побоювався, що Карл скористається допомогою католицьких єпископів для підтримки Крістіана. Хоч Карл не надто переймався проблемами Крістіана, Густав боявся католиків. У той час у Швеції ідеї реформації ставали популярними. У них Густав побачив можливість витіснення католицької єрархії. Конфіскація майна єпархій і монастирів була найпростішим способом наповнення державної казни. В 1523 році, як тільки Густав став королем, він зібрав ріксдаг (парламент) у Вестеросі, який ухвалив рішення про примусове відділення Церкви у Швеції від Католицької Церкви. Главою Церкви став король. Духовним провідником Церкви Швеції є архієпископ Уппсали. Католицька Церква була повністю знищена на теренах Швеції, а все, що пригадувало про католицизм, жорстоко утискалося. Перше католицьке богослужіння у Стокголь-

мі після 1523 було відслужене аж у 1784 році. Сьогодні у Швеції діє тільки одна католицька єпархія. Втім, король Густав бачив у реформації тільки політичну сторону, і залишався противником лютеранства. Так, Церква Швеції у 1523 році перестала бути католицькою, але й не стала лютеранською. В 1531 році богослужіння в Церкві Швеції були перекладені з латини на шведську мову. В 1541 році була перекладена Біблія. Однак, будь-які інші зміни в літургійному житті чи віровченні були категорично заборонені. Такої ж позиції, як король Густав I Ваза, який правив у 1523-1560, дотримувались і його сини Ерік XIV, який правив у 1560-1568 роках, та внук Густава Йоганн III, який правив у 1568-1592 роках. Зміни віровчення і обряду допустив аж король Сізімунд III Ваза, син Йоганна III, який водночас був королем Польщі та великим князем Литви.

Заборона введення лютеранства у благочестя Церкви Швеції діяла на офіційному рівні, але це не означає, що лютеранські ідеї не знаходили прихильників серед шведів. Ідеологом Шведської реформації був *Оляус Петрі* (1493-1552), який був студентом Лютера у Віттенбергу. Його брат, Лаврентій Петрі (1499-1573) у 1531 році став архієпископом Уппсали, і реалізатором церковної реформи. Політичні аспекти шведської реформації обґрунтував Лаврентій Андрее (1470-1552). У 1593 році відбувся Синод в Уппсалі, який ухвалив «Авгсбургське віросповідання» як доктрину Церкви Швеції. Іншими словами, Церква Швеції перестала бути католицькою у 1523 році, але стала лютеранською аж у 1593 році. Церква Швеції після 1593 року дотримувалася лютеранської ортодоксії. Проникнення пієтизму чи ліберального богослов'я у Швеції не були вагомими. Релігійна свобода у Швеції на законодавчому рівні була дозволена аж у 1951 році. Однак Церква продовжувала зберігати статус державної. У 2000 році відбувся розділення Церкви і держави, внаслідок чого Церква Швеції втратила статус державної. У XX столітті Церква Швеції пережила лібералізацію: з'явилися жіноче священство і жіночий єпископат, були легалізовані одностатеві партнерства. Сьогодні лютеранами у Швеції є менше чверті населення країни, однак Лютеранська Церква є найбільшою в країні.

- ЛЮТЕРАНСТВО В ДАНІЇ І НОРВЕГІЇ

У 1523 році, коли Густав I Ваза вступив на шведський трон, датська і норвезька корони дісталися *Фредеріку I*, релігійна політика якого була неоднозначною. Вступаючи на трон, Фредерік присягнув зберігати католицьку віру, і впродовж свого правління не проводив церковних реформ. Однак, він толерував у своїх володіннях лютеранських проповідників. У 1526 році старша дочка Фредеріка Доротей одружилась із пруським герцогом Альбрехтом, який за рік до одруження перейшов до лютеранства. Це вінчання спричинило ще більші свободи лютеран у володіннях Фредеріка. Король підтримував і навіть фінансував лютеранських проповідників, але реальних реформ не проводив. Правління Фредеріка було коротким. Він помер у 1533 році, а в 1534 році на трон вступив його син *Крістіан III*, який правив Данією та Норвегією до 1559 року. Крістіан був запеклим лютеранином ще до того, як його батько став королем. У 1521 році Крістіан зустрівся з Лютером, який на нього глибоко вплинув. Коли Фредерік I став королем Данії та Норвегії, він подарував Крістіану герцогство Шлезвіг. Першою реформою, яку Крістіан провів у Шлезвігу, була реформація. У 1523 році Шлезвіг став лютеранським.

У 1534 році, коли Крістіан став королем Данії і Норвегії, він взявся за впровадження реформації у цих країнах. В 1536 році король скликав парламент у Копенгагені, на якому було вирішено долю Церкви: Церква Данії і Норвегії відділилася від Католицької та підпорядкувалася королю. Також були звільнені єпископи. На чолі Церкви опинилися сім суперінтендентів. Проте, оскільки слова «єпископ» та «суперінтендент» є синонімами, то нові провідники Церкви скоро повернулися до звичного титулу «єпископ». В 1537-1539 роках була впроваджена виключно датськомовна літургія. В 1550 році з'явився переклад Біблії датською мовою. Король закрити усі монастирі, а монахів прогнав із країни; все католицьке духовенство повинно було покинути країну, в протилежному випадку їх страчували. Король винищував усе, що пов'язувало його народи з Католицькою Церквою. Главою Церкви став король. Для управління Церквою в Данії було створене окреме міністерство. У 1683 році король Крістіан V видав новий церковний закон, у якому підтверджував усі

реформи Крістіана III, а також категорично забороняв існування на території Данії будь-якої іншої конфесії, крім лютеранства. Державна політика у сфері церковного життя була настільки строгою, що на території Данії не мав права знаходитися жоден нелютеранин. Винятки робилися тільки для дипломатів інших країн та членів їхніх родин. Деяке послаблення державно-церковного законодавства відбулось аж у 1849 році. У ХХ столітті Лютеранська Церква втратила в Данії статус державної, а в її офіційній назві слово «державна» замінили на «народна». Сьогодні лютеранами є 78,4% населення Данії. На чолі Церкви стоїть загальний Синод. Архієпископ Копенгагена не є духовним главою Церкви, а має статус *primus inter pares*. Кожна єпархія є самостійною в питаннях обряду і віровчення.

Церковна реформа, проведена Крістіаном III, розповсюджувалась і на Норвегію, оскільки він був королем цих двох країн. В Норвегії лютеранство стало офіційною релігією, а всі інші, як і в Данії, заборонялись. В 1814 році Норвегія розірвала унію з Данією. Норвезька конституція 1814 року підтвердила статус лютеранства як державної Церкви. Після повної незалежності Норвегії від Данії і Швеції, главою Церкви Норвегії став норвезький король. Назва «Норвезька Державна Церква» використовувалась до 1969 року, але статус державної Церква Норвегії втратила аж у 2012 році. До Євангельської Лютеранської Церкви Норвегії належать 71,5% населення країни.

• ЛЮТЕРАНСТВО В ІСЛАНДІЇ

Четвертою європейською країною, яку заселяють скандинавські народи, є Ісландія. Хоч вона й віддалена від Скандинавії, втім Ісландія була пустинним островом, допоки туди не переселилися вікінги. Відтоді Ісландія була частиною Норвегії, і разом із нею перебувала в Кальмарській та Датсько-Норвезькій уніях. Після розпаду Датсько-Норвезької унії, в 1814 році Ісландія перейшла у підпорядкування Данії. В 1874 році Ісландія отримала від Данії Конституцію та автономні права, які розширились у 1904 році. В 1918 році Ісландія отримала формальну незалежність та перетворилась у Королівство Ісландію, яке, однак, увійшло в персональну унію з Данією терміном на 25 років. Тобто, Ісландія виступала як самостійний суб'єкт міжнародного права, користувалася власним законодавством, мала свій парламент

та уряд, але в Данії та Ісландії був спільний король. Зовнішньополітичні інтереси Ісландії представляли датські дипломатичні представництва, які діяли одночасно як посольства двох королівств, а на своїх будівлях вивішували прапори двох країн. У 1944 році закінчився термін особистої унії Данії та Ісландії, й Ісландія оголосила про вихід з унії та перехід до республіканського управління. Ісландія є невеликою країною, населення якої мало-що перевищує 325 тисяч чоловік. Оскільки у 1536 році, коли король Крістіан III проводив реформи Церкви в Данії і Норвегії, Ісландія перебувала під його короною, то ці реформи заторкнули і її. Реформація в Ісландії проводилась настільки ж авторитарно, як і в Данії та Норвегії. Католицизм опинився під забороною, а його проповідування, і навіть тільки сповідання, каралось смертю. Католицьке духовенство Ісландії не приймало реформації, і зазнало жорстокого винищення. В 1550 році був страчений останній ісландський католицький єпископ Йоун Арасон. З його смертю та внаслідок важких репресій католицизм в Ісландії був повністю знищений. Після відділення Ісландії від Данії Церква Ісландії перетворилася в самостійну організацію. Лютеранами в Ісландії сьогодні є 73,8% населення країни. Відповідно до статті 62 Конституції Республіки Ісландія, ця Церква є державною, отримує державну підтримку та захист. Католиків в Ісландії дуже мало: тільки 3,81% населення, які, проте, є не корінними ісландцями, а польськими та філіппінськими іммігрантами.

• ЛЮТЕРАНСТВО У ФІНЛЯНДІЇ

Схоже розгорталась церковна історія й у Фінляндії, яка тісно пов'язувалась зі Швецією. У XII столітті землі, заселені фінами, були приєднані до Швеції. Зі Швеції прибули перші християнські місіонери до фінів. Відповідно, Фінляндія у час, коли король Густав I Ваза впроваджував реформацію у Швеції і коли Церква Швеції стала лютеранською, перебувала в політичній і церковній залежності від Швеції. Все, що відбувалось у релігійному житті Швеції, стосувалось і Фінляндії. В 1809 році Фінляндія була завойована Росією, у складі якої вона отримала статус напіваавтономного Великого герцогства. На той час у Фінляндії Католицька Церква була повністю знищена, а фіни були лютеранами. Відразу ж після російського завоювання, фінський парламент проголосив виокремлення Фінської Лютеранської Церкви

зі Швецької Церкви, а російський імператор Олександр I підтримав це рішення. В 1917 році Фінляндія звільнилась від Росії та стала незалежною республікою. Після проголошення незалежності фінський уряд виробив власну релігійну політику. Офіційними Церквами, які підтримуються урядом і фінансуються з податків населення, були проголошені дві Церкви: Євангельсько-Лютеранська Церква Фінляндії та Фінська Православна Церква. Однак, православними є тільки 1,1% населення країни, а 85% населення – лютерани. З них 83% належать до Євангельсько-Лютеранської Церкви Фінляндії, а інші 2% населення до малих незалежних лютеранських общин.

• ЛЮТЕРАНСТВО В ЕСТОНІЇ

Лютерани також є найбільшою релігійною організацією в Естонії, в якій 14,8% населення належать до Естонської Євангельської Лютеранської Церкви. Основним населенням Естонії є нащадки давніх естів, які належали до угро-фінського народу. Територія сучасної Естонії в різні часи належала до Литовського князівства, Лівонського Ордену, Данії, Росії. Після повалення монархії в Росії Естонія проголосила незалежність, але невдовзі була поглинута Радянським Союзом, і зуміла ствердити свою державність аж після його розпаду. Етнічна спорідненість естів та фінів спричинила й культурну спорідненість цих народів. У 1561 році Естонія потрапила під владу Швеції, до складу якої входила і Фінляндія. Тому швецька реформація охопила й Естонію. Лютеранство є найбільшою релігією також на території сучасної Латвії, де лютеранами є 34,2% населення. Латвія завжди підтримувала тісні культурні та політичні контакти з німцями. Виникнення католицького монашого Ордену меченосців або Лівонського Ордену дало початок латвійській державності. Злиття Лівонського та Тевтонського Орденів ввели Латвію в німецький культурний простір. У XVI столітті Латвія була завойована Швецією. Німці та шведи принесли до Латвії лютеранство. Сьогодні в цій країні діє окрема Лютеранська Церква. Латвійське лютеранство має особливу історію: на відміну від німецького, датського, швецького, норвезького, фінського, ісландського та естонського лютеранства, латвійське лютеранство виникло не внаслідок власної реформації, а шляхом занесення релігії мігрантами. Отже, хоч лютеранство зародилося в Німеччині і саме в Німеччині

живуть найбільше лютеран, лютеранство у процентному відношенні до кількості населення країн є найбільшою релігією не в Німеччині, а в північних країнах, а саме в Данії, Швеції, Норвегії, Ісландії, Фінляндії, Естонії та Латвії.

• ЛЮТЕРАНСТВО В АМЕРИЦІ

Лютерани живуть і в інших країнах Європи. В багатьох країнах сформовані окремі Лютеранські Церкви, які на правах незалежних організацій увійшли у Світову Федерацію Лютеран. Однак, усі ці Лютеранські Церкви виникли внаслідок міграції лютеран та лютеранських місій. Переселяючись на нові території, лютерани створювали свої релігійні общини та розпочинали місії серед місцевого населення, що дало початок утворенню цих Церков. Лютеранська реформація, як вихід цілих народів з Католицької Церкви та масове прийняття «Авгсбургського віросповідання людьми, які до цього були католиками, відбулась тільки у трьох частинах світу: в північнонімецьких князівствах, в Данії, включно з Норвегією та Ісландією, і у Швеції, включно з Фінляндією та Естонією.

Поширення лютеранства в Північній Америці почалось зі шведської колонізації Америки. В 1610 році шведи заснували в Америці невеличку колонію – Нову Швецію, яка знаходилась на точці зіткнення кордонів трьох сучасних американських штатів Пенсільванії, Нью-Джерсі і Делаверу. Ця колонія проіснувала лише до 1655 року. Однак, за той короткий час до цього клаптику землі прибули шведські лютерани, від яких почалась історія північноамериканського лютеранства. У 1540 році до Америки прибув перший лютеранський священник, швед Реорук Торкіллус. В 1742 році до США прибув перший лютеранський єпископ, німець Гайнріх Мельхіор Мюленберг, який у тому ж році створив першу американську лютеранську конфесію – *Пенсільванський Міністеріум* (Pennsylvania Ministerium). Наслідком цієї місії стало поширення лютеранства по всій Північній Америці. Впродовж історії у США виникали численні Лютеранські Церкви, які згодом розділялися, об'єднувалися, переформатовувалися. Особливо популярним лютеранство стало у штатах Північна Дакота і Південна Дакота, де воно стало найбільшою конфесією за кількістю віруючих. Сьогодні найбільшою лютеранською організацією у США є *Євангельська*

Лютеранська Церква в Америці (Evangelical Lutheran Church in America – ELCA), яка виникла в 1988 році шляхом злиття декількох менших Церков. До ELCA належать близько 3,6 мільйона віруючих. Вона відзначається надмірною ліберальністю, і є членом Світової Федерації Лютеран.

Окрім неї, у США діє *Лютеранська Церква – Синод Міссурі* (Lutheran Church - Missouri Synod – LC-MS). У 1830-1840 роках до США переселилася група саксонських лютеран. Вони виїхали з Німеччини в пошуках нової батьківщини, оскільки серед німецьких лютеран розцвіло ліберальне богослов'я. Не бажаючи погоджуватися з новими віяннями, вони вирішили переселитися до Нового світу, і там вести благочестиве життя. Їхнім натхненником був консервативний лютеранських пастор Мартін Штефан. У США в 1847 році вони об'єдналися в церковну общину під назвою «Німецький Євангельсько-Лютеранський Синод Міссурі, Огайо та інших штатів». На початку Першої світової війни, коли у США наростали антинімецькі настрої, Церква викинула зі своєї назви слово «німецький», а в 1947 році отримала сучасну назву. LC-MS презентує консервативне лютеранство та підтримує консервативні Лютеранські Церкви в усьому світі, зокрема створену в 1876 році Вільну Євангельську Лютеранську Церкву в Німеччині. Сьогодні до LC-MS належать близько 2,1 мільйона віруючих. Ще однією консервативною лютеранською деномінацією є *Вісконсинський Євангельський Лютеранський Синод* (Wisconsin Evangelical Lutheran Synod – WELS), організований в 1850 році німецькими іммігрантами, які виступили проти ліберальних змін. WELS налічує майже 370 тисяч членів і є найконсервативнішою лютеранською групою у США. Окрім цих трьох Лютеранських Церков, у США існують також інші невеликі лютеранські групи. Лютеранські місіонери вели активну діяльність також у Канаді, в якій були утворені декілька лютеранських груп. Сьогодні найбільшими канадськими лютеранськими групами є ліберальна *Євангельська Лютеранська Церква в Канаді* (Evangelical Lutheran Church in Canada – ELCIC), яка налічує майже 149 тисяч віруючих, і консервативна *Лютеранська Церква Канади* (Lutheran Church - Canada – LCC), яка налічує 58 тисяч віруючих і перебуває в тісному зв'язку зі Синодом Міссурі. Лютеранські Церкви Північної Америки ведуть активну місіонерську роботу, якою закладають нові Церкви в різних країнах світу.

- ЛЮТЕРАНСТВО В ІНШИХ ЧАСТИНАХ СВІТУ

В Латинській Америці мешкає 784 тисячі лютеран, з них 85% живуть у Бразилії. Вони є нащадками німецьких мігрантів, які переселилися туди у XVIII-XIX століттях. Лютеранські общини в Аргентині організовані мігрантами з Данії, Швеції та Норвегії. Міграція німців до Австралії та Нової Зеландії в XIX столітті дала початок лютеранським общинам у цій частині світу. Сьогодні лютерани становлять 0,7% населення Австралії. Більшість із них об'єднані в *Лютеранській Церкві Австралії* (Lutheran Church of Australia). Консервативні австралійські лютерани об'єднані у невеликі групи: Євангельські Лютеранські Конгрегації Реформації (Evangelical Lutheran Congregations of the Reformation) та Австралійську Євангельську Лютеранську Церкву (Australian Evangelical Lutheran Church). В Азії проживають майже 12 мільйонів лютеран. Найбільше азіатських лютеран мешкають в Індонезії. До цієї острівної держави лютеранство принесли європейські мігранти і місіонери. Сьогодні в Індонезії проживають понад шість мільйонів лютеран. До складу Світової Федерації Лютеран входять тринадцять Лютеранських Церков, розташованих в Індонезії. Найбільшою з них є *Батакська Християнська Протестантська Церква*, до якої належать 4,5 мільйона віруючих. Європейські мігранти занесли лютеранство і до Індії, в якій сьогодні мешкають 3,5 мільйона послідовників цієї релігії, з яких 2,5 мільйона належать до *Андграської Євангельської Лютеранської Церкви* (Andhra Evangelical Lutheran Church – AELC).

В Африці проживають понад 23 мільйона лютеран, і за кількістю віруючих цієї конфесії Африка займає друге місце після Європи. Саме на цьому континенті знаходяться найбільші Лютеранські Церкви. Друге місце у світі після Німеччини за кількістю лютеранського населення займає Етіопія, де проживають 7,9 мільйона лютеран. В Танзанії проживають понад 6,5 мільйона лютеран. *Мадагаскарська Лютеранська Церква* об'єднує три мільйони лютеран. При населенні острова 24.430.000 чоловік ця цифра є досить значною. Початок цієї Церкви заклало Норвезьке Місійне Товариство у 1866 році. В Нігерії з населенням 182 мільйони чоловік 51,6% населення є християнами. Найбільшою Церквою Нігерії є Католицька Церква, до якої належать 19 мільйонів віруючих. 1,9 мільйона нігерійців належать до

Лютеранської Церкви Христа в Нігерії (Lutheran Church of Christ in Nigeria – LCCN), організованої внаслідок місійної роботи європейських лютеран на початку XX століття. В Намібії при населенні понад два мільйони 90% населення є християнами, 75% намібійців належать до протестантських Церков. Понад половина населення – лютерани. Намібія є єдиною країною світу за межами Європи, в якій більшість населення лютерани.

12.5. СУЧАСНЕ ЛЮТЕРАНСТВО

Німеччина є батьківщиною лютеранства. Однак, незважаючи на те, що найактивніше реформація розгорнулася у Німеччині, найбільшою конфесією в цій країні є Католицька Церква, до якої належать 31,2% німців. Протестантами (лютерани, кальвіністи та інші) в Німеччині є 30,8% населення.

• ЛЮТЕРАНСТВО В СУЧАСНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Серед німецьких протестантів найбільше лютеран. Лютеранські Церкви формувалися шляхом відділення від Католицької Церкви та підпорядкування місцевим правителям. Якщо у скандинавських країнах монархи прийняли лютеранство і змогли очолити протестантські Церкви своїх країн, то в Німеччині імператор залишився католиком, а тому не міг стати главою протестантської Церкви. Відповідно, лютеранські Церкви Німеччини підпорядкувалися герцогам, князям, курфюрстам та іншим дворянам, які прийняли лютеранство і надали йому офіційний статус у своїх володіннях. Так, у Німеччині сформувалась не одна Лютеранська Церква, а стільки, скільки земель прийняли лютеранство. Згодом лютеранські Церкви виникали і в католицьких областях Німеччини. Оскільки після повалення монархії Німеччина стала федерацією, а землі, які в часи монархії були герцогствами і князівствами, ввійшли у федерацію в якості федеративних земель, то й Церкви, які діють на їх територіях змінили статус. Лютеранські Церкви Німеччини тепер називають *Земельними Церквами* (Landeskirchen), тобто Церквами, які охоплюють мирян однієї федеративної землі. Незважаючи на те, що Земельні Церкви прив'язані до федеративних земель, їхні межі не співпадають. Після повалення монархії межі деяких областей

були змінені, а території Земельних Церков залишилися такими, якими були й до цього. Також і Земельні Церкви змінювали свої території, то об'єднуючись, то розділяючись. Після повалення монархії Німеччина відмовилася від контролю над Церквами, тому Земельні Церкви стали самоуправними та непідпорядкованими державному уряду. В тих країнах, де збереглися монархії і де монарх ще в часи реформації став главою місцевої протестантської Церкви, цей статус зберігається й до сьогодні.

В 1936 році була організована *Рада Євангельсько-Лютеранських Церков Німеччини* (Rat der Evangelisch-Lutherischen Kirchen Deutschlands), яку скорочено називали *Лютерівською Радою* (Lutherrat), і яка об'єднала частину Земельних Церков Німеччини та стала найбільшим репрезентантом німецького лютеранства. В 1948 році з Лютерівської Ради виникла *Об'єднана Євангельсько-Лютеранська Церква Німеччини* (Vereinigte Evangelisch-Lutherische Kirche Deutschlands – VELKD), яку скорочено називають *Об'єднаною Церквою* (Vereinigte Kirche). Хоч ця організація називається Церквою, вона є союзом кількох незалежних Церков. До Об'єднаної Церкви ввійшли сім лютеранських Земельних Церков: Євангельсько-Лютеранська Церква Баварії (Evangelisch-Lutherische Kirche in Bayern), до якої належать понад 2.430.000 віруючих, Євангельсько-Лютеранська Земельна Церква у Брауншвайгу (Evangelisch-Lutherische Landeskirche in Braunschweig), до якої належать майже 350.000 віруючих, Євангельсько-Лютеранська Земельна Церква Ганноверу (Evangelisch-Lutherische Landeskirche Hannovers), до якої належать понад 2.630.000 віруючих, Євангельська Церква у Середній Німеччині (Evangelische Kirche in Mitteldeutschland), до якої належать понад 747.000 віруючих, Євангельсько-Лютеранська Церква у Північній Німеччині (Evangelisch-Lutherische Kirche in Norddeutschland), до якої належать понад 2.103.000 віруючих, Євангельсько-Лютеранська Земельна Церква Саксонії (Evangelisch-Lutherische Landeskirche Sachsens), до якої належать майже 714.000 віруючих, Євангельсько-Лютеранська Земельна Церква Шаумбург-Ліппе (Evangelisch-Lutherische Landeskirche Schaumburg-Lippe), до якої належать понад 53.000 віруючих. Загалом, ці сім Церков об'єднують дев'ять мільйонів лютеран.

На момент заснування Об'єднаної Церкви до неї належали десять Земельних Церков. Однак, у 1977 році три Церкви, які

належали до Об'єднаної Церкви, а саме Євангельсько-Лютеранська Церква в Гамбургу (Evangelisch-Lutherische Kirche im Hamburgischen Staate), Євангельсько-Лютеранська Церква в Любеку (Evangelisch-Lutherische Kirche in Lübeck) і Євангельсько-Лютеранська Церква Землі Шлезвіг-Гольштайн (Evangelisch-Lutherische Landeskirche Schleswig-Holstein), а також Євангельсько-Лютеранська Церква Землі Ойтін (Evangelisch-Lutherische Landeskirche Eutin), яка не належала до Об'єднаної Церкви, злилися, утворивши Північну Євангельсько-Лютеранську Церкву (Nordelbische Evangelisch-Lutherische Kirche), яка залишилася членом Об'єднаної Церкви. Так кількість членів Об'єднаної Церкви зменшилась до восьми Земельних Церков, але кількість віруючих збільшилась. У 2012 році дві учасниці Об'єднаної Церкви – Північна Євангельсько-Лютеранська Церква і Євангельсько-Лютеранська Земельна Церква Макленбургу (Evangelisch-Lutherischen Landeskirche Mecklenburgs) та Померанська Євангельська Церква (Pommerschen Evangelischen Kirche), яка не входила до Об'єднаної Церкви, злилися, утворивши Євангельсько-Лютеранську Церкву Північної Німеччини, яка стала членом Об'єднаної Церкви. Так, кількість Церков, які ввійшли до Об'єднаної Церкви, зупинилась на семи. Ще дві Лютеранські Церкви – Євангельсько-Лютеранська Церква в Ольденбургу (Evangelisch-Lutherische Kirche in Oldenburg), до якої належать майже 424.000 віруючих, та Євангельська Земельна Церква у Вюрттембергу (Evangelische Landeskirche in Württemberg), до якої належать майже 2.100.000 віруючих, не ввійшли до Об'єднаної Церкви, але, враховуючи відсутність богословських розбіжностей між ними, є її гостьовими членами.

Окрім Церков, які ввійшли до складу Об'єднаної Церкви, в Німеччині існують і інші Лютеранські Церкви. На півночі Німеччини діє Датська Церква в Південному Шлезвігу (Dansk Kirke i Sydslesvig), до якої належать близько 6.300 датчан, які мешкають у Німеччині. Ця Церква перебуває у зв'язку з Датською Народною Церквою, але є незалежною. У XIX столітті, коли просвітницький раціоналізм проник до лютеранського богослов'я, спричинюючи богословські трактування, які не зовсім відповідали лютеранській ортодоксії, більшість лютеран сприйняли нові віяння. Церкви, які їх сприйняли, сьогодні згуртовані в Об'єднаній Церкві. Тих, які не сприйняли нові віяння, прийнято називати *старо-*

лютеранами. Вони відділилися від Земельних Церков та до сьогодні залишаються окремими організаціями. Вони не ввійшли до Об'єднаної Церкви. Старо-лютерани згуртувалися в Євангельсько-Лютеранській Церкві (Evangelisch-Lutherische Kirche). У 1940-х роках до Євангельсько-Лютеранської Церкви приєдналися декілька Старо-лютеранських Церков, зокрема Євангельсько-Лютеранська Церква в Бадені (Evangelisch-Lutherische Kirche in Baden), Ганноверська Євангельсько-Лютеранська Церква (Hannoversche Evangelisch-Lutherische Freikirche), Германнсбургсько-Гамбургська Вільна Церква (Hermannsburg-Hamburger Freikirche) та Незалежна Євангельсько-Лютеранська Церква в Гессені (Selbständige Evangelisch-Lutherische Kirche in Hessen). В 1965 році Євангельсько-Лютеранська Церква в Бадені знову відділилася від Євангельсько-Лютеранської Церкви і сьогодні вона об'єднує тільки 3.200 членів у шести парафіях. У 1972 році Євангельсько-Лютеранська Церква об'єдналась з Вільною Євангельсько-Лютеранською Церквою (Evangelisch-Lutherische Freikirche), утворивши *Незалежну Євангельсько-Лютеранську Церкву* (Selbständige Evangelisch-Lutherische Kirche – SELK), до якої належать понад 33.000 віруючих.

• СВІТОВА ФЕДЕРАЦІЯ ЛЮТЕРАН

Більшість лютеран мешкають поза межами Німеччини. Лютеранство стало традиційною конфесією для скандинавських країн, але воно поширене по всьому світі. Повсюди лютерани засновували незалежні Церкви. З ціллю якісної координації спільної діяльності всіх лютеран у 1923 році було створено *Світовий Конвент Лютеран* (Lutherische Weltkonvent, Lutheran World Convention). Кожні шість років Конвент проводив загальнолютеранські конгреси: в 1923 році в рідному місті Лютера Айзенаху (Німеччина), в 1929 році в Копенгагені (Данія), в 1935 році в Парижі (Франція) і в 1946 році в Уппсалі (Швеція). В 1947 році Конвент був реформований у *Світову Федерацію Лютеран* (Lutherische Weltbund – LWB, Lutheran World Federation – LWF), до складу якого ввійшли 145 Лютеранських Церков, які розташовані у 98 країнах світу. Загальна кількість лютеран, які належать до Церков, що входять до Федерації, перевершує 74 мільйони віруючих. Секретаріат СФЛ знаходиться в Женеві (Швейцарія). Керівником Федерації є Президент, якого обирають з-поміж лю-

теранських єпископів. У 2017 році Президентом СФЛ став нігерійський лютеранський єпископ Муса Панті Філібус. Федерація організовує світові лютеранські конгреси кожні п'ять років:

- ✓ у 1947 році в Люнді (Швеція),
- ✓ у 1952 році в Ганновері (Німеччина),
- ✓ у 1957 році в Мінеаполісі (США),
- ✓ у 1963 році в Гельсінкі (Фінляндія),
- ✓ у 1970 році в Евоні (Франція),
- ✓ у 1977 році в Дар-ес-Салаам (Танзанія),
- ✓ у 1984 році в Будапешті (Угорщина),
- ✓ у 1990 році в Куритибі (Бразилія),
- ✓ у 1997 році в Гонконгу (Китай),
- ✓ у 2003 році в Вінніпегу (Канада),
- ✓ у 2010 році у Штуттгарті (Німеччина),
- ✓ у 2017 році у Віндгуку (Намібія).

Найбільше лютеран мешкають у Німеччині. Однак, оскільки Об'єднана Євангельсько-Лютеранська Церква Німеччини є федерацією Церков, а не окремою Церквою, то у складі Світової Федерації Лютеран німецьких лютеран представляє не Об'єднана Церква, а кожна окрема Земельна Церква. В результаті найбільшими лютеранськими Церквами, представленими у Світовій Федерації Лютеран є:

- ✓ Етіопська Євангельська Церква (7,9 млн. віруючих),
- ✓ Євангельсько-Лютеранська Церква в Танзанії (6,5 млн.),
- ✓ Швецька Церква (6,3 млн.),
- ✓ Протестантсько-Християнська Церква в Індонезії (4,5 млн.),
- ✓ Євангельсько-Лютеранська Народна Церква в Данії (4,4 млн.),
- ✓ Євангельсько-Лютеранська Церква Фінляндії (4,03 млн.),
- ✓ Норвезька Церква (3,8 млн.),
- ✓ Євангельсько-Лютеранська Церква в Америці (3,7 млн.),
- ✓ Мадагаскарська Лютеранська Церква (3 млн.).

Наступні місця за кількістю віруючих серед Лютеранських Церков займають Земельні Церкви Німеччини.

• ІНШІ ОБ'ЄДНАННЯ ЛЮТЕРАН

Окрім Світової Федерації Лютеран, існують і інші об'єднання Лютеранських Церков, які, однак, є меншими за кількістю учасників. У 1993 році була створена *Конфесійна Євангельська Лютеранська Конференція* (Confessional Evangelical Lutheran

Conference – CELC), яка об'єднує 24 Лютеранські Церкви і близько 500 тисяч віруючих. Найбільшою учасницею Конференції є Вісконсинський Євангельський Лютеранський Синод (Wisconsin Evangelical Lutheran Synod – WELS), розташований у США, до якого належать близько 385 тисяч віруючих. До CELC належить також Українська Лютеранська Церква. Церкви, об'єднані в CELC, характеризуються консервативністю. Їхнє неприєднання до Світової Федерації Лютеран обумовлюється незгодою з ліберальними тенденціями Церков, які ввійшли до Федерації. У 1993 році була створена *Міжнародна Лютеранська Рада* (International Lutheran Council – ILC), до якої ввійшли 32 Церкви, які є повноправними членами, і дві Церкви, які є асоційованими членами. В загальній кількості до Церков, які ввійшли до ILC, належать 3.450.000 віруючих. Найбільшою Церквою, яка входить до ILC, є Лютеранська Церква – Синод Міссурі у США. Ці Церкви також характеризуються консервативністю. Деякі Церкви входять одночасно до різних асоціацій. Крім них, існує й низка невеликих Лютеранських Церков, які не входять до жодної асоціації.

З XVI століття лютеранство почало проникати в Україну. Головним шляхом його проникнення була польська та литовська шляхта, а також торгові зв'язки з німцями і німецькі поселення на теренах України. Сьогодні лютеранство в Україні представлене трьома невеликими конфесіями: Українська Лютеранська Церква, Німецька Євангельсько-Лютеранська Церква України та Синод Євангельсько-Лютеранських Церков України.

ЛІТЕРАТУРА

Barth, Hans-Martin. Die Theologie Martin Luthers. Eine kritische Würdigung. – Gütersloh: Gütersloher Verlags-haus, 2009.

Bayer, Oswald. Martin Luthers Theologie. Eine Vergegenwärtigung. – Mohr Siebeck Verlag, 2004.

Bendikowski, Tillmann. Der deutsche Glaubenskrieg. Martin Luther, der Papst und die Folgen. – München: Bertelsmann, 2016.

Beutin, Wolfgang. Der radikale Doktor Martin Luther. Ein Streit- und Lesebuch. – Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2016.

Brecht, Martin. Martin Luther. Bd. 1: Sein Weg zur Reformation 1483-1521. – Calwer, 1981.

Brecht, Martin. Martin Luther. Bd. 2: Ordnung und Abgrenzung der Refor-

mation 1521-1532. – Stuttgart: Calwer Verlag, 1986.

Brecht, Martin. Martin Luther. Bd. 3: Die Erhaltung der Kirche 1532-1546. – Calwer, 1987.

Dömer, Cornelia. Mit Martin Luther unterwegs: Ein biografischer Reiseführer. – Hänssler, 2008.

Dünnhaupt, Gerhard (вид.) The Martin Luther Quincentennial. – Wayne State Univ. Press, 1985.

Evers, Georg Gotthilf. Martin Luther: Leben und Charakterbild, von ihm selbst gezeichnet. 6 Bände. – Mainz: Verlag Franz Kirchheim 1886.

Fausel, Heinrich. D. Martin Luther: Leben und Werk. 2 Bände. – Hänssler, 1996.

Feldmann, Christian. Martin Luther. – Reinbek: Rowohlt, 2009.

Friedenthal, Richard. Luther: Sein Leben und seine Zeit. – München, Zürich: Piper, 1996.

Haustein, Jörg. Martin Luthers Stellung zum Zauber- und Hexenwesen. – Kohlhammer, 1990.

Herrmann, Horst. Martin Luther: Eine Biographie. – Berlin: Aufbau-Taschenbuch-Verlag, 2003.

Herrmann, Horst. Martin Luther: Ketzler und Reformator, Mönch und Ehemann. – Orbis, 1999.

Hertzsch, Klaus-Peter; Bernet, Claus. Martin Luther in seiner Zeit – und das Himmlische Jerusalem. – Norderstedt, 2016.

Joestel, Volkmar; Schorlemmer, Friedrich (вид.) Wir sind allzu lange deutsche Bestien gewesen: Volksbildung bei Luther und Melanchthon. Eine Textsammlung. – Drei-Kastanien, 2000.

Kantzenbach, Friedrich W. Martin Luther: Der bürgerliche Reformator. – Musterschmidt, 1972.

Kaufmann, Thomas. Erlöste und Verdammte. Eine Geschichte der Reformation. – Beck, 2016.

Kaufmann, Thomas. Geschichte der Reformation. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009.

Kaufmann, Thomas. Luthers «Juden-schriften»: Ein Beitrag zu ihrer historischen Kontextualisierung. – Mohr Siebeck, 2011.

Kaufmann, Thomas. Martin Luther. – München: C.H. Beck, 2010.

Köhler, Joachim. Luther! Biographie eines Befreiten. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2016.

Krockow, Christian Graf von. Porträts berühmter deutscher Männer: Von Martin Luther bis zur Gegenwart. – List, 2001.

Leppin, Volker. Die fremde Reformation. Luthers mystische Wurzeln. – München: Beck, 2016.

Leppin, Volker. Martin Luther. Vom Bauernsohn zum Reformator. – Lambert Schneider, 2013.

Leppin, Volker; Schneider-Ludorff, Gury (вид.) Das Luther-Lexikon. – Bückle & Böhm, 2014.

Lexutt, Athina. Luther. – Stuttgart: UTB, 2008.

Mai, Klaus-Rüdiger. Martin Luther: Prophet der Freiheit. – Romanbiografie. Kreuz Verlag, 2014.

Manns, Peter. Martin Luther: Der unbekanntere Reformator. – Freiburg: Herder, 1982.

Michels, Karen. Martin Luther: Die Lektionen der Straße. Wie die Welt das Denken des Reformators veränderte. – Hamburg: CORSO, 2010.

Neumann, Hans-Joachim. Luthers Leiden: Die Krankheitsgeschichte des Reformators. – Berlin: Wichern, 1995.

Oberman, Heiko Augustinus. Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel. – Severin & Siedler, 1981.

Pettegree, Andrew. Die Marke Luther. – Berlin: Insel Verlag, 2016.

- Plitt, Gustav Leopold; Petersen, Eginhard Friedrich.* D. Martin Luthers Leben und Wirken. Zum 10. November 1883 dem deutschen evangelischen Volke geschildert von D. Gustav Plitt, vollendet von Eginhard Friedrich Petersen, Hauptpastor in Lübeck. – Leipzig: Hinrichs, 1883.
- Reinhardt, Volker.* Luther, der Ketzler. Rom und die Reformation. – München: C.H. Beck, 2016.
- Roper, Lyndal.* Der feiste Doktor: Luther, sein Körper und seine Biographen. – Wallstein, 2012.
- Roper, Lyndal.* Der Mensch Martin Luther: Die Biographie. – Frankfurt am Main: S. Fischer, 2016.
- Schilling, Heinz.* 1517: Weltgeschichte eines Jahres. – München: C.H. Beck, 2017.
- Schilling, Heinz.* Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie. – Beck, 2012.
- Schorn-Schütte, Luise.* Die Reformation. Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung. – Beck, 2016.
- Schwarz, Reinhard.* Martin Luther. Lehrer der christlichen Religion. – Mohr Siebeck, 2015.
- Spehr, Christopher.* Luther und das Konzil. Zur Entwicklung eines zentralen Themas in der Reformationszeit. – Tübingen: Mohr Siebeck Verlag, 2010.
- Stümke, Volker.* Das Friedensverständnis Martin Luthers: Grundlagen und Anwendungsbereiche seiner politischen Ethik. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007.
- Treu, Martin.* Martin Luther und das Geld. – Stiftung Luthergedenkestätt. in Sachsen-Anhalt, 2000.
- Udolph, Jürgen.* Martinus Luder – Eleutherius – Martin Luther. Warum änderte Martin Luther seinen Namen? – Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2016.
- Weigelt, Sylvia.* «Der Männer Lust und Freude sein»: Frauen um Luther. – Wartburg, 2011.
- Wenz, Gunther.* Theologie der Bekenntnisschriften der ev.-luth. Kirche. – Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1996-1997.
- Winkler, Willi.* Luther. Ein deutscher Rebell. – Berlin: Rowohlt, 2016.
- Zahrnt, Heinz.* Martin Luther: Reformator wider Willen. – Evangelische Verlags-Anstalt, 2000.
- Zimmerling, Peter.* Evangelische Mystik. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015.
- Голубкин, Юрий.* Исследования о Мартине Лютере. – Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011.
- Дудаш, Арпад.* Лютерська ортодоксія. – Дудаш, 2010.
- Євангелицько-Лютеранська Церква. Збірник віросповідань Євангелицько-Лютеранської Церкви. – Sterling Heights (Michigan): Lutheran Heritage Foundation, 2000.
- Зассе, Герман.* Хто такі лютерани? – Минск, 1999.
- Злагода: віросповідання Євангелицької Лютеранської Церкви. – Київ: Лютеранська спадщина, 2005.
- Каріков, Сергій.* Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525-1580 рр. – Панов, 2018.
- Колб, Роберт.* Християнська віра в Лютеранському викладі. – World Wide Printing, 2000.
- Кокульский, Андрей.* Лютер и лютеранство. – Киев: Киево-Печ. лавры, 1914.
- Костюк, Михайло.* Євангелічно-лютеранська кірха в Луцьку. – Луцьк: Твердиня, 2010.
- Кристен, Оливье.* Реформи Лютера, Кальвина и протестантизм. – Москва: Астрель, 2005.

Курило, Ольга. Лютеране в Росии (XVI-XX вв.). – Москва: Лютеранское Наследие, 2002.

Куске, Давид П. Катехизис Лютера. – Новосибирск: Христианская Евангелическая Лютеранская Церковь, 2000.

Кьостер, Роберт Дж. Лютеранин дивиться на... Східне Православ'я. – Київ, 2013.

Лиценбергер, Ольга. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство, 1917-1938. – Москва: Готика, 1999.

Лютер, Мартин. 95 тезисов. – Санкт-Петербург: Роза Мира, 2002.

Лютер, Мартін. Великий Катехісис. – Горлиця: Українська Лютеранська Церква, 2002.

Лютер, Мартін. Малий катехісис др-а Мартіна Лютера і християнське вчення. – Стрім, 1995.

Лютер, Мартин. Трактат о свободе христианина. – Санкт-Петербург: Библия для вс., 2014.

Маркворт, Курт Е. Церква та її спільнота, служіння і управління. – Київ, 2009.

Сергеев, Иван. Немецкая евангелическо-лютеранская община города Харькова. – Харьков: Оригинал, 2003.

Согласно ли с Евангелием действовал и учил Лютер. – Киев, 1886.

Прилуцкий, Александр. Дискурс теологии. – Санкт-Петербург: Светоч, 2006.

Руоканен, Миikka. Учение о боговдохновенности: Мартин Лютер и его место в экуменической проблеме боговдохновенности. – Санкт-Петербург: Светоч, 2005.

Тихомиров, Антон. Истина протеста. Дух евангелическо-лютеранской теологии. – Москва: ББИ, 2009.

Фаусель, Генрих. Мартин Лютер. Жизнь и его дело. – Харьков: Майдан, 1995.

Фокин, Иван. Мартин Лютер и немецкая Реформация. – Санкт-Петербург: Миръ, 2007.

Эрикссон, Эрик Г. Молодой Лютер: психоаналитическое историческое исследование. – Москва: МЕДИУМ, 1996.

Ярчук, Теодор. Хто такий Мартін Лютер? – Тернопіль, 1999.

Розділ 13

**ШВЕЙЦАРСЬКА
РЕФОРМАЦІЯ І
КАЛЬВІНІЗМ**

13.1.

ЦЮРІХСЬКА І СТРАСБУРЗЬКА РЕФОРМАЦІЯ

Реформація не обмежувалась тільки діяльністю Лютера. В різних містах Європи з'являлися власні ідеологи реформації. Не мешн важливим центром реформації, ніж Німеччина, стала Швейцарія, в якій сформувались два осередки протестантизму – Цюріх і Женева.

• УЛЬРІХ ЦВІГЛІ

Натхненником цюріхської реформації став *Ульріх Цвінглі* (Huldrych Zwingli). Він народився у Швейцарії в 1484 році, в родині сільського чиновника. Коли йому виповнилося шість років, він відправився до свого дядька, декана Бартоломея Цвінглі, під опікою якого розпочав своє шкільне навчання. Після закінчення школи Цвінглі навчався в університеті Відня. В 1506 році Цвінглі отримав ступінь магістра мистецтв та розпочав вивчення богослов'я. В тому ж році він став католицьким священником і був призначений парохом у швейцарському місті Гларус, де він вів активну пастирську роботу та удосконалював свою освіту. В 1516 році Цвінглі був переведений до монастиря в місті Айнзідельн, де служив для численних прочан. Цвінглі, у час перебування в Айнзідельні, почав формувати свої реформістські погляди. В 1518 році Цвінглі в проповідях почав критикувати деякі церковні звичаї: пости, індульгенції, целібат тощо. Важливу роль у його богословському становленні зіграло те, що він за час перебування в Гларусі вивчив грецьку мову і зміг прочитати грекомовне видання Біблії, підготовлене Еразмом Роттердамським. Читання Біблії грецькою наштовхнуло його на думку про необхідність читання Біблії та основування віровчення виключно на ній.

В 1519 році Цвінглі був призначений парохом у Цюріху, до якого він прибув уже зі сформованими реформаторськими переконаннями. Відразу ж почали з'являтися його твори, в яких він критикував церковні звичаї. Палкі проповіді Цвінглі захоп-

лювали населення Цюріха. В той час у Цюріху склалась складна політична ситуація. Швейцарія входила у склад Священної Римської імперії, а тому перебувала під владою німців. Місто Цюріх належало до Констанцької єпархії. Оскільки Констанц є німецьким містом, а його єпископ був німцем, то й у церковному житті Цюріх був залежний від німців. З економічним розвитком швейцарських міст наростали національно-визвольні прагнення. Магістрати (міські ради) швейцарських міст все більше прагнули звільнитися з-під влади Швабського герцога та Констанцького єпископа. Коли Цвінглі почав висловлювати свою критику церковних звичаїв і скеровував її проти Констанцького єпископа, то для революційно налаштованих швейцарців він став втіленням їхніх національних прагнень. Однак Цюріхський магістрат остерігався заворушень. З ініціативи міської влади були організовані три *Цюріхські диспути* в січні 1523 року, в березні 1523 року та в січні 1524 року, на яких Цвінглі висловив свою протестантську позицію та намагався захистити її перед католицькими богословами. В рамках цих диспутів Цвінглі остаточно відійшов від Католицької Церкви. В 1524 році він одружився, хоч і в момент своїх священничих свячень присягав целібат. У нього народилося четверо дітей. Цвінглі переконав магістрат ухвалити рішення про вихід парафій Цюріха та регіону з-під підпорядкування Констанцького єпископа і Католицької Церкви та про підпорядкування їх магістрату.

Цвінглі, як і інші реформатори його часу, перебував під строгим наглядом магістрату, який слідкував за кожним кроком реформатора. Будь-які реформи і нововведення, які він проводив, відбувалися виключно з дозволу магістрату. Цвінглі, як і Кальвін та інші реформатори, самостійно не міг вносити в життя місцевої Церкви ані найменших змін. Він міг їх лишень пропонувати, а рішення про впровадження цих змін, або їх відхилення ухвалював магістрат. Це стосувалося абсолютно всіх питань церковного життя: віровчення, обряду, моралі тощо. Якщо реформатор наважувався навіть на незначну самодіяльність, він підпадав під покарання. Це яскраво продемонстрував магістрат Женеви, прогнавши Кальвіна з міста. Магістрати обмежували діяльність реформаторів навіть у тому випадку, коли ініціативи реформатора були співзвучними із загальною політикою магістрату. Влада міст, у яких відбувалась реформація, розглядала

реформаторів як своїх штатних працівників, а не як лідерів, і не допускала до того, щоби реформатор став лідером міста та викликав заворушення. Тому ані Цвінглі, ані Кальвін, ані Буцер, ані будь-який інший реформатор не діяв самостійно, і ніколи не був главою місцевої Церкви, яким би високим не був його авторитет.

Станом на 1525 рік, Церква в Цюріху вже не підпорядковувалась Папі Римському. В ній відбулись доктринальні, обрядові та моральні реформи. У храмах були знищені ікони, відмінені деякі обряди, засновувались протестантські заклади освіти тощо. У 1525 році Цвінглі видав трактат «Про істинну та хибну релігію» (*Commentarius de vera et falsa religione*), який став головним доктринальним документом цвінгліанства. Цвінглі надіслав свій трактат французькому королю Франциску I. Незважаючи на те, що Цвінглі відзначався визначною ерудицією, він не став творчим богословом і не сформував оригінальних ідей. Майже всі його погляди були повторенням Лютера. Єдиним, що відрізняло Лютера і Цвінглі, було вчення про Євхаристію: Лютер учив, що Христос реально присутній у Євхаристії, хай навіть ця присутність залежить від віри християнина, який її приймає, а Цвінглі вважав, що Євхаристія є тільки символом присутності Христа. Хоч цей доктринальний аспект був єдиною відмінністю між Лютером і Цвінглі, він навіки проклав прірву між німецькою і швейцарською реформаціями. Німецькі дворяни, які підтримали Лютера, і швейцарські міста, які підтримали Цвінглі, мали спільного ворога – Священну Римську імперію. Щоби боротися проти імператора, їм потрібно було об'єднатися, але це було неможливо через відмінності віровчення. Оскільки ці відмінності полягали тільки в одному питанні, противники імператора не втрачали надію примирити двох реформаторів. З цією ціллю в жовтні 1529 року у Марбургу був організований диспут, у якому взяли участь Лютер і Цвінглі, і на якому обговорювалась проблема Євхаристії. Марбурзький диспут про Євхаристію не дав результатів. Впродовж 1524-1529 років Ульріх Цвінглі спільно з реформатором Лео Юдом працювали над перекладом Біблії німецькою мовою. Результатом їхньої роботи стало видання «Цюріхської Біблії», яка стала першим протестантським перекладом Святого Письма і побачила світ швидше за переклад Лютера.

Тим часом реформаторські ідеї Цвінглі перенеслися до Берну. Так два швейцарських кантони – Цюріх і Берн – стали цвінглі-

анськими, і ввійшли в конфлікт із католицькими кантонами. В 1529 році протистояння між протестантськими і католицькими кантонами перерости у війну. З одного боку стояли протестантські Цюріх і Берн, а з іншого католицькі кантони Люцерн, Урі, Швіц, Нідвальден і Цуг. Оскільки вирішальна битва відбулась у місцевості Каппель-на-Альбісі, ця війна отримала назву Першої Каппельної війни. Вона завершилась мирним договором, відповідно до якого населення кожної місцевості отримувало право сповідувати ту релігію, прихильників якої в ній більше. Незважаючи на умови миру, протестанти намагалися всіяко проникати в католицькі кантони, нав'язувати свої ідеали, та спричинювали неспокій у країні. Такі дії стали причиною Другої Каппельної війни у 1531 році, в якій війська Цюріха і Берну були повністю розбиті, а Цвінглі, який особисто брав участь у війні, загинув у бою. Смерть Цвінглі показала ще одну, але вже не богословську, відмінність між Лютером і Цвінглі. Лютер був противником війни і закликав до мирної реформації. Цвінглі, натомість, вважав, що реформація повинна здійснюватись військовими методами. Він закликав до війни, схвалював кровопролиття, і особисто брав участь у жорстоких війнах. Поряд із реформацією Цвінглі, в Цюріху з'являлись і прихильники радикальної реформації. Ставлення Цвінглі до них не відрізнялося від ставлення до них Лютера. Як один, так і другий закликали до жорстокого винищення радикальних реформаторів. Така позиція великою мірою залежала від становища Лютера і Цвінглі. Вони обоє повністю залежали від світської влади: Лютер – від саксонських герцогів, а Цвінглі – від цюріхського магістрату. Оскільки радикальні реформатори закликали до повної незалежності релігійних общин від світської влади, лідери німецької і швейцарської реформації вбачали у них небезпечних злочинців.

- ГАЙНРІХ БУЛЛІНГЕР

Після смерті Цвінглі духовним лідером цюріхської реформації став Гайнріх Буллінгер (1504-1575). В студентські роки Буллінгер навчався в Німеччині, де захоплювався ідеями Лютера і Меланхтона. Повернувшись до Швейцарії, він оселився у Берні, де розпочав свою викладацьку діяльність. Коли Берн перейняв ідеї Цвінглі та розпочав реформацію на кшталт цюріхської, Буллінгер став цвінгліанцем, і активним проповідником реформації.

У 1531 році протестанти програли Другу Каппельну війну, внаслідок якої Берн знову став католицьким містом. Ті, хто не погоджувався з новим статусом міста, мусів його покинути. З цієї причини Буллінгер покинув Берн і переселився до Цюріха, який залишався протестантським. У Другій Каппельній війні загинув Цвінглі, і цюріхські протестанти залишилися без духовного лідера. Це місце швидко зайняв Буллінгер. Він відзначався рисами, які влаштовували магістрат: з одного боку, він був ревним протестантом, який відстоював цвінгліанські ідеали, а з іншого боку, він не був настільки войовничим, як Цвінглі, і не провокував війн, до яких цюріхський магістрат, після поразки у Каппельних війнах, ставився з острахом.

• ГЕЛЬВЕТСЬКЕ ВІРОСПОВІДАННЯ

Очоливши цюріхську реформацію, Буллінгер зіткнувся з новими проблемами. Цвінглі був борцем, але слабким богословом. Хоч він і висловив свої богословські погляди у трактаті «Про істинну та хибну релігію» 1525 року та в інших творах, у цвінгліанстві залишалося багато доктринальних неузгодженостей. Буллінгер зумів згуртувати навколо себе цюріхських богословів для вирішення проблем віровчення. Результатом їхньої роботи стало «Перше Гельветське віросповідання» (*Confessio Helvetica prior*). Назва цього документу походить від латинської назви Швейцарії – *Helvetia*. Ухвалення цього віросповідання відбулось на з'їзді протестантських богословів із Цюріха, Берну, Базеля, Шафгаузену, Сант-Галена, Мюльгаузену, Констанца і Біля. З'їзд відбувся у Базелі в березні 1536 року. В роботі з'їзду також брали участь реформатори зі Страсбургу Мартін Буцер і Вольфганг Капіто. Послідовники Цвінглі, укладаючи «Перше Гельветське віросповідання», намагалися знайти порозуміння з Лютером, а тому згладили гострі кути доктринальних розходжень між ними і лютеранами. Незабаром після ухвалення віросповідання Гайнріх Буллінгер, Симон Гринеус, Лео Юд, Каспар Мегандер і Освальд Місоніус переклали його латиною.

• ЦЮРІХСЬКА ЗГОДА

Як цвінгліанці, так і кальвіністи усвідомлювали свою слабкість, спричинену роздробленістю. Вони намагалися побудувати діалог із Лютером, але розуміння Євхаристії кардинально їх

роз'єднувало. І Кальвін, і Цвінглі неодноразово зверталися до Лютера з листами, однак лідер німецької реформації їх ігнорував. Очевидці розповідали, що коли Лютер отримував листи від швейцарських реформаторів, то навіть їх не читав, а передавав своїм помічникам, щоби вони дали на них якусь формальну відповідь. Втративши надію на об'єднання з лютеранами, швейцарські протестанти зосередились на пошуку єдності між собою. Оскільки Швейцарія є культурно і мовно неоднорідною країною, і навіть у сучасній Швейцарії офіційний статус мають чотири мови, серед яких найбільша частина населення ділиться на німецькомовних та франкомовних швейцарців, то й реформація у німецькомовній та франкомовній Швейцарії розгорталася незалежно одна від одної. Цвінглі більше уваги присвячував пошуку порозуміння з німецькомовними лютеранами, аніж із франкомовними швейцарськими протестантами. Буллінгер, натомість, розчарувавшись у можливості порозуміння з лютеранами, звернув свій погляд на франкомовних швейцарських протестантів. В силу культурно-мовної розділеності Швейцарії, сформувався два центри швейцарської реформації – Цюріх і Женева. В діалозі між цими центрами реформації виявилось, що їхнє віровчення майже тотожне. Це дало підстави до укладення спільної доктринальної декларації – *Цюріхської згоди* (Consensus Tigurinus), яку підписали Гайнріх Буллінгер та Жан Кальвін у 1549 році. В цьому документі було заявлено спільність трактування Євхаристії. Цюріхська згода – дуже важливий документ для швейцарської реформації. Його підписання ознаменувало об'єднання протестантизму німецькомовної і франкомовної частин Швейцарії. Відтоді цвінгліанство, як окремий напрям реформації, злилося з кальвінізмом, утворивши Реформістську Церкву.

В 1561 році Гайнріх Буллінгер написав виклад своєї віри. Цей документ був задуманий як духовний заповіт Буллінгена, і не мав офіційних цілей. В 1564 році Буллінгер віддав його цюріхському магістрату. Пфальцький курфюрст Фрідріх III попросив Буллінгера надіслати йому цей документ. Курфюрст оприлюднив його. Після цього цей текст став популярним серед протестантів, і його почали називати «Друге Гельветське віросповідання» (Confessio Helvetica posterior). Два «Гельвецькі віросповідання» не суперечать одне одному, і обоє приймаються більшістю Реформістських Церков.

- **ВОЛЬФґАНґ ФАБРІЦІУС КАПІТО**

Ще одним важливим центром реформації став Страсбург. Незважаючи на те, що Страсбург є німецьким містом, а не швейцарським, реформація в ньому не набрала лютеранського характеру. Страсбурзькі реформатори завжди більше схилилися до швейцарської реформації, аніж до німецької, підтримували тісні контакти з Ульріхом Цвінглі та Жаном Кальвіном, а у віровченні презентували проміжну позицію між лютеранством і кальвінізмом. Лідером страсбурзької реформації став Вольфґанґ Фабріціус Капіто (1478-1541). Його родинне прізвище було Кьопфель, але під час навчання він переклав німецьке «Körfel» на латинське «Carito» і в подальшому використовував латинізоване прізвище. Освіту Капіто здобував у латинській школі в Пфорцгаймі, а згодом в університетах Інгольштадту та Фрайбургу, вивчав медицину, право і богослов'я. Після навчання він став священником. В 1515-1519 роках Капіто був професором Базельського університету у Швейцарії, і одночасно виконував там своє служіння. Під час викладання в Базелі Капіто познайомився з Ульріхом Цвінглі і захопився його ідеями. В 1523 році він став парохом у Страсбургу та почав там реформаторську діяльність. У своїх богословських поглядах Капіто намагався примирити позиції Лютера і Цвінглі.

- **МАРТІН БУЦЕР**

Соратником Капіто і найвидатнішим страсбурзьким реформатором був Мартін Буцер (1491-1551). У 1505 році він став монахом-домініканцем, а в 1517 році розпочав навчання в Гейдельберзькому університеті. Зі студентських часів він захоплювався ідеями реформації. Врешті він залишив монастир, одружився та примкнув до протестантської общини. В 1523 році Капіто запросив Буцера до Страсбургу, де Буцер став найближчим помічником Капіто. Після смерті Капіто Буцер очолив страсбурзьку реформацію. Він, як і його наставник, дотримувався проміжної позиції між доктринами німецької та швейцарської реформацій. Непримиренність Лютера до всіх, хто не приймав його поглядів, відштовхнула Буцера від німецької реформації, внаслідок чого він щоразу більше схилився до швейцарської реформації. В 1536 році Капіто і Буцер відвідали протестантський з'їзд у Базелі, на

якому було ухвалене Перше Гельветське віросповідання, в якому виражалось цвігліанське віровчення. Базель для них не був чужим, оскільки Капіто в минулому викладав у місцевому університеті. Позиція страсбурзького магістрату щодо Буцера ставала дедалі негативнішою. Прихильність Буцера до швейцарської реформації не дозволяла Страсбургу вступити у тісні зв'язки з іншими німецькими протестантськими містами та ізолювало місто від вседержавних політичних і економічних процесів. Для магістрату віровчення і переконання Буцера були мало цікавими. Їх цікавила політична і економічна вигода. На цьому ґрунті між магістратом і Буцером виникли протиріччя. Оскільки управління реформованою Церквою було прерогативою світської влади, а не реформатора, а реформатор виконував свою роль тільки в рамках, встановлених світською владою, то в конфлікті магістрату і Буцера перемога була на стороні магістрату. В 1549 році Буцера прогнали з міста. Кентерберійський архієпископ Томас Кранмер запросив Буцера до Англії, і оскільки ані в Німеччині, ані у Швейцарії він не був потрібний, він прийняв запрошення, відправився до Англії, де й помер у 1551 році.

Найбільшим богословським досягненням Капіто і Буцера було укладення ними тексту *Тетраполітанського віросповідання* (Confessio Tetrapolitana), тобто «віровизнання чотирьох міст», яке було представлено на райхстазі в Авґсбургу 1530 року. Більшість протестантів, присутніх на райхстагу, підписали лютеранське Авґсбурзьке віросповідання. Тетраполітанське віросповідання підтримали тільки чотири міста Страсбург, Констанц, Меммінґен та Ліндав. Звідси походить і назва документу. Тетраполітанське віросповідання виражало проміжну позицію між лютеранством та кальвінізмом. Після прогнання Буцера зі Страсбургу його ідеї поступово занепадали. Страсбурзькі протестанти розійшлися у лютеранський та кальвіністський табори.

13.2. ЖЕНЕВСЬКА РЕФОРМАЦІЯ

Третім центром швейцарської реформації, поряд із Цюріхом і Страсбургом, стала франкомовна Женева. Натхненником женевиської реформації був *Жан Кальвін* (1509-1564). Він народився у місті Нуайон у північній Франції. Освіту Кальвін здобував

в університетах Парижу, Орлеана і Буржа, у яких вивчав право. В Університеті Буржа він став учнем гуманіста Андреа Альчато, який викладав право. Гуманізм Альчато вплинув на становлення світогляду Кальвіна. В 1532 році в Орлеані Кальвін отримав науковий ступінь доктора. Під час навчання він виявляв особливий інтерес до класичної філології. В 1532 році він опублікував коментар до трактату Сенеки «Про милосердя». В 1533 році ректором Паризького університету став друг Кальвіна Ніколас Коп. При вступі на посаду він прочитав вступну лекцію, в підготовці якої брав участь Кальвін. Лекція виражала реформаторські ідеї, за які університет визнав Коп еретиком. Щоби уникнути покарань та ненаважуючись вступити у відкриту дискусію, Коп утік із Франції до Базеля, де він став реформаторським проповідником. На Кальвіна, який підтримував Коп, посилались критика. В жовтні 1534 року Кальвін також утік із Франції, і в січні 1535 року він прибув до Базеля. В 1536 році Кальвін опублікував свій трактат «*Institutio Christianae religionis*» (Інституція християнської релігії), в якому виклав основи майбутнього кальвінізму, і який став однією з найважливіших праць ранньої реформації. В тому ж 1536 році Кальвін переїхав до Феррари, де кілька місяців працював секретарем герцогині Ренати Феррарської, дочки французького короля Людовіка XII. У червні 1536 року Кальвін покинув Феррару, відвідав Париж, Страсбург і Женеву. В Женеві він зустрівся з лідером місцевої реформації Жільйомом Фарелем, який запросив Кальвіна залишитися в Женеві. Кальвін прийняв запрошення, і в 1537 році став протестантським пастором у Женеві.

• ФАРЕЛЬ І КАЛЬВІН

У той час у Женеві щойно відбулась місцева реформація і Церква потребувала вливання богословської активності. Лідером женеvської реформації був *Жільйом Фарель* (1489-1565). Він народився у Південно-Східній Франції, навчався в Парижі і, як і його вчитель Жак Лефевр д'Етапль, захопився ідеями реформації. Після Ляйпцігського диспуту, в якому дискутували Мартін Лютер і Йоганнес Екк, Фарель остаточно утвердився у протестантизмі, і повернувся до Парижу з проповіддю реформації. Його реформаторські памфлети мали у Парижі великий попит, але викликали занепокоєння влади. В 1523 році Фарель відвідував

протестантські міста Страсбург, Цюріх, Берн і Базель, у яких проповідував, а також будував відносини з лідерами реформації. В 1530 році Фарель прибув до швейцарського міста Нойшатель, в кому почав проголошення ідей реформації. В жовтні 1520 року, після однієї з проповідей Фареля, натовп, захопившись його протестантськими закличками, розгромив катедральний собор, знищуючи ікони, статуї, вівтар, які відзначалися високою мистецькою цінністю. Місцевий магістрат висунув Фарелю вимогу припинити безчинства, але натовп продовжував нищити культурні пам'ятки. Через конфлікт із магістратом Фарель був вимушений покинути Нойшатель і прибув до Женеви, де почав проповідь реформації. Його проповіді настільки захопили народ, що в 1535 році женевський магістрат проголосив відділення церковних общин міста від Католицької Церкви та підпорядкування їх місцевій владі.

Фарель був палким проповідником, але не відзначався богословським хистом. Він захоплювався Лютером, але не розумів Лютерового богослов'я. Його проповіді ґрунтувались на критиці церковних звичаїв, яку він перейняв від Лютера і яку проголошував із захоплюючим пафосом. Те, що в церковному житті Лютер відміняв, Фарель також критикував, але ті богословські концепти, які Лютер сформував, Фарель повторити не міг. Тим паче, він не міг сформувати своїх. Творами Фареля захоплювалися ті верстви населення, які не відзначалися освітою, але вони не приваблювали інтелігенцію. На відміну від Лютера, Буцера, Цвінглі, Кальвіна, Кранмера та інших, які залишили свій слід в історії протестантського богослов'я, Фарель був тільки революціонером, але не мислителем. При цьому він розумів, що його богословська слабкість зробить розпочату ним справу женевської реформації недовговічною. У Кальвіні Фарель побачив людину, яка зможе не тільки критикувати усталені звичаї, а й сформувати високоінтелектуальну богословську основу женевської реформації. Перші роки перебування Кальвіна в Женеві пройшли в тіні Фареля. Кальвін був залежним від Фареля, оскільки завдяки йому він отримав сферу самореалізації. Фарель у Женеві взявся за радикальні зміни суспільного життя. Як і в інших містах, він у Женеві ввійшов у конфлікт із магістратом, який прогнав його з міста в 1538 році. Разом із Фарелем, магістрат прогнав і його соратника Кальвіна. Після вигнання з Женеви Фарель повернувся

до Нойшателю, де прожив до своєї смерті в 1565 році. Вигнання з Женеві було кінцем активної діяльності Фареля. Він продовжував проповідувати, відвідував протестантські міста, але вже ніколи не став провідником реформації, і відійшов у забуття.

Коли Кальвіна, разом із Фарелем, прогнали з Женеві, він не поїхав за Фарелем до Нойшателю, а перебрався до Страсбургу, де діяв реформатор Мартін Буцер. Страсбурзька реформація відіграла значну роль у богословському становленні Кальвіна. Тим часом у Женеві протестанти залишилися без духовного провідника, а це породжувало хаос, якого остерігався магістрат. З ціллю збереження громадського порядку, магістрат вирішив повернути Кальвіна до Женеві. Запрошення повернутися Кальвін з радістю прийняв. Оскільки Фареля не запросили повернутися до Женеві, Кальвін став провідником женеvської реформації. Незважаючи на те, що імпульс женеvської реформації дав Фарель, Кальвін сформував її дух, а тому справедливо вважається її лідером.

Повернувшись до Женеві, Кальвін взявся за активну релігійну діяльність. Хоч Кальвін ніколи не мав у Женеві політичної влади, і навіть довгий час офіційно не був громадянином міста, він користувався великою підтримкою населення та мав неабиякий вплив на життя міста. Йому вдалося переконати магістрат у необхідності перетворення Женеві в теократичну республіку. В місті впроваджувались особливі порядки. Відвідування храмів у неділі і свята стало обов'язковим. Магістрат отримав право втручатися в усі деталі особистого життя населення і слідкувати не тільки за дотриманням закону, а й моралі. Якщо досі моральна поведінка не належала до сфери державного контролю, то тепер Кальвін проаргументував необхідність покласти на державу обов'язок слідкувати за всіма сферами життя. Була створена спеціальна моральна поліція, яка вистежувала порушення женеvцями правил поведінки. За невідвідування храму, азартні ігри, веселу музику, вживання алкоголю, недотримання постів тощо порушників карали. Поширеним стало покарання у вигляді вигнання з міста, що в той час було жорстоким, оскільки поза рідним містом, не маючи громадянських прав, міщанин був приречений на злидні та поневіряння. Побиття різками та смертна страта стали звичним явищем. Женева в часи Кальвіна перетворилася на диктатуру. В 1553 році в Женеві був страче-

ний іспанський лікар Мігель Сервет, який сповідував антитринітарну ересь, і втік з Іспанії, оскільки остерігався інквізиції. Він перебрався до Женеви, де надіявся знайти прихисток, але, як тільки він туди прибув, його, з ініціативи Кальвіна, арештували та стратили. В 1559 році Кальвін заснував у Женеві Академію, завданням якої було готувати пасторів і проповідників для протестантських общин. Академія стала популярною серед протестантів усього світу. До Женеви з'їжджалися протестанти з Німеччини, Франції, Нідерландів, Англії, Шотландії та інших країн. Після навчання вони поширювали кальвіністські ідеї у своїх країнах, чим забезпечували розповсюдження кальвінізму. В 1873 році Академія була перейменована в Женевський університет. У Женеві Кальвін прожив до своєї смерті в 1564 році. Його тіло захоронили на міському кладовищі Женеви.

• СТАНОВЛЕННЯ ШВЕЙЦАРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Кальвінізм відіграв особливу роль і значення у становленні Швейцарії. Терени сучасної Швейцарії у IV-V століттях заселили германські племена бургундів і алеманів, а згодом і лангобарди. У 774 році Карл Великий здолав лангобардів, і терени сучасної Швейцарії були приєднані до Священної Римської імперії. Після розпаду імперії Карла Швейцарія стала одним із предметів боротьби трьох ліній Каролінгів. Врешті, у 1264 році східна Швейцарія була приєднана до володінь Габсбургів, а невдовзі західна Швейцарія опинилася під владою герцогів Савойських. Економічний та соціальний розвиток цих територій призвів до прагнення досягнути власну автономію, що призвело до конфліктів між швейцарцями і Габсбургами. Лідером цієї боротьби стала місцевість Швіц (Schwyz), від назви якої походить сучасна назва «Швейцарія» (Schweiz). У протистоянні Габсбургам декілька швейцарських місцевостей у 1291 році уклали оборонний союз (Bundesbrief), усі учасники якого зобов'язувались надавати одні одним допомогу в боротьбі за автономію. Хоч оборонний союз не означав незалежності, і Швейцарія після його укладення залишилась у складі Священної Римської імперії, 1291 рік швейцарці вважають роком утворення своєї державності. В 1388 році імператор визнав автономію швейцарських місцевостей. В подальшому до них приєднувались і інші землі, які виходили з-під влади Священної Римської імперії, Савойського герцогства та

Франції. Все це супроводжувалось війнами та гострими протистояннями. Швейцарські землі не утворили єдиної країни; вони залишалися незалежними малими державами, деякі з яких обмежувались лишень одним містом, а інші об'єднували по декілька сіл. Їх об'єднував тільки оборонний договір.

Саме за таких політичних обставин почалась діяльність Цвінглі та Кальвіна. Швейцарські міста і області боролися за незалежність, і перебували в невизначеному стані начебто вільних країн і водночас частин великих сусідніх держав. Як і саксонські князівства, які прагнули звільнитися від імператорської влади, і використали Лютерову реформацію як засіб приваблення широких мас, так і швейцарські міста і області підтримали місцеву реформацію як засіб боротьби за незалежність. Послаблення сусідніх метрополій та згасання інтересів німців і французів до Швейцарії давало їй можливість утверджуватися як самостійній країні. Фактична незалежність Швейцарії була зафіксована аж Вестфальським мирним договором. Важливою характеристикою тогочасної Швейцарії було те, що вона в той час не була країною, а тільки військовим союзом. Кожне місто та область були самоправними та об'єднували свої зусилля тільки тоді, коли їм грозила небезпека. При цьому реформація відбулась далеко не в усіх швейцарських областях. Велика частина швейцарців залишилась католиками. Втім, реформація стала засобом утвердження ідеї незалежності. Серед протестантів та політиків, які підтримували реформацію, сформувався шаблон, відповідно до якого католик сприймався як ап'юрі прихильник імператора, а протестант як борець за незалежність. Коли кальвінізм і цвінгліанство злились в єдину швейцарську реформацію, то вона відіграла вагомую політичну роль у формуванні ідеалів державної свободи і становлення швейцарського народу.

Об'єднання Швейцарії в одну країну відбулось унаслідок Наполеонівських війн. У 1798 році французи окупували Швейцарію, та перетворили її в Гельвецьку республіку, яка отримала єдиний уряд. Після поразки імператора Наполеона перед швейцарцями постало питання про подальший державний устрій. Частина народу прагнула повернутися до минулого, коли кожне місто було самостійним; інша частина прагнула зберегти централізовану владу, встановлену Наполеоном. У результаті складних політичних дебатів, у 1814 році був підписаний Союзний дого-

вір, відповідно до якого на території Швейцарії утворювались 22 незалежні країни (кантони), об'єднані в одну конфедерацію. При цьому Союзний договір визначав Швейцарську Конфедерацію не як міждержавний союз, а як єдиний суб'єкт міжнародного права. Іншими словами, у зовнішніх та військових справах Швейцарія виступала як одна держава, а у внутрішніх – як 22 незалежні держави. Новий устрій породив загострення відносин між католицькими і протестантськими кантонами Швейцарії. Ці протистояння вирішилися у 1848 році, коли була прийнята Конституція, яка затверджувала конфедераційний устрій. Конституція була оновлена у 1874 році. Столицею Конфедерації стало місто Берн. Сьогодні Швейцарія є конфедерацією, яка складається з 23 кантонів. Населення країни становить 8.341.000 чоловік. Німецька, французька, італійська і ретороманська мови мають статус офіційних. Незважаючи на те, що Швейцарія є одним із важливих центрів реформації, 37,3% швейцарців є католиками, а кальвіністами є 24,9% швейцарців.

Швейцарія у внутрішньому житті не є єдиною державою, а конфедерацією незалежних кантонів, а в минулому вона була союзом численних незалежних комун. Коли Цвінглі, Кальвін та інші реформатори спричинювали відділення місцевих церковних громад від Католицької Церкви, то ці громади підпорядковувались місцевим магістратам, фактично перетворюючись у державні відомства. Якщо в Німеччині герцогства чи князівства охоплювали великі території, то внаслідок Лютерової реформації утворювались Церкви, які розпростиралися по території цілого герцогства чи князівства. Якщо на території німецького князівства існувала католицька єпархія, то і після реформації протестантські общини зберігали той самий устрій. Тому лютерани зберегли єпископат. В Англії, де волею короля Генріха VIII з лона Католицької Церкви було виведена вся Церква Англії, структура Церкви збереглась такою, як і була до цього. У Швейцарії реформацію не підтримав жоден єпископ; в кожному місті організувалась своя Церква. Позаяк до реформації церковні общини у швейцарських містах очолювали священники, які у свою чергу підпорядковувались єпископам, то після реформації, коли місцеві общини вийшли з Католицької Церкви, священники, які їх очолювали, вийшли з-під підпорядкування єпископів і ввійшли у підпорядкування місцевим магістратам. Так, у реформістських

Церквах Швейцарії, на відміну від німецьких та англійських протестантських Церков, на момент реформації не було жодного єпископа. Перед Церквою постало питання, як організувати управління общинами. В силу обставин у кальвінізмі склалась специфічна система управління Церквою, при якій адміністративні питання були передані магістратам, а духовні – консисторіям, тобто колективним органам, до яких входили вибрані священники і миряни.

- ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОЮЗ

Внаслідок роздробленості Швейцарії в час реформації утворилась не одна протестантська Церква, як це було, до прикладу, в Англії, і не декілька Земельних Церков, як це було в Німеччині, а в кожному місті сформувалась своя мала Церква. В процесі об'єднання комун і формування кантонів Церкви то об'єднувались, то розділялись. У результаті, в Швейцарії сформувались декілька реформістських Церков, які поширюються по різних кантонах. В 1920 році було створене протестантське об'єднання, яке німецькою називається *Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund* (Швейцарський Євангельський Церковний Союз), скорочено – SEK, а французькою *Fédération des Églises protestantes de Suisse* – Федерація Протестантських Церков Швейцарії), скорочено – FEPS. До цієї організації ввійшли 25 кальвіністських Церков і одна Методистська Церква Швейцарії. Сьогодні Швейцарія є секулярною країною, і жодна Церква більше не має статусу державної. Держава не втручається у внутрішнє життя Церкви, а державно-церковні відносини будуються на відповідних угодах, укладених на штатт католицьких конкордатів. Після секуляризації країни Церкви організували власні органи управління. В залежності від місцевих традицій, керівними органами є церковна рада, синод або консисторія. На чолі кожної швейцарської кальвіністської Церкви стоїть *президент*. Оскільки до Швейцарського Євангельського Церковного Союзу ввійшла Методистська Церква Швейцарії, на чолі якої стоїть єпископ, то в Союзі є тільки один єпископ, але він не кальвініст. В 1946 році швейцарські протестанти організували *Благодійний Фонд Євангельських Церков Швейцарії* (Hilfswerk der Evangelischen Kirchen der Schweiz), який був створений за прикладом католицького фонду Карітас, і веде активну благодійну діяльність.

Важливою особливістю кальвінізму є їхня назва. Послідовники Лютера, як у Німеччині, так і поза нею, радо іменують себе лютеранами, і навіть часто свої Церкви офіційно називають лютеранськими або євангельськими. Послідовники англійської реформації називають себе англіканами. Натомість, кальвіністи ніколи не називають себе кальвіністами. Слово «кальвінізм» є технічним терміном, до того ж не зовсім вдалим. Лютер стояв біля витоків німецької реформації, а Кальвін ініціатором швейцарської реформації не був. У німецькомовному Цюріху реформацію очолював Ульріх Цвінглі, а у франкомовній Женеві – Жільйом Фарель. Кальвін був тільки видатним діячем швейцарської реформації, але не її ініціатором. Слово «кальвінізм» доречне для окреслення не протестантської Церкви, а радше напряму у богослов'ї, початок якому дав Кальвін. Однак, поза межами протестантського середовища всіх, хто сповідував кальвінське богослов'я, почали називати кальвіністами. Самі ж швейцарські протестанти називають себе реформістами, а свої Церкви реформістськими. Інколи в офіційних назвах своїх Церков вони додають слово «Євангельська», але цей термін не допомагає ідентифікувати віровчення Церкви, оскільки і лютерани, і численні інші напрями протестантизму також використовують цей термін. Поза межами Швейцарії кальвіністи іменують дуже по-різному. Так, французьких кальвіністів називають гугенотами, шотландських – пресвітеріанами тощо.

13.3.

ФРАНЦУЗЬКА РЕФОРМАЦІЯ – ГУГЕНОТИ

Роль культурного мосту між Німеччиною і Францією відіграла Швейцарія. Відомі реформатори, які діяли у франкомовній Швейцарії, були французами, наприклад Жільйом Фарель та Жан Кальвін. Облаштувавши у Женеві форпост протестантизму, вони постійно втручалися в релігійне життя Франції, засилаючи туди своїх проповідників, експортуючи свої книги, приймаючи на навчання французьких студентів тощо. Активний прозелітизм швейцарських реформаторів не міг не відбитися на житті Франції. До Франції проникали твори та ідеї Лютера, але, оскільки їхнє поширення вимагало перекладу текстів з німецької на французьку, то це стримувало поширення лютеранства у Фран-

ції. Швейцарцям було легше: розмовляючи французькою, вони могли безперешкодно проповідувати та поширювати літературу у Франції. Протестантські ідеї знаходили своїх прихильників серед французької інтелігенції, яка сприймала реформацію як інноваційну диковинку. Особливої популярності протестантизм серед французів не завоював. Однак, він став популярним серед тих, кого не вдовольняла французька корона. Історія французької реформації нічим не відрізнялась від історії німецької, швейцарської чи англійської реформації. Успіх реформації залежав не від богословських ідей чи духовних закликів, а від політичної підтримки. Якщо в північній Німеччині місцеві герцоги підтримали реформацію, а в Англії, Данії, Швеції, Норвегії її проголосили королі, то ці країни стали протестантськими; в Австрії, Іспанії, Італії та інших країнах монархи залишились католиками, тому й їхні країни залишились католицькими. В Німеччині і Швейцарії прихильниками реформації стали ті аристократи і міські магістрати, які прагнули, користаючись ідейною підтримкою реформації, послабити абсолютну монархію. Ідентично розгорнулася історія й у Франції.

• КОРОЛІВСТВО НАВАРРА

Осередком французької реформації стало Королівство Наварра. У 824 році памплонський граф Ініго Арісто здобув незалежність свого графства від імперії франків, а у 842 році він оголосив своє графство окремим королівством, і себе королем Памплони під іменем Ініго I. В 1134 році Памплону була перейменована у Наварру. Ця країна знаходилася на межі сучасних Франції та Іспанії. В 1284 році король Франції Філіп IV Красивий одружився з наваррською королевою Жанною I з династії Блуа-Шампань, внаслідок чого став також королем Наварри, встановивши на наваррському троні династію Капетингів, а його нащадки носили титул короля Франції і Наварри. Після смерті короля Філіпа IV у 1314 році у Франції і Наваррі правив його син Людовік X Сварливий, опісля п'ять днів перебував на троні син Людовіка Іван I, тоді на трон вступив другий син Філіпа IV і брат Людовіка X Філіп V Довгий, який правив у 1312-1322 роках, а опісля третій син Філіпа IV Карл IV Красивий, який правив у 1322-1328 роках. Після смерті Карла IV, який не мав дітей, в династії Капетингів залишилась тільки одна спадкоємиця – Жанна, дочка ко-

роля Людовіка X, сестра Івана I та племінниця Філіпа V і Карла V. Однак, Салічна правда, яка була головним законодавством тогочасної Франції, забороняла коронацію жінок. Династія Капетингів на французькому троні припинилась, а корону отримав Філіп VI Валуа, який був родичем Капетингів. Так французька корона перейшла до династії Валуа. На французьку корону після завершення правління Капетингів претендував також англійський король Едуард III. Протистояння Філіпа VI і Едуарда III за французьку корону стали причиною Столітньої війни. Салічна правда діяла на території Франції, але не на території Наварри, тому Жанна, яка не змогла стати королевою Франції, стала королевою Наварри під іменем Жанни II.

Жанна II вийшла заміж за графа Філіпа д'Евре, який став її співправителем під іменем Філіпа III Шляхетного, а на наваррському троні з його коронацією опинилась династія Евре. Так, у 1328 році Франція і Наварра розділилися. В 1479 році король Фердинанд II Арагонський завоював частину Наварри, приєднавши її до Іспанії. Тим часом, французькі королі ніколи не відмовлялися від своїх претензій на наваррську корону. Наварра опинилась перед необхідністю самоствердження, яке вимагало проведення чіткої демаркаційної лінії. Франція і Наварра були культурно близькими, і наваррським королем потрібно було показати, чим саме наваррці відрізняються від французів, і чому вони повинні бути незалежними від Франції. Для забезпечення культурного розмежування двох країн і був використаний протестантизм. Наваррські королі, які насправді були нащадками французьких королів, також не відмовлялись від своїх претензій на французький трон. Від часу розділення Франції та Наварри до їх другого, і вже цього разу постійного поєднання, у Франції стало правило династія Валуа, натомість у Наваррі змінилося декілька династій. Ані французькі, ані наваррські королі не ставали протестантами, хоч протестантизм у їхній політиці відіграв особливу роль.

• ФРАНЦУЗЬКИЙ ПРОТЕСТАНТИЗМ

В самій Франції з'являлось щоразу більше прихильників протестантизму. Король Франциск I, який правив у 1515-1547 роках, видав указ про заборону діяльності протестантських общин. Його син Генріх II, який правив у 1547-1559 роках, почав

активну боротьбу проти французьких протестантів, яких називали гугенотами. В 1559 році на французький трон вступив п'ятнадцятирічний син Генріха II Франциск II, який правив тільки один рік, і був одружений із шотландською королевою Марією I Стюард. Оскільки Франциск II через свій вік не міг правити, фактична влада опинилася в руках двох братів – герцога Франсуа де Гіз та кардинала Шарля де Гіз. Рідна сестра Гізів, Марія де Гіз, була дружиною шотландського короля Якова V і матір'ю шотландської і французької королеви Марії I Стюард. Допоки королева Марія Стюард перебувала у Франції, Шотландією правила королева Марія де Гіз, оскільки Яків V Стюард на той час уже помер. Гізи користувались повною підтримкою королеви Катерини Медичі, яка була вдовою Генріха II та матір'ю Франциска II. Оскільки король Франциск не брав участі в управлінні країною, з'явилися аристократи, ласі до влади, які прагнули скористати максимальну вигоду від слабкості короля. Королева Катерина та її союзники Гізи намагались втримати сильну королівську владу. Як і в Німеччині, у Франції політична боротьба набрала релігійного обрамлення. Король та його союзники були католики, а опозиція все більше захоплювалася кальвінізмом. У 1555 році на наваррський трон вступила королева Жанна III, яка правила до 1572 року. Вона вийшла за французького аристократа Антуана де Бурбона, який активно підтримував гугенотів і знаходився в опозиції до французьких королів. Від цього шлюбу народився принц Генріх Наваррський. В 1560 році помер французький король Франциск II, і на трон вступив його брат Карл IX, який правив 14 років. Він одружився з Єлизаветою Австрійською, дочкою імператора Максиміліана II й онукою імператора Карла V. Цей шлюб зробив французьку корону ще більшим борцем проти протестантизму.

В той час боротьба французької опозиції набирала сили. Антуан де Бурбон, який тепер був чоловіком наваррської королеви, підтримував протестантів, як тільки міг. З іншого боку, протестанти отримували підтримку з Англії, в якій тоді правила Єлизавета I Тюдор, дочка Генріха VIII, який провів англійську реформацію. Королева Єлизавета, яка була англіканкою і не терпіла кальвіністів в Англії, підтримувала їх поза межами своєї країни, використовуючи їх у власних політичних цілях. Єлизавета боялася Франції і Шотландії, і прикладала максимальні

зусилля для їхнього послаблення. З цією ціллю вона фінансово і військово підтримувала кальвіністів у Шотландії та Франції, які мали би викликати політичний хаос і послабити владу місцевих монархів. Користуючись підтримкою Англії та Наварри, французькі протестанти піднімались на повстання проти корони. По Франції пройшлись гугенотські війни. В 1572 році померла наваррська королева Жанна III, і на трон вступив її син Генріх Наваррський, батько якого, Антуан де Бурбон, був одним із лідерів опозиційного руху у Франції. З коронацією Генріха прізвиське наваррських королів знову змінилося. Тепер наваррська корона належала родині де Бурбон. Генріх став лідером гугенотів та відкритим опонентом Франції. Королева Катерина Медичі, бачачи, скільки проблем приносять протистояння між Францією і Наваррою, обрамлені у релігійні лозунги, вирішила примирити противників. З цією ціллю в 1572 році вона влаштувала весілля своєї дочки принцеси Маргарити Медичі з королем Генріхом Наваррським. На весілля прибули як католицькі, так і гугенотські аристократи, між якими розгорілася бійня. Побоїща стали настільки масовими, що в них загинуло близько 30 тисяч чоловік. Оскільки все це відбулося в ніч перед днем Святого Варфоломія, то ця подія ввійшла в історію як *Варфоломійська ніч*. Вінчання Генріха і Маргарити таки відбулось, але миру воно не принесло. В 1574 році французький король Карл IX помер, і на трон зійшов його брат Генріх III. Рік перед цим помер герцог Франсуа де Гіз, і його справу продовжив його син герцог Генріх де Гіз. Так, трьома головними політичними гравцями тогочасної французької історії стали три Генріхи: французький король Генріх III Валуа, наваррський король Генріх де Бурбон і герцог Генріх де Гіз.

- «ВІЙНА ТРЬОХ ГЕНРІХІВ»

У час правління Генріха III політика корони змінилася. Він намагався досягти миру і порозуміння між католиками і гугенотами. Але тепер він зіткнувся з опозицією не тільки гугенотів на чолі з Генріхом Валуа, а й інтригами герцога де Гіза. Якщо Франсуа де Гіз боровся за міцність корони, то його син Генріх де Гіз переслідував власні плани. Він став коханцем Маргарити Валуа та поставив собі за ціль, усунувши Генріха де Бурбона та Генріха Валуа, одружитися з Маргаритою й отримати обидві корони. З цією ціллю в 1576 році Генріх де Гіз заснував Католицьку лігу,

яка об'єднала його союзників. Незважаючи на те, що ліга називалася католицькою, нічого спільного з інтересами Католицької Церкви вона не мала. Це був виключно військово-політичний союз, покликаний привести Генріха де Гіза до влади. Політичні амбіції Гіза дали поштовх для протистоянь, відомих як «*війна трьох Генріхів*». У 1588 році король Генріх III Валуа, скориставшись коротким примиренням, запросив Генріха де Гіза та його брата Людовіка у свою резиденцію, де охорона короля вбила обох Гізів. Цією подією закінчилась війна трьох Генріхів. Королева Катерина Медичі, побачивши, що сили гугенотів збільшуються, ініціювала переговори зі своїм зятем наваррським королем Генріхом де Бурбоном. В січні 1589 року Катерина Медичі померла. Вона була однією з найвпливовіших жінок-політиків у історії Франції, залишаючись королевою при чотирьох королях: чоловіку Генріху II і синах Франциску II, Карлу IX та Генріху III. В серпні 1589 року помер і Генріх III, не залишивши потомства. Найближчою родичкою Валуа була Маргарита, дочка короля Генріха II та Катерини Медичі і сестра королів Франциска II, Карла IX та Генріха III. Оскільки жінка не могла стати королевою Франції, трон у 1589 році успадкував її чоловік наваррський король Генріх де Бурбон. Хоч Генріх очолював гугенотську партію та був великим борцем за права гугенотів, як тільки він отримав шанс стати французьким королем, він відрікся протестантизму та прийняв католицизм. З коронацією Генріха IV на французький трон вступила династія де Бурбон, яка правила у Франції аж до Французької революції, і на короткий час повернула владу після Бонапартів.

- НАНСЬКИЙ ЕДИКТ

Коли король Генріх IV прийняв католицизм, він викликав шквал критики зі сторони гугенотів, які побачили, що протестантизм для нього був не більше, ніж козирною картою в його політиці. З якимись преференціями для гугенотів король не поспішав. Однак, щоби не налаштувати проти себе своїх колишніх прихильників, він аж у 1598 році видав знаменитий *Нанський едикт* (*L'édit de Nantes*), відповідно до якого гугеноти отримали громадянські права на рівні з католиками. Вони могли утримувати свої храми та школи, якими володіли станом на 1598 рік. Нанський едикт діяв до 1685 року, коли король Людовік XIV ви-

дав *Едикт Фонтенбло* (Édit de Fontainebleau), яким припиняв дію Нанського едикту та забороняв діяльність гугенотів на території Франції. Після видання едикту Фонтенбло численні гугеноти переселилися до Англії, Нідерландів, Пруссії та в Новий світ.

Внаслідок ухвалення Едикту Фонтенбло, гугеноти втратили свої права. Велика частина протестантів покинули Францію. Ті гугеноти, що залишились у Франції, оселились переважно в сільських районах південної Франції. Напруження між королівською владою і гугенотами не спадало. В 1702 році гугеноти піднялись на *повстання камізарів*. Слово «камізари», яким називали себе повстанці, походить від лангедокського «samiso» (сорочка), і вказувало на те, що повстанці носили селянські сорочки. Офіційним лозунгом камізарів була боротьба за права гугенотів, але без політики і тут не обійшлося. В 1700 році помер Карл II, який був останнім іспанським королем з династії Габсбургів. Карл не мав дітей, але був родичем австрійських Габсбургів та французьких Бурбонів. Відповідно, обидві могутні європейські династії висловили свої претензії на іспанську корону. Сам Карл II заповів корону герцогу Філіпу Анжуйському, який був онуком Людовіка XIV. Бурбони побачили в цьому заповіті можливість поширити свій вплив на Іспанію, але й Габсбурги не мали бажання втрачати Іспанію зі своєї сфери впливу. Цей конфлікт дав поштовх *Війні за іспанський спадок*, яка тривала у 1701-1714 роках. У війні перемогли французи, і король Людовік XIV відстояв претензії свого онука на іспанську корону. Анжуйський герцог став королем Іспанії під іменем Філіпа V, заснувавши іспанську лінію династії Бурбон, яка править до сьогодні.

Війна за іспанський спадок, як і будь-яка війна, сприяла політичному та соціальному хаосу, на тлі якого з'являлись амбітні особи, які прагнули зробити успішну політичну кар'єру. На початку війни було ще незрозумілим, чиєю буде перемога, адже ж у протистоянні зіткнулись дві наймогутніші країни того часу. На тлі цих подій почав свою кар'єру гугенотський селянин Жан Кавальє (1681-1740), який, уміло спекуючи настроями гугенотів та їхнім невдоволенням політикою короля, підбурих їх до повстання. Кавальє очолив повстанські загони. Оскільки головною його метою був політичний злет, він скерував камізарів не на відстоювання прав своєї релігійної меншини, а на політич-

ну боротьбу. В 1704 році Кавальє захопив територію в Південній Франції, і відразу ж оголосив її незалежною країною, яку назвав Герцогство Севеннське, а себе сам проголосив герцогом. Він надіявся, що зуміє ввійти в союз з імператором Леопольдом I, який вів війну проти Франції, але австрійський імператор не бажав мати спільних справ зі самозванцем. Не підтримали Кавальє і протестантські Нідерланди та Англія, на яких він покладав великі надії. Врешті, в тому ж 1704 році, Кавальє розпочав переговори з королівським урядом. Він відрікся титулу герцога, став полковником французької армії, і сформував власний полк із тих камізарів, які під його проводом перейшли на французьку сторону. Частина гугенотів, яка не підтримала пропозицій короля, проголосили Кавальє зрадником. Офіцери французької армії також поставилися до колишнього самозванця і партизана зі зневагою. Після закінчення Війни за іспанський спадок у 1714 році, Кавальє перебрався до Англії, а згодом до Ірландії. В 1738 році він став віце-губернатором острова Джерсі, а в 1739 отримав звання генерал-майора. Через рік він помер, і був похоронений у Дубліні. Повстання камізарів після зради Кавальє тривало ще десять років, але перейшло у дрібні партизанські розбої. Врешті, камізари були розбиті французькою армією та припинили повстання.

• КОДЕКС НАПОЛЕОНА

В 1752 році французький уряд посилив тиск на гугенотів, які постійно дестабілізували королівство. Громадянські права гугеноти знову отримали в 1787 році едиктом короля Людовіка XVI. Через два роки після Едику відбулась Французька революція. Революційний уряд надав гугенотам усі права, на рівні з іншими громадянами. Для революціонерів було важливо підтримати гугенотів, які завжди перебували в опозиції до короля. В 1803-1804 роках імператор Наполеон I Бонапарт видав низку законів, відомих як Кодекс Наполеона (Code Napoléon) або Громадянський кодекс (Code civil), який став основним французьким законодавством часу імперії. Цей Кодекс затверджував усі права гугенотів, отримані від революційного уряду. В епоху Реставрації династії Бурбонів у 1814-1830 роках, тобто при правліннях королів Людовіка XVIII, який керував 1814-1824 роках, та Карла X, який правив у 1824-1830 роках і був скинутий з трону

внаслідок Червневої революції 1830 року, права гугенотів, встановлені Кодексом Наполеона, зберігалися. Після Червневої революції на трон вступив король Луї-Філіп I з Орлеанської гілки Бурбонської династії, який був скинутий Лютневою революцією 1848 року. Луї-Філіп I, щоби утвердитися на троні, зберіг права всіх, кому попередні правителі надавали хоч якісь вольності. Ці права були збережені і під час Другої республіки у Франції в 1848-1852 роках, коли її президентом був Луї-Наполеон Бонапарт, племінник імператора Наполеона I, і під час Другої імперії у 1852-1870 роках, коли імператором був колишній президент Бонапарт під іменем Наполеона III, і під час Третьої республіки у 1870-1940 роках. У XX столітті Франція стала секулярною країною, і її уряд більше не втручався у внутрішні церковні справи.

Незважаючи на вагому роль гугенотів у французькій історії, сьогодні їх у Франції дуже мало. 47% населення Франції є християнами, з них 42% – католики. Протестанти всіх типів у Франції становлять тільки 2% населення. Серед усіх протестантських релігійних організацій спадкоємцями гугенотів вважає себе Реформістська Церква Франції (*L'Église Réformée de France*), яка має 350.000 вірян, і яка сьогодні не є чисто кальвіністською, а все більше схиляється до лютеранської доктрини. Також гугеноти об'єднані в геть малі організації – Протестантська Реформістська Церква Ельзасу і Лотарингії (*L'Église protestante réformée d'Alsace et de Lorraine*) та Національний Союз Незалежних Євангельських Реформістських Церков Франції (*Union nationale des Églises réformées évangéliques indépendantes de France*).

13.4.

НІДЕРЛАНДСЬКА РЕФОРМАЦІЯ – ГЬОЗИ

У Нідерландах, як і в інших європейських країнах, реформація відбувалась не без участі політичного чинника. В період поширення реформації Нідерланди перебували у складній політичній ситуації, яка відіграла вагому роль у житті місцевої Церкви та богословському дискурсі. Нідерланди сформувались з декількох областей Священної Римської імперії. В імперії їх називали «нижніми землями», звідси й сучасна назва – *Nederland* (Нідерланди – нижні землі). В той час «нижні землі» об'єднували території сучасних Нідерландів і Бельгії. Коли імператор Карл V

Габсбург розділив імперію між своїм братом Фердинандом I, якому передав імператорську корону, та сином Філіпом II, якому передав корони Іспанії та Португалії, то «нижні землі» дістались Філіпу II. Відтоді вони фактично були іспанською колонією. Як представник короля кожною землею управляв штаттгальтер (наглядач країни). Місцева аристократія прагнула повалення влади іспанської корони і отримання провідного становища у країні. Протистояння місцевих дворян та іспанського уряду наростали. Дворяни розуміли, що для боротьби проти короля їм потрібна підтримка місцевого населення. В той час у Нідерландах поширювалися протестантські ідеї різних кшталтів. Зі середини XVI століття серед нідерландців кальвіністи почали переважати над лютеранами та анабаптистами.

• ВІЛЬГЕЛЬМ ОРАНСЬКИЙ

Лідером нідерландської опозиції став принц *Вільгельм Оранський* (1533-1584). Навколо нього гуртувались нідерландські аристократи, які боролись проти Іспанії. Щоби консолідувати народні сили, Вільгельм Оранський виступив із реформаторськими гаслами. Заохочуючи народ до виведення місцевої Церкви з лона Католицької Церкви, він намагався протиставити народні сили іспанському королю. Ідеологічне ототожнення політики і релігії дало свої плоди. Нідерландці, відстоюючи свободу, розуміли її і як відділення Нідерландів від Іспанії, і як відділення місцевої Церкви від Католицької. В 1663 році група опозиціонерів зустрілась із герцогинею Маргаритою Пармською, яка була представником короля в Нідерландах, і представила їй петицію з вимогами державної і церковної незалежності. Оскільки революціонери обрали для власної ідентифікації простий одяг, їх почали насмішливо називати жebraками – нідерландською *гъози* (geuzen). Це слово прижилося і втратило саркастичний відтінок; відтоді нідерландських реформістів називають гъозами. Король Філіп II для придушення повстанців у 1567 році звільнив герцогиню Маргариту Пармську і призначив своїм представником у Нідерландах герцога Альбу, якому була надана іспанська армія. Введення додаткових військових підрозділів у Нідерланди опозиціонери використали для агітації проти корони.

В 1571 році в місті Егмонд відбулось зібрання нідерландської аристократії, на якому було ухвалене рішення про відділен-

ня місцевої Церкви від Католицької. На цьому ж зібранні було ухвалене *Бельгійське віросповідання* (Confessio Belgica), яке відображало кальвіністське богослов'я, і прийняте пресвітеріанське управління Церквою, тобто за прикладом Женеви ліквідовувався інститут єпископства. Реформація відкрила для Вільгельма Оранського шлях до влади. В 1572 році генеральні штати, які в той час відігравали роль опозиційного парламенту, обрали його штатгальтером декількох земель усупереч волі короля Філіпа II. В 1581 році Нідерланди оголосили незалежність та створення Республіки Об'єднаних Провінцій Нідерландів. Іспанія, звичайно, не визнала незалежності Нідерландів. Міжнародне визнання країни відбулось аж у рамках Вестфальського миру. Чин штатгальтера зберігся, але тепер він був не представником короля, а главою республіки. В 1584 році принц Вільгельм Оранський загинув, і перед країною постали нові політичні проблеми.

• СИНОД У ДОРДРЕХТІ

Після смерті Вільгельма Оранського штатгальтером Нідерландів став його син принц Моріц Оранський (1567-1625), якому тривалий час довелося боротися за владу. Погляди на подальшу долю Нідерландів розділилися. Моріц Оранський займав посаду штатгальтера, тобто глави республіки, але він уявляв себе королем. Частина дворянства і народу підтримували централізацію влади і перетворення країни в монархію. Інша група дворян відстоювала республіку. Відповідно, у країні виділилися дві політичні партії: одна партія об'єднувала дрібну буржуазію та міщанство, а їхнім провідником був принц Моріц Оранський; інша об'єднувала багатих купців та інтелігенцію, а їхнім лідером був впливовий політик Йоганн фан Олденбарневелт (1547-1619). Партія Йоганна фан Олденбарневелта відстоювала республіканський лад країни. Політична боротьба між нідерландськими партіями перенеслась на релігійний ґрунт. Церква у Нідерландах пережила реформацію в 1571 році. В тому ж році вона ухвалила власне віросповідання. Втім, релігійна ситуація у країні була неоднозначною. Для дворянства було важливо відділити місцеву Церкву від Католицької, але геть неважливо, яке саме богослов'я вона сповідуватиме. Реформістська Церква Нідерландів утворилася без участі швейцарських реформаторів, а тому не відчувала себе з нею спорідненою. Кальвіністське

богослов'я запанувало в ній тільки тому, що багато нідерландських протестантів навчалися у Женевській академії та імпортували ідеї женевської реформації, повертаючись додому. Проте, далеко не всі нідерландські протестанти вважали доцільним переймати Кальвінові ідеї. Найвідданішим прихильником Кальвінового богослов'я в Нідерландах став Франциск Гомар. Його одноподумців, тобто прихильників Кальвінового богослов'я називали контраремонстрантами. Лідером протилежної богословської партії – армініан або ремонстантів – став Якоб Арміній, який критикував основи кальвінізму.

Політичні протистояння йшли в парі з церковними: монархічна партія Морітца Оранського підтримувала контраремонстрантів, а республіканська партія Йоганна ван Олденбарневелта підтримувала армініан. Для вирішення богословських протистоянь у 1618-1619 роках був скликаний Синод у Дордрехті, який став переломною подією в житті всіх Реформістських Церков, оскільки в його роботі взяли участь богослови з різних країн. На цьому Синоді перемогли кальвіністи, а армініяни були осуджені як єретики та відсторонені від участі в управлінні Церквою. Принцу Моріцу Оранському це дало можливість розправитись із своїми політичними противниками та зосередити владу у своїх руках. У 1619 році, тобто відразу ж після закінчення Синоду в Дордрехті, Йоганна ван Олденбарневелта кальвіністи звинуватили в єресі, арештували і стратили. Після цього Нідерланди офіційно не стали монархією, але фактично нічим від неї не відрізнялися. Представники Оранської династії були нідерландськими штатгальтерами до початку Наполеонівських війн. Аж після Наполеонівських війн у 1815 році представник Оранської династії зумів проголосити монархію, і стати королем під іменем Віллема I. Оранська династія володіє нідерландською короною до сьогодні. В XIX столітті відбувся поділ Нідерландів, і тут не обійшлося без релігійного чинника.

• БЕЛЬГІЯ І ЛЮКСЕМБУРГ

Тогочасні Нідерланди в релігійному плані були неоднорідними. Королі Оранської династії та велика частина народу була кальвіністами. Але в країні жило багато католиків, які не хотіли миритися з постійними обмеженнями їхніх прав. Історично склалося так, що католики становили більшість у двох нідер-

ландських провінціях: Фландрії, населення якої розмовляє нідерландською, та Валлонії, більшість населення якої розмовляє французькою, а в невеликих східних районах – німецькою. Релігійні протистояння в 1830 році спровокували революцію у Фландрії та Валлонії, в результаті якої ці провінції відділилися від Нідерландів та утворили в 1831 році Королівство Бельгію. Бельгійська корона дісталась Саксен-Кобург-Готській династії, яка править країною й досі. Територією постійних претензій був Люксембург, який у 1443-1506 роках належав Бургундії, в 1506-1684 роках – Іспанії, в 1684-1697 роках – Франції, в 1697-1714 – знову Іспанії, в 1714-1795 роках – Австрії. В 1795-1815 роках Люксембург був окупований Францією. Відповідно до постанов Віденського конгресу, на якому відбувався перерозподіл Європи після Наполеонівських війн, Люксембург був оголошений великим герцогством, яке входило в персональну унію з Нідерландами, тобто Нідерланди і Люксембург *de jure* вважалися окремими країнами, але *de facto* нідерландський король водночас був люксембурзьким великим герцогом. Католицький Люксембург почував себе некомфортно в єдності з протестантськими Нідерландами. В 1890 році помер нідерландський король Віллем III, сини якого померли раніше. Відповідно, нідерландську корону успадкувала його дочка королева Вільгельміна. Нідерландське законодавство дозволяло коронування жінок, але в Люксембурзі, як і у Франції, діяла Салічна правда, яка не дозволяла коронування жінки. Тому Вільгельміна не могла стати великою герцогинею Люксембургу. Так, великим герцогом став Адольф I з династії Нассау-Вайльбургів. Ця династія править у Люксембургу й до сьогодні.

• НІДЕРЛАНДСЬКА РЕФОРМІСТСЬКА ЦЕРКВА

Після проведення реформації й епохального Дордрехтського Синоду, протестанти в Нідерландах об'єдналися в *Нідерландську Реформістську Церкву* (*Nederlandse Hervormde Kerk*), яка сповідувала кальвіністське віросповідання і керувалась притаманною кальвіністам пресвітеріанською системою церковного управління. Впродовж XIX століття від цієї Церкви відділилися деякі общини, які в 1892 році об'єдналися у союз під назвою *Реформовані Церкви Нідерландів* (*Gereformeerde Kerken in Nederland*). Нідерландські протестанти, які сповідували лютеранство, в

1818 році об'єдналися в *Євангельсько-Лютеранську Церкву в Королівстві Нідерланди* (Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden). Оскільки в кінці XX і на початку XXI століть ці три Церкви через секуляризацію втратили велику частину віруючих, вони у 2004 році припинили своє існування, об'єднавшись у єдину організацію. Внаслідок цього об'єднання у 2004 році виникла *Протестантська Церква у Нідерландах* (Protestantse Kerk in Nederland). Ця Церква поєднує общини різних віровизнань і внутрішніх упорядкувань. Навіть після об'єднання, Протестантська Церква у Нідерландах не зібрала великої кількості віруючих. При нідерландському населенні у 17 мільйонів чоловік, до Протестантської Церкви у Нідерландах належить тільки 8,6% населення. Ця кількість віруючих розміщує її на другому місці серед релігійних організацій королівства. Найбільшою у Нідерландах є Католицька Церква, до якої належить 11,7% населення. У 2004 році, коли утворилась Протестантська Церква у Нідерландах, від неї відразу ж відкололася група консервативно налаштованих кальвіністів, які утворили *Відновлену Реформовану Церкву* (Hersteld Hervormde Kerk). Сьогодні ця Церква об'єднує 53 тисячі віруючих.

• ПРОТЕСТАНТСЬКІ ЦЕРКВИ БЕЛЬГІЇ І ЛЮКСЕМБУРГҀУ

У Бельгії, яка відділилась від Нідерландів у знак протесту проти нідерландського протестантизму, протестантів дуже мало. При населенні 11.303.000 чоловік, 45% населення є католиками, і тільки 2% – протестанти. Лютерани і кальвіністи в Бельгії, як і в Нідерландах, об'єднались у єдину Церкву – *Об'єднану Протестантську Церкву в Бельгії* (Verenigde Protestantse Kerk in België, L'Église Protestante Unie de Belgique). Схожою є ситуація в Люксембургу. При населенні 576 тисяч чоловік, 67% люксембургців є католиками, і тільки 3% протестантами. Найбільшим протестантським об'єднанням великого герцогства є *Протестантська Церква Люксембургу* (Protestantesch Kiirch vu Letzebuerg), утворена у 1894 році, яка об'єднує тільки 1.300 лютеран і кальвіністів. На території країни діють і інші, ще менші протестантські Церкви.

• НІДЕРЛАНДСЬКІ ЦЕРКВИ У СВІТІ

Міграція нідерландців та місіонерська діяльність нідерландських кальвіністів дала поштовх для виникнення низки незалежних Церков, заснованих нідерландцями. Так, у Африці виникли:

- ✓ Реформістська Церква Східної Африки (110.000 віруючих),
- ✓ Об'єднана Реформована Церква у Південній Африці (1.230.000 віруючих),
- ✓ Нідерландська Зреформована Церква у Південній Африці (1.075.000 віруючих),
- ✓ Нідерландська Реформована Церква у Південній Африці (130.000 віруючих),
- ✓ Реформістська Церква у Південній Африці (100.000 віруючих),
- ✓ Африканська Протестантська Церква (35.000 віруючих).

Внаслідок діяльності Нідерландської Ост-Індійської компанії, виникла Нідерландська Реформована Церква Цейлону, яка у 2007 році була перейменована у Християнську Реформовану Церкву Шрі-Ланки, і яка налічує близько п'яти тисяч віруючих. В деяких інших країнах Азії діють невеликі общини нідерландських кальвіністів. В 1628 році почалась міграція нідерландців до Америки, де вони заснували колонію Новий Амстердам. Ця міграція дала початок нідерландському кальвінізму в Америці. Так, у 1628 році в Північній Америці виникла Реформована Церква в Америці (Reformed Church in America), яка в 1819 році вийшла з-під підпорядкування Нідерландської Церкви. Вона є найстаршою нідерландською кальвіністською Церквою на території США і Канади. Її членами є 219 тисяч християн. У 1857 році від неї відділилась Християнська Реформована Церква Північної Америки (Christian Reformed Church in North America), яка сьогодні налічує 236 тисяч християн, і є найбільшою кальвіністською Церквою Америки нідерландського походження. Окрім цих Церков, у Північній Америці діють також інші невеликі нідерландські кальвіністські Церкви:

- ✓ Канадська і Американська Реформована Церква (близько 18.000 віруючих),
- ✓ Вільні Реформовані Церкви Північної Америки (близько п'яти тисяч віруючих),
- ✓ Нідерландські Реформістські Конгрегації (11.000 віруючих),

- ✓ Протестантська Реформістська Церква Америки (вісім тисяч віруючих),
- ✓ Об'єднані Реформовані Церкви Північної Америки (23.500 віруючих).

В інших країнах існують незначні кальвіністські общини нідерландського походження.

13.5. ПРЕСВІТЕРІАНИ, ПУРИТАНИ, ІНДЕПЕНДЕНТИ

Ідеї протестантизму швидко з'явилися на території Британії. Серед англійської і шотландської інтелігенції в XVI столітті твори Лютера і Кальвіна стали популярними. В 1533 році англійський король Генріх VIII оголосив про вихід Церкви Англії з лона Католицької Церкви та підпорядкування її короні. Цей акт дав початок англіканству. Король здійснив виключно адміністративну реформу Церкви, не допускаючи в Церкві Англії жодних богословських чи літургійних реформ. Прихильники реформації сприйняли реформу Генріха VIII з ентузіазмом, однак дуже швидко розділилися на два табори: одні підтримали короля і його бачення майбутнього Церкви Англії, а інші розчарувалися, бо очікували, що Церква Англії прийме новаторські лютеранські або кальвіністські богословські ідеї, а в дійсності в житті і доктрині Церкви нічого не змінилося. Так, рання історія Церкви Англії протікала в гострих протистояннях двох партій. Ті, хто не погоджувалися з королівською концепцією Церкви, врешті покинули її, створюючи окремі общини, в яких приживалися ідеї континентальних реформаторів. В Англії королівський уряд, який опирався на Англіканську Церкву, не допускав розвитку кальвінізму, а от у Шотландії кальвінізм пустив міцні корені. Відношення Шотландії до Англії завжди було двояким. До 1603 року, коли шотландський король Яків I Стюард вступив на англійський трон, об'єднавши під своєю владою два королівства, Англія і Шотландія були окремими країнами, але найближчими сусідами. Вони розділяли між собою Британський острів, а тому, з одного боку, взаємно впливали одна на одну, а з іншого боку, були конкурентами. Відповідно, ті культурні тенденції, які проникали до Англії, проникали й до Шотландії.

• НОКС І ШОТЛАНДСЬКА РЕФОРМАЦІЯ

Лідером шотландської реформації став *Джон Нокс* (1510-1572). Він народився у небагатій дворянській родині, отримав богословську освіту та став католицьким священиком. У той час у Шотландії вже з'являлись протестантські общини різноманітних віросповідань. В 1545 році Нокс відійшов від Католицької Церкви та почав свою діяльність як протестантський проповідник. В тому ж році група протестантів увірвалась у замок Сент-Ендрюс, у якому жив кардинал Бітон, та вбила кардинала. В тих подіях брав участь і Нокс, яких підбурював убивць своїми проповідями. В 1547 році Нокс та інші організатори вбивств і безчинств були арештовані та засуджені до каторги на французьких галерах. Через два роки Нокс звільнився і переселився до Англії, де в той час активно діяла Англiканська Церква. В 1547 році помер англійський король Генріх VIII, який провів англійську реформацію. На трон вступив його малолітній син Едуард VI. Під час його правління в Церкві Англії тривали палкі дискусії щодо її устрою та віровчення, в яких Нокс взяв участь, хоч на той час Нокс ще не мав власної чітко визначеної позиції. У 1553 році Едуард VI помер, і на англійський трон вступила його сестра Марія I Тюдор. Нова королева була католичкою, і почала боротьбу проти протестантизму. Численні англійські протестанти покидали Англію. Нокс також був вимушений виїхати.

Повернутися до католицької Шотландії він не міг, тому переселився на континент. Його новою батьківщиною на деякий час стала Женева, в якій Нокс перейнявся ідеями Кальвіна. Від 1545 року Нокс був протестантом, але його протестантизм полягав виключно у протесті проти Католицької Церкви, а не у формуванні альтернативної концепції Церкви. Саме в Женеві під впливом Кальвіна він зумів сформулювати власну позицію. Тепер він не тільки критикував існуючі церковні звичаї, а й відстоював альтернативні моделі церковного порядку та віровчення. Свої погляди він виклав у Женеві в роботі «Трубний глас проти жадливого правління жінок», у якій він гостро критикував англійську королеву Марію I Тюдор та шотландську королеву Марію де Гіз, які були католичками. В 1557 році королева Марія I Тюдор померла, і на трон зійшла її сестра Єлизавета I Тюдор, яка була англiканкою. Коронація нової англійської володарки все-

лила в Нокса надію, але не на довго. Єлизавета I, як і її батько Генріх VIII, не хотіла змін у житті Церкви Англії. Вона, очоливши державу і Церкву, заборонила будь-які зміни в літургії та віровченні. Ноксу було заборонено повертатися до Англії з двох причин: по-перше, Нокс був кальвіністом, а королева забороняла діяльність кальвіністів у своїх володіннях; по-друге, королева була жінкою, а тому не хотіла бачити у своєму королівстві автора гострої критики правління жінок.

В 1559 році Нокс повернувся до Шотландії, але цього разу з глибокими кальвіністськими переконаннями та палкою рішучістю боротися за справу реформації. В тогочасній Шотландії для цього були сприятливі політичні обставини. 14 грудня 1542 року помер шотландський король Яків V Стюард, а 8 грудня 1542 року, тобто за декілька днів до його смерті, народилась його дочка і спадкоємиця Марія I Стюард. Відповідно, Марія I стала королевою у шестиденному віці. Оскільки в тому віці вона керувати не могла, регентом королівства стала вдова Якова V і мати Марії I Марія де Гіз. Вона була французенкою і рідною сестрою впливових французьких аристократів герцога Франсуа де Гіза та кардинала Шарля де Гіза. В 1559 році помер французький король Генріх II і на трон вступив його п'ятнадцятилітній син Франциск II. Влада в королівстві опинилася в руках королеви Катерини Медичі, яка була вдовою Генріха II та матір'ю Франциска II. Найближчими соратниками королеви Катерини Медичі були брати Гізи, влада яких у Франції була безмежною. Вони влаштували одруження своєї племінниці, шотландської королеви Марії I Стюард, з французьким королем Франциском II. Так, Марія Стюард перебралась до Франції, а Шотландія повністю опинилась під владою королеви Марії де Гіз. Для того, щоби забезпечити недоторканність Шотландії, Марія де Гіз підтримувала тісні контакти з рідною їй Францією. Це не подобалося деяким аристократам, які орієнтувалися на Англію. Англійський уряд підтримував своїх союзників з ціллю посилення свого впливу в Шотландії. Проанглійські аристократи сформувавши опозицію проти Марії де Гіз. Саме до них лунала проповідь Джона Нокса.

В травні 1559 року Нокс виголосив проповідь у місті Петрі, темою якої була політика. Нокс оголосив правління Марії де Гіз незаконним. Ця проповідь стала поштовхом для повстання проти королеви-регента, яке тривало у 1559-1560 роках. Сили

повстанців були незначними, оскільки народ не надто жваво підтримував опозицію та реформацію. Але Нокс підмовив повсталих дворян попросити допомоги в Англії. Англійська королева Єлизавета I відразу ж відправила армію до Шотландії. Єлизавета I, яка переслідувала кальвіністів в Англії, активно підтримувала їх у Шотландії. Вона використовувала внутрішні шотландські протистояння для посилення англійського впливу у цій країні. Королева Марія де Гіз, щоби зберегти незалежність Шотландії, попросила допомоги у Франції. Так, на території Шотландії розгорілась англо-французька війна, в якій сили самих шотландців були незначними. В 1560 році з ініціативи Марії де Гіз був підписаний Единбурзький мир, відповідно до якого Шотландію мали покинути англійські та французькі війська. У тому ж році померли французький король Франциск II і шотландська королева-регент Марія де Гіз. Смерть цих двох монархів стала переломною в історії Шотландії. Марія Стюард не мала більше потреби залишатися у Франції, оскільки її чоловік, король Франциск II, помер, і мусіла повертатися до Шотландії, щоби перейняти управління країною, бо її мати королева Марія де Гіз також померла. Марія Стюард повернулася до Шотландії в 1561 році. За декілька місяців, які проминули від смерті Марії де Гіз до повернення Марії Стюард, протестантська опозиція утвердилася в парламенті, а Джон Нокс укріпив свої позиції. В 1560 році парламент ухвалив постанову про вихід Церкви Шотландії з лона Католицької Церкви, і прийняв *Шотландське віросповідання*, написане в кальвіністському дусі. Також парламент ухвалив нову модель управління Церквою – пресвітеріанську. Так, 1560 рік став роком утворення Шотландської Пресвітеріанської Церкви, а її ідейним натхненником став Джон Нокс.

• ПРЕСВІТЕРІАНСТВО

Оскільки Женевська Церква, на відміну від Лютеранських Церков та Церкви Англії, не мала єпископів, нею керували місцеві магістрати, а внутрішнім церковним життям управляли консисторії. Внаслідок відмови від інституту єпископства, найвищим єрархічним рівнем реформістського духовенства стали священики. Католики і православні у служінні священика виділяють дві функції, через що утвердились два слова для означення священика: *πρεσβύτερος* (пресвітер, старший) наголошує

на функції пастирського управління, а ἱερεύς (єрей, священнослужитель) підкреслює його літургійну функцію. Кальвіністи нівелювали роль єрея, оскільки вважали, що під час літургії не священник освячує Дари, а сам Христос їх освячує. Відповідно, служіння священника зводилось тільки до пастирського служіння. Тому у кальвінізмі немає священників-єреїв, але є священники-пресвітери. Згодом різні протестантські конфесії на цій основі відмовились називати своїх духовних провідників священниками або пресвітерами, а почали називати їх пасторами. Систему церковної організації, в якій немає єпископів, а є тільки пресвітери, називають *пресвітеріанською*. Кальвіністські Церкви є пресвітеріанськими за своєю системою управління. Але тільки Шотландська Церква і Церкви, які утворилися як дочірні Шотландської, внесли слово «пресвітеріанська» у свою назву. Кальвіністам у Швейцарії та Нідерландах не було потреби підкреслювати свій пресвітеріанський спосіб управління. Їм потрібно було відмежувати себе від Католицької Церкви, тому вони називають себе Реформістськими Церквами. Кальвіністам у Шотландії потрібно було підкреслити свою відмінність не від Католицької Церкви, а від Англіканської Церкви. Назва «реформістська» для цієї цілі не годилась, оскільки англіканці утворились також внаслідок реформації. Якщо богословські відмінності між англіканами і кальвіністами були непомітними для народу, то відмінності в системі церковного управління були очевидні всім. Навіть найбільш неосвічена людина бачила, що в католиків, лютеран і англікан є єпископи, а в кальвіністів їх немає. Тому шотландські кальвіністи назвали свою Церкву Шотландською Пресвітеріанською Церквою. Коли англікани і шотландські кальвіністи опинилися в Америці, то відмінність систем церковної організації стала визначальною для їхньої ідентифікації: американські англікани назвали себе Єпископальною Церквою, а американські кальвіністи шотландського походження – Пресвітеріанською Церквою. Отже, пресвітеріани не є відгалуженням кальвінізму, бо всі кальвіністи послуговуються пресвітеріанською системою церковної організації. В сучасному світі кальвіністи називають себе або реформаторами, або пресвітеріанами. Відмінність назв свідчить не про відмінності віровчення, а тільки про їхнє походження: якщо якась Церква називає тебе реформістською, то її коріння сягають Швейцарії або Нідерландів, якщо ж якась Церк-

ва називає себе пресвітеріанською, то її коріння сягають Шотландії.

- **МАРІЯ І СТЮАРД**

Повернення королеви Марії I Стюард до Шотландії Нокс сприйняв вкрай негативно. Він постійно закликав народ і дворянство до повстання проти королеви. Деструктивна позиція Нокса спричинила відхід від пресвітеріанства частини дворянства та народу, які не сприймали Ноксове використання Церкви у своїх політичних цілях. До того ж, ці протистояння постійно підсилювала Англія, сіючи розбрат у Шотландії з ціллю її послаблення. Королева була католичкою, а тому на чолі Церкви стояла не королева, як це було в Англії, а парламент. В 1566 році королева народила сина Якова, і відразу ж Нокс організував державний переворот, внаслідок якого королеву арештували. Королеві вдалося втекти з в'язниці в 1568 році. Вона перебралася до Англії, де її знову арештували, а в 1587 році стратили. Для Якова організували пресвітеріанське виховання, але в 1603 році, коли Яків Стюард, відповідно до заповіту Єлизавети I, вступив на англійський трон, він зрікся пресвітеріанства та прийняв англіканство. Доля Джона Нокса склалась схоже до долі Лютера, Фареля та інших реформаторів. Після повалення Марії I Стюард Нокс, який брав активну участь в організації перевороту, надіявся на ключове становище в країні. Саме він організував коронацію Якова на шотландському троні. Але, як тільки до влади прийшов новий уряд, Нокс опинився на задвірках великої політики. Його конфліктність та безкомпромісність перетекла через край допустимого. Новий уряд проігнорував Нокса, і він останні роки провів поза суспільним життям як рядовий пресвітер.

- **АКТ ПРО УНІЮ**

Доля пресвітеріанської Церкви після переходу короля Якова I в англіканство складалася не найкраще. Король володів англійською і шотландською короною, і водночас був главою Церкви Англії, але не очолював Церкву у своїй рідній Шотландії. Для того, щоби досягнути абсолютну владу в обох своїх королівствах, він прагнув об'єднати Англіканську і Пресвітеріанську Церкви. Для цього необхідно було зблизити їхні богослов'я і системи церковної організації. Цими діями король викликав невдово-

лення пресвітеріан, але ніяких змін у житті Церкви не відбулося. Таку ж політику проводив і його син король Карл I. В період його правління в англійському парламенті кальвіністи отримали більшість. Протистояння короля і парламенту врешті призвели до його скинення і страти в 1649 році. В 1647 році, коли кальвіністи були в піку своєї політичної могутності в Англії, була здійснена спроба злиття пресвітеріанських общин Англії, Шотландії та Ірландії. В цьому році відбувся з'їзд пресвітеріанських богословів з цих трьох країн у Вестмінстерському абатстві. На цьому з'їзді було ухвалене *Вестмінстерське віросповідання*, яке мало стати спільним для пресвітеріан трьох народів. Підписуючи Вестмінстерське віросповідання, шотландські пресвітеріани відмовилися від Шотландського віросповідання, яким послуговувалися досі. Злиття общин в одну Церкву не відбулось, а Вестмінстерське віросповідання поступово забулося в Англії та Ірландії, залишаючись діючим тільки в Шотландії.

В 1689 році англійський і шотландський король Вільгельм III оголосив Акт про віротерпимість, яким допускав вільне існування всіх християнських конфесій, крім католицизму. Король до вступу на англійський трон був нідерландським штаттгальтером, а за віросповіданням був кальвіністом. При вступі на англійський трон він став англіканином. Після проголошення Акту про віротерпимість шотландські пресвітеріани в черговий раз заявили про свою відмінність від єпископальної Церкви Англії. Весь час свого існування Шотландська Пресвітеріанська Церква не підпорядковувалася королю, оскільки шотландці і англійці, починаючи від Якова I Стюарда, мали спільного короля, який завжди був англіканином. Вона перебувала у підпорядкуванні шотландського парламенту. В 1707 році англійський і шотландський парламенти проголосили *Акт про унію* (Acts of Union), відповідно до якої з політичної карти світу зникли Англія та Шотландія, а на їхньому місці з'явилась нова країна – Великобританія. Відповідно, були розпущені обидва парламенти; замість них був створений спільний британський парламент. Для Шотландської Пресвітеріанської Церкви це був неприємний момент, оскільки вона тепер потрапляла під владу нового парламенту, більшість у якому становили ворожі для пресвітеріан англікани. Пресвітеріани зазнали тиску зі сторони влади. Серед пресвітеріан з'являлось щоразу більше людей, які вважа-

ли доречним вийти з-під парламентського патронату. Ці настрої призвели до того, що в 1846 році від Шотландської Пресвітеріанської Церкви відкололась велика частина віруючих, які утворили Вільну Церкву Шотландії. В 1900 році до Вільної Церкви Шотландії приєдналися невеликі незалежні пресвітеріанські общини, внаслідок чого вона була перейменована в *Об'єднану Вільну Церкву Шотландії*. Аж у 1921 році парламент ухвалив *Акт про Церкву Шотландії* (Church of Scotland Act), яким надав їй незалежність, але визначив її як «національну Церкву». Внаслідок цього Акту до Пресвітеріанської Церкви Шотландії приєдналась Об'єднана Вільна Церква Шотландії. Однак, невелика частина ОВЦШ під проводом пастора Джеймса Барра не ввійшла в цю унію, зберігши свою назву. Так, сьогодні в Шотландії, населення якої становить 5.295.000 чоловік, діють дві пресвітеріанські Церкви: Церква Шотландії (Church of Scotland), до якої належать 27,8% шотландського населення, та Об'єднана Вільна Церква Шотландії (United Free Church of Scotland), яка складається тільки зі 75 общин.

• ПУРИТАНИ

Пресвітеріанство поширювалося не тільки в Шотландії, а й в Англії. Тут у прихильників кальвінізму склалася зовсім інша доля, аніж у Шотландії. В Шотландії, після страти королеви Марії I Стюард, пресвітеріанство стало ідеологією антианглійської опозиції, а формування Пресвітеріанської Церкви Шотландії відбулось під протекторатом шотландського парламенту. Від початку свого існування шотландські пресвітеріани існували як окрема Церква. В Англії пресвітеріани виникли не як окрема Церква, а як рух у Англіканській Церкві. Після церковної реформи короля Генріха VIII Церква Англії відділилась від Католицької Церкви. Король вважав, що Церква Англії повинна змінити тільки підпорядкування, але не повинна змінювати своє богослов'я і обрядовість. Велика частина Англіканської Церкви підтримувала позицію короля, але серед англікан існували й численні богослови і священники, які вважали, що Церква Англії повинна перейняти кальвіністське богослов'я і систему церковної організації. Вони вимагали очистити Церкву Англії від залишків католицького богослов'я і обрядовості. Оскільки вони презентували себе борцями за чистоту віри, їх почали називати *пуританами*. Слово

«пуритан» походить від англійського слова «pure», що означає «чистий». Так, пуританами називають кальвіністів англійського походження. Слова «пуритани» і «пресвітеріани» в англійському релігійному контексті є синонімами.

Англійські пуритани, на відміну від шотландських пресвітеріан, не мали підтримки ані короля, ані парламенту, ані вищого дворянства. В палаті лордів засідали англіканські єпископи, які не допускали проникнення пуритан до вищих ешалонів влади. Пуритани не ставили собі за ціль сформувати окрему Церкву, а боролися за зміни в усій Церкві Англії, й англікани розцінювали пуритан, не як представників окремої конфесії, а як впалих у єресь англікан. Так тривало впродовж багатьох десятиліть. Поступово, розчаровуючись і втрачаючи надії на можливість проведення радикальних реформ, деякі общини, які *de jure* числились англіканськими, *de facto* починали діяти як незалежні пресвітеріанські общини. Незважаючи на активні дії уряду, спрямовані на утиски пресвітеріан, їхні общини зростали. Після смерті королеви Єлизавети I, коли в Англії відбулась зміна династії, тобто корона перейшла від Тюдорів до Стюардів, політична значимість пресвітеріан зросла. Яків I Стюард, який вступив на англійський трон після Єлизавети I, був шотландським королем та пресвітеріанином. У момент вступу на англійський трон він змінив конфесію та став англіканином. Однак із королем до Англії прибули його шотландські соратники, які були пресвітеріанами. З їхньою появою в Англії пресвітеріани потрапили до вищих владних інституцій. Поступово вони отримали місця в парламенті і активізували свої намагання реформувати Англіканську Церкву. Королі Яків I та його син Карл I прагнули зберегти англіканство незмінним, і навіть привернути шотландських пресвітеріан до англіканства. Все це викликало протистояння короля-англіканина і парламенту, в якому за царювання Карла I переважали пуритани-пресвітеріани. В період Довгого парламенту, який діяв у середині XVII століття, пуритани отримали парламентську більшість і опинилися в піку своєї політичної могутності.

Англійські пуритани не були вільними і від внутрішніх проблем. Проголосивши гасло очищення Церкви Англії, вони не могли чітко сказати, наскільки далеко це очищення повинно дійти. Ідеалом церковної організації для більшості пуритан було шотландське пресвітеріанство. Саме ті пуритани, які прагнули

встановлення в Англії таких самих церковних порядків, як у Шотландії, оволоділи Довгим парламентом. Протистояння короля і парламенту спричинили війни між королівською і парламентською армією у 1640-х роках. В умовах війни сформувалась ще одна релігійна група: частина пуритан вважали, що система церковного управління, запроваджена шотландськими пресвітеріанами, є недосконалою, а моральні засади пресвітеріанства занадто слабкими. Прихильники радикальної позиції називали себе *індепендентами* або *конгрегаціоністами*. Вони вважали, що об'єднання церковних общин в одну структуру, як це було у пресвітеріан, немає сенсу. Кожна община повинна становити незалежну конгрегацію. Від англійських слів «independence» (незалежність) та «congregation» (конгрегація) походять назви цього крила пуритан. Так, фактично відбувся поділ англійських пуритан на пресвітеріан та індепендентів чи конгрегаціоністів. Індепенденти наголошували на високих моральних принципах та святості всіх членів церковної общини.

• ПРОТЕКТОРАТ КРОМВЕЛЯ

У 1646 році в бою загинув лорд Роберт Деверьо граф Ессекс, який керував парламентською армією. На його місце парламент поставив талановитого полководця Олівера Кромвеля, який був індепендентом. Навколо нього гуртувались його однодумці. Отримавши владу, Кромвель підкорив собі парламент та почав масовий терор. В 1649 році Кромвель засудив і стратив короля Карла I Стюарда, провів чистку парламенту, внаслідок чого з 489 членів парламенту залишилось тільки 83. Олівер Кромвель правив Англією в чині лорда-протектора до своєї смерті в 1658 році. За цей час Кромвель та індепенденти провели настільки масштабний терор, що жорстокішого періоду Англія не мала за всю свою історію. Індепенденти винищували всіх: католиків, англікан, лютеран, і навіть пресвітеріан, з якими сповідували спільну віру. Налякани терором індепендентів, англійці прагнули повернення монархії, і були згодні на будь-які витівки короля, тільки би не повторити протекторату Кромвеля. В 1660 році до Англії повернувся король Карл II, син страченого Карла I. Після реставрації Стюардів кількість прихильників індепендентів різко зменшилась, а уряд демонстрував свою неприхильність до них. В 1689 році король Вільгельм III проголосив Акт про віротерпи-

мість. ІнDEPENDЕНТИ змогли вільно сповідувати свої переконання. Утиски інDEPENDЕНТІВ після реставрації Стюардів, а також їхню непопулярність серед англіканського та католицького населення Англії призвели до їхньої міграції в Новий світ, що призвело до виникнення конгрегаціоністських общин не тільки в Англії, а й у її колишніх колоніях.

• СУЧАСНІ КОНГРЕГАЦІОНІСТИ

Сучасна організація конгрегаціоністських конфесій сформувалась аж у ХХ столітті, об'єднавши найбільші спільноти.

- У Великобританії конгрегаціоністські общини в 1972 році приєдналися до Пресвітеріанської Церкви Англії, і нове утворення отримало назву *Об'єднана Реформована Церква* (United Reformed Church). В 1981 році до неї приєдналась Реформована Церква Христа, а в 2000 році – Конгрегаціоністський Союз Шотландії. Сьогодні Об'єднана Реформована Церква налічує 53.000 віруючих.
- Окремо діє *Об'єднання Уельських ІнDEPENDЕНТІВ* (Union of Welsh Independents), до якого належать 35.000 віруючих.
- У Сполучених Штатах в 1957 році об'єдналися Конгрегаціоністська Християнська Церква та Євангельська і Реформована Церква, утворивши *Об'єднану Церкву Христа* (United Church of Christ), яка налічує мільйон віруючих.
- Окремо у США діє *Національна Асоціація Конгрегаціоністських Християнських Церков* (National Association of Congregational Christian Churches), до якої належать 66.000 віруючих, а також *Конференція Консервативних Конгрегаціоністських Християн* (Conservative Congregational Christian Conference), до якої належать 50.000 віруючих, та інші менші об'єднання.
- В Канаді в 1925 році конгрегаціоністські, пресвітеріанські та методистські общини об'єдналися в *Об'єднану Церкву Канади* (United Church of Canada, L'Église Unie du Canada). Вона налічує 2,8 мільйони віруючих, тобто до неї належить 9% населення країни. З такою кількістю віруючих Об'єднана Церква Канади є другою за величиною релігійною організацією Канади, після Католицької Церкви, і найбільшою протестантською Церквою Канади.
- Так само в Австралії конгрегаціоністи, пресвітеріани та методисти в 1977 році утворили *Об'єднану Церкву Австралії*

(Uniting Church of Australia), яка сьогодні налічує 820.200 віруючих.

13.6. СТАНОВЛЕННЯ ВІРОВЧЕННЯ І СУЧАСНІСТЬ

Основи богослов'я Реформістських Церков заклав *Жан Кальвін*. Він був реформатором другого покоління, а тому багато перейняв від реформаторів першого покоління – Лютера, Меланхтона, Цвінглі і Буцера. У роботі «*Institutio Christianae religionis*» 1536 року Кальвін виклав свої реформаційні погляди. Кальвін прийняв головні християнські догмати – тринітологічний та христологічний. Як і Лютер, Кальвін учив, що людина, згрішивши, відійшла від Бога. Але Милосердний Бог не відкинув людину. Він відкрився людині, щоби вона могла його пізнавати. Єдиним одкровенням Бога є Біблія. Так, Кальвін прийняв Лютерів принцип *sola scriptura*. Спасіння людина не може досягнути сама, його дарує Бог через жертву Христа. Тому єдиним джерелом спасіння є Христос. Так, Кальвін сприйняв Лютерів принцип *sola Christus*. Спасіння є даром Божим, на який людина не може заслужити. Тільки через Божу благодать (*sola gratia*) людина його отримує. Сприйняти Божий дар людина може тільки вірою (*sola fide*), а добрі діла жодним чином не сприяють сприйняттю спасіння. Ці тези Кальвіна повністю відповідають ученню Лютера. Спільним із лютеранством є те, що кальвіністи визнають тільки дві Святі Тайни – Хрещення і Євхаристію. Окрім спільних із лютеранством тез, Кальвін висловив і власні богословські ідеї, яких немає у лютеранстві.

• КАЛЬВІН І ЛЮТЕР

Між богословськими доктринами Кальвіна і Лютера існують дві ключові відмінності, які не дозволили їм об'єднати свої зусилля в період реформації:

- Перша полягає у розумінні Євхаристії. Відповідно до католицького віровчення, хліб і вино під час літургії перетворюються у Тіло і Кров Христа. Це відбувається шляхом трансубстанціації, тобто субстанція хліба зникає, а натомість з'являється субстанція Тіла Христового, але акциденції (характеристики) хліба залишаються. Тому люди бачать колір

і форму хліба, відчують його смак, але причащаються субстанції Тіла Христового. Так само, субстанція вина зникає, а натомість з'являється субстанція Крові Христової, але акциденції вина залишаються. Лютер відкинув учення про трансубстанціацію та стверджував, що під час літургії хліб залишається хлібом, а вино – вином, але у них реально присутній Христос. Хліб і вино стають не Тілом і Кров'ю Христа, а символами Тіла і Крові Христа, але ці символи не тільки вказують на Христа, а й містять його в собі реально. При цьому Христос присутній у Євхаристії тоді, коли християни приймають її з вірою в те, що Христос у ній присутній. Поза причастям євхаристійні хліб і вино є тільки звичайними хлібом і вином. Тому протестанти відмовилися від будь-яких форм вшанування Євхаристії поза причастям, як адорації, суплікації тощо. Коли ж християнин приймає причастя без віри, тоді Христос у Євхаристії не присутній. Кальвін відкинув як католицьке, так і лютеранське розуміння Євхаристії. Він вважав, що євхаристійні хліб і вино не стають Тілом і Кров'ю Христа, бо Христос під час Вознесіння піднявся з Тілом до неба, і тому перебуває в небі, а не на храмових престолах. Під час літургії, на думку Кальвіна, ангели містично підносять хліб і вино до неба, де сам Христос їх освячує і повертає назад на престоли. Так, християни причащаються символами Тіла і Крові Христа, які освятив сам Христос, а не його реальною присутністю. Ця відмінність стала головною причиною розбрату між кальвіністами та лютеранами, яка не дозволила їм об'єднатися в єдину протестантську общину.

- Другою відмінністю лютеранства і кальвінізму є вчення про предестинацію (*praedestinatio*). Католики і православні вчать, що людина свободна вибирати свій власний життєвий шлях, а тому сама обирає, як їй жити. Ті, хто повірили у Христа і роблять добрі справи, досягають спасіння; ті, хто не вірить і чинить зло сам визначає свій шлях до пекла. Лютер, натомість, учив, що Бог наперед визначив людей до спасіння, а людина нічого не може досягнути добрими справами. Бог спасає людину тому, що цього хоче. Досвід показує, що далеко не всі люди повірили і стали праведні. Звідси випливає дилема: або Бог спасає тих, які відверто його відкидають, або ж він спасає не всіх. Лютер обрав другу альтернативу: Бог наперед знає,

хто з людей повірить, і тому наперед спасає тих, які повірять. Отже, відповідно до Лютерового богослов'я, Бог наперед визначає тих, хто повірить, до спасіння. В цьому полягає Лютерове вчення про предестинацію. З позиції католицького і православного богослов'я вчення про предестинацію є ерессю, оскільки католики і православні переконані, що Бог дає людині свободу вірити або не вірити, а також враховує людські вчинки. Бог за жодних обставин не визначає людської долі, а до останньої миті людського життя очікує навернення людини. Отже, в католицизмі і православ'ї людина сама визначає (предестинує) свою посмертну долю. Кальвін зробив крок далі, аніж Лютер. На відміну від Лютера, Кальвін учив про подвійну предестинацію (*duplex praedestinatio*). Він вважав, що Бог наперед визначає одних людей до спасіння, а інших до прокляття. Христос помер на Хресті тільки за тих, кого Бог захотів спасти. Людина ніяк не може вплинути на свою посмертну долю, тому що вона наперед визначена Богом. Ніхто не може знати, чому Бог одних благословив, а інших відкинув. Це таємниця, яку людський розум не може осягнути. Спасіння чи прокляття проявляються вже у земному житті людини. Якщо людина повірила і живе праведно, то це означає, що Бог її обрав до спасіння. Вчення Кальвіна про подвійну предестинацію викликало численні дискусії, оскільки воно багатьом видавалось викривленням образу Бога, який тут постає не милосердним і люблячим усіх, а тираном.

• ЖЕНЕВСЬКА АКАДЕМІЯ

Завдяки заснованій Кальвіном Женевській академії, в якій навчалися численні студенти з усієї Європи, які після навчання поверталися до своїх батьківщин із глибокими кальвіністськими переконаннями, кальвінізм мав освічених прихильників у різних країнах. Наслідком їхньої діяльності було формування кальвіністських общин. Оскільки реформатори діяли на основі підтримки світської влади, їхня доктрина повинна була мати чітке формулювання. Кожен дворянин чи міський магістрат, який підтримував реформатора і здійснював церковну реформу на теренах своїх володінь, вимагав, щоби реформатор виклав власну доктрину письмово. Маючи такий документ, дворянин

чи магістрат могли визначати, готові вони дозволити діяльність такого реформатора на своїх теренах, чи ні. Також за допомогою письмового віросповідання можна було перевіряти проповідників, які в час реформації масово мігрували з одного міста в інше. Дворянин чи магістрат, який визначав для своїх володінь певну релігію і мав письмовий виклад доктрини цієї релігії, міг у будь-який час перепитати проповідника, який заходив на його володіння, чи він визнає сказане в його доктринальному документі, і на основі його відповіді ухвалювати рішення про те, чи дозволяти йому проповідувати, чи ні.

З іншого боку, реформація і визначення віровчення не завжди відбувались одночасно. Реформація – це відмова від сопричасття з Католицькою Церквою. В період реформації деякі локальні церковні общини відділялися від Католицької Церкви, критикували її звичаї, але це не означало, що вони автоматично переходять до іншого віровчення. Коли якийсь князь чи міський магістрат оголошував про вихід парафій, які розміщувались на території поширення його влади, з Католицької Церкви, ці парафії автоматично переходили у підпорядкування світської влади. Але перед духовенством поставало питання, чим замінити ті католицькі догми і звичаї, від яких вони відмовлялися. Інколи на пошуки заміни йшли довгі роки. Якщо Женева прийняла віровчення Кальвіна, то це не означає, що його відразу ж прийняли й інші міста, адже ж влада женевського магістрату поширювалась виключно на женевські парафії. Інші міста, магістрати яких вивели свої парафії з підпорядкування Католицької Церкви, були вимушені приймати своє віровчення. Оскільки найбільшими авторитетами серед тогочасних протестантів були Лютер і Кальвін, то духовенство протестантських Церков вибирало або лютеранство, або кальвінізм, або якесь проміжне вчення. Коли Церква якогось міста приймала кальвіністське віровчення, то це не означало, що вона поєднується з Церквою Женеви. Церква Женеви, Церква Цюріха, Церква Берну та інші були адміністративно зовсім не пов'язаними. Кожна з них підпорядковувалась власній світській владі, хоч вони і сповідували однакове віровчення. Яке саме віровчення прийме нова протестантська Церква, залежало від того, до чого більш схильним буде лідер цієї Церкви. Завдяки Женевській академії багато європейських реформаторів схилялися до кальвінізму, але це відбувалось тільки

завдяки авторитету Кальвіна і його активній освітньо-пропагандистській роботі. Коли перед локальними протестантськими Церквами поставала необхідність визначити власне віровчення, вони або підписували вже існуючі тексти віровчення кальвінізму чи лютеранства, або ж писали свої. Однак, нові тексти віровчень часто лишень іншими словами передавали вже до них сформовані догми.

• ДОКТРИНАЛЬНІ ТЕКСТИ КАЛЬВІНІЗМУ

Так, у різних країнах уклалися різні доктринальні тексти, які однак повторювали базові кальвіністські принципи. Згодом, коли у більшості країн Європи відбулось розділення Церкви і держави, ці віровчення дали підстави об'єднатися всім Церквам, які у своїх віровченнях повторювали кальвіністські догми, в єдиний союз, але не в єдину Церкву. У Швейцарії склалися декілька доктринальних документів.

- В 1536 році в Базелі на з'їзді протестантських богословів було ухвалене «*Перше Гельветське віросповідання*» (Confessio Helvetica prior), написане групою протестантів на чолі з Гайнріхом Буллінгером. Це віросповідання стало квінтесенцією цвінґліанської доктрини.
- В 1549 році Жан Кальвін та Гайнріх Буллінґер, який після Ульріха Цвінґлі очолив цюріхську реформацію, підписали *Цюріхську згоду* (Consensus Tigurinus), тобто документ, який засвідчував тотожність кальвінізму та цвінґліанства і об'єднував обидві гілки швейцарської реформації.
- В 1561 році Гайнріх Буллінґер виклав на письмі основи власної віри. Цей текст автор задумував як приватний, але він став популярним серед реформаторів та почав використовуватися як офіційний документ під назвою «*Друге Гельветське віросповідання*» (Confessio Helvetica posterior).
- В 1530 році імператор Карл V скликав райхстаг в Авґсбургу, на якому розглядалися доктринальні питання. Лютерани на чолі з Філіпом Меланхтоном представили свій письмовий виклад віри, який отримав назву «*Авґсбурґське віросповідання*». Там само лідери страсбурзької реформації Вольфганґ Фабріціус Капіто та Мартін Буцер представили своє віросповідання, відмінне від лютеранського. Оскільки його підписали представники чотирьох міст Страсбургу, Кон-

станца, Меммінгену та Ліндава, воно отримало назву «*Тетраполітанське віросповідання*» (Confessio Tetrapolitana). Позаяк між швейцарською і страсбурзькою реформаціями майже не було доктринальних відмінностей, Тетраполітанське віросповідання також є одним із важливих доктринальних текстів кальвінізму.

- В Німеччині кальвінізм користувався підтримкою пфальцького курфюрста Фрідріха III. Саме він оприлюднив «Друге Гельветське віросповідання» як офіційний документ. На його замовлення німецькі кальвіністські богослови Каспар Олевіан та Захарія Урсіні уклали «*Гейдельберзький Катехизм*» (Catechisis Palatina), який зараховувався до доктринальних документів кальвінізму.
- Поширення кальвіністських ідей у Франції дало імпульс для формування протестантських общин у цій країні. Французьких кальвіністів прийнято називати гугенотами. Ранні гугенотські общини не мали визначеного віровчення; до них проникав як кальвінізм, так і лютеранство, однак кальвінізму було простіше поширюватися у Франції, оскільки його центр знаходився у франкомовній Женеві, і ключові постаті реформістського богослов'я писали французькою, а лютеранські тексти були написані німецькою і потребували перекладу для поширення на території Франції. В 1558 році в Пуатьє відбулось зібрання протестантських богословів Франції, які постановили зібратися через рік на загальний синод французьких протестантів для ухвалення спільного віровчення. В 1559 році відбувся перший гугенотський синод у Парижі, на якому було ухвалене «*Галльське віросповідання*» (Confessio Gallicana). Його ухвалення стало моментом формування єдиної доктринальної бази гугенотів. «Галльське віросповідання» відповідає кальвіністським догмам.
- У 1571 році на сьомому гугенотському синоді в Ля Рошель в «Галльське віросповідання» були внесені незначні зміни. Тому його інколи називають *Віросповідання Ля Рошель* (Confession de la Rochelle).
- Протестантські общини у Нідерландах і Бельгії утворювалися в час, коли ці землі знаходились під володінням іспанської корони. В 1561 році Гвідо де Брей уклав текст віросповідання в кальвіністському дусі, яке отримало назву «*Бельгійське*

віросповідання» (Confessio Belgica). Цей текст був надісланий іспанському королю Філіпу II з надією, що король його затвердить. Король негативно відреагував на цей документ, але він став визначальним для бельгійських і нідерландських кальвіністів.

- Віровчення Церкви Шотландії ґрунтується на *«Шотландському віросповіданні»* (Confessio Scotica). Цей документ був ухвалений за складних політичних умов у шотландській історії. Коли шотландська королева Марія I Стюард стала дружиною французького короля Філіпа II, а її мати королева Марія де Гіз, яка походила з французького дворянського роду Гізів, в якості регента правила Шотландією, то родинні зв'язки французьких і шотландських монархів насторожили англійську королеву Єлизавету I, яка відразу ж ввела у Шотландію свої війська і підтримала шотландських аристократів-протестантів, які схилилися до кальвінізму. З підтримкою Єлизавети шотландський парламент, всупереч волі шотландської королеви, проголосив відділення Церкви Шотландії від Католицької Церкви та утворив комісію на чолі з Джоном Ноксом для укладення віросповідання. Комісія за чотири дні склала *«Шотландське віросповідання»*, яке лягло в основу богословської доктрини шотландських кальвіністів. В 1560 році шотландський парламент схвалив це віросповідання, відмежувавши цією постановою Церкву Шотландії від Католицької Церкви та від Церкви Англії. Від цього часу Шотландська Церква стала пресвітеріанською (кальвіністською).
- В середині XVII століття в Англії провідне становище поступово завойовували пресвітеріани, тобто британські кальвіністи, які отримали більшість у парламенті. Протистояння парламенту і короля Карла I Стюарда врешті призвели до революції та страти короля в 1649 році. У 1647 році в Англії, коли пресвітеріани перебували на вершині своєї могутності, відбувся синод у Вестмінстерському абатстві, в якому взяли участь провідні кальвіністські богослови Англії, Шотландії та Ірландії. Результатом роботи цього синоду стало ухвалення *«Вестмінстерського віросповідання»* (Westminster Confession of Faith). Його автори планували, що це віросповідання зможе об'єднати пресвітеріан трьох країн в єдиній Церкві. Насправді

цього не сталося. Після Реставрації Стюардів на англійському троні пресвітеріани втратили свою могутність та не змогли об'єднатись. «Вестмінстерське віросповідання» поступово забулось у Англії та Ірландії, але в Шотландії воно стало базовим доктринальним документом, витіснивши «Шотландське віросповідання». Тому головним віроповчальним документом шотландських пресвітеріан сьогодні є не «Шотландське», а «Вестмінстерське віросповідання».

Наявність різноманітних кальвіністських віросповідань становить ключову відмінність між лютеранством і кальвінізмом. Лютеранами є ті християни, які прийняли Авґсбурзьке віросповідання, тобто всі лютерани сповідують одну, чітко визначену систему догматів, викладену в одному базовому документі. Реформістські Церкви (кальвіністи), натомість, формувались по-іншому. Вони відділялись від Католицької Церкви, переходили у підпорядкування місцевої світської влади, і лиш тоді визначали власне віровчення. Вони не переймали його автоматично від Женевської Церкви, а писали власні доктринальні документи. І тільки завдяки тому, що Кальвін організував можливість протестантам із різних країн навчатися в Женевській академії, в різних країнах перебували учні Кальвіна. Вони й писали власні віросповідання, але в кальвіністському дусі, тобто викладаючи ті ідеї, яких їх навчили в Женеві. Відповідно, якщо лютеранами називають тих, хто прийняв «Авґсбурзьке віросповідання», то реформісти (кальвіністи) не мають єдиного віросповідання, але в усіх реформістських віросповіданнях присутні базові ідеї Кальвіна.

• АРМІНІАНСТВО

Така ситуація в кальвінізмі створювала поле для свободи думки. В кожному місті реформатори могли писати такі віросповідання, які хотіли. Ці віросповідання схожі за змістом тому, що вони багато переймали від Кальвіна, але не тому, що мусіли підписуватися під Кальвіновими текстами. Через цю своєрідну свободу у кальвінізмі з'являлись відмінності віровчення. Кальвін сприймався як авторитетний богослов, але не як критерій істинності, а тому реформісти не зв'язали з ним свої погляди. Далеко не всі богослови Реформістських Церков у всьому погоджувалися з Кальвіном. Серед реформістів з'являлися богослови, які виступали з активною критикою Кальвіна та його поглядів. Най-

більшим противником кальвіністського богослов'я в ранньому протестантизмі був нідерландський богослов *Якоб Арміній* (1560-1609), який ґрунтував свої богословські погляди на критиці Кальвіна. Армінія підтримали численні реформістські богослови в Нідерландах, Шотландії та інших країнах. Незважаючи на незгоду з Кальвіном, ані Арміній, ані його послідовники не покинули Реформістську Церкву, оскільки, на їхню думку, приналежність до Реформістської Церкви не тотожне зі сповіданням кальвіністського богослов'я.

Хоч у той час в Реформістській Церкві Нідерландів діяв *Confessio Belgica*, протестантські богослови сприймали кальвіністське богослов'я не як офіційну доктрину, а лише як один із можливих варіантів тлумачення віровчення. Тому Арміній, дискутуючи проти Кальвіна, ставив собі за ціль очистити Реформістську Церкву від кальвінізму. Після смерті Армінія, група його послідовників в 1610 році сформувала офіційне звернення до церковної і світської влади Нідерландів, зване *Remonstrantia*. Саме тому послідовників Армінія прийнято називати *армініанами* або *ремонстрантами*. Армініяни ніколи не виокремлювались у власну конфесію, а становили тільки один із напрямів богословської думки. В Ремонстранції вчення Армінія було систематизоване. Воно ґрунтувалося на критиці п'яти базових тез Кальвіна: вчення про подвійну предестинацію; вчення про те, що вибраний Богом обов'язково спасеться, а невибраний обов'язково загине; вчення про те, що Христос помер тільки за вибраних; вчення про те, що Бог дарує свою благодать тільки вибраним; вчення про те, що ті, хто отримав благодать, ніколи її не втраять. Окрім цього, армініяни виступали з критикою порядків у кальвіністських общинах. Вони наполягали на необхідності свободи віросповідання і недопустимості теократичної диктатури, на кшталт тої, що Кальвін запровадив у Женеві. Противників армініан та строгих послідовників поглядів Кальвіна називали *контраремонстрантами*. Лідером цієї школи був нідерландський богослов Франциск Ґомар (1563-1641).

- СИНОД У ДОРДРЕХТІ

Щоби не допустити розколу серед реформістів, Генеральні штати Нідерландів у 1618-1619 роках скликали *Синод у Дордрех-*

ті. Хоч Синод відбувався з ініціативи нідерландської влади, в ньому взяли участь богослови, які презентувати Реформістські Церкви різних країн. Тому цей Синод має особливе значення не тільки для Церкви Нідерландів, а для всіх реформістських общин. На цьому Синоді перед богословами постало завдання визначити, на чийй стороні правда – Кальвіна чи Армінія. На Синоді перемогли кальвіністи, а армініанство було осуджене як ересь. Учасники Синоду виклали свої погляди у Канонах Дордрехтського Синоду, розділених на п'ять глав: 1) про Божественну вибраність і прокляття, 2) про спасіння людини через смерть Христа, 3-4) про гріховність людини та її навернення до Бога, 5) про силу святості. Дордрехтський Синод проголосив *Confessio Belgica*, *Confessio Gallicana* і *Catechisis Palatina* основними доктринальними документами Реформістських Церков. На основі постанов Дордрехтського Синоду в подальшому були виділені п'ять догм, які стали визначальними для кальвінізму:

- ✓ абсолютна гріховність людини,
- ✓ Бог-Отець обирає, кого спасти, а кого ні,
- ✓ Бог-Син (Христос) є Спасителем своїх дітей, але не інших людей,
- ✓ Бог-Святий Дух обов'язково спасе вибраних,
- ✓ Божі діти через свою віру можуть бути абсолютно впевненими у своєму спасінні.

В англломовному кальвінізмі ці тези прийнято називати *five points of calvinism* (п'ять точок кальвінізму).

Синод у Дордрехті став переломним моментом у протестантизмі. Він заклав основи кальвіністської ортодоксії. Армініанство стало об'єктом гонінь. Відразу ж після Синоду був страчений політик Йоганн фан Олденбарневелт та інші прихильники армініанства, а Гуго Гроцій, щоби уникнути страти, втік до Франції, де продовжував працювати, живучи з пенсії, яку йому виплачував король Людовік XIII. Так, кальвініст Гроцій став жертвою кальвіністів, і був урятований королем-католиком. Хоч армініанство й було викорінене з реформістського богослов'я, воно мало великий вплив на формування англіканства, методизму, баптизму та інших напрямів протестантизму. Після Синоду в Дордрехті кальвіністське богослов'я відображало основні культурні віяння, які були присутні і в лютеранстві, і в англіканстві.

• СУЧАСНИЙ КАЛЬВІНІЗМ

Центрами поширення кальвіністського богослов'я стали Швейцарія, Нідерланди та Шотландія. Протестанти цих країн обрали кальвінізм власним віровченням. З цих країн реформаторство поширилось по всьому світі. Швейцарські проповідники заклали початок французького гугенотства, а також проповідували в Німеччині, Австрії, Угорщині, Чехії, Україні. Відтоді в цих країнах існують протестантські Церкви, які перейняли кальвіністську доктрину. Однак, Реформістські Церкви цих країн є плодом не власної реформації, а діяльності кальвіністських проповідників зі Швейцарії. Нідерландські реформатори та шотландські пресвітеріани вели активну проповідь у Новому світі, де досягли великих успіхів. Поширення реформаторства і кальвіністського віровчення дало початок реформістським Церквам на всіх континентах. Найбільші протестантські Церквами світу, віровчення яких ґрунтується на кальвіністському богослов'ї, знаходяться не в Європі:

- ✓ *Етіопська Євангельська Церква* (Ethiopian Evangelical Church), до якої належать 8,3 мільйони віруючих,
- ✓ *Церква Південної Індії* (Church of South India), до якої належать п'ять мільйонів віруючих,
- ✓ *Пресвітеріанська Церква Східної Азії* (Presbyterian Church of East Africa), до якої належать чотири мільйони віруючих,
- ✓ *Церква Ісуса Христа в Мадагаскарі* (Church of Jesus Christ in Madagascar), до якої належать 3,5 мільйона віруючих.

Поширення реформістських Церков і активна місійна діяльність зробили кальвінізм однією з найбільших протестантських деномінацій світу.

Кальвіністи, як і інші протестанти, не становлять єдиної Церкви, а роздроблені на численні місцеві церковні общини. Спільність віровчення та необхідність координації спільних дій стимулювали кальвіністів об'єднуватися в асоціації. В минулому виникали численні екуменічні об'єднання реформістських Церков. У 2010 році був створений *Світовий Союз Реформістських Церков* (World Communion of Reformed Churches), який об'єднав майже всі Церкви, віровчення яких ґрунтується на кальвіністському богослов'ї. Сюди ввійшли реформістські, пресвітеріанські та конгрегаціоністські Церкви. Світовий Союз Реформіст-

ських Церков є одним із найбільших у світі протестантським екуменічним об'єднанням. До нього входять 233 Церкви, які розташовані у 110 країнах світу, і до яких належить сто мільйонів віруючих. У ряді протестантських екуменічних об'єднань за кількістю віруючих після Світового Союзу Реформістських Церков знаходяться Англіканське Співтовариство (85 мільйонів віруючих), Світовий Собор Методистів (80,5 мільйона віруючих), Світова Федерація Лютеран (74 мільйона віруючих).

ЛІТЕРАТУРА

Arnold, Matthieu; Hamm, Berndt (вид.) *Martin Bucer zwischen Luther und Zwingli*. – Tübingen: Mohr Siebeck Mukдфп, 2003.

Baker, J. Wayne. *Heinrich Bullinger and the Covenant. The Other Reformed Tradition*. – Athens: Ohio University Press, 1980.

Birnstein, Uwe. *Der Reformator. Wie Johannes Calvin Zucht und Freiheit lehrte*. – Wichern, 2009.

Blanke, Fritz. *Heinrich Bullinger. Vater der reformierten Kirche*. – Theologischer Verlag, 1990.

Bohatec, Josef. *Calvin und das Recht*. – Feudingingen: Buchdruck- und Verlags-Anstalt, 1934.

Bohatec, Josef. *Calvins Lehre von Staat und Kirche unter besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens*. – Breslau: M. & H. Marcus, 1937.

Brown, Peter Hume. *John Knox*. – London: Adam and Charles Black, 1895.

Busch, Eberhard. *Gotteserkenntnis und Menschlichkeit. Einsichten in die Theologie Johannes Calvins*. – Zürich: Theologischer Verlag, 2005.

Busch, Eberhard. *Reformiert. Profil einer Konfession*. – Zürich: TVZ, 2007.

Büsser, Fritz. *Heinrich Bullinger. Leben, Werk und Wirkung*. 2 Bände. –

Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2004-2005.

Campi, Emidio; Opitz, Peter (вид.) *Heinrich Bullinger: Life – Thought – Influence*. 2 Bände. – Zürich: Theologischer Verlag, 2007.

Cottret, Bernard. *Calvin. Eine Biographie*. – Stuttgart: Quell, 1998.

Dufour, Alain. *Théodore de Bèze, poète et théologien*. – Genf: Droz, 2006.

Ebert, Doris. *Elisabeth Silbereisen. Bürgertochter, Klosterfrau, Ehefrau des Reformators Martin Bucer. Familie und Lebensstationen*. – Eppingen: Heimatverein Kraichgau, 2000.

Gäbler, Ulrich. *Huldrych Zwingli. Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*. – Beck, 1983.

Gäbler, Ulrich; Herkenrath, Erland. *Heinrich Bullinger, 1504-1575: Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*. – Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 1975.

Gäumann, Andreas. *Reich Christi und Obrigkeit. Eine Studie zum reformatorischen Denken und Handeln Martin Bucers*. – Bern: Lang, 2001.

Greschat, Martin. *Martin Bucer. Ein Reformator und seine Zeit*. – München: C.H. Beck, 1990.

Haas, Martin. *Huldrych Zwingli*. – Zürich: Zwingli-Verlag, 1969.

Hamm, Berndt. Zwinglis Reformation der Freiheit. – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verl., 1988.

Klöckner, Thomas. Martin Bucer und die Einheit der Christenheit. Ein theologiegeschichtlicher Beitrag zur Ökumene-Debatte im modernen Evangelikalismus (Lausanner Prägung). – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Theologie, 2014.

Köhler, Walther. Huldrych Zwingli. – Leipzig: Koehler & Amelang, 1943.

Lange, Albert de; Wilhelmi, Thomas. Martin Bucer. (1491-1551). Auf der Suche nach der Wiederherstellung der Einheit. – Heidelberg: Ubstadt-Weiher, 2001.

Lindberg, Carter. The European Reformation. – Malden: Wiley-Blackwell, 2010.

Locher, Gottfried Wilhelm. Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte. – Göttingen, Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

McCrie, Thomas. Life of John Knox. – Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1850.

McGrath, Alister. Johann Calvin. Eine Biographie. – Zürich: Benziger, 1991.

Moser, Christian. Die Dignität des Ereignisses: Studien zu Heinrich Bullingers Reformationsgeschichtsschreibung. – Leiden, Boston: Brill, 2006.

Müller, Patrik. Heinrich Bullinger. Reformator, Kirchenpolitiker, Historiker. – Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2004.

Neuser, Wilhelm H. Johann Calvin. Leben und Werk in seiner Frühzeit 1509-1541. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.

Opitz, Peter. Heinrich Bullinger als Theologe, eine Studie zu den «Dekaden». – Zürich: Theologischer Verlag Zürich, 2004.

Opitz, Peter. Ulrich Zwingli. Prophet, Ketzer, Pionier des Protestantismus. – Zürich: TVZ, 2015.

Ortmann, Volkmar. Reformation und Einheit der Kirche. Martin Bucers Einigungsbemühungen bei den Religionsgesprächen in Leipzig, Hagenau, Worms und Regensburg 1539-1541. – Mainz: Zabern, 2001. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, 185).

Parker, Thomas Henry Louis. Johannes Calvin. Ein großer Reformator. – SCM Hänssler, 2009.

Percy, Lord Eustace. John Knox. – London: James Clarke & Co., 1964.

Plasger, Georg. Johannes Calvins Theologie. Eine Einführung. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

Reinhardt, Volker. Die Tyrannei der Tugend. Calvin und die Reformation in Genf. – Beck, 2009.

Rohloff, Reiner. Calvin kennen lernen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

Schirrmacher, Thomas (вид.) Anwalt der Liebe. Martin Bucer als Theologe und Seelsorger. Beiträge zum 450. Todestag des Reformators. – Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2002.

Schirrmacher, Thomas (вид.) Martin Bucer als Vorreiter der evangelischen Mission. – Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft, 2006.

Schneider, Dieter. Johannes Calvin. Reformator für ein Leben im Glauben. – Brunnen, 2009.

Selderhuis, Herman J. (вид.) Calvin Handbuch. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.

Staehelin, Rudolf. Huldreich Zwingli. Sein Leben und Wirken nach den Quellen dargestellt. – Basel: B. Schwabe, 1895.

Strohm, Christoph. Johannes Calvin. Leben und Werk des Reformators. – München: Beck, 2009.

Strübind, Andrea. Eifriger als Zwingli. Die frühe Täuferbewegung in der Schweiz. – Berlin: Duncker & Humblot, 2003.

Thiel, Albrecht. In der Schule Gottes. Die Ethik Calvins im Spiegel seiner Predigten über das Deuteronomium. – Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1999.

Thomas Henry Louis Parker. Calvin. An Introduction to his Thought. – Louisville: Westminster John Knox Press, 1995.

Авраменко, Григорий. Верно ли учение Кальвина? В трёх томах. – Майкоп: Полиграф-Полиграфыч, 2009.

Апрыщенко, Виктор. Шотландия в Новое время. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2016.

Багрецов, Леонид. Ульрих Цвингли. – Харьков: тип. Губ. правл., 1909.

Барг, Михаил. Кромвель и его время. – Москва: Государственное учебно-пед. изд-во, 1950.

Бацер, Михаил. От Кальвина к Руссо: историографические исследования. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2008.

Берд, Чарлз. Реформация XVI века в ее отношении к новому мышлению и знанию. – Санкт-Петербург: Попова, 1897.

Виппер, Роберт. Влияние Кальвина и кальвинизма на политическая учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. – Москва: Печатня Яковлева, 1894.

Вольский, Станислав. Кромвель. – Москва: ГПИБ, 2002.

Гарин, Игорь. Кальвин. – Харьков: Фолио, 1994.

Гаррисон, Фредерик. Оливер Кромвель. – Москва: Книжное дело, 1901.

Данн, Ричард. Эпоха религиозных войн. 1559-1689. – Москва: ЛитРес, 2012.

Жуковский, Юлий. Политические и общественные теории XVI века. – Москва: URSS, 2012.

Кальвин, Жан. Наставление в христианской вере. – Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997.

Кёнигсбергер, Гельмут. Европа раннего нового времени. 1500-1789. – Весь Мир, 2006.

Кокрель, Афанас. Католицизм и протестантизм, рассматриваемые в их происхождении и развитии. – Вагнер, 1866.

Кюнз, Ганс. Великие христианские мыслители. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.

Лихачева, Елена. Европейские реформаторы Гус, Лютер, Цвингли, Кальвин. – Санкт-Петербург: тип. Демакова, 1872.

Мережковский, Дмитрий. Реформаторы. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1990.

Михайловский, Виктор. Сервет и Кальвин. – Москва: Унив. тип., 1883.

Москалев, Владимир. Гугеноты. – Москва: Вече, 2009.

Орлов, Анатолий. Лютер и Цвингли. – Тип. Свято-Троиц. Сергиевой лавры, 1905.

Осокин, Николай. Личный и исторический характер Оливера Кромвелля. – Казань, 1868.

Павлова, Татьяна. Кромвель. – Москва: Молодая гвардия, 1980.

Петросьян, Александр. Джон Нокс и кальвинистская реформация в Шотландии: дис... канд. исторических наук. – Москва, 1982.

Порозовская, Берта. Ульрих Цвингли, его жизнь и реформаторская деятельность. – Санкт-Петербург: Обществ. польза, 1892.

Цвейг, Стефан. Совесть против насилия. – Москва: Мысль, 1986.

Цвингли, Ульрих. Объяснение христианской веры. – Тбилиси: Vereinigung der Freunde Georgiens, 1997.

Шерр, Иоганн. Кромвель. – Санкт-Петербург: В.И. Губинский, 1906.

Розділ 14

**АНГЛІЙСЬКА
РЕФОРМАЦІЯ І
АНГЛІКАНСТВО**

14.1. АНГЛІКАНСТВО ЕПОХИ ТЮДОРІВ

Коли Лютер, Кальвін, Цвінглі та інші висловили свої ідеї, вони стали популярними по всьому християнському світі. Поширенню протестантських ідей сприяло винайдення книгодрукування, завдяки чому будь-який текст міг швидко розмножуватись і поширюватись у різних країнах, а також природне для кожної людини захоплення всім новим. В Англію ідеї реформації проникли дуже рано. Відомі англійські освітні центри, як Оксфорд і Кембридж, не могли пропустити повз свою увагу новаторські ідеї, висловлені реформаторами в континентальній Європі. Англійська реформація виділяється із загального русла європейського протестантизму своїми особливостями. Її коріння потрібно шукати не в протестантському русі Європи, а в англійському абсолютизмі. Важку політичну кризу Англія пережила у XV столітті. Послаблення династії Плантагенетів призвело до боротьби за трон двох конкуруючих династій Йорків і Ланкастерів; обидві були родичами Плантагенетів. Оскільки Ланкастери зображали на родинному гербі червону троянду, а Йорки – білу, то війна між цими родами отримала назву *Війни Червоної та Білої троянд*, і тривала вона у 1455-1485 роках, виснажуючи Англію. На тлі цього політичного хаосу трон у 1485 році дістався династії Тюдорів, які виступили миротворцями, зобразивши на своєму гербі і білу, і червону троянди. Засновником династії був Генріх VII, який правив у 1485-1509 роках. Оскільки Тюдори презентували себе рятівниками країни від політичного хаосу, то вони всіляко намагалися укріпити та централізувати владу, щоб не допустити до будь-яких заворушень. Їм і справді вдалося взяти у свої руки всі сфери життя країни. В період правління цієї династії англійський парламент мав найменші права за всю свою історію. Єдиним інститутом, на який не поширювалась влада короля, була Церква.

- ГЕНРІХ VIII

Генріх VII не здійснював спроб підпорядкувати Церкву королівській владі, але в 1509 році, після смерті Генріха VII, на трон вступив його син Генріх VIII, який правив Англією до своєї смерті у 1547 році. Новий король з особливою наполегливістю намагався укріпити свою абсолютну владу, і Церква була головною перешкодою на цьому шляху. До державницьких міркувань додалися і особистісні проблеми. Як тільки Генріх VIII став королем, тобто у 1509 році, він одружився з Катериною Арагонською. Катерина була дочкою іспанського короля Фердинанда II Арагонського та королеви Єлизавети I Кастильської. У 1501 році, коли Катерині виповнилося 16 років, вона одружилася зі старшим сином Генріха VII чотирнадцятилітнім принцом Артуром. Однак, Артур помер незадовго після весілля, і для молодої вдови визначили одруження з наступним сином Генріха VII, майбутнім королем Генріхом VIII. Катерина народила королю шестеро дітей, п'ять із яких померли відразу ж після народження. Вижила тільки дочка Марія, яка згодом стала королевою. Незважаючи на те, що англійське законодавство дозволяє коронування жінок, Генріх VIII вважав, що повинен залишити трон сину, а оскільки Катерина не могла народити спадкоємця, король звернувся до Папи Климента VII із проханням про розлучення. Папа відмовив королю. Відмова Папи вразила гордість короля, а також йшла в розріз із його політичними та особистими амбіціями. Щоби домогтися свого, король зініціював відділення Церкви Англії від Католицької Церкви. Розкол відбувся у 1533 році.

В тому ж році кентерберійський архієпископ Томас Кранмер оголосив шлюб Генріха VIII і Катерини недійсним. Катерина, зберігаючи титул принцеси Уельської, покинула палац та померла 7 січня 1536 року. У 1533 році король одружився вдруге з Анною Болейн, яка походила з давнього англійського дворянського роду. Але й Анна не народила королю сина. Єдиною дитиною Анни і Генріха була Єлизавета, яка згодом стала королевою Англії. Розчарувавшись у новій королеві та, повіривши в інтриги придворних ворогів Анни, король звинуватив її у зраді. Анна Болейн була засуджена, а 19 травня 1536 року привселюдно страчена. Її дочку Єлизавету король оголосив незаконнонародженою та вислав із Лондону. Відразу ж після страти Анни Болейн, король

одружився втретє. Новою королевою стала колишня придворна дама Джейн Сеймур. Саме вона виконала мрію короля – у 1537 році народила сина Едуарда. Однак після пологів її здоров'я погіршилось, і вона померла. Згодом король зізнавався, що з усіх своїх дружин він найбільше любив Джейн Сеймур, та заповів похоронити його біля неї. У 1540 році король знову одружився. На цей раз шлюб був політичним. Близький до короля чиновник Томас Кромвель, який був палким прихильником реформації влаштував шлюб короля з Анною Клевською, сестрою герцога Клевського, який був одним із впливових німецьких протестантських аристократів. Цей шлюб мав зміцнити зв'язки Англії з німецькими протестантами. Коли Анна прибула до Англії, вона не сподобалась королю. Шлюб таки відбувся у січні 1540 року, але вже у червні 1540 року король домігся розлучення. Анна залишилась у Англії та пережила короля й усіх інших його дружин. Натомість, Томаса Кромвеля стратили за те, що влаштував немилий королю шлюб. Вже в липні 1540 року король знову одружився з Катериною Говард, яка була двоюрідною сестрою Анни Болейн. Але ця королева зраджувала королю, і 13 лютого 1542 року її публічно стратили. У 1543 році король вшосте одружився. На цей раз його обраницею стала Катерина Парр, у 1547 році Генріх VIII помер, а Катерина Парр, яка пережила короля, одружилася вдруге з Томасом Сеймуром, братом Джейн Сеймур.

• АКТ ПРО СУПРЕМАЦІЮ

Отже, основним поштовхом для англійської реформації стали особисті сімейні проблеми короля Генріха VIII. Перші роки англійської реформації були багаті на події. Відхід Церкви Англії від Католицької Церкви відбувався поступово: впродовж 1532-1534 років англійський парламент ухвалив низку рішень, які обмежували вплив Папи Римського на життя Церкви Англії:

- ✓ у 1532 році була прийнята постанова «Про обмеження аннатів», яким були обмежені надходження до папської казни з Англії,
- ✓ у 1533 році – «Про підпорядкування духовенства» і «Про обмеження апеляцій до Риму»,
- ✓ у 1534 році – «Про церковні призначення», «Про відміну папських диспенз», «Про відміну папської юрисдикції у відношенні до англійського духовенства» і «Про надання

архиепископу Кентерберійському права звільняти від обітниць».

- ✓ Найважливішим документом, який ознаменував розкол став перший *Акт про супремачію* (Acts of Supremacy) від 3 листопада 1534 року. Відповідно до цього Акту, король проголошувався *Єдиним верховний земним главою Церкви Англії* (the only supreme head on Earth of the Church of England). Відповідно до цього документу, король отримував право призначати і звільняти духовенство, вносити зміни в літургійний обряд, візитувати єпархії, керувати церковними фінансами тощо. Тепер король для Церкви Англії замінив Папу Римського. Акт про супремачію давав королю абсолютну владу в Англії.

• МОР І ФІШЕР

Очевидно, що велика частина населення Англії була проти такого рішення, та не бажала розривати свого відвічного духовного зв'язку з Католицькою Церквою. Король зобов'язував усіх священників, чиновників і університетських викладачів присягати на вірність йому як Главі Церкви. Ті, хто залишався переконаними католиками, відмовлялись складати такі присяги. Як наслідок, відразу ж після ухвалення *Акту про супремачію*, був ухвалений *Акт про зраду*, відповідно до якого кожен, хто відмовлявся від складення присяги на вірність королю як Главі Церкви, оголошувався державним зрадником і підлягав смертній карі. Цей документ дав підстави для початку масових репресій. Першими жертвами репресій стали *сер Томас Мор*, який був лордом-канцлером Англії та видатним соціальним філософом, страчений 6 липня 1535 року, та *Кардинал Джон Фішер*, єпископ Рочестерський і канцлер Кембриджського університету. Обидва були канонізовані Католицькою Церквою як святі мученики за віру.

• ПРОТИСТОЯННЯ В ЦЕРКВІ АНГЛІЇ

Як тільки Церква Англії відділилася від Католицької Церкви, у протестантській частині англійського суспільства виділилися дві групи. Короля цікавило тільки отримання повної влади над Церквою, але він не бажав змінювати ані богослов'я, ані літургійний обряд. Частина англійських протестантів підтримували короля. Лідерами поміркованої реформації були вінчестерський

єпископ Стівен Гардінер і герцог Норфолк, які цілком реформації вважали досягнення абсолютної влади короля. Однак, було немало людей, які, захопившись ідеями лютеранської та кальвіністської реформації, прагнули кардинальних змін. Для них королівська супрематія була тільки засобом для радикального реформування Церкви. Лідерами цього напрямку стали *Томас Кранмер*, який був архієпископом Кентерберійським, тобто очолював Церкву Англії в період її відділення від Католицької Церкви і підтримав дії короля, та *Томас Кромвель*, який був одним із найближчих до короля чиновників і організував його одруження з Анною Клевською, за що й поплатився життям. Томаса Кромвеля король призначив своїм повіреним у справах Церкви. Король опинився у непростій ситуації. З одного боку, він страшенно боявся поширення протестантських ідей, які розвивалися в континентальній Європі, оскільки у той час серед лютеран і кальвіністів інколи звучали заклики до проголошення абсолютної незалежності Церкви від світських правителів, а таке становище було для абсолютизму Генріха VIII гіршим, аніж зв'язок із Католицькою Церквою. З іншого боку, він розумів, що така Церква, яку він собі уявляв, вигідна тільки йому. Натомість, ті, хто його підтримував, робив це не заради королівської влади, а задля проведення масштабних реформ. Знехтувати цими людьми означало би втратити підтримку англійських прихильників реформації. Зважаючи, що підтримку католиків він уже втратив, залишитись сам проти всього народу він не міг. Все це змушувало короля йти на певні поступки реформаторам.

У 1536 році був створений Комітет Реформації, очолюваний архієпископом Томасом Кранмером, завданням якого було оформлення віросповідання Церкви Англії. Цей Комітет у 1536 році розробив основні постулати англіканської доктрини, відомі під назвою «Десять статей» (Ten Articles), в яких були зроблені великі поступки континентальній реформації: визнавались тільки дві Святі Тайни, заборонялись молитви за душі в чистилищі, релігійні зображення, використання освяченої води тощо. «Десять статей» стали першим доктринальним документом Церкви Англії; король їх прийняв. Однак, намагання посилити реформи серед радикальних протестантів не вщухали. У 1537 році був розроблений ще один документ «Настанови доброму християнину», які містять роз'яснення і тлумачення віровчення, написаний

у формі катехизму. Король відмовився його підписувати. У 1539 році король видав документ під назвою «Шість статей», відповідно до якого заборонялося вводити і навіть обговорювати будь-які реформаторські зміни, які виходили поза межі «Десяти статей». У 1540 році Томаса Кромвеля стратили, а королівським повіреним у церковних справах став вінчестерський єпископ Стивен Гардінер, який був прихильником якомога поміркованішої реформації. Почались масові переслідування радикальних реформаторів, звільнення їх із церковних та державних посад, заборона читання лютеранських та кальвіністських книг тощо.

- ЕДУАРД VI

В 1547 році Генріх VIII помер, а на трон зійшов його син Едуард VI, якому на той час виповнилося лише десять років. Звичайно, що король у тому віці правити не міг. Фактична влада перейшла не до окремого регента, а до Ради правителів, на чолі якої в 1547-1549 роках стояв герцог Сомерсет, а в 1549-1553 – герцог Нортумберленд. Як Сомерсет, так і Нортумберленд були прихильниками радикальної реформації. Саме за царювання Едуарда VI були відмінені «Шість статей», дозволено завозити лютеранські і кальвіністські книги. В цей період з'являлося багато англійської літератури реформаторського змісту. Особливо тут виділялися збірники проповідей архієпископа Томаса Кранмера. Якщо за правління Генріха VIII було заборонено вносити будь-які зміни в літургійний обряд, то за царювання Едуарда VI відбулись літургійні реформи. У 1549 році була укладена перша «Книга загальних молитов» (The Book of Common Prayer) – перший збірник богослужінь Церкви Англії. Її укладачі відмовилися від римського обряду та здійснили спробу реставрувати сарумський обряд, який колись практикувався в Англії. У 1552 році з'явилась друга «Книга загальних молитов», у якій літургійна реформа пішла ще далі і були ліквідовані останні залишки римського обряду. У 1551-1552 роках Томас Кранмер розробив новий доктринальний документ, до якого ввійшли 45 статей. Після обговорення королем, парламентом і урядом документ був зменшений до 42 статей, які король підписав у 1553 році та розіслав духовенству для ознайомлення. Враховуючи зауваження духовенства, документ був зменшений до 39 статей, і в такому вигляді ухвалений парламентом у 1571 році.

- МАРІЯ І ТЮДОР

У 1553 році неповнолітній король Едуард VI помер, і англійською королевою стала леді Джейн Грей, яка була правнучкою Генріха VII. Шістнадцятирічна Джейн стала маріонеткою у політичних інтригах дворянства. Їй вдалося пробути королевою тільки дев'ять днів, після чого її скинули з трону і стратили. На трон зійшла дочка Генріха VIII Марія I. Вона була одруженою з Філіпом II Габсбургом, який був королем Іспанії у 1556-1598 роках, королем Португалії у 1581-1598 роках, королем Сицилії у 1554-1598 роках, королем Неаполя у 1554-1598 роках. Філіп II був сином імператора Священної Римської імперії Карла V, який об'єднав у своїх володіннях Німеччину, Австрію, Нідерланди, Італію, Богемію, Угорщину, Іспанію, Португалію та інші землі. Карл V був сином іспанської королеви Хуани I, яка була дочкою Фердинанда II Арагонського та Ізабелли Кастильської, від шлюбу яких утворилась сучасна Іспанія. Дочкою Фердинанда II та Ізабелли Кастильської, і відповідно рідною сестрою Хуанни I була Катерина Арагонська, перша дружина Генріха VIII. Відповідно, дочка Генріха VIII і Катерини Арагонської, Марія I була родичкою Філіпа II Габсбурга. Марія була переконаною католичкою, а також її родинні зв'язки з Габсбургами сприяли її орієнтації на політику прокатолицьких лідерів. Під проводом королеви Марії була здійснена спроба відновити зв'язок Церкви Англії з Католицькою Церквою. Королева відмінила перший *Акт про супрематію*, чим офіційно відновила підпорядкування Церкви Англії Папі Римському. В період правління Марії I за звинуваченням у державній зраді був страчений архієпископ Томас Кранмер; інші впливові реформатори були звільнені, деякі ув'язнені або страчені. В умовах відсутності державної підтримки не було жодного розвитку англіканства.

- ЄЛИЗАВЕТА І ТЮДОР

Правління королеви Марії I було коротким; вона померла 17 листопада 1558 року. За цей короткий період королева не змогла здолати протестантизм. Після її смерті на трон вступила її 25-літня сестра Єлизавета I, яка була дочкою Генріха VIII та Анни Болейн. Незважаючи на те, що король Генріх відрікся від неї та оголосив її незаконнонародженою, Єлизавета була вір-

ною справі батька, і приклала великі зусилля для продовження реформації. Єлизавета I правила Англією з 1558 до 1603 року. Ці півстоліття стали цілою епохою, під час якого Англія перетворилася на одного з найвпливовіших геополітичних гравців. Єлизавета все життя залишалася неодруженою, хоч велися переговори про її можливий шлюб із Філіпом Габсбургом, вдівцем її сестри Марії I, представниками французької корони, герцогом Австрійським та іншими монархами Європи. Під час її правління Англія почала колоніальну політику та заклала першу колонію – Вірджінію (сьогодні – один із американських штатів), названу так у честь Єлизавети, оскільки в перекладі з латини ця назва означає «діва».

Найбільшою зовнішньополітичною проблемою Єлизавети стала Шотландія. У 1542 році народилася Марія I Стюард, яка з дня свого народження стала королевою Шотландії, оскільки її батько Яків V Стюард помер у цьому ж році. Вона одружилась із французьким королем Франциском II Валуа, і, як його дружина, була також французькою королевою у 1559-1560 роках. В час дитинства та перебування у Франції Марії I Стюард Шотландію на правах регента правила її мати і вдова Якова V Марія де Гіз, яка була француженкою. Оскільки король Яків V Стюард, батько Марії Стюард, був сином Маргарити Тюдор, дочки англійського короля Генріха VII та сестри Генріха VIII, то Марія I Стюард була двоюрідною племінницею Єлизавети I Тюдор, що давало їй підстави претендувати на англійський трон. Для Єлизавети Марія була величезною небезпекою, оскільки вона була католичкою і французькою королевою. Єлизавета боялася, що Марія дозволить французькій армії розташуватися в Шотландії та звідти атакувати Англію, а також, що Марія підтримає католицьку опозицію проти Єлизавети. Щоби цьому завадити, Єлизавета підтримала шотландських кальвіністів, що дало поштовх для виникнення Церкви Шотландії, хоч в самій Англії вона кальвіністів не терпіла. У 1557 році був укладений *Перший союз* (First Band) – присяга шотландської протестантської аристократії захищати протестантизм та поборювати католицизм. У 1559 році до Шотландії прибув Джон Нокс, який відзначався палким відстоюванням протестантизму і непримиренною критикою жіночого царювання. Під впливом проповідей Нокса в Шотландії спалахнуло *Протестантське повстання 1559-1560 років*, під час якого

протестанти руйнували католицькі храми і монастирі, вбивали духовенство. Королівська армія виступила на захист католиків. Тоді повстанці звернулись до Єлизавети I з проханням ввести в Шотландію англійську армію, що Єлизавета з радістю виконала. На сторону шотландської корони стала Франція, яка мала з Шотландією спільну королеву. У 1560 році помер французький король Франциск II, і його вдова Марія Стюард втратила корону. При наступному французькому королю Карлі IX французький уряд не хотів загострювати відносини з Англією, а волів зосередитись на вирішенні внутрішніх проблем. Між Англією та Францією була укладена угода, якою обидві країни зобов'язувалися вивести війська з Шотландії. Однак, на той час протестантська опозиція в Шотландії вже дуже зміцніла.

Коли Марія Стюард у 1561 році повернулася до Шотландії, то на чолі країни стояла група протестантських дворян, які отримували підтримку Єлизавети та створили опозицію Марії. Врешті, у 1566 році Марія народила сина Якова. Відразу ж дворяни змусили її зректися трону на користь сина та ув'язнили її, а Якову організували протестантське виховання. У 1568 році Марії вдалося втекти з-під ув'язнення, і вона перебралась до Англії, шукаючи підтримки Єлизавети. Однак і там вона була ув'язнена на 19 років. Англійські католики, готуючи заколот проти Єлизавети, прагнули висунути на трон Марію. Участь Марії у змові проти Єлизавети була розкритою; суд її визнав винною, і 8 лютого 1587 року її стратили. Якщо під час царювання Марії I Тюдор Англія була вірним союзником Іспанії, то в часи Єлизавети I вони стали ворогами. Єлизавета підтримала протестантські Нідерланди в боротьбі проти Іспанії. У 1588 році почалась війна між Іспанією та Англією, в якій Іспанія зазнала поразки, оскільки Єлизавета зуміла розбудувати найкращий у той час флот.

Незважаючи на успіхи королеви Єлизавети на зовнішньополітичній арені, її правління не було повністю спокійним всередині країни. Вона зіткнулась із тими самими проблемами, що й Генріх VIII – релігійною роздробленістю Англії. З одного боку, її запеклими ворогами були католики, тобто англійці, які не бажали залишати Католицьку Церкву через примху короля. Католицька опозиція підсилювалася іспанцями і французами, які після Марії I Тюдор зберігали сильні позиції в Англії. Окрім того, католики переважали в Ірландії, яка в той час перебувала під англійською

короною. Єлизавета, хоч і намагалася всіляко обмежувати права католиків, утім не могла здолати величезну частину населення своєї країни. З іншого боку, опозицію королеві створювали протестанти, які не бажали обмежуватись лишень визнанням підпорядкування Церкви короні, а прагнули масштабних реформ, на кшталт лютеранства і кальвінізму. Єлизавета у боротьбі проти прихильників континентальної реформації використовувала ті самі методи, що й її батько. Розуміючи важливість ефективної релігійної політики, Єлизавета, як тільки вступила на трон, взялася наводити лад в Англійській Церкві після хаосу, який запанував у ній у час правління Марії. Королева відновила «Книгу загальних молитов» 1552 року. У 1559 році королева видала *Акт про однастайність спільних молитов, звершення таїнств, інших обрядів і церемоній, а також про встановлення форми висвячення єпископів, священників і дияконів у Церкві Англії* (An Act for the Uniformity of Publick Prayers; and Administration of Sacraments, and other Rites and Ceremonies: And for the establishing the Form of Making, Ordaining, and Consecrating Bishops, Priests, and Deacons in the Church of England). Це був третій *Акт про однастайність*; два попередні були ухвалені у 1542 році Генріхом VIII і в 1549 році Едуардом VI. Четвертий *Акт про однастайність* був ухвалений у 1662 році королем Карлом II Стюардом. Відповідно до постанов королеви Єлизавети, будь-які відхилення від установленого обряду карались штрафами та ув'язненнями, не допускались ані найменші вільнодумства, заборонялось публікування лютеранських і кальвіністських книг. Уряд контролював відвідування громадянами недільних і святкових богослужінь в англійських храмах. За невідвідування англійських богослужінь порушників карали. Такі жорсткі дії королеви викликали різку опозицію. Авторитарність правління королеви не дозволяла прихильникам континентальної опозиції висловлюватись відкрито. Ареною їхньої діяльності став парламент, в якому ідеї масштабних реформ знаходили щоразу більше прихильників. Протестантське лобі в парламенті проявило себе після смерті Єлизавети. У 1559 році королева Єлизавета I видала другий *Акт про супрематію*, оскільки перший *Акт*, виданий Генріхом VIII у 1534 році, був відмінений королевою Марією I Тюдор. Другий *Акт* удруге відділяв Церкву Англії від Католицької Церкви. Два *Акти* відрізнялись тільки однією відмінністю: якщо Генріх VIII в

Акті про супремачію 1534 року іменував себе Єдиним верховний земним главою Церкви Англії (the only supreme head on Earth of the Church of England), то в *Акті про супремачію* 1559 року Єлизавета I, вважаючи, що жінка не може бути Главою Церкви, назвала себе *Верховним правителем Церкви Англії* (Supreme Governor of the Church of England). Цей титул англійські королі зберігають досі. Останні роки свого правління Єлизавета поступово відходила від справ, впадаючи у важку депресію та втрачаючи фізичне здоров'я. Королева померла 24 березня 1603 року. Оскільки королева не була одруженою та не мала близьких родичів, найближчим спадкоємцем престолу став шотландський король Яків VI Стюард, син Марії I Стюард, яку Єлизавета I засудила до страти. Новий король вступив на англійський трон під іменем Якова I. Уряд підготував мирну передачу влади. Зі смертю Єлизавети I закінчилась епоха династії Тюдорів на англійському троні – найбухливіша епоха в історії Англії, коли країна вступила на шлях колонізації та швидкого економічного розвитку, але й стала одним із центрів руйнування церковної єдності.

14.2. ЦЕРКВА АНГЛІЇ XVII-XXI СТОЛІТЬ

Вступивши на англійський трон, Яків I Стюард проявив себе як надто м'який правитель для настільки складної ситуації, яка склалася в Англії на початку XVII століття.

• ЯКІВ I СТЮАРД

Яків I став королем одночасно трьох королівств – Англії, Шотландії та Ірландії. В Англії на короля покладали надії три партії, які конкурували в країні. Вступаючи на трон, король прийняв англіканство; прихильники кальвіністських реформ очікували, що король їх підтримає, оскільки він виховувався у кальвіністському дусі; католики очікували, що король відновить католицизм в Англії, оскільки його мати, Марія I Стюард, була католичкою. Втім, король не виконав очікувань жодної партії, але послабив тиск на католиків і кальвіністів. Найгіршою проблемою короля Якова I був гультьяйський спосіб життя. Для свого розгульного життя, а також за постійними намовами свого фаворита Джорджа Вільєрса, якому король надав титул герцога Бекінгема і

зробив главою англійського уряду, король постійно намагався збільшити виплати з державної казни. При такому управлінні розквітла корупція. Через це виникали постійні конфлікти між королем і парламентом. У 1621 році парламент погодився збільшити виплати королю, але взамін вимагав покарання для корупціонерів. В ході слідства і судів багато чиновників втратили посади та були засуджені. Серед засуджених корупціонерів був навіть лорд-канцлер королівства Френсіс Бекон, відомий філософ. Оскільки в парламенті домінували пуритани, то вони з релігійних міркувань не любили короля. Якщо Єлизавету I пуритани боялися, то слабкого і розгульного Якова I вони не мали підстав боятися. В Шотландії король намагався нав'язати пресвітеріанам англіканські звичаї, що викликало жорстку опозицію шотландців. Коли король перебував в Англії, урядом в Шотландії керував його фаворит Есме Стюард герцог Леннокс. Протестантські аристократи категорично не сприймали політики короля і герцога Леннокса. Шотландський богослов Джон Крейг, який був учнем і соратником Джона Нокса, уклав документ під назвою «Негативне віросповідання» (Negative Confession), які підписали представники всіх соціальних станів Шотландії, а король був вимушений затвердити його у 1581 році. У 1617 році король Яків таки домогся введення в літургію деяких англіканських елементів. Документ, яким вводились нові практики отримав назву «П'ять пертських статей» (Five Articles of Perth), названий так тому, що його ухвалення відбулось у місті Перта. Цей документ під тиском короля був затверджений парламентом. В Ірландії король всіляко утискав католиків, чим спровокував ненависть народу. У 1625 році, коли Яків I помер, він залишив слабку і розхитану країну.

• КАРЛ I СТЮАРД

Його син і наступник Карл I отримав країну у важкому стані. Найбільшими проблемами були релігійний хаос і конфлікти з парламентом. Однак, Карл I виявився не кращим політиком, аніж його батько. Герцог Бекінгем далі очолював уряд, казна розкрадалась, а король тільки вимагав від парламенту збільшення витрат на його утримання і на невдалі зовнішньополітичні акції. Перший раз король посварився з парламентом і розпустив його у 1625 році, тобто відразу ж, як тільки вступив на

трон. У 1626 році король скликав наступний парламент, оскільки казна виявилась пуста. Парламент звинуватив герцога Бекінгема в корупції і державній зраді, але король заступився за нього і вдруге розпустив парламент. У 1628 році король знову зібрав парламент, але члени парламенту не виконали очікувань короля, а натомість взялися наводити лад у країні. Вони притягли герцога Бекінгема до суду, але суд не відбувся, бо Бекінгема вбили. Парламент звинуватив короля у порушенні Великої хартії вольностей (*Magna Charta Libertatum*) 1215 року, яка регулювала відносини короля і парламенту, та ухвалив Петицію про право (*Petition of Right*) 1628 року, яку часто називають Другою хартією. Хартія і Петиція лягли в основу британської Конституції. На одній із сесій парламенту лідер опозиції сер Джон Еліот звинуватив короля у зраді. Внаслідок цього король знову розпустив парламент, а Еліота та інших опозиціонерів ув'язнив.

Опісля, впродовж одинадцяти років парламент не діяв, а король керував країною одноосібно. Його найближчими радниками, після вбивства герцога Бекінгема, стали кентерберійський архієпископ Вільям Лод та граф Томас Вентворт. Цей період мав величезне значення в релігійній історії. Архієпископ Лод був палким прихильником поміркованої реформації. Він розробив розмежування *Високої Церкви* (*High Church*) і *Низької Церкви* (*Low Church*). Високою Церквою прийнято називати рух у протестантизмі за збереження дореформаторських літургійних обрядів і правил. Для прихильників Високої Церкви важливе значення мають середньовічні звичаї, які вони прагнули зберегти. Представники Низької Церкви прагнули кардинальних реформ та відмови від середньовічних звичаїв, прийнятих у Католицькій Церкві. Концепція Високої Церкви була сформована Лодом у Церкві Англії, але згодом знайшла своїх прихильників також у лютеранстві. Під тиском архієпископа Лода принципи Високої Церкви впроваджувались у життя Церкви Англії. Опозиція до Лода, яка ґрунтувалась на принципах Низької Церкви, організувалась в *Англiканський євангельський рух* (*Anglican Evangelical movement*). Діяльність Карла I та Томаса Лода страшенно розгойдували англійське суспільство. І головною причиною проблем була релігійна політика.

Під тиском архієпископа король взявся за реформу Церкви Шотландії. В цій Церкві домінували пресвітеріанські переко-

нання і звичаї, однак король вирішив зробити Церкву Шотландії точною копією Церкви Англії. У 1637 році до Шотландії була направлена спеціальна комісія для проведення літургійної реформи. Шотландці просили короля не втручатися в життя їхньої Церкви, однак король був невблаганним. Врешті, у 1638 році в Единбурзі був проголошений *Національний конвент* (National Covenant), в якому шотландські протестанти проголосили своє категоричне неприйняття політики Карла I. Авторами Національного конвенту були богослов Олександр Гендерсон і юрист Арчибальд Джонстон, а остаточні правки в документ внесли Джон Елфінстоун лорд Балмеріно, який став лідером шотландської опозиції, лорд-канцлер Шотландії Джон Кемпбелл граф Лаудон та Джон Леслі граф Роутс. Автори Конвенту апелювали, що король порушував Перший союз 1557 року і Негативне віросповідання 1581 року. В Національному конвенті була вперше впорядкована шотландська пресвітеріанська доктрина та пресвітеріанська форма церковного управління. Ця форма управління передбачає ліквідацію інституційного єпископату, який існує у Католицькій і Православних Церквах і на збереженні якого наполягали англікани. Конвент також закладав основи парламентського, а не королівського управління країною, але й не осудив монархію, чим у подальшому спричинив напруження. При гострій критиці англіканських звичаїв, автори Конвенту все ж не осудили «П'ять пертських статей», позаяк вони були ухвалені парламентом. Національний конвент, хоч і був виключно церковним документом, усе ж мав настільки колосальне національно-політичне значення, що його вважають найважливішим документом шотландської історії. Він побудований у формі укладення союзу між шотландським народом і Богом. Це дало можливість шотландцям відчувати свою національну гідність. Навколо документу згуртувалась уся нація, що забезпечило пресвітеріанству особливий успіх серед шотландців. Конвент проголосив шотландський народ за повноправний суб'єкт світової політики, дав підстави окреслити права шотландців і їхні відносини з королем, і тим назавжди визначити особливий статус Шотландії.

Король Карл I окреслив ситуацію в Шотландії як непокору і повстання, та вислав війська для його придушення. Розгорілась серія війн, які ввійшли в історію під назвою *Єпископські війни*.

Ця назва походить від того, що шотландські пресвітеріани відстоювали ліквідацію єпископату, а англікани боролися за його збереження. Перша Єпископська війна відбулась у 1639 році і завершилась підписанням Берикського перемир'я 18 червня 1639 року. Оскільки за час перемир'я сторони не досягли компромісу, то у 1640 році почалась друга Єпископська війна, яка завершилась Рипонським перемир'ям 26 жовтня 1640 року. За час цього перемир'я велись переговори про подальшу співпрацю короля і шотландського народу. Результатом переговорів став Лондонський мир від 21 червня 1641 року, відповідно до якого Церква Шотландії скасувала єпископат та утвердила пресвітеріанську доктрину, а король зобов'язувався визнати всі постанови шотландського парламенту, ухвалені у 1637-1641 роках. Це була повна поразка короля. Тим часом спалахнуло повстання католиків в Ірландії, боротися з яким король не мав ніяких можливостей. І тут він мусів піти на поступки, чим фактично визнав свою поразку.

Для того, щоби вести війни в Шотландії та Ірландії, королю були потрібні гроші. З цією ціллю він після одинадцятилітньої перерви знову скликав парламент. На той час серед англійських протестантів вже чітко сформувались доктрини та конфесійна розбіжність. Велика частина населення Англії залишалася католиками та від коронації Якова I не брали участі у політичних баталіях Англії. Інша частина населення підтримувала помірковану реформацію Генріха VIII та ідеологію архієпископів Томаса Кранмера і Вільяма Лода, тобто стала англіканами, і стояла на стороні короля. Третя частина населення вимагала реформувати Церкву за кальвіністським взірцем. Ця частина англійського суспільства сформувала дві групи – пресвітеріани та індепенденти. Коли Карл I у 1640 році скликав парламент, який через тривалість своєї діяльності названий *Довгим парламентом* (Long Parliament), переважка більшість його членів виявилась пуританами. Король попросив у парламенту грошей на війну зі шотландськими пресвітеріанами. Однак пуритани геть не вболівали за перемогу англікан у Шотландії, і погодились видати королю гроші тільки за умови отримання права навести лад у країні. В 1641 році парламент ухвалив *Велику Ремонстрацію* (Grand Remonstrance), в якій висловив 204 пункти звинувачень у зловживанні владою короля та уряду. Серед іншого, парла-

мент вимагав усунення зі своїх лав духовних лордів, тобто англійських єпископів. Король відхилив документ. Парламент таки домігся суду і страти архієпископа Вільяма Лода та інших найближчих соратників короля. У 1642 році король спробував арештувати п'ять членів парламенту, які були авторами Великої Ремонстрації, але не зміг цього зробити. Парламент, побачивши, що король усупереч закону почав терор проти членів парламенту, зібрав армію проти короля. Почалась громадянська війна, в якій армію парламенту очолював лорд Роберт Деверьо граф Ессекс. У 1646 році граф Ессекс загинув у бою. До цього часу в парламентській армії, як і в самому парламенті, зросли впливи індепендентів.

- ОЛІВЕР КРОМВЕЛЬ

Після смерті графа Ессекса парламентську армію очолив індепендент Олівер Кромвель, який був родичем Томаса Кромвеля, близького соратника Генріха VIII. Кромвелю вдалось розбити королівську армію. Король утік до Шотландії з проханням про підтримку, але шотландські аристократи арештували короля і видали його англійському парламенту. Англійський парламент вимагав від короля зміни політики, але не прагнув ліквідації монархії. Оскільки король був арештований, парламент оголосив закінчення війни і розпуск армії. Проте армія не хотіла розходитися, і очолювана Олівером Кромвелем почала війну проти парламенту. Армія, на чолі якої стояли індепенденти, була неймовірно жорстокою. Захопивши парламент, вони стратили більшу частину його членів, а інших розігнали. З 489 членів парламенту залишилось тільки 83. У 1649 році Кромвель та парламент засудили короля до страти. Після страти короля Кромвель відправився на придушення повстань в Ірландії та Шотландії, де проявив особливу жорстокість. Хвилі терору прокотились по всій країні, і навіть в армії. Врешті парламент проголосив Кромвеля лордом-протектором, що давало йому владу, рівну королівській. Кромвель декілька разів розганяв парламент та скликав новий. Англія, Шотландія та Ірландія були залиті кров'ю. В 1658 році Олівер Кромвель помер, а парламент обрав новим лордом-протектором його сина Річарда, який однак через декілька місяців зрікся влади. Після відставки Річарда Кромвеля генерал лорд Джордж Монк герцог Альбемарль, який керував англійською

армією в Шотландії, вступив із армією в Лондон, захопив парламент та домогся прийняття рішення про реставрацію монархії.

• РЕСТАВРАЦІЯ СТЮАРДІВ

26 квітня 1660 року король Карл II Стюард повернувся до Лондона. 1661 року, у 12-ту річницю страти Карла I, тіло Олівера Кромвеля було ексгумоване та публічно повішане. Опісля йому відтяли голову та заклали її на палю. Однак, звідти вона була вкрадена, і таємно перебувала в приватних і музейних колекціях до 1960 року, коли була захоронена в каплиці одного з кембридзьких коледжів. Вступаючи на трон, Карл II обіцяв амністію всім учасникам революції та рівність прав усіх релігій. Однак, як тільки він став королем, почав агресивну політику, яка супроводжувалась ув'язненнями та стратами учасників революції, чисткою чиновницьких кадрів, конфіскацією майна опонентів тощо. У 1661, 1672 і 1678 роках були прийняті закони, відомі під спільною назвою *Тест-акт* (Test Act), які не дозволяли не-англіканам займати державні посади. Король розпустив парламент та влаштував нові вибори. Тепер до парламенту ввійшли тільки англікани та повернулися духовні лорди. Всі ці заходи впроваджував лорд-канцлер Едуард Гайд граф Кларендон, дочка якого Анна була першою дружиною брата короля герцога Якова Йоркського. Серед освічених верств англійського населення почалось невдоволення реформацією: вони усвідомили, що відколи Генріх VIII проголосив *Акт про супрематію*, Англія не мала спокою, а кожна хвиля терору завершувалась тільки для того, щоби уступити місце новій. Від початку реформації в Англії не встигала висихати кров, яку проливали заради політичного утвердження англікан, пуритан та індепендентів. Все це стало причиною повернення великої частини англійського населення до Католицької Церкви. До того ж, Карл II вів настільки ж розгульне і марнотратне життя, як і його дід та батько. Оскільки протестанти проголошували високі моральні принципи та звинувачували інших у їх недотриманні, а король був главою протестантської Церкви Англії, то ця несумісність лишень посилювала розчарування. Коли померла перша дружина герцога Якова Йоркського, брата короля, він одружився з принцесою Марією Моденською, яка була католичкою, прийняв католицизм і очолив рух за повернення Англії до Католицької Церкви. Оскільки Карл II та його дружина

Катерина Браганська не мали дітей, то Яків був першим претендентом на трон. Англікани налякались такої перспективи, і парламент розробив «Білль про відвід» (Exclusion Bill), відповідно до якого Яків мав би втратити право на успадкування трону. Цей документ обговорювався в парламенті у 1678-1681 роках, але був відхилений королем. При обговоренні «Біллю» парламент розділився на дві партії: торі (Tory), які не підтримували «Білль» і стояли на консервативних та абсолютистських позиціях, та вігі (Whigs), які відстоювали «Білль» і стояли на ліберальних та демократичних позиціях. З цих партій згодом розвинулися британські консерватори і лейбористи.

Поступово Карл II почав усвідомлювати згубність своєї політики. У 1679 році був ухвалений *Habeas Corpus Act* – документ, який регулював процедуру арешту та суду. Від цього моменту арешт і суд міг відбуватися виключно в рамках чинного законодавства, а не за волею короля чи чиновників. Цей документ ввійшов до британської Конституції. У 1685 році Карл II помер, за декілька днів перед смертю прийнявши католицизм. У 1685 році на трон вступив брат Карла II Яків II, який був католиком. Новий король правив тільки чотири роки. За той час він намагався усунути від влади англікан, які за правління його брата отримали ексклюзивне право на державні посади. Невдоволення англікан політикою короля призвело до державного перевороту в 1688 році, який прийнято іменувати *Славною революцією* (Glorious Revolution). Королю довелося переселитися до Франції, де він прожив до 1701 року. В Англії сформувалась партія *яковитів*, яка підтримувала короля Якова II. У той час парламент одружив дочку Якова II від першого шлюбу Марію з принцом Вільгельмом Оранським; вони обоє у 1689 році були на рівних правах короновані. Вільгельм III та Марія II були протестантами, і були вимушені вести війни з яковитами. У 1694 році Марія II померла, і одноосібним королем став Вільгельм III Оранський.

• РЕФОРМИ ВІЛЬГЕЛЬМА ОРАНСЬКОГО

В період царювання Вільгельма III Англія стала новою країною. Король розвинув англійський флот, у 1694 році створив Англійський банк, у 1702 році створив Ост-Індійську компанію, якою почалась колонізація Індії, сприяв розвитку науки і мистецтв. У час його правління діяли Джонатан Свіфт та Ісаак

Ньютон. Оскільки Вільгельм став англійським королем завдяки парламенту, а також керуючись прагненням припинити столітні протистояння короля і парламенту, Вільгельм III у 1689 році ухвалив «Біль про права» (Bill of Rights), який обмежував права короля, розширював повноваження парламенту та перетворив Англію в конституційну монархію. Так закінчився період англійського абсолютизму, розпочатий Генріхом VII. Особливо важливими були інновації Вільгельма III в релігійній сфері. Оскільки король був вихований у сім'ї нідерландських протестантів, він ненавидів католиків, але й не відчував себе англіканином, хоч і прийняв англіканство, вступаючи на трон. Ці релігійні налаштування короля вилилися у двох ним виданих законотворчих актах. У 1689 році король проголосив *Акт про віротерпимість* (Toleration Act), повна назва якого *Акт про звільнення від покарань, передбачених відповідними законами, протестантських вірнопідданих, що відокремились від Церкви Англії* (An Act for Exempting their Majestyes Protestant Subjects dissenting from the Church of England from the Penalties of certaine Lawes). Цей документ захищав права протестантів, але не католиків. Пригнічення католиків в Англії тривало до XIX століття. У 1701 році король і парламент проголосили *Акт про успадкування престолу* (Act of Settlement), відповідно до якого католики і особи, одружені з католиками, не могли успадкувати престол. Ця норма діє до сьогодні.

У 1702 році Вільгельм III помер, і на трон зійшла королева Анна, яка була сестрою Марії II і дочкою Якова II від першого шлюбу. Анна царювала до 1707 року, але через слабе здоров'я і обмеженість її влади, як конституційного монарха, реальна влада знаходилась у руках Джона Черчіля герцога Мальборо. Найважливішою подією, яка відбулася за час перебування на троні королеви Анни було об'єднання Англії та Шотландії в одну країну. Досі вони вважалися двома незалежними країнами з власними парламентами, але зі спільним королем. У 1707 році обидва парламенти проголосили *Акт про унію* (Acts of Union), відповідно до якого з політичної карти світу зникли Англія і Шотландія, а натомість з'явилась Велика Британія. Королева Анна померла у 1707 році, не залишивши нащадків, тому нею закінчилась династія Стюардів на британських престолах.

• ГАННОВЕРСЬКА ДИНАСТІЯ

Після смерті королеви Анни в родині Стюард не знайшлося ні одного англіканина, який би міг успадкувати трон. Понад 50 найближчих родичів королеви були католиками, а тому, відповідно до Акту про успадкування престолу 1701 року, не могли зійти на трон. Найближчим родичем королеви Анни, який не був католиком був німець за національністю і лютеранин за вірою курфюрст Георг Ганноверський. Його бабця принцеса Єлизавета Стюард була дочкою короля Якова I та Анни Данської. Єлизавета одружилась із курфюрстом Фрідріхом V Пфальцьким, який був лідером об'єднання лютеранських князів¹. Єлизавета прийняла лютеранство. Оскільки *Акт про успадкування престолу* не забороняв лютеранам успадковувати британський трон, то онук Єлизавети Стюард став королем під іменем Георга I, з коронацією якого на британському троні опинилась Ганноверська династія. Георг I, коли став британським королем, навіть не говорив англійською. Перші роки правління Георга I проходили в протистоянні з яковитами, але зі смертю французького короля Людовіка XIV, який підтримував яковитів, ця боротьба згасла. Ганноверська династія правила Британією 187 років і дала Британії шість монархів: Георг I (1714-1727), Георг II (1727-1760), Георг III (1760-1820), Георг IV (1820-1830), Вільгельм IV (1830-1837) та Вікторія (1837-1901). За час правління Ганноверської династії Британія розвивалась політично та економічно, надбала величезні колонії, зокрема Індію, але й втратила стратегічні території, зокрема США. Релігійне життя в королівстві стало спокійним. Поступово утверджувалась релігійна толерантність, і навіть католики були зрівняні у правах із іншими конфесіями. За час цієї династії не відбулось ніяких кардинальних подій у релігійному житті Британії.

Якщо шотландці Стюарди одружувалися з жінками різних національностей, і так розчинили свою шотландську національність, то німці Ганновери ріднилися в більшості з німецькими аристократами, зберігаючи великі німецькі культурні впливи при дворі. Королева Вікторія була одружена з принцом Альбертом Саксен-Кобург-Готським. Їхній син, король Едуард VII

¹ На весіллі Єлизавети Стюард і Фрідріха Пфальцького Вільям Шекспір вперше продемонстрував постановку п'єси «Буря».

(1901-1910) успадкував прізвище від батька, тому з його коронацією офіційно відбулась зміна прізвища династії. З початком Першої світової війни, коли Британія та Німеччина опинилися по різні сторони протистояння, серед британців наростало негативне ставлення до німців. Щоби не спровокувати негативного ставлення народу до монархії, було ухвалене рішення змінити прізвище. Новим прізвищем правлячої династії стало Віндзор. Так іменується один із королівських замків. Під цим прізвищем правили Георг V (1910-1936), Едуард VIII (1936), Георг VI (1936-1952) та Єлизавета II (від 1952 року).

14.3. АНГЛІКАНСЬКЕ СПІВОВАРИСТВО

Англіканська Церква сьогодні налічує понад 85 мільйонів віруючих, і є однією з найбільших релігійних організацій світу. Вона має складну структуру. В момент зародження її єпархії обіймали тільки територію Англії, однак із початком колоніальної політики Англії територія Британської імперії розширилась. Переселення англійців до колоній призвело до створення англіканських парафій по всій території британських колоній. Англіканські общини продовжували діяти на теренах британських колоній і після здобуття ними незалежності. Більшість общин Англіканської Церкви, розташованих у колоніях, які вийшли з-під адміністративного підпорядкування Церкви Англії, однак зберегли з нею духовний союз. Сьогодні у світі існує 38 англіканських Церков, які разом творять єдине *Англіканське Співтовариство* (Anglican Communion).

- Найдавнішою серед Церков Англіканського Співтовариства є, звичайно, *Церква Англії*, утворена внаслідок англійської реформації Генріха VIII і Єлизавети I. Главою Церкви Англії є британський король або королева, які носять титул Верховного правителя Церкви. До компетенції монарха входить призначення єпископів, контроль за діяльністю Церкви та затвердження основних постанов Синоду. Духовним главою Церкви Англії є *архієпископ Кентерберійський* (Archbishop of Canterbury). Цей титул вперше з'явився у 597 році, а Августин Кентерберійський був першою людиною, яку ним титулували. В той час кентерберійські архієпископи діяли як

ерархи Католицької Церкви. В час англійської реформації при Генріху VIII архієпископом Кентерберійським був Томас Кранмер, який став ідеологом реформації і першим, хто очолював Церкву Англії після її відокремлення від Католицької Церкви. У 2013 році 105-м архієпископом Кентерберійський був обраний Джастін Велбі. Резиденцією архієпископів Кентерберійських є Ламбетський палац (Lambeth Palace) у Лондоні. Оскільки до англійського церковного розколу архієпископи Кентерберійські в лоні Католицької Церкви мали також титул Примає Англії, то цей титул зберігся і після розколу, однак своє значення він утратив. Церква Англії розділена на два архієпископства: Кентерберійське, у підпорядкуванні якого знаходяться 30 єпархій, з яких 29 в Англії та одна в континентальній Європі, та Йоркське, в підпорядкуванні якого перебувають 14 єпархій. Архієпископ Йоркський адміністративно підпорядкований архієпископу Кентерберійському. В Британії діє двопалатний парламент, який складається з Палати лордів і Палати общин. Верхня Палата має повну назву Високодостойні духовні і світські Лорди Об'єданого королівства Великої Британії та Північної Ірландії, які засідають у Парламенті (The Right Honourable the Lords Spiritual and Temporal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland in Parliament assembled). Сама назва Палати передбачає включення в неї духовних осіб. У британському парламенті представлені тільки англіканські єпископи, яких називають духовними лордами (Lords Spiritual). Їх завжди є 26. Серед англіканського духовенства автоматично духовними лордами стають п'ять єрархів: архієпископи Кентерберійський і Йоркський, єпископи Лондону, Дарема і Вінчестера; ще 19 єпископів обираються для представництва в Палаті лордів Синодом Церкви Англії. Церква Англії сьогодні налічує 26 мільйонів послідовників, і її юрисдикція поширюється на Англію, континентальну Європу та Марокко.

- Низка англіканських Церков, які ввійшли до Англіканського Співтовариства, іменуються *єпископальними*, що дає можливість їх відрізнити від пресвітеріанських Церков, утворених на основі кальвіністського богослов'я. Кожна Церква Англіканського Співтовариства є самоправною, і адміністра-

тивно не підпорядковується Церкві Англії, однак визнає її першість. Архієпископ Кентерберійський є главою тільки Церкви Англії, а серед глав усіх інших англіканських Церков вважається *primus inter pares* (перший серед рівних), головує на спільних Синодах та є репрезентантом світового англіканства. Окрім Церкви Англії, до Англіканського Співтовариства входить *Шотландська Єпископальна Церква* (Scottish Episcopal Church), яка виникла внаслідок відколу від Шотландської Пресвітеріанської Церкви. В Шотландію кальвіністські ідеї проникли дуже рано. Англійська королева Єлизавета I, намагаючись підсилити опозицію проти Марії I Стюард, підтримувала шотландських кальвіністів, позаяк Марія була католичкою. Підтримка Єлизавети I дала поштовх для формування Церкви Шотландії, в якій, як і в Церкві Англії, велись протистояння між прихильниками кальвіністської і поміркованої реформації. Коли на шотландський трон вступив Яків VI Стюард, вихований у протестантському дусі, він підтримав кальвіністські віяння, однак, коли він під іменем Якова I став англійським королем, то з ціллю уніфікації релігійного життя країни почав підтримувати наближення Церкви Шотландії до Церкви Англії. Особливо активні дії в цьому напрямі здійснював його наступник Карл I. Після жорстких протистоянь і війн, Церква Шотландії перейшла на пресвітеріанську форму управління та кальвіністське богослов'я. Однак частина Церкви відділилась від пресвітеріанців та сформувала власну Церкву, яка ввійшла в союз із Церквою Англії. Сьогодні Шотландська Єпископальна Церква налічує близько 90 тисяч віруючих, значно поступаючись своєю чисельністю Шотландській Пресвітеріанській Церкві. Церква адміністративно розділена на шість епархій. На чолі Церкви стоїть Примас Шотландії, який є одним із шести єпископів. Обряд Шотландської Єпископальної Церкви дещо відрізняється від обряду Церкви Англії. Остання літургійна реформа в ній відбулась у 1982 році. Нова літургія та спільні обряди викладені у Блакитній книзі (*The Blue Book*).

- Третьюю учасницею Англіканського Співтовариства є *Церква Ірландії* (*Eaglais na hÉireann*). Оскільки Ірландія була завойована Англією, коли Генріх VIII провів реформи Церкви, то

ці реформи захопили й Ірландію. Англія та Ірландія офіційно вважалися двома різними королівствами з власними парламентами, однак в обох них правив один король, який перебував у Лондоні. Під тиском короля ірландський парламент у 1536 році ухвалив *Акт* про відділення ірландської Церкви від Католицької Церкви. А король став водночас і главою Церкви Ірландії. Однак, це рішення не отримало великої підтримки в народі, тому й донині Церква Ірландії залишається значно меншою, аніж Католицька Церква в цій країні. Ті, хто підхопили ідею ірландської реформації, водночас захопилися й кальвіністськими ідеями, які в Церкві Ірландії отримали значно більше сприйняття, аніж у Церкві Англії. У 1615 році Церква Ірландії прийняла власний доктринальний документ «Ірландські статті». У 1634 році у ній були також прийняті «39 статей» Церкви Англії. У 1660 році «Ірландські статті» були відмінені, і єдиним доктринальним документом, на якому ґрунтувалось віровчення Церкви Ірландії, стали «39 статей». У 1801 році Англія та Ірландія були офіційно поєднані в одну країну, тобто від цього моменту Англія та Ірландія як два королівства з одним королем перетворилися в одне Об'єднане Королівство. Відразу ж об'єдналися й Церкви Англії та Ірландії. Один архієпископ і три обрані єпископи з Ірландії отримали статус духовних лордів та місця в британському парламенті. У 1991 році Ірландія вийшла зі складу Об'єданого Королівства, але залишилася у статусі британського домініону, а в 1937 році отримала повну незалежність від Британії. Відразу ж, у 1922 році Церква Ірландії відділилась від Церкви Англії, але залишилася у складі Англiканського Спiвтовариства. Однак, не вся Ірландія отримала незалежність; її північні регіони залишилися у складі Об'єданого Королівства. Втім, до Церкви Ірландії від Церкви Англії відійшли всі англiканські єпархії, які знаходяться на Ірландському острові. Церква Ірландії розділена на два архієпископства: Дублінське архієпископство об'єднує п'ять єпархій, які розташовані в Республіці Ірландія, і Армагійське архієпископство, яке об'єднує сім єпархій у підпорядкованій Британії Північній Ірландії. Обидва архієпископства утворюють єдину Ірландську Церкву. Її особливістю є те, що в ній немає глави. Церквою управляє Синод, який складається з

двох палат: Палата єпископів, до якої входять єпископи всіх дванадцяти ірландських англіканських єпархій, і Палата представників, до якої входять виборні священники і миряни. Сьогодні Церква Ірландії є невеликою за кількістю вірних. Вона налічує 378 тисяч віруючих, більша половина яких мешкає в підконтрольній Британії Північній Ірландії.

- Четвертою учасницею Англіканського Співтовариства є *Церква Уельсу* (Church in Wales, Yr Eglwys yng Nghymru). Вона утворилась унаслідок загострення національних настроїв в Уельсі в XIX столітті. Оскільки валлійці намагалися виокремитись національно, то це прагнення виразилось і в церковному житті. Щоби не допустити відходу валлійських християн від англіканства, їм була надана церковна незалежність. У 1914 році британський парламент ухвалив *Акт про Валлійську Церкву* (Welsh Church Act), яким ця Церква стала незалежним утворенням. Однак через Першу світову війну впровадити цей *Акт* у дію вдалося аж у 1920 році. Церква Уельсу входить в Англіканське Співтовариство і нічим не відрізняється від Церкви Англії, за винятком того, що Церква Уельсу не має статусу державної. Вона включає в себе п'ять єпархій. Главою Церкви є архієпископ Уельсу, який керує разом із Керівним Управлінням (Governing Body), яке складається з трьох лав: Лава єпископів (Bench of Bishops) налічує шість єпархів, Лава священників налічує 51 виборного священника, та Лава мирян налічує 86 виборних мирян. Разом Керівне Управління завжди налічує 143 члени. Архієпископ не може управляти Церквою самостійно. Якщо якась єпархія стає вакантною, тоді для вибору нового єпископа скликається спеціальна колегія, до якої входять п'ять єпископів, 21 священник і 21 мирянин. Сьогодні Церква налічує 84 тисячі віруючих.
- У тихоокеанському регіоні англікани представлені декількома незалежними Церквами. В Австралії діє *Англіканська Церква Австралії* (Anglican Church of Australia). Перші європейці прибули до Австралії у 1606 році, ними були голландці. Після експедиції Джеймса Кука 1770 року почалось масове заселення англійців до Австралії. У 1788 році Британія оголосила Австралію своєю територією, на якій було облаштовано шість колоній. У 1901 році ці шість колоній утворили Австралійський Союз, який став частиною Британської

Співдружності. Главою держави є британська королева, яка призначає свого представника – генерал-губернатора. Вищим законодавчим органом Австралії є двопалатний парламент. В 1788 році на території Австралії розпочав свою діяльність перший англіканський священик Річард Джонсон. Перші англіканські общини в Австралії підпорядковувались єпископу Калькутти. У 1836 році була створена австралійська єпархія, яка в 1847 році була розділена на чотири єпархії. В 1842 році, незалежно від чотирьох вже існуючих, постала єпархія в Тасманії. У 1962 році австралійські англікани відділилися від Церкви Англії. Сьогодні ця Церква налічує 3,68 мільйона віруючих. Вона складається з чотирьох архієпископств: Новий Південний Уельс, до якого входять сім єпархій; Квінсленд, до якого входять чотири єпархії; Південної Австралії, до якої входять три єпархії; Вікторії, до якої входять п'ять єпархій; Західної Австралії, до якої входять три єпархії; окремою структурою, яка не включається в архієпископства, є єпархія Тасманії. На чолі Церкви стоїть один із архієпископів, якого обирає Синод.

- Європейська історія Нової Зеландії почалась від 1642 року, коли її вперше помітив голландський мореплавець Адель Тасман, та 1768 року, коли її дослідив Джеймс Кук. Нова Зеландія довгий час була колонією Британії. У 1901 році вона відмовилася від вступу до Австралійського Союзу, а в 1907 році стала домініоном Британії. Главою держави в Новій Зеландії є британський монарх. З англійською колонізацією Нової Зеландії почалось поширення в цій частині світу англіканства. Вслід за Англіканською Церквою Австралії була утворена *Англіканська Церква Аотеароу, Нової Зеландії та Полінезії* (Anglican Church in Aotearoa, New Zealand and Polynesia). Вона об'єднує близько 600 тисяч віруючих, і від 1992 року поділяється на три архієпископства, які у цій Церкві зветься тіканґа. Оскільки ця Церква об'єднує три національно-етнічні регіони, то їм відповідають три тіканґи. Тіканґа Аотеароа об'єднує англікан із народу маорі в Новій Зеландії; тіканґа Нової Зеландії об'єднує англіців Нової Зеландії; тіканґа Полінезії об'єднує англікан в Полінезії, тобто на островах Кука, Фіджі, Самоа і Тонґа. Церква немає глави, і управляється Генеральним Синодом.

- *Англiканська Церква Меланезії* (Church of Melanesia) довгий час діяла як структурна одиниця Англiканської Церкви Нової Зеландії. У 1975 році вона стала незалежною, і входить до складу Англiканського Співтовариства. Сьогодні вона налічує 250 тисяч віруючих і поділена на вісім епархій, шість із яких знаходиться на Соломонових островах, а дві в Республіці Вануату. Особливістю цієї Церкви є те, що вона не має жіночого священства, але має чоловіче і жіноче чернецтво.
- *Англiканська Церква Папуа Нової Гвінеї* (Anglican Church of Papua New Guinea) об'єднує англiкан у східній частині Нової Гвінеї та налічує близько 170 тисяч віруючих. Сьогодні вона поділяється на п'ять епархій. Вона також не має жіночого священства.
- *Єпископальна Церква Філіппін* (Episcopal Church in the Philippines) виникла внаслідок англiканських місій на католицьких Філіппінах. У 1963 році філіппінські англiкани отримали окремого єпископа, а в 1990 році була визнана незалежність цієї Церкви та її поділ на шість епархій. На чолі цієї Церкви стоїть Перший архієпископ Єпископальної Церкви Філіппін, який не має власної епархії.
- В Латинській Америці англiканські общини об'єднані у п'ять Церков. *Англiканська Церква Бразилії* (Igreja Episcopal Anglicana do Brasil) виникла внаслідок місій у Бразилії, які розпочались у 1810 році. У 1965 році ця Церква стала незалежною. Сьогодні вона налічує 120 тисяч віруючих, поділена на шість епархій, і очолюється архієпископом.
- *Англiканська Церква Південної Америки* (Iglesia Anglicana del Cono Sur de América) виникла внаслідок місій, які розпочались на початку ХІХ століття. До 1974 року англiкани в цьому регіоні підпорядковувались архієпископу Кентерберійському. У 1981 році була визнана незалежність та структура цієї Церкви. Вона об'єднує англiкан Південної Америки, за винятком Бразилії, яких налічується близько 25 тисяч. Церква поділена на шість епархій: дві в Аргентині і по одній в Болівії, Чилі, Парагваю, Перу, Уругваю.
- *Англiканська Церква Центральної Америки* (Iglesia Anglicana de la Región Central de América) об'єднує близько 35 тисяч віруючих, і складається з п'яти епархій: Коста-Ріка, Сальвадор, Гватемала, Нікарагуа, Панама. Англiкани двох країн Цент-

ральної Америки цій Церкві не підпорядковуються: англійська єпархія в Белізі належить до Церкви Західної Індії, а єпархія в Гондурасі до Єпископальної Церкви США.

- *Англійська Церква Мексики* (La Iglesia Anglicana de México), відома також як *Церква Ісуса*, сформувалась унаслідок діяльності англійських місіонерів зі США. В 1879 році для мексиканських англійців був висвячений перший єпископ. Довгий час англійські общини в Мексиці підпорядковувалися Єпископальній Церкві США. У 1995 році вона стала незалежною Церквою. Сьогодні налічує 100 тисяч віруючих.
- У Канаді англійці з'явилися від моменту її колонізації. В 1497 році до Канади прибув італійський дослідник Джованні Кабото, більш відомий під англійським іменем Джон Кебот, який проводив дослідження території на замовлення Англії. Відтоді на теренах Канади почали селитися європейські колонізатори, в основному португальці і баски. У 1534 році француз Жак Картьє, який дав цим землям назву «Канада» вступив на їх терени під французьким прапором. У 1603 році Самюель де Шамплен заснував перше французьке поселення на місці сучасного Порт Рояль, а в 1608 році – друге французьке поселення на місці сучасного міста Квебек. Присутність на одній території англійців та французів викликало збройні сутички. У 1763 році Англія повністю оволоділа Канадою, однак франкомовне населення Канади не виявило лояльності до британського панування. Наслідком протистоянь між англійцями і французами був *Конституційний акт* 1791 року, яким Канада розділялась на дві колонії: Нижня Канада, до якої ввійшов сучасний Квебек із франкомовним населенням, та Верхня Канада, до якої ввійшли всі інші території з англомовним населенням. Прагнення франкомовних канадців досягнути незалежності та суперечки між місцевим населенням і британським колоніальним урядом призвели до Повстання патріотів 1837-1838 років у Нижній Канаді під проводом Луї-Жозефа Папіно. Повстання було придушене, а в 1840 році був проголошений *Акт* про союз, відповідно до якого дві Канади об'єднувалися в одну колонію, розділену на декілька провінцій, при чому франкомовний Квебек ставав тільки однією з канадських провінцій. Паралельно були створені нові британські колонії Нова Шотландія і

Нью-Брансвік. В усій Британській Північній Америці, тобто у трьох колоніях – Об'єднаній Канаді, Новій Шотландії і Нью-Брансвіку, з'явилися прихильники ідеї об'єднання. Їхні прагнення вилилися в постановках Шарлоттаунської і Квебекської конференцій 1864 року та Лондонської 1866 року. В 1867 році був ухвалений *Акт* про Британську Північну Америку, внаслідок якої країна отримала назву Канада та перетворилася в британський домініон. Згодом до Канади були приєднані острови Ньюфаундленд та Принца Едуарда. Протистояння між франкомовним і англомовним населенням Канади й до сьогодні залишається актуальною проблемою Канади. Сьогодні главою держави в Канаді є британський монарх, який керує через свого представника – генерал-губернатора. Велика кількість англійських іммігрантів спричинили поширення в Канаді англіканців. Оскільки Канада є двомовною країною, то *Англіканська Церква Канади* має подвійну назву. Від свого виникнення вона англійською називалась *The Church of England in Canada* (Церква Англії в Канаді), а в 1955 році була перейменована у *The Anglican Church of Canada* (Англіканська Церква Канади). Французькою вона називалась *l'Église Anglicane du Canada* (Англіканська Церква в Канаді), а в 1989 році була перейменована у *l'Église Épiscopeale du Canada* (Єпископальна Церква Канади), вона зародилась на початку колонізації Канади. Після закінчення Війни за незалежність США 1775-1783 років до Канади зі США переселилася величезна група лоялістів, тобто людей, які під час війни підтримували Британію. Переважна більшість лоялістів були англіканами. Імміграція лоялістів ще більше підсилила Церкву Англії в цій країні. Англіканська Церква в Канаді ніколи не була великою за кількістю віруючих, проте вона об'єднувала англійську політичну та фінансову еліту країни, а тому мала великий вплив на суспільне життя. У XIX столітті приналежність до цієї Церкви була престижною. Єпископи і священники цієї Церкви були виключно англійцями. Єпископів для Канади призначали в Англії. У 1861 році Церква отримала автономію. У XX столітті Церква все менше орієнтувалась на Англію. Сьогодні АЦК налічує 640 тисяч віруючих, однак при опитуванні, проведеному у 2001 році, англіканами себе назвали 2,04 мільйони

канадців, що становить 6,9% населення країни. Більшість із них зосереджені у провінції Онтаріо. Церква поділена на 30 єпархій, об'єднаних у чотири митрополії. На чолі Церкви стоїть Генеральний Синод, до якого входять представники єпископату, священників і мирянства. У 1970-х роках АЦК почала висвячувати на священників жінок, а в 1997 вперше жінка стала єпископом АЦК. У 2016 році АЦК благословила одностатеві партнерства. Це викликало протест консервативної частини Церкви, які відійшли, утворивши Англiканську Церкву Північної Америки.

- Сполучені Штати Америки є ще одним ареалом поширення англiканства. Європейці на терени сучасних США почали селитися у XVI столітті. Перше постійне європейське поселення виникло у 1565 році у Флориді, а в 1607 році з'явилося перше поселення англiйців у Вірджинії. Поступово на терени США переселялися численні мігранти з Англії, Шотландії, Ірландії, Німеччини, Голландії та інших країн. В більшості мігрантами ставали представники різних релігійних сект, які зазнавали переслідувань на батьківщині. Саме тому у США сформувалась настільки різнобарвна релігійна ситуація. Оскільки території сучасних США були англiйською колонією, то представники влади в більшості були англiйцями і англiканами. Англiканська Церква ніколи не була кількісно домінуючою в Америці, але вона упродовж усього колоніального періоду об'єднувала політичну і фінансову верхівку країни. У 1775-1783 роках тривала Війна за незалежність США, внаслідок якої США звільнились від британського панування. У 1787 році була прийнята Конституція США, яка діє й до сьогодні, а в 1791 році був ухвалений Білль про права. В 1789 році Джордж Вашингтон був обраний першим президентом США. Виникнення нової країни супроводжувалось низкою проблем, найбільшою із яких було рабство. Південні штати відстоювали збереження рабства, а північні намагались його ліквідувати. Піку проблема досягла, коли у 1861 році 16-м президентом США став Авраам Лінкольн, який заявив про прагнення повністю ліквідувати рабство. Це призвело до розколу країни: південні штати оголосили про створення Конфедеративних Штатів Америки, які існували в 1861-1865 роках, а президентом КША був Джефферсон Девіс. Між

США і КША відразу ж розгорілась Громадянська війна, в якій перемогли США. Президент Лінкольн у 1865 році проголосив 13-ту поправку до Конституції, якою було ліквідоване рабство. Перша англіканська община на теренах США з'явилась у Вірджинії в 1607 році, як тільки тут оселилися англійці, і відразу ж почала поширюватись по Америці. Общини в Америці з 1635 року були підпорядковані єпископу Лондона. Церква Англії в Америці в колоніальний період мала статус державної. Після Війни за незалежність цей статус був утрачений. У 1789 році американські англіканці відділилися від Церкви Англії, утворивши власну Церкву. Її офіційна назва – Місцеве і закордонне місійне товариство Протестантської Єпископальної Церкви у Сполучених Штатах Америки (Domestic and Foreign Missionary Society of the Protestant Episcopal Church in the United States of America), однак ця назва використовується вкрай рідко. В більшості ця Церква відома під неофіційними назвами: Протестантська Єпископальна Церква США або Єпископальна Церква США. У XXI столітті все частіше її називають просто *Єпископальна Церква*, оскільки її єпархії поширюються і поза США. Після проголошення незалежності США Церква розвивалась, створюючи нові общини. Сьогодні Церква налічує сто єпархій у межах США та одинадцять поза її межами. До Церкви належать 2,3 мільйони мешканців США, що становить 0,8% населення країни. Загальна кількість віруючих цієї Церкви, включно із закордонними общинами, сягає три мільйони. ЄЦ дещо різниться від Церкви Англії, хоч і входить до Англіканського Співтовариства. В ЄЦ використовується власна Книга загальних молитов, у якій богослужіння більше схожі до католицьких, аніж до англіканських. В цій Церкві, на відміну від інших англіканських Церков, визнаються святі, які, хоч і не стають предметом культу, проте вшановуються як добрий приклад для інших. У XX столітті ЄЦ, як і інші англіканські Церкви, пережила низку ліберальних реформ. У 2006-2015 роках Церкву очолювала примас Кетрін Джеффертс Шорі. Це – єдиний випадок в історії, коли жінка була главою англіканської Церкви. Хоч ЄЦ після Війни за незалежність втратила статус державної, і об'єднує тільки 0,8% населення країни, вона продовжує відігравати важливу роль у житті

країни, оскільки вона об'єднує нащадків давніх британських родів, які оселилися в країні в час британської колонізації, і до сьогодні відіграють вагомий роль у політичному та економічному житті країни. Більше чверті американських президентів належали до Єпископальної Церкви.

- Ліберальні реформи в Єпископальній Церкві США та Англiканській Церкві Канади призвели до того, що група консервативних англікан відкололася від цих Церков. У 2009 році консервативні англікани, які вийшли з ЄЦ-США та АЦК, утворили *Англiканську Церкву Північної Америки* (Anglican Church in North America), яку очолив архієпископ Роберт Дункан. АЦПА об'єднує тридцять епархій, до яких належать близько 120 тисяч віруючих. Церква не входить до Англiканського Співтовариства, але визнає себе істинно англіканською. Члени АЦПА намагаються зберегти обряд і звичаї часів англійської реформації. Церква не визнає ані жіночого священства, ані легалізації одностатевих партнерств, не допускає розлучень, абортів і евтаназій.
- Значна частина англікан мешкають в Африці, де англіканські місії почалися у час британської колонізації. Найуспішнішими ці місії є в Нігерії, де діє *Церква Нігерії* (Church of Nigeria). Першим англіканським місіонером у цій країні був Генрі Таунсенд, який розпочав свою діяльність у 1842 році. У 1864 році був висвячений перший єпископ у Нігерії. У 1951 році в Нігерії був обраний перший архієпископ. Церква розвивається неймовірно швидкими темпами, і за темпами розвитку займає перше місце серед усіх англіканських Церков світу. Сьогодні вона налічує 18 мільйонів віруючих, тобто майже 10% населення країни. При цьому Церква Нігерії за кількістю віруючих є другою після Церкви Англії англіканською Церквою світу.
- *Церква регіону Західної Африки* (Church of the Province of West Africa) почала свою історію з 1752 року і діє як автономна з 1979 року. Вона об'єднує близько одного мільйона віруючих, і складається з 17-ти епархій, одинадцять з яких розташовані в Гані, дві у Сьєра-Леоне, одна в Гамбії, Сенегалі і Кабо-Верде, одна у Гвінеї, одна у Камеруні і одна в Лібєрії.
- *Церква регіону Центральної Африки* (Church of the Province of Central Africa) почала свою історію у 1861 році, а в 1955 році

вона стала автономною. Церква об'єднує 600 тисяч віруючих у 15-ти єпархіях: одна у Ботсвані, п'ять у Зімбабве, п'ять у Замбії, п'ять у Малаві.

- *Єпископальна Церква Південного Судану і Судану* (Episcopal Church of South Sudan and Sudan) почала свою історію з 1899 року, і відразу ж отримала свого першого єпископа, який підпорядковувався англіканському архієпископу Єрусалиму, а в 1974 році була підпорядкована архієпископу Кентерберійському. У 1976 році Церква отримала незалежність. Вона об'єднує 31 єпархію з 3,5 мільйонами віруючих. У 2011 році від Судану відділився Південний Судан. Відповідно, єпархії цієї Церкви розташовані на території цих двох країн.
- У Східній Африці від 1960 року діяла Англіканська Церква Східної Африки, яка у 1970 році розділилася на *Англіканську Церкву Кенії* (Anglican Church of Kenya), яка сьогодні у 29 єпархіях об'єднує п'ять мільйонів віруючих, тобто 10,6% населення Кенії, і є однією з найконсервативніших учасниць Англіканського Співтовариства, та *Англіканську Церкву Танзанії* (Anglican Church of Tanzania), яка у 27-ми єпархіях об'єднує 2,5 мільйони віруючих, тобто 7,2% населення країни.
- *Церква регіону Уганда* (Church of the Province of Uganda) починає свою історію у 1877 році. Вона отримала незалежність у 1961 році. Після відділення від неї двох інших англіканських Церков, її територія обмежилась тільки до Уганди, в якій вона має 33 єпархії та майже дев'ять мільйонів віруючих, тобто 35,9% населення країни. У 1980 році від Церкви регіону Уганда відділилась Єпископальна Церква Руанди (L'Eglise Episcopale au Rwanda), яка до 1992 року об'єднувала англікан Руанди та Бурунді, а сьогодні тільки руандців. ЄЦР об'єднує 180 тисяч віруючих, тобто незначну частину населення країни. У 1992 році від Церкви Руанди відділилась Церква регіону Бурунді, до якої належать 625 тисяч віруючих.
- *Англіканська Церква Конго* (L'Eglise Anglicane du Congo) об'єднує півмільйона віруючих у Демократичній республіці Конго (Конго-Кіншаса) і Республіці Конго (Конго-Браззавіль). *Англіканська Церква Південної Африки* (Anglican Church of Southern Africa) об'єднує 3-4 мільйони віруючих, тобто 6,5-8,8% населення регіону свого поширення. Церква складається з 28 єпархій, з яких 21 у Південно-Африканській Республіці, одна

в Анголі, дві в Мозамбіку, одна в Лесото, одна в Намібії, одна у Свазіленді, а одна на островах Святої Олени, Вознесіння та Тристан-да-Кунья. *Церква регіону Індійського океану* (Church of the Province of the Indian Ocean) об'єднує 83 тисячі англікан на Мадагаскарі, а також на Сейшельських островах і в Маврикії. Отже, Африка є територією найбільшого поширення Англіканської Церкви.

- Англіканство також поширене в Азії. У 1993 році була утворена *Англіканська Церква Кореї* (Anglican Church of Korea), яка до цього підпорядковувалась архієпископу Кентерберійському. Церква налічує 65 тисяч віруючих і поділяється на три єпархії.
- *Англіканська Церква Гонконгу* (Hong Kong Sheng Kung Hui) виділена в незалежну Церкву у 1998 році, і налічує десять тисяч віруючих.
- *Святе відкрите зібрання Японії* (Nippon Sei Ko Kai) об'єднує 57 тисяч англікан в Японії. *Церква регіону Південно-Східної Азії* (Church of the Province of South East Asia) об'єднує 98 тисяч віруючих. У незалежну Церкву вона виокремилась у 1996 році. Церква складається з чотирьох єпархій, з яких три в Малайзії, а одна об'єднує англікан Сінгапуру, Індонезії, Камбоджі, Лаосу, Непалу, Тайланду і В'єтнаму.
- *Церква регіону М'янма* (Church of the Province of Myanmar) об'єднує 45 тисяч англікан у М'янмі.
- Чотири невеликі англіканські Церкви – *Церква Бангладешу* (Church of Bangladesh), *Церква Північної Індії* (Church of North India), *Церква Південної Індії* (Church of South India) і *Церква Пакистану* (Church of Pakistan) – утворюють союз Церков, який одночасно належать до Англіканського Співтовариства та Світової ради методистських Церков, сповідуючи англіканське і методистське віровчення одночасно.
- *Церква регіону Західної Індії* (Church in the Province of the West Indies) об'єднує 770 тисяч англікан у восьми єпархіях в Океанії.
- *Єпископальна Церква в Єрусалимі та Близькому Сході* (Episcopal Church in Jerusalem and the Middle East) виникла у 1841 році як єпархія Пруської Євангельської Церкви, але у 1887 році прийняла англіканське віровчення та ввійшла до Англіканського Співтовариства. Сьогодні ця Церква об'єднує 35 тисяч віруючих у чотирьох єпархіях: перша діє в Єгипті,

Алжирі, Етіопії, Джибуті, Еритреї, Лівії, Сомалі й Тунісі, друга діє в Ірані, третя – в Ізраїлі, Палестині, Йорданії, Лівані та Сирії, четверта – в Ємені, Катарі, Кувейті, ОАЕ, Омані, Бахреїні, Іраку і на Кипрі.

Ще шість малих англіканських Церков мають статус *екстра-провінційних англіканських Церков* (extra-provincial Anglican Churches); вони є автономними у складі Церкви Англії, тобто, зберігаючи власні права, підпорядковуються архієпископу Кентерберійському. До них належать:

- ✓ Англіканська Церква Бермуд,
- ✓ Цейлонська Церква, Єпископальна Церква Куби,
- ✓ Парафія Фолклендських островів,
- ✓ Лузитанська Католицька Апостольська Євангельська Церква Португалії,
- ✓ Іспанська Реформована Єпископальна Церква.

14.4. АНГЛІКАНСЬКЕ ВІРОВЧЕННЯ І БОГОСЛОВ'Я

Найважливішим доктринальним документом Церкви Англії є *39 статей*, у яких англіканські богослови виклали всі головні тези свого віровчення. Англіканське віровчення у більшості своїх аспектів схоже на католицьке, однак у ньому присутні й елементи, перейняті від лютеранства і кальвінізму. Англікани вірять у Святу Трійцю, тобто в те, що є один вічний, безтілесний, нероздільний, всесильний, премудрий і добрий Бог, який є творцем і опікуном усього видимого і невидимого творіння. Бог єдиний за природою, але має три рівні іпостасі Отця, Сина і Святого Духа. Син Божий, будучи рівним і єдиносущним Отцю, прийняв людську природу заради спасіння людей. Так, Ісус Христос був істинним Богом та істинною людиною; він народився від Діви Марії, був розп'ятим на Хресті, й цією жертвою спас людей і від первородного гріха, і від усіх інших гріхів. Після своєї тілесної смерті на Хресті, Ісус зійшов до аду. На третій день він воскрес із мертвих у тілі, вознісся на небо, і там перебуватиме до свого другого пришестя у світ. Святий Дух походить від Отця і Сина, володіє з ними однією природою, і є істинним Богом. Цими догмами англікани повністю суголосні з католицьким віровченням.

• ОСНОВИ ДОКТРИНИ АНГЛІКАНСТВА

Все, що людство знає про Бога, відоме зі Святого Писання. Християнин повинен вірити тільки в те, що сказано у *Святому Письмі*, або може бути доведене на основі Святого Письма. Ніщо, що не міститься у Біблії, не є обов'язковим для віри християнина. Цим твердженням англікани прийняли принцип Лютера *sola scriptura*, та відкинули церковну традицію. Біблійний канон англікан є протестантським. Так серед книг Старого Завіту англікани канонічними визнавали Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня, Ісуса Навина, Суддів, Рути, I і II Самуїла, I і II Царів, I і II Хронік, Езри, Неємії, Естер, Йова, Псалми, Приповідки, Проповідника, Пісня Пісень, а також пророків Ісаї, Єремії, Єзекиїла, Даниїла, Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Міхея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарії, Малахії. Усі інші книги, які ввійшли в католицький канон, але не ввійшли до числа перелічених, англікани вважають корисними для духовного читання християн, але не підставовими для віровчення. В канон Нового Завіту англікани включили всі ті самі книги, що й католики. Старий і Новий Завіт не суперечать один одному. Англікани засуджують будь-які спроби заперечити цінність Старого Завіту. Вони стверджують, що обрядові та громадські приписи Старого Завіту не зобов'язують християн, але викладений у ньому моральний закон залишається обов'язковим.

Англікани визнають августиніанське вчення про *первородний гріх*, відповідно до якого наслідком гріха Адама був не тільки поганий приклад, даний людству, а ушкодження людської природи. Кожна людина народжується з первородним гріхом, який успадковує від прародичів за своєю природою. Внаслідок первородного гріха кожна людина за своєю природою схильна до зла, а тіло завжди противиться духу і Закону Божому. Тому кожна людина в силу зіпсуття своєї душі заслуговує прокляття. Внаслідок первородного гріха людина втратила свобідну волю, і не може власними силами заслужити на своє спасіння. Спасіння людина отримує виключно завдяки заслугам Ісуса Христа, через які людина отримує благодать, яка є Божим даром для спасіння людини. Все добре, що може зробити людина, чиниться завдяки благодаті. Оскільки людина своїми вчинками не може досягнути спасіння, то воно досягається тільки благодаттю (*sola gratia*),

на яку людина відкривається виключно вірою (*sola fide*). Добрі вчинки не здатні спричинити людське спасіння. Вони є не причиною спасіння, а його наслідками. Коли людина щиро вірить у Бога та його спасенну благодать, тоді ця віра на практиці виражається у її добрих учинках. Єдиним, хто не мав жодного гріха, був Ісус Христос, хоч він і прийняв людську природу.

Оскільки людина грішна за своєю природою, то вона впадає у гріх і після хрещення. Однак Божою благодаттю і щирим покаєнням вона може очищатись від набутих гріхів. Англікани визнають учення про предестенацію. В традиційному протестантському дусі англікани відкидають учення про чистилище, вшанування ікон і реліквій. Однак, вони зберегли священство таким, яким воно є в Католицькій Церкві. Від свого виникнення Церква Англії закликала використовувати у богослужіннях народні мови, зрозумілі молільникам. Видимими знаками Божої благодаті є Святі Тайни, яких англікани визнають дві: Хрещення і Євхаристія. Інші п'ять обрядів, які в Католицькій і Православних Церквах визнаються Святими Тайнами, сприймаються англіканами як обряди, які не осуджуються, але не походять із Біблії. Дія Святих Тайн залежить тільки від милості Божої, а не від особистих якостей священнослужителя. Хрещення є не тільки релігійним символом, а й особливою дією Божою, якою людина включається в Церкву, звільняється від гріхів і стає причасною Божій благодаті. В розумінні Євхаристії англікани відкидали католицьке вчення про трансубстанціацію (*transubstantiatio*). Англікани сприймають Євхаристію тільки як символ Хресної жертви Ісуса Христа, а присутність Христа у Євхаристії обумовлюється вірою того, хто її приймає. Євхаристію англікани приймають під двома видами – Тіло і Кров Господні. Англікани відмовилися від жертвування меси, оскільки вважають, що Хресна жертва Христа є повною і не потребує ніяких доповнень. Церква Англії відмінила целібат, тому англіканські диякони, священники і єпископи одружені. В 1994 році Церква Англії дозволила висвячувати в диякони і священники жінок. У 2014 році вперше жінка стала єпископом у Церкві Англії.

Англіканство сформувало власну богословську думку. Як це завжди буває, стимул для розгортання богословської дискусії

дали актуальні питання, які виникали в періоди становлення і розвитку англіканства. Як тільки Церква Англії виокремилась у самостійну конфесію, перед нею постала проблема осмислення власної сутності та закладення напрямних подальшого розвитку. Церква Англії виникла не ізольовано від світових релігійних процесів. З одного боку, виокремлення з Католицької Церкви вимагало встановлення демаркаційних ліній, здатних відмежувати англіканство від католицизму; з іншого боку, виокремлення Церкви Англії відбувалося на тлі загальноєвропейської реформації, і перед англіканами постала проблема окреслення власної самобутності поряд із іншими напрямками протестантизму: лютеранством, кальвінізмом та анабаптизмом. Процеси становлення англіканства були непростими: вони протікали в умовах політичних інтересів англійської корони, а також народних прагнень, які не могли не знайти свого відображення в англіканському богословському дискурсі. Загальною рисою протестантизму було його виокремлення з католицизму. Протестанти не з'явилися на пустому місці, а сформувалися внаслідок опротестування певних богословських та організаційних аспектів католицизму. Тому основою для протестантського богослов'я був католицизм. Особливості протестантських конфесій ґрунтуються на тому, які саме аспекти католицького богослов'я і благочестя вони відхилили. А перед богословами епохи реформації стояло першочергове завдання – осмислити і обґрунтувати, чому відхиленими були саме ці аспекти католицького віровчення, і чому не варто відмовлятися від тих аспектів католицизму, від яких відмовилися інші напрями протестантизму. У випадку англіканства це видно особливо яскраво. В момент свого виокремлення Церква Англії відмовилася від підпорядкування Папі Римському, але не поспішала допускати інших змін. Такою була воля короля. Однак серед активістів англійської реформації було багато таких, які захоплювалися континентальною реформацією, і вимагали повторити досвід лютеранства та кальвінізму. Відповідно, дискусія в англіканському богослов'ї епохи реформації відбувалась у протистоянні двох партій: прихильників поміркованої реформації та прихильників кардинальних реформ у дусі лютеранства і кальвінізму.

• РАННЄ АНГЛІКАНСЬКЕ БОГОСЛОВ'Я

Найвідомішими мислителями раннього англіканства були Вільям Тіндейл і Томас Кранмер. Заслуга *Вільяма Тіндейла* (1494-1536) полягала не у формуванні якоїсь богословської концепції, а в тому, що він був автором першого англомовного перекладу Біблії. Тіндейл захоплювався лютеранством, і вважав, що основне завдання реформації полягає в тому, щоби дати християнам можливість читати Біблію зрозумілою їм мовою. Поширення і читання Біблії, на його думку, самі призведуть до реформ. Захоплюючись лютеранством, Тіндейл йшов у розріз із офіційною королівською еклезіологією, за що й був страчений. *Томас Кранмер* (1489-1556) був першим архієпископом Кентерберійським після відокремлення Церкви Англії. Відповідно, саме на його плечі ліг тягар оформлення англіканства в епохи Генріха VIII та Едуарда VI. Саме Кранмер сформував знамениті «39 статей», які стали основою англіканського віровчення, а також «Книгу загальних молитов», якою був встановлений англіканський літургійний обряд. Кранмер, як і Тіндейл, захоплювався лютеранством, і приклав величезні зусилля для введення елементів лютеранської доктрини в англіканське віровчення. «39 статей» Кранмера були написані під величезним впливом «Авґсбургського віросповідання». Колосальну роль у становленні англіканства відіграли проповіді Кранмера, які видавалися друком. Незважаючи на захоплення лютеранством, Кранмер не наслідував його сліпо. Відмінність богослов'я Кранмера і лютеранства виразилось у розумінні Євхаристії. У цьому питанні Кранмер перейняв кальвіністське тлумачення, відповідно до якого Христос присутній у Євхаристії тільки духовно, а не реально.

Коли на англійський трон зійшла королева Марія I Тюдор, розпочався короткий період католицької реставрації. Через свою незначну тривалість він не був успішним, однак, коли при наступній королеві Єлизаветі I англіканство знову зайняло провідні позиції, англіканські богослови зрозуміли, що побороти католицизм тільки адміністративно-поліцейськими акціями, ініційованими урядом, не вдасться. Необхідна серйозна богословська полеміка. Відповіддю на ці виклики стала «Апологія Церкви Англії» 1562 року Джона Джуела. Богослов намагався довести, що Церква Англії презентує спроби відродити церковні

традиції раннього християнства. Саме в Апології була сформована англіканська теза про те, що тільки Церква Англії є істинним продовжувачем апостольської традиції, а Католицька Церква відійшла від них. На основі цих аргументів англікани стверджували, що не вони відкололися від Церкви, а католики поступово відійшли від неї.

В епоху королеви Єлизавети I кальвіністські ідеї проникали в Церкву Англії особливо сильно. Богослови Томас Картрайт (1535-1603) і Волтер Треверс (1548-1635), які навчалися в Женеві, повернувшись до Англії і повчавши свою викладацьку діяльність, скерували свої зусилля на критику організаційної структури Церкви Англії, в якій вони вбачали поступки католицизму. Ці богослови сформували пресвітеріанську модель церковного управління, закликали до ліквідації інституту єпископату, та стверджували, що саме така управлінська модель описана в Біблії. Діяльність Картрайта і Треверса викликала реакцію зі сторони англікан. Першим, хто дав обґрунтовану відповідь на пуританську критику, був кембриджський професор *Джон Вітґіфт* (1530-1604), який у 1583 році став архієпископом Кентерберійським. У своїх творах він висловив переконання, що Біблія не дає єдиної і незмінної моделі церковного управління. Ті способи організації Церкви, які описані в Біблії, були добрими і корисними в апостольські часи, а в подальшій історії Церква повинна пристосовуватися до нових реалій та випрацьовувати такі моделі, які були би ефективними в нових умовах.

Однак, найважливішою реакцією на пресвітеріанські ідеї були роботи *Річарда Гукера* (1554-1600). У 1585 році він видав «Трактат про оправдання» (*Learned Discourse of Justification*), в якому писав, що християни повинні більше зосереджуватись на тому, що їх об'єднує, аніж на тому, що розділяє. Як протестант, він відстоював переконання, що спасіння можливе завдяки вірі, однак стверджував, що навіть ті, хто не приймають цієї тези, мають шанс на спасіння, вказуючи цим на католиків. Книга Гукера викликала шквал критики зі сторони пуритан. В 1594 році вийшов перший том його роботи «Про закони церковної організації» (*Of the Lawes of Ecclesiastical Polity*). Гукер декларував, що закликає Церкву Англії зайняти середній шлях (*via media*) між католицизмом і пуританством. Цей середній шлях виражається передовсім у добрій системі церковного управління. Біблія, на його думку,

не може сприйматися відірвано від історичних та культурних обставин. Якщо в Біблії викладена певна форма церковного управління, то вона була найкраща для свого часу. В управлінні Церквою, як і в управлінні державою, необхідно керуватися не описаними у Біблії застарілими формами, а вічно актуальним і вкладеним Богом у людські душі природним законом. Критерієм для відчитання природного закону є здоровий глузд. До певної міри, Гукер був предвісником вільнодумства. Він стверджував, що Богові однаково, яка система управління діє в Церкві чи державі, і навіть однаково, як формулюються другорядні догми. Будь-яке управління буде добрим, якщо люди будуть побожними. А тому потрібно зосереджуватись не на адміністративній реформі, а на відродженні благочестя. Робота Гукера стала не тільки базовим підручником для духовенства, а й відіграла неабияку роль у формуванні політичної думки Англії. В 1662 році богослов Роберт Сандерсон (1587-1663) написав вступ до нового видання «Книги спільних молитов», у якому виклав принцип *via media*: він стверджував, що мудрість англікан полягає в тому, що вони зуміли уникнути крайнощів некритичного сприйняття обрядів і їх категоричного відкинення. Відомим противником пуританства був *Вільям Лод* (1573-1645), який у 1633 році став архієпископом Кентерберійським. В його роботах було здійснене розрізнення Високої Церкви (High Church) і Низької Церкви (Low Church), де під Високою розумілось англіканство з максимальним збереженням дореформаторських традицій, а під Низькою – пресвітеріанство.

В період Англійської революції, протекторату Кромвеля та Реставрації Стюардів богословські дискусії значною мірою стихли. На це були об'єктивні причини: по-перше, коли Англія заливалась кров'ю, інтелігенції було геть не до богословських розмислів, а з поверненням на трон Карла II основні зусилля були скеровані на відновлення Церкви після буремних років; по-друге, в період Революції відбулось остаточне розділення Церкви, при якому пуритани втратили надію вплинути на Церкву Англії, і почали організовувати власні общини. Новий сплеск богословських дискусій відбувся в епоху Просвітництва.

• АНГЛІКАНСЬКЕ БОГОСЛОВ'Я НОВОГО ЧАСУ

Філософські ідеї епохи Просвітництва проникли й до Церкви Англії. Оскільки Просвітництво пропагувало авторитет розуму, то й проблема розумності релігійної віри стала основною темою англіканського богослов'я XVII століття. Серед англійських мислителів з'явилися такі, хто захопився цими ідеями. Просвітництво дало поштовх для формування декількох напрямів англіканської думки. Перший прийнято називати *латитудінаріанством* (вільнодумство). До цього напрямку належали ортодоксальні англіканські мислителі, які намагалися довести, що християнство відповідає природній релігії. Під природною релігією просвітники розуміли релігійний досвід, який вкладений Богом у людську природу, і тому виражається в різноманітних формах упродовж людської історії. Латитудінаріани намагалися показати, що християнство найбільшою мірою відповідає розумній природній релігії. Найвідомішим представником цього напрямку був Джон Тіллотсон (1630-1694), який у 1691 році став архієпископом Кентерберійським.

Іншим напрямом, початок якому дали раціоналістичні ідеї Просвітництва, був *деїзм*. На переконання дійств, Бог вклав у людину розум, на основі якого вона може будувати свою релігійну віру. Релігію деїсти редукували до набору раціональних тез, і відмовлялись від Одкровення, літургійного обряду тощо. Латитудінаріани і деїсти виходили з однакових засновків – раціональне начало релігії, однак доходили до відмінних висновків: перші не виходили поза межі протестантської ортодоксії, а другі фактично звели релігію до філософської концепції. Англійський філософ Джон Локк відстоював переконання, що віра і розум мають абсолютно різні основи, і не можуть порівнюватися. В 1696 році з'явилося праця Локкового учня Джона Толанда «Християнство без таїнств», у якій автор довів Локкові засновки до крайності. Розум для Толанда є критерієм істини. Мислитель намагався очистити християнство від будь-яких згадок про чудеса як про ірраціональність, та залишити тільки те, що підлягало раціональному поясненню. Метью Тіндаль у 1730 році видав роботу «Християнство давнє, як творіння», в якій показував, що християнство є тільки квінтесенцією природної раціональної релігії. Її сутність мислитель бачив тільки у моральному законі.

Деїстська критика одкровення викликала реакцію зі сторони ортодоксальних англіканських богословів. Зокрема, єпископ Джозеф Батлер (1692-1752) відстоював думку, що одкровення не є зайвим для природної релігії, а розкриває її повною мірою. Аргументація Батлера, хоч і скерована проти крайнощів просвітницького раціоналізму, втім повністю опирається на його методи. Радикальною антитезою проти деїзму став *методизм* – протестантська конфесія заснована англіканським священиком Джоном Веслі, в центрі якої стояв заклик до духовного переживання християнства та повної відмови від його раціонального осмислення.

У ХІХ столітті англіканське богослов'я пережило новий сплеск. Одним із його репрезентантів цього періоду був *Оксфордський рух*, який бере свій початок від діяльності Джона Кібла (1792-1866). Кіבל гостро критикував державну владу за її втручання в життя Церкви. Окрім Кібла, Оксфордський рух презентувався мислителями Едвардом Пьюзі (1800-1882) та Джоном Генрі Ньюменом (1801-1890). Представники цього богословського напрямку активно використовували платонівський понятійний апарат для тлумачення християнських істин. Також вони закликали повернутися до богослов'я ранньої Церкви та англіканського богослов'я доби реформації. Цими закликами вони спричинили величезний інтерес до творів Отців Церкви перших століть християнства. В роботах представників Оксфордського руху помітні сильні прокатолицькі настрої; ці мислителі намагалися показати, що між католицьким і англіканським богослов'ям немає відмінностей, а «39 статей» і постанови Тридентського Собору тотожні за змістом. Захоплення католицизмом призвело до того, що Ньюмен, який був одним із найвидатніших релігійних діячів Англії вікторіанської епохи, врешті перейшов до Католицької Церкви і став Кардиналом. Однак, згодом Оксфордський рух почав менше орієнтуватися на католицизм, а зосередився на ідеях Високої Церкви.

З постаттю англійського поета і філософа *Семюеля Тейлора Кольріджа* (1772-1834) в англіканське богослов'я потрапили німецький романтизм та ідеалізм. Під впливом *кембриджських платоніків*, Кольрідж критикував деїзм та пропагував містику. Він стверджував, що людський розум може проникати в таємниці буття не власними силами, а завдяки причетності до Бо-

жественного. Хоч Кольрідж жив у XVIII столітті, його філософія мала величезний вплив на англіканське богослов'я XIX століття, особливо виражене в роботах *Фредеріка Денісона Моріса* (1805-1872), вчення якого називають *християнізованим платонізмом*. Окрім платонівських ідей, творчість Кольріджа мала ще один наслідок: він першим в англіканському богослов'ї пропагував історично-критичний метод вивчення Біблії. Під його впливом у 1889 році з'явилась робота Чарльза Гора «*Lux Mundi*», яка стала взірцем застосування наукового методу досліджень у богослов'ї. Англіканське богослов'я XX-XXI століть вражає своєю біполярністю: з одного боку англіканські богослови відзначаються своїми безцінними дослідженнями Біблії, історії богословської думки, історії Церкви тощо, а з іншого боку, основну увагу англікан притягують не глибокі богословські осмислення віри, а ліберальні віяння сучасності: жіноче священство, легалізація одностатевих партнерств тощо.

Отже, основою англіканського віровчення є «39 статей» Тома-са Кранмера. Англіканське богослов'я відобразило на собі бурхливі історично-культурні зміни. В епоху реформації воно зосереджувалось на двох напрямках боротьби: проти католицизму та проти закликів до радикальних реформ. Протистояння різних протестантських напрямів спричинило історичну катастрофу Англії в період Англійської революції та протекторату Кромвеля. В епоху Просвітництва до англіканського богослов'я проникли раціоналістичні ідеї та деїзм. У XIX столітті в англіканстві розквітли ідеї наукових методів досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Anson, Peter Frederic. The Call to the Cloister: Religious Communities and Kindred Bodies in the Anglican Communion. – London: SPCK, 1955.

Archbishops' Commission on Christian Doctrine. Doctrine in the Church of England. – London: SPCK, 1938.

Armentrout, Donald S. (вид.) This Sacred History: Anglican Reflections. – Cowley Publ., 1990.

Bays, Patricia. This Anglican Church of Ours. – Kelowna (British Columbia): WoodLake, 2012.

Bess, Douglas. Divided We Stand: A History of the Continuing Anglican Movement. – Berkeley: Apocryphile Press, 2006.

Black, Vicki K. Welcome to the Book of Common Prayer. – Harrisburg: Morehouse Publ., 2005.

- Boenig, Robert.* Anglo-Saxon Spirituality. – New York: Paulist Press, 2000.
- Cairns, Earle E.* Christianity Through the Centuries: A History of the Christian Church. – Grand Rapids: Zondervan, 1996.
- Campbell, Heather M.* (вид.) The Ascent of the West: From Prehistory Through the Renaissance. A History of Western Civilization. – New York: Britannica Educational Publishing, 2011.
- Chadwick, Owen.* The Victorian Church. Part Two: 1860-1901. – Eugene: Wipf and Stock, 1987.
- Edwards, David L.* Christian England. Vol. 2: From the Reformation to the 18th Century. – London: Collins, 1983.
- Edwards, David L.* Christian England. Vol. 3: From the 18th Century to the First World War. – London: Collins, 1984.
- Fitch, John.* Anglican Eirenicon: The Anglican Concept of Churchmanship in the Quest for Christian Unity. – Cambridge, (England): The Lutterworth Press, 2009.
- Godfrey, John.* The Church in Anglo-Saxon England. – University of Cambridge Press, 1962.
- Grafton, Charles Chapman.* The Lineage from Apostolic Times of the American Catholic Church, Commonly Called the Episcopal Church. – Milwaukee (Wisconsin): Young Churchman, 1911.
- Griffith, Thomas William Henry.* The Principles of Theology: An Introduction to the Thirty-Nine Articles. – London: Longmans, Green & Co, 1930.
- Hardinge, Leslie.* The Celtic Church in Britain. – TEACH Services, 1995.
- Hein, David* (вид.) Readings in Anglican Spirituality. – Cincinnati (Ohio): Forward Movement, 1991.
- Hein, David; Henery, Charles R.* (вид.) Spiritual Counsel in the Anglican Tradition. – Cambridge: James Clarke and Co, 2010.
- Hein, David; Shattuck, Gardiner H.Jr.* The Episcopalians. – Westport: Praeger Publishers, 2004.
- Hunter Blair, Peter.* An Introduction to Anglo-Saxon England. – Cambridge University Press, 2003.
- Hunter Blair, Peter.* Roman Britain and Early England, 55B.C.-A.D.871. – Norton&Company, 1966.
- Jasper, Roland C.D.* The Development of the Anglican Liturgy, 1662-1980. – SPCK, 1989.
- Kitson Clark, George.* Churchmen and the Condition of England, 1832-1885: A Study in the Development of Social Ideas and Practice from the Old Regime to the Modern State. – London: Methuen, 1973.
- MacCulloch, Diarmaid.* Thomas Cranmer: A Life. – New Haven: Yale University Press, 1996.
- Maltby, Judith.* Prayer Book and People in Elizabethan and Early Stuart England. Cambridge Studies in Early Modern British History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- McAdoo, Henry Robert.* Anglican Heritage: Theology and Spirituality. – Canterbury Press, 1991.
- More, Paul Elmer; Cross, Frank Leslie* (вид) Anglicanism: The Thought and Practice of the Church of England, Illustrated from the Religious Literature of the Seventeenth Century. – Milwaukee (Wisconsin): Morehouse Publishing, 1935.
- Moss, Claude Beaufort.* The Christian Faith: An Introduction to Dogmatic Theology. – Eugene (Oregon): Wipf and Stock, 1943.
- Mould, Alan.* The English Chorister: A History. – London: Hambledon Continuum, 2007.
- Neill, Stephen.* Anglicanism. – London: Mowbrays, 1977.
- Nichols, Aidan.* The Panther and the Hind: A Theological History of Anglicanism. – Edinburgh: T&T Clark, 1993.

Nockles, Peter B. The Oxford Movement in Context: Anglican High Churchmanship, 1760-1857. – Cambridge University, 1994.

Norman, Edward R. Church and Society in England, 1770-1970: A Historical Study. – Oxford: Clarendon Press, 1976.

Norman, Edward. Anglican Difficulties: A New Syllabus of Errors. – Morehouse Publ., 2004.

Parry, Graham. Glory, Laud and Honour: The Arts of the Anglican Counter-Reformation. – Woodbridge: Boydell Press, 2008.

Percy, Martyn. Engaging with Contemporary Culture: Christianity, Theology and the Concrete Church. Explorations in Practical, Pastoral, and Empirical Theology. – Aldershot: Ashgate, 2005.

Ramsey, Michael. The Gospel and the Catholic Church. – London: Longmans, 1936.

Russell, Thomas Arthur. Comparative Christianity: A Student's Guide to a Religion and its Diverse Traditions. – Boca Raton: Universal-Publishers, 2010.

Sachs, William L. The Transformation of Anglicanism: From State Church to Global Communion. – Cambridge University Press, 1993.

Sydnor, William. Looking at the Episcopal Church. – Morehouse Publishing, 1980.

Sykes, Stephen W. The Integrity of Anglicanism. – London: Mowbray, 1978.

Tavard, George. The Quest for Catholicity: A Study in Anglicanism. – Burns & Oates, 1963.

Taylor, Thomas. The Celtic Christianity of Cornwall. – London: Longmans, Green and Co, 1916.

Thomas, Charles. Christianity in Roman Britain to AD 500. – University of California Press, 1981.

Tyacke, Nicholas. Anti-Calvinists: The Rise of English Arminianism, c.1590-1640. – Oxford: Clarendon Press, 1987.

Wallace, Martin. The Celtic Resource Book. – London: Church House Publishing, 2009.

Webber, Christopher L. The Episcopal Church: An Introduction to Its History, Faith, and Worship. – Harrisburg: Church Publishing, 1999.

Wilken, Robert Louis. The First Thousand Years: A Global History of Christianity. – New Haven: Yale University Press, 2012.

Williams, Rowan. Anglican Identities. – London: Darton, Longman & Todd, 2003.

Wolf, William J. (вид.) Anglican Spirituality. – Wilton, Connecticut: Morehouse-Barlow Co, 1982.

Барон, Йозеф. Христианство. Кафоличество. Реформація. – С.-Петербург: Алетейя, 2017.

Булгаков, Афанасий. К вопросу об англиканской иерархии. – Киев: тип. Имп. Ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898.

Галеви, Эли. История Англии в эпоху империализма. – Москва: Соцэкгиз, 1937.

Гельд, Адольф. Социальная история Англии. – Санкт-Петербург: Монтвид, 1907.

Гиббинс, Генри. Промышленная история Англии. – Санкт-Петербург: Попов, 1895.

Грин, Джон Ричард. История Англии и английского народа. – Москва: Кучково поле, 2015.

Дженкинс, Саймон. Краткая история Англии. – Москва: КоЛибри, 2015.

Иванова, Ольга. Проект реформы канонического права в контексте ранней королевской Реформации в Англии, 1529-1553 гг.: дис... канд. исторических наук. – Смоленск, 2006.

Иванова, Ольга. Реформа канонического права как часть английской Реформации (1529-1533). – Смоленск: Универсум, 2008.

- Иглз, Робин.* История Англии. – Москва: Астрель, 2008.
- Керенский, Владимир.* Американская епископальная церковь: ее происхождение и состояние преимущественно в вероисповедном отношении. – Казань: Центральная тип., 1905.
- Кузнецов, Константин.* Опыты по истории политических идей в Англии (XV-XVII в.). – Владивосток: Вост. ин-т, 1913.
- Маколей, Томас.* Англия и Европа. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.
- Микоян, Ашхен.* История Англии: События, народ, культура, искусство и образование. – Москва: Диалог-МГУ, 1996.
- Моруа, Андре.* История Англии. – Москва: Колибри, 2017.
- Политическая история Англии. – Горький, 1971.
- Преображенский, Николай.* Современное англиканство. – Москва тип. Свято-Троиц. Сергиевой лавры, ценз. 1901.
- Рождественский, Александр.* Общий взгляд на положение англиканства в ряду других западных вероисповеданий и на исторические условия его возникновения. – Киев: тип. П. Барского, 1909.
- Смирнова, Наталья.* Реформация в Англии и деятельность Томаса Кранмера в первой половине XVI в.: дис... канд. истор. наук. – Москва, 1990.
- Смирнова, Наталья.* Реформация в Англии. – Оренбург: ОГУ, 2011.
- Сюами, Анри.* Елизаветинская Англия. – Москва: Вече, 2016.
- Тревелиян, Джордж.* Социальная история Англии: Обзор шести столетий от Чосера до королевы Виктории. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1959.
- Третьяков, Андрей.* Генезис и эволюция церковного феминизма в англиканском сообществе: дис... канд. философских наук. – Москва, 2004.
- Трухановский, Владимир.* Новейшая история Англии. – Москва: Соц-экгиз, 1958.
- Фадеев, Иван.* Церковь Англии: проблема конфессиональной самоидентификации в исторической перспективе. – Москва: Маска, 2015.

Розділ 15

**РАДИКАЛЬНА
РЕФОРМАЦІЯ І
НЕОПРОТЕСТАНТИЗМ**

15.1. АНАБАПТИСТИ, МЕННОНИТИ, УНІТАРІЇ

Реформація від своїх початків була неймовірно складним і неоднозначним явищем. Головними напрямками реформації були лютеранство, кальвінізм та англіканство. Їх трьох прийнято називати *поміркованою* або *магістерською реформацією*. Головною рисою, яка їх об'єднує, є державна підтримка реформації. Лютер діяв під протекцією північнонімецьких князів, та обґрунтував підпорядкування місцевої Церкви князям. Буцер, Цвінглі і Кальвін діяли під протекцією міських магістратів, і обґрунтували підпорядкування місцевих Церков магістратам. Англійська реформація взагалі відбувалась з ініціативи короля Генріха VIII. Отже, поміркована реформація ставила перед собою завдання вивести Церкву з-під підпорядкування Папи Римського та ввести її у залежність від місцевої політичної влади. Паралельно до трьох напрямів поміркованої реформації з'являлися численні реформатори, які не бачили потреби підпорядковувати Церкву світській владі. Цю сторону реформації називають *радикальною реформацією* або *лівим крилом реформації*. Її ідеологи проголошували незалежні общини, які не перебували під владою ані церковної ерархії, ані світської влади. Зазвичай, такі общини з'являлись спонтанно. Вони були об'єктом постійних переслідувань зі сторони світської протестантської влади, оскільки для світської влади, яка підтримувала реформацію, протестантизм був шансом абсолютизації своєї влади, а радикальні реформатори нівелювали їхній абсолютизм. Різні напрями радикальної реформації виникали за різних обставин, що дає можливість їх класифікувати. Першою епохою радикальної реформації був анабаптизм, який виник паралельно з лютеранством та кальвінізмом. Другою епохою був англійський нонконформізм, тобто відділення від англіканства общин, які були незгідними як із англіканством, так і з пуританством. Третьою епохою радикальної реформації стало формування новітніх протестантських конфесій.

• АНАБАПТИЗМ

Отже, першим періодом радикальної реформації був *анабаптизм*. Назва руху походить від грецьких слів *ἀνά* – заново і *βαπτισμός* – хрещення. Ця назва сформувалась тому, що анабаптисти в більшості не визнавали Хрещення немовлят, і перехрещували своїх прихильників у зрілому віці. Виникнення та формування руху досі залишається не вирішеною науковою проблемою. До середини ХХ століття дослідники дотримувались *моногенетичної теорії походження анабаптизму*, відповідно до якої він зародився у Швейцарії в середовищі колишніх соратників Ульріха Цвінглі, які відділилися від нього, а згодом поширили свої ідеї в різних країнах Європи. Починаючи з другої половини ХХ століття, більшість дослідників схиляються до *полігенетичної теорії походження анабаптизму*, відповідно до якої він спонтанно виникав у різних країнах Європи, а швейцарське коріння є лишень одне із багатьох, хоч і відіграло в анабаптистському русі ключову роль. Лідером цюріхської реформації був Ульріх Цвінглі. Навколо нього гуртувалась група реформаторів, які підтримували його заклики. Однак, як тільки Цвінглі підпорядкував Церкву Цюріха міському магістрату та встановив межі церковної реформи, група його прихильників відійшла від нього. Вони закликали до незалежності Церкви від світської влади, до радикальної відмови від літургії та церковних звичаїв, а також закликали народ руйнувати здобутки християнської культури (ікони, статуї, храми тощо).

Найактивнішими діячами радикальної цюріхської реформації були Андреас Кастельбергер, Сімон Штумпф, Вільгельм Ройблін, Конрад Гребель, Фелікс Манц. Вони й стали лідерами цюріхського анабаптизму. Остаточний розрив між Цвінглі і радикальними реформаторами відбувся у 1524 році. Головним питанням, яке розділило реформаторів стало Хрещення. Анабаптисти стверджували недопустимість хрещення немовлят. 17 січня 1525 року цюріхський магістрат вислухав Цвінглі та його противників. Магістрат підтримав позицію Цвінглі, і вже наступного дня з'явилась постанова магістрату, яка осуджувала позицію анабаптистів. Через декілька днів, тобто 25 січня, магістрат видав заборону проповідувати радикальним реформаторам. Однак вони проігнорували заборону. 21 січня 1525 року відбулась зустріч

анабаптистів у Цюріху, на якій Конрад Гребель вперше заново охрестив декількох людей, які вже були хрещені в дитинстві. Ця дата вважається днем заснування першої окремої анабаптистської общини. В пам'ять про цей день менноніти щороку збираються на свої всесвітні конференції саме 21 січня. В 1525 році в Цюріху почались арешти анабаптистів, а в 1526 році цюріхський магістрат ухвалив рішення засуджувати анабаптистів до смертної страти. Ці переслідування змусили діячів цюріхського анабаптизму тікати з Цюріха. В містах свого нового поселення вони засновували нові анабаптистські общини або вливалися в уже існуючі там общини радикальних реформаторів.

• ШЛЯЙТГАЙМСЬКЕ ВІРОСПОВІДАННЯ

Анабаптистські общини виникали в різних містах Швейцарії. Ранні анабаптисти не мали чітких віросповідання та програми дій. Їх об'єднували не так спільні ідеї, як спільні вороги, якими вони вважали поміркованих реформаторів, на кшталт Цвінглі й Кальвіна. Переслідування стимулювали анабаптистів об'єднуватись, і, вочевидь, з'явилась необхідність узгодження віровчення. 24 лютого 1527 року швейцарські анабаптистські богослови зібрались у містечку Шляйтгайм, у якому ухвалили доктринальний документ під назвою «*Братський союз*», який став більш відомим як *Шляйтгаймське віросповідання*. Відповідно до офіційної назви документу, швейцарські анабаптисти почали називати себе *швейцарськими братами*, чим копіювали самоназву *чеських братів* (гуситів). Шляйтгаймське віросповідання прийняли більшість швейцарських анабаптистів, але не всі. Документ був надісланий до Цвінглі і Кальвіна, але вони гостро осудили його як еретичний. Документ, на відміну від інших протестантських віросповідань, перелічував не всі догми віри, а тільки ті питання, які відрізняли анабаптистів від цвінгліанства та кальвінізму. Він складається з семи розділів і розглядає наступні питання:

- ✓ забороняється хрещення немовлят, натомість допускається хрещення тільки тих, хто свідомо вирішив хреститися;
- ✓ відлучення від Церкви можна застосовувати тільки до тих, хто у свідомому віці вирішив наслідувати Христа, але повернувся до гріха, і залишився грішником навіть після настанов Церкви;

- ✓ до Євхаристії можуть допускатися тільки ті, хто хрестився у свідомому віці та дотримується Закону Божого;
- ✓ Церква повинна бути повністю відділена від держави, не втручатися у державні справи та не підпорядковуватися державі;
- ✓ регламентувалися правила обрання пасторів;
- ✓ проголошувався пацифізм, християнам заборонялось братися за меч;
- ✓ накладалась заборона на складення клятв чи присяг.

• ТОМАС МЮНЦЕР

Швейцарські анабаптисти розселялися в різних містах Священної Римської імперії, і навіть проникали до Англії. В німецьких містах вони зустрічали численні общини прихильників радикальної реформації, які виникали незалежно від швейцарців, і які в той час були дезорієнтовані після поразки у Селянському повстанні. Найвідомішим лідером радикальної реформації в Німеччині був *Томас Мюнцер* (1490-1525). Після здобуття богословської освіти Мюнцер став католицьким священиком, але ще зі студентських років відзначався бунтівною вдачею. Почавши священиче служіння, він на жодному місці не затримувався на тривалий час, оскільки звідусіль його проганяли за конфліктність та непокору. Врешті Мюнцер покинув Католицьку Церкву та перейшов до лютеранства. В 1519 році він зустрівся з Лютером, який до нього поставився зі симпатією і призначив лютеранським пастором. Однак, невдовзі Мюнцер зумів посваритися і з Лютером, і з саксонськими князями. Він став проповідником анархії, закликав народ до громадської непокори та переконував, що люди не повинні коритися жодній владі, не повинні сплачувати податки та виконувати громадянські повинності. Проповіді Мюнцера принесли багато шкоди німецькій культурі: за його закликотом натовп трощив храми, знищував ікони та статуї, руйнував здобутки мистецтва. В 1524-1526 роках в Німеччині вибухнуло Селянське повстання, до якого жваво закликав Мюнцер. На заклик Лютера північнонімецькі дворяни жорстоко придушили повстання, а сам Мюнцер потрапив у полон та був страчений у 1525 році.

Томас Мюнцер стояв на позиціях анабаптизму, апокаліптизму, антиклерикалізму, анархізму та комунізму. Його анабаптизм

проявився в закликах відмовитися від хрещення немовлят, а тих, хто вже охрестився в дитячому віці заохочував хреститися заново. Апокаліптизм Мюнцера полягав у його переконанні в тому, що кінець світу відбудеться незабаром, а тому християни повинні якомога швидше змінити світ. Цими закликами він спричинився до початку Селянського повстання. Антиклерикалізм Мюнцера полягав у тому, що він закликав відмовитися від будь-якої Церкви, від єрархії та церковних звичаїв, а зосередитись на організації суспільства за взірцем ранньохристиянських общин. Проявами анархізму були заклики Мюнцера відмовитися від державності, скинути правителів та зруйнувати існуючий суспільний порядок. Комунізм Мюнцера проявився у критиці приватної власності, яка, на його думку, суперечить волі Божій. Суспільні погляди Мюнцера зробили його взірцем для соціалістів. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс розхвалювали Мюнцера як попередника комунізму та революціонізму, а в соціалістичній Німецькій Демократичній Республіці він був майже державним героєм.

Після придушення Селянського повстання в Німеччині, анабаптисти закрилися у своїх спільнотах, які не мали легального статусу. Вони склали релігійну опозицію до офіційного лютеранства і кальвінізму. Анабаптисти ніколи не були єдиною конфесією, а під цю назву підпадали найрізноманітніші незалежні малі общини, які сповідували принципи радикальної реформації. З плином часу серед анабаптистів сформувалися численні напрями, деякі з яких існують і до сьогодні. Слово «анабаптисти» сьогодні доречно використовувати як збірну назву для цілої низки сект, історія яких сягає радикальної реформації. Переслідування анабаптистів у Швейцарії та Німеччині спричинили їхнє поширення по всьому світі. Невдовзі після свого виникнення, анабаптисти з'явилися в Нідерландах, де вони злилися зі сакраментистами. *Сакраментисти* – це ще один, незначний за кількістю прихильників, напрям радикальної реформації, який з'явився в Нідерландах і північних областях Німеччини внаслідок діяльності Ніколяуса Петерса близько 1520 року. Сакраментисти прийняли основні богословські погляди протестантизму, але відмовлялися від традиційного для католицизму, православ'я і більшої частини протестантизму визнання принципу *ex opere operato* у випадку Святих Тайн. Принцип *ex opere operato* (силою самої дії)

означає, що Святі Тайни діють в духовному житті християнина незалежно від моральних якостей священика, який їх уділяє, оскільки священик є тільки посередником, а джерелом благодаті, яку отримує християнин через Святі Тайни, є сам Бог, а тому роль священика в цьому випадку не визначальна. Сакраментисти, повторюючи деякі ересі раннього християнства, стверджували, що дія Святих Тайн залежить від моральних якостей священика або общини, які їх уділяють.

- МЕННОНИТИ

В Нідерландах сакраментисти злилися з анабаптистами. Особливу роль у нідерландському анабаптизмі відіграв богослов *Менно Сімонс* (1496-1561), який систематизував доктрину цієї деномінації. Ті анабаптисти, які прийняли доктринальні основи Менно Сімонса, почали іменуватися *меннонітами*. Сьогодні менноніти є найбільшою анабаптистською конфесією світу. Менноніти поширились у різних країнах Європи. У XVII столітті в нідерландських меннонітських общинах відбувся розкол на ліберальних ламістів та консервативних соністів. Ці напрями розколювались на ще менші. Однак, у 1801 році ці общини знову об'єдналися. У XVIII столітті менноніти поширились в Україні та Росії. Починаючи з 1925 року меннонітські Церкви світу об'єдналися в *Світову Конференцію Меннонітів*, до якої ввійшли 102 Церкви. Сьогодні у світі мешкає 2,1 мільйони меннонітів, з яких 35% в Африці, 32% в Північній Америці, 20% в Азії та на островах Тихого океану, 10% в Латинській Америці, і тільки 3% в Європі. Така незначна кількість меннонітів у Європі обумовлена тим, що вони завжди переслідувались у європейських протестантських країнах і мігрували в Новий світ в пошуках свободи. Меннонітські общини діють і в Україні.

- АМІШІ

В 1693 році від меннонітів відділилась особливо консервативна група – *аміші*. Вони виникли в Ельзасі під проводом швейцарського переселенця Якова Аммана (1644-1730). Оскільки у Франції вони переслідувались урядом, аміші були змушені переселятися в інші країни. Головними центрами аміші є США, Канада і Україна. Вони відзначаються надзвичайно консервативними поглядами та відмовою від досягнень цивілізації: не

користуються електрикою, телебаченням, автомобілями тощо. Аміші облаштовують власні села, в яких немає ніяких спокус техніки та прогресу. Для пересування використовують коней та вози. Особливе значення серед амішів має сім'я: всі сім'ї амішів багатодітні. В Західній Україні, де існує декілька амішських сіл, їх називають «кашкетниками». У США і Канаді аміші розділилися на більш консервативних і менш консервативних. Загальна кількість амішів у сучасному світі становить 318 тисяч чоловік, і їхня кількість завдяки багатодітності сімей постійно зростає.

- ГАБРІЕЛІТИ, ФІЛІПІСТИ, ГУТЕРИТИ

Анабаптисти Південної Німеччини і Австрії у XVI столітті сформували три конфесії – *габріеліти*, засновником яких був Габріель Ашергам (+1545), *філіпісти*, засновані Філіпом Пленером, та анабаптисти-суботники, засновані Освальдом Глайтом і Андреасом Фішером, які святкували суботу. Усі ці конфесії зникли, розчинившись у інших напрямках анабаптизму. В XVI столітті сформувалась ще одна анабаптистська деномінація – *гуттерити*. Їхні коріння сягають анабаптистських общин в австрійському Тіролю. В 1529 році група анабаптистів, рятуючись від переслідувань, переселилися в Моравію. Їхнім провідником був Яків Гуттер (бл. 1500-1536), від імені якого вони отримали свою назву. У XVIII столітті вони були вимушені знову змінити місце проживання. Втікаючи від переслідувань, вони переселилися в Україну, в Чернігівську губернію. Коли в Російській імперії з'явився закон про обов'язкову військову повинність, гуттерити, оскільки вони були пацифістами, масово переселилися до США. В час Першої світової війни у США вони потрапили під карну відповідальність за відмову від виконання військової служби, через що частина їх перебралась до Канади. Сьогодні в Канаді і США мешкають близько 45.000 гуттеритів. Їхньою особливістю є відсутність приватної власності: вони утворюють невеликі комуні, до яких входять близько 14 родин, і комуна є власником усього майна. Вони мало користуються досягненнями цивілізації. В общинах спілкуються гуттеритською мовою, тобто німецькою з домішками чеської і української.

• СОЦІАНІСТИ

Окремим напрямом анабаптизму стали *унітарії*, *антитринітарії* або *соціаністи*. Анабаптистські общини були найбільш вразливі на дух часу. Вони неохоче об'єднувалися в асоціації, а тому їхня традиція не могла сформувати міцних основ. Серед деяких анабаптистських спільнот розквітали раціоналістичні тенденції, у світлі яких тринітарний догмат був підданий сумніву. На початку XVII століття італійський юрист і богослов *Фаусто Пауло Соцціні* (1539-1604) почав працювати над катехизмом, у якому виклав антитринітарні погляди, але не встиг його закінчити. Після його смерті працю над катехизмом продовжили Валентин Шмальц, Єронім Москоржовський та Йоганн Фьолькер, та видали його в 1605 році польською мовою в Ракові. Згодом він перевидавався німецькою, латиною та іншими мовами. Оскільки текст був виданий у польському місті Ракові, то він отримав назву *Раківський катехизм*. Через свої погляди Соцціні ввійшов у конфлікт із церковною владою в Італії, але, користуючись протекцією князя Франческо де Медічі, він уникнув покарань. В 1587 році Франческо де Медічі помер, а його наступник Фердінандо де Медічі відмовився допомагати Соцціні. Він був змушений тікати, і перебрався до Польщі. Тут він зустрів складну релігійну ситуацію.

На теренах Польщі до Соцціні діяли антитринітарні общини. Лідером цих общин був колишній кальвіністський богослов Симон Будний (1530-1593), який, відійшовши від кальвінізму, почав критикувати тринітарну догму. Будний писав свої твори польською і українською, та мав прихильників у Польщі, Україні, Білорусії і Литві. Соцціні влився в ці общини і своїм катехизмом синтезував антитринітарне вчення. Від його імені походить одна із назв секти – соціанство. В основі віровчення цієї секти стояли декілька ключових тез: Біблія визнавалась джерелом віри, але тільки в тій мірі, в якій вона не суперечить розуму, який проголошувався вищим авторитетом, аніж Біблія; заперечувалось учення про первородний гріх; заперечувались усі Святі Тайни та проголошувались тільки обрядами; допускалось хрещення тільки дорослих; заперечувались ікони та будь-які інші предмети культу тощо. Головною особливістю соціан було те, що вони не визнавали Ісуса Христа і Святого Духа Богом.

Соціанство набирало популярності серед польської шляхти, в чиїх маєтках утворювались соціанські общини. В першій половині XVII століття в Польщі існували 150 соціанських общин. У той сам час соціанство поширилося в Україні. Коли соціанство стало небезпечним для країни, уряд почав ліквідовувати соціанські общини. В 1658 році Сейм ухвалив рішення зобов'язати усіх соціан упродовж двох років покинути Річ Посполиту. Вони переселилися до Нідерландів та Англії, а звідти до Нового світу. У 1995 році була утворена *Міжнародна рада унітаріїв та універсалістів* (International Council of Unitarians and Universalists, ICUU), до складу якої ввійшли сімнадцять унітарних та універсалістських Церков. Деякі з них дуже малі і налічують лишень декілька десятків людей. Найбільшою серед членів ICUU є Унітарна Універсалістська Асоціація (Unitarian Universalist Association, UUA), яка діє у США і налічує понад 160 тисяч членів.

15.2.

КВАКЕРИ. МЕТОДИСТИ. АРМІЯ СПАСІННЯ

Англійська реформація була неймовірно складним релігійно-соціальним явищем. Вона протікала в умовах гострої дискусії та невизначеності. Коли король Генріх VIII проголосив відділення Церкви Англії від Католицької Церкви, в англійському суспільстві почалися активні дискусії про те, якою повинна бути їхня Церква. Король та уряд вважали, що Церква повинна тільки змінити своє підпорядкування, але ніяких змін у віровченні та обряді відбуватися не повинно. Одночасно в суспільстві дедалі більше популярними ставали кальвіністські ідеї, і їхні англійські прихильники прагнули здійснити масштабну і докорінну церковну реформу. Так сформувалися англійські пуритани. Напруження між англіканами та пуританами стали настільки гострими, що врешті призвели до революції, страти короля Карла I, громадянської війни, протекторату Кромвеля та страшного терору. Цей складний для англійської і шотландської історії період визначався не тільки двома релігійно-громадськими силами англікан і пуритан. Загальних хаос став добрим ґрунтом для виникнення нових релігійних рухів, які в подальшому розвинулись у великі конфесії. В релігійному плані тогочасне англійське суспільство розділилося на тих, які сприймали і схвалювали

королівське бачення Церкви, і тих, які його осуджували. Опозиціонери називали себе *нонконформістами*, тобто незгідними. Найбільшою силою серед нонконформістів були пуритани, які ґрунтувалися на кальвіністському віровченні. Вони в умовах соціальних пертурбацій англійського суспільства розділилися на пресвітеріан та індепендентів. Але серед нонконформістів з'явилися й абсолютно нові релігійні рухи, які не приймали ані католицького, ані англіканського, ані пуританського віровчення. Їхні погляди відзначалися радикальним виступом проти усталених церковно-суспільних норм та формуванням власної богословської системи. Такими радикальними нонконформістами були квакери, методисти, меноніти, баптисти та інші.

• КВАКЕРИ

Ранні радикальні нонконформістські общини формувалися хаотично і мали яскраво виражений протестний дух. Далеко не всім християнам цікаві деталі богословських диспутів, системи церковної організації та управління, проблеми церковно-державних відносин тощо. Серед християн, як і серед представників будь-якої релігії, завжди були містики, яких цікавило передовсім внутрішнє духовне переживання особистої зустрічі з Богом. За нормальних умов містики знаходять своє місце в будь-якій Церкві та формують її містичне крило. Але в умовах релігійно-соціальної кризи в Англії XVI-XVII століть уся увага суспільства була прикута до віровчення, яке стало причиною кровопролитних війн. Ті християни, які не бачили у віровченні базового аспекту релігії, особливо гостро переживали воєнні негаразди. Саме вони стали основою нових віянь в англійському протестантизмі, а соціально-політичні обставини визначили специфіку їхньої релігійності. Першим серед таких рухів стало *квакерство*.

Релігійний рух квакерів виник в середині XVII століття в Англії як опозиція до офіційної Церкви. Англія в той час пережила революцію та громадянську війну, які забрали величезну кількість життів у боротьбі різних протестантських Церков за офіційний статус. Як спротив до цього, сформувалися групи християн, які повністю відкинули прагнення до офіційного визнання зі сторони держави та богословські дискусії. Датою виникнення квакерства вважається 1649 рік, коли *Джордж Фокс* (1624-1691) у Ноттінгемі виголосив програмну для квакерства проповідь.

Фокс закликав християн відмежуватися від держави та припинити богословські диспути. Навколо нього почали гуртуватися общини, які відійшли від англікан і пуритан. Незважаючи на заклик Фокса припинити богословські диспути, жодна релігія не може обійтись без визначеного віровчення. Оскільки серед нонконформістів поширювалися антиномістські (заперечення значення Старого Завіту) та хіліастські (очікування швидкого приходу тисячолітнього царства Христового) ідеї, вони рано поширилися серед квакерів. Ідеї Фокса викликали спротив влади, і він упродовж свого життя був п'ять разів ув'язнений. Оскільки квакерський рух на зорі свого існування був хаотичним і не мав чіткої організації, в ньому з'являлись численні харизматичні постаті, діяльність яких призводила до розколів. Найвідомішим діячем квакерства поряд із Фоксом був *Джеймс Найлер* (1616-1660). Від початку існування руху між Фоксом і Найлером склалися складні відносини. В 1656 році в Брістолі Найлер організував святкування Квітної неділі, під час якого в'їхав у місто на ослі, а люди його славили, як Христа. Пуритани і Фокс побачили в цьому вчинку богохульство. Ця подія призвела до розколу між Фоксом і Найлером. На загал, ситуація квакерів у період становлення, тобто у 1649-1660 роках, була дуже невизначена і супроводжувалась численними розколами, об'єднаннями та загальним хаосом.

В 1660 році до влади повернувся король Карл II Стюард, і країна почала відновлювати спокій та лад. Для квакерів розпочався перший період їхнього становлення, який тривав до 1689 року. Королівська влада вкрай негативно ставилася до квакерів та інших нонконформістів. Квакерів переслідували та винищували. Але самі квакери в той час гартували власний дух. Вони формували міцні та дружні общини, не допускали розбратів та хаосу в общинах. Переслідування змушували численних квакерів покидати Англію та переселятися в колонії, особливо в Америку. Серед відомих квакерів, які емігрували до Америки був *Вільям Пенн* (1644-1718), який потрапив під переслідування в Англії та мусів утікати в колонію. Пенн згуртував навколо себе квакерів, які перебралися в Америку. Він також запрошував до Америки протестантів з континентальної Європи, зокрема з Німеччини. Отримавши від короля Карла II право на облаштування власної колонії, він у 1670-х роках створив поселення, яке отримало на-

зву «Ліси Пенна», або латинською Пенсильванія, в якій розмістилися в основному квакери. Велика частка німців серед населення Пенсильванії зробила німецьку мову другою за популярністю серед мов штату. В 1681 році Вільям Пенн став губернатором Пенсильванії. Він зробив Америку другою батьківщиною квакерства.

В 1689 році король Вільгельм III проголосив *Акт про віротерпимість*, відповідно до якого квакери отримали свободу в Англії. З проголошенням цього документу почався другий період історії квакерства. З одного боку, квакери отримали свободу і були звільнені з-під відповідальності за свою віру. А з іншого боку, свобода принесла їм внутрішній хаос. Якщо в умовах переслідувань квакери гуртувались і були внутрішньо сильними, то в умовах свободи серед них почалися розколи і стагнація. До середини XVIII століття квакери здолали внутрішню кризу. Так, третій період історії квакерства, який тривав зі середини XVIII століття до середини XIX століття, став епохою формування сучасного образу квакерства. В той час квакери активно боролися за права жінок, рабів, ув'язнених та інших знедолених категорій суспільства. Боротьба за права обездолених стала візитівкою квакерства. Зі середини XIX століття і до сьогодні (четвертий період квакерської історії) квакери переживають внутрішні непорозуміння в питаннях богослов'я і благочестя, розділяючись на декілька напрямів.

Квакери себе називають *Релігійне Товариство Друзів* (Religious Society of Friends). Слово «квакер» виникло в Англії як насмішливе. Оскільки квакери часто повторювали заклик трепетати перед Богом, то їх почали називати quakers (ті, що трепечуть). Особливістю квакерів, через яку їх не сприймали інші протестанти, є те, що вони проголошували власний духовний досвід головним джерелом одкровення, а Біблію розміщували на другому місці. Квакери заперечують будь-які богословські дискусії, оскільки кожному Бог відкривається по-різному, і кожен повинен пережити особисту зустріч із Богом, а не дотримуватися загальноприйнятих правил віри. На цій основі квакерські общини відзначаються великою толерантністю до різних поглядів на віру і Церкву. Впродовж історії в різних квакерських общинах почали домінувати впливи різних протестантських віань, що врешті призвело до виокремлення трьох напрямів квакерства:

євангелістський, який зблизився з іншими протестантами, переймаючи від них багато елементів віровчення, консервативний, який твердо стоїть на основах, закладених Джорджем Фоксом, і ліберальний, який захопився сучасними культурними віяннями. Розходження між цими напрямками спостерігається в декількох пунктах. В питанні значущості особистого духовного досвіду євангелістські квакери вважають, що він рівнозначний Біблії, консервативні – що він важливіший за Біблію, а ліберальні – що він є єдиним допустимим джерелом Божого одкровення. Євангелістські квакери мають богослужіння і священників, натомість консервативні і ліберальні не мають ані літургійного обряду, ані священників. Хоч квакери й поширилися по різних країнах світу, їхня кількість не є великою. Сьогодні у світі мешкає 377 тисяч квакерів. Найбільші квакерські общини знаходяться у Кенії (146.000 віруючих), США (76.360), Бурунді (35.000), Болівії (23.300), Гватемалі (19.620), Британії (15.775). Кожна община квакерів є незалежною. На відміну від англікан, які мають єрархію, та конгрегаціоністів, які об'єднуються у федерації, квакери не мають чітких об'єднань чи єрархічних структур, а загальні рішення ухвалюють на спільних з'їздах.

• МЕТОДИЗМ

У XVIII столітті від Англіканської Церкви відділилась ще одна конфесія – *методисти*. Її засновником був англіканський священник *Джон Веслі* (1703-1791). Веслі народився в сім'ї високоосвіченого англіканського священника, і був 15-ю дитиною в родині. Його мати відзначалась особливою побожністю, і від неї він отримав взірець живої віри. Отримавши добру початкову освіту вдома, Веслі поступив до Оксфордського університету, як і його брат Чарльз Веслі, який був 18-ю дитиною в родині. В 1728 році Веслі став англіканським священником, і був призначений викладачем Оксфордського університету. Під час викладання Джон Веслі та декілька студентів створили гурток, члени якого займалися ретельним вивченням Святого Письма, і практикували спільні молитви, наголошуючи на важливості особистої духовної зустрічі з Богом. До цього гуртка належав і Чарльз Веслі, а в 1735 році до гуртка вступив *Джордж Вайтфілд*, який на рівні з Джоном Веслі вважається співзасновником і провідним діячем методизму. Оксфордські студенти, зважаючи на методичне ви-

конання християнських моральних принципів, почали називати членів гуртка методистами. Згодом ця назва стала офіційною для конфесії, заснованої Веслі і Вайтфілдом. В 1735 році брати Веслі відправились на місійну діяльність до Америки. Джон Веслі вів в Америці аскетичне життя та віддано працював для поширення християнства, однак його праця не мала успіху. В 1737 році брати Веслі повернулися до Англії. На кораблі Джон Веслі зустрів групу чеських братів (геррнгунтерів), які вразили його щирістю своєї молитви та глибиною віри. Після повернення до Англії, він ближче познайомився з духовністю геррнгунтерів і захопився нею. В одній із їхніх общин він пережив особливий духовний досвід, який Веслі назвав особистим наверненням. Відтоді головною темою його проповідей став заклик до особистої зустрічі з Богом. У 1739 році Джордж Вайтфілд запросив Джона Веслі проповідувати гірникам під відкритим небом. Веслі прийняв пропозицію та захопився цією ідеєю. Досі в Англії проповіді поза храмами і молитовними домами не практикувалися. Веслі, проповідуючи, верхи на коні об'їздив відстань, рівну десяти всесвітнім подорожам. Через це його називали «вершником Бога». Обравши проповідництво своїм основним завданням, він за життя виголосив понад сорок тисяч проповідей.

Методисти не сформували власного богословського вчення. Веслі зосереджувався не на доктрині, а на християнському благочесті. Оскільки Веслі був англіканським священиком, він повністю перейняв англіканське богослов'я. Впродовж своєї проповідницької діяльності Веслі все ж сформував дві тези, які вирізняють методистів серед загального протестантизму. Першою особливістю методизму є заперечення вчення про предестинацію. Найгостріше вчення про предестинацію виразилось у кальвінізмі. Кальвін учив, що Бог одних людей призначив для спасіння, а інших для прокляття. Веслі категорично не сприймав цього вчення, і стверджував, що Бог усіх любить однаково, а у справі спасіння кожна людина користується свобідною волею. Спасеними стають ті, хто навернувся і праведно прожив своє життя, а не ті, хто був призначений до спасіння. В питанні про предестинацію між лідерами методизму виникли розбіжності: Джон Веслі її заперечував, а Джордж Вайтфілд сприймав її у кальвіністському варіанті. Все ж переважила аргументація Веслі. Нечисленних прихильників вчення Вайтфілда називають

кальвіністськими методистами. Другою богословською особливістю методизму було те, що Веслі, на відміну від інших протестантів, мало уваги присвячував спасінню, натомість головне місце у його проповідях займала тема святості. Іншими словами, для Веслі те, що Бог робить у людині, значно важливіше, аніж те, що Бог робить для людини. Якою би безцінною не була спасительна жертва Христа, вона не матиме жодного значення, якщо людина не стане святою і не прийме Христа як центр і ціль свого життя. Звідси випливає особливий наголос методистів на особистому наверненні і особистій зустрічі з Христом, які виражаються в любові до всіх людей і в старанному виконанні християнських повинностей.

Як і більшість протестантів, методисти визнають тільки дві Святі Тайни: Хрещення і Євхаристію. Якщо в родині методистів народжується дитина, то її хрестять немовлям; якщо ж до общини приєднується неофіт у зрілому віці, тоді його хрестять під час приєднання до Церкви. Методисти не вимагають свідомого рішення для Хрещення. Однак Хрещення методисти не вважають головним моментом духовного життя. Ним є внутрішнє духовне навернення. Євхаристія відбувається в рамках літургії, яка звершується за англіканським обрядом. В релігійній обрядовості методисти мало відрізняються від англікан. В ученні про сутність Євхаристії методисти також повторюють англіканське богословське формулювання: Христос присутній у Євхаристії реально, хоч хліб і вино зберігають власну субстанцію. Отже, методисти, як і англікани, заперечують як католицьке вчення про трансубстанціацію, так і кальвіністське вчення про символічну присутність Христа в Євхаристії. Общини методистів організовані за принципом конгрегацій, які перебувають у взаємному зв'язку. На чолі общин стоять єпископи, а їм допомагають старійшини, яких у різних методистських общинах називають по-різному: парохі, пастори або проповідники. В деяких общинах ці служіння можуть виконувати жінки. На чолі всього методизму стоїть Генеральна конференція, до якої входять духовенство і миряни. Рішення Генеральної конференції є обов'язковим для всіх методистів.

Навколо Веслі гуртувались проповідники, які невтомно працюючи продовжували його справу. Кількість методистських общин швидко збільшувалась. Веслі, як і багато харизматичних поста-

тей, ігнорував інституцію. Таке налаштування віддаляло його від Церкви Англії. Розкол методистів із Церквою Англії не має чіткої дати; він відбувався поступово. Методистські пастори засновували общини та ігнорували інституційний устрій англіканства. Врешті, вони сформувалися в окрему конфесію. Активна місійна діяльність методистських пасторів призвела до росту конфесії. Сьогодні у світі живе понад 80 мільйонів методистів. Враховуючи, що англіканців у світі 85 мільйонів, методизм, який виник як відгалуження англіканства, майже наздогнав його за кількістю віруючих. Общини методистів поширені у 132 країнах світу. Структура світового методизму схожа до структури англіканства. Методисти утворили 74 незалежні Церкви, які об'єднані у *Світову раду методистських Церков*. Особливістю цих Церков є те, що більшість із них об'єднують тільки методистів, а деякі є унійними Церквами. *Унійні протестантські Церкви* – це союзи, в які ввійшли общини різних конфесій. Наприклад, до Унійної Церкви Канади ввійшли методистські, конгрегаціоністські і пресвітеріанські общини. Кожна община, яка входить до Унійної Церкви зберігає власні особливості віровчення, свій обряд та внутрішні порядки, але свою зовнішню діяльність координує з іншими общинами Церкви. Унійними Церквами також називають Церкви однієї конфесії, які об'єднують декілька конференцій общин у різних країнах чи континентах. Ранні методистські Церкви формувалися не шляхом офіційного церковного розколу, а шляхом утворення малих общин. Окремі священики, які захоплювалися ідеями Джона Веслі та інших методистів, починали проповідувати методистську доктрину. Коли офіційна церковна влада осуджувала їхні погляди, вони відколювалися від Церкви. Так виникали локальні методистські конгрегації. Згодом вони об'єднувались між собою, започатковували спільні проекти, наприклад заснування власних навчальних закладів, чи організація місійної діяльності. Відповідно, кожна методистська Церква формувалась не як строга єрархічна структура, а як федерація малих общин. Керівні органи Церков зазвичай не втручаються у внутрішнє життя малих общин, а тільки координують їхню спільну діяльність, окреслюють віровчення та забезпечують зовнішню презентацію Церкви. Для методистів церковна організація не відіграє великого значення; осередками церковного життя є малі общини. Тому в методистських Церквах розколи і

об'єднання є звичним явищем. Кожна община вступає в Церкву як федерацію тоді, коли їй це вигідно, та виходить із Церкви, коли вважає таке рішення доречним. Якщо ж якійсь общині вигідно об'єднатися з общинами інших конфесій, тоді вона вступає з ними в Унійну Церкву, і це не викликає непорозумінь.

Так, у самій тільки Великобританії, де методизм зародився, після 1791 року, тобто після смерті Джона Веслі, виникали численні методистські церковні об'єднання. Відразу ж сформувалися окремі методистські общини, які об'єдналися в групу, яку прийнято називати *Весліанське Методистське Об'єднання* (Wesleyan Methodist Connection). В 1797 році ті методистські общини, які не ввійшли у ВМО, об'єдналися в *Методистське Нове Об'єднання* (Methodist New Connection). В 1806 році викристалізувалися методистські общини, які бажали залишатися вільними, але для організації спільної діяльності вони об'єдналися в *Незалежне Методистське Об'єднання Церков* (Independent Methodist Connection of Churches). У 1811 році на основі лозунгу збереження чистої традиції Джона Веслі виникло *Об'єднання Первісних Методистів* (Primitive Methodist Connection). В 1815 році сформувалися методистські общини під назвою *Біблійні Християни* (Bible Christians). В 1827 році виникли *Протестанти-методисти* (Protestant Methodists), а в 1832 році – *Армініанські методисти* (Arminian Methodists). В 1832 році протестанти-методисти та армініанські методисти об'єдналися у *Весліанську Методистську Асоціацію* (Wesleyan Methodist Association), яка в 1857 році була перейменована в *Унійну Методистську Вільну Церкву* (United Methodist Free Churches). В 1849 році в деяких методистських общинах відбулась реформа, після якої ці общини об'єдналися у *Весліанський Реформований Союз* (Wesleyan Reform Union). У 1907 році Методистське Нове Об'єднання, Біблійні християни та Унійна Методистська Вільна Церква об'єдналися, утворивши *Унійну Методистську Церкву* (United Methodist Church). Оскільки у США діє релігійна організація з такою ж самою назвою, то цю групу в науковій літературі прийнято називати Унійною Методистською Церквою у Великобританії. В 1932 році Унійна Методистська Церква у Великобританії, Весліанське Методистське Об'єднання та Незалежне Методистське Об'єднання Церков об'єдналися, утворивши *Методистську Церкву* (Methodist

Church). Сьогодні Методистська Церква в Об'єднаному Королівстві налічує півмільйона віруючих. Окрім неї, діють нечисленні общини Незалежного Методистського Об'єднання Церков та Весліанського Реформованого Союзу. Найбільшою методистською Церквою є *Унійна Методистська Церква* Сполучених Штатів. Вона об'єднує 12 мільйонів віруючих, з яких на теренах США мешкають сім мільйонів, а решта в Європі та Азії. Однак у США існують й інші методистські об'єднання. Перші методистські проповідники прибули до Америки ще за життя Веслі. В 1784 році Веслі вислав до Америки першого методистського єпископа Томаса Кука. В 1881 році був створений *Світовий Собор Методистів* (World Methodist Council), до якого ввішли 80 методистських Церков, які об'єднують понад 80 мільйонів віруючих.

• АРМІЯ СПАСІННЯ

У 1865 році від методизму відкололась нова конфесія – *Армія спасіння* (The Salvation Army). Засновником цієї конфесії був *Вільям Бут* (1829-1912). Він народився у Ноттенгемі, тобто в місті, де засновник квакерства Джордж Фокс виголосив свою програмну проповідь. Після здобуття богословської освіти Бут став методистським пастором, і богослов'я Веслі назавжди стало визначальним як для нього особисто, так і для заснованої ним Армії спасіння. Своє пастирське служіння Бут здійснював у східній окраїні Лондона, тобто в районі, в якому зосереджувалась столична біднота. Переїнятий методистським благочестям, у центрі якого стояло прагнення осягнути особисте спасіння, Бут зустрівся з труднощами – важко пережити духовне відродження в душі, коли у шлунку пусто, кінцівки німіють від холоду, а хвороби зводять у могилу. Проповідуючи найбіднішим верствам англійського суспільства, Бут щоденно зустрічався зі згубними наслідками бідності. Він зрозумів, що християнська проповідь не може відбуватися без благодійництва. Бут був методистом, тобто сповідував богослов'я Джона Веслі, яке у свою чергу ґрунтувалось на богослов'ї Якоба Армінія, осудженого Синодом у Дорхреті. Арміній, хоч і був кальвіністом, утім відкидав лютерівсько-кальвінський принцип *sola fide* та відстоював необхідність добрих діл для спасіння. Прихильники армініанського богослов'я, а серед них і методисти, в полеміці з пуританами

особливо загострювали цінність добрих справ. Тому для Бута важливість благодійництва не викликала сумніву. Він лишень переніс цей аспект християнського благочестя з рядового на перше місце.

2 липня 1865 року Вільям Бут і його дружина Кетрін Бут створили організацію, яка переросла в окрему конфесію. Спершу ця організація називалась Товариство християнського відродження (Christian Revival Association), згодом Християнська місія Східного Лондона (Eastlondon Christian Mission), а потім просто Християнська місія (Christian Mission). Головним лозунгом Місії став вислів «суп, мило, спасіння» (Soup, Soap, Salvation), який чітко розставив пріоритети діяльності його послідовників. Однак, Бут бачив, що його проповіді хоч і мотивують до благодійності багатьох його послідовників, однак масштабна благодійність потребує доброї організації. В 1878 році він перейменував свою організацію в Армію спасіння, та докорінно змінив її порядки. Його організація перебрала військові порядки: усі члени організації отримали військові чини, а глава організації взяв собі титул генерала, в організації з'явилася військова дисципліна, обов'язок соціального служіння, були затверджені прапор і герб організації, а також визначений однострій на кшталт військового. Все це підвищило якість благодійної роботи Армії спасіння та привабили до проблеми бідності увагу суспільства. Сьогодні Армія спасіння налічує понад 1,15 мільйона членів, а її благодійні офіси діють у 127 країнах світу. Окрім самих членів організації, в благодійній роботі Армії спасіння беруть участь численні волонтери, які захоплюються масштабністю благодійництва організації. Стабільно в Армії спасіння на волонтерських засадах трудяться понад 4,5 мільйона людей. Масштабність благодійних проектів приваблюють також численних жертводавців. У 2004 році Джоан Беверлі Крок, вдова одного із засновників мережі закладів громадського харчування «McDonald's Corporation» Раймонда Альберта Крока, пожертувала Армії спасіння 1,6 мільярда американських доларів. Ця жертва стала найбільшою одноразовою жертвою однієї людини одній організації в історії людства. Такий прояв філантропії свідчить про високий авторитет Армії спасіння у сфері благодійності.

Армія спасіння перейняла віровчення від методистів. Свою доктрину вони виклали в одинадцяти пунктах:

- ✓ ми віримо, що Писання Старого і Нового Завітів натхненні Богом, і що тільки вони конституують Божий Закон християнської віри та діяльності;
- ✓ ми віримо, що є тільки один Бог, який є безконечно досконалий, Творець, Спаситель і Управитель всіх речей, і він єдиний достойний релігійного вшанування;
- ✓ ми віримо, що є три Особи у Божестві – Отець, Син і Святий Дух, – які існують нероздільно і володіють однаковою силою та славою;
- ✓ ми віримо, що в особі Ісуса Христа об'єднались Божа і людська природи, так що він є істинним і правдивим Богом та справжньою людиною;
- ✓ ми віримо, що наші прародичі були сотворені в стані невинності, але через непослух вони втратили чистоту і блаженство, і внаслідок їхнього гріха всі люди стали грішними, повністю деморалізовані та заслуговують на справедливий гнів Бога;
- ✓ ми віримо, що Господь Ісус Христос своїми стражданнями і смертю повністю очистив цілий світ, так що кожен, хто вірить в нього, не загине, а має життя вічне;
- ✓ ми віримо, що покаяння перед Богом, віра в Господа Ісуса Христа і відродження у Святому Дусі є необхідними для спасіння;
- ✓ ми віримо, що ми оправдані благодаттю через віру в Господа Ісуса Христа;
- ✓ ми віримо, що осягнення стану спасіння вимагає повної віри у Христа;
- ✓ ми віримо, що осягнення повного оправдання є привілеєм усіх віруючих, і вони повністю з духом, душею і тілом воскреснуть в момент приходу Господа Ісуса Христа;
- ✓ ми віримо в безсмертя душі, у воскресіння тіла, в загальний суд і кінець світу; в безконечне блаженство праведників і безконечне покарання грішників.

В літургійному житті прихильники Армії спасіння, як і всі протестанти, визнають дві Святі Тайни – Хрещення і Євхаристію.

15.3. БАПТИСТИ. П'ЯТИДЕСЯТНИКИ І ХАРИЗМАТИ. АДВЕНТИСТИ

Окрім квакерів, методистів та Армії Спасіння, які відділялись від англіканства, Англія стала батьківщиною й інших конфесій, які виокремлювалися з пуританства або одночасно з англіканства і пуританства.

• БАПТИСТИ

Найбільшою з таких конфесій є *баптизм*. Засновником баптизму був *Джон Сміт* (1565-1612), який був англіканським священиком, а згодом перейшов до пуританства. Однак і пуританство не задовольнило духовних пошуків Сміта. Врешті Сміт заснував власну общину, яка склалася під впливом англіканства та конгрегаціонізму. Після Реставрації Стюардів нонконформісти стали об'єктом переслідувань, і Сміт був вимушений покинути Англію. В 1607 році він, разом із своїм помічником Джоном Гелвісом (1550-1616), перебрався до Амстердаму. Там Сміт заснував спільноту, яка називала себе «Брати, які відділилися від Церкви Англії в Амстердамі». Відразу ж після прибуття до Амстердаму, Сміт зазнайомився з ідеями меннонітів, які стали третім ідейним джерелом баптизму. Від анабаптистів-меннонітів баптисти перейняли ідею хрещення дорослих. Сміт настільки захоплювався меннонітським богослов'ям, що його баптистська община стала фактично меннонітською. Декларуючи своє навернення, він сам себе хрестив, але згодом прийняв ще одне хрещення від меннонітів. Далеко не всі баптисти погоджувались із надмірним злиттям із меннонітами. В 1611 році частина баптистів, які прагнули зберегти свою ідентичність та не розчинятися в меннонітстві, під проводом Джона Гелвіса повернулася до Англії. Ця община формувалась під величезним впливом меннонітства, однак усвідомлювала себе окремою конфесією. Саме вона дала початок світовому баптизму. Ті послідовники Сміта, які залишилися в Амстердамі, поступово злилися з меннонітами.

В основі баптистського віровчення лежить переконання, що Церква складається зі святих, а Хрещення є символом кардинальної свідомої переміни життя. В Хрещенні християнин виражає свою віру, і досягає спасіння. Баптисти не змогли уникнути

актуальної для тогочасного протестантизму богословської дискусії. Найпопулярнішим питанням тогочасного богослов'я була проблема предестинації. Жан Кальвін вважав, що Бог визначив до спасіння окремих людей, натомість Якоб Арміній був переконаний, що спасіння дароване Богом усім людям. Результатом суперечок на цю тему став Синод у Дордрехті, на якому вчення Армінія було осуджене як ересь. Хоч армініанство прогало в межах кальвінізму, воно відіграло величезну роль у богословському становленні різних протестантських конфесій. Спір між ученнями Кальвіна і Армінія виразився і в баптизмі. Відразу ж після заснування баптистських общин в Англії, серед баптистських пасторів почали виокремлюватися прихильники Кальвіна і прихильники Армінія. Врешті баптистські общини розділилися на загальних (*універсальних*) баптистів, тобто тих, які приймали вчення Армінія про спасіння всіх людей, і часткових (*партикулярних*) баптистів, які дотримувались позиції Кальвіна про спасіння тільки вибраних. Відмінність між ними виразилась також і у формі головного для всіх християн обряду Хрещення. Від найдавніших часів християнства існували дві зовнішні форми Хрещення: занурення у воду і обливання водою. Загальні баптисти почали практикувати обливання, а часткові – занурення. Незважаючи на те, що часткові баптисти вважали, що спасіння зможуть досягнути тільки вибрані Богом, вони вели активну місіонерську роботу. В кінці XVIII століття Вільям Карей заснував Місіонерське товариство часткових баптистів (Particular Baptist Missionary Society), яке розгорнуло свою активну діяльність в Азії та Африці.

В Англії баптисти ніколи не мали достатньої свободи. Як англікани, так і пуритани, ставились до баптистів, як до опозиціонерів та намагалися відмежувати їх від суспільного життя. Як тільки з'явилася можливість перебратися в Новий світ, частина баптистів скористалася цією можливістю. Основна маса переселенців з Англії до Америки були пуританами, які, як і баптисти, в Англії не мали повних прав і боролися за свободу віросповідання. Однак, як тільки пуритани в Америці опинилися в більшості, вони кардинально змінили свою політику. Коли влада опинилася в їхніх руках, вони стали різкими противниками свободи віросповідання. Центром американського пуританства став Бостон, в якому будь-яке релігійне вільнодумство строго каралося.

Баптисти, які сподівалися знайти в Америці свободу, опинилися тут під ще більшими утисками зі сторони пуритан, аніж в Англії зі сторони англікан. Ці обставини вимусили баптистів покинути Массачусетс і його столицю Бостон, та переселитися на пустинні землі. Лідером баптистської общини, яка відділилась від бостонських пуритан, став Роджер Вільямс (1603-1683). Вільямс і його послідовники в 1636 році заснували власну колонію Род-Айленд, яка сьогодні є найменшим американським штатом, а її столицю назвали Провіденс (Providence – провидіння), оскільки вважали, що їх на це місце привело Боже провидіння. Так, 1636 рік вважається роком заснування першої американської баптистської общини. Вільямс за богословськими поглядами був загальним баптистом, тобто прихильником армініанського богослов'я. Після заснування общини він відійшов від її справ, залишаючись релігійним самітником. Більшість часу він присвятив своїм філософським роздумам. Переконавшись, що будь-який зв'язок Церкви і держави приносить шкоду, Вільямс став фундатором ідеї wall of separation (стіна розділення) Церкви і держави, підготувавши ґрунт для їхнього подальшого законодавчого розділення. Багато уваги Вільямс присвятив проповіді серед індіанців, чим зробив баптизм також індіанською релігією. Хоч сьогодні 51% мешканців Род-Айленду є католиками, цей штат створений баптистами.

Баптисти не створили чіткого віровчення та не уклали віросповідання, як це зробили інші конфесії. Кожна баптистська община є вільною не тільки в питаннях організації та адміністрування, а й у питаннях віровчення. Об'єднання общин в асоціації не зобов'язує їх уніфікувати своє віровчення, а тому відмінності віровчення різних баптистських общин можуть бути дуже суттєвими.

Проте існує декілька пунктів, які дозволяють ідентифікувати баптистські общини та відрізнити їх від общин інших конфесій.

- ✓ Перше, джерелом для норм віровчення і життя є виключно Біблія.
- ✓ Друге, основою життя християнина є сповідання Євангелія, а той, хто приймає Євангеліє як найвищий авторитет у своєму житті, охрещується на основі своєї віри.
- ✓ Третє, вирішальним для спасіння є не Хрещення, а особиста віра в Ісуса Христа як Господа і Спасителя.

- ✓ Четверте, місцеві общини віруючих проповідують Слово Боже і здійснюють Ісусом Христом встановлені символи Хрещення та Євхаристії, делегуючи здійснення цих обов'язків окремим членам общини.
- ✓ П'яте, кожен християнин є священником, і уділяти Хрещення та Євхаристію може кожен.
- ✓ Шосте, Євхаристія є тільки згадкою Тайної вечері і Хресної жертви Христа.
- ✓ Сьоме, головним обов'язком кожного баптиста є проповідь Слова Божого у своєму житті, родині, общині, народі і світі, а тому кожен баптист є місіонером.
- ✓ Восьме, баптист, у якій країні він би не жив, і які би політичні вподобання не мав, зобов'язаний відстоювати свободу віросповідання, розділення Церкви і держави і протистояти одержавленню Церкви.

Баптистські богослужіння мають доволі вільну форму, до того ж у кожній общині вони виглядають по-різному. Чітких богослужбових приписів немає. Головним елементом богослужінь є читання Біблії, проповідь і довільні молитви. Богослужіння супроводжуються музикою та різноманітними активностями. Найважливішою подією є Хрещення. Для його здійснення баптисти у своїх храмах чи молитовних приміщеннях споруджують баптистерії. Проте часто Хрещення відбувається у природних водоймищах.

Сьогодні баптисти є однією з найбільших протестантських конфесій світу, налічуючи понад сто мільйонів віруючих. За кількістю віруючих баптисти перевершують кальвіністів, лютеран, англікан і методистів, поступаючись першістю в протестантському світі тільки п'ятидесятникам. Кожна община є вільною та самоуправною, проте баптистські общини, зазвичай, вступають в різноманітні асоціації, які в свою чергу входять до світових баптистських організацій. Однак світові баптистські організації не настільки організовані, як кальвіністські, лютеранські, англіканські чи методистські. Якщо світові об'єднання цих деномінацій об'єднують переважну більшість християн свого віросповідання, то баптисти не створили такої організації, яка би об'єднала більшість баптистів світу. Найбільшою баптистською організацією є *Світовий Баптистський Альянс* (Baptist World Alliance), до якого входять 170.807 баптистських общин з усього

світу, а сумарна кількість їхніх віруючих перевищує 36,5 мільйонів чоловік. Альянс був створений у 1905 році в рамках Першого всесвітнього з'їду баптистів у Лондоні. До складу Альянсу ввійшли регіональні федерації баптистських общин: Північноамериканське баптистське співтовариство (69.100 общин і понад 21 мільйона віруючих), Всеафриканське баптистське співтовариство (30.519 общин і майже 7,3 мільйона віруючих), Азіатська баптистська федерація (41.864 община і майже 5,3 мільйона віруючих), Союз баптистів Латинської Америки (12.053 общини і понад 1,7 мільйона віруючих), Європейська баптистська федерація (12.854 общини і майже 800 тисяч віруючих), Карибське баптистське співтовариство (4.417 общин і понад півмільйона віруючих).

До складу Світового Баптистського Альянсу не ввійшли численні баптистські федерації, які об'єднують величезну кількість віруючих в різних країнах світу. Найбільшою баптистською організацією світу, яка не ввійшла до складу Альянсу є *Південна Баптистська Конвенція* (Southern Baptist Convention) у США. В південних американських штатах концентрація баптистів більша, ніж у північних. Саме цим обумовлена назва організації. Сьогодні до її складу входять 46.449 общин у всіх американських штатах, і до них належать 15.5 мільйона віруючих. У другій половині XIX століття баптистські спільноти з'явилися в Україні. Незважаючи на утиски і переслідування в радянський період, вони вижили, а від моменту проголошення Незалежності інтенсивно розвинулись. Сьогодні баптисти є найбільшою протестантською деномінацією в Україні, яка налічує 2.803 общин. З них 2.479 общин входять до Всеукраїнського союзу об'єднань Євангельських християн-баптистів.

- П'ЯТИДЕСЯТНИКИ

На початку XX століття від методистів відділилась ще одна деномінація – *п'ятидесятники*, яка сьогодні становить найбільшу протестантську групу у світі. В центрі методистського богослов'я Джона Веслі стоїть переконання в тому, що головним моментом духовного життя є духовне пробудження, глибоке переживання зустрічі з Богом та внутрішнє навернення. Ці засновки стимулювали методистів відсунути на задній план питання віровчення та зосередитись на власному благочесті.

Очевидно, що при таких вихідних налаштуваннях серед методистів з'являлись найрізноманітніші спонтанні вияви духовного пробудження. В 1900-1906 роках в деяких методистських общинах Америки виникали явища *глоссолалії* (γλῶσσα – мова, λαλία – мовлення), тобто члени общини входили в молитовний екстаз та починали говорити незрозумілими мовами так, як це було з апостолами під час П'ятидесятниці. Люди, які пережили цей духовний досвід, сприйняли його як сходження на них Святого Духа і особливе Боже благословення. Вістки про це явище поширились серед християн. Глоссолалію почали сприймати як видимий знак правильного духовного досвіду. Пастор *Чарльз Фокс Паргам* (1873-1929) першим у своїх проповідях почав отожднювати явище глоссолалії з Хрещенням Святим Духом. На його переконання, видимим знаком навернення і Божого благословення є глоссолалія, в момент якої Святий Дух сходиться на людину, тобто приймає в общину Божу. Цю ідею підхопив пастор *Вільям Джозеф Сеймур* (1870-1922), який почав популяризацію вчення Паргама. На основі проповідей Паргама, Сеймура та інших спалахнув п'ятидесятницький рух, який набирив популярності з неймовірною швидкістю. Кількість прихильників руху зростала настільки швидко, що п'ятидесятники за темпами розвитку миттєво випередили всі інші християнські конфесії. До п'ятидесятництва переходили не тільки методистські общини, а й баптистські та інші, кожна привносячи власні особливості.

Віровчення п'ятидесятників ґрунтується на декількох догмах. П'ятидесятники вірять у Єдиного Бога у трьох Особах – Отець, Син і Святий Дух; вірять, що Бог творець неба і землі, безсмертний, святий і всемогутній дух. Ісуса Христа п'ятидесятники визнають Богом, Єдинородним Божим Сином, воплоченим від Святого Духа і Діви Марії, розіп'ятим і воскреслим із мертвих; він – спаситель світу і людства. Святий Дух є третьою Особою Божою; він дарує людям свої божественні дари. Головним джерелом знань про Бога є Біблія, яка однаково священна у Старому та Новому Завітах. Людина сотворена на Образ Божий, має тіло, душу і духа, і обдарована свобідною волею. Через первородний гріх людина стала грішною і смертною. Наслідок гріха успадкувало все людство. Самостійно людина звільнитися не може. Спасіння дарує тільки Христос, а людина може його сприйняти лишень своєю вірою. Всі, хто повірив у Христа, і через свою

віру отримав дароване Христом спасіння, становлять Церкву Христову. Основою всесвітньої Церкви є домашня Церква, тобто сім'я. Батьки покликані виховувати своїх дітей християнами, передаючи їм любов до Слова Божого та високі моральні ідеали. П'ятидесятники вірять у друге пришествя Христове. Важливим елементом п'ятидесятницького благочестя є поняття Хрещення Святим Духом. Оскільки п'ятидесятники зародилися в рамках методизму, то від методистів вони перейняли вчення про два етапи духовного зростання: покаяння, яке виражається через Хрещення водою, та освячення. Особливістю п'ятидесятників є те, що вони до цих двох етапів додають третій – Хрещення Святим Духом. У моральній доктрині п'ятидесятники зберігають здорові консервативні позиції, основані на Біблії. Вони категорично заперечують аборти, евтаназії, розлучення тощо, осуджують гомосексуалізм. П'ятидесятники зберегли єрархічну структуру, в якій діють пастори і єпископи.

За одне століття свого існування п'ятидесятники стали найбільшою протестантською деномінацією у світі, налічуючи в різних країнах понад 279 мільйонів віруючих. Ця деномінація не стала монолітною. Визнання базових п'ятидесятницьких догм є достатнім для того, щоби іменувати себе п'ятидесятником. Проте в деталях між різними напрямками п'ятидесятництва можливі суттєві відмінності, на основі яких можна класифікувати основні напрями п'ятидесятництва. Одним із напрямів цієї деномінації є *п'ятидесятники трьох благословень*. Вони вийшли з методизму, сповідують головні п'ятидесятницькі догми, та вірять, що людина впродовж свого духовного життя переживає три благословення – покаяння-хрещення, освячення та Хрещення Святим Духом. Другим напрямом є *п'ятидесятники двох благословень*. Вони сформувались на основі проповідей *Вільяма Говарда Даргема* (1873-1912), який вийшов не з методистського, а з баптистського середовища, а тому в його благочесті поняття освячення, яке в методистів та п'ятидесятників трьох благословень вважається другим благословенням, не відіграло особливого значення. Даргем проповідував, що християнин переживає два благословення – покаяння-хрещення та Хрещення Духом Святим, а освячення є не окремим моментом у житті, а перманентним станом, якого християнин повинен прагнути і досягти впродовж усього життя. Обидва напрями п'ятидесятництва

є дуже великими і представленими численними релігійними організаціями. Найбільшим об'єднанням п'ятидесятників двох благословень є *Всесвітнє Братство Асамблей Бога* (World Assemblies of God Fellowship), до складу якого входять об'єднання п'ятидесятницьких общин у 213 країнах світу. Загальна кількість віруючих, які належать до Асамблей Бога становить 67 мільйонів. Членом ВБАБ є й одна з найбільших в Україні протестантських конфесій Всеукраїнський Союз Церков християн віри євангельської - п'ятидесятників, який від 1998 року очолює старший єпископ Михайло Паночко.

Окрім двох основних напрямів – п'ятидесятників трьох благословень та п'ятидесятників двох благословень, до п'ятидесятництва належать також менш кількісні напрями, зокрема *апостольські п'ятидесятники*, в єрархічній структурі яких присутні апостоли і пророки; *радикальні п'ятидесятники*, які відзначаються особливим наголосом на чудах; *п'ятидесятники-суботники*, які дотримуються низки старозавітних приписів, зокрема святкування суботи. В 1914 році на з'їзді п'ятидесятників у Лос-Анджелесі виступив канадський пастор Роберт Едвард МакАлістер (1880-1953), який був одним із засновників П'ятидесятницької Асамблеї Канади. МакАлістер у своїй промові заперечив догмат про Святу Трійцю. Більшість п'ятидесятників осудили його вчення як ересь. Його погляди були схожими не до античної ересі аріанства, в якій Христос не вважався Богом, а до савеліанства, в якому Отець, Син і Святий Дух є не трьома Особами Бога, а трьома його модусами. МакАлістер стверджував, що Отець – це відвічне ім'я Бога, Син – це модус історичного вираження Бога, а Святий Дух – це Божа присутність у людському житті. Незважаючи на осудження МакАлістера, у нього з'явилися послідовники, які сьогодні утворюють ще один напрям деномінації – *п'ятидесятники-унітарії*. В усьому світі їх налічується майже 24 мільйони.

• ХАРИЗМАТИ

Спорідненою з п'ятидесятниками є ще одна деномінація – *харизмати*. Харизматичний рух розпочався з проповіді Денніса Беннета у 1960 році. Беннет починав своє служіння у конгрегаціоністській Церкві, але згодом перейшов до Єпископальної Церкви (англіканство). В 1960 році він, замість традиційної про-

повіді, розповів про свій духовний досвід відродження у Святому Дусі. Ця проповідь викликала великий ажіотаж, і Беннет покинув Єпископальну Церкву. Опісля він заснував власну спільноту, яка робила наголос на духовному переживанні сповнення Святим Духом. Після випадку з Беннетом харизматичний рух почав неймовірно інтенсивно розвиватися. Харизматичні общини виникали по всьому світі. Незважаючи на близькість до віровчення та обряду п'ятидесятників і харизматів, вони є різними християнськими деномінаціями. Більшість харизматів вірять у Святу Трійцю та сповідають основні християнські догмати. Однак, в інших питаннях віри харизмати зберігають повну свободу. На відміну від п'ятидесятників, вони роблять особливий наголос тільки на наверненні та отриманні дарів Святого Духа. Від грецького слова «*χαρίσμα*» (дар) походить назва руху. Особливістю харизматівського благочестя є наголос на вірі, особливий психологічний аспект богослужінь, різноманітність віровчення. П'ятидесятники та харизмати налічують близько 500 мільйонів прихильників.

• АДВЕНТИСТИ

Одним із важливих витоків розвитку новітнього протестантизму є *адвентистський рух*. Його початок сягає постаті американського баптистського пастора *Вільяма Міллера* (1782-1849), який намагався на основі вивчення Біблії вирахувати дату Другого пришествя Христового. В 1831 році він оголосив, що Друге пришествя відбудеться між 21 березня 1843 році і 21 березня 1844 року. Докази Міллера привабили численних християн із різноманітних конфесій, що дало початок цілому релігійному рухові. Рух почали називати адвентизмом, від латинського слова «*adventus*» (поява, прихід), яким зазвичай називали Перший і Другий приходи Христа. Ранні адвентисти не сформували окремої конфесії, вони продовжували належати до своїх конфесій, але їх об'єднувало очікування Другого пришествя. Навіть Міллер залишався баптистським пастором, не намагаючись організувати власну конфесію. Минав час і кількість адвентистів збільшувалась. У 1844 році, коли Друге пришествя не відбулось, адвентизм пережив величезну кризу. Більшість колишніх учасників руху відійшло від нього, а на Міллера посипались звинувачення у шахрайстві та обмані. Через деякий час Міллер та група його

прихильників, які не відмовилися від його ідеї, а залишилися вірними адвентизму, оговтались від шоку, і змінили своє вчення. Тепер вони почали проповідувати, що Друге пришествя Христове – це не миттєва подія, а процес, і воно таки почалось на небесах, але потрібен час, щоби воно проявилось на землі. Подією, яка відбулась на небесах, і з якої почалось Друге пришествя, є очищення Небесного святилища. Надалі це очищення поширюватиметься на землю.

Оскільки після провалу Другого пришествя, оголошеного Міллером, жодна Церква не бажала підтримувати адвентистів, вони почали поступово виділятися в окрему конфесію. В середині XIX століття сформувалися декілька адвентистських Церков, але не всі з них існують до сьогодні. В 1861 році в місті Баттл-Крік (штат Мічиган) була створена перша община адвентистів, яка поклала початок *Церкви адвентистів сьомого дня (АСД)*. Найважливішу роль у формуванні цієї конфесії відіграв проповідник Джозеф Бейтс (1792-1872). Відразу ж після заснування, Церква почала активну місіонерську роботу в різних частинах світу, що призвело до її швидкого поширення. Сьогодні Церква адвентистів сьомого дня налічує понад 20 мільйонів охрещених членів, і ще понад п'ять мільйонів дітей та підлітків, які ще не прийняли Хрещення. Церква має чітку організаційну структуру. Адвентисти мають пасторів, але не мають єпископів. Всі служіння є виборними, тобто общини обирають своїх духовних провідників на всіх рівнях. Найнижчим рівнем Церкви є локальні общини. Вони об'єднуються в локальні конференції, які входять у склад уніонів, а уніони входять у дивізіони. Дивізіони складають усю Церкву. Так, АСД мають у світі 13 дивізіонів. Один із них – це Євро-Азійський дивізіон, до якого належать адвентисти країн колишнього Радянського Союзу. Українська уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня є окремим, але найбільшим, уніоном Євро-Азійського дивізіону. До неї належать майже 1,6 мільйона віруючих, тобто понад 45% усіх адвентистів Євро-Азійського дивізіону. Український уніон, тобто АСД в Україні, поділяються на дев'ять конференцій. На чолі всієї Церкви адвентистів сьомого дня знаходиться Генеральна Конференція, яка скликається раз на п'ять років для вирішення найважливіших питань. У періоди між скликанням Генеральної Конференції Церквою управляє Президент Генеральної Конференції та Генеральна Асоціація.

Поряд із формуванням структури АСД, упорядковувалося і їхнє віровчення. Генеральна Конференція АСД 2005 року затвердила остаточний текст «28 основ віровчення», в якому міститься стислий виклад адвентистської віри. Особливе місце у формуванні адвентистського віровчення відіграла *Еллен Вайт* (1827-1915), яку адвентисти сприймають за пророчицю. Вайт стверджувала, що впродовж життя отримала понад 2000 об'явлень, на основі яких вона виклала своє тлумачення Біблії та основ адвентизму. Її думки були сприйняті адвентистами беззастережно. Адвентисти перейняли від баптистів основи свого віровчення, а також звичай хрестити дорослих. Фактично, в те, у що вірять баптисти, вірять і адвентисти, але адвентисти доповнили баптистське віровчення святкуванням суботи, есхатологізмом і специфічним ставленням до смерті. АСД вважають, що християни повинні святкувати суботу, бо так сказано в Біблії. Через це їх часто називають *суботниками*. Щодо померлих, то адвентисти вважають, що після смерті тіла людська душа не залишається живою, а засинає. Душі після закінчення земного життя не відходять до іншого світу, а входять у сон. Після Другого пришествя Христового всі прокинуться, і тисячу років житимуть, пожинаючи плоди свого земного життя. Після закінчення тисячолітнього царства відбудеться суд, внаслідок якого праведники вічно житимуть із Христом, а грішники навіки загинуть. Так, адвентисти заперечують безсмертя душі, а тому й відкидають усі похоронні церемонії та молитви. В центрі адвентистського благочестя стоїть очікування Другого пришествя Христового. Адвентисти вірять, що чим більше людей почує проповідь Євангелія, тим швидше наступить Друге пришествя. Тому адвентисти багато присвячують місіонерству. Не менше уваги адвентисти присвячують гігієні та санітарії. Вони вважають за свій обов'язок очищувати світ і свої тіла для того, щоби приготувати їх до Приходу Христа.

Ще однією адвентистською конфесією є *Церква Божя сьомого дня*, яка утворилася в 1863 році як опозиція до Церкви адвентистів сьомого дня. Особливістю цієї конфесії є те, що вона заперечує віру у Святу Трійцю та відкидає пророцтва Еллен Вайт. За даними керівництва цієї Церкви кількість їхніх членів сягає 300.000 осіб, хоч дослідники вважають, що ця кількість не перевищує 60.000. В 1933 році від Церкви Божої сьомого дня відділилась *Світова Церква Бога*, яка відродила численні старозавітні

приписи. Сьогодні ця Церква налічує близько 42.000 віруючих. В період Першої світової війни в Німеччині від АСД відділилась група віруючих, які організували *Міжнародне Місіонерське Товариство адвентистів сьомого дня*. Причиною відділення стало те, що АСД благословили своїм віруючим брати участь у військових діях. Натомість, ті адвентисти, які відділилися, строго дотримувалися принципів пацифізму.

15.4. НЕОХРИСТІЯНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ

У XIX-XX столітті науково-технічний прогрес змінив людство. Розвиток транспортних засобів уможливив швидке пересування людей, технічні засоби комунікації дали можливість спілкуватися з представниками різних народів. Колоніальна політика європейських країн спричинила постійні контакти між народами світу. Якщо для середньовічних європейців зустріч із мешканцями інших континентів і носіями чужих культур була неймовірною рідкістю, то після Великих географічних відкриттів, численні європейці переселилися на інші континенти і опинилися в середовищі чужих для Європи культур. Місіонери та мандрівники писали звіти і дослідження, в яких описували культури американських індіанців, індіців, китайців, африканців, полінезійців, австралійців та інших. Почали з'являтися переклади текстів релігійної і світської літератури культур світу. З виникненням радіо, телебачення і мережі Інтернет відстані між континентами і цивілізаційні кордони повністю зникли. Серед європейської інтелігенції з'являлись ті, котрі почали захоплюватись чужими культурами, вивчати і популяризувати їх. Ці захоплення швидко перейшли в маси і створили своєрідний пласт масової культури. Військові трагедії, які у XX столітті охопили всю планету, спричинили масову міграцію, змішали народи. В пошуках миру і засобів існування люди переселялися в чужі країни. Міста наповнились представниками різних культур і релігій. Глобалізація XIX-XX століть стала новою сторінкою людської історії. Захоплення іноземними культурами і переплетення націй змусили кожного поставити перед собою питання, які є традиційними для сплесків глобалізації: де потрібно шукати істину? Однією відповіддю на це питання став скептицизм, який відкинув будь-

які спроби знайти істину. Наслідком скептицизму стала секуляризація, тобто зниження інтересу до релігійності та деградація культури, при якій широкі маси цінують прояви поп-культури вище, за високі мистецькі витвори. У XIX-XX століттях виникли релігійні організації, які за основу своєї доктрини взяли християнське віровчення, але внесли в неї величезні зміни, внаслідок яких ці релігії неможливо більше назвати християнством. Неохристиянські релігійні рухи є дуже різноманітні, і спільним між ними є тільки те, що в їхніх доктринах вплетені елементи християнства. Таких релігійних рухів існує дуже багато, але найбільш чисельними за кількістю віруючих та впливовими у суспільному житті є Свідки Єгови, мормони і Церква об'єднання.

• СВДКИ ЄГОВИ

Особливе відгалуження адвентизму сформувалось навколо постаті *Чарльза Тейза Рассела* (1852-1916), який народився і виховувався у пресвітеріанській родині, але в 1870 році залишив пресвітеріанство та перейшов до адвентизму. Рассел мав власний погляд на Біблію і її трактування. Серед протестантських деномінацій він шукав таку, яка би відповідала його поглядам. Знайти таку деномінацію він надіявся в адвентизмі, помітивши, наскільки багато уваги адвентисти присвячують вивченню Біблії. Через якийсь час перебування в адвентистській общині Рассел розчарувався в їхньому віровченні, хоч адвентизм і мав величезний вплив на формування його богословської позиції. Врешті Рассел відійшов від адвентизму та заснував у 1870-х роках *Міжнародне товариство дослідників Біблії*. Перед Товариством Рассел поставив завдання досліджувати Біблію, й хоч він і декларував свободу дослідження, все ж члени Товариства сповідували чітко визначену доктрину, в основі якої лежав синтез адвентизму з особистими ідеями Рассела.

Послідовники Рассела були антитринітаріями, тобто не вірили у Святу Трійцю, чим кардинально вирізнялися з-посеред більшості адвентистів. Замість традиційної християнської тринітології Рассел запропонував учення, схоже до аріанства. Він стверджував, що віра в Трійцю є впливом язичництва, який проник у християнство на Першому Вселенському Соборі 325 року. Такі твердження свідчать про історичну і богословську недобросовісність членів Товариства, оскільки вони не могли не знати,

що віра у Трійцю існувала у християнстві від часів Христа, про що свідчить Біблія і ранні християнські письменники. Бога дослідники Біблії називали Єговою, роблячи на його імені вагомий наголос. Син Божий у концепції Рассела став якоюсь надприродною силою. Він – Божий Логос, який існував поза матеріальним світом, а в момент воплощення він став досконалою людиною. Ісус не був відвічно Сином Божим, а був усиновлений Богом за свою праведність. Святий Дух в Рассела не є особою, а тільки силою Божою. Найбільше особливостей Расселового вчення виразились у теорії смерті та есхатології. Рассел перейняв від адвентистів переконання в тому, що через первородний гріх люди стали смертними. В момент закінчення земного життя людина помирає. Це – її перша смерть. Рассел відкидав життя після смерті, і вважав, що душі перебувають у смертному сні, у стані невідомості. В момент Другого пришествя Христового всі воскреснуть, і почнеться тисячолітнє царство Христа. За той час люди зможуть виправляти своє життя. Після закінчення тисячолітнього царства, Христос судитиме всіх: праведники отримають вічне життя, а грішники навіки помруть. Це – друга смерть людини. Рассел заперечував пекло і чистилище. Найбільшим покаранням людини буде вічна смерть, а не вічні муки. 144.000 людей, які прожили праведно, після кінцевого суду мешкатимуть у небі з Христом, а інші праведники наповнять землю.

Для організованого поширення ідей Товариства дослідників Біблії Рассел у 1881 році заснував *Товариство Вартової вежі*, яке є некомерційною громадською організацією, та став її першим президентом. Офіційним вісником Товариства став журнал «Вартова вежа», який і до сьогодні є головним журналом єговістів. В 1916 році Рассел помер, а в 1917 році президентом Товариства Вартової вежі став *Джозеф Франклін Рутерфорд* (1869-1942). В 1919 році він заснував журнал «Золотий вік», який згодом перейменували у «Пробудись!», і який під цією назвою видається до сьогодні. Товариство Вартової вежі було адміністративною інституцією, а Товариство Дослідників Біблії – зібранням людей зі спільними інтересами. Коли Рутерфорд керував Товариством Вартової вежі, він встановив у ньому строгу теократію, ліквідував усі виборні посади та призначав чиновників особисто. Таку ж абсолютну владу він намагався становити й у Міжнародному товаристві дослідників Біблії. Все це врешті призвело до розколу

Товариства на численні гілки: Асоціація міжнародних дослідників Біблії, Незалежні дослідники Біблії, Вільні дослідники Біблії, Об'єднані дослідники Біблії, Пастирський біблійний інститут, Асоціація дослідників Біблії «Розквіт», Світське місіонерське об'єднання «Епіфанія», Група «Друзі людини», Об'єднання вільних християн, Союз вільних християнських общин, Об'єднання «Християнська відповідальність».

Ті дослідники Біблії, які залишилися в єдності з Рутерфордом, переросли в окрему конфесію, яка в 1931 році перейменувалась у *Свідки Єгови*. В 1938 році Рутерфорд ліквідував у Свідків Єгови останні залишки демократії, запроваджені Расселом, та встановив теократичне правління. Сьогодні організація є строго єрархічною і не допускає ані найменшого вільнодумства. На чолі організації стоїть Керівна рада, штаб-квартира якої знаходиться в Нью-Йорку. Раду очолює президент. Члени ради обираються зазвичай на все життя. Коли помирає якийсь член Керівної ради, інші члени на його місце обирають нового члена. Члени секти нижчого рівня не мають жодного впливу на формування керівних органів. Члени ради вважають себе помазанниками, які належать до 144.000 обраних, і вірять, що після остаточного суду вони перебуватимуть у небі. В різних країнах або округах діють філіали організації. Сьогодні діє 91 філіал. На чолі філіалу стоїть Комітет філіалу, до якого входять три-сім членів. У підпорядкуванні філіалів знаходяться типографії, ЗМІ та майно організації. Філіали поділяються на райони, на чолі яких стоять районні наглядачі. До районів входять зібрання, тобто окремі общини. Середня кількість членів общини становить сто чоловік. На різних рівнях організації відбуваються регулярні конгреси. Загальна кількість Свідків Єгови в сучасному світі становить 8,3 мільйона віруючих.

Свідки Єгови перейняли віровчення, розроблене Расселом в Товаристві дослідників Біблії. Вони стверджують, що поклонятися потрібно тільки Єгові; відмовилися від будь-яких обрядів та символів. В 1936 році Рутерфорд оголосив, що Ісуса розп'яли не на Хресті, а на стовпі. Хоч до цього часу Хрест зображався на всіх виданнях «Вартової вежі», після проголошення цього відкриття Рутерфорда єговісти почали критикувати Хрест. У перекладі Біблії, виконаному єговістами, слово «Хрест» замінене на «стовп мук». Єговісти відмовилися від святкування Пасхи та

Різдва. Єдине свято, яке вони святкують, є Спомин смерті Ісуса. Це свято святкується 14 нісана за єврейським календарем. Під час святкування члени общини розламають і споживають хліб, а ті, хто вважає себе помазаним, тобто заліченим до 144.000 споживають з чаші вино. Знаком вступу в общину є хрещення, яке відбувається шляхом занурення у воду. Єговисти не беруть участі в суспільному і державному житті: їм заборонено брати участь у виборах або житті політичних партій чи громадських організацій, заборонено служити в армії, віддавати честь державним символам тощо. Вони не святкують ані державних свят, ані власних днів народження чи пам'ятних подій. Також членам організації категорично заборонено підтримувати дружні відносини з представниками інших конфесій або релігій. Їм заборонено навіть спілкуватися на релігійні теми з іновірцями або читати їхню літературу. Але вони мають обов'язок проповідувати і агітувати інших у свою організацію. Для того, щоби єговіст не похитнувся у своїх переконаннях, при проповідуванні іновірцям повинні бути присутніми не менше двох єговістів.

• МОРМОНИ

У 20-х роках ХІХ століття від християнства відділилась ще одна конфесія – мормони. Засновником цього релігійного напрямку був *Джозем Сміт* (1805-1844). Він мешкав у штаті Нью-Йорк та походив із протестантської родини. Релігійний хаос, який панував у його оточенні, змусив його замислитись, з якою конфесією він міг би себе ідентифікувати. В 1820 році він оголосив, що одного разу, коли він молився, запитав Бога, яка релігія істинна, і отримав своє перше об'явлення, в якому йому з'явилися Бог-Отець та Ісус Христос, які йому сповістили, що всі релігії його часу хибні, і він не повинен вступати в жодну з них. Сміт стверджував, що в 1823-1827 роках він отримував об'явлення ангела Моронія, який передав йому Книгу Мормона, яка довгий час була схована від людства, та зобов'язав Сміта її перекласти і оприлюднити. У 1830 році Книга Мормона була вперше оприлюднена. У 1829 році, як стверджував Сміт, йому та його помічнику Оліверу Ковдері об'явився воскреслий Іван Хреститель та передав їм владу Ааронового священства, а через декілька тижнів їм з'явилися апостоли Петро, Яків та Іван, які передали їм владу Мелхиседекового священства та дали завдання відновити

Церкву Ісуса Христа. 6 квітня 1830 року була створена перша община мормонів, у якій Джозеф Сміт став «першим старійшиною» і президентом, а Олівер Ковдері «другим старійшиною».

Об'явлення Сміта викликали шквал критики, через яку він мусів змінити місце проживання. Сміт зі своїми прихильниками оселився у місті Кіртленд, у штаті Огайо. Там у 1836 році він відкрив перший мормонський храм. У 1833 році Сміт оголосив свою концепцію Міста Сіону: він закликав своїх прихильників оселитися в одному місці, створити общину на кшталт християнської общини апостольських часів, яка мала би перерости в Місто Сіон. У 1834 році Сміт проголосив себе пророком та призначив колегію дванадцяти апостолів для управління общиною. Одночасно община мормонів виникла у штаті Міссурі, однак у 1838 році уряд штату Міссурі видав постанову, відповідно до якої мормони повинні покинути штат, або бути знищеними. Через постійні переслідування мормонів у місцях їхніх компактних поселень, Сміт вирішив перевезти свою общину в безлюдне місце. З цією ціллю він заснував місто Солт-Лейт-Сіті, яке знаходиться в сучасному штаті Юта. Солт-Лейт-Сіті до сьогодні є центром мормонської релігії. Звідти мормони поширилися по всьому світі. Мормони офіційно називають себе *Церквою Ісуса Христа Святих останніх днів*. Ця назва вказує на те, що Церква об'єднує святих, тобто праведників, які живуть в останні дні перед кінцем світу. Мормони вірять, що так, як Бог промовляв до пророків у минулому, він і сьогодні промовляє до своїх вибраних. Кожен може запитати Бога про власне життя, сім'ю тощо, і отримати від нього відповідь. Таке об'явлення матиме приватний характер. У питаннях, які стосуються всієї Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, Бог об'являється тільки президенту Церкви та членам колегії дванадцяти апостолів. Мормони мають власний канон священних писань, до якого ввійшли Біблія Старого та Нового Завітів, Книга Мормона, книга «Вчення і заповіти» та книга «Коштовна перлина».

- Книгу Мормона Джозеф Сміт отримав від ангела Моронія. На переконання Сміта, вона є текстами древніх пророків, які доповнюють Біблію. В ній розповідається про те, що незадовго до завоювання вавилонянами Єрусалиму, тобто близько 600 року до РХ, Бог наказав пророкові Легію (в Біблії про такого пророка не згадується) покинути Єрусалим та пере-

селитися на Нову обіцяну землю, тобто до Америки. Легій переселився туди та заснував в Америці нову релігію і цивілізацію. Однак, послідовники Легія розділилися на дві групи: нефійці, які були праведними, і ламанійці, які стали грішниками. Після побудови Вавилонської вежі Бог наказав групі людей на чолі з Яредом, збудувати баржі та переплисти до Америки. Однак ці люди виявилися жорстокими, і Бог їх знищив. Ісус Христос після свого Воскресіння відвідував Америку. В IV столітті після РХ відбулась велика битва між праведними нефійцями і грішними ламанійцями, в якій праведники були знищені. Перед їхнім знищенням американський пророк Мормон, іменем якого сьогодні називають членів Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, написав книгу, яку його син Мороній заховав у печері. Мороній був останнім американським пророком. Він загинув у бою, а після смерті воскрес та став ангелом. Саме він у XIX столітті об'явився Сміту та вказав місце знаходження Книги Мормона. Ця книга складається з чотирьох частин: аркуші пророка Нефія, засновника народу праведників-нефійців, які містять священні тексти та описи історичних подій; аркуші пророка Мормона, які містять коментарі до аркушів Нефія та додатки Моронія; аркуші Ефера, в яких розповідається про переселення з Вавилону народу Яреда; мідні аркуші, на яких містяться П'ятикнижжя Мойсея і єврейські писання. Вважається, що мідні аркуші пророк Легія приніс із Єрусалиму, але частина їх загубилася. Людству доступний тільки переклад Книги Мормона. Сміт оголосив, що оригінал повинен бути схований, і ніхто його не може бачити. Цей факт дає підстави сумніватися в існуванні оригіналу Книги Мормона.

- Книга «Вчення і заповіді» містить одкровення, отримані Джозефом Смітом. Якщо у Книзі Мормона містяться тексти, написані древніми пророками і перекладені Смітом, то у «Вченнях і заповідях» Сміт виклав ті слова, які Бог адресував самому Сміту. Також тут містяться об'явлення, отримані й іншими пророками останніх днів.
- У книзі «Коштовна перлина» знаходяться п'ять різних текстів: Вибране з книги Мойсея, тобто уривки з біблійної книги Буття, які переклав Сміт у 1830 році; Книга Авраама, тобто

переклад декількох єгипетських папірусів, авторство яких приписується Аврааму, і які Сміт переклав у 1835 році; Уривки з Євангелія від Матея, перекладені Смітом; Історія Джозефа Сміта, підготовлена пророком у 1838 році та вперше опублікована у 1842 році; Символ віри Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, укладений Смітом.

Церква Ісуса Христа Святих останніх днів вважає себе єдиним носієм істинного віровчення. Всі інші конфесії і релігії, на думку мормонів, володіють частковою істиною або не володіють нею взагалі. У своє віровчення мормони увібрали не тільки християнські, а й язичницькі елементи. Вони вірять, що богів існує безліч, але найвищий із них – це Бог-Отець. Кожна людина може уподібнитись до нього, і стати богом чи богинею. Зрештою, навіть Бог-Отець є ідеальною людиною, яка своєю праведністю піднеслась понад все буття. Ісус Христос також є людиною, яка стала богом. Він першородний син Бога-Отця і земної жінки. До свого народження в тілі, він, як і всі інші люди, існував як безтілесний дух. У такому стані він був богом Старого Завіту, якого Біблія називає Ягве. Разом із іншими духами Ісус створив Землю. Серед його співтворців був і Адам, прародич людства, який водночас є Архангелом Михаїлом. Святий Дух є окремим божеством, який живе в людських серцях та сповіщає людям істину і добро.

Мормони вірять, що люди були сотворені як безтілесні духовні істоти до свого земного життя, але потрапили в тіла. Завданням Церкви є зібрати людей в общину віруючих та дати їм істинне вчення. Кожна людина покликана в земному житті реалізувати ідеал духовного життя. Кожен вільний самостійно обирати, як йому жити, бути добрим чи злим. Кожна людина, окрім Ісуса Христа, запламлена гріхом. Однак, грішною, на думку мормонів, може вважатися тільки та людина, яка користується свідомістю. Тому діти вважаються безгрішними. Христос спас людство від гріха. Стати причасним спасінню, дарованому Христом, людина може тільки завдяки Хрещенню. Оскільки діти безгрішні, то мормони не хрестять дітей. Отримати Хрещення можна не швидше, ніж людина досягає восьмирічного віку. Спасіння, дане Христом і отримане людиною у Хрещенні, є тільки потенціалом, який потребує реалізації. Реалізацією спасіння є добрі справи, які в мормонів є необхідною умовою для досягнення повноти

спасіння. Хрещення у мормонів відбувається при повному зануренні у воду. Після смерті люди розлучаються з тілом, але зможуть продовжувати свій духовний ріст, який полягає в пізнанні істинної релігії. Коли завершиться період пізнання істини, Христос судитиме людей: ті, хто свято прожив життя, потраплять у Присутність Бога-Отця; ті, хто праведно прожив життя, потраплять у Присутність Ісуса Христа; ті, хто добре прожив життя, потраплять у Присутність Святого Духа. І тільки ті, хто відкрито і свідомо відріклися Бога, або згрішили особливо важкими гріхами, потраплять у місце прокляття. Мормони вірять, що впродовж історії Бог наділяв окремих людей повнотою влади навчати і керували людством. Таку повноту влади мали Адам, Мойсей, Ісус Христос. В новітній час її отримав Джозеф Сміт, а після нього вона передавалась не одній людині, а колективному органу. В Церкві Ісуса Христа Святих останніх днів повноту влади мають президент і колегія дванадцяти апостолів.

Мормони мають обов'язок брати участь у недільних богослужіннях, до яких належить Євхаристія, вивчення Священних Писань та молитви. Кожну першу неділю місяця мормони повинні постити. Молитви мормонів звернені до Бога-Отця. Особливе місце в житті мормонів займає сім'я. Більшість мормонських сімей багатодітні. Головним завданням жінки є народження та виховання дітей. Мормони не підтримують прагнення жінок будувати кар'єру або займатися громадською чи політичною активністю. Центральним місцем мормонської духовності є храм. Мормони сприймають храм не тільки як місце зустрічі спільноти, а як житло Бога. Мормонські храми легко відрізнити від храмів і молитовних будинків інших конфесій, оскільки на найвищій точці храму зазвичай зображають ангела. Про те, що відбувається на мормонських богослужіннях, їм заборонено розповідати, а сторонні люди не можуть перебувати у храмі під час богослужінь. Багато уваги мормони присвячують місіям. Сьогодні близько 80.000 мормонів займаються виключно місіонерською роботою. Кожен мормон, який досяг дорослого віку, зобов'язаний 18-24 місяці свого життя присвятити виключно місіонерській роботі за межами своєї країни. Кожен мормон зобов'язаний фінансово підтримувати місіонерів. Мормони не споживають алкоголь, тютюн, чорний чай, каву, наркотики тощо. Категорично заборонені будь-які зміни тіла, зокрема татуюван-

ня, пірсінг, за винятком сережок у жінок. Мормони зобов'язані вести здоровий спосіб життя.

Церква Ісуса Христа Святих останніх днів має чітку єрархічну структуру. На чолі Церкви стоїть Перша Президія, до якої входять пророк і два радники. Наступним керівним органом є Рада Дванадцятьох, до якої входять 12 апостолів, серед яких один є президентом Ради. Члени Першої Президії і Ради Дванадцятьох обираються довічно. Всі інші керівники обираються тимчасово. Наступним органом є Президентське Єпископство, до якого входять єпископ і два радники. Четвертим органом є Президентство Сімдесятьох. П'ятим органом є Президентства благодійних організацій, до якого входять президент і два радники. У підпорядкуванні цього Президентства знаходяться п'ять структур, які відповідають за опіку над жінками, дівчатами, дітьми, хлопцями та недільними школами. Ці структури керують усією Церквою. Церква поділена на 30 регіонів, на чолі яких знаходяться регіональні президентства, до складу кожного з яких входить президент і два радники, яким підпорядковані численні складні структури. Регіон Церкви складається з локальних общин, на чолі яких стоїть єпископ. Мормони мають священників, однак до керівних структур Церкви залучені численні миряни. Ніхто не може висувати себе на якусь посаду в Церкві; рішення про призначення або звільнення ухвалюється керівними органами та є обов'язковим для виконання.

Сьогодні у світі живуть майже 16 мільйонів мормонів. Найвища концентрація мормонів наявна у Північній та Латинській Америці, Австралії та деяких країнах Західної Європи. Мормонів майже немає в мусульманських країнах та Китаї. Країною Східної Європи з найвищою концентрацією мормонів є Україна. Тут діє 54 мормонські парафії, які розділені на чотири місії: Київська, Львівська, Донецька та Дніпровська. Мормони в Україні зареєстрували свої перші общини в 1996 році, а у 2010 відкрили храм у Києві.

• ЦЕРКВА ОБ'ЄДНАННЯ

В середині ХХ століття виникла ще одна новітня релігія, яка взяла за основу елементи християнства – Церква об'єднання. Її засновником був кореєць *Мун Сон Мьон* (1920-2012). У 1930 році батьки Муна на вернулись до пресвітеріанства (кальвінізм). Мо-

лодій Мун з ревністю неофіта захопився християнством. За його словами, в 1935 році, коли він молився, йому з'явився Ісус Христос, і повідомив, що на Муна накладена велика місія – стати Месією, в якому відбудеться друге пришествя Христа. Завданням Муна повинні стати побудова нового світу на чолі якого перебуватиме Бог, звільнення людства від страждань і об'єднання світового християнства. Це об'явлення Мун сформував у вчення, яке отримало назву *Божий принцип* (원리). Свою проповідь Мун розпочав у 1945 році. Спершу він представив свої ідеї лідерам християнських протестантських общин, але не отримав їхньої підтримки. Врешті він почав проповідувати людям, далеким від християнства. В 1946 році у Пхеньяні з'явилися перші послідовники і однодумці Муна. Розвитку його общини перешкодила комуністична ідеологія, яка саме в той час запанувала в Північній Кореї. Мун був арештований і потрапив у концентраційний табір. Незабаром його звільнили і він повернувся в Сеул. В 1954 році Мун в Сеулі створив Асоціацію Святого Духа за об'єднання світового християнства, яка згодом була перейменована у Церкву об'єднання. Організація почала активну місіонерську роботу. В 1958 році перші місіонери відправились в Японію, а через рік – у США. В 1960 році Мун одружився з Хан Хак Джа, яка стала найближчою помічницею Муна в управлінні Церквою об'єднання. У 1971 році Мун переїхав у США і переніс туди керівний центр Церкви об'єднання, а в 1974 році відкрив у Нью-Йорку семінарію для місіонерів своєї організації. В 1975 році Мун розіслав місіонерів у 120 країн світу. Церква об'єднання веде активну роботу в напрямках збереження сімейних цінностей і поширення миру. Приблизна кількість членів організації становить півмільйона осіб.

Церква об'єднання має власне священне писання. Ним є «Божий принцип», вперше виданий у 1952 році. Згодом до цього тексту були додані пояснення. Доктрина віри Церкви об'єднання ґрунтується на трьох тезах:

- ✓ Бог і люди – це батько і діти, і між ними повинні існувати родинні відносини.
- ✓ Усі люди є нащадками Адама і Єви, які згрішили недозволенними статевими стосунками. Мун розумів первородний гріх не як споживання забороненого плоду, а як статевий зв'язок без благословення. Гріхопадіння відбулось на двох рівнях: духовному, коли Єва вступила у зв'язок із Люцифером, і

тілесний, коли Єва вступила у зв'язок із Адамом. Від них усі люди успадкували первородний гріх.

- ✓ Щоби спасти світ, Бог послав Ісуса Христа, який не мав первородного гріха. Він мав одружитися і дати початок новому людству. Але євреї не зрозуміли його місії і розіп'яли його. Так, Христос не виконав покладеної на нього місії. Щоби все ж спасти людство, Бог знову послав у світ месію в особі Муна, який одружився і передав благословення іншим. Істинні Батьки (Мун Сон Мьон і його дружина Хан Хак Джа) виправляють первородний гріх, благословляючи подружжя. Завдяки цьому благословенню стосунки чоловіка і жінки стають законними. В особі Муна відбулось друге пришествя Христа.

Мун особливо наголошує на першій заповіді, присутній у Біблії, в якій Бог велить людям: «Ростіть і множитесь, і володарюйте землею». На цій основі Церква об'єднання проголошує, що головним шляхом спасіння людства і облагородження цивілізації є міцні сім'ї, в основі яких стоять релігійні цінності. Добрі сім'ї зможуть перетворити все людство в єдину святу сім'ю, на чолі якої стоятиме Бог.

ЛІТЕРАТУРА

Balders, Günter. Theurer Bruder Oncken. Leben Johann Gerhard Onckens in Bildern und Dokumenten. – Oncken, 1978.

Briggs, John H.Y. (вид.) A Dictionary of European Baptist Life and Thought. – Milton Keynes: Paternoster, 2009.

Coleman, Heather J. Russian Baptists and Spiritual Revolution, 1905-1929. – Bloomington, 2005.

Hughey, John David. Die Baptisten: Einführung in Lehre, Praxis und Geschichte. – Kassel: Oncken, 1959.

McBeth, H. Leon. A Sourcebook for Baptist Heritage. – Nashville: Broadman Press, 1990.

Randall, Ian M. Communities of Conviction. Baptist Beginnings in Europe. – Schwarzenfeld: Neufeld Verlag, 2009.

Strübind, Andrea; Rothkegel, Martin (вид.) Baptismus. Geschichte und Gegenwart. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.

Wardin, Albert. Baptists Around the World – A Comprehensive Handbook. – Nashville: Broadman & Holman, 1995.

Provinski, Katharina; Wandrowsky, Ilse. Die religiöse Gesellschaft der Freunde (Quäker). – Bad Pyrmont: Quäkerhaus, 2002.

Religion ohne Dogma. Darstellung des Glaubens der Quäker. – Bad Pyrmont, 1995.

Taber, William. Vier Türen zur Andacht, unserem Gottesdienst. – Quäkerhaus, 1992.

Penn, William. Ohne Kreuz keine Krone. Eine Studienausgabe. – Books on Demand, 2009.

Bernet, Claus. Deutsche Quäkerschriften des 18. Jahrhunderts. – Hildesheim: Olms, 2007.

Bernet, Claus. Quäker aus Politik, Wissenschaft und Kunst. 20. Jahrhundert. Ein biographisches Lexikon. – Nordhausen: Bautz, 2007.

Juterzenka, Sünne. Über Gott und die Welt: Endzeitvisionen, Reformdebatten und die europäische Quäkermision in der Frühen Neuzeit. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

Marietta, Jack D. The Reformation of American Quakerism, 1748-1783. – University of Pennsylvania Press, 2007.

Brinton, Howard H. Friends for 350 years. The history and beliefs of the Society of Friends since George Fox started the Quaker movement. – Philadelphia Penn: Pendle Hill Publications, 1996.

Ingle, H. Larry. First among Friends. George Fox and the Creation of Quakerism. – Oxford University Press, 1994.

Steere, Douglas V. Quaker Spirituality. Selected Writings. – Mahwah: Paulist Press, 1984.

Blanke, Fritz. Brüder in Christo, Die Geschichte der ältesten Täufergemeinde. – Zürich, 1955.

Clasen, Claus-Peter. Die Wiedertäufer im Herzogtum Württemberg und in benachbarten Herrschaften. – Stuttgart, 1965.

Clasen, Claus-Peter. Anabaptism: a Social History, 1525-1618 Switzerland, Austria, Moravia, South and Central Germany. – Ithaca, 1972.

Goertz, Hans-Jürgen. Die Täufer. Geschichte und Deutung. – München: C.H. Beck, 1980.

Geiser, Samuel Henri. Die Taufgesinnten Gemeinden im Rahmen der allgemeinen Kirchengeschichte. – Chr. Schmutz, 1971.

Mattern, Marlies. Leben im Abseits, Frauen und Männer im Täuferum, 1525-1550, Eine Studie zur Alltagsgeschichte. – Frankfurt am Main, New York: P. Lang, 1998.

Packull, Werner O. Die Hutterer in Tirol. Frühes Täuferum in der Schweiz, Tirol und Mähren. – Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 2000.

Stayer, James M. The German Peasants' War and Anabaptists community of goods. – McGill-Queen's University Press, 1991.

Strübind, Andrea. Eifriger als Zwingli. Die frühe Täuferbewegung in der Schweiz. – Berlin: Duncker & Humblot, 2003.

Boeger, Frank-Michael. Die christen-kommunistische Bewegung der Anabaptisten von den Anfängen 1525 in Zürich bis zur globalen ethisch-moralischen Bedeutung und Notwendigkeit in unserer Zeit. – Königslutter, 2004.

Kauffmann, Karl-Hermann. Michael Sattler: ein Märtyrer Jesu Christi der Täuferbewegung. Lebensgeschichte incl. der Schleithheimer Artikel. – Brosamen-Verlag Albstadt, 2010.

Fast, Heinold. (вид.) Der linke Flügel der Reformation. – Bremen, 1962.

Goertz, Hans-Jürgen (вид.) Umstrittenes Täuferum, 1525-1975. Neue Forschungen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.

Goertz, Hans-Jürgen (вид.) Radikale Reformatoren. 21 biographische Skizzen von Thomas Müntzer bis Paracelsus. – München: C.H. Beck, 1978.

Steckel, Karl; Sommer, Carl Ernst (вид.) Geschichte der Evangelisch-methodistischen Kirche. Weg, Wesen und Auftrag des Methodismus unter besonderer Berücksichtigung der deutsch-

sprachigen Länder Europas. – Göttingen: Ruprecht, 2007.

Streiff, Patrick Ph. Der Methodismus in Europa im 19. und 20. Jahrhundert. – Stuttgart: Medienwerk der Evangelisch-Methodistischen Kirche, 2003.

Wellman, J. Warner. The Wesleyan Movement in the Industrial Revolution. – Longmans, 1930.

Weyer, Michel. Heiligungsbewegung und Methodismus im deutschen Sprachraum. – Stuttgart: Christliches Verlagshaus, 1991.

Bernarski, Włodzimierz. W odronie wiary. Pismo Święte a nauka Świadców Jehowy, innych sekt i wyznań niekatolickich. – Toruń, 2015.

Booth, Catherine. Das Recht der Frau zu predigen. – Köln: Heilsarmee, 2000.

Collier, Richard. Der General Gottes William Booth. Die Geschichte der Heilsarmee. – Lahr: Johannis, 1997.

Gnewekow, Dirk; Hermsen, Thomas. Die Geschichte der Heilsarmee: Das Abenteuer der Seelenrettung. Eine sozialgeschichtliche Darstellung. – Opladen: Leske und Budrich, 1993.

Green, Roger J. Catherine Booth: Dienerin der Armen, Gewissen der Reichen, Anwältin der Verlorenen: Die «Mutter der Heilsarmee». – Gießen: Brunnen, 2010.

Hari-Wäfler, Hildi. Bibel, Blech und Gottvertrauen. Ein Leben mit der Heilsarmee. – Schwarzenfeld: Neufeld Verlag, 2012.

Heimowski, Uwe. Die Heilsarmee. Practical Religion – gelebter Glaube. – Neufeld Verlag, 2006.

Kaplan, William. State and Salvation. – Toronto: University of Toronto Press, 1989.

Knox, Zoe. Jehovah's Witnesses and the Secular World: From the 1870s to the Present. – London: Palgrave Macmillan, 2018.

Penton, M. James. Apocalypse Delayed: The Story of Jehovah's Witnesses. – University of Toronto Press, 1997.

Rogerson, Alan. Millions Now Living Will Never Die. – London: Constable & Co, 1969.

Jehovah's Witnesses – Proclaimers of God's Kingdom. – Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania, 1993.

Willie, Kothe. Unterdrückt – aber nicht umgekommen. Die Heilsarmee im Dritten Reich und den Jahren danach. – Lahr-Dinglingen: St. Johannis-Druckerei, 1986.

Yaxley, Trevor. William & Catherine Booth – Leben & Vermächtnis der Gründer der Heilsarmee. – Grasbrunn: Adullam, 2007.

Gemeinhardt, Alexander (вид.) Die Pfingstbewegung als ökumenische Herausforderung. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2005.

Haustein, Jörg; Maltese, Giovanni (вид.) Handbuch pfingstliche und charismatische Theologie. – Vandenhoeck & Ruprecht, 2014.

Hollenweger, Walter J. Charismatisch-pfingstliches Christentum. Herkunft, Situation, Ökumenische Chancen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.

Peter, Isgard S. Der unsichtbaren Religion auf der Spur. Eine soziologische Studie zur Pfingstbewegung in Deutschland. – Saarbrücken: Müller, 2007.

Suarsana, Yan. Christentum 2.0? Pfingstbewegung und Globalisierung. – Zell am Main, Würzburg: Religion & Kultur, 2010.

Tibusek, Jürgen. Ein Glaube, viele Kirchen. Die christlichen Religionsgemeinschaften – wer sie sind und was sie glauben. – Gießen: Brunnen, 1994.

Zimmerling, Peter. Charismatische Bewegungen. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009.

Gary, Botting. Fundamental Freedoms and Jehovah's Witnesses. – Univ. of Calgary Press, 1993.

Morgan, Douglas. Adventism and the American Republic: The Public Involvement of a Major Apocalyptic Movement. – University of Tennessee Press, 2001.

Артемьев, Артур. Социально-политические ориентации меннонитов. – Алма-Аты: «Знание» КазССР, 1990. Белимов, Александр. Кто такие меннониты? – Фрунзе: Кыргызстан, 1967.

Белов, Анатолий. Адвентисты. – Москва: Наука, 1964.

Белогорский, Николай. Душа и состояние умерших по учению адвентистов. – Санкт-Петербург: Сворцов, 1910.

Белогорский, Николай. Ожидание адвентистами второго пришествия Иисуса Христа. – Сворцов, 1910.

Будрин, Евлампий. Антитринитарии шестнадцатого века. – Казань: Имп. ун-т, 1878-1889.

Валисевич, Иван. Религиозные секты баптистов и иеговистов. – Иркутск: Кн. изд-во, 1958.

Вейсберг, Мария. Значение Армии спасения в деле привлечения женщин-работниц к общественной деятельности. – Санкт-Петербург: Суворин, 1909.

Виллем, Жан-Поль. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття. – Київ: Дух і літера, 2006.

Ворошилов, Аркадий. Год среди баптистов. – Ростов н/Д: Кн. изд-во, 1966.

Гагарин, Юрий. Евангельские христиане-баптисты. – Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1966.

Горман, Джордж. Удивительный факт квакерского богослужения. – Издат. решения, 2018.

Граждан, Валерий. Кто такие пятидесятники. – Алма-Ата: Казахстан, 1965.

Диксон, Уильям Генворт. Вильям Пенн основатель Пенсильвании. – Сушинский, 1873.

Ерیشهв, Анатолий. Евангельские христиане-баптисты. – Киев, 1960.

Ефимов, Игорь. Современное харизматическое движение сектанства. – Москва, 1995.

Евангельські християни-баптисти України: історія і сучасність. – Всеукр. союз об-нь еванг. християн-баптистів, 2012.

Жукалюк, Николай; Любащенко Виктория. История христиан Адвентистов садьмого дня в Украине. – Киев: Джерело життя, 2003.

Зарев, Иван. История на евангелските петдесатни църкви в България. – София, 1993.

Ипатов, Алексей. Меннониты. – Москва: Мысль, 1978

Ипатов, Алексей. Меннониты. – Рига, 1976.

Классен, Петр. О меннонитстве и меннонитах. – Алма-Ата: Казахстан, 1989.

Клибанов, Александр. Адвентисты. – Ленинград: Прибой, 1931.

Клибанов, Александр. Меннониты. – Москва, Ленинград: Моск. рабочий, 1931.

Колесников, Александр. Адвентисты сдьмого дня. – Jordanville: Holy Trinity monastery, 1953.

Колодний, Анатолий; Яроцький, Петро (ред.) Реформація в Україні. Поширення раннього протестантизму і становлення баптизму. – Київ: Саміт-Книга, 2017.

Кремзер, Эдмунд. Последователи менно. – Пермь: Кн. изд-во, 1960.

Крестьянинов, Виктор. Меннониты. – Москва: Политиздат, 1967.

Крикун, Анатолий. История евангельских христиан-баптистов в Восточной Пруссии и Калининградской области. – Москва: Московская богословская семинария ЕХБ, 2011.

Лентин, Виталий. Адвентисты седьмого дня. – Москва: Знание, 1966.

Москаленко, Алексей. Пятидесятники. – Москва: Политиздат, 1973.

Павлов, Василий. Баптисты: церковь и государство. – Москва: Логос, 2004.

Рождественский, Арсений. Армия Спасения. – Киев: Миссионер. обозрение, 1899.

Соколовский, Сергей. Меннониты Алтая: История, демография, ономастика. – Москва, 1996.

Солдатенко, Владимир. Пятидесятники. – Донецк: Донбас, 1972.

Титаренко, Віта. Християнський харизматизм як релігійне явище: дис... канд. філос. наук. – Київ, 2003.

Христианская жизнь, вера и мысль в Обществе друзей (Квакеров). – Вильно, 1928.

Эпп, Давид. К вопросу о происхождении меннонитов. – Петроград: Бергман, 1915.

Яковлев, Валерий. Кто такие адвентисты седьмого дня и что они проповедают. – Алма-Аты, 1961.

Яковлев, Николай. Религия в Америке 80-х: Заметки американіста. – Политиздат, 1987.

Ярмусь, Степан. «Харизматизм»: складний релігійний феномен. – Вінніпег, 1975.

Яшин, Петр. Идеология и практика евангельских христиан-баптистов. – Прапор, 1981.

Олег ШЕПЕТЯК народився 1981 р. у м. Бориславі Львівської області – релігієзнавець, філософ, богослов, священник.

2003 – магістр богослов'я (Дрогобицький катехитичний інститут),

2006 – магістр філософії (Іннсбрукський університет Леопольда-Франца, Австрія),

2006 – ліценціат філософії (Іннсбрукський інститут філософії, Австрія),

2007 – доктор філософії (Іннсбрукський університет Леопольда-Франца, Австрія),

2007-2010 – викладач кафедри філософії й кафедри німецької філології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка,

2007-2010 – викладач Дрогобицької духовної семінарії Свято-троїцьких мучеників,

2007-2010 – головний редактор релігійно-суспільного часопису «Слово»,

2009-2010 – секретар Дрогобицького регіонального осередку Українського Богословського Наукового Товариства,

2009-2013 – викладач Сертифікатної програми з біоетики «На службі охорони життя»,

2010 – кандидат філософських наук (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича),

з 2010 – викладач Київської Трьохсвятителької духовної семінарії,

2011 – диякон Української Греко-Католицької Церкви,

2011-2013 – викладач кафедри філософії Українського Католицького Університету,

2012 – священник Української Греко-Католицької Церкви,

2013-2016 – доцент кафедри філософії Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка,

2015 – доктор філософських наук (Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України),

2016 – доцент кафедри філософії (Київський університет імені Бориса Грінченка),

з 2016 – професор кафедри філософії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка,

2016 – лауреат Премії Президента України для молодих вчених,

з 2017 – член правління Асоціації українських релігієзнавців.

CONTENTS

Chapter 1. Jesus Christ and the Begin of the Christianity	8
1.1. Jesus Christ and the Apostles.....	9
1.2. The Christianity in the Roman Empire	21
1.3. The Christianity outside the Roman Empire.....	31
1.4. The Christianization of the Celts and the German people.....	37
1.5. The Christianization of the Goths and the Lombard people	48
1.6. The Christianity in the Frankish Empire.....	55
1.7. The Christianization of the Slavs.....	64
Literature.....	76
Chapter 2. The Catholic Church in the Middle Ages	79
2.1. The Church of West before the Great Schism.....	80
2.2. The Church and the Holy Roman Empire	86
2.3. The Catholic Church of the Middle Ages	96
2.4. The Crusades.....	105
2.5. The Western Monasticism and the Chivalry.....	112
Literature	124
Chapter 3. The Catholic Church in the Modern Era	128
3.1. The Catholic Reformation.....	129
3.2. The Missionary of the Catholic Church.....	134
3.3. The Catholic Church in the Modern Period.....	143
3.4. The Catholic Church in the 20 th and 21 st Centuries	157
3.5. The Catholic Church in Latin America	166
3.6. The Hierarchy of the Church.....	179
Literature	185
Chapter 4. The Churches of the Byzantine Tradition.....	188
4.1. The Churches of Constantinople and Greek.....	189
4.2. The Church of Alexandria.....	199
4.3. The Church of Antioch	206
4.4. The Churches of Jerusalem, Georgia and Crete.....	217
4.5. The Churches of Bulgaria, Serbia, Rumania and Albania.....	227
4.6. The Russian Church	241
4.7. The Churches in America, the Czech Republic and Poland.....	252
4.8. The Orthodox Church in Ukraine	257
4.9. The Eastern Monasticism	265
Literature.....	271
Chapter 5. The Eastern Non-Orthodox Churches.....	274
5.1. The Causes of the Genesis	275

5.2. The Assyrian Church of East	280
5.3. The Armenian Apostolic Church	291
5.4. The Churches of the Alexandrian Tradition	298
5.5. The Churches of the Antioch's Tradition.....	306
Literature	313
Chapter 6. The Eastern Catholic Churches.....	315
6.1. The East-Syrian Catholic Churches.....	316
6.2. The West-Syrian Catholic Churches	321
6.3. The Catholic Churches in Africa and Armenia.....	331
6.4. The Eastern Catholic Churches in the Balkans.....	336
6.5. The Church in Ukraine in the 11 th -16 th centuries	344
6.6. The Ukrainian Church in the 17 th -21 st centuries	357
6.7. The Churches of Eastern Europe.....	376
Literature	383
Chapter 7. The Bible and the Patristic	385
7.1. The Bible	386
7.2. The Faith and the Worship.....	392
7.3. The Theology in the 2 nd -3 rd Centuries	406
7.4. The Eastern Theology in the 4 th Century	420
7.5. The Eastern Theology in the 5 th Century	433
7.6. The Eastern Theology in the 6 th -7 th Centuries	442
7.7. The Eastern Theology in the 9 th -14 th Centuries	452
Literature	461
Chapter 8. The Early Scholastic.....	463
8.1. The Western Theology in the 4 th -7 th Centuries.....	464
8.2. The Western Councils of the First Millennium.....	475
8.3. The Theology and philosophy in the 8 th -9 th Centuries	486
8.4. The Theology and philosophy in the 10 th -11 th Centuries.....	496
8.5. The Theology and philosophy in the 12 th Century.....	504
Literature	516
Chapter 9. The Scholastic in the 13th-14th Centuries	518
9.1. The Perception of Aristotle in the 13 th Century	519
9.2. The Dominican School	526
9.3. The Franciscan School	541
9.4. Via moderna	550
9.5. The Ecumenical Councils in the Middle Ages	557
Literature	569
Chapter 10. After the Council of Trend.....	573
10.1. The Theology in the 16 th Century	574
10.2. The Council of Trend.....	583
10.3. The Post-Trend Theology.....	593

10.4. The Second Vatican Council.....	601
10.5. The Theology in the 20 th -21 st Centuries	611
Literature	621
Chapter 11. The Proto-Reformation.....	625
11.1. What is the Protestantism?.....	626
11.2. The Waldensians	630
11.3. John Wycliffe and Jan HusLiterature.....	634
Chapter 12. The German Reformation and the Lutheranism.....	646
12.1. Martin Luther.....	647
12.2. The Lutheranism after Luther	656
12.3. The Development of the Lutheranism's Theology	665
12.4. The Lutheranism outside Germany.....	678
12.5. The Modern Lutheranism.....	689
Literature.....	694
Chapter 13. The Swiss Reformation and Calvinism.....	698
13.1. The Reformation in Zurich and Strasburg.....	699
13.2. The Reformation in Geneva	706
13.3. The Reformation in France - The Huguenots	714
13.4. The Dutch Reformation - the Goezen.....	722
13.5. The Presbyterians, the Puritans, the Independents.....	729
13.6. The Genesis of the Doctrine and the Modernity	740
Literature	751
Chapter 14. The English Reformation and the Anglicanism.....	755
14.1. The Anglicanism in the period of Tudors	756
14.2. The Church of England in the 17 th -21 st Centuries.....	766
14.3. The Anglican Communion	776
14.4. The Anglican Doctrine and Theology	790
Literature	799
Chapter 15. The Radical Reformation and the Neo-Protestantism.....	803
15.1. The Anabaptists, the Mennonites, the Unitarians	804
15.2. The Quakers, the Methodists, the Arm of Salvation	812
15.3. The Baptists. The Pentateuch and the Charismatics. The Adventists.....	824
15.4. The new religious movement in the Christianity	835
Literature	846

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Олег ШЕПЕТЯК

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ

ТОМ
ТРЕТІЙ

Літературний редактор
Оксана ПІГІЙ

Художній редактор
Федір ЛУКАВИЙ

Коректор
Оксана ПІГІЙ

Комп'ютерне складання
Неля МАЦУЛА

Підписано до друку 18.06.2020. Формат 60x90/16
Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Cambria. Зам. 34-В

Видавець і виготовлювач
Видавничо-виробниче підприємство «Місіонер».
80300, м. Жовква, Львівська обл., вул. Василянська, 8
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 2507 від 25.05.2006 р.
missionerosbm@gmail.com
www.missioner.com.ua